SUMAR
SOMMAIRE
CONTENTS

CONSTANTIN CHERA - arheologul (Livia Buzoianu)
Constantin Chera - the archaeologist..... p. 9

RĂZVAN POPESCU
Pasiunea arheologului dincolo de muzeu: în memoriam dr. Constantin Chera
Archaeologist's passion beyond the museum: in memoriam dr. Constantin Chera..... p. 15

CONSTANTIN CHERA
Viitorul arheologiei subacvatice
The future of underwater archaeology..... p. 19

HISTORICA ET ARCHAEOLOGICA

REMUS MIHAI FERARU
Fêtes consacrées à Apollon à Milet et dans les colonies milésiennes du Pont-Euxin..... p. 25

VELISLAV BONEV, ELENA VASILEVA, KALIN MADZHAROV, YANA DIMITROVA, ROSEN PEEVSKI
Archaeological excavations at Cape Chirakman / Bizone, Kavarna 2016–2021..... p. 55

BARTŁOMIEJ SZYMON SZMONIEWSKI
From Salamander to the robe of the fire rat. An outline history of the asbestos from Prehistory to the Middle Ages..... p. 115

CONSTANTIN NICOLAE
Noi date privind sistemul defensiv al cetății medievale (otomane) de la Hârșova (jud. Constanța)
New data about the defensive system of the medieval (Ottoman) fortress in Hârșova (Constanța county)..... p. 143

INVENTARIA ARCHAEOLOGICA

MONICA MĂRGĂRIT, VALENTINA VOINEA, ADRIAN BĂLĂȘESCU, VALENTIN RADU
Industria materiilor dure animale din așezarea Hamangia de la Techirghiol *Dealul Minerva - Paloda* (campania 2020)
The industry of animal hard materials in Hamangia settlement of Techirghiol *Dealul Minerva – Paloda* (2020 campaign)..... p. 163

GABRIEL CUSTUREA
Fiare de plug getice descoperite în Dobrogea
Getic ploughshares discovered in Dobruja..... p. 185

LIANA OȚA
Fusaiole în mormintele sarmatice din Muntenia și Moldova
Spindel-whorls in the Sarmatic graves from Wallachia and Moldavia..... p. 193

ADELA BÂLTÂC, CHRISTINA ȘTIRBULESCU
Teracote din așezarea civilă de la Ostrov (*Durostorum*), județul Constanța (VI)
Teracottas from the civil settlement of Ostrov (*Durostorum*), Constanța county (VI)..... p. 221

ANA CRISTINA HAMAT, TIBERIU POTÂRNICHE
Camee de epocă romană, cu reprezentări feminine, aflate în colecția Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța
Roman epoch cameo with feminine representations from the collection of the Museum of National History and Archaeology Constanța..... p. 281

CAMELIA SILVIA BELDIANU, CORNELIU BOGDAN NICOLAE BELDIANU
O nouă monedă tomitană pentru Severus Alexander
A new Tomitan coin for Severus Alexander..... p. 297

GABRIELMIRCEA TALMAȚCHI, ȘTEFAN VIOREL GEORGESCU, CONSTANTIN ȘOVA
Un lot de opaițe timpurii din sectorul sudic, edificiul 2 - *domus*, de la Tropaeum Traiani
An assemblage of early lamps from the southern sector, edifice 2 - *domus*, from Tropaeum Traiani..... p. 303

RADU PETCU, ȘTEFAN VIOREL GEORGESCU, INGRID PETCU-LEVEI
Un lot de opaițe descoperit la Capidava pe (sector curtinele A, B și C)
An assemblage of lamps found at Capidava on the curtain walls A, B and C p. 319

RENATE JOHANNA PILLINGER
Ein (heizbares?) Taufbecken aus Ibida / Slava Rusă..... p. 345

CRISTINA PARASCHIV-TALMAȚCHI
Ceramică medieval-timpurie din Dobrogea. Restituiri
Early medieval ceramics from Dobruja. Restorations..... p. 353

MARIA CHRISTOVA PENKOVA
L'influence byzantine sur la production céramique du Haut Moyen Âge en Bulgarie ..... p. 371

STELLA DONCHEVA
Openwork slotted strap tips from Northeastern Bulgaria..... p. 387

EPIGRAPHICA

DRAGOȘ HĂLMAGI
Seven new fragmentary inscriptions from Istros and Tomis..... p. 409

DRAGOȘ HĂLMAGI
Notes on Greek Inscriptions (III)..... p. 425

CRISTINA-GEORGETA ALEXANDRESCU
Roman funerary stelai from Moesia Inferior and their reuse as building material: the *Sacidava* case..... p. 433

NELU ZUGRAVU
Un exemplu de strategie comunicativă epigrafică în Scythia Minor: ISM IV 16 (Tropaeum Traiani)
Un esempio di strategia comunicativa epigrafica in Scythia Minor: ISM IV 16 (Tropaeum Traiani)..... p. 451

AUXILIARIA

ANDREEA TOMA, GABRIEL VASILE
Analiza antropologică preliminară a unui eșantion scheletic din cimitirul de epocă otomană de la Constanța *Boreal*: aspecte demografice și modificări patologice
The preliminary anthropological analysis of a skeletal sample from the Ottoman era cemetery in Constanța *Boreal*: demographic aspects and pathological changes..... p. 469

RECENZII

Stiliyan Dimitrov IVANOV - ***Typology and Chronology of Red Slip Ware from Production Complexes between the Danube and the Balkan Mountain Range (2nd – 3rd c. AD),*** **Sofia, 2022, 224 p.** (Manuela Măiță)..... **p. 497**

Boni PETRUNOVA - ***The Treasure from the Kaliakra Fortress. The Tatar loot,*** **Sofia, 2020, 208 p.** (Georgi Atanasov)..... **p. 501**

Lista abrevierilor / Abbreviations..... p. 513

CONSTANTIN CHERA – arheologul

La începutul primăverii, pe 7 martie 2022, a plecat dintre noi Constantin (Titi) Chera, colegul și prietenul, arheologul și profesorul, managerul, expertul și redactorul științific al revistei *Pontica*.

Născut la București (2 noiembrie 1950), vorbitor nativ de limbă germană și format la școala germană, dar cu deschideri și spre alte limbi (engleză, franceză, italiană), C. Chera a fost licențiat în istorie al universității din Sibiu (promoția 1973) și doctor în istorie (din 2001) al Universității „Ovidius" din Constanța.

Arheologia a fost domeniul care l-a atras și căruia i s-a dedicat total. După o scurtă perioadă didactică (1973-1975) și remarcat de Petre Diaconu pe șantierul arheologic de la Păcuiul lui Soare, C. Chera a devenit angajat al muzeului din Constanța. A fost pe rând muzeograf (1975-1983), muzeograf principal (1983-1993), cercetător principal (1993), cercetător principal III (1993-2003) și II (2003-2008). A avut funcții de conducere: șef de secție „Monumente în teritoriu" (1998-2005 și 2009) și director-manager (2005-2009).

Dincolo de aceste date rigide și trepte profesionale la fel de rigide în limitele lor stricte, stă omul și arheologul. În cazul lui cele două ipostaze se confundă. A dedicat muzeului tot timpul: a fost arheologul de teren, prezent în toate punctele anunțate sau nu, în care se săpa sau se ridica o construcție în Constanța; indiferent de anotimp, ignorând pericolele și înfruntând interdicțiile constructorilor, se lupta pentru cercetarea zonei și recuperarea obiectelor arheologice. O făcea cu responsabilitate și rigoare: carnetele de șantier, adevărate jurnale de săpătură, conțin informații și date exacte care îi vor folosi ulterior la redactarea tezei de doctorat. Materialele recuperate, fie că este vorba de ceramică comună, vase de sticlă – de la simple unguentarii la piese cu decor mitologic - de obiecte de bronz (discuri de oglindă, fibule, catarame cu inscripții) sau obiecte de podoabă din aur impresionează prin numărul lor mare, diversitate și valoare patrimonială. Altele, și mai importante prin conținutul lor, aduc noi date privind seria guvernatorilor Moesiei Inferioare în secolul III p.Chr. sau despre deschiderea culturală a Tomisului în sec. II p.Chr. Ne referim aici la descoperirile din anii 1981-1982: nu mai puțin de patru stâlpi miliari recuperați de pe strada Cuza-Vodă din Constanța și sarcofagul cu inscripție funerară în versuri descoperit în săpăturile de salvare din curtea Institutului de marină „Mircea cel Bătrân". Monumentul cu mult cel mai important este însă mormântul pictat descoperit pe 28 februarie 1988 pe faleza constănțeană și considerat cel mai valoros complex funerar din Dobrogea. Într-un

interviu pentru Discover Dobrogea, C. Chera recunoaște: „Mormântul pictat este cea mai importantă descoperire pe care am făcut-o". Și mai departe: „nu este primul mormânt pictat, dar este cel mai bine păstrat. Noi am găsit și în zona gării și pe faleză, de-a lungul străzii Mircea, urme ale unor astfel de obiective antice, dar acesta este păstrat aproape intact, ceea ce îl face deosebit de valoros, dându-ne o imagine clară asupra artiștilor care erau în acea vreme [n.n. sec. IV p.Chr.] aici, la Tomis". O replică a camerei funerare pictate poate fi văzută acum în expoziția de bază a muzeului constănțean. Monumentul, recunoscut ca „bijuterie a epocii antice" așteaptă încă să beneficieze de o construcție de protecție adecvată și să fie pus în valoare.

Nu a fost prima descoperire a unui monument funerar pictat datorată lui C. Chera. La începutul carierei sale, în urma cercetării arheologice întreprinse, a publicat în Pontica 11 (1978), p. 137-141 „Un mormânt din epoca romană descoperit pe raza comunei Ostrov". Peste ani (în 2019), profesorul Emilian Popescu va scrie „Felicit pe arheologul care a scos la iveală un atât de însemnat monument, pe domnul dr. Constantin Chera, cunoscut cercetător român, și pe toți care l-au ajutat să aibă aceste mari realizări".

C. Chera era rezervat în recunoașterea contribuțiilor personale la îmbogățirea patrimoniului instituției. Când o făcea, rar, intervenția sa mai adăuga o piatră la cunoașterea importanței Tomisului sau era, indirect, o invitație de a vizita muzeul*.

C. Chera și-a asumat nu numai profesia, ci și responsabilitățile. S-a zbătut pentru întreținerea funcționării muzeelor tradiționale de la Histria și Adamclisi; a inaugurat două noi obiective muzeale la Hârșova și Cernavoda. A luat atitudine în momentul în care instituția constănțeană s-a aflat în pericol de a-și pierde identitatea, urmând a fi unificată, forțat, cu alte instituții de cultură. A intervenit, repetat, la autorități solicitând măsuri de salvare a monumentelor și facilități care să asigure o bună funcționare a muzeelor.

A implicat muzeul în mai multe proiecte europene: *Advanced on Site Laboratory for European Heritage Restoration* (2003-2004); *Europa Romana* (2004-2006); *Venus at Lower Danube* (2007-2008); *Istro-Pontic Cross-Border destinations for Cultural Tourism* (2010-2012); *Cultural ports from the Aegean to the Black Sea – LIMEN*; *Submarine Archaeological Heritage of the Western Black Sea Shelf – HERAS* (2013-2014). Acestea au facilitat contacte între specialiști, relații profesionale, recunoașteri internaționale. A fost deschis oricărei colaborări – fie că acestea

* Exemplificăm cu două fragmente din mărturiile lui C. Chera pentru Discover Dobrogea:

„La un moment dat s-a făcut o străpungere a actualului bulevard Brătianu către bulevardul Ferdinand, iar în acel colț în care au fost construite blocuri, în imediata apropiere a spitalului vechi, am găsit un mormânt deosebit de bogat în ceea ce privește obiectele de aur, dar și din inventarul întregului complex, care este prezent la noi [n.n. la muzeu], în sala Tezaur, sub o suprafață de sticlă".

Și mai departe: „De-a lungul vremii am mai descoperit și numeroase vase de sticlă, care erau importate din centre de producție din Mediterana Orientală, și mai ales din atelierele siriene, care erau specializate în suflarea în tipar a unor astfel de vase. Și acestea sunt expuse în Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța și sunt indicii deosebit de importante în ceea ce privește relațiile internaționale ale Tomisului, ale metropolei Pontului Stâng, cu centre importante ale lumii romane din perioada primelor secole ale erei noastre".

priveau proiecte de cercetare, organizarea de colocvii și conferințe, publicații, schimburi de experiență.

A fost o persoană cunoscută în mediile arheologice cele mai diverse: de la Varna și Sozopol la Berlin și München; de la Taranto în Italia la Chersones în Crimeea și la Ankara și Bodrum în Turcia. Aceasta i-a dat posibilitatea (și curajul) de a organiza, în mai multe reprize, adevărate excursii de studii pentru personalul de specialitate al muzeului pe coasta occidentală a Asiei Mici. Ceea ce mulți dintre noi știam din cărți sau documentare, a devenit o realitate în care plăcerea se combina cu cunoașterea, surpriza nu era complet depășită și noi ne integram unui pelerinaj arheologic de recunoaștere.

Formația sa de istoric și arheolog, experiența, cunoașterea mai multor limbi străine l-au recomandat ca secretar științific al revistei *Pontica* (din 1977 până în 2005). Când revista și-a lărgit conținutul și reprezentativitatea, C. Chera a continuat să facă parte (până în 2022) din comitetul de redacție. A fost o altfel de implicare, și ea deplin asumată, care presupunea corectitudinea datelor, formulărilor, traducerilor. Și nu era numai revista și seria *Supplementa*. Se adăugau ghidurile, monografiile arheologice cu rezumatele lor, articolele destinate publicațiilor externe ș.a. Nu invoca lipsa de timp, oboseala, alte priorități care cu siguranță îl solicitau.

La el generozitatea devenea sinonimă cu colegialitatea și prietenia. Colaboratorii îi deveneau prieteni și colegii colaboratori. O lungă colaborare a avut cu Virgil Lungu, alături de care a cercetat și a publicat descoperiri din necropolele tomitane. La fel de prieteni i-au fost Mihai Irimia, Zaharia Covacef, Maria Bărbulescu și lista ar putea continua. Relațiile și prieteniile sale aveau la bază un element comun: prețuirea profesiei de arheolog. Ea este aceea care l-a legat și l-a făcut apreciat de conducere, de colegii de la muzeu și de cei din afară, de persoane străine care atunci îl cunoșteau și de alții care îi împărtășeau dăruirea.

Multe ar mai fi fost de menționat: bursele în străinătate (de mai multe ori la Paris – Soissons, în Franța; la Tarento, în Italia în 1994 și la München, în Germania în 1999); congresele internaționale (într-o lungă listă geografică ce include Amsterdam, Fribourg, Viena, Roma, Rhodos, Zadar, Istanbul – listă care oricum rămâne incompletă); săpăturile arheologice de la Hemmaberg (Austria) și Chartres (Franța); sau calitatea de membru în asociații de specialitate (Association Internationale pour la Peinture Murale Antique, din Franța și Kuratorium pro Teurnia, din Austria).

Două nominalizări trebuie însă să le menționăm: cea de expert UNESCO pentru Patrimoniul Cultural Subacvatic și cea de membru în Consiliul Științific și Tehnic Consultativ al Convenției Paris 2001.

Sunt participări importante și recunoașteri meritate. Dincolo de ele a stat însă omul, arheologul, colegul și prietenul Constantin Chera. Pe acesta am vrut să-l evocăm.

Pentru tot ce ai realizat, pentru tot ce ne-ai învățat și ne-ai arătat și pentru că te-am simțit mereu alături îți mulțumim, teacher!

Livia BUZOIANU*

* Livia BUZOIANU: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: liviabuzoianu@yahoo.com.

LISTA LUCRĂRILOR

I. Cărți:

Necropolele tomitane în contextul lumii romane vest-pontice (sec. I-IV), Constanța, 1999 (teză de doctorat; mss.)

Bijuterii antice din aur din colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța, Bibliotheca Tomitana VI, Constanța, 2012 (colab.).

II. Articole și comunicări:

Geme din Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, Pontica 10 (1977) (colab.).

Un mormânt de epocă romană descoperit pe raza comunei Ostrov, Pontica 11 (1978).

Noi morminte din necropolele Tomisului, Pontica 12, 1979.

Morminte creștine timpurii descoperite la Ostrov, Pontica 14, 1981.

Contribuții la cunoașterea unei necropole creștine a Tomisului, I, Pontica 15 (1982) (colab.)

Noi morminte de epocă romano-bizantină la Tomis, Materiale și Cercetări Arheologice, Vaslui, 1982.

Contribuții la cunoașterea unor necropole creștine ale Tomisului, II, Pontica 16 (1983) (colab.)

Noi descoperiri din necropolele tomitane, Pontica 17 (1984) (colab.)

Un complex funerar inedit de la Tomis, Pontica 18 (1985) (colab.).

Un mormânt în plăci, de epocă romană, la Tomis, Pontica 18 (1985) (colab.).

Contribuții la cunoașterea complexelor funerare de incinerație cu rug-busta, de epocă elenistică și romană, de la Tomis, Pontica 19 (1986) (colab.).

Rituri și ritualuri funerare la Tomis, Symposia Thracologica, Miercurea Ciuc, 1986.

Noi considerații asupra necropolelor tomitane. Sesiunea de rapoarte arheologice, Timișoara, 1987.

Sarmații în Scythia Minor în lumina ultimelor descoperiri arheologice, sesiunea științifică Pontica, 1987.

Un monument de o mare valoare arheologică la Tomis, Pages of History, 1988.

Simbolistica creștină la Tomis în veacurile III-VII, Simpozionul de tracologie, Tulcea, 1988.

Un monument arheologic de o excepțională valoare la Tomis, Arta, 35, 4, 1988 (colab.).

Noi descoperiri arheologice în necropolele tomitane, Sesiunea de rapoarte arheologice, Sibiu, 1989.

Mormântul hipogeu pictat de la Tomis, Magazin istoric 22, (256) 7, 1989 (colab.).

Din nou despre gema creștină de la Constanța, Pontica 23 (1990) (colab.).

Importuri de vase de sticlă suflate în tipar, descoperite în necropolele Tomisului, Pontica 25 (1992) (colab.).

Römische Wandmalereien in neugefundenen Gräbern aus der Dobrudscha, in: Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter, Wien, 1992.

Wandmalereien aus dem 4. Jh. n.Chr. in einem Grab von Tomis (Constanța – Rumänien), in Functional and Spatial Analysis of Wall Painting, Amsterdam – Leiden, 1993.

Rapport Roumanie, Paris – Soissons, 1996 (colab.).

Stratigraphische und chemische Analyse der Muster von Wandmalereien aus der Scythia Minor, in: Roman Wall Painting, Fribourg, 1997.

Un tombeau d'époque romaine découvert près d'Ostrov (Roumanie), in: I temi figurativi nella pittura parietale antica, Bologna, 1997.

Reprezentări mitologice în inventarele funerare din Tomis (sec. I-IV d.Chr.), Pontica 30 (1997).

Monumente religioase ale Dobrogei, Silistra, 2008.

History and Tourism at the Pontus Euxinus – Black Sea, in: Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași, 2009.

Regional Cooperation for Underwater Heritage Research, in: The Black Sea, Zadar, Croația, 2009.

Archaeological Background of the Ovidian Exile, Simpozion Publius Ovidius Naso, Salzburg, Austria, 2010.

In den Gräberfeldern von Tomis (Constanța) aufgefundene, in: *Form geblasene Glasgefäße*, Grazer Beiträge, Supplementband XIII, Horn/Viena, 2010.

Submerged Prehistoric Heritage Potential of the Romanian Black Sea shelf, UNESCO Istanbul, Turcia, 2011.

The Future of Underwater Archaeology, Colocviul Științific "Factors Impacting Underwater Cultural Heritage", Bruxelles, 2011.

Räumliche Gliederung der Gräberfelder von Tomis in hellenistischer und römischer Zeit, in: Varia epigraphica et archaeologica. Volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu, Pontica 52, Suppl. VI (2019).

III. Recenzii:

Alan K. Bowman and J. David Thomas, *The Vindolanda Writing Tablets*, Newcastle upon Tyne, 1974, în Pontica 9 (1976), p. 237-240.

J. Fitz și colab., *Der Römische Limes in Ungarn*, Székesfehérvár, 1976, în Pontica 10 (1977), p. 365-366.

Victor Cojocaru, Christof Schuler (Hg.), *Die Aussenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit*, Stuttgart 2014, în Pontica 47 (2014), p. 611-613.

IV. Varia:

Ghid ilustrat Histria, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, Ex Ponto, Constanța, 2020 (colab.).

Sesiunea științifică a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța, Pontica 11 (1978), p. 287-299; Pontica 12 (1979), p. 263-270; Pontica 13 (1980), p. 367-377; Pontica 14 (1981), p. 363-370); Pontica 15 (1982), p. 299-307; Pontica 16 (1983), p. 339-345.

Gh. Papuc – omagiu unui coleg și prieten, Pontica 50 (2017), p. 655-659.

Consultant științific pentru filmele documentare „Necropola" și „Repere arheologice dobrogene", emisiuni TV la posturi locale și centrale.

PASIUNEA ARHEOLOGULUI DINCOLO DE MUZEU: IN MEMORIAM DR. CONSTANTIN CHERA

30 de ani s-au scurs în clepsidră din momentul în care dr. Constantin Chera a răspuns prima dată prezent la proiectele unei asociații neguvernamentale românești și până la momentul în care a părăsit această lume. Aparent numele asociației, Societatea de Explorări Oceanografice și Protecție a Mediului Marin Oceanic-Club, nu este legat de domeniul atât de drag celui pe care îl omagiem aici: arheologia. Cu toate acestea spiritul de aventură, dorința de cunoaștere și entuziasmul ne-au unit într-o prietenie trainică și au dat naștere încă de la începutul existenței acestei asociații al cărui membru fondator a fost, unui departament special de promovare și protecție a patrimoniului cultural.

În perioada colaborării noastre am fost împreună în peste 40 de expediții științifice și educaționale din zona bazinului mediteraneean, în Turcia, Maroc, Siria, Tunisia, Franța, FYROM (Former Yugoslav Republic of Macedonia), Grecia și Bulgaria. Altfel spus în aproape toată lumea romană căreia i-a dedicat cea mai mare parte a lucrărilor sale de cercetare. De fiecare dată dr. Constantin Chera a fost alături de echipă atât în ceea ce privește obiectivele expedițiilor cât și organizarea acestora ceea ce a presupus un efort intens având în vedere și perioadele dificile economic prin care am trecut. În cele 1327 de zile petrecute pe teren în cadrul acestor expediții, arheologul Constantin Chera a cules informații și resurse pentru dezvoltarea de proiecte în țară, a educat peste 200 de tineri participanți (studenți și elevi) în spiritul respectului pentru patrimoniul arheologic și al curiozității științifice, dintre care unii au devenit ulterior arheologi. Ana-Maria Luțescu (în prezent arheolog în Marea Britanie), Dan Condescu (în prezent arheolog în Italia) sunt doar două nume dintre cei care au fost atrași de farmecul stilului său. Pe lângă vastele cunoștințe prezentate într-un format agreabil, dr. Constantin Chera reușea de fiecare dată atunci când ne ghida pe noi, membri echipei și pe studenți printre obiectivele arheologice ale lumii antice să adauge nota necesară de umor pentru ca farmecul să fie deplin. Mozaicurile de la Bulla Regia, Colloseumul de la El Djem, Palmira, Pompei, Troia, Pergamon, Cartagina, Volubilis, Halicarnas, sunt doar o mică parte și printre cele mai cunoscute dintre siturile arheologice în care am pătruns, nu doar o dată, cu ochii iscoditori ai arheologului.

Definitoriu pentru spiritul său liber, bolnav ca și ale noastre de „aventurită" este modul în care își amenaja în fiecare tabără expediționară bivuacul. De fiecare dată prefera să doarmă afară și nu în cort. Prefera să privească înainte de culcare cerul înstelat. Atunci când l-am întrebat de ce refuză cu obstinație să intre într-unul dintre corturi, deși afară nu era întotdeauna cald sau calm atmosferic, a răspuns că asta îi aduce aminte de adolescența în care dormea adeseori cu băieții pe câmp, la Miercurea Sibiului, locul în care s-a născut și și-a petrecut copilăria și prima parte a tinereții.

La fel, îl definea atracția sa pentru mediul acvatic. Era mereu printre primii care intrau „să vadă despre ce e vorba" în oricare corp de apă: râu, cascadă, lac ori mare, alături de care stabileam stații de cercetare. Memorabil este momentul din anul 2001 când, într-o expediție în Tunisia, am stabilit tabăra lângă cascada Attiq din masivul Teboursoukh. Aici, la cascada cu înălțimea de peste 8 m nu a avut niciun moment de ezitare înaintea saltului pe care l-a efectuat sub privirile noastre consternate. Unii au numit asta nebunie. Alții au numit-o curaj. Dacă a fost nebunie, atunci a fost o nebunie frumoasă. Iar dacă a fost curaj, atunci a fost unul total. Cel mai probabil a fost câte ceva din ambele. Echipamentul de scafandru autonom nu i-a fost străin, dr. Constantin Chera numărându-se și printre scufundătorii echipei noastre. Nu rata niciun prilej de a petrece măcar câteva zeci de minute sub apă susținând eforturile noastre de cercetare în mod direct.

O bună parte din aventura științifică și călătoriile pe care am avut șansa să le întreprindem în compania dr. Constantin Chera sunt surprinse în două cărți: „*Bivuacuri sub semilună*" și „*Libertatea lui Geko*" publicate în timpul vieții celui pe care îl omagiem acum; la prima este și coautor.

Împreună am lucrat, la inițiativa sa, pentru a pune bazele dezvoltării arheologiei submarine în România, primele contacte cu profesioniști în acest domeniu din Italia fiind stabilite în cursul unora dintre expedițiile noastre din zona mediteraneeană. Energia intensă pe care a demonstrat-o și entuziasmul fără egal au atras persoane de pregătiri și condiții diferite, demonstrând puterea sa de a fi un exemplu și de a motiva oamenii. A reușit să mobilizeze resurse din toate categoriile (umane, financiare, de timp, echipamente) în perioade în care societatea românească nu acorda un interes prea mare acestei categorii de activități deosebit de importante pentru dezvoltarea sănătoasă a unei țări.

La toate cele de mai sus se adaugă un număr imens de evenimente mult mai reduse ca amplitudine dar deloc lipsite de importanță. Aș aminti printre acestea sesiuni de igienizare, împreună cu echipe de voluntari tineri, a siturilor arheologice de la Histria, Adamclisi, Păcuiul lui Soare sau Capidava organizate de asociația noastră; organizarea de evenimente educative pentru elevi și studenți din Constanța, București, Iași și Pitești și pentru toți voluntarii care în timpul celor 30 de ani ne-au călcat pragul în spațiul generos al Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța. Muzeul constănțean, prin prezența dr. Constantin Chera, ne-a fost pentru acești 30 de ani o a doua casă. De fiecare dată „cHerodot", așa cum îl strigam adesea în mediul familiar, ne primea în biroul său, vesel, cu zâmbetul larg și cu sirop cu sifon.

Dr. Constantin Chera a fost un om care „a ars cu flacără mare" într-o viață închinată explorării arheologice și cunoașterii, lăsând în urmă un mare gol, dar și o extraordinară amintire ce va dăinui etern în inimile noastre. Și mai presus de asta a lăsat generațiilor următoare o moștenire deosebit de valoroasă prin puterea exemplului său. E imposibil de rezumat o viață plină în câteva rânduri și de aceea avem obligația morală de a continua misiunea noastră și de a crea premisele dezvoltării „semințelor" sădite de omul Constantin Chera.

Răzvan POPESCU*

* Răvan POPESCU: Director coordonator al Societății de Explorări Oceanografice și protecție a Mediului Marin "Oceanic-club", e-mail: oceanic.club@gmail.com, Constanța, Str. Decebal, nr. 41.

Constantin Chera –expediții în cadrul *Oceanic Club*

Constantin Chera adresându-se studenților din Tunisia.

VIITORUL ARHEOLOGIEI SUBACVATICE

CONSTANTIN CHERA

Așa după cum ați auzit mai înainte, de la profesorul meu Geoff Baily, noi arheologii nu putem să nu ne gândim la viitor. Voi încerca să abordez și eu această temă, în scurta mea prezentare: „Viitorul patrimoniului cultural și al arheologiei subacvatice". Există trei subiecte pe care le considerăm importante, când vine vorba despre dezvoltarea unei strategii a arheologiei subacvatice: cercetarea, restaurarea, conservarea, respectiv emiterea legislației în domeniu. În primul rând, cercetarea a cunoscut o dezvoltare spectaculoasă datorită unor echipamente mai mult sau mai puțin sofisticate, utilizate pentru localizarea unor nave scufundate și artefactele corespunzătoare, dar și a structurilor unor clădiri create de activitatea umană, care au fost inundate. Evoluția unor astfel de mijloace tehnice este unul dintre factorii care ne vor duce la o mai bună cunoaștere în viitor a civilizației noastre, prin îmbogățirea cunoștințelor istorice, deoarece fiecare element nou descoperit într-un mediu care până de curând era greu accesibil poate contribui cel puțin cu o pagină la evoluția planetei noastre. În general, acest mediu genenors este depozitarul unei mari cantități de patrimoniu cultural, din ce în ce mai accesibil pentru cercetare și valorificare. Chiar dacă în viitor, acest patrimoniu ar putea fi distrus accidental de indivizi, de activitatea industrială sau de state, care nu sunt responsabile ori nu sunt destul de instruite pentru a înțelege importanța comorilor culturale subacvatice, rezultatele cercetării arheologice subacvatice se află într-o situație delicată, care trebuie susținută cu cea mai mare atenție. Aceasta este sarcina viitorilor specialiști: care dintre aceste descoperiri vor fi menținute *in situ* și care vor fi prezentate publicului, în expoziții temporare sau permanente. În opinia noastră, unul dintre cele mai importante aspecte legate de acest patrimoniu special ar trebui să fie în viitor acela de a pune în lumină o metodologie eficientă, de a sfătui specialiștii ce măsuri ar trebui să ia când se întâlnesc cu astfel de situații. Va fi un manual folositor arheologilor subacvatici care ar include atât regulamente și recomandări cu privire la săpături, cărora ar trebui să li se adauge și regulamente cu privire la conservare și restaurare. Manualul în discuție ar putea fi completat cu un catalog și o listă care să includă cât de multe situații și materiale posibile. Unele dintre problemele stringente ale viitoarelor noastre investigații sunt legate de administrarea și

manipularea unor descoperiri de mari dimensiuni. Aş vrea în continuare să aduc în atenție două cazuri importante: „Muzeul Vasa" și „Titanicul", amândouă de o excepțională valoare de patrimoniu cultural. Dacă primul se află la adăpost într-un muzeu, alături de toate obiectele din interior, ca urmare a unei investiții majore în vederea conservării, cel de-al doilea este, din nefericire, expus în continuare jefuirii, chiar dacă se află la mari adâncimi pe fundul oceanului, datorită tehnologiei avansate, aflată la dispoziția unor indivizi, mai mult sau mai puțin conștienți de activitatea lor distructivă. Ce se va alege de a doua navă, dacă părțile implicate nu vor semna un parteneriat de colaborare, în viitorul apropiat, pentru a proteja situl de viitoare distrugeri? Acest simbol al unui exemplu celebru de viață și navigație de la începutul secolului al XX-lea va suferi în continuare, până va deveni doar o bucată de metal ruginit, fără vreo altă semnificație. În lipsa supravegherii și a testării cu vehicule dirijate de la distanță, folosindu-se și o tehnologie complexă, vor fi puse în pericol atât obiectivele menționate, dar și multe altele, bine cunoscute de vânătorii de "comori". Cuvântul comori nu înseamnă doar metale prețioase, dar și alte obiecte de patrimoniu, care sunt valoroase pe piață. În acest sens, putem continua și cu alte exemple și este de datoria celor îndrituiți să emită legi, să proteje patrimonial național și universal, în general. Ca și în cazul obiectelor care au fost ilegal obținute din săpăturile siturilor arheologice, vezi cazul din sudul Italiei cu situl antic Basilicata, supus jefuirii continue, obiectele care vin din arheologia submarină sunt bunuri valoroase pentru aceia care investesc în astfel de activități ilegale. O mai bună supraveghere atât a indivizilor și organizațiilor, cât și a piețelor care scot la vânzare obiecte având importanță culturală, scoase arbitrar din siturile arheologice subacvatice, ar trebui să fie o preocupare constantă a națiunilor care apreciază cu adevărat patrimoniul lor cultural și, în unele cazuri, patrimoniul universal. Viitorul va trebui să aducă un sistem mult mai sofisticat de supraveghere pentru a monitoriza toate dovezile privitoare la istoria umanității și a activității umane dăunătoare în mediul subacvatic. Acest sistem există deja, vezi activitatea sateliților militari. Este nevoie doar de hotărârea specialiștilor din organizațiile publice și private și de mijloace financiare pentru a convinge autoritățile responsabile să folosească aceste mijloace pentru a proteja patrimoniul nostru comun. Cercetarea în râuri, lacuri și lagune este și mai dificilă pentru arheologi, din cauza slabei vizibilități și a altor condiții nefavorabile. Aceasta ne duce la ideea dezvoltării în viitor a unor echipamente speciale pentru astfel de medii, care sunt uneori și mai dificil de investigat, din cauza unor curenți de apă mai mult sau mai puțin puternici. Numai soluțiile avansate vor permite cercetările viitoare; așadar tehnologia trebuie să se dezvolte până la nivelul la care se pot pune la dispoziția arheologilor mijloace sigure și eficiente, provenind din aplicațiile existente, ca de exemplu protective dooms sau incinte care să protejeze anumite suprafețe, pentru a nu fi inundate. Un bun exemplu în acest sens este uriașa săpătură de salvare a sitului portului bizantin din Istanbul. Desigur, există și situații în care stratul arheologic se află îngropat sub depozite groase de nisip și noroi, și, din nou tehnologia aplicată ne poate ajuta să identificăm configurația și structurile arheologice. Cu toate că sunt folosite și în alte domenii, investigațiile trebuie adaptate la condițiile speciale, foarte diferite

de la sit la sit. Astfel de metode ar putea fi în viitor cunoscutele scanări magnetometrice ale albiei râurilor, la diferiți parametri energetici, folosirea senzorilor de testare de diferite tipuri și, de asemenea, prelevarea continuă a unor probe verticale, carotajul, acolo unde straturile geologice vechi pot oferi informații despre evoluția comunităților umane de-a lungul râurilor, în apropierea mării sau pe malul lacurilor. De asemenea, este necesar să adaug că unul dintre aceste straturi menționate de profesorul Geoff Baily se află în Bulgaria, se numește Durankulak și este unul dintre cele mai vechi situri preistorice din Europa. Cu puțin timp în urmă, colegii noștri de la Institutul GeoEcoMar din Constanța au aplicat această metodă la baza navală bizantină din secolul al X-lea, situată parțial, pe o insulă, în altă parte a albiei fluviului Dunărea. Rezultatele bune pe care le-am obținut încurajează folosirea acestor metode în alte aplicații și în alte locații similare. Un al doilea aspect important aflat pe agenda dezvoltării arheologiei este legat de restaurarea și consevarea obiectelor descoperite sub apă, de la cele mai mici, până la cele mai mari. Este o problemă complexă al cărei răspuns poate fi găsit într-o abordare transdisciplinară, în proiecte ca *Splash* și *Coast*. Cercetarea referitoare la conținutul chimic și biologic, respectiv metodele bazate pe analiza de laborator trebuie să fie aspectele importante ale restaurării și conservării viitoare a patrimoniului arheologic subacvatic. Trebuie dezvoltate materiale noi, eficiente și cu acțiune rapidă care să trateze rapid toate tipurile de obiecte recuperate din mediul lichid și de multe ori sărat în care s-au aflat timp îndelungat. Gama largă de texturi și materiale ale obiectelor descoperite în timpul săpăturilor, starea lor delicată, păstrarea și consevarea lor pe termen lung sunt cele mai importante pentru arheologi și restauratori, dacă intenționează să le păstreze pentru generațiile viitoare. Instruirea personalului specializat în arheologie submarină și conservare este unul dintre subiectele care s-au dezbătut pe larg în ultima adunare a statelor membre ale Convenției, ca o prioritate pentru viitoarele intervenții competente; de asemenea, acest subiect reprezintă un pas important și substanțial pe care UNESCO și autoritățile croate l-au făcut de curând în asigurarea calității și bazei materiale, prin inaugurarea Centrului Regional de Cercetare Subacvatică și Restaurare la Zadar. Așa cum s-a întâmplat și vara trecută, un număr de tineri arheologi și restauratori vor avea ocazia de a audia un curs pentru a dobândi cunoștințe pe care să le aplice în cercetarea subacvatică din țările lor. După cunoștința mea, există un astfel de centru și în Asia, în Thailanda, dacă nu mă înșel. Pe măsură ce tinerii arheologi vor fi din ce în ce mai interesați de această activitate, nevoia de dezvoltare a aptitudinilor lor profesionale va determina probabil autoritățile să finanțeze deschiderea unor noi centre de acest fel. Dacă resursele financiare necesare sunt puține, în cazul săpăturii, restaurării și conservării corecte a unor mari obiective, precum vasele de mari dimensiuni scufundate, și există posibilități limitate de a încheia activitățile, cele mai recente recomandări se referă la curățarea și conservarea acestora *in situ*. În același timp, există soluții de a salva obiective aflate în pericol, prin parteneriat public-privat sau proiecte europene. Limitarea intervenției umane în acest mediu sensibil este, de asemenea, cea mai bună soluție pentru protejarea speciilor care trăiesc în diferite zone de interes. Arheologii și biologii stabilesc în mod frecvent legături

între patrimoniul natural și cultural subacvatic. În opinia noastră, vizitele ghidate în mediul acvatic și monitorizarea vizitelor, precum în Sicilia de către Superintendendența de Mare este cel mai adecvat exemplu de management al patrimoniului cultural subacvatic și viitorul poate să fie realitate, în scurt timp. Oricine interesat de subiect, poate trăi această experiență, vizitând muzeul și văzând pe un ecran mare, epava vasului roman scufundat, în aceeași poziție în care s-a aflat cu secole în urmă. Așa cum au fost stabilite pentru siturile de la sol, trebuie să fie identificate în viitorul apropiat și siturile subacvatice care au nevoie de protecție legală, zone exclusive, unde activitățile economice, comerciale, traficul de ambarcațiuni și chiar activitățile sportive de scufundare vor fi interzise. Acțiunile și măsurile serioase ar putea face obiectivele arheologiei subacvatice mai accesibile publicului în viitor, stabilind o rețea de site-uri pe internet, toate prezentând aceste obiective, producerea de noi filme educative pe această temă, care să explice importanța patrimoniului cultural subacvatic și care să prevină jaful, susținerea de conferințe cu acest subiect. Cu privire la unele aspecte importante legate de evoluția viitoare a arheologiei subacvatice, trebuie să admitem că legislația în domeniu, cu măsurile de protecție a patrimoniului, nu sunt priorități ale unora dintre state, interesate mai degrabă de scopuri individuale și egoiste decât de protejarea documentelor istorice aflate în condiții speciale de mediu. Iată de ce trebuie făcute eforturi în viitor pentru a convinge opinia publică de a acționa responsabil, de a trece de interesele locale naționale și de a deveni conștientă de riscurile pe care le atrage lipsa de răspundere, de a face lobby pentru adoptarea Convenției, prin explicarea scopurilor ei nobile și să determine politicienii să adopte măsuri legale specifice. Este necesar să fie clar pentru toată lumea că patrimoniul arheologic subacvatic nu este proprietatea uneia sau mai multor națiuni, ci o comoară a întregii umanități. Intervențiile neautorizate trebuie să fie oprite imediat și toate eforturile trebuie să fie îndreptate în direcția prevenirii distrugerii patrimoniului cultural subacvatic. Cooperarea la nivel instituțional statal, dar și individual va fi necesară pentru a atinge aceste obiective. Din punct de vedere științific, este foarte importantă existența unei baze de date pentru fiecare țară, în vederea unor cercetări viitoare și dezvoltarea de strategii de valorizare. Este necesară existența unei atitudini deschise din partea tuturor celor implicați în acest proces, de la arheologii care încearcă să aprindă o lumină care să pună în evidență istoria umanității, la toți aceia de dincolo de valuri, la personalitățile politice capabile să înțeleagă acest mesaj. Fiecare dintre aspectele de mai sus menționate poate să ne aducă o imagine aproape completă asupra viitorului arheologiei subacvatice. Omenirea trebuie să devină conștientă de rolul pe care îl are în conservarea propriului său patrimoniu. Vă mulțumesc foarte mult!

Constantin CHERA

FÊTES CONSACRÉES À APOLLON À MILET ET DANS LES COLONIES MILÉSIENNES DU PONT-EUXIN

Remus Mihai FERARU[*]

Cuvinte-cheie: *sărbători, cult, epicleză, Apollon, Milet, colonii milesiene, Pontul-Euxin.*
Keywords: *feasts, cult, epiclesis, Apollo, Miletus, the Milesian colonies, Pontus Euxinus*.

Rezumat: *Sărbătorile organizate în cetățile grecești se aflau, în general, într-o strânsă legătură cu practicarea diferitelor culte religioase. Sărbătorile publice erau prilejuri de a cinsti divinitățile venerate în cetate. Studiul nostru are ca obiect cercetarea comparativă a sărbătorilor închinate lui Apollo la Milet și în coloniile milesiene de la Pontul Euxin. Sărbătorile consacrate lui Apollo (*Hebdomaia, Noumenia, Thargelia, Boedromia, Pyanopsia și Metageitnia*) dețineau o pondere însemnată atât în calendarul Miletului, cât și în calendarele coloniilor sale de la Pontul Euxin (Sinope, Apollonia Pontica, Odessos, Dionysopolis, Tomis, Histria, Tyras, Olbia, Nymphaion, Pantikapaion, Gorgippia, Hermonassa, Tanais). La Milet și la Olbia, asociațiile cultuale de* molpoi *și* neomeniastai *îl celebrau pe Apollo* Delphinios *și* Neomenios. *Sărbătorile religioase consacrate lui Apollo aveau loc, la fel ca pretutindeni în lumea greacă, în prima și a șaptea zi a lunii. Sărbătorile consacrate lui Apollo sunt legate mai ales de muncile agricole (*Thargelia, Pyanopsia*). În schimb,* Metageitnia *și* Boedromia *celebrează solidaritatea și fraternitatea ionienilor, fiind introduse în calendarul religios tradițional al ionienilor încă din epoca post-miceniană.*

Abstract: *In general, the feasts organized in the Greek cities were closely related to the practice of different religious cults. Public festivals were good occasions to honour the deities worshiped in the city. Our study focuses on the comparative research of the festivals dedicated to Apollo at Miletus and in its Milesian colonies at Pontus Euxinus. The festivals dedicated to Apollo (*Hebdomaia, Noumenia, Thargelia, Boedromia, Pyanopsia and Metageitnia*) had an important share both in the calendar of Miletus and in the calendars of its colonies at Pontus Euxinus (Sinope, Apollonia Pontica, Odessos, Dionysopolis, Tomis, Istros, Tyras, Olbia, Nymphaion, Pantikapaion, Gorgippia, Hermonassa, Tanais). In Miletus and Olbia, the cult associations of the* Molpoi *and* Neomeniastai *celebrated Apollo* Delphinios *and* Neomenios. *The religious festivals dedicated to Apollo took place, as everywhere in the Greek world, on the*

[*] Remus Mihai FERARU: Université de l'Ouest, Timișoara; courriel: remusferaru@yahoo.fr

*first and seventh day of the month. The festivals held in Apollo's honor are mainly related to agricultural activities (*Thargelia, Pyanopsia*). On the other hand,* Metageitnia *and* Boedromia *celebrate the solidarity and brotherhood of the Ionians, being introduced in the traditional religious calendar of the Ionians since the post-Mycenaean era.*

Les fêtes organisées dans les cités grecques se trouvaient, en général, en étroite liaison avec la pratique de différents cultes religieux. Les fêtes publiques étaient autant d'occasions d'honorer les divinités vénérées dans telle ou telle cité. Dans la religion grecque, la fonction de la fête était de célébrer ou commémorer un événement ou un personnage mythologique. Les fêtes consacrées aux divinités vénérées dans les cités grecques représentaient des repères fondamentaux pour l'organisation de leurs calendriers. À peu d'exceptions près, les noms de mois du calendrier grec dérivent de dénominations de fêtes religieuses homonymes. Le moment et l'endroit où se déroulaient les rituels ainsi que les cérémonies associées aux différentes fêtes étaient établies préalablement par des lois et des réglementations sacrées[1].

Le poids des fêtes consacrées à Apollon dans le calendrier de Milet et dans les calendriers de ses colonies du Pont-Euxin (Sinope, Apollonia Pontica, Odessos, Dionysopolis, Tomis, Istros, Tyras, Olbia, Nymphaion, Panticapée, Gorgippia, Hermonassa, Tanaïs) était très important (**Fig. 1**). Cela s'explique par la position centrale occupée par Apollon dans le panthéon de Milet et dans celui des établissements milésiens, où le dieu est invoqué par de nombreuses épiclèses: Ἰητρός, Ἑβδόμειος, Νεομήνιος, Θαργήλιος, Δελφίνιος, Μεταγείτνιος, Βοηδρόμιος. Tant la documentation archéologique et épigraphique que la tradition mythologique et cultuelle (grecque et milésienne) révèlent la position prééminente d'Apollon, d'Artémis, de Zeus et de Léto dans les panthéons de Milet et de Didymes, où les quatre divinités formaient une véritable famille de culte[2]. Dans les colonies milésiennes du Pont Euxin, cette famille de culte milésienne est le mieux attestée à Istros et à Olbia.

L'objet de notre étude est de faire une recherche comparative concernant les fêtes consacrées à Apollon à Milet et dans les cités pontiques d'origine milésienne. Le caractère rituel de la religion grecque implique la recherche impérieuse des actes de culte et leur reconstitution malgré le fait que nous ne disposons en ce sens que de sources fragmentaires. Notre démarche est fondée sur la prémisse que les colonies pontiques milésiennes avaient adopté les cultes et le calendrier de leur métropole, Milet.

1. Méthodologie de la recherche

Dès le début du VIIIe s. la relation entre les noms des fêtes grecques et les dénominations des mois du calendrier est bien évidente[*]. À l'origine, les Grecs dénomaient les mois du calendrier selon les fêtes principales; chaque mois portait

[1] FERRARI 2003, p. 742 (*s.n.* sărbătoare / fête).

[2] EHRHARDT 1983, p. 129.

[*] Toutes les dates s`entendent avant J.-C. sans mention contraire.

un nom dérivé du nom de la fête homonyme ou de l'épiclèse du dieu vénéré à cette occasion[3]. Les rituels et les cérémonies festifs étaient accomplis pendant les jours du mois consacrés à chaque divinité importante, jours fixés par des lois et des réglementations sacrées. Par exemple, le mois *Θαργηλιών* signifie « le mois de la fête *Θαργηλία* », consacrée à Apollon *Θαργήλιος*; *Μεταγειτνιών* désigne « le mois de la fête *Μεταγείτνια* » en l'honneur d'Apollon *Μεταγείτνιος*.

Les documents épigraphiques nous fournissent des informations succinctes sur certaines fêtes; en l'absence de lois ou de règlements sacrés, il n'y a pas de détails concernant leur déroulement. Dans la plupart des cas, les fêtes célébrées dans les colonies milésiennes ne sont pas du tout attestées dans les inscriptions. Sachant que le noms des mois grecs dérivent de ceux des fêtes homonymes ou de l'épiclèse du dieu honoré à cette occasion, on peut déduire l'existence des différentes fêtes grecques – là où elles ne sont pas directement attestées par des documents épigraphiques – à partir des noms des mois homonymes, si ces derniers sont mentionnés dans les inscriptions. À leur tour, les épiclèses des divinités – formées à partir des noms des fêtes homonymes – constituent des indices à partir desquels on peut déduire l'existence des fêtes qui étaient dédiées à ces divinités. Par exemple, l'épiclèse *Θαργήλιος* désigne Apollon honoré à l'occasion de la fête *Θαργηλία*[4].

Chaque fête est présentée selon le plan suivant: les attestations directes de la fête dans les cités d'origine milésienne, le nom de la fête, l'origine et l'institution de la fête, la date de la fête et son lieu de déroulement, les rituels et les concours tenus à l'occasion de la fête. Le manque d'informations sur les fêtes célébrées dans les colonies milésiennes, en raison de l'absence presque totale des sources littéraires et épigraphiques, nous a obligés à recourir à des analogies avec des fêtes similaires célébrées dans les cités ioniennes de la Grèce ancienne et de l'Asie Mineure.

2. Considérations sur le culte d'Apollon *Iètros* à Milet et dans ses colonies pontiques

Apollon *Ἰητρός* (« le Guérisseur ») était la principale divinité vénérée uniquement dans les colonies milésiennes situées à l'ouest et au nord du Pont-Euxin. Les inscriptions, les sources littéraires et les monnaies attestent la propagation de son culte à Apollonia Pontica, Odessos, Istros, Tyras, Olbia, Pantikapaion, Myrmekion, Hermonassa et Phanagoreia[5](**Fig. 1**). On peut déduire l'existence du culte d'Apollon *Iètros* à Gorgippia et Sinope en partant de l'attestation épigraphique des anthroponymes théophores dérivés de l'épiclèse du dieu *Ἰητρός* / *Ἰατρός*[6].

[3] CASEVITZ 1991, p. 110-112.

[4] CASEVITZ 1991, p. 112.

[5] CHIEKOVA 2008, p. 16-24; 25, 28; EHRHARDT 1989, p. 115-122; EHRHARDT 1983, p. 136-141, 144; IGDOP, p. 111.

[6] CIRB 1148, l. 2: Ἰατρ[οκλῆς --] (Gorgippia, environ 150-200 apr. J-C); *IGDOP* 1, p. 5-6: « *Ἰητροκλεῖ* τῶι Ἑκαταίο Σινωπῆι ... » (Olbia, 475-450 av. J-C). *Ἰητρός* est la forme ionienne de l'épiclèse d'Apollon; un graffito découvert à Istros, datant du troisième quart du VIe s., atteste le nom théophore Ἰητρόδωρος (*SEG* XLVI, 889, l. 1: Ἰητροδώρο-); ce mot

En revanche, le culte d'Apollon *Iètros* n'est pas attesté du point de vue épigraphique dans la métropole Milet et en Asie Mineure non plus[7]. Pourtant, les noms théophores ayant le thème en *Ἰητρ- / Ἰατρ-* – du type Ἰατροκλῆς, Ἰητροφάντης, Ἰάτρων – répandus surtout en Ionie et en Carie plaident pour l'origine ionienne de l'épiclèse *Ἰητρός / Ἰατρός*; ces noms sont fréquemment attestés surtout dans la région de Milet[8]. À part cela, les vers 1207 et 1377 du poème *Alexandra* appartenant au poète hellénistique Lycophron – où il s'agit des χρησιμοὶ Ἰατροῦ (*les oracles d'Iatros*) dans un contexte qui se réfère au sanctuaire de Didymes[9] – évoquent clairement l'ancienne divinité oraculaire des Milésiens[10]. Ainsi, on peut affirmer avec certitude que le culte d'Apollon *Iètros* était originaire de Didymes – située à environ 17 km de Milet – d'où il a été importé par les colonies pontiques milésiennes, bien que dans cet endroit il n'y ait aucune trace certaine concernant son aspect oraculaire[11]. Selon Ju. G. Vinogradov, la vénération d'Apollon *Iètros* aurait été prescrite aux colons milésiens par l'oracle de Didymes[12]; on a même émis l'hypothèse d'une colonisation du bassin du Pont-Euxin sous son patronage, à la suite d'un ordre spécial transmis à tous les colons milésiens par l'oracle de Didymes[13].

Apollon était vénéré dans les colonies pontiques milésiennes sous l'hypostase de *Iètros* (*le Guérisseur / le Médecin*). Les sources littéraires, les documents épigraphiques et numismatiques illustrent de façon satisfaisante les attributs caractéristiques d'Apollon *Iètros*, à savoir l'arc, les flèches et le rameau de

---

fait clairement référence à l'épiclèse d'Apollon. Selon l'éditeur de l'inscription, on a affaire au plus ancien anthroponyme en *Ἰητρο- / Ἰατρο-* attesté dans les colonies pontiques milésiennes jusqu'à présent, JOHNSTON 1995-1996, p. 99-101. Les noms théophores en *Ἰητρο- / Ἰατρο-* attestent de manière indirecte le culte d'Apollon *Iètros* à Olbia (IGDOP 101, p. 167-168, l. 3: Ἰητρόδωρος, Ve s.) et à Pantikapaion (*CIRB* 77, l. 12: Ἰατ[ροκλῆς], 173-211 après J-C), en ce sens, voir aussi DANA & DANA 2009, p. 238. La forme antique de l'épiclèse d'Apollon, *Ἰατρός*, apparaît le plus tôt dans un graffito d'Olbia datant du Ve s. ème siècle av. J-C (IGDOP 99, p. 161); la même épiclèse apparaît dans les inscriptions d'Istros (ISM I, 1, l. 7; 33, l. 4) et de Tyras, ainsi que sur les monnaies d'Apollonia Pontica, toutes datant du IIIe s. et du IIe s. , voir, CHIEKOVA 2008, p. 24, n. 37 et p. 25.

[7] CHIEKOVA 2008, p. 32; seul le poète hellénistique Lycophron mentionne l'épiclèse Ἰατρός attribuée à Apollon vénéré sur l'île Lepsia située dans la *chora* milésienne et à Myous, une petite localité ionienne se trouvant près de Milet. Lycophron décrit Apollon *Termintheus* et *Λέψιος* comme un dieu guérisseur et oraculaire: χρησμοῖς Ἰατροῦ Λεψίου Τερμινθέως, Lycophron, *Alexandra*, v. 1207, *apud* CHIEKOVA 2008, p. 34, n. 83; voir aussi, EHRHARDT 1983, p. 133; *BÉ*, 1971, p. 494, n° 585.

[8] EHRHARDT 1983, p. 144, 440, n. 546; EHRHARDT 1989, p. 116, n. 14.

[9] Le vers 1207 mentionne *χρησιμοὶ Ἰατροῦ Λεψίου Τερμινθέως*. Le mot *Λέψιος* est l'ethnique de l'île Lepsia située sur le territoire rural (*χώρα*) de Milet. L'épiclèse *Τερμινθεύς* désigne l'Apollon vénéré à Myous, une autre localité ionienne située près de Milet. Selon N. Ehrhardt, *Iatros*, comme équivalent d'Apollon, était une divinité du panthéon milésien, caractérisée par le poète Lycophron par les épiclèses sous lesquelles il était connu dans ses sanctuaires de Lepsia et Myus, situées dans le voisinage immédiat de Milet, voir EHRHARDT 1983, p. 117 et n. 25. Apollon *Iatros* est également mentionné par Aristophane, (Aristophanes, *Les Oiseaux*, v. 584), mais sans aucune allusion à Milet.

[10] EHRHARDT 1983, p. 115-122; CHIEKOVA 2008, p. 34.

[11] IGDOP, p. 112.

[12] VINOGRADOV & KRYJISKI 1995, p. 109-110; voir aussi VINOGRADOV 1987, p. 24.

[13] EHRHARDT 1983, p. 145; CHIEKOVA 2008, p. 35-36.

laurier[14]; le laurier, consacré à Apollon par excellence, a, entre autres, des propriétés purificatrices et apotropaïques qui font de cette plante un attribut naturel du dieu guérissant[15] **(Fig. 5 et 6)**.

Les plus anciennes attestations du culte d'Apollon *Ièтros* proviennent de l'actuelle île Berezan (*Borysthenes*), où les premiers colons milésiens s'étaient établis; le dieu avait été vénéré à Olbia également, à partir de la fondation de cette colonie. L'épiclèse *Ièтros* apparaît dans un *graffiti* à caractère votif dès la première moitié du VIe s.[16]. Un sanctuaire bâti dans la première moitié du VIe s. a été consacré à Apollon *Ièтros* dans le *temenos* occidental d'Olbia[17]; d'ailleurs, celui-ci est nommé Ἰητρόον dans un graffito gravé sur une tuile, datant du dernier quart du VIe s[18].

Une inscription découverte à Berezan, datant du dernier quart du VI^e^s., met en évidence la relation privilégiée entre Apollon *Ièтros* et la colonie de Borysthenes: le dieu est désigné comme « maître de l'île de Borysthenes »[19] qui s'identifie avec sa résidence même[20].

Dans une autre inscription découverte à Berezan, datant du dernier quart du VI^e^s., Apollon *Ièтros* porte également l'épithète τοξοφόρος: « […] τοξοφόρος, φίλι(ο)ς δωρῆ(ι) δυνάμ(ι) ἰητῆ(ρ)ος […] »[21]. Selon Dobrinka Chiekova, τοξοφόρος révèle les attributs d'Apollon *le Guérisseur*, à savoir l'arc et les flèches. Pour soutenir son hypothèse, Chiekova invoque les représentations d'Apollon sur les monnaies provenant des colonies pontiques milésiennes (Olbia, Istros, Apollonia Pontica et Sinope); le dieu est représenté sur ces monnaies en tenant l'arc et la flèche[22] **(Fig. 5)**.

L'épithète τοξοφόρος a été associée aux monnaies–flèches – datés des VI^e^s - Ve s. – découvertes aux alentours des cités grecques situées à l'ouest et au nord du Pont-Euxin (Apollonia Pontica, Istros, Tomis, Odessos, Tyras), ainsi qu'à Kerkinitis et dans le Bosphore Cimmérien. À partir de cette association, les monnaies–flèches ont été mises en relation avec le culte d'Apollon *Ièтros*; elles représentent le *premier signe monétaire* des colonies milésiennes situées à l'ouest et au nord-ouest du Pont-Euxin; en même temps, leur fabrication et propagation étaient justifiées du point de vue idéologique par la pratique du culte commun d'Apollon *Ièтros* dans les cités pontiques d'origine milésienne. L'émission des monnaies–flèches marque la prééminence d'Apollon *Ièтros* dans sa fonction d'archer-protecteur[23] **(Fig. 3)**.

---

[14] CHIEKOVA 2008, p. 23-24, 27-32.

[15] CHIEKOVA 2008, p. 36-37.

[16] IGDOP 54, 55, 56, p. 107-109.

[17] RUSJAEVA 1999, p. 76.

[18] IGDOP 59, p. 110-111; voir aussi DETIENNE 2009, p. 229.

[19] IGDOP 90, p. 142-143: « [Βορυσ]θένεος [μεδέων] Ἰητρός »; cf. IGDOP 57, p. 109: « [Ἀ]πόλλωνι Ἰητρῶι Βορυσθένε[ος μεδέοντι] » (Olbia, la deuxième moitié du VI^e^s.

[20] TRIPPÉ 2010, p. 27.

[21] IGDOP 93, p. 146-147: « […] l'archer ami, don pour le pouvoir du médecin […] ».

[22] CHIEKOVA 2008, p. 27-28.

[23] CHIEKOVA 2008, p. 28-30.

Apollon *Iètros* occupait une place centrale dans le panthéon d'Istros. Les inscriptions istriennes mentionnent le temple d'Apollon *Iètros*[24], bien qu'il ne soit pas identifié sur le terrain. Les décrets publics étaient exposés dans le sanctuaire d'Apollon *Iètros*, ainsi que dans l'*agora* de la cité, ce qui confirme la prééminence du dieu dans la communauté civique istrienne[25]. Une dédicace d'Olbia gravée sur le socle d'une statue datant de la première moitié du Ves. confirme l'ancienneté du culte d'Apollon le Guérisseur à Istros; le dieu est désigné ici comme *Ἴστρο μεδέων*, « protecteur d'Istros », ce qui ne peut pas faire référence au fleuve Istros, mais à la cité homonyme[26].

À partir du IIIes., les monnaies et les inscriptions documentent le culte d'Apollon *Iètros* à Apollonia Pontica. Toutefois, sur la base des analogies avec le contexte d'Olbia et d'Istros, où son culte est attesté dès l'époque archaïque et l'époque classique, les chercheurs admettent qu'Apollon *le Guérisseur* avait été vénéré également à Apollonia à partir de la fondation de la colonie[27]. D'ailleurs, on sait qu'au Ve s. le sculpteur athénien Calamis a réalisé une statue en bronze d'Apollon pour la cité d'Apollonia que les Apolloniates avaient dédiée à Apollon Iétros et avaient déposée dans son sanctuaire, maintenant localisé dans l'île Saint Cyriaque (Sveti Kirik)[28]; cette statue a été capturée et amenée à Rome par le général romain M. Lucullus Varron, après la conquête des cités de l'ouest du Pont par les romains, en 72/71 av. J.-C.[29]. La statue d'Apollon a été reproduite sur le revers de quelques monnaies découvertes à Apollonia datant du IIIe s. ou du IIe s. Apollon est représenté debout; le dieu appuie sa main droite sur une branche de laurier et, dans sa main gauche il tient un arc et deux flèches[30] **(Fig. 5)**.

Dans les colonies pontiques milésiennes, « l'épiclèse Ἰητρός exprime le lien étroit entre Apollon et l'art de la guérison, qui représente un trait spécifique de la religion apollinique »; il est possible que les premiers colons milésiens, arrivés sur les côtes du Pont-Euxin, aient vénéré Apollon *le Guérisseur* en raison de leur terreur en face de certaines maladies inconnues[31]. Apollon *Iètros* était *le protecteur de la communauté civique*. Il réunissait les fonctions de la divinité fondatrice et poliade, comme prouvé par sa position centrale dans les panthéons d'Olbia (jusqu'au milieu du VIes.), d'Istros et d'Apollonia Pontica.

---

[24] ISM I 6, l. 3; 18, l. 21.

[25] ISM I 34, l. 3-5: « … καὶ ἀναθεῖ[ναι ἕνα μὲν ἐν τῶι ἱερῶι Ἀπόλλω]νος τοῦ Ἰατροῦ, [ἐν ἐπιφανεστάτωι τόπωι παρὰ τὸν βωμὸν] τοῦ Ἀπόλλωνος ἕ[να δὲ ἐν τῆι ἀγορᾶι· ».

[26] IOSPE I², 164: « Ξάνθος Πό[σιος] / Ἀπόλλωνι Ἰητρ[ῶι] / Ἴστρῳ μεδέοντ[ι] / Ὀλβιοπολίτης » (« Xanthos, fils de Posis, l'Olbiopolite, en l'honneur d'Apollon *Iètros*, le protecteur d'Istros »); voir aussi, RUSJAEVA & VINOGRADOV 2000, p. 229-234; la statue sur laquelle on avait gravé la dédicace présentée ci-dessus était destinée au sanctuaire d'Apollon *Iètros* d'Istros, mais elle était restée à Olbia pour des raisons inconnues, IGDOP 58, p. 109-110.

[27] CHIEKOVA 2008, p. 22-23.

[28] HERMARY 2019, p. 79.

[29] Strab., VII, 6, 1; Plin., *Hat.Hist*, XXXIV, 9.

[30] CHIEKOVA 2008, p. 23-24; voir aussi HERMARY 2019, p. 79-80, fig. 1 et cat. 70.

[31] CHIEKOVA 2008, p. 37.

3. La célébration d'Apollon *Iètros* dans les colonies pontiques milésiennes

L'importance du culte d'Apollon *Iètros* dans la vie religieuse des colonies pontiques milésiennes, ressort également du fait que son prêtre exerçait la fonction d'éponyme dans ces cités. À cet égard, le document le plus édifiant est le décret honorifique istrien en l'honneur d'Aristagoras, fils d'Apatourios – daté du milieu du Ier s. av. J.-C. – qui nous informe que son destinataire avait occupé trois fois la fonction de prêtre-éponyme à Istros, en sa qualité de prêtre d'Apollon *Iètros*. Aristagoras avait fait preuve de piété envers les dieux, organisant très probablement fêtes publiques et des processions en l'honneur d'Apollon *Iètros* et des autres divinités vénérées par les Istriens: « (…) et se distinguant par la piété envers les dieux, comme il était juste, il a honoré tout d'abord les dieux ... puis, étant sollicité, il a accepté la couronne de prêtre-éponyme de la cité, celle d'Apollon, et il a honoré les dieux et la cité par des fêtes publiques et des processions dignes des choses sacrées (…) »[32]. Ce décret en l'honneur d'Aristagoras révèle que la prêtrise éponyme offrait sans doute du prestige à son titulaire, mais impliquait en même temps des dépenses considérables. C'est pourquoi, cette fonction n'était exercée que par des citoyens riches, comme Aristagoras, qui pouvaient financer de leur propre argent, au moins en partie, les fêtes et les rituels célébrés en l'honneur d'Apollon *Iètros*[33]. Malgré l'importance et la diffusion de son culte, les documents épigraphiques ne nous fournissent aucune information concrète et pertinente sur la célébration d'Apollon *Iètros*.

4. Considérations sur le culte d'Apollon *Delphinios* à Milet et dans ses colonies pontiques

Apollon Δελφίνιος (« le Dauphin ») était la divinité principale de Milet et Didymes. À Milet, Apollon *Delphinios* était adoré dans son sanctuaire, *Delphinion* érigé vers le milieu du VIe s. Dès l'époque archaïque, le culte du dieu était administré par l'association cultuelle des *Molpes* milésiens dont le président – *αἰσυμνήτης* – exerçait la fonction d'éponyme de la cité[34]. Les colonies milésiennes du Pont-Euxin (Sinope, Apollonia Pontica, Odessos, Istros, Berezan, Olbia, Nymphaïon, Pantikapaion, Kepoi, Hermonassa, Gorgippia) ont importé le culte d'Apollon *Delphinios* de leur métropole[35].

Ce culte est attesté du point de vue épigraphique à Berezan[36], Olbia[37], Hermonassa[38] et Odessos[39]. La présence d'Apollon *Delphinios* peut être supposée à

---

[32] ISM I 54, l. 18-24: « (…) καὶ προαγόμενος εἰς τὸ θεοσεβεῖν ὡς ἔπρεπεν αὐ/τῷ πρῶτον μὲν ἐτείμησεν τοὺς θεούς ... εἶτα παραγεν[ηθε]ὶς ἐπάγγελτος καὶ τὸν ἐπώνυμον τῆς πόλεως / Ἀπόλλωνος ἀναδεξάμ[ενο]ς στέφανον, πανηγύρεσι πανδήμοις καὶ πομπαῖ[ς] / [ίε]ροπρεπέσιν... τοὺς θεούς καὶ τὴν πόλιν ἐτείμ[η]/σεν (...) ».

[33] SHERK 1993, p. 283 et n° 30; à l'époque impériale, l'éponymie se transforme en *liturgie* en raison des dépenses énormes que son titulaire était obligé de supporter de son propre argent.

[34] *Milet* I.3, p. 278-279, nº 133, ll. 8-13, 40-42 = LSAM, p. 130, 132, nº 50; voir aussi HERDA 2008, p. 17; EHRHARDT 1983, p. 130; GRAF 1979, p. 3, 7.

[35] HERDA 2008, p. 15.

[36] Dans une inscription découverte à Berezan, datant du troisième quart du VIes., Apollon est appelé *δελφίς φρόνιμος* (« le sage dauphin »), IGDOP, 93, p. 147, l. 5; voir aussi IGDOP, 60, p. 113 (Berezan, 550-525 av. J-C).

Istros, Apollonia Pontica et Sinope; au moins, c'est ce qui indique la représentation du dauphin – symbole du dieu – sur les monnaies découvertes dans les trois cités pontiques milésiennes[40]. L'existence du culte d'Apollon *Delphinios* à Nymphaïon, Pantikapaion et Kepoi peut être déduite sur la base de l'attestation épigraphique des anthroponymes théophores dérivés du mot *molpoi*[41], un nom accordé aux membres de l'association religieuse qui s'occupait du culte du dieu; de même, le nom théophore *Delphinios*, dérivé de l'épiclèse homonyme du dieu, qui apparaît dans une inscription de Gorgippia[42], représente une autre preuve indirecte de la vénération d'Apollon *Delphinios* dans cette cité du nord du Pont.

L'épiclèse *Delphinios* – dont l'étymologie et la signification n'ont pas été déterminées – pourraient exprimer l'association d'Apollon à la sphère de la vie civique de la *polis*. Apollon *Delphinios* était considéré l'organisateur de la cité, le garant de ses lois et de ses cultes, ainsi que le protecteur des éphèbes[43]. La liaison, à première vue, évidente, entre l'épiclèse de *Delphinios* et le dauphin, la mer et la navigation, est infirmée par les particularités du culte du dieu; il était vénéré dans les cités pontiques du Milet sous l'hypostase de dieu de la vie civique plutôt que celle de dieu de la mer[44].

5. La célébration d'Apollon *Delphinios* à Milet et à Olbia

À Milet, Apollon *Delphinios* était célébré depuis l'époque archaïque, comme l'indique un calendrier cultuel du VI^e^s. gravé sur le mur du *Delphinion* milésien; ce document mentionne une fête célébrée en l'honneur du dieu (*ἑορτὴ Ἀπόλλωνος Δελφιν/ίο*) qui avait, très probablement, lieu le 7 *Tauréôn* (avril-mai)[45] **(Fig. 2)**. D'ailleurs, selon la tradition transmise par Hésiode, les Grecs célébraient la naissance d'Apollon le septième jour de chaque mois, qui était considéré comme un « jour sacré »[46]. Un règlement de culte des *Molpes* milésiens, daté du milieu du IIe s., nous fournit des informations détaillées sur la même fête dédiée à Apollon *Delphinios*, consistant en un cycle festif de quatre jours qui se passait

[37] IGDOP, 61, 62, 64 (Olbia, 500 av. J-C); IGDOP, 63, 65, p. 113-116 (Olbia, VI^e^s.); IGDOP, 99, p. 161 (Olbia, environ 450 av. J-C).

[38] CIRB, 1038 (IV^e^s.).

[39] CHIEKOVA 2008, p. 38, n. 98: d'après D. Chiekova, l'inscription votive consacrée à Apollon *Delphinios* date des IV^e^s - III^e^s.

[40] CHIEKOVA 2008, p. 38-39, avec une riche bibliographie.

[41] Les inscriptions attestent les noms théophores avec le thème en *Molp-*, du type *Molpothemis*, *Molpas* et *Molpagoras*, HERDA 2008, p. 36, n. 170; EHRHARDT 1983, p. 141, 438, n. 513; 439, n. 521; 464, n. 796.

[42] CIRB, 1137, face B, col. II.1, l. 7: *Δελφ[ί]νιος* Στρ[ατο]ν[ίκου?] (III^e^s.).

[43] DETIENNE 2009, p. 126-127; GRAF 1979, p. 7-8; 21-22.

[44] EHRHARDT 1983, p. 143; CHIEKOVA 2008, p. 37-38.

[45] *Milet* I.3., p. 162-163., n° 31 a (avec le commentaire d'A. Rehm) = *Milet* VI.3., p. 160, n° 31 (avec traduction en allemand) = LSAM p. 113, n° 41, ll. 10-13: « [-----]τηι ἱσταμένου ἑορτὴ κηρύσσεται Ἀπόλλωνος Δελφιν/ίο »; pour l'interprétation de l'inscription, voir HERDA 2008, p. 18 et n. 32; HERDA 2006, p. 247-249; cf. EHRHARDT 1983, p. 401, n. 150.

[46] Hésiode, *Trav. et Jours*, 770-771: « Πρῶτον ἔνη τετρά τε καὶ ἑβδόμη *ἱερὸν* ἦμαρ· τῇ γὰρ Ἀπόλλωνα χρυσάορα γείνατο Λητώ », (« D'abord, le premier, le quatrième et le septième jour sont *sacrés*; le septième jour, Létô enfanta Apollon à l'épée d'or »).

dans son sanctuaire, *Delphinion*[47]. Les cérémonies et les rituels dédiés au dieu avaient lieu entre le 7 et le 10 *Tauréôn*[48], ce qui révèle la place importante occupée par le mois de *Tauréôn* – le premier mois de l'année milésienne – dans le cycle festif dédié à Apollon *Delphinios*[49] **(Fig. 2)**.

Le *7 Tauréôn*, le premier jour du cycle festif de quatre jours, les Milésiens célébraient la fête *Ἑβδομαία* en l'honneur d'Apollon *Delphinios*[50], qui ouvrait la série des fêtes du calendrier de Milet. Par sa position dans le calendrier milésien, les *Hebdomaia* peuvent être considérées comme la fête du nouvel an. D'ailleurs, en célébrant Apollon *Delphinios* dans les premiers jours de l'année, les Milésiens respectent la tradition répandue dans les *poleis* grecques, de fêter leur divinité principale au début du nouvel an[51].

Le nom de la fête *Ἑβδομαία* provient de *ἡ ἑβδόμη*, le septième jour de chaque mois, quand toute la Grèce fêtait le jour anniversaire de la naissance d'Apollon (ἡ γενέσιος τοῦ θεοῦ ἡμέρα)[52]. À Didymes, le jour anniversaire de la naissance du dieu, le 7 du mois, peut-être Boèdromiôn, était célébré par des distributions généreuses; l'anniversaire de la naissance d'Apollon à Didymes correspondait probablement à la fête des *Hebdomaia* en l'honneur d'Apollon *Delphinios* qui était célébrée le 7 Tauréôn à Milet[53]. Apparemment, c'est toujours le *7 Tauréôn* qu'on célébrait Apollon *Delphinios* à Olbia, comme il est suggéré par une inscription à caractère oraculaire – gravée pour le culte d'Apollon – qui mentionne le chiffre sept, considéré comme le « chiffre sacré » du dieu[54].

À Athènes et Délos, l'anniversaire de la naissance du dieu était célébré le 7 *Thargéliôn*, et à Delphes le septième jour du mois *Bysios*; mais dans ces cas, le mois au cours duquel la naissance d'Apollon était célébrée n'était pas le premier mois de l'année, comme dans le cas de Milet[55].

La fête des *Hebdomaia* célébrait l'épiphanie d'Apollon, ainsi que le retour du dieu au début du printemps des terres des Hyperboréens[56] à ses lieux de culte[57].

---

[47] HERDA 2006, p. 10-14 (avec traduction en allemand) = LSAM, p. 129-132, nº 50 = *Milet* I.3., p. 277-284, nº 133.

[48] HERDA 2008, p. 18; HERDA 2006, p. 38, 247.

[49] HERDA 2011, p. 60.

[50] HERDA 2006, p. 10, l. 6, 20-22 = LSAM, p. 130, nº 50, l. 6: *Ἑβδομαίοισι* (...); p. 131, ll. 20-22: « ἡ πόλις διδοῖ (...) Ἑβδομαίοισιν δὲ δύο τέλεια καὶ χῶμ τὸμ παλαιὸν ὁ[ϱ-]/τῆς ἑκάστης »; voir aussi Nilsson 1906, p. 170-171; pour la fête des *Hebdomaia*, voir aussi HERDA 2006, p. 38-167, 237-249.

[51] HERDA 2006, p. 39.

[52] Hésiode, *Trav. et Jours*, 770-771; voir aussi HERDA 2006, p. 38-39.

[53] LAUMONIER 1958, p. 574; voir aussi NILSSON 1906, p. 170-171.

[54] IGDOP, p. 147, nº 93 Face a, l. 1; 93 Face b, l. 1; selon A. Rusjaeva, cette inscription est une preuve de l'introduction du culte d'Apollon *Delphinios* à Olbia le troisième quart du VIes. Apollon *Delphinios* s'imposera à la place d'Apollon *Iètros* qui avait été vénéré par les premiers colons milésiens installés dans la cité des rives du Boug, voir RUSJAEVA 1992, p. 33.

[55] HERDA 2006, 40 et n. 178 178 avec des références bibliographiques ; KRAVARITOU 2002, p. 35-36.

[56] Selon la tradition delphique, Apollon passait les mois d'hiver dans le pays des Hyperboréens, qui était situé par des auteurs grecs quelque part dans la région nordique de la mer Noire au nord des Scythes, FERRARI 2003, p. 433 (*s.u.* Hiperboreeni / Hyperboréens). Pindare (*Pythiques*, X, 31-36) ne se prive pas d'évoquer les séjours

D'ailleurs, à Delphes, l'anniversaire d'Apollon coïncidait avec le jour où le dieu arrivait dans son sanctuaire[58]. À Milet, les *Hebdomaia* étaient une fête publique qui avait lieu une fois par an; cela explique son association, dans le règlement des *Molpes*, avec les deux fêtes suivantes consacrées à Apollon: les *Thargélia* et les *Métageitnia*[59].

Le huitième et le neuvième jour du mois *Tauréôn*, les *Molpes* miléSiens faisaient des sacrifices et des libations en l'honneur d'Apollon *Delphinios*, dans la cour de son sanctuaire, le *Delphinion*. À l'occasion de la fête du nouvel an, on élisait le nouveau président du collège des *Molpes* (*aisymnètes*). Le nouvel *aisymnètes* des *Molpes* et son prédécesseur inauguraient la série des sacrifices publics du nouvel an[60].

Les cérémonies consacrées à Apollon *Delphinios* prenaient fin la nuit du *10* Tauréôn, par un concours (ἀμιλλητήρια) auquel participaient certains *Molpes* miléSiens: τῆι δεκάτηι Ἀμιλλητήρια[61]; il s'agit d'un concours de musique sacrée qui permettait aux participants de montrer leurs compétences dans l'interprétation des chansons rituelles. Plus précisément, on a affaire avec une compétition musicale pendant laquelle les *Molpoi* interprétaient des péans, des hymnes religieux en l'honneur du dieu Apollon; c'était ainsi qu'on célébrait le retour du dieu dans ses lieux de culte, au début du printemps[62]. En outre, il est fort probable que le concours *ἀμιλλητήρια* était doublé par une partie dansante. L'interprétation des péans était accompagnée par des mouvements de danse exécutés par les *Molpoi*, qui étaient, en même temps, des « hymnodes » et des « danseurs »[63].

Les documents épigraphiques découverts à Berezan et à Olbia font allusion à la célébration d'Apollon *Delphinios*. Le culte du dieu est attesté à Berezan depuis le milieu du VIes.[64]; vers le troisième quart du même siècle, le culte d'Apollon *Delphinios* avait déjà été introduit dans la cité des rives du Boug. Dans le panthéon olbien, Apollon *Delphinios* s'imposera aux dépens d'Apollon *Ièt*ros, devenant la principale divinité poliade d'Olbia. Le culte d'Apollon *Delphinios* avait été inclus

d'Apollon au pays des Hyperboréens et ses éclats de rire devant la violence érigée des ânes égorgés en son honneur.

[57] DETIENNE 2009, p. 85-86; NILSSON 1906, p. 103.

[58] Voir NILSSON 1906, p. 103-104, selon lequel, initialement, l'oracle d'Apollon à Delphes ne fonctionnait que le septième jour de chaque mois, à l'occasion de l'arrivée du dieu dans son sanctuaire.

[59] LSAM, p. 131, n° 50, = Herda 2006, p. 10, ll. 20-22: « ἐς μολπῶν ἡ πόλις διδοῖ *Ταργηλίοισιν* ἱερ(ῆι)ον τέλειον καὶ *Μεταγε[ι/τνίοισιν* ἱερ(ῆι)ον τέλειον, *Ἑβδομαίοισι* δὲ δύο τέλεια καὶ χὸν τὸμ παλαιὸν ὁ[ϱ]/τῆς ἑκάστης ».

[60] LSAM, p. 130, n° 50 = Herda 2006, p. 10, ll. 6-13: « Ἑβδομαίοισι (...) τῆι ὀγδῶι ΑΠΟΛΕΙΚΑΙ τὰ ἱερὰ ἢ σπλάγχνα σπείσοσι Μολπῶγ / αἰσυμνήτης. ὁ δὲ αἰσυμνήτης καὶ ὁ προσέταιρος προσαίρεται, ὅταν οἱ κρητῆρες πάντες σπεσθέωσι καὶ παιωνίσωσιν (...). / ὁ δὲ ἐξιὼν αἰσυμνήτης ἀπὸ τῶν ἡμίσ/εων θύει Ἱστίηι (καὶ κρητῆρας σπενδέτω αὐτὸς καὶ παιωνιζέτω) »; voir aussi HERDA 2008, p. 18.

[61] LSAM, p. 130, n° 50, ll. 13-14 = HERDA 2006, p. 10, l. 13-14.

[62] GEORGOUDI 2001, p. 160.

[63] GEORGOUDI 2001, p. 154, 158, 159-160.

[64] IGDOP 60.

dans le panthéon olbien à l'initiative des *Molpes* de Milet[65], avec l'arrivée d'une nouvelle vague de colons milésiens à Olbia[66]. La priorité de ce dieu a été marquée par l'émission de monnaies en forme de dauphin[67] **(Fig. 4)** qui ont remplacé, petit à petit, les monnaies-flèches associées au culte d'Apollon *Ièthros* **(Fig. 3)**[68]. Les nouveaux colons arrivés à Olbia ont consacré à Apollon *Delphinios* un sanctuaire situé à l'est de celui d'Apollon *Ièthros*; cette nouvelle zone sacrée deviendra plus tard le *téménos* central de la cité[69]. Le culte d'Apollon *Delphinios* était l'apanage de l'association des *Molpes* olbiens, qui avait été très probablement importée de la métropole Milet; les membres de cette association dédient trois inscriptions votives à Apollon *Delphinios*, dont la plus ancienne date du milieu du V^es^ .[70]. Le président de l'association des *Molpes* olbiens, *l'aisymnètes*, était le prêtre d'Apollon et en même temps, le magistrat éponyme de la cité[71].

Une inscription oraculaire – datant de 550-525 av. J.-C. – découverte à Berezan confirme le transfert du culte d'Apollon *Delphinios* à Olbia. La même inscription suggère la célébration d'Apollon *Delphinios* à Olbia le septième jour de chaque mois. Apparemment, c'est toujours le *7 Tauréôn*, qu'on célébrait probablement les *Hebdomaia* en l'honneur d'Apollon *Delphinios* à Olbia, comme à Milet; du moins c'est ce qui indique le *chiffre sept* mentionné dans l'inscription à côté de divers animaux qui symbolisent les différentes hypostases et épiclèses d'Apollon: « *Sept* – loup faible / soixante-dix – lion terrible / sept cents – archer ami, mais pour le pouvoir du médecin / sept mille – dauphin sage. (...) »[72]. Sept était considéré comme le chiffre sacré d'Apollon. Le dieu est né le septième jour ; il était consulté à Delphes le septième jour du mois. À la naissance d'Apollon, les cygnes ont tourné sept fois autour de Délos. Apollon lui-même avait inventé la lyre à sept cordes[73].

De même, sept est un chiffre important pour les institutions d'Olbia. Du moins c'est ce qui indique le collège des *Sept* (οἱ ἑπτά) magistrats olbiens, attesté par une série de documents épigraphiques datés entre 330 et 200 av. J.-C.[74]. Le

---

[65] L'association des *Molpoi* jouait un rôle majeur dans la vie civique de Milet. Ils s'occupaient de la conclusion des accords avec d'autres cités et exerçaient une certain contrôle dans le domaine de la justice; en ce sens, voir DETIENNE 2009, p. 127-128; EHRHARDT 1983, p. 202; GRAF 1979, p. 7-8.

[66] RUSJAEVA 1999, p. 78-79.

[67] Le dauphin était le symbole d'Apollon *Delphinios*.

[68] IGDOP, p. 8, 112, 151; TRIPPÉ 2010, p. 34-35; RUSJAEVA 1999, p. 79.

[69] IGDOP, p. 112; RUSJAEVA 1999, p. 79.

[70] IGDOP, p. 6-7, n° 2 = IOlb 58 (450 av. J.-C.); IOlb 55, 56 (le V^es^.); GRAF 1974, p. 212-213; voir aussi EHRHARDT 1983, 139, 200-203.

[71] IGDOP, p. 6, n° 2: [Μο]λ[ποί ?] μ.ε ἀνέθεσαν {Ε} / Ἀπόλλωνι Δ[ε]λφινίωι / ἐπὶ Διονυ[σο]δώρῳ τῶ Λη-/ναίῳ Μολπ[αγόρεω ἄρχον]-/τος στεφ[ανηφόρο? .. 5 ..] / Ἑκατ[αίῳ …….?……..]; voir aussi VINOGRADOV & KRYJISKI, 1995, p. 111.

[72] IGDOP, p. 146-147, n° 93 Face a: « Ἑπτά· λύκος ἀσθενής· ἑβδο/μήκοντα· λέων δεινός· ἑπτ<α>/κόσιοι· τοξοφόρος φίλι<ο>ς δωρε/ὴ δυνάμῑ <ἰ>ητῆ<ρ>ος· ἑπτακι<σ>χί/λι<οι>· δελφὶς φρόνιμος (...)»; voir aussi IGDOP, p. 147, 93 Face a: « Ἑπτά. / Ἀπόλλωνι / Διδυμ(εῖ) / Μιλησίωι, / Μητρὸ<ς> ὀλβοφόρος. / Νικηφόρος Βορέω »; CHIEKOVA 2008, p. 26-27 et n. 46.

[73] IGDOP, p. 149.

[74] En ce sens, voir, IOSPE I² 31+25 (=SEG 32, 794), IOSPE I² 26 (fin du IVes.), IOSPE I² 32 (ca. 200 av. J.-C.); SEG 34, 758, l. 3 et 47 (250-225 av. J.-C.); IGDOP, 88, avec le

collège des *Sept* se réunissait dans le ἑπταδεῖον[75]; l'activité même du collège est exprimée par le verbe ἑπταδεύω[76]. L'origine et la signification du nombre des membres de ce collège, *sept*, doivent être recherchées dans la mystique apollinienne des chiffres qui est si clairement exprimée dans l'inscription archaïque de Berezan analysée ci-dessus. Par la suite, il n'est pas exclu que les attributions du collège des *Sept* comprennent l'administration du temple d'Apollon et l'organisation des festivités à l'occasion de la célébration du jour anniversaire de la naissance du dieu[77].

6. La fête de la *Néoménie*

Dans le calendrier grec, le premier jour de chaque mois était connu sous le nom de *νεομηνία* (« nouvelle lune »)[78]. Autrement dit, la *néoménie* marquait le début de chaque mois; elle est considérée comme *sacrée*[79], étant le premier jour de fête dans le monde grec entier[80].

Le terme *νεομηνία* désignait également la fête homonyme consacrée à Apollon *Νεομήνιος* (« du premier jour du mois »). Entre Apollon et la nouvelle lune, les relations sont anciennes et bien attestées. L'épiclèse *Néoménios* figure dans une scholie à l'Odyssée (20. 156), qui se réfère à la fête d'Apollon d'Ithaque[81]; la même épiclèse est gravée sur un moule à gâteau en argile découvert dans le quartier le Céramique d'Athènes[82]. Le nom *Νεομήνιος* donné aux enfants nés le premier jour d'un mois quelconque est fréquemment rencontré dans l'onomastique grecque[83]; il fait référence au premier jour du mois dédié à Apollon *Néoménios*.

---

commentaire à la p. 139-140; entre 230 şi 225 av. J.-C., des monnaies de bronze d'Olbia ont pour légende *OI ΕΠΤΑ*, voir L. Dubois in IGDOP, p. 139.

[75] SEG 34, 758, l. 52.

[76] IGDOP, 88 = LSCG, 88 = IOSPE I², 76, l. 1.

[77] Une association d'adorateurs d'Apollon Pythien – appelés *Hebdomaïstai* – consacre une dédicace au dieu. Sans doute, cette association célébrait Apollon le septième jour de chaque mois, à l'occasion de l'anniversaire de la naissance du dieu; voir VOUTIRAS 1982, p. 231-232.

[78] Dans la littérature culte et dans les inscriptions, le mot *νεομηνία* apparaît sous des variantes différentes: *νεομηνίη*, *νομηνία*, *νενμηνία* et *νουμηνία*; voir Aristophane, *Les Acharniens*, 999; cf. Pindare, *Néméennes*, IV, 35; Hérodote VI, 57. Les inscriptions attestent le *νεομηνία* – le premier jour du mois – parfois accompagné par l'indication du mois correspondant: Ἀλσείου *νενμηνίαι*, à Kos (*SEG* XXVII, 513, IIIe s.); μηνὶ Γορπιαίου *νομηνίᾳ*, en Macédonie (*SEG* XXX, 597, IIe s.).

[79] Plutarque, *Moralia*, 828 A: ἱερωτάτη ἡμερῶν; voir aussi Hésiode., *Trav. et Jours*, 770-771: «Πρῶτον ἔνη τετρά τε καὶ ἑβδόμη ἱερὸν ἦμαρ· τῇ γὰρ Ἀπόλλωνα χρυσάορα γείνατο Λητώ », (« D'abord, le premier, le quatrième et le septième jour sont *sacrés*; le septième jour, Létô enfanta Apollon à l'épée d'or »).

[80] En ce sens, voir MIKALSON 1972, p. 291-297.

[81] DETIENNE 2009, p. 56-57; IGDOP, p. 157 et n. 137.

[82] La tête d'Apollon figure sur la pièce en argile accompagnée par la légende *Νουμηνίου*, (*SEG* XXXII, 37, IIIe s.). Sur la base d'une inscription de Délos, on a supposé l'existence de la déesse Artémis *Νουμηνία*, voir MASSON 1994, p. 168.

[83] *Néoménios* fait partie de la catégorie des « noms de circonstance », rattachés à une certaine date du calendrier, MASSON 1994, p. 167, 169-172.

La fête de la *Néoménie* est attestée à Athènes, Sparte, Samos, Délos, Priène et Érythrée. Le poète Lysias évoque l'association des *Neomeniastai* athéniens (*νουμηνιασταί*), qui célébraient Apollon *Néoménios*[84]. À Sparte, les rois apportent des sacrifices à Apollon tous les jours de « nouvelle lune » (*neomenia*), ainsi que le septième jour de chaque mois, pour l'anniversaire du dieu[85]. De même à Délos, sur l'île qui a reçu Létô et ses enfants, chaque année, au mois de Lénaion, Apollon reçoit avec Artémis et Létô un sacrifice, le premier jour qui est aussi celui de l'an neuf dans le calendrier délien[86].

Comme partout dans le monde grec, Apollon était célébré à Milet et dans ses colonies le premier jour (νουμηνία) de chaque mois, qui était considéré comme de « jour sacré » du dieu[87]. La célébration d'Apollon *Nouménios* à Milet, le premier jour du mois, peut être déduite indirectement d'un règlement sur le culte du Peuple romain et de la déesse Rome datant de 130 av. J.-C.; ce règlement de culte stipule que le prêtre fasse un sacrifice en l'honneur de Rome et du peuple romain le premier jour de chaque mois[88], qui coïncide avec la date de la célébration d'Apollon *Nouménios*; d'ailleurs, il semble que dans ce cas la célébration du Peuple romain et de Rome se soit intentionnellement superposée à la fête mensuelle de la *Néoménie* dédiée à Apollon *Nouménios* [89].

À Olbia, Apollon *Nouménios* était très probablement honoré le premier jour de chaque mois (*noumenia*) par l'association des *Neomeniastai*, dont le nom dérive de l'épiclèse du dieu[90]. D'ailleurs, l'attestation de l'épiclèse *Nouménios* à Olbia nous permet de supposer qu'Apollon était adoré sous la même épiclèse à Milet. De même, dans la cité des rives du Boug, la *noumenia* est attesté par un graffite gravé au fond d'un vase consacré en offrande à Apollon[91].

À l'exception de la célébration d'Apollon *Nouménios*, durant le premier jour de chaque mois (*Néoménie*), avaient lieu des festivités au cours desquelles on faisait des prières et des sacrifices propitiatoires en l'honneur des dieux ; à la « nouménie », l'on offre aux dieux les prémices (*aparkhaí*) des récoltes et des nourritures. À Athènes, les

---

[84] Lysias fl. 53, *apud* IGDOP, p. 157; voir aussi MASSON 1994, p. 168.

[85] Hérodote. VI, 57; sept était considéré comme le chiffre sacré d'Apollon, et le jour de naissance du dieu était célébré le septième jour de chaque mois.

[86] NILSSON 1962, p. 31, 38, 40; voir aussi DETIENNE 2009, p. 57.

[87] Hésiode, *Trav. et Jours*, 770-771: « Πρῶτον ἔνη τετρά τε καὶ ἑβδόμη *ἱερὸν ἦμαρ*· τῇ γὰρ Ἀπόλλωνα χρυσάορα γείνατο Λητώ », (« D'abord, le premier, le quatrième et le septième sont des jours sacrés; le septième, Létô enfanta Apollon à l'épée d'or »).

[88] LSAM, nº 49, ll. 22-25 B: « θυέτω δὲ καὶ ὁ ἱέ-/ρεως ἑκάστου μηνὸς τῇ νουμηνίᾳ τῷ Δή-/μῳ τῷ Ῥωμαίων καὶ τῇ Ῥώμῃ ἱερῆον τέ-/λειον » (« Le prêtre sacrifiera le premier jour de chaque mois en l'honneur du peuple romain et de Rome un sacrifice choisi »).

[89] HERDA 2006, p. 224 et n. 1580; voir aussi, GRAF 1985, p. 183-184; NILSSON 1962, p. 38.

[90] IGDOP, p. 157, nº 96: le génitif Νεομηνιαστέων est gravé sur des fragments de corolles de coupes à vernis noir; le nominatif Νεομηνιασταί est attesté sur un autre fragment de coupe, trouvé en 1955. Il doit s'agir de graffites incisés sur des coupes appartenant à l'association des *Neomeniastai* olbiens; voir aussi VINOGRADOV & KRYJISKI 1995, p. 111.

[91] IGDOP, p. 161-163, nº 99a) (= *SEG* XXX, 977a); les lettres A Z M Θ – gravées sur un vase consacré en offrande à Apollon – constituent l'abréviation de la formule (ἐν τῇ) α (καὶ) ζ μ(ηνὸς) Θ(αργηλιῶνος), (« le *premier* et le septième jour du mois de *Thargélion* »); voir aussi HERDA 2006, p. 224 et n. 1580.

citoyens montaient sur l'Acropole, où ils rendaient hommage aux dieux pour leur santé et le bien-être de la cité. À Priène, le stéphanéphore faisait des sacrifices en l'honneur des dieux. En même temps, les cérémonies qui se déroulaient ce jour-là avaient un caractère privé; à cette occasion, des familles et les différentes associations honoraient leurs ancêtres et réalisaient des sacrifices en l'honneur des dieux et des héros[92].

Par exemple, à Dionysopolis, les membres d'une association d'adorateurs du nouvel mois, qui s'occupent du culte de Cybèle (*νεομηνιασταὶ Μητρὸς θεῶν Πον[τία]ς*), célèbrent le premier jour du mois et, à cette occasion ils organisent des banquets sacrés (θοῖναι)[93]. Enfin, le décret honorifique en l'honneur d'Aba, la fille d'Hekataios, la prêtresse de Cybèle à Istros, nous informe que cette dernière participe aux cérémonies organisées dans la cité, le premier jour de chaque mois; le décret précise que, parmi les autres, Aba a supporté toutes les dépenses pour l'organisation des cérémonies et des rituels occasionnés par la célébration de la *néoménie*: « (…) et à part cela, le premier jour de chaque mois et pour tous les sacrifices, toutes les fêtes et les prières traditionnelles de chaque mois [de l'an], [Aba] a pris en charge, avec libéralité et piété, toutes les dépenses »[94].

7. La fête des *Thargélies*

Au mois de *Thargéliôn* (qui correspondrait aux mois de mai-juin) **(Fig. 2)**, à Milet et dans ses colonies, on célébrait les *Θαργήλια* consacrées à Apollon *Θαργηλίος*. Celle-ci était une fête typiquement ionienne célébrée à Athènes, ainsi que dans plusieurs cités de l'Ionie. L'épiclèse *Θαργηλίος* – formée du nom de la fête homonyme (*Θαργήλια*) – désigne le dieu honoré à l'occasion des *Thargélies*[95].

Les inscriptions découvertes dans les colonies pontiques milésiennes nous fournissent quelques renseignements sur la fête des Thargelia. Quant à Istros, le document de référence pour la fête des *Thargélies*, datant du IIIe s., a une probable origine istrienne, mais encore incertaine. Il s'agit d'un décret honorifique pour un architecte de Byzance, honoré d'une couronne d'or dans le théâtre d'Istros pendant la célébration des *Thargélies*: « στεφ[α]νῶσαι αὐτὸν χρυσῶι στεφάνωι το[ῖς] Θαργηλίοις ἐν τῶι θεάτρωι »[96]. On apprend également que le bénéficiaire du décret était invité à participer au rituel des *ξένια* qui s'accomplissait dans le temple d'Apollon pour les étrangers honorés par la cité[97]. Dans une autre inscription, le nom de la fête n'est que le résultat d'une conjecture[98]. Donc, dans la

[92] NILSSON 1962, p. 40-41; POPESCU 1960, p. 292-293.

[93] SHARANKOV 2013, p. 55.

[94] ISM I 57, l. 34: « μετὰ [δὲ τοῦ]το πάσῃ νεομηνίᾳ καὶ πά/σαις τα[ῖς ἐ]ν ἑκάσ[τῳ μην]ὶ θυσίαις καὶ ἑορταῖς καὶ πατρίοις εὐχαῖς δ[αψιλέστ]ατα καὶ ἱεροπρεπέστατα / ἐξυπηρέ[τησεν] »; TRÜMPY 1998, p. 109.

[95] CASEVITZ 1991, p. 111-112. Sur la provenance de l`inscription voir AURAN 2007, p. 93, cat. 65 et COJOCARU 2010, p. 323-345.

[96] ISM I 65, ll. 28-30.

[97] ISM I 65, ll. 42-43: « καλέσαι δὲ αὐτὸν καὶ ἐπὶ ξέν[ια] / [εἰς] τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος»; CHIEKOVA 2008, p. 44-45.

[98] ISM I 25, ll. 2-5: « [----- ἐπαινέσαι] αὐτὸ[ν] / [ἐπὶ τούτοις καὶ στεφανῶσ]αι χρυσῶ[ι] / [στεφάνωι τοῖς Θαργηλίοις (?) ἐ]ν τῶι θε/[άτρωι--------] »; cette inscription a été restituée d'après ISM I 65, ll. 29-30.

cité située au bord de la lagune Sinoe, la célébration des *Thargélies* était une bonne occasion pour proclamer les décrets honorifiques dédiés aux bienfaiteurs de la cité.

L'épiclèse *Θαργηλίος* apparaît sur un vase attique découvert à Olbia; elle est associée au nom d'Apollon, le dieu honoré à l'occasion des *Thargélies*[99]. On peut supposer également la célébration des *Thargélies* à Olbia en se fondant sur l'attestation épigraphique du mois *Thargéliôn* dans la liste des mois du calendrier olbien[100].

On peut supposer que la fête des *Thargélies* était célébrée également à Nymphaïon et Hermonassa, vu les attestations du mois *Thargéliôn* dans les calendriers des deux colonies milésiennes du nord du Pont[101].

Le nom de la fête dérive de la dénomination du rituel *θάργηλος* pratiqué le septième jour du mois *Thargéliôn* et consacré à Apollon. Le mot *thargélos* désigne un pot rempli de fruits ou de céréales, un symbole de la fertilité, offert en offrande à Apollon[102]. Les *Thargélies* avaient un caractère purificateur et de célébration des premières récoltes dont les prémices étaient offertes à Apollon, la divinité centrale de la fête. D'ailleurs, Apollon *Θαργηλίος* était vénéré dans les cités pontiques milésiennes en tant que *dieu purificateur* de la cité et *protecteur des récoltes* également. Concernant la graphie du nom de cette fête, on constate qu'à la différence de Milet, où on retrouve la forme ionienne *Ταργηλία* (écrite avec consonne dentale sourde), à Olbia et à Istros c'est la forme attique *Θαργηλία* (écrite avec consonne dentale aspirée) qui est attestée[103]; l'attestation de la graphie attique *Θαργηλία* dans les colonies pontiques milésiennes, au lieu de la graphie ionienne anticipée (*Ταργηλία*), indique, très probablement, l'extension de l'influence athénienne sur les cités pontiques, surtout après l'expédition militaire de Périclès au Pont-Euxin (436 av. J.-C.)[104].

La fête des *Thargélies* est attestée dans le règlement de culte des *Molpoi* de Milet datant du milieu du IIe s. Toutefois, il faut chercher l'origine de la fête à l'époque tardive du Bronze (vers la fin du XIIes.), plus précisément, avant le début de la migration ionienne vers les côtes de l'Asie Mineure[105]. Les *Thargélies* milésiennes ne sont mentionnées qu'une fois dans les sources littéraires. Parthénios de Nicée, auteur du Iers., relate que les soldats milésiens ont célébré les *Thargélies* lors d'un moment de paix; ils ont participé à un festin organisé à cette occasion. L'épisode raconté par Parthénios se serait passé en 499 av. J.-C., lors du siège de Naxos par les troupes milésiennes menées par le tyran Aristagoras : « Trois jours après, la fête des Targélies commençait chez les Milésiens pour

[99] IGDOP, p. 161, no 99: « Ἀπόλλ(ωνι) Δηλφινί(ωι), (sic) Ἰατρῶι Θαργηλί(ωι) Λυκεί(ωι) Ἀνδοκίδος (sic) ».

[100] IGDOP, p. 160-161, no 99; EHRHARDT 1983, p. 118, 413, n. 147; SEG XXX, 977 c).

[101] SEG XXXIV, 756: 2. Ἠνοίξαμεν Θαργηλιῶνος εἰκάδι (Nymphaion, 275-250 av. J.-C.); SEG XLIV 659 (Hermonassa, Vème siècle av. J.-C.).

[102] CHANTRAINE II (1970), p. 423, (s.u. Θαργήλια); HERDA 2006, p. 221, 222-225; JOST, 1992, p. 165; DEUBNER 1966, p. 189.

[103] HERDA 2006, p. 221; CHIEKOVA 2008, p. 45.

[104] Voir AVRAM 2001, p. 592-593.

[105] HERDA 2006, p. 221.

laquelle ils apportaient beaucoup du vin pur et de la nourriture »[106]. À l'occasion des *Thargélies*, les Milésiens sacrifiaient un animal adulte: « ἐς Μολπὸν ἡ πόλις διδοῖ Ταργηλίοισιν ἱερὸν τέλειον »[107].

Les sources littéraires et les documents épigraphiques nous fournissent des informations certaines sur la date à laquelle les *Thargélies* avaient lieu. À Athènes et à Délos, les *Thargélies* avaient lieu en 7 Thargelion, le jour sacré d'Apollon[108]. À Milet, la date de célébration des *Thargélies* peut être déduite indirectement d'une loi sur le culte en l'honneur de Rome et du peuple romain, datant de 130 av. J.-C.; celle-ci prévoyait l'offrande de l'aisymnète le septième jour du mois *Thargéliôn*: « τοῦ δὲ Θαργηλιῶνος μηνὸς τῇ ἑβδόμῃ θυ/έτω ὁ αἰσυμνήτης τῶι Δήμῳ τῶι Ῥωμαί/ων καὶ τῇ Ῥώμηι ἱερεῖον τέλειον βοικὸν»[109]. La célébration de Rome et du peuple romain a été délibérément superposée sur la fête principale d'Apollon *Thargélios*.

La date à laquelle les *Thargélies* étaient célébrées à Olbia est le résultat de suppositions. Selon les premiers éditeurs de l'inscription, les lettres A Z M Θ – gravées sur un vase consacré en offrande à Apollon – représentent l'abréviation de la formule (ἐν τῇ) α (καὶ) ζ μ(ηνὸς) Θ(αργηλιῶνος), (« le premier et le septième jour du mois de *Thargéliôn*»)[110]; celles-ci auraient été les dates auxquelles les *Thargélies* se déroulaient à Olbia, et, c'est à cette occasion que le vase a été donné en offrande à Apollon[111]. Par la suite, la date de célébration de la fête des *Thargélies – le 7 Thargéliôn* – coïncide à Milet et dans sa colonie, Olbia.

Il semble que le 6 *Thargéliôn* qui était dédié à Artémis ne faisait pas partie de la fête proprement-dite des Thargélies; le 6 de Thargéliôn on célébrait l'anniversaire de la déesse. Le même jour, selon Hipponax du Colophon[112], à Ephèse et probablement à Athènes, on pratiquait le rituel cathartique *φαρμακός* qui était le prélude à la fête des Thargélies[113].

---

[106] Parthénios 9, 5: « καὶ ἐν τούτῳ δὴ τοῖς Μιλησίοις ἑορτή μετὰ ‹τὴν› τρίτην ἡμέραν *Θαργήλια* ἐπήει, ἐν ᾗ πολὺν τε ἄκρατον εἰσφοροῦνται καὶ τὰ πλείστου ἄξια καταναλίσκουσι », *apud* HERDA 2006, p. 223, n. 1567.

[107] HERDA 2006, p. 10, l. 20 = *Milet* VI.1, p. 168, nº 133, = LSAM, p. 131, nº 50, l. 20 = *Milet* I.3, 133, l. 20.

[108] HERDA 2006, p. 224. Dans le monde grec, le sixième jour de chaque mois était consacré à Artémis, tandis que, habituellement, le septième jour était consacré à Apollon, TRÜMPY 1998, p. 109, 112; DEUBNER 1966, p. 179. Hérodote (VI, 57) affirme qu'à Sparte, le premier et le septième jour de chaque mois avaient été dédiés à Apollon.

[109] LSAM, p. 127, nº 49, ll. 26-29.

[110] Voir plus haut, n. 91.

[111] C'est à l'appui de cette interprétation qu'on évoque deux abréviations provenant, toutefois, d'époques plus tardives; ainsi, sur un bol mégarien découvert à Milet et datant de l'époque hellénistique tardive figurent les lettres MHΘA qui abrégeraient la formule μη(νὸς) Θα(ργηλιῶνος); c'est toujours à Milet, à l'époque des Flaviens, qu'on rencontre la formule: μη(νὸς) Τι(βερίου) λ', voir, EHRHARDT 1983, p. 399, n. 142; 418, n. 309; cf. Laurent Dubois (IGDOP, p. 163) qui rejette l'interprétation de N. Ehrhardt: « ces abréviations de date sont pourtant trop tardives pour être alléguées comme explications pour les quatre lettres A Z M Θ de la vieille dédicace d'Olbia ».

[112] Hipponax, f. 6-11, 40 (éd. Diehl)

[113] HERDA 2006, p. 224-225; JOST 1992, p. 164; DEUBNER 1966, p. 181-183.

Le 6 Thargéliôn, qui était le prélude des Thargélies, était dédié à la purification de la cité par le rituel cathartique dit des « remèdes » (φαρμακοί). À cette occasion, à Athènes et à Éphèse, deux personnes – représentant les hommes et les femmes de la cité – l'une portant un collier de figues noires, l'autre un collier de figues blanches, étaient chassées de la cité après avoir été poussées, bousculées et fouettées par des plantes sacrées (des branches de figuier et des tresses d'oignon) pendant une procession rituelle qui se déroulait autour de la ville[114]. Dans ce cas, les deux personnes jouaient le rôle de *pharmakoi*, étant censées prendre sur elles toutes les souillures et les iniquités de la cité à mesure qu'elles la traversaient; ensuite, on les bannissait de la cité pour éloigner, à jamais, les impuretés qu'ils avaient prises sur eux, devenant des *boucs émissaires*. D'habitude, les *pharmakoi* choisis étaient deux personnes méprisées, le plus souvent laids et pauvres ou qui avaient commis des crimes, car ces difformités ou erreurs rendaient le rituel encore plus efficace[115]. Le rituel des *pharmakoi*, ce *bouc émissaire* qui assumait toutes les impuretés et les coulpes de la société, occupait une place centrale parmi les rituels célébrés le premier jour des Thargélies. Ce rituel avait un double objectif: d'un côté, éloigner la contamination et les différents dangers qui auraient pu menacer la cité et les champs; de l'autre, il se constituait comme une véritable offrande, symboliquement nécessaire pour attirer la grâce divine afin d'obtenir de riches moissons[116].

Le 7 Thargelion, le jour de la célébration des Thargélies proprement-dites, on célébrait le rituel *thargélos* dédié à Apollon, c'est-à-dire les prémices, les premiers fruits de la terre donnés en offrande à Apollon pour assurer une bonne récolte et la protection du dieu pour la maturation des céréales cultivées[117]. Les cérémonies du 7 Thargéliôn comportaient une procession religieuse et un *agôn* organisés à Athènes par le premier archonte; ce jour-là, on organisait des concours à caractère musical auxquels participaient des chœurs d'hommes et d'enfants, aux frais des chorèges[118].

Les Thargélies marquent, donc, la fin du printemps et le début de l'été. Elles comprenaient des rituels de purification collective et d'offrande des prémices de la terre dédiées à Apollon pour assurer la protection du dieu pour faire mûrir les céréales cultivées et, implicitement, une riche récolte. Tandis que les Anthestéries, qui marquent le début du printemps, symbolisent la saleté et l'impureté qui

---

[114] Chez les Grecs, le figuier représentait l'arbre sacré d'Hermès et surtout de Dionysos, auquel on attribuait le mérite de l'avoir offert aux gens. Cet arbre était le symbole de la fertilité. En même temps, il avait un caractère purificatoire. D'habitude, les cités atteintes par des épidémies apportaient des figues en offrande pour obtenir la guérison. De la même façon, l'oignon favorisait la fertilité, FERRARI 2003, p. 185, (*s.u.* oignon); 776 (*s.u.* figuier).

[115] CAMPS-GASET 1994, p. 54-55, 60-61, 95; JOST 1992, p. 164-165; DEUBNER 1966, p. 179-180. Les sources littéraires attestent le rituel du *pharmakos* seulement dans la colonie ionienne de Massalia (Marseille, au sud de la France), voir SALVIAT 1992b, p. 145; NILSSON 1906, p. 109, n. 1 et 2.

[116] CAMPS-GASET 1994, p. 55-56.

[117] CAMPS-GASET 1994, p. 60-61; JOST 1992, p. 165; FERRARI 2003, p. 800 (*s.u.* Targelia).

[118] JOST 1992, p. 164-165; FERRARI 2003, p. 801.

s'étendent dans la cité, les Thargélies signifient la pureté collective. Après avoir été purifiée, la cité est préparée pour recevoir les récoltes[119].

8. La fête des *Métageitnia*

Au mois *Métageitniôn* (août-septembre) **(Fig. 2)**, à Milet et dans ses colonies pontiques, on célébrait la fête des *Μεταγείτνια* consacrée à Apollon *Μεταγείτνιος* (« le protecteur de l'alliance et de l'union entre les voisins »)[120]. Au cours du même mois, cette fête était célébrée à Athènes également. C'est à cette occasion que les Athéniens faisaient un sacrifice en l'honneur d'Apollon[121].

L'existence des *Métageitnia* à Olbia est suggérée par celle du mois de *Métageitniôn*, attesté directement dans le calendrier olbien[122]. De plus, on peut postuler la présence de cette fête à Olbia, en se fondant sur son attestation dans sa cité-mère, Milet. Les Métageitnia sont mentionnées dans le règlement de culte des *molpoi* miléSiens: « ἐς Μολπὸν ἡ πόλις διδοῖ Ταργηλίοισιν ἱερὸν τέλειον καὶ *Μεταγε[ι/τνίοισιν* ἱερὸν τέλειον»[123]. La célébration des *Métageitnia* à Tomis peut être déduite sur la base de l'attestation directe du mois *Métageitniôn* dans le calendrier tomitain[124].

La fête *Μεταγείτνια* a été introduite dans le calendrier religieux traditionnel des Ioniens à l'époque post-mycénienne – plus exactement avant la migration ionienne vers l'Asie Mineure, en même temps que le culte d'Apollon[125]. L'origine et la signification des *Métageitnia* sont très obscures. En tout cas, la fête n'a pas une origine purement athénienne et il semble bien qu'il faille plutôt la rattacher d'une façon générale, à Athènes comme ailleurs, au culte d'Apollon colonisateur et conducteur de peuples. À Athènes, le but de cette fête était de commémorer l'établissement des tribus ioniennes dans les différentes régions de l'Attique[126].

On ne connaît absolument rien sur la date exacte des *Métageitnia* et des rites qui l'accompagnaient[127]. La date à laquelle on célébrait les *Métageitnia* milésiennes peut être déduite indirectement du règlement relatif au culte du peuple romain et de la déesse Rome, datant de 130 av. J.-C.; ce règlement prévoit l'offrande de l'aisymnète le douzième jour du mois *Métageitniôn*: « θυέτω δὲ καὶ τοῦ Μεταγειτνιῶνος / τῇ δωδεκάτῃ κατὰ ταὐτὰ καὶ τὰ γέρη διδότω· »[128]. Dans ce cas également, la célébration de Rome et du peuple romain a été délibérément superposée à la fête principale d'Apollon *Métageitnios*.

---

[119] CAMPS-GASET 1994, p. 101-102.

[120] HERDA 2006, p. 226.

[121] Plutarque, *De Exilio*, 601 b: « μῆνα Μεταγειτνιῶνα καὶ θυσίαν … ἄγουσι … τὰ Μεταγείτνια »; Lysimachides ap. Harpokration (Suidas): « Μεταγειτνιών· ... ἐν δὲ τούτῳ Ἀπόλλωνι Μεταγειτνίῳ θύουσιν », *apud*, DEUBNER 1966, 202, n. 1.

[122] IOSPE I² 35, l. 2 (l'époque de Mithridate Eupator); IGDOP, p. 160-161, nº 99.

[123] HERDA 2006, p. 10, l. 20-21 = *Milet* VI.1, 133, p. 168, = LSAM, p. 131, nº 50, l. 20-21.

[124] AVRAM 2014, p. 169.

[125] TRÜMPY 1997, p. 31-32; HERDA 2006, p. 225.

[126] FERRARI 2003, p. 548 (*s.u.* Metagitnia).

[127] FERRARI, 2003, p. 548; GASPAR 1904, p. 1840.

[128] LSAM, p. 127, nº 49 B, l. 31-33.

9. La fête des *Boédromia*

Le mois de *Boédromion* (septembre-octobre) **(Fig. 2)**, attesté directement à Olbia et à Odessos, peut être mis en relation avec la traditionnelle fête ionienne des Boédromies (*Βοηδρόμια*), célébrée tant en Attique que dans le monde ionien[129]. À Athènes, les *Boédromia* étaient célébrées le 6 *Boédromion* en l'honneur d'Apollon *Βοηδρόμιος* (« Qui vient au secours ») et de sa sœur Artémis[130].

Comme on le sait déjà, Apollon était vénéré en l'hypostase de dieu protecteur qui vient au secours et éloigne le mal. Apollon *Boédromios*, célébré à l'occasion de la fête des *Boédromia*, est le *dieu qui vient au secours pendant les combats*[131]. Plus précisément, l'épiclèse *Boédromios*, par laquelle Apollon a été invoqué à l'occasion des Boédromies, indique la vocation militaire du dieu. Le côté guerrier d'Apollon est bien décrit dans les poèmes homériques où le dieu est nommé « l'archer qui tire de loin » (*ἐκάεργος*)[132].

À l'origine, les *Boédromies* athéniennes étaient célébrées en souvenir de la victoire de Thésée sur les Amazones[133]. À partir de 490 av. J.-C., la fête des *Boédromia* commémora la victoire des Grecs sur les Perses à Marathon. En signe de gratitude pour la victoire, les Athéniens sacrifiaient en l'honneur du dieu cinq cents chèvres[134].

Les *Boédromies* sont les fêtes de la solidarité en armes et de l'aide militaire. « Elles exaltent les engagements de groupe à groupe, les alliances propres à assurer la *βοήθεια* réciproque ». Les Boédromies célèbrent la solidarité et la fraternité des Ioniens à l'époque de leur installation en Asie Mineure[135]. Probablement, cette fête a été introduite dans le calendrier religieux traditionnel des Ioniens à l'époque post-mycénienne, plus exactement avant la migration ionienne vers l'Asie Mineure[136].

---

[129] L'existence de la fête des *Boédromia* à Athènes, Paros, Thasos et dans les cités ioniennes de l'Asie Mineure (Milet, Priène, Chios, Lampsakos, Phocée) est assurée par l'attestation du mois *Boédromion*. La fête des *Boédromia* est mentionnée dans une inscription découverte à Thasos, comme suggéré par G. Daux, voir SALVIAT 1958, p. 195; la lecture [Β]αδρο[μί]ο[ις] proposée par G. Daux a été indirectement confirmée par l'attestation du mois *Boédromion* dans le calendrier de Paros et de sa cité-mère, Thasos, voir SALVIAT 1992a, p. 261-262, 265.

[130] SALVIAT 1992a, p. 266; DEUBNER 1966, p. 202.

[131] *Etymologicum Magnum* 202, 49: « Βοηδρομιών· μὴν παρὰ Ἀθηναίοις εἴρηται ὅτι ἐν αὐτῷ ἐτιμᾶτο Βοηδρόμιος Ἀπόλλων ... ἀπὸ οὖν τῆς τοῦ στρατεύματος βοῆς ... ὁ τε Ἀπόλλων Βοηδρόμιος ἐκλήθη καὶ ἡ θυσία καὶ ὁ μήν· καὶ τὰ Βοηδρόμια ἐπετελεῖτο ἑορτή »; voir aussi Callimaques, *Hymnes* 2, 69: « Ὤπόλλων, πολλοί σε βοηδρόμιον καλέουσι ». L'épithète *Boédromios* d'Apollon et le nom de la fête des Boédromies ont été créés d'après le modèle de *βοηθός* (« qui vient au secours de »), et de *βοηθέω* (« courir au secours »), CHANTRAINE I 1968, p. 183, (*s.u.* βοή).

[132] Homère, *Iliade*, V, 439; voir aussi SALVIAT 1992a, p. 266.

[133] Plutarque, *Thesée* 27, 3: « Ἡ μὲν οὖν μάχη Βοηδρομιῶνος ἐγένετο μηνὸς ἐφ' ᾗ τὰ Βοηδρόμια μέχρι νῦν Ἀθηναῖοι θύουσιν ».

[134] Xénophon., *Anabasis* III, 2, 12; voir aussi FERRARI 2003, p. 143, (*s.u. Boedromia*); SAGLIO 1881, p. 714.

[135] SALVIAT 1992a, p. 267.

[136] TRÜMPY 2003, p. 227; TRÜMPY 1997, p. 31-32.

10. La fête des *Pyanepsia*

Les *Pyanepsia* (« où l'on faisait la cuisson des fèves ») étaient célébrées à Athènes le *7* du mois de *Pyanépsiôn* (octobre-novembre) en l'honneur d'Apollon; c'étaient des fêtes de la richesse et, à cette occasion, on offrait à Apollon un plat composé de légumes, surtout des fèves, (*πύανοι*). On peut supposer que cette fête était célébrée à Cyzique et à Olbia, en se basant sur l'attestation épigraphique du mois *Πυανεψιών*, qui se retrouve dans les calendriers de deux cités dans la variante *Κυανεψιών*[137] **(Fig. 2)**.

Le nom de la fête dérive d'un élément caractéristique de son rituel principal: « la cuisson des fèves »[138]. C'est dans un épisode du mythe de Thésée qu'il faut trouver l'origine des Pyanepsies dont l'initiateur est considéré comme le héros même. Après l'achèvement de l'expédition contre le Minotaure de Crète, Thésée prépara un banquet à l'occasion duquel, lui et ses camarades (les jeunes gens que Thésée avait sauvé de la mort en tuant le Minotaure), mangèrent une bouillie de fèves consacrée à Apollon, auquel le héros avait promis d'être reconnaissant s'il rentrait sain et sauf de sa difficile mission[139].

Un deuxième élément important de cette fête était le rite de *εἰρεσιώνη*. Le terme désignait une branche de laurier ou d'olivier pleine de fruits et décorée de fils de laine, qui était portée d'une maison à l'autre par un chœur d'enfants qui demandaient des sucreries en échange des bénédictions et des bons vœux pour la maison. Puis, chaque enfant du chœur prenait une *eiresione (irésione)* pleine de fruits de sa propre récolte et l'accrochait à la porte de sa maison, où elle restait jusqu'à l'année prochaine[140].

La *panspermia* désigne l'offrande rituelle consacrée à Apollon, à l'occasion des Pyanepsies, dont les fèves étaient l'ingrédient principal. Dans le monde grec, les fèves avaient une double connotation: d'une part, elles se rapportaient au monde des morts, et d'autre part, aux rituels qui assuraient la fertilité de la terre. Les fèves étaient considérées comme une nourriture propre aux morts. Selon J. Lydus, « des fèves étaient jetées sur les tombeaux pour le salut des âmes des hommes »[141].

L'offrande de la *panspermie* était un vieux rite de fertilité adressée aux morts. Une telle offrande faite lors des Pyanepsies a pour fonction le lent mûrissement des fruits de la terre. Xavier de Chutter expose clairement la signification de l'offrande de *panspermie* offerte à Apollon, à l'occasion des Pyanepsies: « Les morts ont le pouvoir de favoriser la fertilité du sol: enfouis sous la terre, ils participent à la vie de la terre. En leur offrant les produits de la céréaliculture sous la forme primitive d'une panspermie, les vivants attendent d'eux qu'ils leur retournent en abondance ces mêmes produits »[142]. Ainsi, les défunts qui sont confiés au sein de la terre contribuent, à leur tour, à la vie et à la reproduction des

---

[137] IGDOP, 99, p. 160-161; EHRHARDT 1983, p. 118, 413, n. 247 = SEG XXX 977 c); voir aussi IOSPE I² 43, l. 3; IOlb 42, l. 2; 75, l. 1 = SEG XLII, 708: [... μηνὸς Κ]υανεψιῶνος. Le mois Πυανεψιών apparaît sous la forme Κυανεψιών à Cyzique et à Kos, CHANTRAINE II, 1970, p. 593 (*s.u.* κύαμος).

[138] Plutarque, Thesée 22, 4-5: ἔψησις τῶν ὀσπρίων; DEUBNER 1966, p. 198-199.

[139] FERRARI 2003, p. 666 (*s.u.* Pianepsia); voir aussi CALAME 1996, p. 291-324.

[140] REINACH 1892, p. 497; FERRARI 2003, p. 309 (*s.u.* Eiresiones).

[141] CAMPS-GASET 1994, p. 96; De CHUTTER 1996, p. 343 et n. 62.

[142] De CHUTTER 1996, p. 344.

fruits de la terre, en assurant ainsi l'alimentation des êtres vivants. La terre des morts devient également source de vie. D'ailleurs, Hippocrate affirme dans son traité *Des songes* que « des morts viennent les nourritures, les croissances, et les germes »[143]. Cicéron raconte que, d'après une tradition ancienne, les Athéniens semaient des céréales sur la tombe où ils venaient d'ensevelir un mort[144]. Donc, les défunts sont ceux qui garantissent l'abondance de la moisson. Ils doivent veiller au succès de la prochaine récolte[145]. Ce double aspect de la *panspermie*, d'offrande funéraire et, en même temps, d'offrande destinée à la fertilité de la terre, est présent dans la Grèce moderne également[146].

La fête des Pyanepsies marque la transition entre l'été et l'hiver, le dernier étant perçu comme la saison des semailles. Le moment de la célébration des Pyanepsies consacrées à Apollon (le septième jour du mois de *Pyanepsiôn*, octobre-novembre) correspondait au moment de la récolte des légumes, ainsi qu'au début des semailles des céréales. À titre subsidiaire, les Pyanepsies était associées au culte des morts. À cette occasion, un bouillon traditionnel de grains était consacré en offrande (*panspermia*) à Apollon. L'offrande de la *panspermie* était un ancien rituel qui assurait la fertilité des champs et la germination des graines. La *panspermie* était étroitement liée au monde des morts, dont la commémoration et l'honneur sont des traits spécifiques aux rituels de fertilité, car les défunts contribuent à la fertilité du sol et garantissent ainsi l'abondance de la récolte[147]. Par sa signification de fête des morts, les *Pyanepsies* s'enchaînent à la fête des *Anthestéries*, dont le dernier jour (*Chytrai*) avait un caractère funèbre. Ainsi, les *Pyanepsies* et les *Anthestéries*, l'une au début et l'autre à la fin de l'hiver, signifient donc le souvenir et les honneurs dus aux morts qui deviennent les garants de la vie[148].

Conclusions

Les colonies milésiennes du Pont Euxin ont adopté le cycle de fêtes établi par la tradition milésienne, donnant sans doute la primauté au culte d'Apollon qui était par excellence le patron des établissements pontiques de Milet. Les documents épigraphiques prouvent que le culte d'Apollon a joué un rôle particulièrement important dans l'établissement du calendrier de Milet et de ses colonies pontiques. Les cinq fêtes principales – *Hebdomaia, Thargélia, Boédromia, Pyanopsia* et *Métageitnia* – étaient consacrées à Apollon. À Milet et Olbia, les confréries des *Molpes* et des *Néoméniastes* célébraient le culte d'Apollon *Delphinios* et *Nouménios*.

La plupart des dénominations de mois des colonies pontiques milésiennes est rattachée au domaine de la religion. Elles reposent sur les épithètes divines et sur les fêtes célébrées en l'honneur des divinités vénérées dans les établissements

---

[143] Hippocrate, *Des songes*, VI, 658: « ἀπὸ γὰρ τῶν ἀποθανόντων αἱ τροφαὶ καὶ αὐξήσις καὶ σπέρματα γίγνονται ».
(http://remacle.org/bloodwolf/erudits/Hippocrate/songes.htm, consulté le 22 août 2014).

[144] Cicèron, *De legibus* II, 63.

[145] CAMPS-GASSET 1994, p. 97.

[146] De CHUTTER 1996, p. 343-344.

[147] CAMPS-GASSET 1994, p. 96-97; Calame 1996, p. 292-310 et 374.

[148] CAMPS-GASSET 1994, p. 99-100.

pontiques de Milet. En ce sens, on peut évoquer l'ensemble *mois* (*Θαργηλιών)* – *fête* (*Θαργήλια*) – *épiclèse* (*Θαργηλίος*) attestés à Olbia et rattachés au culte d'Apollon *Thargélios*. À plusieurs reprises, les épiclèses des divinités apparaissent directement dans les noms des fêtes qui leur sont consacrées. Il en est ainsi des *Thargélia* consacrés à Apollon *Thargélios* à Olbia (épiclèse attestée pour la première fois à Olbia). Dans certains cas, c'est un élément caractéristique du rituel de la fête qui est responsable de son nom. Tel est le cas des *Pyanopsia*, où l'on faisait la cuisson des fèves (*πύανοι*) et des *Thargélia* qui prennent le nom du rite dit du *thargélos*. La plupart des fêtes en l'honneur d'Apollon, célébrées dans les colonies pontiques milésiennes sont liées aux travaux agricoles. En revanche, les *Métageitnia* et les *Boedromia* célèbrent l'unité, la solidarité et la fraternité des Ioniens; ces fêtes avaient été introduites dans le calendrier religieux des Ioniens dès l'époque post-mycénienne.

Dans quelques cas, la documentation épigraphique nous a permis d'identifier une série de coïncidences entre Milet et ses colonies pontiques en ce qui concerne les dates calendaires des fêtes consacrées à Apollon. Comme partout dans le monde grec, Apollon était célébré à Milet et dans ses colonies les premier (*νουμηνία*) et le septième jours (*ἡ ἑβδόμη*) de chaque mois, qui étaient considérés comme des « jours sacrés » du dieu. À Milet et Olbia, Apollon *Noumenios* était très probablement honoré le premier jour de chaque mois (*noumenia*). Le *7 Tauréôn*, les Milésiens et les Olbiens célébraient la fête d'*Hebdomaia* en l'honneur d'Apollon *Delphinios*, se conformant ainsi à la tradition répandue dans les cités grecques de fêter la divinité principale au début de la nouvelle année. Le *7 Θαργηλιών*, la fête des *Θαργήλια* se déroulait à Milet et à Olbia. Il n'est pas exclu que la fête des *Métageitnia* ait eu lieu le 12 *Métageitniôn* à Milet et Olbia. Par conséquent, toutes les fêtes consacrées à Apollon à Milet et dans les colonies milésiennes du Pont Euxin avaient lieu, comme partout dans le monde grec, dans la première moitié du mois, les dates préférées étant la pleine lune, les premier et septième jours de chaque mois.

Les trois saisons de l'année agricole (printemps, été, l`automne,) sont marquées dans les colonies milésiennes, tout comme à Athènes, par trois fêtes fondamentales de leur calendrier civique: les *Pyanepsies*, les *Anthestéries* et les *Thargélies*. Chacune de ces trois fêtes marque le passage d'une saison à l'autre.

Enfin, on peut dire que les fêtes religieuses dédiées à Apollon ont contribué, parmi d'autres, à la préservation de l'identité culturelle des Grecs qui se sont installés sur les rives du Pont-Euxin.

BIBLIOGRAPHIE

Abréviations

CIRB – *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani*, (ed. V. V. Struve), Moscou-Leningrad, 1965.

IGDOP – *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*, (ed. L. Dubois), Genève, 1996.

IOlb – *Inscriptiones Olbiae (Nadpisi Ol'vii)* (1917–1965), (ed. T. N. Knipovič, E. I. Levi), Leningrad, 1968.

IOSPE I² – *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, vol. I²: *Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae*, (ed. B. Latyšev), St. Pétersbourg, 1916.

ISM I, II, III – *Inscriptiones Scythiae Minoris - Inscripţiile din Scythia Minor*, vol. I: *Histria şi împrejurimile* (ed. D. M. Pippidi), Bucarest, 1983; vol. II: *Tomis şi teritoriul său* (ed. I. Stoian), Bucarest, 1987; vol. III: *Callatis et son territoire* (ed. A. Avram), Bucarest-Paris, 1999.

LSAM – *Lois sacrées de l'Asie Mineure*, (ed. F. Sokolowski), Paris, 1955.

Milet I.3 – *Milet I. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahr* 1899, Heft. III: *Das Delphinion von Milet* (von G. Kawerau und A. Rehm), Berlin, 1914.

Milet VI.1 – *Milet VI. Inschriften von Milet*, Teil 1, A. *Inschriften n. 187-406* von A. Rehm. mit einem Beitrag von H. Dessau; B. *Nachträge und Übersetzungen zu den Inschriften n. 1-406* (von P. Hermann), Berlin-New York, 1997.

SEG – *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Lugdunum Batavorum, Leyde, 1923–.

ZPE - *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bonn.

Sources littéraires

Aristophane, *Les Acharniens*, *Les Cavaliers, Les Nuées*, Tome I, texte établi par V. Coulon et traduit par H. van Daele, Paris, 1987.

Aristophane, *Les Oiseaux – Lysistrata*, Tome III, texte établi par Victor Coulon et traduit par H. van Daele, Paris, 2009.

Herodot, *Istorii*, I-IV, studiu introductiv, traducere, notiţe istorice şi note de A. Piatkowski, Bucarest, 1998-1999, (ediţie bilingvă).

Hérodote, *Histoires*, traduction par Ph.-E. Legrand, Paris, 1992.

Hésiode, *Théogonie; Les Travaux et les Jours; Le bouclier*, texte établi et traduit par P. Mazon, Paris, 1993.

Hippocrate, *Des songes* (http://remacle.org/bloodwolf/erudits/Hippocrate/songes.htm, consulté le 22 août 2014).

Homer, *Iliada*, vol. I-III, (ediția a II-a, bilingvă), traducere în metrul original de George Murnu, studiu introductiv şi note de D. M. Pippidi, Bucarest, 1999.

Pindare, *Néméennes*, texte établi et traduit par A. Puech, Paris, 1923.

Pindare, *Pythiques*, texte établi et traduit par A. Puech, Paris, 2003.

Pline, *Histoire Naturelle*, texte établi, traduit et commenté par R. Schilling, Paris, 1977.

Plutarque, *Œuvres morales*, Tomes I - XV, Paris, 1989-2012.

Plutarque, *Vies*, Tome I: *Thésée-Romulus, Lycurgue-Numa*, texte établi et traduit par R. Flacelière, É. Chambry, M. Juneaux, Paris, 1993.

Xenophon, *Anabase*, texte établi et traduit par P. Masqueray, Paris, 2009.

Auteurs

AVRAM 2001 – A. Avram, *Coloniile grecești din Dobrogea*, in: M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe, (ed), *Istoria Românilor. Moştenirea timpurilor îndepărtate*, t. I, Bucarest, 2001, p. 533-634.

AVRAM 2007 – A. Avram, *Le corpus des inscriptions d`Istros revisité*, in: *Écrits de philologie, d`épigraphie et d`histoire ancienne à la memoire de D. M. Pippidi*, Dacia N.S. 51 (2007), p. 79-132.

AVRAM 2014 – A. Avram, *Die ‚Freiheit' von Tomis in der Kaiserzeit*, in: V. Cojocaru, C. Schuler (Hrsg.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit*, (Akten einen deutsch-rumänischen Tagung in Constanța, 20.–24, September, 2010), Stuttgart, 2014, p. 161-172.

CALAME 1996 – C. Calame, *Thésée ou l'imaginaire athénien: légende et culte en Grèce antique*, préface de P. Vidal-Naquet, 2e édition revue et corrigée, Laussanne, 1996.

CAMPS-GASET 1994 – M. Camps-Gaset, *L'année des Grecs, la fête et le mythe*, Annales Littéraires de l'Université de Besançon, Paris, 1994.

CASEVITZ 1991 – M. Casevitz, *Le vocabulaire agricole dans le calendrier grec*, in: M.-C. Cauvin (ed.), *Rites et rythmes agraires*, (collection de *Travaux de la Maison de l'Orient* n° 20), Lyon, 1991.

CHANTRAINE I (1968); II (1970); III (1974) – P. Chantraine, *Dictionnaire étimologique de la langue grecque*, t. I-IV, Paris, 1968-1980.

CHIEKOVA 2008 – D. Chiekova, *Cultes et vie religieuse des cités grecques du Pont Gauche*, Bern-Frankfurt am Main-New York, 2008.

COJOCARU 2010 – V. Cojocaru, *Inscripția greacă de la Dragomirna*, Pontica 43 (2010), p. 323-345.

DANA & DANA 2009 – D. Dana, M. Dana, *Sur quelques noms théophores d'Istros (Istrodôros, Ièstrodôros, Achillodôros)*, Ancient West & East 8 (2009), p. 235-241.

DANA 2011 – M. Dana, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques*, Bordeaux, 2011.

De CHUTTER 1996 – X. de Chutter, *La marmite et la panspermie des morts*, Kernos 9 (1996), p. 333-345.

DETIENNE 2009 – M. Detienne, *Apollon le couteau à la main. Une approche expérimentale du polythéisme grec*, Paris, 2009.

DEUBNER 1966 – L. Deubner, *Attische Feste*, Hildesheim, 1966.

EHRHARDT 1983 – N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen*, Frankfurt am Main-Bern-New York, 1983.

EHRHARDT 1989 – N. Ehrhardt, *Apollon Ietros. Ein verschollener Gott Ioniens?*, Istanbuler Mitteilungen 39 (1989), p. 115-122.

FERRARI 2003 – A. Ferrari, *Dicţionar de mitologie greacă şi romană*, traducere de D. Cojocaru, E. Stoleriu, D. Zămosteanu, Iaşi, 2003.

GEORGOUDI 1999 – S. Georgoudi, *La procession chantante des Molpes de Milet*, in: P. Brulé et C. Vendries (dir.), *Chanter les dieux: musique et religions dans l'Antiquité grecque et romaine*, (Actes de colloque du 16, 17 et 18 décembre, 1999, Rennes et Lorient), Rennes, 2001, p. 153-171.

GRAF 1974 – F. Graf, *Das Kollegium der Molpoi von Olbia*, Museum Helveticum: schweizerische Zeitschrift für klassische Altertumswissenschaft 31 (1974), p. 209-215.

GRAF 1979 – F. Graf, *Apollon Delphinios*, Museum Helveticum: schweizerische Zeitschrift für klassische Altertumswissenschaft 36 / 1 (1979), p. 2-22.

GRAF 1985 – F. Graf, *Nordionische Kulte. Epigraphische und religionsgeschichtliche Untersuchungen zu den Kulten von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia*, Bibliotheca Helvetica Romana 21, Rome, 1985.

HERDA 2006 – A. Herda, *Der Apollon-Delphinios-Kult in Milet und die Neujahrsprozession nach Didyma. Ein neuer Kommentar der sog. Molopoi-Satzung*, Mainz am Rhein, 2006.

HERDA 2008 – A. Herda, *Apollon Delphinios – Apollon Didymeus: Zwei Gesichter eines milesischen Gottes und ihr Bezug zur Kolonisation Milets in archaischer Zeit, in:* R. Bol, U. Höckmann und P. Schollmeyer (Hrsg.), *Kult(ur)kontakte; Apollon in Milet / Didyma, Histria, Myus, Naukratis und auf Zypern*, (Akten des Table Ronde in Mainz vom 11.–12. März 2004; Internationale Archäologie: Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress; Bd. 11, Leidorf, 2008, p. 13-75.

HERMARY 2019 – A. Hermary, *L'Apollon de Calamis*, in: A. Baralis, K. Panayotova, D. Nedev, (eds.), *Sur les pas des archéologues. Apollonia du Pont. Collections du Louvre et des musées de Bulgarie*, Sofia, 2019, p. 79-83.

JOHNSTON 1995-1996 – A. Johnston, *An epigraphic curiosity from Histria*, Il Mar Nero 2 (1995-1996), p. 99-101.

JOST 1992 – M. Jost, *Aspects de la vie religieuse en Grèce du début du Ve siècle à la fin du IIIe siècle avant J.-C.*, Paris, 1992.

LAUMONIER 1958 – A. Laumonier, *Les cultes indigènes en Carie*, Paris, 1958.

MASSON 1994 – O. Masson, *Nouvelles notes d'anthroponymie grecque IV. Le nom Νεομηνίος, Νουμηνίος "enfant de la nouvelle lune et ses variantes*, ZPE 102 (1994), p. 167-184.

MIKALSON 1972 – J. D. Mikalson, *The Noumenia and Epimenia in Athens*, Harvard Theological Review 65 (1972), p. 291-297.

NILSSON 1906 – M. P. Nilsson, *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der attischen*, Lipsiae, 1906.

NILSSON 1962 – M. P. Nilsson, *Die Entstehung und religiöse Bedeutung des griechischen Kalenders*, Lund, 1962.

POPESCU 1960 – E. Popescu, *The histrian decree for Aba (2nd century of our era)*, Dacia N. S. 4 (1960), p. 273-296.

RUSJAEVA 1999 – A. S. Rusjaeva, *Les temene d'Olbia à la lumière de son histoire au VIe siècle av.n.è., in:* O. Lordkipanidzé et P. Lévêque (dir.), *Religions du Pont-Euxin*, (Actes du VIIIe Symposium de Vani - Colchide), Besançon, 1999, p. 75-84.

RUSJAEVA & VINOGRADOV 2000 – A. S. Rusjaeva, J. G. Vinogradov, *Apollon Ietros, Herrscher von Istros in Olbia, in:* Alexandru Avram et Mircea Babeș (éds.) *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucarest, 2000, p. 229-234.

SALVIAT 1958 – F. Salviat, *Une nouvelle loi thasienne: institutions judiciaires et fêtes religieuses à la fin du IVe siècle av. J.-C.*, BCH 82, (1958), p. 193-267.

SALVIAT 1992 – F. Salviat, *Sur la religion de Marseille grecque*, in: M. Bats et *alii* (éds.), *Marseille grecque et la Gaule. Études Massaliètes* 3, Aix-en-Provence, 1992, p. 142-150.

SALVIAT 1992a – F. Salviat, *Calendrier de Paros et calendrier de Thasos, Boedromia, Badromia et la solidarite des armes, in:* M.-M. Mactoux, E. Geny, (éds.), *Mélanges Pierre Lévêque 6, Religion*, (Centre de Recherche d'Histoire Ancienne, vol. 113), Paris, 1992, p. 261-267.

SALVIAT 2000 – F. Salviat, *La source ionienne: Apatouria, Apollon Delphinios et l'oracle, l'Aristarcheion, in:* A. Hermary, H. Tréziny (éds.), *Les cultes des cités phocéennes. Études Massaliètes 6*, Actes du Colloque d'Aix en Provence, Marseille, 4-5 juin 1999, Aix-en-Provence, 2000, p. 25-31.

SHARANKOV 2013 – N. Sharankov, *Inscriptions, in:* I. Lazarenko, E. Mircheva, R. Encheva, D. Stoyanova, N. Sharankov (eds.), *The Temple of the Pontic Mother of Gods in Dionysopolis*, Varna, 2013, p. 47-64.

SHERK 1993 – R. K. Sherk, *The Eponymous Officials of Greek Cities V*, ZPE 96 (1993), p. 267-295.

TRIPPÉ 2010 – N. Trippé, *La divinité et ses épiclèses dans l'entreprise coloniale: l'exemple de Milet et de ses colonies sur la rive Nord-Ouest du Pont*, Archiv für Religiongeschichte 12 (2010), p. 23-39.

TRÜMPY 1997 – C. Trümpy, *Untersuchungen zu den altgriechieschen Monatsnamen und Monatsfolgen*, Heidelberg, 1997.

TRÜMPY 1998 – C. Trümpy, *Feste zur Vollmondszeit: Die religiösen Feiern Attikas im Monatslauf und der vorgeschichtliche attische Kultkalender*, ZPE 121 (1998), p. 109-115.

TRÜMPY 2003 – C. Trümpy, *Les fondements religieux des calendriers grecs, in:* V. Pirenne-Delforge, Ő. Tunca (éds.), *Represéntations du temps dans les religions. Actes du Colloque organisé par le Centre d'Histoire des Religions de l'Université de Liège*, Genève, 2003, p. 221-233.

VINOGRADOV 1987 – Ju. G. Vinogradov, *Der Pontos Euxeinos als politische, ökonomische und kulturelle Einheit und die Epigraphik*, in: A. Fol, V. Zhivkov, N. Nedjalkov (eds), *Acta Centri Historiae Terra Antiqua Balcanica* II, Sofia, 1987, p. 9-77.

VINOGRADOV & KRYJISKI 1995 – Ju. G. Vinogradov, I. D. Kryjiski, *Olbia. Eine altgriechische Stadt im nordwestlichen Schwarzmeerraum*, Leiden-New York-Köln, 1995.

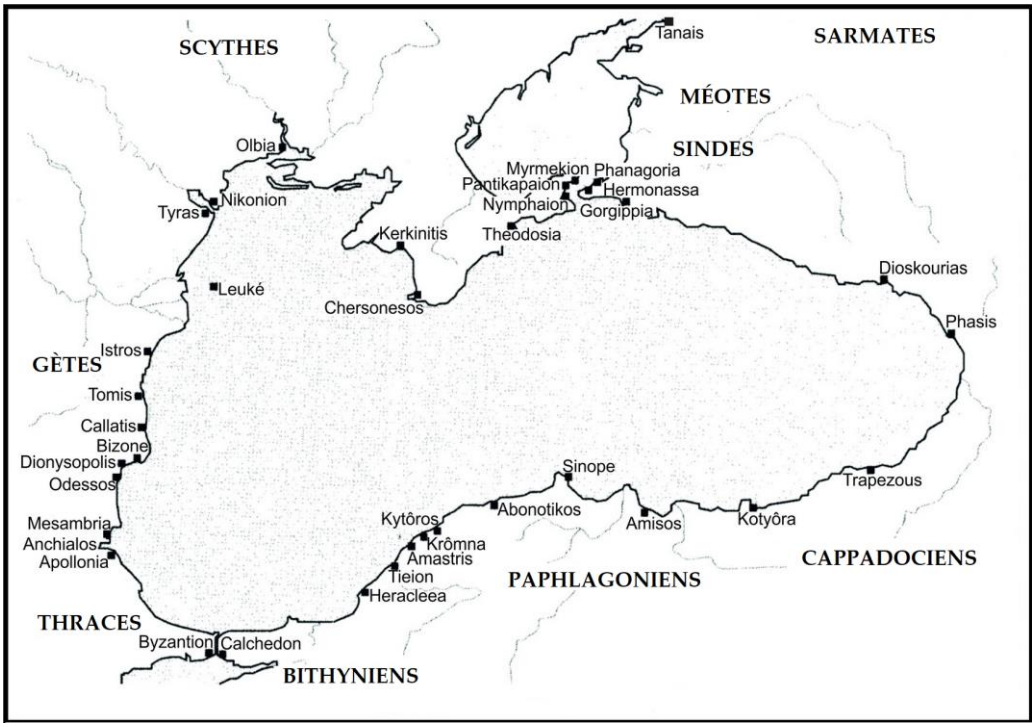

Fig. 1. Carte générale des cités grecques sur les côtes du Pont-Euxin (*apud* Dana 2011 – avec nos éditions).

Calendrier de Milet et de ses colonies pontiques	*Calendrier actuel*
1. Ταυρεών	avril – mai
2. Θαργηλιών	mai – juin
3. Καλαμαιών	juin – juillet
4. Πάνημος	juillet – août
5. Μεταγειτνιών	août – septembre
6. Βοηδρομιών	septembre – octobre
7. Πυανεψιών / Κυανεψιών	octobre – novembre
8. Ἀπατουριών	novembre - décembre
9. Ποσιδεών	décembre - janvier
10. Ληναιών	janvrier - février
11. Ἀνθεστηριών	février – mars
12. Ἀρτεμισιών	mars – avril

Fig. 2: Calendrier de Milet et calendrier actuel.

Fig. 3: Monnaies pointe de flèche, Istros (VIe -V^es.)
(*apud* https://www.ebay.fr/itm/Thrace-Istros)

Fig. 4: Monnaies dauphin, Olbia (550 av. J-C.)
(*apud* https://www.cgb.fr/sarmatie-olbia-dauphin)

Fig. 5: Tétradrachme en argent d'Apollonia figurant la statue de Calamis (Catalogue de la vente Triton, 5 janvier 2009) (*Apud* HERMARY 2019, p. 79).

Fig. 6: Statue d'Apollon, œuvre du sculpteur athénien Calamis, Ves.; reconstitution moderne, Musée de Sozopol, Bulgarie.

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT CAPE CHIRAKMAN / BIZONE, KAVARNA 2016–2021

Velislav BONEV[*]
Elena VASILEVA[*]
Kalin MADZHAROV[*]
Yana DIMITROVA[*]
Rosen PEEVSKI[*]

Cuvinte-cheie: *săpături arheologice, necropole, monede, ștampile amforice, locuințe medievale târzii.*
Keywords: *excavations, necropolis, coins, amphora stamps, Late Medieval premises.*

Rezumat: *În acest articol sunt publicate rezultatele și o serie de descoperiri din complexele arheologice cercetate integral la Capul Chirakman, precum și monede și ștampile amforice dobândite în timpul săpăturilor arheologice din ultimii șase ani. Așezarea antică Bizone este situată în zona portuară a orașului actual Kavarna. Este situat pe un platou cu pante extrem de abrupte cunoscut sub numele de Capul Chirakman. În antichitate, lungimea sa era mai mare. Cu toate acestea, un cutremur puternic din secolul I a.Chr. a dus la prăbușirea părții sale de sud-est în mare. Momentul și modul în care a fost creat orașul Bizone rămân neclare. Numele Bizone a fost menționat pentru prima dată într-un decret din Histria în cinstea lui Agathocles, datând din anul*

[*] Velislav BONEV: Sofia University `St. Kliment Ohridski`, 15 Tsar Osvoboditel Blvd, 1000 Sofia, velislav.bonev@abv.bg – *History of the archaeological research; Late Medieval features.*

[*] Elena VASILEVA: National Archaeological Institute with Museum – Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, helengnom@gmail.com – *History of the archaeological research; Late Medieval features; Necropolis*

[*] Kalin MADZHAROV: National Archaeological Institute with Museum – Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, kalin.madzharovv@gmail.com – *Amphora stamps.*

[*] Yana DIMITROVA: National Archaeological Institute with Museum – Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, yanadimitr@yahoo.com – *Tables and drawings.*

[*] Rosen PEEVSKI: National Museum of History, 16 Vitoshko Lale Str., 1618 Sofia, rokacster@gmail.com – *Coins.*

200 a.Chr. Chiar dacă s-au descoperit materiale din perioade anterioare, cea mai importantă dezvoltare a orașului Bizone a fost probabil în epoca elenistică. După cutremur, în epoca romană, așezarea a fost refăcută sub același nume. Vremurile tulburi ale secolului al VI-lea au forțat populația așezării să se retragă din nou pe platou. Căderea cetății ar trebui să fie datată din secolul al VI-lea și atribuită marilor invazii avaro-slave. În Evul Mediu așezarea a fost refăcută sub numele de Karvuna și s-a dezvoltat semnificativ. În secolele XIII-XIV, a atins cel mai înalt nivel de prosperitate sub stăpânirea despoților locali Balik și Dobrotitsa.

Cercetarea se axează pe complexele încadrate cronologic în cea mai recentă perioadă de locuire la Capul Chirakman, perioada de la sfârșitul secolului al XIV-lea până la sfârșitul secolului al XV-lea. Patru locuințe din această perioadă au fost studiate integral. Toate au fost studiate integral și au caracteristici similare. Toate sunt săpate în pământ, pereții lor sunt cu o singură față și din pietre de carieră de diferite dimensiuni, lipite cu pământ. În interior au fost găsite numeroase obiecte legate de viața de zi cu zi a locuitorilor. În unele din locuințe, ziduri din epocile anterioare au fost refăcute și/sau adăugate și astfel utilizate pentru construirea altora noi. Au fost excavate mai multe gropi din Evul Mediu târziu și au fost excavate, de asemenea, 17 morminte din Evul Mediu târziu. Două dintre ele au fost găsite în interiorul uneia dintre locuințele excavate, iar celelalte aparțin unei necropole care se află la nord de bazilică și probabil parte a necropolei studiate în ultimii ani.

Abstract: *In this article are published the results and selected finds from the fully studied features on Cape Chirakman, as well as coins and amphora stamps acquired during the archaeological excavations in the last six years. The ancient settlement of Bizone is located in the port area of the present-day town of Kavarna. It is located on a plateau with immensely steep slopes known as Cape Chirakman. In ancient times, its length was greater. However, a strong earthquake in the 1st century BC led to the collapse of its southeastern part in the sea. The time and manner in which Bizone was created remain unclear. The name Bizone was first mentioned in a decree from Histria in honor of Agathocles, dating back to 200 BC. Despite the discovery of material from earlier periods,[1] Bizone's best development was probably in the Hellenistic age. After the earthquake, in Roman epoch, the settlement was restored under the same name. The turbulent times of the 6th century forced the population of the settlement to retreat to the plateau again. The fall of the fortress should be dated back to the 6th century and attributed to the great Avar-Slavic invasions. During the Middle Ages, the settlement was restored under the name Karvuna and it developed significantly. In the 13th – 14th century, it reached its highest level of prosperity under the rule of the local despots Balik and Dobrotitsa.*

The research is focused on feattures that chronologically refer to the latest inhabitation of Cape Chirakman, the period from the end of the 14th to the end of the 15th century. Four dwellings from this period have been fully studied. They all have similar characteristics. All of them are dug into the ground, their walls are single-faced and made of quarry stones of different sizes bounded with clay. Numerous objects related to the daily life of the people who inhabited them were found inside. In some of the dwellings,

[1] LAZAROV 2000, p. 32-33; MIRCHEV *et alii* 1962, p. 32-34; LAZAROV 1998, p. 93; SALKIN 1986, p. 251; THEODOSIEV 1994, p. 109.

walls from earlier periods had been rebuilt and/or added and thus used for the construction of new ones. Several Late Medieval pits were excavated and 17 Late Medieval graves have been excavated as well. Two of them were found inside one of the excavated dwellings, and the others belong to a necropolis which is located to the north of the basilica and probably part of the necropolis studied in recent years.

History of the arhaeological research

Today, the ancient settlement of Bizone is located in the port area of the present-day town of Kavarna (**Fig. 1**)[2]. It is located on a plateau with immensely steep slopes known as Cape Chirakman. In ancient times, its length was greater. However, a strong earthquake in the 1st century BC led to the collapse of its southeastern part in the sea[3]. From the northwest, the cape is connected to the peninsula by a narrow strip of land.

The time and manner in which Bizone was created remain unclear. Ancient authors were unaware of this as well. One version suggests that the settlement was founded by a local, pre-Greek population. Another possibility is that its emergence is related to the colonial policy of Mesambria in the time around or shortly after the middle of the 5th century BC[4]. The name Bizone was first mentioned in a decree from Histria in honor of Agathocles, dating back to 200 BC. It is about the Thracian leader Zoltes, who reached Bizone during attacks on the Greek colonies along the coast of Dobrudzha. The origin of the settlement and the character of its inhabitants have been discussed in scientific literature[5]. Despite the discovery of material from *earlier periods* [6], Bizone's peak was probably in the Hellenistic period. The lack of major architectural remains on the cape plateau that can be associated with this epoch is explained by the fact that the settlement was located in the easternmost part of Cape Chirakman, which later collapsed into the sea. The results of the underwater studies of the cape area further support this theory[7]. However, recent fieldwork results show that the layers of the Hellenistic period may not have been revealed in the previous archaeological excavations. This is supported by: a collective find of gold staters dating back to the end of the 2nd century BC[8]; a treasure consisting of gold objects[9]; a large number of burial mounds; the results of the few excavated burial sites in the region and the discovered finds.[10] In the 1st century BC, a catastrophic earthquake

[2] Map. Dobrudzha in the 12th – 1st century BC, after TODOROVA *et alii* 2011, p. 170.

[3] CHRISTOSKOV *et alli.* 1995, p. 914-918.

[4] BOSHNAKOV 2004, p. 186.

[5] BOBCHEVA 1973, p. 38-40; VASILEV 1985, p. 13-16; MIRCHEV *et alii* 1962, p. 21-23.

[6] LAZAROV 2000, p. 32-33; MIRCHEV *et alii* 1962, p. 32-34; LAZAROV 1998, p. 93; SALKIN 1986, p. 251; THEODOSIEV 1994, p. 109.

[7] MIRCHEV *et alii* 1962, p. 81-82; POROZHANOV 1989, p. 8; POROZHANOV *et alii* 2006, p. 248-251; SALKIN 1987, p. 281; SALKIN 1996, p. 114; SALKIN & ANGELOVA 1988, p. 225; SALKIN & ORACHEV 1989, p. 172; SALKIN & GEORGIEV 2004, p. 119-120; SALKIN & GEORGIEV 2006, p. 254-255; TONCHEVA 1964.

[8] YOUROUKOVA 1977, p. 113-114.

[9] MINCHEV 1980, p. 15-19; MINČEV 1980.

[10] BOBCHEVA & SALKIN 1973; KITOV 1973, p. 37; KITOV *et alii* 1987, p. 101; KITOV 1990; KUZMANOV & SALKIN 1981, p. 118; LAZARENKO 2006, p. 223-225; LAZARENKO *et alii* 2007,

engulfs part of the ancient city when the front of the cape was torn off. Bizone is mentioned as one of the conquered settlements during the march of Lucullus on the Black Sea coast in 72 BC.

During the Roman period, the settlement was restored under the same name. However, it was located at the coastal part and flourished quickly[11]. The settlement was revived and the port began to operate again, as evidenced by the discovered remains in the coastal part of the present-day city[12]. However, the turbulent times of the 6th century forced the population of the settlement to retreat to the plateau again. There, a three-nave early Byzantine basilica with narthex and exonarthex was built. According to a Greek inscription found in the valley, it was probably dedicated to `St. St. Kozma and Damyan`. To the north of the basilica, a study of a large building dated to the Late Antique period has begun and medieval layers have been discovered as well[13]. To the north of the gate, outside the fortress, in the direction of the village of Bozhurets, an embankment and an observation mound were discovered, most likely from the Middle Ages. To the south of the embankment, there is a partially excavated necropolis dated to the Late Antique period, partially overlapping with several tombs from the Hellenistic period. The graves are oriented in a direction from west to east, with graves without inventory predominating. The only exception is a grave of an adult individual with a cranial deformity and an inventory consisting of a belt set found between the legs, and a double-sided, finely crafted three-part bone comb. It is probably a person of Gothic or Sarmatian origin. The fall of the fortress should be dated back to the 6th century and attributed to the great Avar–Slavic invasions of 586–587[14].

During the Middle Ages, the settlement was restored under the name Karvuna and it developed significantly. In the 13th – 14th century, it reached its highest level of prosperity under the rule of the local despots Balik and Dobrotitsa. The fortress wall has been partially rebuilt, although it mainly follows the outlines of the earlier Byzantine one, as the area of the settlement was reduced significantly. The largest Late Medieval Christian necropolis was located and partially studied on the cape. More than 900 graves with a rich burial inventory have been examined from it[15]. The fortification system and its various alterations over the centuries have been discussed in detail in the scientific literature[16]. The main fortification system dates back to the Early Byzantine era, and its construction should be deemed as of late 4th – early 5th century. The gate with a rectangular tower to which a guard room is attached was located to the south[17]. The fortress wall covers the whole side of the land. On the way

326-329; SALKIN 1982, p. 32; SALKIN 1984; SALKIN 1986, p. 253-255; SALKIN 1989; TONCHEVA & RAFAILOV 1980.

[11] VASILEV 1985, p. 14-15; MIRCHEV *et alii* 1962, p. 22-23; TORBATOV 2002, p. 242.

[12] BOBCHEVA 1973, p. 39-40; MIRCHEV *et alii* 1962, p. 21-22.

[13] BOBCHEVA 1973, p. 39; VASILEV 1985, p. 19-20; MIRCHEV *et alii* 1962, p. 28-31.

[14] VASILEV 1985, p. 19; MIRCHEV *et alii* 1962, p. 83.

[15] VASILEV *et alii* 1977, p. 135; VASILEV *et alii* 1978, p. 137-138; VASILEV *et alii* 1979, p. 183-184; VASILEV *et alii* 1981, p. 153-154; CHOLAKOV *et alii* 1982, p. 109.

[16] VASILEV 1985, p. 18-20; MIRCHEV *et alii* 1962, p. 27-31, 36-64; TORBATOV 2002, p. 244-250.

[17] VASILEV 1985, p. 18-19; TORBATOV 2002, p. 249-250.

to the gate from the north, a preserved section of the second fortress wall was discovered during excavations in 2005[18].

Some of the materials discovered during the archaeological excavations at Cape Chirakman are published, and the large collection of amphora stamps from the Hellenistic period is currently being processed[19].

Archaeological excavations at Cape Chirakman began in 1929 and continued until 1933. They were led by O. Mărculescu, director of the high school in Kavarna. Trench excavations have been carried out on the plateau. However, the publications of 1934 and 1935 do not specify the exact locations. During the excavations, 15 stone covered graves were discovered. The finds from the surveys (stone sculpture, clay lamps, and amphora stamps) are dated to the Hellenistic, Ancient and Medieval periods[20].

In 1951, the director of the Varna Museum M. Mirchev inspected the plateau and conducted trench excavations along its northern ridge, where he discovered numerous waste pits filled with black-glazed pottery, handles, and necks of amphorae, many of them stamped[21]. In 1952, 1953, and 1955 M. Mirchev, G. Toncheva, and D. Dimitrov from the Varna Museum undertook large-scale archaeological research in many sectors of the cape. A topographic survey of the plateau was made and a square grid plan was laid out. The excavations revealed that the materials of earlier periods (Eneolithic, Early Iron Age) originate mainly from the central part of the plateau[22]. In the detailed subsequent publication, the results and materials of the excavated Early Byzantine basilica, its adjacent buildings, two medieval churches, and a small medieval necropolis were published[23]. A general stratigraphy of the site is also presented, with the clarification that it is not valid for the entire area. It is mentioned that in 1960, specialists from the Varna Museum conducted archeological excavations of the Roman necropolis located on a southern slope on the left bank of the river, running in the low parts of the plateau[24].

In 1972, the excavations were continued by V. Vasilev from the Archaeological Institute in Sofia[25]. He began the study of mounds and a necropolis located outside the fortress wall in the northwestern part of the promontory. His excavations continued until 1984 and more than 900 burial features and a small cemetery chapel was studied. Pits located beneath many of the burials and dating back to the Hellenistic period have been studied. Parts of the early fortress wall as well as a quadrangular tower have been uncovered. In

[18] SOTIROV & GATEV 2006, p. 255-257.

[19] VASILEV 1985; KUZMANOV & SALKIN 1981, 1992; LAZAROV 1973, 1975; TONCHEVA 1982; YORDANOV 1982; MINCHEV 1980; MIRCHEV 1958; MIRCHEV *et alii* 1962; SALKIN 1982; SHKORPIL 1934; BANEV *et alii* 1985; MADZHAROV 2022; SALKIN 1986, 2007.

[20] MĂRCULESCU 1934, 1935.

[21] MIRCHEV *et alii* 1962, p. 5.

[22] MIRCHEV *et alii* 1962, p. 6-7.

[23] MIRCHEV *et alii* 1962.

[24] MIRCHEV *et alii* 1962, p. 54-55.

[25] VASILEV *et alii* 1973, p. 58; VASILEV 1985.

the 1980s, the research of the promontory wall by V. Vasilev and A. Salkin began as well. After Vasilev's death, the research in these sectors was continued by I. Sotirov[26].

In the late 1970s and 1980s, the study of a building dating back to the Hellenistic period, situated at the foot of the southern slope of the cape, began[27].

In the early 1990s, to the west of the basilica, I. Sotirov and D. Toptanov studied several chained dwellings, generally dated to the period of the Second Bulgarian Kingdom[28]. At the same time, trench excavations to the east of the basilica revealed pits from the Hellenistic periods (oral reports by A. Salkin). Rescue excavations of a Late Antique necropolis were also carried out[29].

In the early 1990s, works were carried out in the `north–west` sector of the Late Medieval necropolis, exploration of which began in the late 1970s. Several Late Antique graves and pits, as well as Hellenistic pits have been partially studied[30].

In 2003–2004, M. Tonkova, A. Salkin, and K. Land conducted trench excavations to the south of the so-called Hellenistic building at the southern foot of the cape[31]. In the same year, Y. Gatev partially explored a section of the second fortress wall which encloses the approach to the promontory from the harbor of the town Kavarna.[32]

In 2004–2005 I. Sotirov and Y. Gatev began the study of a complex of buildings to the north of the basilica. These excavations revealed that under the Medieval and the Late Antique features exists a thick layer dated to the Hellenistic period, which is not fully studied in depth yet[33].

Field research in the vicinity of the settlement of Cape Chirakman was undertaken on several occasions[34].

After a long break, the excavations were resumed by a team led by E. Vasileva, Y. Gatev and V. Bonev in 2016[35]. Extensive cleaning of a large part of the plateau was undertaken. The old square grid is restored and used in the present excavations. Two Late Medieval dwellings from the end of the 14th – early 15th century have been partially studied (dwellings 1 and 2). In both, the construction of the walls is single-faced and made out of small and medium-sized quarry stones, with clay being used for soldering. During the archaeological excavations, objects related to everyday life (spindle whorls, weights, knives, and various

[26] VASILEV 1984, p. 145; VASILEV 1985; VASILEV *et alii* 1976, p. 79-80; VASILEV *et alii* 1977, p. 135-137; VASILEV *et alii* 1978, p. 137-138; VASILEV *et alii* 1979, p. 183-184; VASILEV *et alii* 1981, p. 153-154; VASILEV *et alii* 1985, p. 248-250; VASILEV *et alii* 1986, p. 189-192; SOTIROV & GATEV 1996, p. 78; SOTIROV & GATEV 2005, p. 202-203; SOTIROV & GATEV 2006, p. 255-257.

[27] VASILEV *et alii* 1977, p. 135; VASILEV *et alii* 1978, p. 137-138; VASILEV *et alii* 1979, p. 183-184.

[28] SOTIROV & GATEV 1996, p. 78; TOPTANOV 1984.

[29] SOTIROV & GATEV 1996, p. 78.

[30] SOTIROV *et alii* 1990, p. 162-164; CHOLAKOV *et alii* 1982, p. 109.

[31] TONKOVA *et alii* 2004, p. 69; TONKOVA & SALKIN 2005, p. 136-137.

[32] SOTIROV & GATEV 2005, p. 203.

[33] SOTIROV & GATEV 2005, p. 202-203.

[34] VASILEVA *et alii* 2018 b, p. 599-601; GATEV 2007, p. 597-598; SALKIN & GEORGIEV 2004, p. 119. SALKIN *et alii.* 2004, p. 119.

[35] VASILEVA *et alii* 2017, p. 591-594.

tools), arrowheads, adortments, and coins were found. They date to a long time span – from the Hellenistic to the Ottoman periods.

Since 2017 the archeological excavations at Cape Chirakman are led by V. Bonev and E. Vasileva[36]. During this period, five more dwellings from the Late Medieval period (late 14th – early 15th century) with varying degrees of preservation were discovered and studied (some partially). All of them are dug into the ground and their walls are single-faced, made of quarry stones of different sizes. Clay is used as a solder. In two of the dwellings, severe fires that led to their destruction were recorded. Numerous objects related to the daily life of the people who inhabited them were found inside. In some of the dwellings, walls from earlier periods had been rebuilt and/or added and thus used for the construction of new ones. Several Late Medieval pits were excavated as well. They are all cylindrical in shape and embedded deep into the ancient layers. The materials from them are few. However, they contain a sufficient amount of information concerning for their dating.

To clarify the stratigraphy of the site, the work in a sector that I. Sotirov and Y. Gatev studied for two years (2004 and 2005), was resumed. Seventeen Late Medieval graves have been excavated as well. Two of them were found inside one of the excavated dwellings, and the others belong to a necropolis which is located to the north of the basilica and probably part of the necropolis studied in recent years.

In the present preliminary report are published the results of the excavations of the entirely studied Late Medieval features and selected finds from them, as well as the coins and the amphora stamps acquired during the archaeological surveys of the current team in 2016 - 2021. The rest of the artifacts are under restoration and will be published as soon as possible. The excavated graves and their anthropological analysis will be published as separate article also.

Late medieval features

In the last six years, the research is focused on features that chronologically refer to the latest inhabitation of Cape Chirakman - the period from the end of the 14th to the end of the 15th century. Four dwellings from this period have been fully studied. They all have similar characteristics.

Dwelling *No 1* (**Pl. 1**) is located in the southern part of the plateau. The feature has been studied for several seasons[37]. It has a rectangular shape. Its walls are made of small and medium-sized quarry stones, and clay is used as a solder. The construction is unstable and single-faced. The room is probably part of a larger building with chained dwellings. The northern wall of the dwelling is 8.50 m long. The overall length of the east wall is 6.70 m, whereas the western wall is 4.20 m long. At the end of the west wall, a storage pit of vertically placed stone slabs was built. They form a square-like shape with dimensions 0.80 x 0.83 m. The thickness of the walls varies between 0.40 and 0.60 m. Inside the dwellings, several layers of destruction from the walls were removed, and a heavily burnt layer underneath was reached. It is saturated with small stones, pottery

[36] VASILEVA *et alii* 2018 a, p. 518-522; VASILEVA *et alii* 2019, p. 498-500; VASILEVA *et alii* 2020, p. 1155-1159; BONEV *et alii* 2021, p. 1055-1059.

[37] VASILEVA *et alii* 2017; VASILEVA *et alii* 2018 a; VASILEVA *et alii* 2019.

fragments, animal bones, shells, charcoal, clay coatings, and ash. In several places, black ash patches have been cleared, probably from support beams. On this level, several ceramic vessels that have fallen during the fire were found *in situ*. All the walls of the dwelling have only an inner face, indicating that the residential buildings from this period were half-entrenched in the earlier layers. This led to the disturbance of the Late Antique and Hellenistic layers and to the redeposition of materials from these periods in the Late Medieval dwellings. The floor level of premise No 1 is made of heavily rammed clay, which in some places, is laid on a stone base. In the western part of the room, the floor plaster was laid directly on large stone blocks, remains of ancient walls. Two grinding stones, charred wheat, as well as fragmented and whole ceramic vessels (**Pl. 1**) were discovered on top of it *in situ*. A pit was excavated at the southern end of the room, in which a grave with inhumation was discovered. According to anthropological analysis, the buried individual was between 55 and 60 years old. However, the skeletal material gives conflicting information regarding gender. The floor plaster (heavily rammed clay with an average thickness of 0.05 cm.) was dismantled and a level of medium-sized stones closely lying next to each other in the northwestern corner of the room was reached.

Dwelling *No 5* (**Pl. 2**) is half-entrenched in the earlier layers. It has a roughly rectangular-shaped plan, east–west orientation, and well-preserved walls. Its internal dimensions are 2.48 m (E–W) × 1.63 m (N–S). The walls are made of quarry stones and roughly shaped in irregular rows. The western wall is an exception, as it is part of an ancient double-faced wall incorporated in the general layout of the feature (ca. 0.65 m thick). All other walls are single-faced, and their thickness is determined by the size of the stones that make them up. The northern wall of dwelling No 5 lies directly on a burnt layer with a light gray color (dated to the Late Antiquity). Fragments of Late Antique amphorae are visible beneath some of the stones on the ground. The western wall of dwelling No 5 is distinctive in its construction as it is double-faced and build of large stones bonded with clay. Probably these are remains of a Late Antique wall that was reused in the construction of dwelling No 5. The interior of the room was filled with stones from its destruction. In its eastern part, the interior space was reduced by a diagonal wall, probably used as a 'refrigerator' (storage niche). During the dismantling of the stones from it became apparent that the space was filled with dark brown soil, in which a fragment of a Late Antique amphora and one of a Late Medieval vessel were found. Its floor level was made of rammed earth. The pottery finds from the feature are highly fragmented and dated to Medieval, Late Antique and Hellenistic periods. Below its floor level, there is a partially revealed pithos, preserved *in situ*. It is associated with features from the Late Antiquity. To the north of its northern wall, a pavement of large stone blocks that was disturbed during the construction of dwelling No 5 was discovered. The excavation of the feature also uncovered several finds: a bone plate, fragments of a ceramic lamp, an amphora stamp, an Early Byzantine coin, and others. In the northwestern corner of the room, a pit (No 5) which must be related to the period of occupation in the room was excavated. The bottom of the latter disturbs earlier stone features, which according to their stratigraphic position, should be associated

with the Hellenistic period. A fishing net weight, a bead and a stone beam were found in its fill.

Dwelling *No 6* (**Pl. 3**) is situated in the southwestern corner of square 73 with only its southwestern corner entering from the north in square 83. The feature has been investigated for two seasons[38]. Its orientation is approximately N–S with a slight deviation to the west. Two of its walls are well preserved, with parts of the northern and western walls missing. The southern wall is constructed of large stone blocks, vertically embedded in the ancient layer, probably reused from earlier constructions. Clay was used as a solder. A single row is preserved – the base which lies on the soil. Preserved dimensions of the wall: length 2.13 m, width 0.23 m, height 0.33 m. From the eastern wall is preserved a row of large slab stones lying horizontally next to each other. The solder is clay. They lie on the ground, and only in some places, there is a substruction of single stones. The northern end of the wall is not preserved. The last stone from the wall is a very large block, vertically dug into the ground. Preserved dimensions of the wall: length 1.97 m, width 0.34 m, height 0.23 m. The western wall is single-faced, made out of quarry stones with clay as solder. A well-processed stone block is laid at its northern end. It protrudes slightly from the line of the wall and enters the interior of the room. There are numerous stones, some of large size, in the eastern profile of the sector, beneath the western wall of premise No 6. These are probably the remains of the eastern wall of a large Late Antique building with chained dwellings excavated in 2004[39]. It was probably used as a base in the construction of the western wall of the room. Preserved dimensions of the wall: length 2.30 m width 0.15 m, height 0.30 m. The northern wall of the dwelling has been destroyed. However, five stones lying in a line with an approximate west–east direction have been uncovered on the ground. They are parallel to the southern wall of the room and are probably remnants of its northern wall. It is likely that the wall was single-faced and constructed of quarry stones with clay as solder. Two larger stones lying horizontally and penetrating deep were uncovered at the reached level. These are probably the remains of an earlier wall, on which the later one was built. Preserved dimensions of the wall: length 1.34 m, width 0.27 m, height 0.15 m. Assuming that these stones form the northern wall of dwelling No 6, its internal dimensions are as follows: 3.00 m (N–S) x 1.58 m (E–W).

Dwelling *No 7* (**Pl. 3**) is located to the east of dwelling No 5. The feature has been studied for two seasons[40]. It has a rectangular shape and NW–SE orientation. Three of its walls are preserved – the northern, eastern, and the western ones. The southern wall, if not destroyed, falls below the main profile in the sector. The room is entrenched in the ancient terrain, therefore its walls are single-sided. It is probable that some of them have been preserved from Late Antiquity and have been reused. Uncovered dimensions of the dwelling: 4.50 m (N–S) x 3.50 m (E–W). A large slab stone block was uncovered in its southern part, directly adjacent to the remaining profile. The western wall is best preserved concerning to height. It is built of medium-sized quarry stones, with the large ones in the northern part

[38] BONEV *et alii* 2021.
[39] SOTIROV & GATEV 2004.
[40] BONEV *et alii* 2021.

and the smaller ones in the southern part. The solder is clay. A tendency to arrange the blocks in rows that in places overlap for greater strength can be observed. The stones of the first row are larger in size and used as a base. The greatest height in terms of preservation is in the northern part – 1.00–1.05 m. This is visible in the studied pit No 12 which is adjacent to the inner east face of the western wall of the dwelling. The thickness of the wall could not be determined accurately as the outer face was missing from 0.40 to 1.40 m. In the northwestern corner of the exterior of the room, construction of quarry stones with an approximately rectangular shape was revealed. It appears to be a continuation of the northern and western walls and the front is formed the north and the west. Its previous function is not clear, but it is possibly a part of an earlier construction. Approximate dimensions: 1.40 m (N-S) x 1.00 m (E-W), height 0.89 m. To the west of this rectangular feature, large stone blocks were discovered *in situ*. They lie horizontally, with a step-wise position to the north. To the west, they are flanked by another linear row of stone blocks that are entrenched vertically. This is probably a remnant of an ancient construction. Pit No 12 is cylindrical in shape. From the level of detection up to 0.40–0.50 m, many stones are found in the soil, some of which lie close to each other. The filing of the pit is homogeneous – light brown, loose soil intermixed with some limestone pebbles and charcoal flecks. Up to a depth of 0.40 m, between the stones, the pottery sherds are only few and highly fragmented. Beyond this depth, the number of stones decreases, however, their size increases. More pottery sherds were found, and the size of the fragments increased. At a depth of 0.60–0.75 m from the level of detection, a layer of mussel shells was registered, which has a thickness of. 0.07–0.12 m. Below it, the amount of pottery found during the excavation decreases. The fragments are thin-walled, with glaze dated to 14th–15th centuries. Fragments of Late Antique tiles and animal bones were found as well. The northern wall of the dwelling is the one that is built more precisely. It is preserved in four rows, the first two of which are made out of very large, well stacked, and horizontally aligned quarry blocks. They lie relatively close to each other and the courses are leveled. In the southeastern corner of the room, only the block of the first course is preserved, and along the western wall, its height increases. This is due to the natural displacement of the modern terrain, which decreases towards the edge of the Cape. The stone block in the above-described corner lies on the modern surface. The blocks of the first and the second rows overlap. The height of the northern wall is the greatest (0.77 m) in the northwestern corner of premise No 7. The third row is preserved approximately to the middle of the wall. The third and the fourth rows are made out of smaller stones, most of which are flat and a larger amount of soil is observed between them. The length of the wall is 3.60 m. Its width can not be determined with precision as the wall is single-faced, and varies between 0.28–0.71 m. The method of construction of the first and the second rows allows the assumption that this is a remnant of earlier construction, probably dating to the Late Antique period, which was reused to make the northern wall of dwelling No 7. It was probably double-faced. However, its external face has been destroyed. The eastern wall is the one that is build the worst. It is preserved in three courses, with only the first course being made out of large stone blocks. The

solder is clay and the courses are irregular. The greatest preserved height is at the southern end with 0.48 m. Mainly flat stones were used with a lot of earth in between. The southern end is not uncovered, it enters under the east-west profile. Its thickness has also not been determined as it enters under the tourist path to the promontory. It is probably single-faced. The first course is located at a visibly higher level, apparently built entirely in the late medieval period. The uncovered length of the wall is 4.40 m.

Necropolis[41]

During the regular archeological excavations conducted in 2020, 12 medieval graves with inhumation were excavated. A total of 13 individuals were identified - four children, one adolescent, four males, three females, and one adult of undetermined sex. The human bone remains, particularly those of adult individuals, are in relatively good condition. The males from the studied graves are distinguished by their very massive bones, with great length and respectively very tall stature, in contrast to the population studied and published in the 1980s[42] in which the majority of individuals were found to be of medium height.

The burial features are surrounded by stones, most of which are vertically driven. In one of the graves stone plates, that cover the pit are found. In others, slate stones were placed in different areas of the upper part of the skeleton. The skeletons are laid on the back, with stretched lower limbs, and the upper ones are bent at the elbow joint and placed in the abdomen. The orientation of the skeletons is E–W, with the head to the west. Bronze buttons were found in two of them, and a bronze hairpin in the other. The concentration of the features in two squares, as well as other graves studied in 2004-2005, suggests that they are part of a necropolis, which is most likely associated with a church or chapel, situated on the remains of the basilica complex situated nerby. The stratigraphic position of the excavated graves, as well as the finds from them, allow us to date the necropolis in the 14th – 15th centuries. This statement is confirmed by a radiocarbon analysis, which shows that the calibrated dates vary from 1358 to 1410.

Coins

The archaeological site at Cape Chirakman is relatively well known and often mentioned in modern historical and archaeological studies, as well as in ancient literature. It was considered a small commercial polis from the Hellenistic period that increased in significance during the Roman classical age. Known for its ancient name Bizone, it surprisingly did not fall under the powerful influence of bordering Dionysopolis and was not assimilated as a satellite commercial city center. It did not remain merely an ordinary trade or warehouse post with a convenient port but certainly had its own influence as an independent centrer in the trade and politics of the Pontic cities. The regular mentions in the Portolan charts enabled an advantageous economic standing of the polis in the forefront

[41] The anthropological analysis is performed by Dr. Nadezhda Atanasova (Institute of Experimental Morphology, Pathology and Anthropology with Museum - Bulgarian Academy of Sciences). It will be published together with the description of the graves in the next issue of Pontica.

[42] KONDOVA *et alii* 1981; BOEV *et alii* 1982, 1989.

among the settlements that have existed on the northwestern Black Sea coast for a long time. The coins discovered during the last decade of research outlined a relatively long period with some interruptions in the intensity of revenues and several hiatuses. Bizone has suffered a series of cataclysms, military and natural, during which it lost its significance, and in some cases, even its entire population.

As for the scientific interest, respectively the material culture of Bizone expressed through some of the coins found on the territory of the settlement, one of the first pieces of research was published by I. Yordanov in a small collection of various authors dedicated to the peninsula in 1982[43]. I. Yordanov analyzed all of the finds discovered up to that point and stated that their total number was approximately 300. He placed them in a chronological period of approximately 2000 years and divided them into three main groups: coins from the Hellenistic, Roman, and Medieval periods. This division will be used conditionally, as modern research requires a more in-depth examination of monetary circulation. To obtain improved and more informative results because of these norms, the discovered coins will be separated into several shorter chronological periods. The one of the Roman age will be considered as Classical (Principate) and Late Antiquity. The early Byzantine period includes the end of the 5th – 6th century and the very beginning of the 7th century. The Early Middle Ages (8th – 10th century) are not well represented at Cape Chirakman. Therefore, the last intensively studied period is the Late Middle age which ended with coins of Ottoman emirs and sultans from the age of the Ottoman Empire that lasted until the middle of the 15th century. After this period, the existence of Cape Chirakman as a city center ceased and as a result, its habitation remained sporadic.

The coins that will be subject of this publication were discovered during regular archaeological excavations and originate from an area confined by the fortress wall, at the highest part of the cape, or more specifically to the north of the basilica.

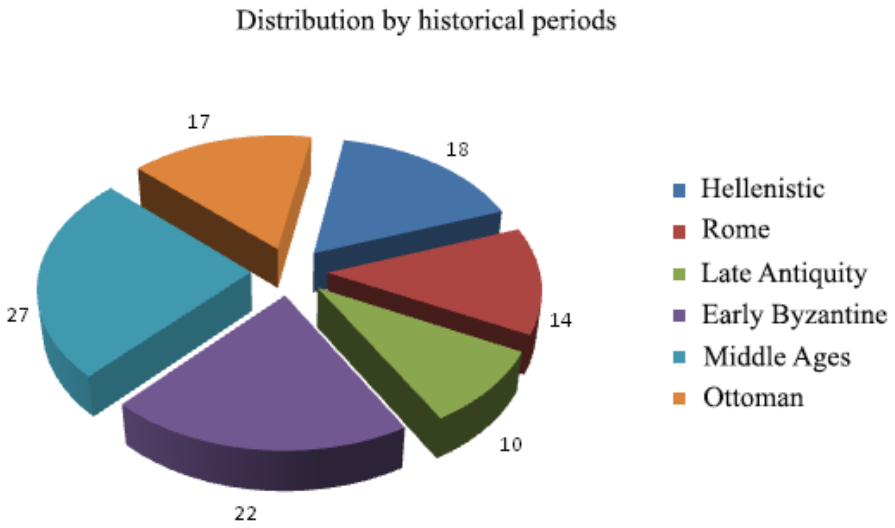
Another crucial circumstance is the condition of the coins. By the morphology of the terrain, the sediment from which the cape is made up is strongly calcareous. It consists of small fossils and sediments that are in the early stages of crystallization. In most cases, this layer has a white or light grey loose feature. It has a clear basic character, mixed with amounts of sodium chloride (due to its proximity to the sea). This condition makes the environment highly hostile to metal finds. It is especially corrosive to objects made of iron, copper, and their alloys. Bronze, regardless of its composition - tin, lead or zinc impurity is strongly corroded. Due to the inability to form a patina, the reduction and corrosive processes are highly destructive to the entire surface of objects, and sometimes in-depth, to their core. Hellenistic coins suffer severely from these values, as they have remained in this environment the longest. For those reasons, most of the coins have a completely erased relief. The number of such coins is 17. A large part of the other identified coins has an approximate interpretation due to the erasure of the details on the coin field[44]. Despite interventions and attempts to

[43] YORDANOV 1982, p. 57-59.

[44] Depersonalized coins, as well as those with an uncertain date are not included in the catalogue.

stabilize and protect them, the information extracted from these portable monuments is low in comparison to other objects in the interior, or those located on the beach, but with soil with a stable Ph.

The total number of coins is 125. The number of identified coins is 108. They are divided into six chronological groups as follows: Hellenistic – 18 (**Pl. 4**), Rome – 14 (**Pl. 5),** Late Antique – 10 (**Pl. 6),** Early Byzantine – 22 (**Pl. 7 & 7A**), Middle Ages – 27 (**Pl. 8 & 8A**), Ottoman – 17 (**Pl. 9**). Due to this distribution, it becomes apparent that two main periods can be distinguished – Early Byzantine and Middle Ages. However, given that coin production over the centuries is not of the same intensity, a period-by-period comparison is likely to be less effective. It is therefore more reasonable to compare the quantities from the same periods with other similar settlements and geographically similar sites. Quantitatively follow the Hellenistic, Ottoman, Roman, and at least the Late Antique coins.

This result seems unusual for sites that have existed for a long time in present-day Bulgaria. The Late Antique period is one of the richest in empirical material, especially in the large city centers such as Serdica, Philippopolis, Nicopolis ad Istrum, where the number of coins of the 4th and 5th centuries significantly exceeds those of other periods. In comparison, the supply of coins from those centuries, in one of the nearby located to Bizone fortress, Cape Kaliakra, is similar[45].

The total number of so far discoverd coins from the Hellenistic period is 18. Unfortunately, a large portion of the coins is severely damaged. Most of them bear mainly the seals of the Scythian rulers – Sariak, Kanit, Akroza, and others. At this stage, no large denominations with Dioscuri and the Protome of a horse have

[45] At the very beginning of the 5th century, large conflicts took place in the region. The revolt of Vitelian against Anastasius I, began in 513–515. Vitelial was a Scythian or a Goth, born in Zaldapa – Lower Moesia. One of his bases was presumably Kaliakra. Thus, it seems unexpected that there is an absence of these coins in the strata of these sea forts.

been found. Most commonly, the front part is occupied by a depiction of Apollo's head. Certainly, there are exceptions among them, which came through the usual business activity as demonstrated by the hawks of Philip II and the Diadoch Lysimachus. Several of the coins bear additional countermarks. D. Draganov dates their circulation to the 2nd – 1st century BC. The Black Sea long-range relations have also provided an autonomous coin from distant Thessaloniki with a specific symbol - a goat, on the reverse side. It dates from 187 to 31 BC (FIN 25-2017, **Pl. 4**)[46]. The coins of the Scythian rulers are dated to the 3th – 1st century BC, and their area of distribution is concentrated between Dionysopolis and Kaliakra, i.e. exclusively in the aquatorium of Bizone. So far, this large number of coins practically proves the assumptions made by D. Draganov who, in his study of Scythian coins, suggested that these monuments were intended more for local use in the Black Sea centers of Histria, Tomis, and Kallatis, and their concentration intensifies from north to south. Therefore, the biggest part of such coins was found in Kallatis and the smallest number in Histria[47].

The coins from the Principate are the next ones in chronological order. There are 14 coins in total, and only one of them is made out of silver – antoninianus of Emperor Gordian III (238–244). The other 13 are made of bronze and copper. The predominant coins are of larger size and consist of 5 assarii produced in the mints of the local cities in Thrace and Lower Moesia. The leading city in this production is the capital of Moesia – Marcianopolis. Coins from Odessos and Deultum were discovered as well. The period is characterized by artifacts from the end of the 2nd and the beginning of the 3th century. Two of the coins were produced in Rome, and they are the oldest in the group – one sestercius of Vespasian and As of Trajan, highly used up by continuous usage. From the end of the 1st to the beginning of the 2nd century, the coins bear images of the emperors Caracalla, Elagabalus, Diadumenian, Gordian III, and Philip II the Arab. The chronologically latest coin belongs to Philip II the Arab (244–249) (FIN 17-2017, **Pl. 5**).

There are only 10 coins from the Late Antique period. These are copper numus, from the period of the Constantine dynasty, Constantine II, Constance, and Constantius II, issued after 330 AD, with a continuation by Arcadius, in the early 5th century to the middle of this century (in the time of Theodosius II). During this period, until the reform of Anastasius, the smallest denominations, the so-called minima, prevailed. We have already pointed out that this part of the coins makes up the largest part of ancient coins issued and discovered within the present-day borders of Bulgaria. Settlements of federates who do not use the optimal resource of coins are concentrated in these parts of the Eastern Roman Empire. This may help to explain their unusually small number.

During the turbulent times of early Byzantium, the economic significance of the cape seemed to increase again, as the number of coins circulating increased to 22. Furthermore, the detailed sample at hand cannot be considered representative, which is usually the case in large urban centers that are dominated by coins from the long reign of Justinian I and Justin II. In the current research, their names are

[46] FIN = Field inventory number.
[47] DRAGANOV 2015, p. 148-149.

found on merely four coins. Two post-reform coins of Anastasius were found as well. The most surprising are those from the time of Phocas (602–610), from the very beginning of the 7th century. Although some of them are severely damaged, we assume that their number reaches 9 pieces. Only one coin of his predecessor Mauricius Tiberius (582–602) was found. The tendency is for the intensive inflow of coin material to exist after the middle of the 6th century, or more specifically at the very beginning of the 7th century. In recent years, it has turned out that these dates are not so unusual. It was established that the entire Black Sea coast was conquered by the Avar–Slavic in the time of Heraclius, sometime after the first decade of the 7th century[48], after which the use of coins and imported items in present-day Bulgarian lands were almost completely stopped for a long period of time[49].

The coins reappeared only in the second half of the 14th century. This is probably a result of the rapid economic rise of the Dobrudzha despotate after despot Dobrotitsa assumed the throne around 1360. He moved the capital from Karvuna to Kaliakra. The period is characterized by a particular intensity, filled with many large-scale events. Some of them are the plague epidemic that broke out in the middle of the century and took the lives of a third, and in some parts, even 50% of the population, as well as the attack of the Green Count – Amedeo of Savoy, on a large part of the western Pontic Bulgarian cities in 1366. Despite these obstacles, there was advancement in both commercial and political aspects. Cape Chirakman's close proximity to Kaliakra determines its use as an alternative center and a convenient port. The study of the coin material revealed that the coast of South Dobrudzha was rarely inhabited in the 13th and the beginning of the 14th century[50]. On the plateau of Cape Chirakman, no coins from the 13th century were discovered. However, coins from the 14th century of the Second Bulgarian kingdom, Byzantium, Venice, Moldova, Wallachia, the Golden Horde, and Hungary were found.

The Bulgarian coins are three pieces of Tsar Ivan Alexander and Theodora with a monogram. A large number of imitations are also circulating, presumably produced in Cherven or in another settlement. Moldova is represented by three silver groschen and one copper coin, Wallachia by 4 billon small coins from the time of Mircea the Elder, dating from the end of the 14th century. Two Hungarian coins were found, one of which is a silver dinar from the attack of Vladislav Varnenchik in 1444. Venice is represented by two small copper coins, one of the Athenian Duchy of Ioan de Gravina and several coins without any indication.

The same situation roughly repeats in the capital Kaliakra, where the finds consist of singular coins most of which belong to despot Dobrotitsa and his successor Ivanko. Cape Chirakman was a full-fledged prosperous city in the Late Middle Ages, with its own significance.

Last in chronological order are the coins of the Ottoman emirs and sultans. They are represented by 17 coins. The main difference is that the predominant

[48] Similar dates were published about Serdica as well. A few years back it was considered, that the last coinage found in the vicinity of Sofia was from the time of Phocas, ALADZHOVA 2022, p. 47-49.

[49] PEEVSKI 2015, p. 16.

[50] LAZARENKO 2020, p. 271-287.

coins are the silver ones - akçe. They make up 10 pieces of the group, two of which cannot be identified as they are used up. The oldest coins are dated to the period of Bayezid Yıldırım (1389–1402). Murad II (1421–1451) is represented by two copper mangır and one akçe. Most coins are in the name of Sultan Mehmed II Fatih (1444–1481) – 5 silver coins and 3 copper ones. The coin circulation of the plateau of the cape ends with this ruler. After him, the settlement of Chirakman was probably abandoned and has not been restored to this day. Presumably, the rest of the population formed the present-day town of Kavarna.

Hellenistic amphora stamps

During the excavations at Cape Chirakman in 2016–2021, 56 amphora stamps were found: 3 Knidian (5.36%), 13 Rhodian (23.21%), 3 Thasian (5.36%), 23 from the `Herakleian circle` (41.07%) and 14 Sinopean (25.00%).[51] They date from the end of the 4th century BC to the second half of the 2nd century BC. Of them 43 stamps are found in Medieval layers, 9 – into an old trench dug into the Hellenistic layers and 4 – at the base of Cape Chirakman (Sector 6), right below the Hellenistic monumental building excavated in the 1970s.

The 3 Knidian stamps from Cape Chirakman belong to a time span of almost two centuries. The earliest example is a monogram stamp with ligature ΕΠ(-) which dates to the end of the 4th – the beginning of the 3rd century BC. The latest Knidian stamp is of the eponym Τιμασικράτης[52] from Period VI after V. Grace, ca. 146–108 BC[53] and to Group VI after N. Jefremow, ca. 146–115 BC.[54]

The 13 Rhodian stamps from Cape Chirakman present almost 24% of all the stamps found. Of them 4 examples belong to eponyms, 5 – to fabricants and 4 could not be determined. They cover a long term from Period Ib up to Period IVa after Finkielsztejn's chronology, i.e. from ca. 270 to ca. 160 BC.[55] The eponym stamps are from Periods Ic (Τιμοκλῆς I, ca. 244–236 BC), IIa (Εὐκλῆς II, ca. 233–220 BC; Φιλοκράτης, ca. 233–220 BC) and IVa (Πεισίστρατος, ca. 160 BC). Some of the Rhodian amphora producers, attested at Cape Chirakman, work in more than one chronological period. The date of the stamps with names of fabricants is provided by their association with names of eponyms on one stamp, or on one amphora.[56] The producer stamps from Cape Chirakman date as it follows: Βοΐσκος (Period Ib, 270–265 BC); Ζήνωνος (Periods Ic-IIb, ca. 235–211 BC); Διογένης I (Period IIa, ca. 233–220 BC); Μίκυθος II (Periods IIa-IIb, ca. 233–210 BC); Δῖος I (Period IIIa-IIIe, 195–164/162 BC). The state of preservation of the rest 4 Rhodian stamps from Cape Chirakman does not allow to identify the eponyms and producers to whom they belong, but they can be dated by other features. According to the shape of the handle three of the unidentifiable stamps could be dated to the second half of the 3rd century BC.

[51] On the amphora stamps found at Bizone cf. MADZHAROV 2022, with literature.

[52] This is the latest stamp found during the excavations in 2016-2021.

[53] GRACE 1985, p. 31, 34.

[54] JEFREMOW 1995, p. 76.

[55] FINKIELSZTEJN 2001.

[56] The association of the producers with eponyms and their absolute date is after CANCARDEŞ-ŞENOL 2017, p. 187-262.

From the three Thasian stamps found at Cape Chirakman in 2016–2021 only one of the official Σκύμνος II (250s BC) could be identified. Although the name of the official is not preserved on the second stamp, it could be dated from the 260s BC to the 220s BC on the base of the lunate *sigma* in the ethnicon Θασίων.[57]

The stamps from the `Herakleian circle` present 41% of all the examples found.[58] From 23 pieces discovered at Cape Chirakman in 2016–2021, 21 are identified and two are undeterminable. The most numerous are the stamps of Ἀριστοκράτης (9 ex.), datable from the 280s to the 220s BC. In the period from the end of the first quarter to the end of the second quarter of the 3rd century BC could be dated the stamps of Ἥρα(-) (3 ex.) and Σωκράτης (2 ex.). To the second and the third quarter of the 3rd century BC belong the stamps of Ἡρακλέοντος, Μένιππος, Μενίσκος and Νικόστρατος. The stamps of Φιλότιμος (2 ex.) could be dated to the third quarter of the 3rd century BC and the stamp of Μένης – to the second half of the 3rd century BC.

From 14 Sinopean stamps discovered at Cape Chirakman in 2016–2021, 13 are identified. After the chronology of Y. Garlan they belong to groups: V B (Ἀντίμαχος II Θευπείθου, ca. 266–261 BC; Εὐχάριστος II Δημητρίου, ca. 266-261 BC; Αἰσχίνης V Ἴφιος, ca. 258-256 BC), VI B (fabricant Διονύσιος III, stamped in the term of the astynome Ἀπολλόδωρος III Διονυσίου, ca. ca. 248–244 BC, Ἀπολλόδωρος III Διονυσίου, ca. 248–244 BC; Ἱκέσιος III Βακχίου – 2 ex., 243–239 BC; Μαντίθεος II Πρωταγόρου – 2 ex., ca. 243–239 BC), VI C2 (Φήμιος III Θεοπείθου – 2 ex., ca. 227–222 BC) and VI D (Διονύσιος VI Διονυσίου τοῦ Κλειταγόρου, ca. 216-215 BC; Πόσις III Στρατονίκου, ca. 204–203 BC) and date between ca, 268 BC and ca, 217 BC.[59]

---

[57] cf. GARLAN 2004-2005, p. 325-327, tabl.; TZOCHEV 2016, tabl. 2.

[58] The centre which produces the amphorae with englyphic stamps is controversial. In the last hundred years different scholars have stated different hypotheses about the origin of these amphorae – Rhodes, Kallatis, Chersonesos, Korinth, Apollonia Pontike, but most numerous are these, sharing the opinion of their Herakleian provenance (FEDOSEEV 2016, p. 16-18, with literature). I. Zeest hypothesized the existence of production centres, whose amphorae imitate the shape of the jars of Herakleia Pontike (ZEEST 1960, p. 101). S. Monahov distinguished a group of amphorae with englyphic stamps, called `Pseudoherakleian`, whose shape differs from that of the vessels of Herakleia Pontike. He attested the production of this group of amphorae to unknown yet South Pontic centre, which seals it's vessels with englyphic stamps, under the strong influence of Herakleia Pontike (MONACHOV 2009). The wide spread of the stamps of Ἀριστοκράτης in Northeastern Thrace, especially in the area of Bizone (at least 164 ex.), and their scanty diffusion in the Northern Pontic area, gave grounds to N. Fedoseev to associate them with the so-called `Herakleian circle` and to propose their West Pontic origin (FEDOSEEV 2016, p. 220-221). With the same arguments to the `Herakleian circle` could be added some more series of englyphic stamps from the 3rd century BC with the names Γέροντος, Ἡρακλέοντος, Κράτωνος, Μένης, Μένιππος, Μενίσκος, Σένωνος, Νικόστρατος, Σωκράτης Φιλότιμος etc. The stratigraphic contexts from Satu Nou and Albeşti clearly prove that the stamps of Ἀριστοκράτης are synchronous to those of Γέροντος, Μένης, Μένιππος, Νικόστρατος, Σωκράτης and Φιλότιμος (CONOVICI & IRIMIA 1991, p. 140-143; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, p. 141-142, n. 137; CONOVICI *et alii* 2012, p. 81). In a pit at Mlada Gvardia an amphora stamped by Ἀριστοκράτης is found together with an amphora stamped by Κράτωνος (LAZAROV 1973, p. 36).

[59] GARLAN 2004, p. 96-98, tabl. VI.

CATALOGUE

KNIDOS

1. FIN 22/2016 (Pl. 10 & 14). Sector 87, sq. 1. Handle of a Knidian amphora with circular stamp with monogram in ligature:

ΕΠ(-)

Knidian monogram stamps with ligatures ΕΠ(-) and ΕΠΙ(-) are found in Knidian amphora workshops in contexts dated to the end of the 4th – the beginning of the 3rd century BC.[60] Some of the stamps with ligatured monogram ΕΠΙ(-) are found together with stamps of the Knidian official Ἐπίχαρμος and it is proposed that the ligatured monograms ΕΠ(-) and ΕΠΙ(-) refer to the eponym Ἐπίχαρμος.[61] An entire Knidian amphora with square ligatured monogram stamp ΕΠ(-) is found in a rock-cut tomb at Sboryanovo, Northeastern Bulgaria.[62] Two Thasian amphorae stamped in the term of the official Κρατιστῶναξ date the tomb at the very end of the 4th – the very beginning of the 3rd century BC.[63] Diameter of the stamp: 2.1-2.3 cm. Cross-section from exterior to interior: 7.5YR 6/4 light brown (slip), 5YR 5/6 yellowish red, 5YR 5/4 reddish brown (core).

2. FIN 20/2019 (Pl. 10 & 14). Sector 87, sq. 93. Handle of a Knidian amphora with rectangular stamp:

[Ἐ]πὶ Τιμασικράτευς
Ἀριστοτόλου Κνίδιο- (sic!)
caduceus ← ν

Eponym Τιμασικράτης, fabricant Ἀριστόπολις. V. Grace: Period VI, ca. 146–108 BC.[64] N. Jefremow: Group VI, ca. 146115 BC.[65] Lunate *sigma*. The letter *ν* on the third row is written in retrograde. Height of the stamp: 1.6-1.8 cm, width of the stamp: 4.7 cm. The original culor of the stamp has been changed due to a thermal impact. Cross-section from exterior to interior: 2.5Y 7/2 light gray (slip), 7.5YR 5/2 brown.

3. FIN 74/2018 (Pl. 10 & 14). Sector 88, sq. 72. Handle of a Knidian amphora with badly sealed rectangular stamp:

A[…...]
[……...]
[……...] ←trident?

Height of the stamp: 1.9 cm, width of the stamp: 4.2 cm. Cross-section from exterior to interior: 5YR 6/6 reddish yellow (surface), 7.5YR 6/3 light brown (core).

[60] CANCARDEŞ-ŞENOL 2015, p. 170-171.
[61] CANCARDEŞ-ŞENOL 2015, p. 184.
[62] GERGOVA 2016, p. 202, fig. 7.
[63] According to the different chronological schemes the annual official Κρατιστῶναξ is dated to: ca. 304 BC (DEBIDOUR 2011, p. 49, tabl.); ca. 301 BC (GARLAN 2004-2005, p. 324, tabl.); ca. 301 BC (TZOCHEV 2009, p. 65, tabl. 3); ca. 297 BC (AVRAM 1996, tabl. 1); and ca. 296 BC (TZOCHEV 2016, tabl. 2).
[64] GRACE 1985, p. 31, 34.
[65] JEFREMOW 1995, p. 76.

RHODES

Eponym stamps

4. FIN 95/2018 (Pl. 10 & 14). Sector 88, sq. 82. Trench 1, southern extension. Handle of a Rhodian amphora with rectangular stamp:

Ἐπ' [ἱερ]-
έω[ς]
Τιμο[κ]-
λε<ι>ῦς sic!

Eponym Τιμοκλῆς I. G. Finkielsztejn: Period Ic, ca. 244–236 BC.[66]; G. Jöhrens: ca. 236 BC.[67] Cursive *omega*. Exact parallel: Alexandria. [68] Preserved height of the stamp: 1.7 cm, preserved width of the stamp: 1.9 cm. Cross-section from exterior to interior: 10YR 8/3 very pale brown (slip), 7.5YR 7/4 pink, 5YR 7/4 pink (core).

5. FIN 26/2020 (Pl. 10 & 14). Sector 88, sq. 83. Handle of a Rhodian amphora with rectangular stamp, sealed twice:

Ἐπὶ Εὐκλεῦς

Eponym Εὐκλῆς II. G. Finkielsztejn: Period IIa, ca. 233–220 BC.[69]; G. Jöhrens: ca. 232 BC.[70] Height of the stamp: 1.8 cm, width of the stamp: 3.2 cm. Cross-section from exterior to interior: 10YR 7/3 very pale brown (slip), 5YR 7/4 pink.

6. FIN 84/2018 (Pl. 10 & 14). Sector 87, sq. 86. Handle of a Rhodian amphora with rectangular stamp:

Ἐπὶ Φιλο-
κράτευς

Eponym Φιλοκράτης. G. Finkielsztejn: Period IIa, ca. 233–220 BC.[71]; G. Jöhrens: ca. 226 BC.[72] Height of the stamp: 1.3 cm, width of the stamp: 2.4 cm. Cross-section from exterior to interior: 10YR 8/3 very pale brown (slip), 7.5YR 7/4 pink, 5YR 7/4 pink (core).

7. FIN 21/2018 (Pl. 10 & 14). Sector 88, sq. 91. Handle of a Rhodian amphora with rectangular stamp:

head of Helios Ἐπὶ Π(ε)ισι- sic!
στράτου

Eponym Πεισίστρατος. G. Finkielsztejn: Period IVa, ca. 160 BC.[73]; J. Lund: ca. 165/164 BC.[74]; N. Badoud: ca. 160 BC.[75] Height of the stamp: 1.2 cm, width of the stamp: 4.3 cm. Cross-section from exterior to interior: 10YR 8/3 very pale brown (slip), 7.5YR 7/4 pink, 5YR 7/4 pink (core).

Fabricant stamps

8. FIN 86/2020 (Pl. 10 & 14). Sector 88, sq. 94. Handle of a Rhodian amphora with rectangular stamp:

---

[66] FINKIELSZTEJN 2001, p. 188, tabl. 17.
[67] JÖHRENS 2005, 97, Abb 10.
[68] CANCARDEŞ-ŞENOL 2017, p. 106, ALEX MGR 1103.29.
[69] FINKIELSZTEJN 2001, p. 191, tabl. 19.
[70] JÖHRENS 2005, p. 97, Abb. 10.
[71] FINKIELSZTEJN 2001, p. 191, tabl. 19.
[72] JÖHRENS 2005, p. 97, Abb. 10.
[73] FINKIELSZTEJN 2001, p. 193, tabl. 20.
[74] LUND 2011, p. 278, fig. 4.
[75] BADOUD 2015, p. 257.

Βοΐσκου

Fabricant Βοΐσκος. Period Ib, 270–265 BC.[76] Height of the stamp: 1.8 cm, width of the stamp: 2.4 cm. Cross-section from exterior to interior: 10YR 8/3 very pale brown (slip), 5YR 7/4 pink.

9. FIN 109/2019 (Pl. 10 & 14). Sector 88, sq. 73. Handle of a Rhodian amphora with circular stamp:

centre: rose

periphery: Ζήνωνος

Fabricant Ζήνων I. Periods Ic-IIb, ca. 235–211 BC.[77] Diameter of the stamp: 2.8-3.0 cm. Cross-section from exterior to interior: 10YR 8/3 very pale brown (slip), 7.5YR 7/4 pink, 5YR 7/4 pink (core).

10. FIN 82/2020 (Pl. 10 & 14). Sector 88, sq. 84. Handle of a Rhodian amphora with rectangular stamp:

Διογένης

Διόσθυος

Fabricant Διογένης I. Period IIa, ca. 233–220 BC.[78] Month Διόσθυος (november/december).[79] Height of the stamp: 1.2 cm, width of the stamp: 2.7 cm. Cross-section from exterior to interior: 10YR 8/3 very pale brown (slip), 7.5YR 7/4 pink.

11. FIN 52/2018 (Pl. 10 & 14). Sector 88, sq. 72. Handle of a Rhodian amphora with rectangular stamp:

Μικύθου

Πανάμου

Δευτέρου

Fabricant Μικνθος II. Periods IIa-IIb, ca. 233–210 BC.[80] Month Πάναμος Δεύτερος (intercalary).[81] Height of the stamp: 1.5 cm, width of the stamp: 2.5 cm. Cross-section from exterior to interior: 10YR 8/3 very pale brown (slip), 7.5YR 7/4 pink, 5YR 7/4 pink (core).

12. FIN 16/2020 (Pl. 10 & 14). Sector 88, sq. 93. Handle of a Rhodian amphora with rectangular stamp:

Δίου

Fabricant Δῖος I. Period IIIa-IIIe, 195–164/162 BC.[82] Height of the stamp: 1.6 cm, width of the stamp: 4.3 cm. Cross-section from exterior to interior: 10YR 7/3 very pale brown (slip), 7.5YR 7/4 pink.

Unidentified stamps

13. FIN 96/2018 (Pl. 10 & 15). Sector 88, sq. 82. Trench 1. Handle of a Rhodian amphora with partially preserved circular stamp:

Ἀρι[…] or Ἀμ[…]

[76] CANCARDEŞ-ŞENOL 2017, p. 224.
[77] CANCARDEŞ-ŞENOL 2017, p. 227.
[78] CANCARDEŞ-ŞENOL 2017, p. 225.
[79] BADOUD 2015, p. 16, fig.11.
[80] CANCARDEŞ-ŞENOL 2017, p. 231.
[81] BADOUD 2015, p. 19.
[82] CANCARDEŞ-ŞENOL 2017, p. 226.

According to the shape of the handle could be dated to the second half of the 3rd century BC.[83] Diameter of the stamp: 2.4-2.5 cm. Cross-section from exterior to interior: 10YR 8/3 very pale brown (slip), 7.5YR 7/4 pink.

14. FIN 10/2019 (Pl. 10 & 15). Sector 88, sq. 71. Handle of a Rhodian amphora with partially preserved circular stamp:

centre: rose

periphery: […]ου

According to the shape of the handle could be dated to the last quarter of the 3rd century BC (Periods IIb-IIc).[84] Diameter of the stamp: ca. 2.5-2.7 cm. Cross-section from exterior to interior: 10YR 8/3 very pale brown (slip), 7.5YR 7/4 pink, 5YR 7/4 pink (core).

15. FIN 41 2017 (Pl. 10 & 15). Sector 6. Hellenistic building. Handle of a Rhodian amphora with part of rectangular stamp:

[.....]α

According to the shape of the handle could be dated to the second half of the 3rd century BC.[85] Height of the stamp: 1.5 cm; preserved width of the stamp 1.1 cm. Cross-section from exterior to interior: 10YR 8/3 very pale brown (slip), 7.5YR 7/4 pink.

16. FIN 87/2020 (Pl. 11 & 15). Sector 88, sq. 74. Handle of a Rhodian amphora with small part of a rectangular stamp. The inscription has been in the middle of the field of the stamp, but is not preserved. Preserved height of the stamp 0.8 cm, width of the stamp: 3.4 cm. Cross-section from exterior to interior: 10YR 8/3 very pale brown (slip), 5YR 7/4 pink.

THASOS

17. FIN 36/2017 (Pl. 11 & 15). Sector 87, Sq. 94. Handle of a Thasian amphora with a stamp:

Θασίων

torch ←

Σκύμνο[ς]

Annual official Σκύμνος II. Lunate *sigma*. Y. Garlan: Group X, ca. 266–259 BC[86]; Ch. Tzochev 2009: Group X, Subgroup with pythos, ca. 263–259 BC[87]; M. Debidour: Group X, Subgroup with pythos, ca. 261–256 BC[88]; Ch. Tzochev 2016: Period VIII, ca. 254 BC[89]; A. Avram: ca. 251 BC[90]; Exact parallels: Thasos,[91] Histria,[92] Kallatis.[93] Height of the stamp: 2.4 cm, preserved width of the stamp: 3.5

[83] cf. LUND 2019, p. 219, fig. 2; p. 220, fig. 4.
[84] cf. LUND 2019, p. 219, fig. 2; p. 220, fig. 4.
[85] cf. LUND 2019, p. 219, fig. 2; p. 220, fig. 4.
[86] GARLAN 2004-2005, p. 326, tabl.
[87] TZOCHEV 2009, p. 66, tabl. 3.
[88] DEBIDOUR 2011, p. 51, tabl.
[89] TZOCHEV 2016, tabl. 2.
[90] AVRAM 1996, tabl. 1.
[91] BON & BON 1957, p. 385, no. 1575.
[92] AVRAM 1996, p. 149, no. 492, pl. XXXVII/492.
[93] AVRAM & POENARU BORDEA 1988, p. 31. no. 73, pl. 4/73.

cm. Cross-section from exterior to interior: 7.5YR 6/6 reddish yellow (surface), 5YR 6/6 reddish yellow, 7.5YR 6/6 reddish yellow (core).

18. FIN 69/2018 (Pl. 11 & 15). Sector 88, sq. 72. Two fragments of a Thasian amphora handle with a stamp:

Θ[α]σίων
ladle→↓
[……..]

Lunate *sigma*. Preserved height of the stamp: 1.7 cm, width of the stamp: 3.2 cm. Cross-section from exterior to interior: 7.5YR 6/6 reddish yellow (surface); 5YR 6/6 reddish yellow, 7.5YR 6/6 reddish yellow (core).

19. FIN 32/2017 (Pl. 11 & 15). Sector 87, Sq. 95. A handle of a Thasian amphora with a small part of a stamp. Preserved height of the stamp: 1.0 cm, preserved width of the stamp: 1,4 cm. Cross-section from exterior to interior: 7.5YR 6/6 reddish yellow (surface), 5YR 6/6 reddish yellow (core).

HERAKLEIAN CIRCLE

20. FIN 37/2017 (Pl. 11 & 15). Sector 87, Sq. 94. Fragment of the neck of an amphora from the Herakleian circle with englyphic stamp:

Ἀρ[ισ]το -
κράτης

Fabricant Ἀριστοκράτης. V. Kac: Late fabricants group, end of the 4th century BC – end of the first quarter of the 3rd century BC[94]; E. Teleagă: 300–260 BC.[95] The stratigraphic position of the stamps with the name Ἀριστοκράτης at Satu Nou and Albeşti dates them from the 280s to the 220s BC.[96] Height of the stamp: 1.7 cm, width of the stamp: 3.2 cm. Cross-section from exterior to interior: 5YR 6/6 reddish yellow.

21. FIN 42/2017 (Pl. 11 & 15). Sector 6. Hellenistic building. The rim with part of the neck and part of the handle of an amphora from the Herakleian circle. On the neck there is an englyphic stamp:

Ἀρι[στο]
κρά[της]

Fabricant Ἀριστοκράτης. Height of the stamp: 1.5 cm, preserved width of the stamp: 2.0 cm. Cross-section of the handle from exterior to interior: 2.5YR 5/8 red (surface), 5YR 6/6 reddish yellow (core). Cross-section of the wall: 2.5YR 5/8 red.

22. FIN 124/2019 (Pl. 11 & 15). Sector 88, sq. 94. Fragment of the neck of an amphora from the Herakleian circle with englyphic stamp:

Ἀριστ[ο] -
[κράτεος

Fabricant: Ἀριστοκράτης**.** Height of the stamp: 1.7 cm, preserved width of the stamp: 3.0 cm. Clay: 2.5YR 6/6 light red.

23. FIN 45/2018 (Pl. 11 & 15). Sector 88, sq. 71. A handle of an amphora from the Herakleian circle with englyphic stamp:

---

[94] KAC 2003, p. 277; KAC 2007, p. 430, Annex 5.

[95] TELEAGĂ 2008, p. 95.

[96] CONOVICI & IRIMIA 1991, p. 140-141; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, p. 140-142; CONOVICI & LUNGU 2007, p. 39.

Ἀριστο-
κράτεος

Fabricant Ἀριστοκράτης. Preserved height of the stamp: 1.4 cm, width of the stamp: 2.9 cm. Cross-section from exterior to interior: 5YR 6/6 reddish yellow (surface), 7.5 YR 6/6 reddish yellow (core).

24. FIN 66/2018 (Pl. 11 & 15). Sector 88, sq. 82. Trench 1. A handle of an amphora from the Herakleian circle with englyphic stamp:

Ἀριστο-
κράτεος

Fabricant Ἀριστοκράτης. Height of the stamp: 1.7 cm, width of the stamp: 4.1 cm. Cross-section from exterior to interior: 5YR 5/8 yellowish red (surface), 5YR 7/3 pink, 7.5YR 6/2 pinkish gray (core).

25. FIN 148/2019 (Pl. 11 & 16). Sector 88, sq. 72, A handle of an amphora from the Herakleian circle with englyphic stamp:

Ἀριστ[ο] -
[κράτ[ης]

Fabricant: Ἀριστοκράτης**.** Height of the stamp: 1.6 cm, preserved width of the stamp: 2,4 cm. Cross-section from exterior to interior: 10YR 7/3 very pale brown (slip), 5YR 6/6 reddish yellow.

26. FIN 67/2018 (Pl. 11 & 16). Sector 88, sq. 82. Trench 1, southern extension. Part of the rim with part of the neck and the base of the handle of an amphora from the Herakleian circle. On the neck there is a partially sealed englyphic stamp:

Ἀριστ[ο]-
κράτ[εος]

Fabricant Ἀριστοκράτης. Found in a context with a Rhodian stamp of the eponym Τιμοκλῆς I and a Sinopian stamp of the astynome Αἰσχίνης V Ἴφιος. Stamped twice. Height of the stamp: 1.5 cm, preserved width of the stamp: 3.1 cm. Cross-section from exterior to interior: 5YR 6/8 reddish yellow (outer surface), 7.5YR 6/6 reddish yellow, 5YR 6/8 reddish yellow (inner surface).

27. FIN 75/2018 (Pl. 11 & 16). Sector 88, sq. 72. A handle of an amphora from the Herakleian circle with partially sealed stamp in a rectangular frame with letters in relief:

Ἀριστ[ο]-
[κράτεος]

Fabricant Ἀριστοκράτης. Preserved height of the stamp: 0.9 cm, preserved width of the stamp: 2.8 cm. Cross-section from exterior to interior: 7.5YR 6/6 reddish yellow (outer surface), 5YR 6/6 reddish yellow, inner surface (7.5YR 6/6 reddish yellow).

28. FIN 68/2021 (Pl. 11 & 16). Sector 88, sq. 84. A handle of an amphora from the Herakleian circle with partially sealed stamp in a rectangular frame with letters in relief:

[Ἀρι]σ[το]-
κράτε[ος]

Preserved height of the stamp: 1.0 cm, preserved width of the stamp: 2.8 cm. Cross-section from exterior to interior: 10YR 7/3 very pale brown (slip), 5YR 6/6 reddish yellow (core).

29. FIN 149/2019 (Pl. 11 & 16). Sector 88, sq. 72. Part of the rim with part of the neck of an amphora from the Herakleian circle. On the neck there is a partially sealed englyphic stamp in a rectangular frame:

Ἡρα(-)

Fabricant Ἡρα(-). The stratigraphic position of the stamps with the name Ἡρα(-) at Satu Nou and Albeşti dates them from the end of the first quarter to the end of the second quarter of the 3rd century BC.[97] Preserved height of the stamp: 1.5 cm, width of the stamp: 3.0 cm. Cross-section from exterior to interior: 7.5YR 6/6 reddish yellow (outer surface), 7.5YR 7/2 pinkish gray, 7.5YR 6/6 reddish yellow (inner surface).

30. FIN 38/2021 (Pl. 11 & 16). Sector 88, sq. 72. Part of the rim with part of the neck of an amphora from the Herakleian circle. On the neck there is a partially preserved englyphic stamp:

Ἡρ[α]

Fabricant Ἡρα(-). Preserved height of the stamp: 0.5-0.9 cm, preserved width of the stamp: 1.6 cm. Clay: 5YR 6/6 reddish yellow.

31. FIN 99/2018 (Pl. 12 & 16). Sector 88, sq. 92. Part of the rim with part of the neck of an amphora from the Herakleian circle. On the neck there is a partially preserved englyphic stamp:

Ἡρ[α]

Fabricant Ἡρα(-). Preserved height of the stamp: 1.0 cm, width of the stamp: 3,0 cm. Cross-section from exterior to interior: 5YR 6/4 light reddish brown (outer surface), 2.5YR 6/6 light red, 5YR 6/4 light reddish brown (inner surface).

32. FIN 94/2018 (Pl. 12 & 16). Sector 88, sq. 82. Trench 1, southern extension. Upper part of an amphora. The rim, the neck as well as both handles are entirely preserved. Under the rim there is a stamp in a rectangular frame with letters in relief:

Ἡρακλ(έοντος)

Fabricant Ἡρακλέοντος. Found together with a Rhodian stamp of the eponym Τιμοκλῆς I and a Sinopian stamp of the astynome Αἰσχίνης V Ἴφιος. According to the context the stamp of Ἡρακλ(έοντος) should be dated from the beginning of the 250s BC to the middle of the 230s BC. Height of the stamp: 1.4 cm, width of the stamp: 4.5 cm. Cross-section: 5YR 6/6 reddish yellow.

33. FIN 87/2019 (Pl. 12 & 16). Sector 88, sq. 93. Fragment of the neck of an amphora from the Herakleian circle with englyphic stamp:

Μένη(ς)

Fabricant Μένης. V. Kac dates the stamps of Μένης to the end of the 4th century BC – end of the first quarter of the 3rd century BC (Late fabricants group).[98] This date could not be accepted. The data about the stamps with the name Μένης clearly shows that they date to the second half of the 3rd century

[97] STOYANOV *et alii* 2017, p. 197, with bibliography.
[98] KAC 2003, p. 277; KAC 2007, p. 430, Annex 5.

BC.[99] Exact parallels: 3 stamps from Bizone,[100] Kallatis,[101] Albeşti.[102] Height of the stamp: 0.8-1.1 cm, preserved width of the stamp: 2.8 cm. Clay: 5YR 7/6 reddish yellow.

34. FIN 81/2020 (Pl. 12 & 16). Sector 88, sq. 95. Part of the rim with parts of the neck and the handle of an amphora from the Herakleian circle. On the handle there is a stamp in a rectangular frame with letters in relief and in retrograde:

Μενίπ- ←

που ←

Fabricant Μένιππος. V. Kac: Late fabricants group, end of the 4th century BC – end of the first quarter of the 3rd century BC.[103] The stratigraphic position of the stamps with the name Μένιππος at Satu Nou dates them to the second and the third quarter of the 3rd century BC.[104] Exact parallels: 4 stamps from Bizone,[105] 2 stamps from Albeşti,[106] Kallatis, [107] Satu Nou.[108] Height of the stamp: 1.6 cm, width of the stamp: 4.3 cm. Cross-section from exterior to interior: 7.5YR 7/3 pink (slip), core (5YR 7/4 pink).

35. FIN 63/2020 (Pl. 12 & 16). Sector 88, sq. 73. A handle of an amphora from the Herakleian circle with partially sealed stamp with letters in relief and in retrograde:

[Με]νίσ[κου]←

Fabricant Μενίσκος. Exact parallels: 2 stamps from Bizone.[109] Preserved height of the stamp: 1.3 cm, preserved width of the stamp: 2.2 cm. Cross-section from exterior to interior: 5YR 5/6 yellowish red (surface), 7.5YR 602 pinkish gray (core).

---

[99] At Albeşti stamp of Μένης is found together with a stamp of the Rhodian eponym Ἀγέστρατος I (BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, p. 141-142; CONOVICI *et alii* 2012, p. 82) dated to Period Ib (262-247 BC) (FINKIELSZTEJN 2001, p. 188, tabl. 17). N. Badoud juxtaposed the lists of the Rhodian priests of Helios with the data from the epigraphic monuments at Rhodes and the list of the Rhodian eponyms on the amphora stamps. On this ground he managed to date some of the Rhodian eponyms in an exact year. Among them is Ἀγέστρατος I, dated to 248 BC (BADOUD 2015, p. 254). Another stamp of Μένης from Albeşti is found in a context with a stamp of the Knidian eponym Ἀρχιππίδας (BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, p. 164). According to the chronology of the Knidian stamps by N. Jefremow Ἀρχιππίδας belongs to Group III (JEFREMOW 1995, p. 119–120), dated to the period 255/250–215 BC (JEFREMOW 1995, 67). At Olbia a stamp of Μένης is found in a context dated to the second half of the 3rd century BC (LAWALL *et alii* 2010, p. 382).

[100] MIRCHEV 1958, p. 55, no. 260, tabl. XXXIII/6 – on the neck of entirely preserved amphora; MIRCHEV *et alii* 1962, p. 41, no. 15, tabl. II/3; LAZAROV 1973, p. 37, no. 166, tabl. XVI/166; tabl. XXII/166 – on the neck of entirely preserved amphora.

[101] BUZOIANU 1979, p. 88, no. 23, pl. II/2.

[102] BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, p. 276, S 65–66, pl. XI/S 65.

[103] KAC 2003, p. 277; KAC 2007, p. 430, Annex 5.

[104] CONOVICI & IRIMIA 1991, p. 142.

[105] Unpublished.

[106] BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, p. 277, S 74-75, pl. XI/S 74-75.

[107] AVRAM 1988, p. 312, no. 134/fig. 12/7.

[108] CONOVICI & IRIMIA 1991, p. 142. no. 41, fig. 2/41.

[109] MIRCHEV 1958, p. 60, nos. 296-297, tabl. XXXVIII/2-3.

36. FIN 68/2018 (Pl. 12 & 16). Sector 88, sq. 82, Trench 1, southern extension. A fragment of the neck of an amphora from the Herakleian circle with englyphic stamp in a rectangular frame:

[Ν]ικοστράτου

Fabricant Νικόστρατος. V. Kac: Late fabricants group, end of the 4th century BC – end of the first quarter of the 3rd century BC.[110] Found together with a Rhodian stamp of the eponym Τιμοκλῆς I and a Sinopian stamp of the astynome Αἰσχίνης V Ἴφιος. According to the context the stamp of Ἡρακλ(έοντος) should be dated from the beginning of the 250s BC to the middle of the 230s BC. Lunate *sigma*. Exact parallel: 1 stamp from Bisone.[111] Height of the stamp: 1.1 cm, preserved width of the stamp: 5.2 cm. Cross-section from exterior to interior: 10YR 7/4 very pale brown (outer surface), 5YR 6/6 reddish yellow, 10YR 7/4 very pale brown (inner surface).

37. FIN 40/2021 (Pl. 12 & 17). Sector 88, sq. 72. Part of the rim with part of the neck of an amphora from the Herakleian circle. On the neck there is a partially sealed englyphic stamp in a rectangular frame with letters written in retrograde:

[C]ωκρ(άτης)←

Fabricant Σωκράτης. V. Kats: Late fabricants group, end of the 4th century BC – end of the first quarter of the 3rd century BC.[112] An exact parralel from Satu Nou is found in a context dated to the second quarter of the 3rd century BC.[113] Exact parallels: 7 stamps from Bizone,[114] Albeşti,[115] Satu Nou.[116] Height of the stamp: 1.6 cm, preserved width of the stamp: 2.6 cm. Clay: 7.5YR 7/4 pink.

38. FIN 81/2021 (Pl. 12 & 17). Sector 88, sq. 73. A fragment of the neck of an amphora from the Herakleian circle with englyphic stamp in a rectangular frame:

[Cω]κράτης)

Fabricant Σωκράτης. Lunate *sigma*, cursive *omega*. Exact parallels: 2 stamps from Bizone,[117] Albeşti,[118] Roseţi.[119] Height of the stamp: 1.7 cm, preserved width of the stamp: 2.9 cm. Clay: 5YR 6/6 reddish yellow.

39. FIN 45/2020 (Pl. 12 & 17). Sector 88, sq. 83. A fragment of the neck of an amphora from the Herakleian circle with partially preserved englyphic stamp:

[Φι]λο-
τίμου

Fabricant Φιλότιμος. V. Kac: Late fabricants group, end of the 4th century BC – end of the first quarter of the 3rd century BC.[120] According to its stratigraphic position at

---

[110] KAC 2003, p. 277; KAC 2007, p. 430, Annex 5.

[111] MIRCHEV 1958, p. 56, no. 262, tabl. XXXIII/8.

[112] KAC 2003, p. 277; KAC 2007, p. 430, Annex 5.

[113] CONOVICI & IRIMIA 1991, p. 142.

[114] MIRCHEV 1958, p. 56, no 264, tabl. XXXIV/2 and six unpublished stamps, kept at HM-Kavarna.

[115] BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, p. 278, S 93, pl. XI/S 93.

[116] CONOVICI & IRIMIA 1991, p. 142-143, no. 48, fig. 2/48.

[117] MIRCHEV 1958, p. 61, no. 304, tabl. XXXIX/2 and one unpublished stamp, kept at HM-Kavarna.

[118] BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, p. 278 S 92, pl. XI/S 92.

[119] GLODARIU 1974, pl. XV/A85; XVII/A85 = MĂNDESCU 2010, p. 136, no. 546, pl. 242/8 – upon the neck of an entirely preserved amphora.

Satu Nou the stamps with the name Φιλότιμος are dated to the third quarter of the 3rd century BC.[121] Exact parallels: 7 stamps from Albeşti,[122] 3 from Satu Nou,[123] 3 from Schitu,[124] 1 from Kallatis.[125] Preserved height of the stamp: 1.6 cm, preserved width of the stamp: 2.9 cm. Clay: 5YR 7/6 reddish yellow.

40. FIN 46/2021 (Pl. 12 & 17). Sector 88, sq. 72. A fragment of the neck of an amphora from the Herakleian circle with englyphic stamp:

[Φι]λο(τίμου)

Fabricant Φιλότιμος. Exact parallels: 3 stamps from Albeşti.[126] Height of the stamp: 1.2 cm, preserved width of the stamp: 4.3 cm. Cross-section from exterior to interior: 5YR 6/6 reddish yellow (outer surface), 5YR 6/2 pinkish gray (core), 5YR 6/6 reddish yellow (inner surface).

41. FIN 55/2018 (Pl. 12 & 17). Sector 88, sq. 72. Fragment of the neck and the rim of an amphora with badly sealed englyphic stamp:

[.....]

Preserved height of the stamp: 0.6 cm, preserved width of the stamp: 2.7 cm. Cross-section from exterior to interior: 5YR 6/6 reddish yellow (outer surface), 7.5YR 6/3 light brown, 5YR 6/6 reddish yellow (core), 7.5YR 6/3 light brown, 5YR 6/6 reddish yellow (inner surface).

42. FIN 97/2018 (Pl. 12 & 17). Sector 88, sq. 82. Trench 1. Upper part of an amphora. The rim, the neck as well as both handles are entirely preserved. Under the rim there is a partially stamped englyphic stamp in relief**:**

N[…] or H[...]

Preserved height of the stamp: 0.9 cm, preserved width of the stamp: 2.1 cm. Cross-section from exterior to interior: 10YR 7/3 very pale brown (outer surface), 2.5YR 6/6 light red, 7.5YR 6/4 light brown (inner surface).

SINOPE

43. FIN 18/2016 (Pl. 12 & 17). Sector 87, sq. 12**.** Handle of a Sinopian amphora with a partially preserved stamp:

Διον[ύσιος] head of Herakles↑→

Fabricant Διονύσιος III. Stamped in the term of the astynome Ἀπολλόδωρος III Διονυσίου.[127] N. Conovici: Subroup Vb, ca. 252-250 BC.[128] Y. Garlan: Group VIB, ca. 248-244 BC.[129] Height of the stamp 3.5 cm, maximum width of the stamp 2.5 cm. Cross-section from exterior to interior: 5YR 7/3 pink (surface), 7.5 YR 6/2 pinkish gray (core).

---

[120] KAC 2003, p. 277; KAC 2007, p. 430, Annex 5.

[121] CONOVICI & IRIMIA 1991, p. 143.

[122] BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, p. 278, S 95-102, pl. XI/S 96-97; pl. XII/S 101-102.

[123] CONOVICI & IRIMIA 1991, p. 143, nos. 50-52, fig. 2/50.

[124] GRAMATOPOL & POENARU BORDEA 1969, p. 265, nos, 1159-1160; AVRAM 1988, p. 312, no. 138/fig. 13/3.

[125] ICONOMU 1968, p. 251, no. 3b, p. 252, fig. 21.

[126] BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, p. 278, S 103–105. pl. XII/S 103, 105.

[127] cf. GARLAN 2004, p. 191-192, nos. 358-363, pl. XLI/358-362.

[128] CONOVICI 1998, p. 48.

[129] GARLAN 2004, p. 97, tableau VI.

44. FIN 41/2020 (Pl. 12 & 17). Sector 88, sq. 74. Handle of a Sinopian amphora with a partially preserved stamp:

Τιμόλ[εως] [cornucopia↓]
ἀστυνόμ[ου]
Ἀντιμάχου

Astynome Ἀντίμαχος II Θευπείθου, fabricant Τιμόλεως. N. Conovici: Group IV, ca. 265 BC[130]; Y. Garlan: Subgroup V B, ca. 266–261 BC.[131] Exact parallels: Histria,[132] Panticapaeum.[133] Height of the stamp 2.1 cm, width of the stamp 4.1 cm. Cross-section from exterior to interior: 7.5YR 7/3 pink (slip), 5YR 6/4 light reddish brown, 7.5YR 6/2 pinkish gray (core).

45. FIN 50/2020 (Pl. 12 & 17). Sector 88, sq. 74. Handle of a Sinopian amphora with a partially preserved stamp:

ἀσ[τυνόμου]
Εὐχαρίστου
Μνῆσις flower↑

Astynome Εὐχάριστος II Δημητρίου, fabricant Μνῆσις. N. Conovici: Group IV, ca. 261 BC[134]; Y. Garlan: Subgroup V B, ca. 266–261 BC.[135] Height of the stamp 1.7 cm, width of the stamp 4.8 cm. Cross-section from exterior to interior: 10YR 7/3 very pale brown (slip), 7.5YR 7/3 pink, 5YR 6/2 pinkish gray, 5YR 7/2 pinkish gray (core).

46. FIN 92/2018 (Pl. 13 & 17). Sector 88, sq. 82. Trench 1, southern extension. Handle of a Sinopian amphora with a stamp:

ἀστυνόμο[υ]
Αἰσχίνου grape↓
του Ἴφιος
Δίος

Astynome Αἰσχίνης V Ἴφιος, fabricant Δίος. N. Conovici: Group IV, ca. 264 BC[136]; Y. Garlan: Subgroup V B, ca. 258–256 BC.[137] Lunate *sigma*. Exact parallels: Histria,[138] Sinope.[139] Maximum height of the stamp: 2.1 cm, maximum width of the stamp 4.3 cm. Cross-section from exterior to interior: 7,5 YR 7/3 pink (surface), 10YR 7/2 light gray (core).

47. FIN 126/2019 (Pl. 13 & 17). Sector 87, sq. 83. Handle of a Sinopian amphora with a partially preserved stamp:

[ἀσ]τυνόμου
[Ἀπο]λλοδώρου
[τοῦ Δι]ονυσίου

---

[130] CONOVICI 1998, p. 39.
[131] GARLAN 2004, p. 97, tabl. VI.
[132] CONOVICI 1998, p. 89. nos. 185-186, pl. XIV/185.
[133] PRIDIK 1917, p. 97, no. 745.
[134] CONOVICI 1998, p. 39.
[135] GARLAN 2004, p. 97, tableau VI.
[136] CONOVICI 1998, p. 39.
[137] GARLAN 2004, p. 97, tableau VI.
[138] CONOVICI 1998, p. 90. no. 193, pl. XIV/193.
[139] GARLAN 2004, p. 178, no. 301.

Astynome Ἀπολλόδωρος III Διονυσίου. N. Conovici: Subgroup Vb, ca. 252–250 BC[140]; Y. Garlan: Subgroup VI B, ca. 248–244 BC.[141] Height of the stamp: 1.7 cm, preserved width of the stamp 2.6 cm. Cross-section from exterior to interior: 10YR 7/2 light gray (slip), 5YR 7/4 pink, 2.5YR 6/2 pale red (core).

48. FIN 83/2020 (Pl. 13 & 17). Sector 88, sq. 94. Handle of a Sinopian amphora with a partially preserved stamp:

ἀ[στυ]νόμου
Ἱκεσίου τοῦ proue↑→
Βακχίου
Θεό[δ]ωρ[ο]ς

Astynome Ἱκέσιος III Βακχίου, fabricant Θεόδωρος. N. Conovici: Subgroup Vb, ca. 247 BC[142]; Y. Garlan: Subgroup VI B, ca. 243–239 BC.[143] Exact parallels: Satu Nou,[144] Albeşti.[145] Height of the stamp 1.8 cm, width of the stamp 5.0 cm. Cross-section from exterior to interior: 10YR 7/3 very pale brown (slip), 7.5YR 7/3 pink, 5YR 7/2 pinkish gray, 5YR 7/2 pinkish gray (core).

49. FIN 88/2020 (Pl. 13 & 18). Sector 6. Hellenistic building. Handle of a Sinopian amphora with a partially preserved stamp:

ἀστυνομοῦν[τος]
[Ἱκ]εσίου τοῦ
Βα[κ]χίου
Μνῆσις [proue↑→]

Astynome Ἱκέσιος III Βακχίου, fabricant: Μνῆσις. N. Conovici: Subgroup Vb, ca. 247 BC.[146] Y. Garlan: Subgroup VI B, ca. 243–239 BC.[147] Exact parallels: Satu Nou,[148] Histria. [149] Height of the stamp 2.6 cm, preserved width of the stamp 5.7 cm. Cross-section from exterior to interior: 7.5YR 7/4 pink (slip), 7.5YR 6/4 light brown, 7.5YR 6/1 gray (core).

50. FIN 73/2018 (Pl. 13 & 18). Sector 88, sq. 82. Trench 1. Handle of a Sinopian amphora with a partially sealed stamp:

[ἀστυνόμου]
[Μαν]τιθέου το- lion↑→
ῦ Πρωταγόρου
Εὔνικος

Astynome Μαντίθεος II Πρωταγόρου, fabricant Εὔνικος. N. Conovici: Subgroup Vb, ca. 243 BC[150]; Y. Garlan: Subgroup VI B, ca. 243–239 BC.[151] Similar

[140] CONOVICI 1998, p. 48.
[141] GARLAN 2004, p. 97, tabl. VI.
[142] CONOVICI 1998, p. 48.
[143] GARLAN 2004, p. 97, tabl. VI.
[144] CONOVICI & IRIMIA 1991,p. 147, no. 94, fig. 5/94.
[145] BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, p. 293, S 248, pl. 15/S 248.
[146] CONOVICI 1998, p. 48.
[147] GARLAN 2004, p. 97, tabl. VI.
[148] CONOVICI & IRIMIA 1991, p. 148, no. 97, fig. 5/97.
[149] CONOVICI 1998, p. 123, no. 419, pl. XXIX.
[150] CONOVICI 1998, p. 48.
[151] GARLAN 2004, p. 97, tabl. VI.

die with the same fabricant upon tile: Sinope.[152] Preserved height of the stamp 1.6 cm, width of the stamp 5.2 cm. Cross-section from exterior to interior: 10YR 7/3 very pale brown (traces of slip on the handle and the outer side of the wall), 7,5 YR 7/4 pink, 5YR 7/4 pink, 5YR 7/2 pinkish gray (core).

51. FIN 25/2016 (Pl. 13 & 18). Sector 6. Hellenistic building. Handle of a Sinopian amphora with a partially preserved stamp:

ἀσ[τυνόμου]
Μαν[τίθέου του]
Πρωτ[αγόρου]
Ἡφαίσ[τιος] [lion←↑]

Astynome Μαντίθεος ΙΙ Πρωταγόρου, fabricant Ἡφαίστιος. N. Conovici: Subgroup Vb, ca. 243 BC[153]; Y. Garlan: Subgroup VI B, ca. 243–239 BC.[154] Exact parallel: Sinope.[155] Maximum height of the stamp 2.4 cm, maximum width of the stamp 2.2 cm. Cross-section from exterior to interior: 7.5 YR 7/3 pink (surface), 10YR 7/2 light gray (core).

52. FIN 32/2021 (Pl. 13 & 18). Sector 88, sq. 72. Handle of a Sinopian amphora with a partially preserved stamp:

[ἀσ]τυνόμου
[Φη]μίου
[το]ῦ Θεοπεί- male figure,
[θο]υ pressing grape↑

Astynome Φήμιος ΙΙΙ Θεοπείθου. N. Conovici: Subgroup Vc, ca. 235–229 BC[156]; Y. Garlan: Subgroup VI C2, ca. 227–222 BC.[157] Height of the stamp 2.3 cm, preserved width of the stamp 3.4 cm. Cross-section from exterior to interior: 7.5YR 8/2 pinkish white (slip), 5YR 7/6 reddish yellow, 5YR 7/2 pinkish gray (core).

53. FIN 31/2017 (Pl. 13 & 18). Sector 87, Sq. 96. Handle of a Sinopian amphora with a partially preserved stamp:

ἀστυνόμου
Φημίου τοῦ
[Θεοπείθου]
Δ[.....]

Astynome Φήμιος ΙΙΙ Θεοπείθου. N. Conovici: Subgroup Vc, ca. 235–229 BC[158]; Y. Garlan: Subgroup VI C2, ca. 227–222 BC.[159] Possible parallel: Panticapaeum.[160] Preserved height of the stamp 2.8 cm, preserved width of the stamp 4.8 cm. Cross-section from exterior to interior: 2.5YR 7/4 light reddish brown (slip), 7.5YR 7/3 pink.

---

[152] GARLAN 2004, p. 200, no. 397, pl. XLV/397.
[153] CONOVICI 1998, p. 48.
[154] GARLAN 2004, p. 97, tabl. VI.
[155] GARLAN 2004, p. 200, no. 398, pl. XLV/398.
[156] CONOVICI 1998, p. 49.
[157] GARLAN 2004, p. 98, tabl. VI.
[158] CONOVICI 1998, p. 49.
[159] GARLAN 2004, p. 98, tabl. VI.
[160] PRIDIK 1917, 80, no. 374 with fabricant Δημοσθένης

54. FIN 47/2021 (Pl. 13 & 18). Sector 88, sq. 74. Handle of a Sinopian amphora with a partially preserved stamp:

ἀ[στυνομοῦντος]
Διονυσίου τ[οῦ]
Διονυσίου τ[οῦ] lebes upon
[Κλ]ειτ[αγόρου] trepid↑
[Εὐκλῆς]

Astynome Διονυσίος VI Διονύσιου τοῦ Κλειταγόρου, fabricant Εὐκλῆς. N. Conovici: Subgroup Ve, ca. 210–190 BC[161]; Y. Garlan: Subgroup VI D, ca. 216–215 BC.[162] Exact parallels: Histria,[163] Sinope,[164] Mogila.[165] Preserved height of the stamp: 1.8 cm, preserved width of the stamp 3.8 cm. Cross-section from exterior to interior: 5YR 6/6 reddish yellow (slip), 5YR 7/6 reddish yellow, 5YR 7/2 pinkish gray, 5YR 6/2 pinkish gray (core).

55. FIN 19/2021 (Pl. 13 & 18). Sector 88, sq. 84. Handle of a Sinopian amphora with a partially preserved stamp:

ἀστυνομοῦν[τος]
[Π]ό[σ]ιος
τοῦ Στρατονίκου female head↑→
[Ε]ὐκλῆς

Astynome Πόσις III Στρατονίκου, fabricant Εὐκλῆς. N. Conovici: Subgroup Vd, ca. 213–211 BC[166]; Y. Garlan: Subgroup VI D, ca. 204–203 BC.[167] Exact parallel: Sinope.[168] Height of the stamp: 2.2 cm, preserved width of the stamp 4.3 cm. Cross-section from exterior to interior: 2.5YR 6/6 light red (slip), 5YR 7/4 pink, 5YR 6/2 pinkish gray, 5YR 7/2 pinkish gray (core).

56. FIN 50/2019 (Table 13 & 18). Sector 88, sq. 93. Handle of a Sinopian amphora with a partially preserved stamp:

[ἀσ]τυνόμου	[ἀσ]τυνόμου
[……..]ος grape↓ or branch↓	[Πόσι]ος grape↓
[……..]τιο	[τοῦ Ἀσ]τίο[υ]
[……..]	[……..]

Possible identification of the astynome: Αἰσχίνης V Ἴφιος, [169] Ἴφις Ζωπύρου;[170] Πόσις II Δαΐσκου or Πόσις IV Ἀστίου.[171] Preserved height of the

[161] CONOVICI 1998, p. 49.
[162] GARLAN 2004, p. 98, tabl. VI.
[163] CONOVICI 1998, p. 153-154, nos. 589-590, pl. XLI/589.
[164] GARLAN 2004, p. 226, no. 510.
[165] Unpublished. A chance find, from Mogila, Shumen Region, Northeastern Bulgaria, kept at Regional History Museum – Shumen. We express our gratitude to Stanimir Stoichev for the opportunity to work with the stamp.
[166] CONOVICI 1998, p. 49.
[167] GARLAN 2004, p. 98, tabl. VI.
[168] GARLAN 2004, p. 237, no. 557, pl. LXII/557.
[169] cf. CONOVICI 1998, p. 92, no. 207, pl. XV/207; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, p. 289, S 203-209, pl. XIV/ 203-206, 208.
[170] cf. CONOVICI 1998, p. 109-110, no. 338, pl. XXIV/338.
[171] cf. GARLAN 2004, p. 244, nos. 601-603, pl. LXVIII/601-603.

stamp 2.1 cm, preserved width of the stamp 4.0 cm. Cross-section from exterior to interior: 5YR 7/3 pink (surface), 5YR 7/1 pinkish gray (core).

BIBLIOGRAPHY

ALADZHOVA 2022 – D. Aladzhova, *Serdika v VI-VII vek*, *Parichno obrashtenie, Tezhesti, Pechati*, Razkopki i prouchvaniya 47 (2022), p. 47-49.

AVRAM 1988 – A. Avram, *Amfore şi ţigle ştampilate din colecţia „Dr. Horia Slobozianu"*, SCIVA 39 (1988) 3, p. 287-313.

AVRAM 1996 – A. Avram, *Les timbres amphoriques, 1 Thasos*, Histria VIII, Bucarest - Paris, 1996.

AVRAM & POENARU-BORDEA 1988 – A. Avram, G. Poenaru-Bordea *Nouveaux timbres amphoriques thasiens de Callatis*, Dacia N.S. 32 (1988), p. 27-36.

BADOUD 2015 – N. Badoud, *Le temps de Rhodes. Une chronologie des inscriptions de la cité fondée sur l'étude de ses institutions*, Vestigia, Beiträge zur alten Geschichte 63, München 2015.

BANEV, LAZOV & SALKIN 1985 – K. Banev, R. Lazov, A. Salkin, *Timbres amphoriques de Sinope dans le musée de la ville de Kavarna*, Deuxeième symposium international „Le littoral Thrace et son rôle dans le monde ancien", Sozopol, 4–7 Octobre 1982, (Thracia Pontica 2), 1985, p. 29-33.

BOBCHEVA 1973 – L. Bobcheva, *Arheologicheska karta na Tolbuhinski okrag*, Sofia, 1973.

BOBCHEVA & SALKIN 1973 – L. Bobcheva, A. Salkin, *Srednovekoven nekropol v s. Balgarevo*, Izvestiya na Okrazhniya istoricheski muzei i Balgarskoto istorichesko druzhestvo, Tolbuhin I, 1973, p. 173-182.

BOEV *et alii.* 1982 – P. Boev, N. Kondova, S. Cholakov, *Antropologichno prouchvane na srednovekovni nekropoli,* in: V. Vasilev, M. Velev (eds.), *Chirakman – Karvuna – Kavarna*, Sofia, 1982, p. 62-65.

BOEV *et alii.* 1989 – P. Boev, N. Kondova, S. Cholakov, *Demografska struktura, zabolyavaniya i rasova tipologiya na naselenieto na Kavarna prez kasnoto srednovekovie (po danni ot nekropola na Chirakman)*, Izvestiya na Narodnia muzei Varna 25 (1989), p. 156-166.

BON & BON 1957 – A.-M. Bon, A. Bon (avec la collab. de Virginia Grace), *Les timbres amphoriques de Thasos*, Études Thasiennes IV, Paris, 1957.

BONEV *et alii.* 2021 – V. Bonev, E.Vasileva, K. Madzharov, Y. Dimitrova, *Antichna i srednovekovna krepost nos Chirakman*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2020 g., Sofia, 2021, p. 1055-1059.

BOSHNAKOV 2004 – K. Boshnakov, *Pseudo-Skymnos (Semos von Delos?)*, Palingenesia, Bd. 82, Stuttgart, 2004.

BUZOIANU 1979 – L. Buzoianu, *Noi ştampile pe amfore descoperite la Callatis*, Pontica 12 (1979), p. 77-95.

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008 – L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Albeşti. Monografie arheologică I*, Constanţa, 2008.

CANCARDEŞ-ŞENOL 2015 – G. Cancardeş-Şenol, *Early Cnidian Amphora Exports to Alexandria, Egypt*, Recent Studies on the Archaeology of Anatolia. BAR International Series 2750, Oxford, 2015, p. 169-192.

CANCARDEŞ-ŞENOL 2016 – G. Cancardeş-Şenol, *Lexicon of Eponym Dies on Rhodian Amphora Stamps*, Volume 3, Eponyms L to Σ, Études Alexandrines 37, Alexandrie, 2016.

CANCARDEŞ-ŞENOL 2017 – G. Cancardeş-Şenol, *Lexicon of Eponym Dies on Rhodian Amphora Stamps*, Volume 4, Eponyms T to X, Études Alexandrines 39, Alexandrie, 2017.

CHOLAKOV *et alii*. 1982 – S. Cholakov, M. Mihaylov, M. Neykova, *Prouchvane na kasnosrednovekevniya nekropol na nos Chirakman pri gr. Kavarna*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 1981 g., Mihailovgrad, 1982, p. 109.

CHRISTOSKOV *et alii*. 1995 – L. Christoskov, D. Gergova, I. Iliev, V. Rizzo. *Thraces of Seismic Effects on Archaeological Sites in Bulgaria*, Annali di Geofizica 38 (1995) 5-6, p. 907-918.

CONOVICI 1998 – N. Conovici, *Les timbres amphoriques, 2, Sinope (tuiles timbrées comprises)*, Histria VIII, Bucarest - Paris, 1998.

CONOVICI & IRIMIA 1991 – N. Conovici, M. Irimia, *Timbres amphoriques et autres inscriptions céramiques découverts à Satu Nou (comm. d'Oltina, dép. de Constantza)*, Dacia N.S. 35 (1991), p. 139-175.

CONOVICI & LUNGU 2007 – N. Conovici, V. Lungu, *Timbres amphoriques du Musée Municipal de Bucarest*, SCIVA 58 (2007) 1–2, p. 33-54.

CONOVICI *et alii* 2012 – N. Conovici, A. Ganciu, M. Irimia, V. Zirra, *Repere cronologice pentru nivelurile de locuire getice timpurii de la Satu Nou – „Valea lui Voicu" (com. Oltina, jud. Constanța)*, Thraco-Dacica S.N. II–III, 2010-2011 (2012), p. 139-175.

DEBIDOUR 2011 – M. Debidour, *Étudier le commerce des amphores thasiennes: quelques remarques à propos des trouvailles autour du Pont-Euxin (IVe–IIe s. av. J.-C.)*, in : Ch. Tzochev, T. Stoyanov, A. Bozhkova (eds.) *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea, II*. Sofia, 2011, p. 35-53.

DRAGANOV 2015 – D. Draganov, *The coinage of the Skythian kings in the west pontic area*, Sofia, 2015, p. 148-149.

FEDOSEEV 2016 – N. F. Fedoseev. *Keramicheskie kleima Gerakleya Pontiiskaya (Iz sobrania vostochno-krimskogo istoriko-kulturnogo myzeya-zapovednuka*, vol. II), Kerch, 2016.

FINKIELSZTEJN 2001 – G. Finikielsztejn, *Chronologie détaillée et révisée des éponymes amphoriques rhodiens, de 270 à 108 av. J.-C. environ*, BAR International Series 990, Oxford, 2001.

GARLAN 2004 – Y. Garlan, *Les timbres céramiques sinopéens sur amphores et sur tuiles, trouvés à Sinope. Présentation et catalogue*, Paris, 2004.

GARLAN 2004-2005 – Y. Garlan, *En visitant et revisitant les ateliers amphoriques de Thasos*, BCH 128-129 (2004-2005) 1, p. 269-329.

GATEV 2007 – Y. Gatev, *Terenni obhozhdaniya na teritoriyata na obshtina Kavarna prez 2006 g.*Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2006 g., Sofia, 2007, p. 597-598.

GERGOVA 2016 – D. Gergova, *The Southern Group of Tumuli of the Eastern Necropolis in the Sboryanovo Reserve. Greek Amphorae and a Getic Royal burial*, in: *Late Prehistory and Protohistory: Bronze Age and Iron Age*. Proceedings of the XVII UISPP World Congress (1–7 September 2014, Burgos, Spain), Volume 9 / Sessions A3c and A16a, Oxford, 2016, p. 197-209.

GLODARIU 1974 – I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974.

GRACE 1985 – V. Grace, *The Middle Stoa Dated by Amphora Stamps*, Hesperia 54 (1985) 1, p. 1-54.

GRAMATOPOL & POENARU BORDEA 1969 – M. Gramatopol, G. Poenaru Bordea, *Amphora Stamps from Callatis and South Dobrogea*, Dacia N.S. 13 (1969), p. 127-282.

ICONOMU 1968 – C. Iconomu, *Cercetări arheologice la Mangalia şi Neptun*, Pontice 1 (1968), p. 235-268.

JEFREMOW 1995 – N. Jefremow, *Die Amphorenstempel des hellenistischen Knidos*, München, 1995.

JÖHRENS 2005 – G. Jöhrens, *Der Pergamon-Komplex, die rhodische Stempelchronologie und das Grundungsdatum von Tanais*, Eurasia Antiqua 11 (2005), p. 87-101.

KAC 2003 – V. I. Kac, *A New Chronology for the Ceramic Stamps of Herakleia Pontike*, in: P. Guldager Bilde, J.M. Højte and V.F. Stolba (eds), *The Cauldron of Ariantas, Studies Presented to A. N. Ščeglov on the Occasion of his 70-th Birthday*, Black Sea Studies 1, Aarhus, 2003, p. 261-278.

KAC 2007 – V. I. Kac, *Grecheskie keramicheskie kleyma epohi klassiki i ellinizma (opyt kompleksnogo izucheniya)* Bosporskie issledovaniya 18, Simpheropol – Kerch, 2007.

KITOV 1973 – G. Kitov, *Trakiiska mogilna grobnitsa krai Kavarna*, Rezyumeta na otcheti za razkopani obekti prez 1972 godina, Sofia, 1973, p. 37.

KITOV 1990 – G. Kitov, *Kupolnite grobnitsi na nos Kaliakra i nos Chirakman krai Kavarna*, Terra Antiqua Balcanica 6 (1990), p. 116-121.

KITOV *et alii* 1987 – G. Kitov, A. Petkov, A. Salkin, *Arheologiya i geofizika v prouchvaneto na trakiiska nadgrobna mogila krai s. Balgarevo, Tolbuhinski okrag*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 1986 g., Razgrad, 1987, p. 101.

KONDOVA *et alii* 1981 – N. Kondova, P. Boev, S. Cholakov, *Antropologichno prouchvane na srednovekoven nekropol, otkrit pri krepostnata stena na nos Chirakman krai gr*. Kavarna, Interdistsiplinarni izsledvaniya 7-8 (1981), p. 123-134.

KUZMANOV & SALKIN 1981 – G. Kuzmanov, A. Salkin, *Kolektsiyata ot antichni lampi v muzeya na Kavarna,* Izvestiya na Narodniya muzei Varna 17 (32) (1981), p. 50-63.

KUZMANOV & SALKIN 1992 – G. Kuzmanov, A. Salkin, *Antichni amfori ot akvatoriyata na Chernomorskoto kraibrezhie na Yuzhna Dobrudzha*, Izvestiya na Narodniya muzey Varna 28 (43) (1992), p. 27-61.

LAWALL *et alii*. 2010 – M. Lawall, N. Lejpunskaja, P. Diatroptov, T. Samojlova. *Transport amphoras*, in: N.A. Lejpunskaja, P.G. Bilde, J.M. Højte, V.V. Krapivina, S.D. Kryžickij (eds.) *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*, Vol. I (Black Sea Studies 13), Aarhus, 2010, p. 355–405.

LAZARENKO 2006 – I. Lazaremko, *Spasitelni arheologicheski razkopki na podmogilno grobno saorazhenie ot elinisticheskiya nekropol pri s. Bozhurets, obshtina Kavarna*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2005 g., Sofia, 2006, p. 223-225.

LAZARENKO 2020 – I. Lazarenko, *Nablyudeniya za monetnata tsirkulatsiya po Chernomorskoto kraiybrezhie na Yuzhna Dobrudzha prez XIII- nachaloto na XIV v*., Vladetel, darzhava i tsarkva na Blakanite prez Srednovekovieto, Sbornik s dokladi ot mezhdunarodna nauchna konferentsiya, posvetena na 60-godishninata na prof. dr Plamen Pavlov, 2020, p. 271-287.

LAZARENKO *et alii*. 2007 – I. Lazarenko, E. Mircheva, D. Dobrev, *Arheologicheski prouchvaniya na nadgrobna mogila pri s. Bozhurets, obshtina Kavarna, prez 2006 g.,* Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2006 g., Sofia, 2007, p. 326-329.

LAZAROV 1973 – M. Lazarov, *Antichni amfori (VI–I v. pr. n. e.) ot balgarskoto Chernomorie*, Izvestiya na Narodniya muzey Varna 9 (24) 1973, p. 3-52.

LAZAROV 1975 – M. Lazarov, *Nepublikuvani antichni amfori i amforni pechati ot balgarskoto Chernomorie*, Izvestiya na Narodniya muzey Varna 11 (26), 1975, p. 128-136.

LAZAROV 1998 – M. Lazarov, *Notizen zur griechischen Kolonisation am westlichen Schwarzen Meer. Schriftquellen und archäeologische Denkmäler*, in: G. Tsetskhladze, (ed.), *The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology*, Stuttgart, 1998, p. 85-96.

LAZAROV 2000 – M. Lazarov, *Balgarskoto Chernomorie prez arhaichniya period. Sastoyanie na prouchvaniyata*, Izvestiya na Narodniya muzey Burgas 3. Studia in memoriam Ivani Galabov, 2000, p. 23-41.

LUND 2011 – J. Lund, *A New Sequence of the Eponyms Named on Rhodian Amphora Stamps in the first Half of the Second Century BC as Established through Seriation*, Acta Archaeologica 82 (2011), p. 271-290.

LUND 2019 – J. Lund, *The Typology of the Rhodian Amphora Handle*, in: N. Badoud, A. Marangou (éd.), *Analyse et exploitation des timbres amphoriques grecs*, Rennes, 2019, p. 217-223.

MADZHAROV 2022 – K. Madzharov, *The Rhodian import at Bizone and North-Eastern Thrace (3rd – 1st century BC)*, in: *Papers in honour of the 65th anniversary of professor Totko Stoyanov*, Sofia (in print).

MĂRCULESCU 1934 – O. Mărculescu, *Bizone – Portul Cavarna*, Analele Dobrogei 15 (1934), p. 145-162.

MĂRCULESCU 1935 – O. Mărculescu, *Descoperiri arheologice dobrogene*, Analele Dobrogei 16 (1935), p. 119-129.

MINČEV 1980 – A. Mincev, *Ein verschwundener thrakischer Schatz aus Kavarna und einige Bemerkungen über die Goldschmiedekunst Thrakiens in IV.-III. Jh. v. u. Z,* Pulpudeva 4 (1980), p. 310-323.

MINCHEV 1980 – A. Minchev, *Edno izcheznalo trakiysko sakrovishte ot Kavarna*, Izkustvo 10 (1980), p. 15-19.

MIRCHEV 1958 – M. Mirchev, *Amfornite pechati ot muzeya vav Varna*, Sofia 1958.

MIRCHEV *et alii.* 1962 – M. Mirchev, G. Toncheva, D. Dimitrov, *Bizone – Karvuna*, Izvestiya na Varnenskoto arheologichesko druzhestvo 13 (1962), p. 21-109.

MONACHOV 2009 – S. Y. Monachov, *New Series of Amphorae from Southern Pontic Poleis, 4th – First Third of the 3rd centuries B.C.*, in: D. Kassab Tezgör, N. Inaishvili (eds.), *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea* I, Paris, p. 23-27.

PEEVSKI 2015 – R. Peevski, *Problemi na prouchvaniyata - „Terminus post quem" ili „priemstvenost" v VII v.*, XI natsionalni studentski nauchni cheteniya - "Evropeisko kulturno-istorichesko nasledstvo" (17-18.X.2015 g.), 2015.

POROZHANOV 1989 – K. Porozhanov, *Datirovka na kamennite kotvi s otvori ot balgarskoto Chernomorie – postizheniya i problemi*, Arheologiya 31 (1989), p. 6-15.

POROZHANOV *et alii*. 2006 – K. Porozhanov, A. Salkin, A. Stoev, *Akustichno-geodezichno prouchvane i arheologichesko razuznavane v akvatoriyata na gr. Kavarna i arheologichesko izsledvane na skalno-izsecheno svetilishte v m. Yaylata*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2005 g., Sofia, 2006, p. 248-251.

PRIDIK 1917 – E. M. Pridik, *Inventarnii katalog kleim na amfornih ruchkah i gorlyah i na cherepitsah Ermitazhnogo sobrania*, Petrograd, 1917.

SALKIN 1982 – A. Salkin, *Sledi ot Antichnostta,* in: V. Vasilev, M. Velev (eds.), *Chirakman – Karvuna – Kavarna*, Sofia, 1982, p. 29-35.

SALKIN 1984 – A. Salkin, *Kavarna i raionat prez drevnostta (II hil. pr. n. e. - IV v. ot n. e.)*, Kavarna ot drevnostta do Osvobozhdenieto, Sofia 1984, p. 44-61.

SALKIN 1986 – A. Salkin, *Evidence for the earlier foundation of Bizone colony*, Thracia Pontica 3 (1986), p. 251-255.

SALKIN 1987 – A. Salkin, *Podvodni arheologicheski prouchvaniya „Kavarna – 86"*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 1986 g., Razgrad 1987, p. 281.

SALKIN 1989 – A. Salkin, *Dva trakiiski groba ot okolnostite na Bizone*, Izvestiya na Narodniya muzey Varna, 25 (40), (1989), p. 9-12.

SALKIN 1996 – A. Salkin, *Podvodna arheologicheska ekspeditsiya „Kavarna-95"*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 1995 g., Sofia 1996, p. 114.

SALKIN 2007 – A. Salkin, *Bizone* in: V., Grammenos, E. Petropoulos (eds.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, Volume 1, BAR International Series 1675, Oxford 2007, p. 37-50.

SALKIN & ANGELOVA 1988 – A. Salkin, H. Angelova, *Podvodni arheologicheski prouchvaniya „Kavarna – 87"*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 1987 g., Blagoevgrad 1988, p. 225.

SALKIN & GEORGIEV 2004 – A. Salkin, P. Georgiev, *Podvodna arheologicheska ekspeditsiya „Kavarna – 2003"*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2003 g., Sofia, 2004, p. 119-120.

SALKIN & GEORGIEV 2006 – A. Salkin, P. Georgiev, *Podvodna arheologicheska ekspeditsiya - „Kavarna – 2005"*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2005 g., Sofia, 2006, p. 254-255.

SALKIN & ORACHEV 1989 – A. Salkin, A. Orachev, *Podvodna arheologicheska ekspeditsiya „Kavarna – 88"*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 1988 g., Razgrad, 1989, p. 121; 172.

SALKIN *et alii.* 2004 – A. Salkin, P. Georgiev, D. Dobrev, *Obhodna terennna ekspeditsiya „Kavarna-Shabla 2003"*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2003 g., Sofia, 2004, p. 119.

SHKORPIL 1934 – K. Shkorpil, *Pechati varhu amfori ot Chernomorskoto kraibrezhie*, Izvestiya na Balgarskiya arheologicheski institut 8 (1934), p. 24-43.

SOTIROV & GATEV 1996 – I. Sotirov, Y. Gatev, *Spasitelni razkopki na kasnoantichen nekropol – Kavarna*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 1995 g., Sofia, 1996, p. 78.

SOTIROV & GATEV 2005 – I. Sotirov, Y. Gatev, *Razkopki na nos Chirakman, antichniya Bizone*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2004 g., Sofia, 2005, p. 202-203.

SOTIROV & GATEV 2006 – I. Sotirov, Y. Gatev, *Razkopki na nos „Chirakman", antichniya Bizone,* Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2005 g., Sofia, 2006, p. 255-257.

SOTIROV *et alii.* 1990 – I. Sotirov, D. Toptanov, B. Petrunova, A. Salkin, *Razkopki na nos Chirakman krai gr. Kavarna*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez, Kyustendil 1990, p. 162–164.

STOYANOV *et alii.* 2017 – T. Stoyanov, K. Madzharov, A. Bozhkova, *Sboryanovo, Volume IV. The Economic Relations of the Getic Capital Helis According to the Transport Amphorae. Part One. The Amphora Stamps*, Sofia, 2017.

TELEAGĂ 2008 – E. Teleagă, *Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau, 6, Jh., Anfang des 3, Jhs. v. Chr.*, Rahden / Westf, 2008.

THEODOSIEV 1994 – N. Theodosiev, *Thracian tumulus near the town of Kavarna*, Helis 3 (1994), p. 109-122.

TODOROVA *et alii.* 2011. H. Todorova, K. Yordanov, V. Velkov, S. Torbatov, *Istoria na Dobrudzha* 1, Sofia 2011.

TONCHEVA & RAFAILOV 1980 – G. Toncheva, I. Rafailov, *Terakotite ot Bizone*, Vekove (1980) 2, p. 53-58.

TONCHEVA 1964 – G. Toncheva, *Potanali pristanishta*, Varna, 1964.

TONCHEVA 1982 – G. Toncheva, *Terakotite ot Bizone,* in : V. Vasilev, M. Velev (eds.) *Chirakman – Karvuna – Kavarna*, Sofia, 1982, p. 36-39.

TONKOVA & SALKIN 2005 – M. Tonkova, A. Salkin, *Balgaro-frenski proekt za arheologichesko prouchvane na ostankite ot Bizone na yuzhnite terasi na nos Chirakman, Kavarna*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2004 g., Sofia, 2005, p. 136-137.

TONKOVA *et alii.* 2004 – M. Tonkova, A. Salkin, K. Land, *Balgaro-frenski proekt za arheologicheski prouchvaniya na ostankite ot Bizone na yuzhnite terasi na nos Chirakman, Kavarna*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2003 g., Sofia, 2004, p. 69.

TOPTANOV 1984 – D. Toptanov, *Kavarna i Kavarnenskiyat krai po vremeto na Rannovizantiiskata imperiya (V-VI v.) i Parvoto balgarsko tsarstvo (VII-XI v.),* in: V. Vasilev *et alii.* (eds.), *Kavarna ot drevnostta do osvobozhdenieto*, Sofia, 1984, p. 62-84.

TORBATOV 2002 – S. Torbatov, *Ukrepitelnata sistema na provintsiya Skitiya (kraya na III-VII v.)*, Veliko Tarnovo, 2002.

TZOCHEV 2009 – C. Tzochev, *Notes on the Thasian Amphora Stamps Chronology*, Archaeologia Bulgarica 13 (2009) 1, p. 55-72.

TZOCHEV 2016 – C. Tzochev, *Amphora Stamps from Thasos*, The Athenian Agora, XXXVII, Princeton - New Jersey 2016.

VASILEV 1984 – V. Vasilev, *Razkopki na nos Chirakman do Kavarna*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 1983 g., Smolyan, 1984, p. 145.

VASILEV 1985 – V. Vasilev, *Chirakman*, Vekove 14 (1985) 3, p. 13-23.

VASILEV *et alii.* 1973 - V. Vasilev, G. Kitov, G. Kuzmanov, I. Sotirov, A. Salkin, *Prouchvania na nos „Charakman" pri Kavarna*, XVIII Natsionalna arheologicheska konferentsiya, Sofia 1973, p. 58-59.

VASILEV *et alii.* 1976 – V. Vasilev, A. Salkin, I. Sotirov, *Razkopki pri nos „Charakman" pri gr. Kavarna*, XXI Natsionalna arheologicheska konferentsiya, Smolyan, 1976, p. 79-80.

VASILEV *et alii.* 1977 – V. Vasilev, A. Salkin, V. Gerasimova, I. Sotirov, S. Cholakov, *Razkopki na nos Chirakman pri gr. Kavarna*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 1976 g., Sofia, 1977, p. 135-137.

VASILEV *et alii.* 1978 – V. Vasilev, A. Salkin, V. Gerasimova, I. Sotirov, S. Cholakov, *Razkopki na nos Chirakman pri gr. Kavarna*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 1977 g., Sofia, 1978, p. 137-138.

VASILEV *et alii.* 1979 – V. Vasilev, A. Salkin, I. Sotirov, S. Cholakov, N. Kondova, *Razkopki na Chirakman*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 1978 g., Sofia, 1979, p. 183-184.

VASILEV *et alii.* 1981 – V. Vasilev, M. Mihaylov, G. Radichkov, M. Neykova, S. Cholakov, N. Kondova-Cholakova, *Razkopki na nos Chirakman pri gr. Kavarna*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 1980 g., Sofia, 1981, p. 153-154.

VASILEV *et alii.* 1985 – V. Vasilev, M. Mihaylov, S. Cholakov, *Razkopki na nos Chirakman*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 1984 g., Sliven, 1985, p. 248-250.

VASILEV *et alii.* 1986 – V. Vasilev, M. Mihaylov, S. Cholakov, S. Goshev, *Razkopki na nos Chirakman*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 1985 g., Veliko Tarnovo 1986, p. 189-192.

VASILEVA *et alii.* 2017 – E. Vasileva, V. Bonev, K. Madzharov, Y. Gatev, *Arheologichesko prouchvane na nos Chirakman, obshtina Kavarna*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2016 g., Sofia, 2017, p. 591–594.

VASILEVA *et alii.* 2018 a – E. Vasileva, V. Bonev, K. Madzharov, *Arheologichesko prouchvane na nos Chirakman, obshtina Kavarna,* Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2017 g., Sofia, 2018, p. 518-522.

VASILEVA *et alii.* 2018 b – E. Vasileva, V. Bonev, K. Madzharov, S. Stoychev, D. Dobrev, B. Totev, *Terenni izdirvaniya v obshtina Kavarna*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2017 g., Sofia, 2018, p. 599-601.

VASILEVA *et alii*. 2019 – E. Vasileva, V. Bonev, K. Madzharov, *Arheologichesko prouchvane na antichna i srednovekovna krepost nos Chirakman, gr. Kavarna*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2018 g., Sofia, 2019, p. 498-500.

VASILEVA *et alii*. 2020 – E. Vasileva, V. Bonev, K. Madzharov, Y. Dimitrova, *Antichna i srednovekovna krepost nos Chirakman*, Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2019 g., Sofia, 2020, p. 1155-1159.

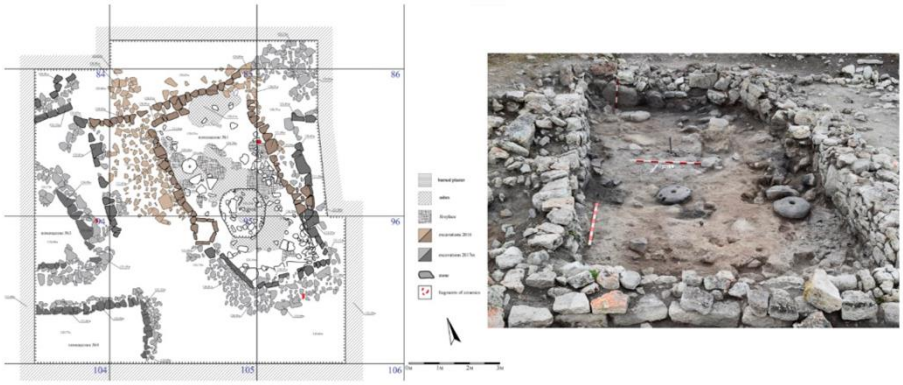
YORDANOV 1982 – I. Yordanov, *Moneti ot Chirakman,* in: V. Vasilev, M. Velev (eds.), *Chirakman – Karvuna – Kavarna*, Sofia, 1982, p. 56-59.

YOUROUKOVA 1977 – Y. Youroukova, *Nouvelles données sur la chronologie des rois scythes en Dobroudja*, Thracia 4 (1977), p. 105-121.

ZEEST 1960 – I. B. Zeest, *Keramicheskaya tara Bospora*, MIA 83, Moskva, 1960.

Fig. 1. Map of Dobrudzha in the 12th – 1st century BC;
🏛 - Greek colony; ● -settlement; ▲ - settlement from the Early Iron Age.

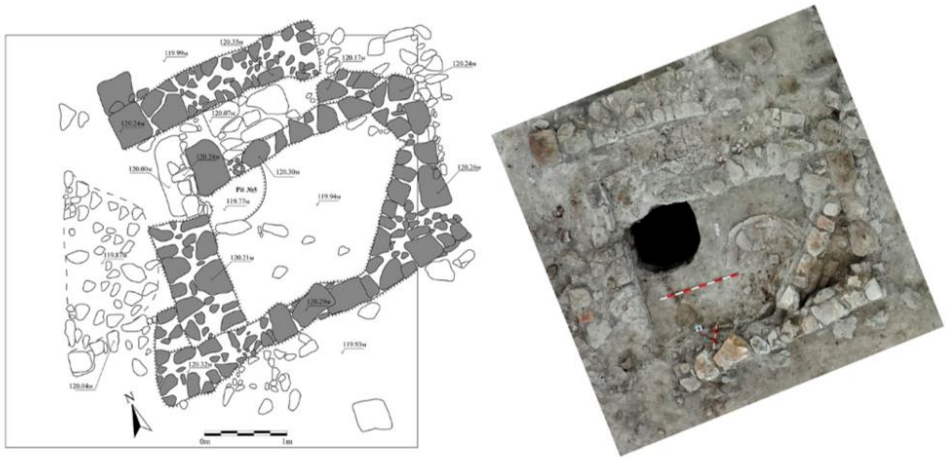

Dwelling No. 7 – plan and picture

Finds from dwelling No 7

Pl. 1

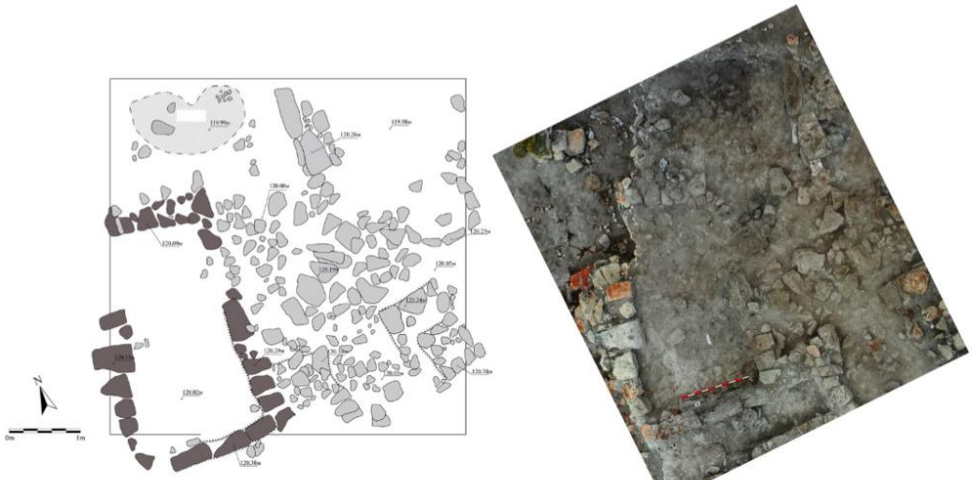

Dwelling No 5 – plan and picture

Finds from dwelling No 5

Pl. 2

Dwelling No 6 – plan and picture

Find from dwelling No 6

Finds from dwelling No 7

Pl. 3

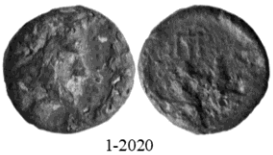
2-2021

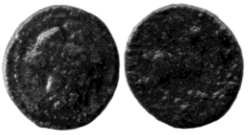
17-2020

7-2017

1-2020

25-2017

28-2019

84-2019

55-2020

84-2020

HELLENISTIC COINS

104-2019

1-2020
Copper alloy. Sariak (3rd– 1st century BC)
Obv. Head of Apollo to the right with a wreath of bay leaves.
Rev. Monogram of blocks. The details are faded, but are probably: wheatear and sheep hool; diam. 1.73 / 1.83 cm; W - 3.94 g.

2-2021
Copper alloy. Highly faded. Probably part of the coinage of the Scythian rulers. 2nd – 1st century BC; diam. 16.2 / 17.5 mm; W - 3.04 g.

7-2017
Copper alloy. Scythian king - Sariak. 3rd – 1st century BC.
Obv. Head of Apollo on the right.
Rev. (ΒΑΣΙΛΕ) in the case- faded / Σ [ΑΡΙΑ] (.
Wheat ear and curve in vertical position. Draganov 2010, 46. № 69; diam. 1.6 / 1.7 cm; W - 4.3 g.

17-2020
Copper alloy. AE (1st century BC – 1st century BC) Dionysopolis.
Obv. Dionysus - head to the right with a wreath.
Rev. DIONY. The details are faded, but probably a bunch of grapes; diam. 1.6 / 1.65 cm;
W - 4.67 g.

25-2017
Copper alloy. Hellenistic period. Thessaloniki-Macedonia. (187–31 BC).
Obv. Head to the right of young Dionysus with a wreath of ivy. in a grainy circle.
Rev. ..ΕΣΣΑ .. Goat to the right. The details are faded. BMC 16; diam. 1.74 / 1.85 cm; W - 5.1 g.

28-2019
Copper alloy AE 21. Hellenistic - Scythian kings, Kanit.
Obv. Demeter's head on the right.
Rev. torch and wheat class. Monogram between them; diam. 1.92 / 2.02 cm; W - 6.07 g.

55-2020
Copper alloy AE (1st century BC – 1st century AD) Dionysopolis.
Obv. Dionysus - head to the right with a wreath.
Rev. DIO ... a bunch of grapes; diam. 1.6 / 1.7 cm; W - 3.15 g.

84-2019
Copper alloy. Hellenism, part of the so-called group of "Scythian kings" 3rd – 1st century BC; diam. 1.65 / 1.80 cm; W - 4.04 g.

84-2020
Copper alloy, AE. Probably Dionysopolis.
Obv. Dionysus - head to the right with a wreath.
Rev. probably sawdust and the inscription DIONY to the right of the sawdust. The inscription is illegible; 4th century BC; diam. 1.40 / 1.50 cm; W - 2.17 g.

114-2019
Copper alloy. Hellenism. According to the marks on the obverse, the coin belongs to Kanit (210–195 BC); diam. 1.3 / 1.4 cm; W - 2.84 g.

17-2017

17-2018

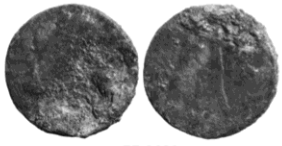
30-2017

24-2018

67-2020

77-2020

103-2018

127-2019

ROMAN COINS

17-2017
Copper alloy. Almost completely faded by burning.
Obv. Bust to the right of the mantle.
Rev. COL.... .. Homonoia or Zeus on the throne to the left.
Probably an edition of Deultum. From the time of Philip II (247–249); diam. 2.05 / 2.10 cm; W - 3.8 g.

17-2018
Copper alloy. Roman Provincial, AE-24, Gordian III (238–244).
Obv. AVT KM ANTO GORDIANOC. Head to the right with a laurel wreath.
Rev. ODHCCETION. Demeter and Persephone. They hold a torch and fruit. (Varbanov 3516);
diam. 2.3 / 2.4 cm; W - 6.7 g.

24-2018
Copper alloy, AE-28, Gordian III, (238–244).
Obv. Gordian and Serapis bust each other.
Father Athena standing on a shield and inverted spear. MinW - Marcianopol. Faded details; diam. 2.7 / 2.8 cm; W - 12.9 cm.

30-2017
Copper alloy, AE26. Pentaasaria of Marcianopol. Macrinus and Diadumenian
Cut off in 217-8 L. AD. AVT K OPPE CEVH MAKPINOC, K M OPPEL ANTWNINOC DIADOMEN. Two busts facing each other. The inscription is difficult to read.
Rev. VP PONTIANOV MAPKIANOΠΟΛΕΙΤΩΝ, Tyuhe right to the left, holding the helm and the horn of plenty. Is on the left in the field; diam. 2.60 / 2.72 cm; W - 11.63 g.

47-2016
Copper alloy. Provincial coinage. Pentaasarius on behalf of Elagabalus and his wife Julia Maesa (218–222).
Obv.... AVP ANTONEINOC AVG.. .....
Rev. ..IOYL ANT SELEYKOY MA ....
Marcianopol - Julius Anthony Seleucus. Legacy consular in the city in 220-221.
Zeus is straight with his head to the left holding a pater and a scepter. Varbanov 1270; diam. 2.6 / 2.7 cm; W - 10.1 g.

67-2020
Copper alloy. Colonial copper alloy AE-26. On the reverse there is a temple with 4 columns and a goddess in the center. Probably Marcianopol. 2nd – 3rd century; diam. 2.50 / 2.70 cm; W - 7.38 g.

77-2020
Copper alloy. AE 26. 1/3 of the coin is highly corroded. Probably from the 3rd century; diam. 2.54 / 2.60 cm; W - 8.29 g.

103-2018
Copper alloy, sesterce. Highly faded due to usage. Probably Emperor Vespasian (69–79); diam. 3.38 / 3.40 cm; W - 22.5 g.

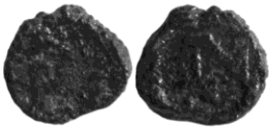
127-2019
Copper alloy. Probably an ace of Trajan or Adrian. End of 1st- beginning of 2nd century. Hole for attachment as an amulet or apotropaic near the periphery; diam. 2.75 / 2.80 cm;
W - 8.62 g.

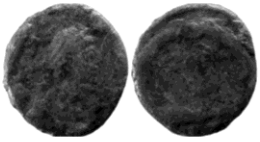
16-2021

23-2019

68-2020

27-2017

35-2021

LATE ANTIQUE COINS

16-2021
Copper alloy. Numus from the 5th century.
Obv. head to the right.
Rev. block monograms
Probably Theodosius II (425–450); diam. 7.8 / 8.2 mm; W - 0.54 g.

23-2019
Copper alloy AE- 4. Type of soldiers with standard. Issued by Constantine and his family, Constantine II, Constance and Constantius II after 330; diam. 1.30 / 1.40 cm; W - 1.55 g.

27-2017
Copper alloy, minimum from the 5th century. Probably Theodosius II.
Obv. Bust to the right.
Rev. crown around the abbreviation VOT V; diam. 1.3 / 1.2 cm; W - 1.4 g.

35-2021
Copper alloy. Numus on Arkady (383–408).
Obv. D N ARCADI-VS P F AVG. Head with tiara on the right.
Rev. VIRTVS EXERCITI. The emperor crowned by Victory.
MinW - Constantinople; diam. 16.7 / 17.2 mm; W - 2.28 g.

68-2020
Copper alloy. Minimum from the 5th century. A small block monogram can be seen on the reverse. Probably Marcian (450–457); diam. 0.70 / 0.90 cm; W - 0.62 g.

5-2020

11-2017

15-2020

18-2019

34-2019

21-2019

42-2020

52-2016

72-2021

69-2021

92-2019

Pl. 7

EARLY BYZANTINE COINS

5-2020
Copper alloy. Follis of 40 numias.
Tiberius II Constantine (578–582). MinW - Nicomedia. Year of cut 4, (581-582) SB 441; diam. 3.0 / 31 cm; W - 12.92 g.

11-2017
Copper alloy. Follis, 40 numi.
Phocas (602–610).
Obv. Bust of the emperor opposite. the details are faded.
Rev. large characters XXXX, top ANNO. Mint faded. Office B; diam. 3.05 / 3.3 cm. W - 10.7 g.

15-2020
Copper alloy. 10 Numias. Justinian I (527–565).
Obv. Bust right with drapery.
Rev. big I ANNO from the left NIKO below the line. MinW - Nicomedia, SB 205; diam. 1.43 / 1.54 cm; W - 3.68 g.

18-2019
Copper alloy. AE folis 10 numia. Justinian I (527–565).
Obv. bust of the emperor with a diadem in armor and drpaeria on the right. The inscription is difficult to read.
Rev. Large I. Anno on the left, on the right XXXζ (36). Below the CON line.
Year of minting 563-564 MinW - Constantinople; diam. 1.7 / 1.9 cm; W - 4.60 gr.

21-2019
Copper alloy. Folis 40 numia (M).
Justin II (565–578).
Obv. Justin II and Sofia sat on thrones in fas. The inscriptions are faded.
A. Large M, ANNO from left, cross above, X from right. Down B. Under the NIKO line.
Year of felling 575-6. Office two.
MinW - Nicomedia; diam. 2.89 / 2.93 cm; W - 10.91 g.

34-2019
Copper alloy. Follis ½. Justinian I (527–565).
Obv. D N IVSTIN… Justinian I holds a globe and a shield in profile next to his waist. With helmet and armor.
Rev. big K. ANNO from the left.
Office of the above. III year 3 530–531; diam. 2.12 / 2.25 cm; W - 5.50 gr.

42-2020
Copper alloy. Probably early Byzantine (6th – 7th centuries). 20 numi, hexagonal cut blank. Probably Phocas and Leontia (602-610). Constantinople; diam. 2.25 / 2.40 cm; W - 6.54 g.

52-2016
Copper alloy. Folis 20 numia.
Phocas (602–610).
Obv. Bust of the emperor opposite
Rev. XX. Year of felling III (605–6)
MinW - Nicomedia. Office 2; diam. 2.2 / 2.5 cm; W - 4.8 g.

69-2021
Copper alloy. Follis (40 numias) Justin II (565–578).
Obv. The Emperor and Sofia stand on thrones.
Rev. Big M. Year X, cut in 674–5. Office G. Mint of Theupolis - Antioch; diam. 28.2 / 29.8 mm; W - 11.72 g.

72-2021
Copper alloy. Folly of Phocas (602–610).
Obv. Bust of the emperor opposite, with a crown map and a cross.
Rev. large XXXX. Year II. Minted in 603–4 MinW - Constantinople. Office 5 (€); diam. 27.5 / 30.0 mm; W - 11.57 g.

92-2019
Copper alloy. Follis from 6th – 7th c. M. 40 numias of Anastasius (491 –518). Office 5. MinW - Constantinople. Cut in the period 512-517; diam. 3.48 / 3.62 cm; W - 17.93 g.

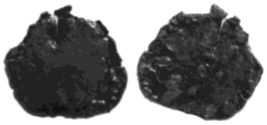

8-2017

11-2016

24-2019

20-2021

24-2017

27-2019

34-2020

36-2021

41-2016

45-2016

55-2016

56-2021

58-2016

75-2019

72-2019

78-2018

90-2018

77-2021

Pl. 8

MEDIEVAL COINS

8-2017
Copper alloy. Flat, Assary of Ivan Alexander (1331–1371); diam. 1.8 / 1.9 cm; W - 1.1 g.

11-2016
Silver alloy (bilon). Reduced penny of Molodova 14th century; diam. 1.5 / 1.6 cm; W - 0.75 g.

24-2019
Copper alloy. Denar of King Vladislav Vamenchik (1386–1434); diam. 1.20 / 1.40 cm; W - 0.49 g.

20-2021
Silver. Wallachian ducat of Mircho I (1386–1418); diam. 12.2 / 11.5 mm; W - 0.19 g.

24-2017
Silver. Moldavian penny of Peter I Mushat? (1375–1391); diam. 1.8 cm; W - 0.92 g.

34-2020
Copper alloy. Stamina of Tsar Ivan Alexander (1331–1337). Imitation; diam. 1.8 / 1.9 cm; W - 1.04 g.

36-2021
Copper alloy. Imitation type: Tsar Ivan Alexander and Theodora (1341–1371); diam. 17.7 / 18.4 mm; W - 1.38 g.

41-2016
Silver. Money of Wallachia or Molodova, 14th century; diam. 1.7 / 1.8 cm; W - 0.9 g.

45-2016
Copper alloy. Athenian Duchy 13th – 14th centuries; diam. 1.8 / 2.0 cm; W - 1.0 g.

56-2021
Silver. Torneselo of the Venetian Republic. Doge Andrea Contarini (1367–1382); diam. 15.5 / 16.0 mm; W - 0.61 g.

58-2016
Coin, silver. Torneselo of the Venetian Republic. Doge Antonio Venier (1382–1400).
Obv.… VENERIO D .. Cross in a circle and circular inscription.
Rev.… .VENETIAL +. A lion with a halo to the left, sitting in a circle with a circular inscription; diam. 1.6 / 1.7 cm; W - 0.5 g.

75-2019
Copper alloy. Probably Wallachia. Mircea I. (1386–1418); diam. 1.22 / 1.30 cm; W - 0.37 g.

72-2019
Silver. Denar of Vladislav Vamenchik (1440–1444).
Obv. MONETA WLADISLAI DEI.
Eagle with outstretched wings. Circular inscription part of it is faded.
Rev. REGIS VNGARIE ETCETE. Shield divided into two fields. Three horizontal lines on the left. On the right a double cross. Suspension hole near the periphery; diam. 1.70 / 1.74 cm; W - 0.67 g.

78-2018
Copper alloy. Wallachia. Mircho I (1355–1418); diam. 1.4 / 1.5 cm; W - 0.3 g.

90-2018
Copper alloy. Tsar Ivan Alexander and Theodora (1331–1371); diam. 1.7 / 2.0 cm; W - 1.0 g.

77-2021
Silver. Groschen from Moldova, Peter I (1375–1391); diam. 18.7 / 18.9 mm; W - 1.05 g.

Pl. 8 A

2-2018

10-2018

5-2018

15-2021

18-2018

14-2021

23-2021

42-2016

19-2019

63-2016

73-2016

44-2021

OTTOMAN COINS

2-2018
Silver, akçe. Mehmed II Fatih (1451–1481); diam. 1.02 / 1.1 cm; W - 0.8 g.

5-2018
Copper alloy, manger. Murad II (1421–1444) (1446-1451); diam. 1.7 / 1.8 cm; W - 2.5 g.

10-2018
Silver, akçe. Bayazid Yıldırım (1389–1402); diam. 1.34 / 1.40 cm; W - 1.2 g.

14-2021
Silver, akçe. Mehmed II Fatih (1451–1481); diam. 10.1 / 10.6 mm; W - 0.97 g.

15-2021
Silver, akçe. Mehmed II (1444–1481); diam. 10.0 / 10.5 mm; W - 0.89 g.

18-2018
Silver, akçe. Bayazid Yeldaram (1389–1402); diam. 1.3 / 1.4 cm; W - 1.2 g.

19-2019
Silver, akçe. Murad II (1421–1451). Serres Mint; diam. 1.30 / 1.36 cm; W - 0.89 g.

23-2021
Silver, akçe. Mehmed II (1451–1481). Edime; diam. 10.9 / 11.3 mm; W - 0.87 gr.

42-2016
Silver, akçe. Mehmed II (1444–1481); diam. 1.0 / 1.1 cm; W - 0.8 g.

44-2021
Silver, akçe. Mehmed II Fatih (1451–1481); diam. 10.5 / 11.0 mm; W - 0.90 g.

63-2016
Copper alloy, manger. Mehmed II (1444–1481); diam. 1.35 / 1.40 cm; W - 1.9 g.

73-2016
Silver, akçe. Mehmed II (1444–1481); diam. 1.1 cm; W - 0.9 g.

63-2016
Copper alloy, manger. Mehmed II (1444-1481); diam. 1.35 / 1.40 cm; W - 1.9 g.

73-2016
Silver, akçe. Mehmed II (1444-1481); diam. 1.1 cm; W - 0.9 g.

1. FIN 22/2016

2. FIN 20/2019

3. FIN 74/2018

4. FIN 95/2018

5. FIN 26/2020

6. FIN 84/2018

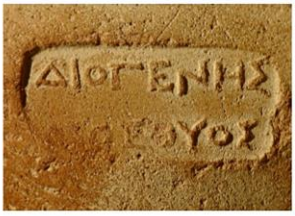
7. FIN 21/2018

8. FIN 86/2020

9. FIN 109/2019

10. FIN 82/2020

11. FIN 52/2018

12. FIN 16/2020

13. FIN 96/2018

14. FIN 10/2019

15. FIN 41/2017

Pl. 10

16. FIN 87/2020

17. FIN 36/2017

18. FIN 69/2018

19. FIN 32/2017

20. FIN 37/2017

21. FIN 42/2017

22. FIN 124/2019

23. FIN 45/2018

24. FIN 66/2018

25. FIN 148/2019

26. FIN 67/2018

27. FIN 75/2018

28. FIN 68/2021

29. FIN 149/2019

30. FIN 38/2021

Pl. 11

31. FIN 99/2018

32. FIN 94/2018

33. FIN 87/2019

34. FIN 81/2020

35. FIN 63/2020

36. FIN 68/2018

37. FIN 40/2021

38. FIN 81/2021

39. FIN 45/2020

40. FIN 46/2021

41. FIN 55/2018

42. FIN 97/2018

43. FIN 18/2016

44. FIN 41/2020

45. FIN 50/2020

Pl. 12

46. FIN 92/2018

47. FIN 126/2019

48. FIN 83/2020

49. FIN 88/2020

50. FIN 73/2018

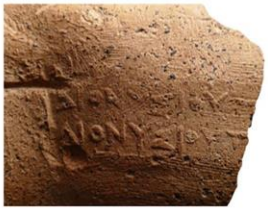
51. FIN 25/2016

52. FIN 32/2021

53. FIN 31/2017

54. FIN 47/2021

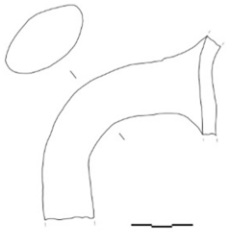

55. FIN 19/2021

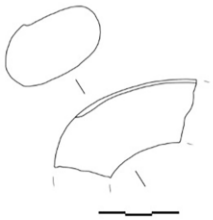

56. FIN 50/2019

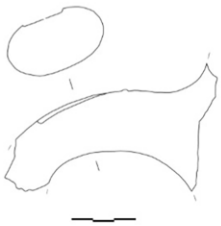
Pl. 13

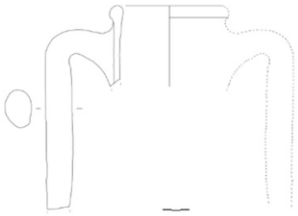
1. FIN 22/2016

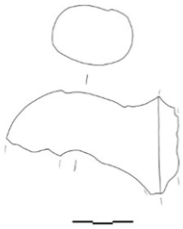
2. FIN 20/2019

3. FIN 74/2018

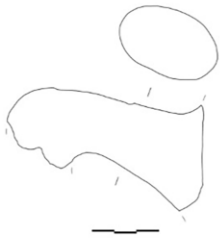
4. FIN 95/2018

5. FIN 26/2020

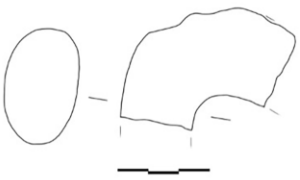
6. FIN 84/2018

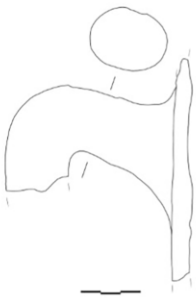
7. FIN 21/2018

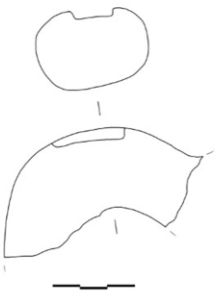
8. FIN 86/2020

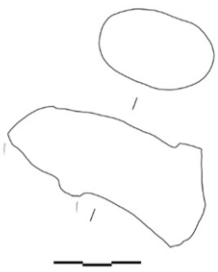
9. FIN 109/2019

10. FIN 82/2020

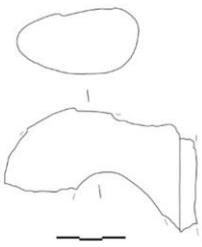

11. FIN 52/2018

12. FIN 16/2020

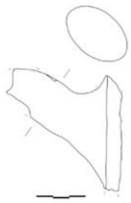
Pl. 14

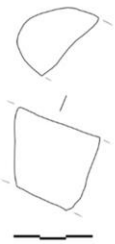
13. FIN 96/2018

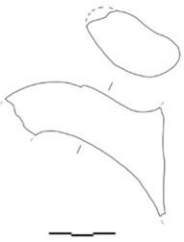
14. FIN 10/2019

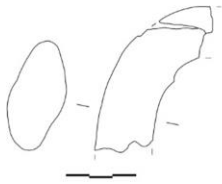
15. FIN 41/2017

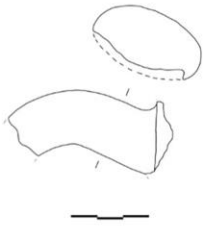
16. FIN 87/2020

17. FIN 36/2017

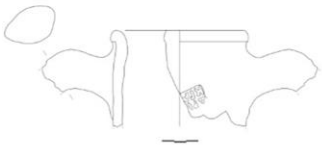
18. FIN 69/2018

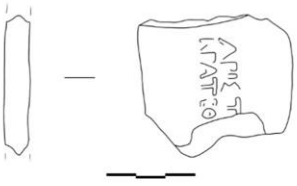
19. FIN 32/2017

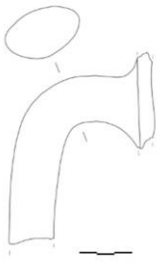
20. FIN 37/2017

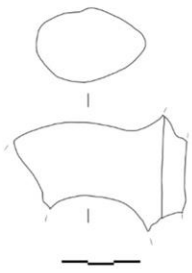
21. FIN 42/2017

22. FIN 124/2019

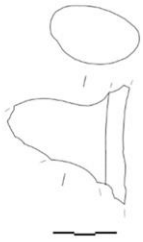

23. FIN 45/2018

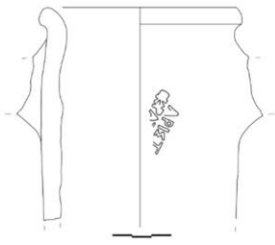

24. FIN 66/2018

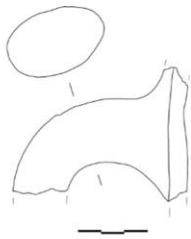
Pl. 15

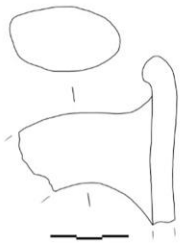
25. FIN 148/2019

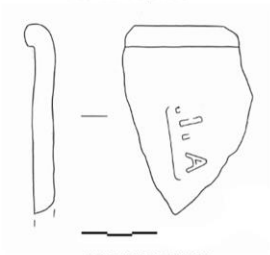
26. FIN 67/2018

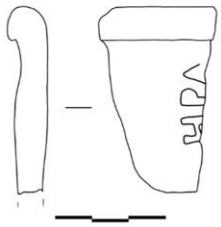
27. FIN 75/2018

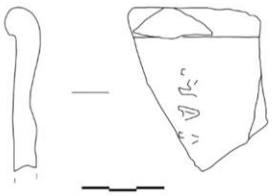
28. FIN 68/2021

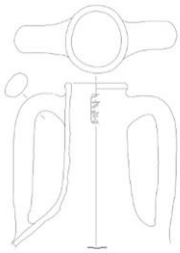
29. FIN 149/2019

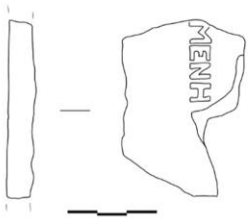
30. FIN 38/2021

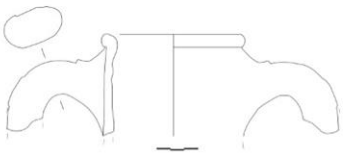
31. FIN 99/2018

32. FIN 94/2018

33. FIN 87/2019

34. FIN 81/2020

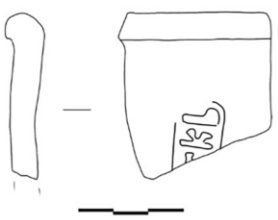

35. FIN 63/2020

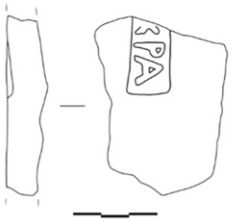

36. FIN 68/2018

Pl. 16

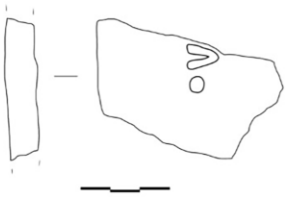
37. FIN 40/2021

38. FIN 81/2021

39. FIN 45/2020

40. FIN 46/2021

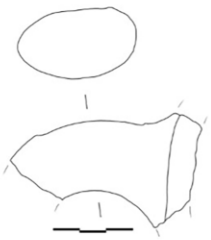
41. FIN 55/2018

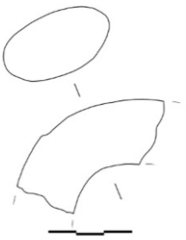
42. FIN 97/2018

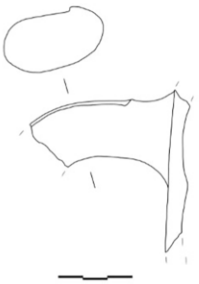
43. FIN 18/2016

44. FIN 41/2020

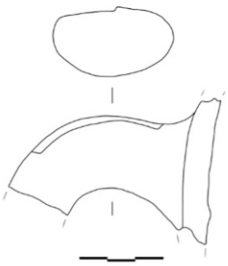
45. FIN 50/2020

46. FIN 92/2018

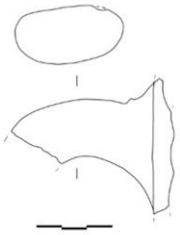

47. FIN 126/2019

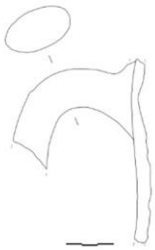

48. FIN 83/2020

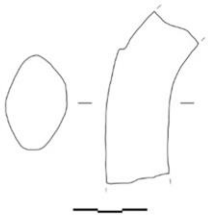
Pl. 17

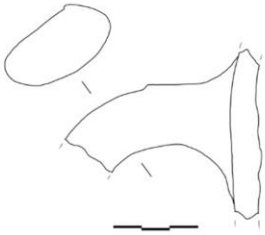
49. FIN 88/2020

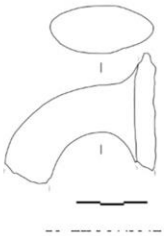
50. FIN 73/2018

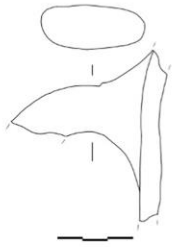

51. FIN 25/2016

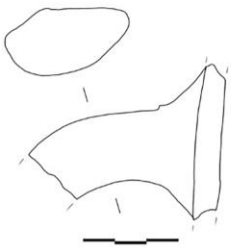

52. FIN 32/2021

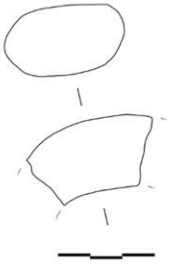

54. FIN 47/2021

55. FIN 19/2021

56. FIN 50/2019

FROM SALAMANDER TO THE ROBE OF THE FIRE RAT. AN OUTLINE HISTORY OF THE ASBESTOS FROM PREHISTORY TO THE MIDDLE AGES

Bartłomiej Szymon SZMONIEWSKI[*]

Cuvinte-cheie: *azbest, ceramică cu azbest, textile cu azbest, istoria azbestului.*
Keywords: *asbestos, asbestos pottery, asbestos textile, history of asbestos.*

Rezumat: *Azbestul a fost folosit la fabricarea ceramicii într-o zonă mare a Eurasiei, din Scandinavia, Corsica până în Peninsula Coreeană și Arhipelagul Japonez. Cele mai timpurii urme ale utilizării azbestului ca degresant pentru ceramică datează din perioada neolitică și în unele zone această tradiție a supraviețuit până în Evul Mediu. Vechii greci și romani foloseau azbest în pânzele, giulgiurile și fitilele de lumânare. Cu toate acestea, cele mai multe descoperiri arheologice de azbest provin din context funerar, sub formă de haine de incinerare, saci sau cearșafuri. Situație similară în care textilele cu azbest sunt plasate în înmormântări antice se observă în Asia de Sud-Est. În China Antică, cârpa de azbest huo huan pu (pânză curățată în foc) era asociată cu producția de textile Da Qin (Imperiul Roman). Originea fibrelor de azbest, în tradiția occidentală din Evul Mediu timpuriu, a fost identificată cu salamandra sau lâna pământului lui Avraam. Astfel, în Est, originea lor a fost mai complexă. Au fost precizate trei propuneri de proveniență diferite: a) - din florile arborilor inflamabili, b) - din scoarța arborilor menționați și c) din părul lung al anumitor rozătoare albe care au intrat în foc fără să se ardă. Părul putea fi smuls și țesut. Evident, azbestul a avut un succes uriaș în vest și est din perioada neolitică până în trecutul recent, în primul rând, datorită proprietăților magice, în al doilea rând, datorită efectului ignifug.*

Abstract: *Asbestos was used in making pottery in a large area of Eurasia, from Scandinavia, Corsica to the Korean Peninsula and the Japanese Archipelago as well. The earliest traces of using asbestos as pottery temper is dated back to the Neolithic period and in some areas this tradition survived up to the Middle Ages. The ancient Greeks and Romans used asbestos in their cloth, shrouds, candlewicks. However, most archaeological asbestos finds come from funeral context as a cremation robes, sacks or sheets. Analogous situation putting the asbestos textiles in ancient burials is observed in Southeast Asia. In*

[*] Bartłomiej Szymon SZMONIEWSKI: Centre for Archaeology of Hills and Uplands of Institute of Archaeology, Polish Academy of Sciences, Cracow. bartheque@yahoo.fr

the Ancient China asbestos cloth huo huan pu (cloth cleaned in fire) were associated with the Da Qin (Roman Empire) textile production. The origin of the asbestos fibers, in Western tradition from Early Medieval times identified with salamander or wool of Abraham land. Thus, in East their origin was more complex. Three different provenances proposals have been specified: a) - from the flowers of inflammable trees, b) - from the bark of the said trees and c) from the long hair of certain white rodents which went into the fire without burning. The hair could be plucked and woven. Evidently, the asbestos had a huge success in West and East since Neolithic period until recent past, firstly, due to magic proprieties, secondly, due to fire-retardant effect.

1. Introduction

The (chemical) term asbestos refers to certain mineral fibres, or minerals of fibrous structure, first and foremost to silicates which include mainly serpentine asbestos (chrysotile) and amphibole asbestos (amosite, riebeckite asbestos/crocidolite, anthophyllite asbestos, tremolite asbestos, actinolite asbestos).[1] This group of minerals also includes other types of silicates or non-silicates, including which, however, to this discussion, would exceed the frames of this article because they have hardly been used by humans. As a thinning ingredient in pottery mass, especially in Finland, anthophyllite, actinolite and chrysotile[2] were used, the choice of the above minerals according to a geographical and geological region. The range of mineral raw materials, shredded, flaked, or otherwise prepared for further processing, show a wide variety regarding the length of fibres as well as their colors. Long fibres and light brown color are characteristic for anthophyllite asbestos. Actinolite asbestos, on the other hand, is featured with long powder-like fibres of a green color. Chrysotile asbestos reminds with its structure of the cotton texture and was used for spinning.[3]

2. The beginning of asbestos usage and asbestos containing pottery.

Asbestos as a thinning ingredient in pottery was used in four regions which are quite remote from one another: North Europe (Fennoscandia), Corsica, Korean Peninsula with Japan, and East Africa.

The earliest signs of using asbestos as a temper was characteristic for Comb Ceramic culture, also called Pit-Comb Ware culture. The oldest traces of using mineral fibres as a temper in wheel-thrown vessel types come from today's East Finland and are dated in about 4500 calBC – second half of Early Neolithic Period. The asbestos implementation in pottery production is regarded as a proof of a local innovation in exploring local deposits of anthophyllite in the area of the lake Saimaa. It is also there that the most products of this kind are being found. This phenomenon is called *the early asbestos ceramics* which in its early phase includes two types (from about 4500 calBC - type Sperring 2 and 4300 calBC -type Kaunissari). Principally, apart from the same ingredient applied, these two types

[1] LEVANTO & HORNYTZKYJ 1995, p. 72; ROGGLI & COIN 2004, p. 1-16.
[2] LEVANTO & HORNYTZKYJ 1995, p. 73; DAMM 2012, p. 56.
[3] CAMERON 2000, p. 47; BROWNE 2003, Fig.1

differ in form.[4] During the Early Middle Neolithic, the habit of using asbestos in ceramics decreases, in its course, however, the local tradition of adding asbestos continues, and in some regions this inclusion becomes the dominant tempering element after 3600 calBC (Kierikki Ware in Finland and Voynavolok in Karelia)[5]. As next, Pöljä and Jysmä wares (3100-1900 BC)[6] become another characteristic examples of asbestos implementation.

In the transition period from the Stone Age to the Early Chalcolithic Period (i.e. about 3000 calBC), this habit spreads north and east: Finish Lapland, adjacent areas of Norway and Russia, Karelia, Lapland, Norwegian Finnmark, Kola Peninsula[7]. On these areas, three kinds of asbestos were implanted: anthophyllite, actinolite and chrysotile, yet anthophyllite was used in most cases.[8] In Finland, asbestos as a thinning substance was in use as late as third and fourth centuries AD. The fibres were also used in construction for chinking spaces and gaps between wooden planks in house building, as it proved to be an excellent insulating material.[9] In Norway, asbestos pottery from the Early Bronze Age to the pre-Roman Iron Age (ca. 1700-400 BC) is divided into Arctic and Nordic groups.[10] In the Roman Iron Age and during the Great Migration, ceramics where asbestos had been implemented was wheel-thrown as small fine vessels with rich and diversified surface decoration, called bucket-shaped vessels. Most of the vessels known from Norway have asbestos as the dominant temper; to a lesser degree, also soapstone, talcum, or steatite were implemented.[11] In Sweden, asbestos was also used in the same times, not so often as in Norway perhaps, but sites where vessels with asbestos were found concentrate in the region of Norrland, in the north of Sweden.[12] A possible relation between the earlier tradition of implementing asbestos in ceramic production in the region of Fennoscandia, with the younger bucket-shaped vessel production 'are not thoroughly investigated'.

A second region of asbestos implementation for tempering of the ceramic was the Far East. The addition of this mineral has been traced in vessels of the Chulmun type (ceramics decorated with geometrical patterns or comb-patterned design) from the so-called Korean Neolithic lasting from[13] 6000 to 2000/1500 BC. The spread of asbestos ceramics is limited to the so-called Western Group of Chulmun ceramics characterized, next to its implementation of asbestos, also by using mica and steatite as tempering substances.[14] Asbestos implementation as a ceramic temper has been also documented on one of isles of the Japanese

[4] NORDQVIST & MÖKKÖNEN 2017, p. 81.

[5] NORDQVIST & MÖKKÖNEN 2017, p. 81, 83, Fig. 3h, g, Map. 1b; MÖKKÖNEN & NORDQVIST 2017.

[6] PESONEM & LESKINEM 2009, p. 311.

[7] DAMM 2012, Fig. 1; KULKOVA *et alii* 2012, p. 1049–1063; GERASIMOV *et alii* 2019.

[8] DAMM 2012, p. 55.

[9] BOZSAKY 2010, p. 51.

[10] HOP 2016.

[11] ENGEVIK 2008; ERIKSSON & LINDHAL 2018, p. 53.

[12] ERIKSSON & LINDAHL 2018, p. 53.

[13] IM 1996, p. 6-7.

[14] KIM 1962, p. 43.

Archipelago – Kyushu, in the pottery of Sobata type, which is considered to be some evidence of contacts between the Korean Peninsula and Japan in the Early Jomon Period (about 3000 BC). Similarities as regards to the forms as well as to asbestos and talcum inclusion to pottery clay mass points out directly and unambiguously to some Korean prototypes. In later periods, there was a slight influence of the Korean pottery on the Jomon culture which was otherwise developing quite independently.[15]

When it comes to the similarities in asbestos implementation in the Comb Ceramic culture, also termed *Pit-Comb Ware culture*, it is assumed that for the spread of this particular type, a technology factor was responsible, and that it was only 'a technological designation without cultural meaning'.[16] Asbestos was used to throw vessels with the function of cooking meals in them and undoubtedly had its advantage of being resistant against a possible thermal shock as the addition of as small amount as 5% already increased a vessel's resistance against its cracking caused by fire.[17]

It is worth at this place to return to the first of the presented regions where asbestos pottery has been documented, namely to Northern Europe, and especially its southern periphery within north-western Russia. It is just there where such ceramics were found in the utmost south-western region from the times of Late neolithic. In this territory, there are no deposits of asbestos, so it must have been imported as raw material from more distant locations, such as Finland. Because of this, ceramics containing asbestos had a non-pragmatic significance. Due to the scarcity of this resource, the pottery must have been highly valued, perhaps it presented an object of prestige. The tradition of producing such vessels was to be transmitted generation to generation as a heritage of the ancestors.[18]

The third region where asbestos-containing pottery was found is Corsica. Azbest in pulverized or fibrous form was added to local types of clay. To this purpose, presumably, deposits localized in the northeastern part of the island were explored. The first distinguished period of the exploration is dated in middle Iron age (second age du fer) (ca. 450 BC – to the turn of the eras) and High Roman Empire (alto-imperiale [31 BC-284 AD]).[19] In this time, the occurrence of vessels with asbestos as a compound is not limited to the northern Corsica – such containers are discovered on the Elba Island and in Etruria, and they are imports from this island. According to Kewin Peche-Quilichini, it is hardly justifiable in this case to speak about the export of asbestos as a resource, but rather it we should define it as trade with ready products made of clay with asbestos as admixture.[20] The second period began, following an extremely long time gap, in the 14th century as a new phenomenon which persisted in an almost unchanged form until the year 1930 when last potters on the island died out. The feature that

[15] OKAZAKI 1993, p. 270.
[16] ZWELEBIL 1981, p. 57.
[17] KELLY 1975, p. 476.
[18] KHOLKINA *et alii* 2020a & KHOLKINA *et alii* 2020b.
[19] PECHE-QUILICHINI 2018, p. 21.
[20] PECHE-QUILICHINI 2018, p. 27, Fig. 15 & 16.

distinguishes this kind of pottery from the kind imported from Tuscany and Liguria at the end of the Middle Ages is the type of potters' clay, as well as the repetition of the forms of vessels. On the other hand, simultaneously with the renewed discovery of asbestos, there appeared a new form of a vessel, the so called *la marmite à anse de panier*, or the caldron with basket handle, and it was used mainly for cooking dishes. Such a cauldron was set directly on a flame. Therefore, applying asbestos meant facilitation of vessel production; forms were produced which were large and light at the same time, with thin walls. They were not only fire-proof but also water-proof. According to Daniel Istra, it was a household production type organized within the family circle, seasonal work, *ne requiert qu'un faible investissement*.[21] Specialistic research of the 19th century's fragments supported the thesis of using chrysolite (white asbestos) and crocidolite (blue asbestos) which indicates 'that a selection of the best quality available has been made by the potter to optimize the mechanical behavior of the cooking wares. '[22]

The fourth area where asbestos was used as a thinning ingredient in ceramic production (documented as late as twentieth century) were regions of East Africa inhabited by Plains Nilotic tribes. Regarding the origins of these Nilotic tribes, they seem to have been a mixture of various populations inhabiting a section of the Nile valley which belongs to Sudan, those settled around Turkana Lake, and in the Horn of Africa. They migrated to Uganda, Kenya, Tanzania in the time between 1000 BC and 1400 AD and built up there a significant political power in the second millennium AD.[23] The inclusions of asbestos fibres (amphibolitic asbestos) in cooking pots have been documented for Karismojong, Turkana, and Pokot tribes. A similar practice has been observed among the tribe of Didinga, also belonging to Plain Nilots inhabiting Southern Sudan, which is quite extraordinary because this region is considered to be the starting point in their migration south; it might well be that the tradition of using asbestos as well as talcum has originated just there. Most interesting seems to be the reason for which people of Karimonjong use this mineral in ceramics, according to Wilson, is *that they have traditionally incorporated asbestos in their cooking pots as it lengthens the life of the article, seemingly reduced the incidence of cracking on repeated domestic use*.[24]

3. Asbestos viewed in Western World and beyond. From Antiquity to the Middle Ages.

In ancient Greece, the very first and indisputable mention of asbestos and its features is to be found in the work of the geographer Strabo (64 BC–21 AD) in *The Geography*, Book 10, written in the first century BC:

In Carystus is produced also the stone which is combed and woven, so that the woven material is made into towels, and, when these are soiled, they are thrown into fire and cleansed, just as linens are cleansed by washing.[25]

[21] ISTRIA 2007, p. 42- 44.
[22] COLOMBAN & KREMENOVIĆ 2020, p. 9.
[23] OLIVER & ATMORE 2001, p. 135; *Encyclopedia* 2009, p. 500.
[24] WILSON 1970, p. 81-82; WILSON 1973, p. 300-302.
[25] STRABO ed. 1928, p. 11.

The Karystos stone (*lithos Karystos*) is one of the first name given to asbestos, it was mined from the quarries located in the neighborhood of Strabo's Karystos (Karistos), in the southern part of the island Euboea (Evvia).[26] It is worth mentioning that Solinus and Plutrach also inform us about fiber coming from that location.[27] We do not know, however, how vast these asbestos deposits were, and when they had been used up completely yet it is assumed that this is just the location where, most probably, chrysotile 'known to the ancients as 'Karystian stone', may have been quarried within ophiolite terrane' during the Antiquity.[28] In a later time, basically until the Early Byzantine Period *Karystia lithos* or *Cipollino* of *Karystos*, were the terms used for a special type of marble, the so-called onion marble, which was mined around Karystos as well as Styra.[29] Thus, it can be assumed indirectly that these asbestos deposits were used up completely already in the Antiquity.

When discussing some oldest mentions referring to asbestos, one cannot possibly omit Theophrastus (c. 371 BC – c. 287 BC) and his work *On Stones*, where he wrote:

[...] one was once found which was like rotten wood in appearance. Whenever oil was poured on it, it burnt, but when the oil had been used up, the stone stopped burning, as if it were itself unaflected.[30]

Some researchers interpret this information as the first description of asbestos. In the light of some more recent findings, the stone described there is interpreted as a mineral resembling asbestos and called *palygorskite* or *mountain leather*.[31] The most informative writer on this subject, however, turned to be Pliny the Elder (23/24 – 79 AD) in his *Naturalis Historia*, where asbestos is mentioned under the term *amiantus* or 'live' *linen*.[32] I would like to focus on a fragment from the book 19, chapter 4, containing information which could be verified archeologically. This information refers to textiles woven of asbestos fibres which are fire-resistant; moreover, they become completely white and clean in fire about implementing the material for regal shrouds; about its originating from India, and about the etymology of its Greek term:

Also a linen has now been invented that is incombustible. It is called 'live' *linen, and I have seen napkins made of it glowing on the hearth at banquets and burnt more brilliantly clean by the fire than they could be by being washed in water. This linen is used for making shrouds for royalty which keep the ashes of the corpse separate from the rest of the pyre. The plant grows in the deserts and sun-scorched regions of India where no rain falls, the haunts of deadly snakes, and it is habituated to living in burning heat; it is rarely found, and is difficult to weave into cloth because of its shortness; its colour is normally red but turns white by the action of fire. When any of it is found, it rivals the prices of exceptionally fine pearls. The Greek name for it is asbestinon, derived from its peculiar property. Anaxilaus states that if this linen is wrapped round a tree it can be*

[26] EVANS 1906, p. 143-148.
[27] BOWLES 1955, p. 9.
[28] ROSS & NOLAN 2003, p. 449.
[29] SUTHERLAND & SUTHERLAND 2002, p. 251-259.
[30] THEOPHRASTUS ed. 1956, p. 88.
[31] MAINES 2005, p. 25.
[32] MAINES 2005, p. 26-27.

felled without the blows being heard. Consequently this kind of linen holds the highest rank in the whole of the world.[33]

A mention of asbestos which is most fruitful for an archeologist seems to be this about using asbestos-woven shrouds in funeral rites. There are some archeological findings which point to the existence of a blanket between the corpse to be cremated and the funeral pyre prepared for the cremation. The evidence pointing to it may be the urns containing cleanly burnt bones deposited directly in the vessel as ossilegium, without any trace of contact with the rests of the pyre. Clean bones differ from remnants of the corpse burnt directly in the pyre as the latter ones which are mixed with gray ashes and some mites of carbonized wood. Such differences could be observed at burials of Etruscans, neighbors of Romans.[34] Yet the direct material evidence constitute some findings of textiles (asbestos clothes) found in Apennine Peninsula, dated on the Roman Period and documented since seventeenth century. Such artifacts were found in Pozzuolli in the Napoli province and in Vasto in the province of Chieti. In the town museum of Aquilea, there is a network made in asbestos. However, most numerous finds come from Rome, for example from Porta Maggiore; yet the most interesting findings are those with the funeral context like those excavated along Via Appia or Via Triumphalis.[35] It should be stressed here that at Via Triumphalis' site, three or four textiles woven of asbestos were found, among which, one most certainly found in a grave.[36]

Without getting into specific discussions on each mention in the Antique literature and concerning asbestos, we are focusing on two of them which are most informative. The first one by Pedanius Dioscorides (c. 40– 90 AD), a Greek medic, botanist, and pharmacologist who in his work, *De materia medica*, in the section *On metallic stones*, V, 156, writes:

Amiantus stone is found in Cyprus. It is like alumenscissile which the workmen make webs of cloth from for a show, because put into the fire they take flame, but come out more bright, not burnt by the fire.[37] *He mentions asbestos for the second time, however, in the context of Calx Viva (Qick lime) the unquenchable stone, in the chapter titled Metallic Stones*.[38]

These antique sources of information on the skills of asbestos mining and this know-how of the craft on Cyprus has been proven by analyses of the 12th century's wall -paintings in Enkleistra of St. Neophytos, a Byzantine monastery, where chrysotile fibres were evidently applied for plaster finish.[39]

The next author worth mentioning is Pausanias (c. 110-180 AD) in his *Description of Greece*, in the first volume concerning *Attica* where he depicts the temple of Athena in Acropolis; in the chapter 26 he mentions a lamp – the work of

[33] PLINY 1950, p. 432-433.
[34] BAKER 2009, p. 235-236.
[35] BIANCHI & BIANCHI 2015, p. 84, fig.1; DI GENNARO *et alii* 2008, p. 64-66, Fig.1.
[36] LIVERANI *et alii* 2010, p. 187.
[37] DIOSCORIDES 2000, p. 822.
[38] DIOSCORIDES 2000, p. 812-813.
[39] KAKOULLI *et alii* 2014.

Callimachus (c. 310/305-c.240 BC) the sculptor; the lamp wick was made of Karpasium linen:

Having filled the lamp with oil, they wait until the same day next year, and the oil is sufficient for the lamp during the interval, although it is alight both day and night. The wick in it is of Carpasian flax, the only kind of flax which is fire-proof, and a bronze palm above the lamp reaches to the roof and draws off the smoke. The Callimachus who made the lamp, although not of the first rank of artists, was yet of unparalleled cleverness, so that he was the first to drill holes through stones, and gave himself the title of Refiner of Art, or perhaps others gave the title and he adopted it as his.[40]

It seems that there was a custom of using asbestos fibres as lamp wicks which may be supported by a description found in Lateran Baptistery in Rome, built in the fourth century AD, in *Liber Pontificalis* which records Constantine's dedication:

In the center of the baptismal font there is a porphyry column topped by a golden basin where a candle is placed. It is of pure gold weighing 52 lb. And at Easter 299 lb. of incense is burned by a stick of compressed asbestos. On the edge of the font there is a gold lamb from which water flows and which weighs 30 lb. And on the right side of the lamb the Savior in purest silver, 5 ft. high weighing 170 lb., on the left of the lamb is Saint John the Baptist in silver, 5 ft. high, holding a scroll with the message, "Behold the Lamb of God-beholden-that which lifts off the sins of the world." It weighs 125 lb. There are seven silver stags from which water flows, each weighing 80 lb. And an incense burner of purest gold with 48 green gems weighing 15lb.[41]

Concluding this presentation of antique mentions referring to asbestos in the context of using the fibres as textiles or, generally, as fire-proof materials (for example lamp wicks), one more example should be noticed, i.e., using asbestos for the curtain in the Temple in Jerusalem. This information appears at the occasion of the description of Maria of Nazareth's youth found in the *Proto-Gospel (Protoevangelium) of James* (written in the late second century), more exactly in chapter 10 titled *Mary Spins of the Curtain in the Temple*:

Then the priests held a council and said, 'We should make a curtain for the Lord's temple.' And the priest said, 'Call to me the undefiled virgins from the tribe of David. ' The servants went out looking for them and found seven virgins. The priest then remembered that the child Mary was from the tribe of David, and that she was undefiled before God. The servants went out and led her back. And they brought her into the Lord's temple. And the priest said, 'Cast lots before me to see who will spin the gold, the asbestos, the fine linen, the silk, the sapphire blue, the scarlet, and the true purple. ' Mary drew the lot for the true purple and the scarlet, and taking them she returned home. At that time Zacharias became silent. Samuel took his place, until Zacharias spoke again. And Mary took the scarlet and began to spin it.[42]

By the end of the Antiquity, two tendencies in describing the origins of asbestos are to be noticed, trends continuing into the Middle Ages. First of them, referring to some earlier findings or opinions, defines asbestos as a mineral- an excellent example could be here a mention in *Civitate Dei* Augustine of Hippo

[40] PAUSANIAS 1918, p. 137.
[41] *Liber Pontificalis* 172–75. Quoted after ROSS HOLLOWAY 2004, p. 76.
[42] EHRMAN & PLEŠE 2014, p. 29.

(354-430 AD). This early medieval philosopher and theologian mentions asbestos several times in the volume XXI: part 5 and 6, in the context of a mineral mined in Arcadia:

There is a stone in Arcadia, and called asbestos because one lit it cannot be put on.[43]

It is out of this material that a rather extraordinary lamp placed in a Venus temple was made: *[…] in which a candelabrum set in open air holds a lamp, which burns so strongly that no storm or rain extinguishes it, and which is therefore called, like the stone mentioned above, the asbestos or inextinguishable lamp*.[44]

In the early medieval period, Rabanus Maurus (c. 780- 856 AD) includes asbestos into the category of stones in the 17th chapter titled the dust and soil of the earth in his thesaurus On the Universe. This category, next to asbestos, includes also *salt, flint, sand, lime, jet and the Persian moonstone, of whose brightness he claims that it waxes and wanes with the moon*.[45]

The second, stronger tendency, is based on associating asbestos with a salamander[46] (**Fig. 2**). Numerous translations of an Old-Greek early Christian text Physiologus (written either in the second c. or in the second half of the fourth c. AD) to modern languages had an undisputedly great influence on spreading this theory. In this book, especially chapter XLVII is of importance, titled *On the Lizard, that is, the Salamander*:

[…] Physiologus said of the lizard which is called the salamander that, if it is put into a fiery furnace or an oven for the baths, the fire will be quenched. Such is the salamander's nature. How much better are those 'who through justice quenched the power of fire, and who stopped the mouths of lions' [Heb.11:33].[47]

Especially, further in the text, the author's comparing a true Christian believer who, thanks to his faith, will pass through hell-fire and the flame will not touch him[48] , salamander became the symbol of spiritual integrity and chastity and thus, righteousness, therefore ideal faith and easily be associated more generally with the symbolic of Christ[49]. This impact and influence of the symbol of the fire-proof salamander is indicated by the fact of using it in comparisons in medieval love poems, in Provençal as well as Italian literature. As an example, let us take one canzone from Italian quattrocento by Francesco Petrarca (1304-1374 AD), where the author wrote: *he lives in the flames (of love) like a marvelous salamander*.[50]

Remaining in the Early Medieval period, one should not forget about the famous tablecloth of Charlemagne (748-814 AD). The emperor had a habit of throwing the linen after a finished meal into fire to his guests' astonishment; no wonder the ruler as called the wizard by them.[51] This gave rise to a suggestion

[43] *The city*, 1948, p. 421.
[44] *The city*, 1948, p. 423, 425.
[45] Quoted after DE WOLF GIBBS ADDISON 1908, p. 278.
[46] BROWNE 2003.
[47] PHYSIOLOGUS, 2009, p. 61.
[48] PHYSIOLOGUS, 2009, p. 61.
[49] BIANCHI & BIANCHI 2015, p. 83-90.
[50] BIANCHI & BIANCHI 2015, p. 85-86.
[51] COOK 1984, p. 166.

that one of Charlemagne's death could be *mesotelioma*, an illness caused by inhalating fibres of asbestos. However, it is still a vague hypothesis.[52]

Outside European territories during the early Middle Ages, there is a mention to be found about extraordinary fire-proof qualities of asbestos where it is called *tamatghost*, more precisely tām(a)tgh(u)st[53] by an Arabian historian from Andalusia, Al-Bakri (1040–1094), who left the following record in his work Geography of Northern Africa:

Near the river Derā is found a substance similar to it. This is a sort of stone, called, in the language of the Berber, tamatghost. When rubbed between the hands, it softens to such a degree that it assumes the consistency of linen. It serves for the making of cordage and halters, which are absolutely incombustible. A costume was made from this substance for one of the Zenatian princes who ruled at Sidjilmessa. A man of proved veracity told me that a trader had sent for a napkin made from this mineral for Ferdilend, King of Galicia, in Spain (Ferdinand I of Leon). He offered it to the prince, explaining that it had belonged to one of the disciples of Jesus, and that fire could produce no impression upon it. He furnished the proof under the eyes of the King, who, struck by such a marvel, expended all his wealth to purchase this relic. He sent it to the sovereign of Constantinople, that it might be deposited in the principal church, and in return received a royal crown with the authorization to wear it. Several persons tell of having seen in the house of Abul Fadl of Bagdad the fringe of a napkin made of this substance, which, when put into fire, became whiter than previously. In order to clean such a napkin, which had the appearance of linen, it was sufficient to place it on a fire[54].

This information is repeated by Al-Dimashqi, a medieval Arab geographer born in Damascus (1256–1327), who additionally states that asbestos softens when placed in a warm place. Then the fibers come out, from which clothes and towels can be weaved, and after getting dirty, it is enough to put them into fire for cleaning.[55]

Al-Bakri also mentions that inhabitants of the city of El-Lames, in western Sudan, made a fabric of white wool extracted from a fruit of the tree called *turzi* that does not burn even under great heat.[56]

Repercussions of these unusual qualities of asbestos textiles which also gives evidence of faith is to be found in Friar Odoric of Pordenone (1286-1331 AD) work *The Eastern Parts of the World*. In the 6th chapter of History of the martyrdom of the four Friars in the city of Tana[57], where a description can be read of an event that had taken place on the fourth of April in the year 1321 i.e. the martyr's death of four Italian Franciscan friars (Friar Thomas of Tolentino, Friar James of Padua, Friar Peter of Sienna) and one from Georgia (Friar Demetrius), members of the Indian mission conducted by a Dominican Jordan of Catalonia (Jordanus

[52] SCHLEIFRING *et alii* 2019, p. 12; PRITCHARD 2000, p. 170.
[53] LEWICKI 1967, p. 86.
[54] cited in LAUFER 1915, p. 328.
[55] LEWICKI 1967, p. 86.
[56] LEWICKI 1967, p. 86.
[57] Tana (Thana), a city located in Salsette Island, north of Mumbai. During the action of mentioned invent under the rule of Delhi Sultanate (1206-1526), cf. MAŁYSZ 2014, p. 120-121.

Catalanus) di Sévérac. They were executioned by cadi[58] punished for their speeches against Mohammed. One of John's brothers thrown into fire was saved from being burned by wearing a special garment, a robe made of *lana terrae Abrahae* (wool of Abraham land):

[…] And when the fire was quite spent, there was Friar James standing on the embers, joyous and exultant, with his hands raised to heaven making the sign of the cross, and with sound mind and pure heart praising the Lord without ceasing. And though the fire had been so great the slightest hurt or burn could not be found upon him. And when the people saw this they began to call out with one consent, 'They are saints! They are saints! 'Tis sin to do them hurt. And we see that in truth their religion is good and holy.' And when they had said thus, Friar James was called forth from the fire, and came out sound and unhurt. And when the Cadi saw this, he too began to cry out saying: 'He is no saint! He is no saint! But the reason why he is not burnt is that he hath on his back a garment from the land of Abraham. Wherefore let him be strip naked and so cast into the fire'[59].

The cadi's knowledge about this special textile is connected with the story of Abraham who was to be catapulted into fire by the king Nimrod but he was eventually saved, unburnt and unhurt. This narrative is described in *Quran*[60], and its strong influence in the Islamic world can be indicated by a variety of existing versions. Some good iconographic example can be one of the illustrations in the sixteenth- century manuscripts of the sixteenth century, the Zubdat-al Tawarikh, where Abraham in flames is depicted, sitting cross-legged in a quite Turkish pose.[61]

Marco Polo (1254-1324 AD), an Italian merchant and traveler, was one of very few who doubted in associating asbestos with salamander as a living creature[62], on the other hand – he pointed to the mineral provenience of asbestos. His observations regarding this material were contained in the first of his volumes in the chapter XXXIX on the occasion of the description of City of Chinchitalas, located most probably in East Turkestan:

A substance is likewise found of the nature of the salamander, for when woven into cloth, and thrown into the fire, it remains incombustible. The following mode of preparing it I learned from one of my travelling companions, named Curficar[63]*, a very intelligent Turkoman, who had the direction of the mining operations of the province for three years. The fossil substance procured from the mountain consists of fibres not unlike those of wool. This, after being exposed to the sun to dry, is pounded in a brass mortar, and is then washed until all the earthy particles are separated. The fibres thus cleansed and detached*

[58] Cadi or Qadi – a judge responsible for the application of Islamic law.

[59] *The Eastern Parts* 1866, p. 64.

[60] *They said 'Burn him and help your deities, if you are resolved to do something.' But We said, 'Fire! Be cool and a means of safety for Abraham.' They had sought to do him harm, but We frustrated them. And We saved him and Lot [and brought them] to a land which We had blessed for all people […]. The Quran* 2016, 21, p. 68-71.

[61] Cf. VICCHIO 2008, p. 30-32.

[62] It gives the different meaning of the beginning of chapter XXXIX in Yule's translations *For the real truth is that the Salamander is no beast, as they allege in our part of the world, but is a substance found in the earth […]. Everybody must be aware that can be no animal's nature to live in fire* (The book 1903, 213).

[63] According to Xiaolin Ma, Marco Polo met Turkic baron Çulficar in the years 1271-129. Thus, during almost all the period of his stay in China (MA 2016, p. 130).

from each other, they then spin into thread and weave into cloth. In order to render the texture white, they put it into the fire, and suffer it to remain there about an hour, when they draw it out uninjured by the flame, and become white as snow. By the same process they afterwards cleanse it, when it happens to contract spots, no other abstergent lotion than an igneous one being ever applied to it.

Of the salamander under the form of a serpent, supposed to exist in fire, I could never discover any traces in the eastern regions. It is said that they preserve at Rome a napkin woven from this material, in which was wrapped the sudarium of our Lord, sent as a gift from one of the Tartar princes to the Roman Pontiff. [64]

Or

' […] sent as a gift from the Great Khan to the Pope to make a wrapper for the Holy Sudarium of Jesus Christ. '[65]

When we concentrate on asbestos imports coming from the western direction, we must acknowledge the technological know-how of such production documented for the ancient Persia, more exactly for Mosul, where asbestos was applied to make protective clothes for soldiers spraying naphthalene.[66] Mosul as the trade hub for asbestos textiles is mentioned in Chu-fan-chi [Zhu Fan Zhi][67] by Chau Ju-Kua [Zhao Rukuo] (1170-1231 AD) around 1200 AD: *Asbestos cloth and coral are native products*.[68]

4. Asbestos in the East Asia.

Information about procuring asbestos fibres published by Marco Polo found the support of a somewhat later work because compiled in the years 1369/70 and edited in print in 1370 and titled Yüan shih [Yuan shi].[69] Under the year 1267 there is an entry with the information about issuing an edict by the court Yuan and regarding mining asbestos in the mountains Pieh ch'ieh ch'ih shan [Bieqiechi shan], which are located in East Xinjiang east from Urumchi, thus in a possible localization of the place indicated by the Italian traveler. A second valuable source of information suggesting the existence of the custom of waving asbestos textiles is a stela presenting a biography of Gao Xin (1291-1288), who was the vice-director in I yang chü [Yiyang Ju] (Extraordinary Patterns Bureau) throughout most of his life.[70] The purpose of this institution was supervising the production of imperial textiles for the Yuan court. Yet the most important information, documented by an inscription, is manufacturing of 'fire-washing dragon-bearded fairy clothes'[71], which are interpreted as textiles made of asbestos fibres. According to Xiaolin Ma, who refers to the inscription on the stela, the

[64] *The Travels* ed. 1930, p. 79-80.

[65] *The Travels* ed. 1926, p. 80.

[66] CAMERON 2000, p. 49.

[67] Due to the fact that the notation of Chinese authors and titles cited in the text are transliterated in the Wade-Giles system, pinyin transliterations were used in square brackets.

[68] CHAU JU-KUA 1911, p. 140.

[69] *History of Yuan*

[70] MA 2016, p. 129; MA & QIU 2017, p. 279-292.

[71] Huo huan lung hsü pu hsien ch'ang [huo huan long xu bu xian chang].

textiles were produced in the years 1261-1288. It is therefore probable that the textile mentioned by Marco Polo was later used for the above-mentioned 'wrapper for the Holy Sudarium of Jesus Christ', that it was manufactured in such a workshop and was brought to Rome in the years 1265-66 by the brothers Nicolau and Maffeo Polo[72].

The information regarding China in the Yuan Period (1279-1368) is extremely valuable because it shows a significant change in the perception of the nature of asbestos. It turns out that contrary to the ancient Romans who had the knowledge about the mineral origin of asbestos and defined it as a substance extracted from rock[73], in China, more fantastic views of its provenance had been spread as late as into the times of the Yuan dynasty: it was regarded to be of the vegetal origin (tree bark) or of animal nature (animal hair, hackles of salamander-rat or even as hair of phoenix).[74] A first attempt of some more proper identification of the asbestos origin was undertaken by Ko Hung [Ge Hong] (283-343 or 364 AD) about 300 AD in this way:

There are three kinds of fireproof cloth. It is said that in the ocean there is a (volcanic) mountain, Hsiao Chhiu, with fire that burns of itself. This fire rises in the spring and is extinguished in autumn. On the island grows a tree the wood of which is non-inflammable, but only scorches slightly, assuming a yellow color. The inhabitants use it for fuel, but this fuel is not transformed to ashes. When their food has been cooked they put out the fire by water, and use it again and again – an inexhaustible supply. The barbarians also gather flowers from these trees and weave cloth from them (This is the first kind of fireproof cloth). Further, they also peel the bark, boil it with lime, and so weave cloth, coarse and not so good as former. (This is the second kind.). Moreover, there are white rodents (pai shu), covered with hairs each three inches long, which live in hollow trees; these can enter fire without being burnt, and their hair may be collected and woven into cloth. This is the third kind.[75]

Asbestos had been, however, mentioned in China earlier than in the fragment cited above; yet it had been done only within the context of textiles and regarding the location from where it had been brought – Da Qin.[76] Information regarding clothes made of garments which are termed there *cloth cleaned in fire*[77]. Other names were also in use, like: *shih mien* – stone wool, or *shih jung* - stone velvet [78] or in the Yuan period *fire-washing dragon-bearded fairy clothes*[79]. A good example which became later the ground for further replications made by Taoists about fireproof cloth is Lieh Tzu [Liezi], a Taoist text ascribed to the Chinese philosopher Lieh Yü-k'ou [Lie Yukou] who lived at the turn of sixth/seventh century BC and compiled in the times of Han dynasty in the fourth century:

[72] MA 2016, p. 129.
[73] SCHAFER 1963, p. 199.
[74] LAUFER 1915, p. 342-346; SCHAFER 1963, p. 199.
[75] NEEDHAM & LING 1959, p. 658.
[76] NEEDHAM & LING 1954, Table 7
[77] huo huan bu [huo huan pu].
[78] CAMERON 2000, p. 49.
[79] ŻUCHOWSKA (2015) 2016, p. 226; MA 2016, p. 129.

When King Mu [Jing] of the Chou dynasty made a great expedition against the Western Jung people (Hsi-jung) they presented (to propitiate him) a Khun-Wus sword and some fire- proof cloth (huo wan pu). The sword was one foot eight inches long, a red blade of fire- transformed (or refined) steel (lien kang) which would cut jade like clay. The fireproof cloth was cleaned by being thrown into a fire, when the cloth became the color of the fire, and the dirt assumed the color of the cloth. When taken out of the fire and shaken, it became as white as snow. A certain prince did not believe it, and thought that those who brought news of it must be mistaken, but Hsiao Shu I said, 'Must the prince insist on maintaining a preconceived idea, and deny the (demonstrable) truth?'[80].

Special importance ascribed to asbestos textiles is suggested in a story about the famous general Liang Chi [Liang Ji] (d. 159), told by Fu Hsüan [Fu Xuan] (217–278 AD) and titled Fu Tzu [Fu Zi] (third century AD), where we read: he had a costume made from asbestos- cloth, which he used to wear on the occasion of great banquets. He would insist on declining the wine-cup till it was spilled on his suit; and then with feigned anger he would take it off, ordering it to be thrown into the fire. It blazed up as if it were reduced to ashes; but the stains being removed, and the fire extinguished, the cloth appeared bright and clean, as if it had been purified with lees.[81]

Another story titled Sou Shen Chi [Sou shen Ji] and written by Kan Pao [Gan Bao] (about. 290 AD) contains two very important pieces of information about the location of mines or deposits where the raw material for the production of fire-proof textiles and about ceasing of the import of such products after the fall of Han dynasty:

In the time of the Han dynasty, at a remote period, there were offerings of this cloth from the western regions, but during the long interval which elapsed between that and the beginning of the Wei dynasty, people came to doubt of its existence. The emperor Wen Ti [Wendi] (reign from 220 to 226), considering that the fierce nature of fire was incompatible with the preservation of life, wrote a book entitled Tien Lun (Discourses on Literature) in which he showed the absurdity of the whole thing and warned intelligent people against giving any credence to it. When the emperor Ming Ti [Mingdi](reign from 227 to 239) ascended the throne, he issued an edict to the three dukes, saying 'The maxims in the essay by my imperial predecessor are imperishable.' He caused it to be carved in stone outside the door of the ancestral temple, and also among the stone-carved classical texts in the Great College, to be a perpetual testimony to coming generations.

Not long afterwards an envoy from the western regions arrived with an offering of fireproof cloth, whereupon the emperor ordered that the inscription should be obliterated. It thus became a subject of general ridicule.[82]

Another source points also to the Western Regions, which also could probably be the place where asbestos was mined and locally processed (?) or, due to their localization on the Silk Road, could be a kind of hub for exotic ware from the widely conceived Western World as it was the case with other kinds of textiles, among other products:

[80] NEEDAM & LIANG 1959, p. 656.
[81] LAUFER 1915, p. 311.
[82] NEEDAM & LIANG 1959, p. 659.

*Toward the close of the reign of Kao Tsun , better known as Wen C'en [Wencheng] (452-465 AD) of the Hou Wei[Northern Wei] dynasty (386-532), the king of Su-le (Kashgar) sent an emissary to present a garment (*kāṣāya*)[83] of Çakyamuni Buddha, over twenty feet in length. On examination, Kao Tsun satisfied himself that it was a Buddha robe. It proved a miracle, for, in order to get at the real facts, the Emperor had the cloth put to a test and exposed to a violent fire for a full day, but it was not consumed by the flames.*[84]

During the Tang period, asbestos imports were reaching China from two directions: from the west and south. The western direction should not only mean z Da Qin and Fu-lin locations but also Persia from where, about 750 AD, the Tang emperor received a Persian gift in the form of a dance mat, 'a rug made of Salamander wool'.[85] It is therefore possible that during this time, due to the increased production of asbestos textiles, they may have been available also to a number of rich aristocrats, which seems to be supported by a couplet by a poet Li Ch'i [Li Qi] (690-751 AD) describing an asbestos-woven garment of an aristocrat:

A fire-washed single garment, with embroidered square collar;
A 'dogwood brocade' girdle, with jeweled plates and wallet.[86]

The other direction from the south points to regions in Southeast Asia, especially Fu-nan, which will be more closely discussed in the following part.

An echo of the view originating asbestos from the hair of a fire-rat, the interpretation which was widespread in the Chinese literature[87] could also be traced in Japan, in the tenth century's legend Monogatari (The bamboo-Cutter Tale). Leaving details of the story aside, its general plot should be presented in a few words. There were many candidates willing to wed a gorgeous girl found in a bamboo stalk by an old man Taketori no Okina gathering bamboo. She was given the name Nayotake no Kaguya-hime. The most persistent princely candidates were given a requirement necessary to win her hand: which of them would bring her objects which she desired from far-off lands. One of such wished-for gifts, assigned to be brought by the third of the princes, the right minister Abe no Mimuraji, was a robe of Chinese fur obtained from a fire-rat. The candidate employed a Chinese merchant Wang Ching, who replied: *Robes made from the skins of fire-rats do not exist in my country. I have indeed heard of such things, but have yet to see one. If one really does exist in the world it is curious that it has not already been brought to China. […]. However, I shall make inquiries among the rich men of India to ask if by any chance one has turned up there.* After long enquiry, Wang Ching received information, *that long ago a great Indian priest had brought it to this country and that it was now to be found in a mountain temple in the west* and he bought it for a very large amount of gold. Prince Abe no Mimuraji packed the dark-blue robe in a valuable box; the garment emanated golden shine from tips of its hair and was finally brought and offered it to the princess. Yet the robe did not

[83] Kāṣāya, a set of robes for the devotees of Gautama Buddha.
[84] LAUFER 1919, p. 498.
[85] SCHAFER 1963, p. 199.
[86] SCHAFER 1963, p. 200.
[87] NEEDAM & LIANG 1959, p. 658.

stand the fire trial: *They put it in the flames, where it burned brightly. 'Just as I thought,' said Kaguya-hime, 'it was not the right fur'*.[88]

5. Asbestos in the Southern and Southeast Asia

The other direction of the asbestos textile imports, coming via marine from the south to China, was especially strongly highlighted in the literature, mainly because of the special interest focusing on goods from the western world as being more exotic. This situation has changed, due to some new findings of textile remnants in South Asia and South-East Asia.

A lively trade with asbestos textiles from Da Qin (Ancient Rome) can be suggested by a remark in a work entitled I wen chü [Yiwen Leiji] (Literary Material by Category) ascribed to Ou-yang Hsun [Ouyang Xun] (557-641) and edited in the year 624; it is there, under the date 282, that we find such entry:

In this year, (an embassy from) Da Qin came to offer tribute and it passed through the Guangxi Circuit. Of the many treasures they offered the strangest was 'fire-washed cloth' (asbestos).[89]

It was probably an official diplomatic mission yet we must also assume a trade activity of a team from Alexandria.[90]

Another location where asbestos could be obtained was India, as pointed to by Pliny, the author mentioned earlier in this text. He wrote of India as of - the deserts and sun-scorched regions. Some of researchers represent the opinion, however, that it was Romans who brought those products from India with them: payments were made in some raw materials from the West (red coral and asbestos) but principally in Roman coins.[91] This *Indian connection* of merchandise is indicated also by another Chinese source Chin shu [Jinshu][92] covering historical events during the rule of Chin [Jin] dynasty (265-420). On the occasion of describing the rule of Fu Chien [Fu Jian] emperor (337-384), under the year 383 A.D. we read about sixty-two foreign rulers who sent him their tribute including among other things fire-retardant cloth (asbestos) from India, blood-sweating horses from Central Asia and arrows from the far Northeast.[93]

The presence of asbestos is evidenced by discovering layers of unprocessed asbestos, found during archeological excavations at the site of a storeroom in Kamrej[94]. It is located in the north-western part of the site and identified with a haven in Kammoni, mentioned in some Roman sources (Periplus Maris Erythrae).[95] On the grounds of special analyses, the earlier hypotheses connecting these fibres with cotton have been excluded.[96]

---

[88] KEENE 1956, p. 329-355.

[89] MCLAUGHLIN 2010, p. 139.

[90] MCLAUGHLIN 2010, p. 139; more about the Roman marchands and Roman finds from Southeastern Asia cf.: BORELL *et alii* 2014, p. 110-112.

[91] LOEWE 1971, p. 176.

[92] Book of the Jin.

[93] LAUFER 1919, p. 349; HOLCOMBE 2019, p. 123.

[94] CEMERON *et alii* 2015, p. 167, fig. 9.

[95] TOMBER 2008, p. 126, fig. 21: 21.

[96] CAMERON *et alii* 2015, p. 168.

Taking into account that the Indo-Roman trade contacts were unusually lively, the suggestion that one of the traded goods must have been asbestos cannot be excluded; the fibres could w then be distributed among Indian merchants who transported them even further.

Chinese sources referring to the first half of the first millennium list some south-eastern havens in the context of the trade with asbestos textiles. Most informative, however, are somewhat younger reports where the most frequently mentioned location appears to be Funan – a state organism existing in the Mekong river delta.[97] Judith Cameron, the author mentioned earlier in the chapter on China, recalls a remark from Ko Hung [Ge Hong] (around 300 AD) about three kinds of asbestos and associated them with the raw material traded on the markets of Funan.[98] An extremely interesting description in the context of Funan is also the one from Liang (Liang Shu), The History of Liang dynasty (502-557) completed in 635 AD, depicting the landscape around Funan alongside isles with volcanos on them, from which asbestos was said to have originated:

It is reported that Fu-nan is bounded on the east by the ocean known as Ta-chang ('Great Expanse'). In this ocean is a great island on which the kingdom of Chu-po (Java) is situated. East from this kingdom is the island of Ma-wu. Going again over a thousand 1i in an easterly direction across the Ta-chang Ocean one reaches Volcano Island. On this island there are trees which grow in the fire. The people in the vicinity of the island peel off the bark, and spin and weave it into cloth hardly a few feet in length. This they work into kerchiefs, which do not differ in appearance from textiles made of palm and hemp fibres, and are of a slightly bluish-black color. When these are in the least soiled, they are thrown into fire and thoroughly purified. This substance is made also into lamp-wicks which never become exhausted.[99]

It is hardly possible to unambiguously state whether the bark-cloth which was mentioned by this occasion could be related to asbestos textiles, or rather should be identified as tapa, a kind of plait, produced traditionally in Indonesia, and woven of different kinds of tree-bark.[100]

Similar localization to those islands east of Java, where the mineral fibres were produced, is recalled by Tang court chronicle Chiu t'ang shu [Jiu Tang shu], in which, on the islands of Kunlun people *il y a un volcan où on se procure les fibres dont on fait la toile d'amiante*.[101]

The islands as suggested here are identified with Timor or Maluku (the islands of Indonesian Archipelago).[102] In the case of the last localization, mining for asbestos has been still continued until now, however, it is hard to state if the deposits were exploited in the past, and when the mining had been established.[103]

All those mentions found in written sources can, and indeed are, supported by archeological excavations and their results, similarly to the case of research on

[97] CAMERON 2000, p. 49; CAMERON *et alii* 2015, p. 169.
[98] CAMERON 2000, p. 50.
[99] LAUFER 1919, p. 346-348.
[100] LAUFER 1919, p. 348.
[101] PELLIOT 1904, p. 220.
[102] CAMERON *et alii* 2015, p. 169.
[103] CAMERON *et alii* 2015, p. 12.

the Roman Empire or the ancient civilizations on the Indian subcontinent. Probably the oldest finds of asbestos fibres are from Thailand from the site in Khok Phanom Di (2000 -1500 BC). In Central Thailand, they were popular in elite burials. The function of the textile remnants were determined as shrouds and described as *white fabric, made from beaten bark or sheets of naturally-occurring asbestos*.[104]

The asbestos application cannot be doubted in the north-eastern Tailand where its occurence is supported by the finds in Khorat Plateau in Ban Chinag (1500-1000 BC), as well as in Ban Pasrat (ca. 800 BC); moreover, they were documented in layers showing mending activities in the furnaces in Noen U-Loke, on the site dated between 100 BC and 300 AD. Most of the asbestos material found there was spun and woven.[105]

The greatest sensation, however, has turned to be excavations in Batujaya in West Java. Significant numbers of asbestos textile remnants have been excavated in three burials belonging to the same group of 23 graves in sector A of Sagaran II mound. The burials are dated on the phase of mid-Buni which is placed chronologically in the period between the 1st AD and the 2nd century AD. The rests of the textiles show the white coloration and had not been died; their microscopic analysis established its chrysotile origin.[106]

6. Conclusion

Asbestos was considered to be 'magic mineral' since the days of Antiquity. Regards its attractivity which is based not only on its functionality as it is the case of its addition in ceramics but, first and foremost, its magical meaning caused by its fire reterdant effect. It is also interesting that in the Western world, asbestos textiles overwhelmingly appear in the context of sacrum which constitutes this religious meaning (i.e. curtains, knot, tablecloth, Holy Shroud) and in the funeral context, i.e. as a shroud. In the Far East, however, it is perceived somewhat differently as a special, exotic kind of garment displaying a high social and financial status of their owners, to a lesser degree also connected with the sphere of sacrum, and as such, it appears termed as the Buddha cloth. It is probable that such use of asbestos is reflected in the remnants of garments left in the burials in Tailand (Khok Phanom Di) and in Java (Butujaya). Asbestos textiles were also produced in the times of Yuan dynasty as dragon-bearded fairy clothes.

Another interesting issue is that archeological findings in ancient Rome, India and South-East Asia (Funan and beyond) are supporting literary sources which does not have place in regard to China. The reason for this status quo lies perhaps in the poor understanding of the material and its provenance; this can be illustrated by some excavations in India when such asbestos pieces of garments were wrongly identified as cotton rests.

Attitudes and knowledge referring to asbestos as a material were very differentiated, as I have been trying to show in this article. It certainly evaluated,

[104] HIGHAM & THOSARAT 1998, p. 47-48; Discussion on different results of specialist analysis of fibres in CAMERON 2000, p. 47-48.

[105] CAMERON *et alii* 2015, p. 170.

[106] CAMERON *et alii* 2015, p. 165.

and ranged from the western, most scientific approach where it was ascribed the mineral provenance, to the mythological view associating it with a salamander, a tree bark or finally with hair of some rat or other rodent animal.

Written sources, mentions and remarks on asbestos, in the Mediterranean Antiquity as well as in ancient China texts, are most valuable and fascinating evidence of the extension to which off-shore trade was conducted between the East and the West in the ancient times; literature on the subject can be supplemented, supported and elucidated by archeological research and its findings.

BIBLIOGRAPHY

BAKER 2009 - M. J. Baker. *Cremation and communication at Etruscan Tarquinia in the 5th -4th century BC: insights into cultural transformations from tomb 6322*, in: M. Gleba, H. Becker (eds), *Votives, Places, and Rituals in Etruscan Religion: Studies in Honor of Jean McIntosh Turfa*, Leiden-Boston, 2009, p. 230-248.

BIANCHI & BIANCHI 2015 - C. Bianchi, T. Bianchi. *Asbestos between science and myth. A 6.000-year story*, La Medicina del Lavoro 106 (2015), p. 83-90.

BORELL *et alii* 2014 - B. Borell, B. Bellina, B. Chaisuwan, *Contacts between the Upper Thai-Malay Peninsula and the Mediterranean World*, in: N. Revire, S. A. Murphy (eds), *Before Siam was Born: New Insights on the Art and Archaeology of Pre-Modern Thailand and its Neighbouring Regions*, Bangkok, 2014, p. 98-117.

BOWLES 1955 - O. Bowles, *The Asbestos Industry*. Bulletin (United States. Bureau of Mines) 522 (1955), Washington.

BOZSAKY 2010 - D. Bozsaky, *The historical development of thermal insulation materials*, Periodica Polytechnica 41(2) 2010, p. 49–56.

BROWNE 2003 - C. Browne, *Salamander's Wool: The Historical Evidence for Textiles Woven with Asbestos Fibre*, Textile History (34/1) 2003, p. 64-73.

CAMERON 2000 - J. Cameron, *Asbestos cloth and elites in Southeast Asia*, Indo-Pacific Prehistory Association Bulletin 19 (2000), p. 147-51

CAMERON *et alii* 2015 - J. Cemeron, A. Indrajaya and P-Y. Manguin, *Asbestos textiles from Batujaya (West Java, Indonesia): Further evidence for early long-distance interaction between the Roman Orient, Southern Asia and island Southeast Asia*, Bulletin de l'École Française d'Extrême-Orient 101 (2015), p. 159-176.

CHAU JU-KUA 1911 - Chau Ju-Kua. *His Work on the Chinese and Arab trade in the twelfth and thirteenth centuries, entitled Chu-fan-chi*, translated from the Chinese and annotated by F. Hirth and W. W. Rockhill, St. Petersburg 1911.

COLOMBAN & KREMENOVIĆ 2020 – P. Colomban, A. Kremenović, *Asbestos-Based Pottery from Corsica: The First Fiber-Reinforced Ceramic Matrix Composite*, Materials, 2020 13 (16):3597, doi: 10.3390/ma13163597.

COOK 1984 - J. G. Cook. *Handbook of Textile Fibres: Natural Fibres*, Cambridge, 1984.

DAMM 2012 - Ch. Damm, *From Entities to Interaction: Replacing pots and people with networks of transmission*, in: R. Grünthal, P. Kallio (eds), *A Linguistic Map of Northern Europe*, Mémoires de la Société Finno-Ugrienne 266 (2012), Helsinki, p. 41-62.

DE WOLF GIBBS ADDISON 1908 - J. De Wolf Gibbs Addison, *Arts and Crafts in the Middle Ages: A Description of Mediaeval Workmanship in Several of the Departments of Applied Art, Together with Some Account of Special Artisans in the Early Renaissance*, Boston, 1908.

DI GENNARO *et alii* 2008 - F. di Gennaro, D. Ferro, A. Marconi, L. Masato, I. A. Rapinesi, *Trattamento e restauro dei materiali d'amianto di natura archeologica*, Kermes 72 (2008), p. 64-66.

DIOSCORIDES ed. 2000 – Dioscorides, *De materia medica: being an herbal with many other medicinal materials written in Greek in the first century of the common era*, A new indexed version in modern English by T.A. Osbaldeston and R.P.A. Wood, Johannesburg, 2000.

EHRMAN & PLEŠE 2014 - Bart D. Ehrman, Z. Pleše, edited and translated, *The Other Gospels. Accounts of Jesus from Outside the New Testament*, Oxford, 2014.

Encyclopedia 2009 - *Encyclopedia of the Peoples of Africa and the Middle East*, J. Stokes (ed.), A. Gorman, A. Newman (Historical consultants), New York, 2009.

ENGEVIK 2008 - A. Engevik, Jr. *Bucket-Shaped Pots: Style, Chronology and Regional Diversity in Norway in the Late Roman and Migration Periods*, Oxford, 2008.

ERIKSSON & LINDHAL 2018 - T. Eriksson, A. Lindhal, *The Handicrafts of Iron Age Pottery in Scandinavia Regionalities and Traditions*, Lund Archaeological Review 18 (2018), p. 45-60.

EVANS 1906 - J.-W. Evans, *The Identity of the Amiantos or Karystian Stone of the Ancients with Chrysotile*, Mineralogical Magazine 14 (1906), p. 143-148.

GERASIMOV *et alii* 2019 - D. Gerasimov, T. Gusentsova, M. Kholkina, *Tracing the bonduary: Southern Periphery of the Neolithic Asbestos Ware*, Estonian Journal of Archaeology 23 (2019), p. 146-172.

HIGHAM & THOSARAT 1998 - C. Higham, R. Thosarat, *Prehistoric Thailand from Early Settlement to Sukothai*, Bangkok, 1998, p. 47-48.

HOLCOMBE 2019 - C. Holcombe, *The Sixteen Kingdoms. The Cambridge History of China 2. The Six Dynasties 220-589*, Cambridge, 2019, p. 119-144.

HOP 2016 – H. M. B. Hop, *Asbestos Ceramics along the West Norwegian Coast – Influences, Age and Morphology in the Bronze Age/ Early Pre-Roman Iron Age (ca. 1700–400 BC),* in: P. E. Petterson (ed.), *Prehistoric Pottery Across the Baltic: Regions, Influences and Methods*. BAR International Series 2785, 2016, p. 3-12.

IM 1996 - H. Y. Im, *The Korean Neolithic Age and its Cultural Relationship to Northeast China*, Korea Journal 36 (4)(1996), p. 5-16.

ISTRIA 2007 - D. Istria, *L'utilisation de l'amiante en Corse du XIVe au XIXe siècle*, Médiévales 53 (2007), p. 39-50.

KAKOULLI *et alii* 2014 – I. Kakoulli, S. V. Prokhodko, A .King, C. Fisher, *Earliest evidence for asbestos composites linked to Byzantine wall paintings production*, Journal of Archaeological Science 44 (2014), p. 148-153.

KEENE 1956 - D. Keene, *The Tale of the Bamboo Cutter*, Monumenta Nipponica 11(4) (1956), p. 329-355.

KELLY 1975 - A. Kelly, *Prospects and Problems of Fibre Reinforced Concrete*, in: A. Neville (ed.), *Fibre Reinforced Cement and Concrete - Rilem Symposium 1975*, Addison, 1975, 463-479.

KHOLKINA *et alii* 2020a – M. A. Kholkina, T. M. Gusentsova, D. V. Gerasimov, *Pero feniksa: ob osobom znachenii primesi asbesta v keramike Severo-Zapada,* Arkheologiya Podmoskov'ya. Materialy nauchnogo seminara 16 (2020), p. 49-60.

KHOLKINA *et alii* 2020b - M. A. Kholkina, R. I. Murav'yev, A. M. Zhul'nikov, *Tekhnologiya izgotovleniya asbestovoy keramiki: postanovka problemy i programma eksperimenta,* Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk. Istoricheskiye nauki. 2(3)2020, p. 103-108.

KIM 1962 - W.-Y. Kim, *Some Aspects of the Comb-Pattern Pottery of Prehistoric Korea*, Arctic Anthropology 1(1)(1962), p. 42-50.

KULKOVA *et alii* 2012 - M. Kulkova, T. Gusentzova, E. Nesterov, P. Sorokin, T. Sapelko, *Chronology of Neolithic-Early Metal Age sites at the Okhta river mouth (Saint Petersburg, Russia)*, Radiocarbon 54 (3–4)(2012), p. 1049–1063.

LAUFER 1915 - B. Laufer, *Asbestos and Salamander, an Essay in Chinese and Hellenistic Folk-lore*, T'oung Pao 16 (1915), p. 299–373.

LAUFER 1919 - B. Laufer, Sino-Iranica, *Chinese contributions to the history of civilization in ancient Iran, with special reference to the history of cultivated plants and products*, Chicago, 1919.

LEWICKI 1967 – T. Lewicki, *Średniowieczni pisarze arabscy o bogactwach mineralnych Afryki i ich eksploatacji*, Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa 11 (1967), p. 7-112.

LEVANTO & HORNYTZKYJ 1995 - M. Levanto, S. Hornytzkyj, *On Asbestos used as temper in Finnish Subneolithic, neolithic and Early Metal Period Pottery*, Fennoscandia archaeologica 12 (1995), p. 71-75.

LIVERANI *et alii* 2010 - P. Liverani, G. Spinola, P. Zander, *Le Necropoli Vaticane. La città dei morti di Roma,* Rome, 2010.

LOEWE 1971 - M. Loewe, *Spices and Silk: Aspects of World Trade in the First Seven Centuries of the Christian Era,* The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland 2 (1971), p. 166-179.

MA 2016 - Ma Xiaolin, *Xīn chū yuán dài shíkè guānyú mǎ kě·bō luó suǒ jì huǒ huàn bù de yìnzhèng (A Contemporary Inscriptional Evidence on Marco Polo's Salamander Cloth under the Mongol-Yuan Dynasty)* in: Xu Zhongwen and Rong Xinjiang (eds), *Mǎkěbōluó·yángzhōu·sīchóu zhī lù (Marco Polo, Yangzhou, and the Silk Road)*, Beijing, 2016, p. 122-130.

MA & QIU 2017 - Ma Xiaolin & Qiu Zhirong, *Yuán dài yìyàng jú, yùyòng zhīwù yǔ zhōngwài jiāoliú - yǐ xīn chū shíkè "gāo xìn shéndàobēi" wéi zhōngxīn zhōngxīn [Yiyang Ju (the Extraordinary Patterns Bureau), Royal Textiles and Eurasian Exchanges in the Yuan Dynasty: Based on a Newly-Discovered Stone Inscription]*, Xīyù wénshǐ (Literature & History of the Western Regions) 11(2017), p. 279-292.

MAIER 1618 - M. Maier. *Atalanta Fugiens: hoc est, Emblemata nova de secretis naturae chymica, accommodata partim oculis et intellectui, figuris cupro incisis, adjectisque sententiis, epigrammatis et notis, partim auribus et recreationi animi plus minus 50 fugis musicalibus trium vocum, quarum duae ad unam simplicem melodiam distichis canendis peraptam, correspondeant, non absque ; singulari jucunditate videnda, legenda, meditanda, intelligenda, dijudicanda, canenda et audienda*, Oppenheim, 1618.

MAINES 2005 - R. Maines. *Asbestos and Fire Technological Trade-offs and the Body at Risk*, New Brunswick, New Jersey and London, 2005, p. 25.

MAŁYSZ 2014 - B. Małysz, *Odoryk z Pordenone i jego relacja z podróży na Daleki Wschód*, in: D. Quirini-Popławska and Ł. Burkiewicz (eds), *Itinera clericorum: kulturotwórcze i religijne aspekty podróży duchownych*, Kraków, 2014, p. 96-136.

McLAUGHLIN 2010 - R. McLaughlin, *Rome and the Distant East: Trade Routes to the ancient lands of Arabia, India and China*, London, 2010.

MÖKKÖNEN & NORDQVIST 2017 - T. Mökkönen, K. Nordqvist, *Kierikki Ware and the Contemporary Neolithic Asbestos- and Organic-tempered Potteries in North-east Europe*, Fennoscandia Archaeologica 34 (2017), p. 83–116

NEEDHAM & LING 1954 - J. Needham, W. Ling, *Science and Civilisation in China, Vol. 1. Introductory Orientations*, Cambridge, 1954.

NEEDHAM & LING - J. Needham, W. Ling, *Science and Civilisation in China 3. Mathematics and the Sciences of the Heavens and Earth*, Cambridge, 1959.

NORDQVIST & MÖKKÖNEN 2017 - K. Nordqvist, T. Mökkönen, *Periodisation of the Neolithic and radiocarbon chronology of the Early Neolithic and the beginning of the Middle Neolithic in Finland*, Documenta Praehistorica 44 (2017), p. 78-86.

OKAZAKI 1993 - T. Okazaki, *Japan and the Continent*, in: Cambridge History of Japan 1. Cambridge, 1993, p. 268-316.

OLIVER & ATMORE 2001 - R. Oliver, A. Atmore, *Medieval Africa, 1250-1800*, Cambridge, 2001.

PAUSANIAS ed. 1918 - *Pausanias. Description of Greece* with an English translation by W. H. S. Jones, Litt. D. and H. A. Ormerod, M. A., in 4 Volumes, Cambridge, Mass, London, 1918.

PECHE-QUILICHINI 2018 (2017) - K. Peche-Quilichini, *De la signature technique à la signature ethnique. Les productions céramiques locales des IIe-Ier siècles avant notre ère à I Palazzi*, Archéopages 45 (2017) 2018, p. 20-31.

PELLIOT 1904 – P. Pelliot, *Deux itinéraires de Chine en Inde à la fin du VIIIe siècle*, Bulletin de l'École française d'Extrême-Orient 4 1904, p. 131-413.

PESONEM & LESKINEM 2009 - P. Pesonem, S. Leskinem, *Pottery of the Stone Age Hunter – Gathers in Finland,* in P. Jordan, M. Zvelebil (eds*), Ceramics before farming. The Dispersal of Pottery Among Prehistoric Eurasian Hunter-Gatherers*, Walnut Creek, 299-318.

PHYSIOLOGUS ed. 2009 Physiologus. *A medieval Book of Nature Lore*. Translated by Michael J. Curley, Chicago, 2009.

PLINY ed. 1950 - *Pliny. Natural History. Volume V: Books 17-19*, Translated by H. Rackham, Loeb Classical Library 371, Cambridge Mass, 1950.

PRITCHARD 2000 - D. Pritchard. *Was Charlemagne killed by his tablecloth?*, Biologist 47 (2000), p. 170.

ROGGLI & COIN 2004 - V. L. Roggli, P. Coin, *Mineralogy of Asbestos,* in V. L. Roggli, T. D. Oury, T.A. Sporn (eds.), *Pathology of Asbestos-Associated Diseases*, New York, 2004, p. 1-16.

ROSS HOLLOWAY 2004 - R. Ross Holloway, *Constantine and Rome,* New Haven and London, 2004.

ROSS & NOLAN 2003 - M. Ross, R. P. Nolan, *History of asbestos discovery and use and asbestos-related disease in context with the occurrence of asbestos within ophiolite complexes*, Geological Society of America Special Paper 373 (2003), p. 447–470.

SCHAFER 1963 - E. H. Schafer, *The Golden Peaches of Samrakand. A study of T'ang Exotics*, Berkley, Los Angeles, London, 1963.

SCHLEIFRING 2019 - J. H. Schleifring, F. M. Galassi, M. E. Habicht, F. J. Rühli, *Autopsing history: The mummy of Charlemagne (c.747 – 814 AD), father of Europe*, Economic and Human Biology 32(2019), p. 1-56.

STRABO ed. 1928. *Geography*, Volume V. Books 10-12, translated by H. L. Jones. Loeb Classical Library 211, Cambridge, 1928.

SUTHERLAND & SUTHERLAND 2002 - A. Sutherland, J. Sutherland. *Roman marble quarrying near Karystos Southern Euboea*, Journal of Cultural Heritage 3(2002), p. 251–259.

The book 1903 - *The book of Ser Marco Polo, the Venetian: concerning the kingdoms and marvels of the East.* Translated and edited, with notes, by Colonel Sir Henry Yule, R.E., C.B., K.C.S.I., Corr. Inst. France. Third edition, revised throughout in the light of recent discoveries by Henri Cordier (of Paris), London, 1903.

The city 1948 - *The City of God by Saint Augustine*, translated and edited by Marcus Dodd, DD, Vol. II, New York, 1948.

The eastern parts 1866 - *The Eastern Parts of the World Described, by Friar Odoric the Bohemian, of Friuli, in the Province of Saint Anthony*, in Cathay and the Way Thither Being a Collection of Medieval Notices of China, v. 1. (digitally printed version from 1866), Ed. by H. Yule, Cambridge: Cambridge University, 1866.

The Quran 2016 - *The Quran*, Translation and Commentary by Maluna Wahiduddin Khan. Pararel Arabic Text. Ed., Noida, 2016.

The Travels ed. 1926 - *The Travels of Marco Polo. [The Venetian]*. Revised from Marsden's Translation and Edited with Introduction by Manuel Komroff, New York, 1926.

The Travels ed. 1930 - *The Travels of Marco Polo. The Venetian*. With an introduction J. Masefield. Garden City, N.Y, 1930.

THEOPHRASTUS ed. 1956 - *Theophrastus. On Stones*. Introduction, Greek text, English translation and commentary. E. R. Caley, J. F. C. Richards, Columbus, The Ohio State University, 1956.

TOMBER 2008 - R. Tomber, *Indo-Roman Trade: From Pots to Pepper*, London, 2008.

VICCHIO 2008 - S. J. Vicchio, *Biblical Figures in the Islamic Faith*, Eugene, 2008, p. 30-32.

WILSON, 1970 - J. G. Wilson, *Notes on the Use of Naturally Occurring Minerals in Karamoja*, Uganda Journal 34 (1970), p. 81-82.

WILSON 1973 - J. G. Wilson, *The Addition of Talc and Asbestos to Pot Clay by Past and Present Inhabitant's of Karamoja District in Uganda and Adjoining Districts of Kenya*, Man 8(2) (1973), p. 300-302.

ZWELEBIL 1981 - M. Zwelebil, *From Forager to Farmer in the Boreal Zone*, British Archaeological Reports. International Series 115i, Oxford, 1981.

ŻUCHOWSKA (2015)2016 - M. Żuchowska, *"Roman Textiles" in the Hou Han Shu. A 5th Century Chinese Vision versus Roman Reality*, Anabasis. Studia Classica et Orientalia 6(2015) 2016, p. 216-242.

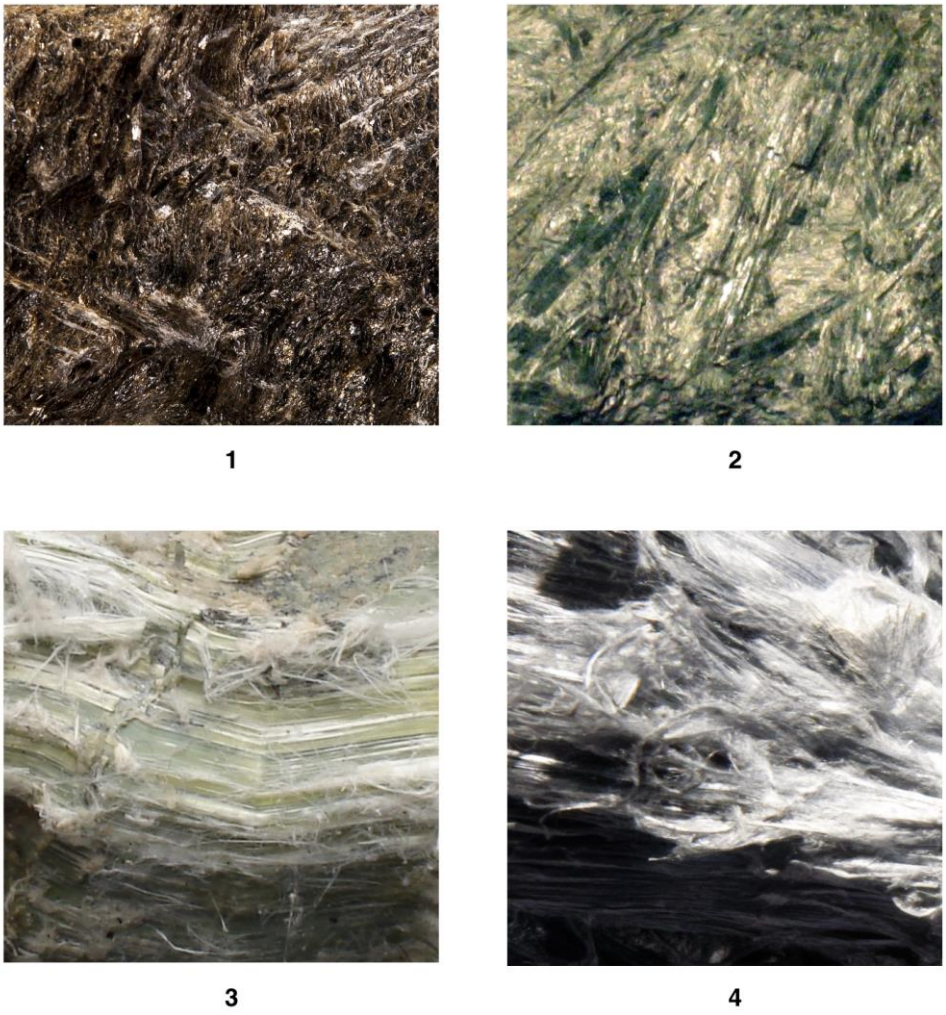

Fig. 1. Main types of Asbestos mentioned in text: 1 – Anthophyllite, 2 – Actinolite; 3 – Chrysotile; 4 - Riebeckite (crocidolite). 1 – Didier Descouens (own work); 2 – Ingo Wölbern (own work); 3 –Eurico Zimbres (own work); 4 - Marie-Lan Taÿ Pamart (own work), modified, [**CC-BY-SA-3.0** and 4.0], via Wikimedia Commons).

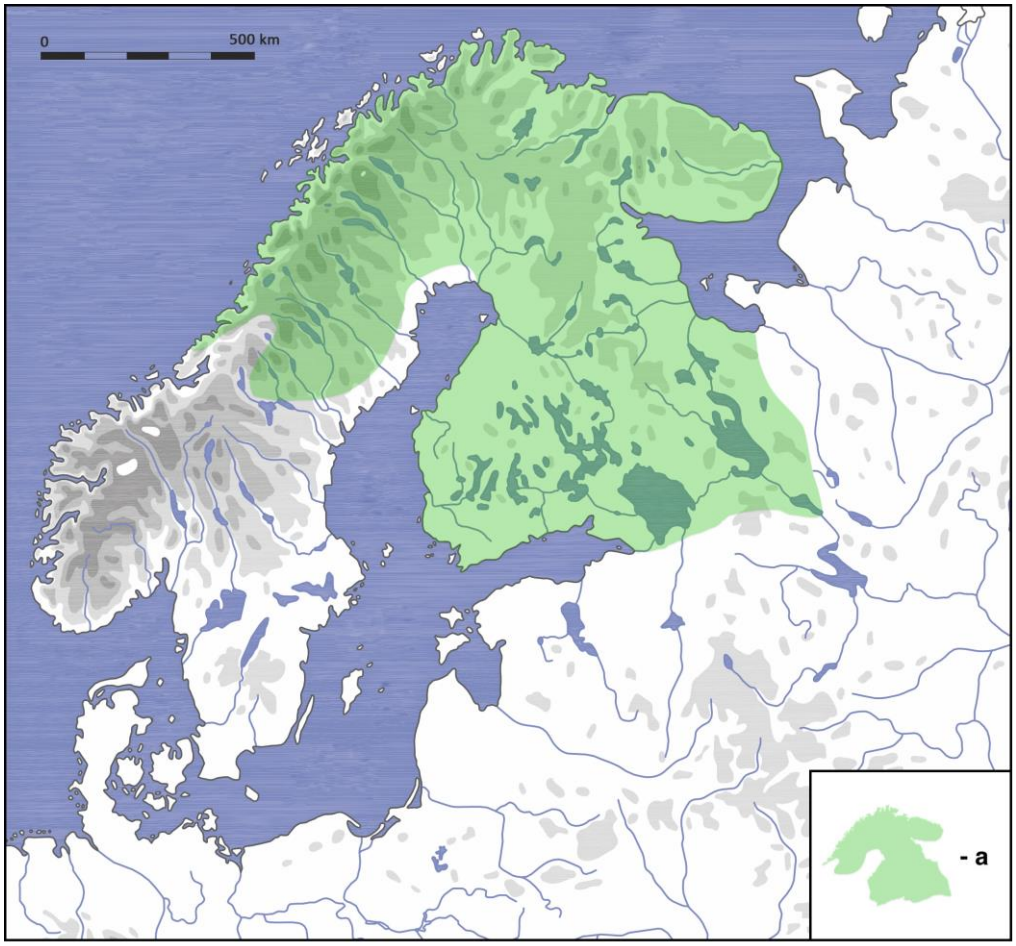

Fig. 2. Asbestos pottery in Fennoscandia and in adjacent territories in Neolithic (a) (after GERASIMOV *et alii* 2019 and MÖKKÖNEN & NORDQVIST 2017), drawing by author.

Fig. 3. An example of the Roman time asbestos textile found in necropolis of the Via Triumphalis in Rome (after Bianchi & Bianchi 2015).

Fig. 4. Ut Salamandra vivit igne sic lapis (Like the Salamander the stone lives in the fire). Emblem 29 from the book with an alchemical theme Atalanta Fugiens (Atalanta Fleeing) written by Michael Maier and illustrated by Matthias Merian 1618 (https://digital.sciencehistory.org/works/rv042t84c), public domain.

NOI DATE PRIVIND SISTEMUL DEFENSIV AL CETĂȚII MEDIEVALE (OTOMANE) DE LA HÂRȘOVA (JUD. CONSTANȚA)

Constantin NICOLAE*

Cuvinte-cheie: *Hârșova, epoca otomană, cetate medievală, sistem defensiv, războaiele ruso-turce 1768-1774, 1806-1812, 1828-1829.*

Keywords: *Hârșova, Ottoman Empire, medieval fortress, defensive system, Russian-Ottoman wars 1768-1774, 1806-1812, 1828-1829.*

Rezumat: *Cetatea medievală otomană de la Hârșova este un monument istoric prea puțin cunoscut. Cercetările de suprafață întreprinse aici de Pamfil Polonic la sfârșitul secolului al XIX-ea, la care se adaugă săpăturile realizate de Victor Brătulescu, Andrei Aricescu sau, mult mai târziu, de Gheorghe Cantacuzino, au adus prea puține clarificări asupra planimetriei și evoluției sale. Rezultate mulțumitoare s-au obținut după săpăturile din ,,cetate" în sectoarele ,,incinte vest" și ,,incinte nord" derulate în ultimele trei decenii. S-a făcut, prin acestea, separația clară dintre fortificația antică și cea medievală, îndepărtându-se astfel starea de confuzie din interpretarea lor.*

*O cercetare preventivă, întreprinsă în anul 2018 la intersecția străzilor Luminii și Carsium (**Pl. I B**) a prilejuit evidențierea sistemului de apărare al fortificației otomane de pe incinta mare de nord, în imediata apropiere a turnului de nord-vest.*

*Despre forma cetății de la Hârșova și zidurile ei avem unele descrieri, destul de sumare, din prima parte a secolului al XIX-lea, datorate contelui de Langeron și baronului von Moltke **(Pl. I A).** În actuala săpătură s-au descoperit, parțial, șanțul fortificației adâncit în stânca calcaroasă și contraescarpa zidului de apărare. Șanțul a fost scos la lumină pe suprafața de 115 mp **(Pl. II, Fig. 1).** Pentru a realiza adâncirea acestuia, la max. 1,40 m, s-au folosit fracturile naturale ale rocii, iar acolo unde duritatea a fost prea mare s-au utilizat dălți și piroane, după cum indică orificiile găsite pe suprafața săpăturii. Spre capătul de sud al secțiunii s-au identificat mai multe plăci de șist verde, iar în extremitatea de nord s-a descoperit restul zidului contraescarpei. Incinta mare, surprinsă dincolo de strada Luminii, în anul 2003, într-o altă cercetare preventivă, și contraescarpa*

au fost demantelate după ce cetatea nu a mai funcționat, către sfârșitul primei jumătăți și în tot cursul secolului al XIX-lea, și chiar la începutul secolului al XX-lea, piatra fiind refolosită la construirea noului oraș, iar șanțul a fost acoperit de nivele de demolare ale zidurilor sau de depuneri moderne ***(Pl. III)****. Contraescarpa* ***(Pl. IV, Fig. 2)*** *a fost ridicată din piatră mică, cioplită la față, prinsă cu mortar din nisip și var. Baza zidului a fost adosată unui prag ridicat în stânca naturală pentru a conferi mai multă rezistența construcției. Grosimea zidului, de 1,40 m, surprinsă în totalitate se păstrează pe înălțimea maximă de 0,80 m numai în extremitatea de vest a suprafeței săpate. În cea mai mare parte, a rezistat timpului doar primul rând, de la față, din fundație și amprenta de mortar a zidului pe suprafața stâncii. Dintre pietre s-au recuperat câteva merloane de crenel care au aparținut, după toate probabilitățile, construcției.*

Despre cetatea de la Hârșova și sistemul ei de apărare sunt puține informații istorice, unele neclare. De la Evlia Celebi, care vizitează cetatea la Hârșova la 1651 aflăm ca aceasta măsura 3000 de pași, cu o poziție spectaculoasă, la Dunăre, în partea de apus, iar orașul se afla în partea de sud a acesteia. Contele de Langeron, von Moltke sau colonelul Chesney descriu cetatea, în prima parte a secolului al XIX-lea, cu câteva detalii foarte importante care sunt confirmate de recentele descoperiri: incinta de 14-15 picioare, este întărită cu palisadă, are în față un șanț uscat și contraescarpă din zidărie.

Actualele descoperiri coroborate cu cele din anul 2003, de pe turnul de nord-vest, permit dispunerea pe plan a elementelor constitutive din sistemul de apărare al cetății: incinta mare întărită cu palisadă, șanțul uscat și contraescarpa din zidărie ***(Pl. V).*** *În stadiul actual al cercetării, se pot avansa, preliminar, dimensiunilor acestora. Astfel, incinta ar fi avut peste 2 m grosime și 4-6 m înălțime; șanțul o deschidere de cca. 22-23 m, iar zidul contraescarpei a putut fi ridicat până la 1,30-1,40 m înălțime.*

Cu toate că rămân încă multe întrebări, la care nu se poate răspunde acum, rezultatele recentei săpături de la intersecția străzilor Carsium și Luminii deschid o nouă perspectivă pentru cercetarea fortificației medievale otomane de la Hârșova, cu implicații în cunoașterea arhitecturii militare tipice acestei epoci din spațiul dunărean.

Abstract: *The medieval Ottoman fortress in Hârșova is a less known historical monument. The on-site research made there by Pamfil Polonic at the end of the 19th century continued by Victor Brătulescu, Andrei Aricescu or, much later, by Gheorghe Cantacuzino, have brought inssuficient clarifications on its planimetry and development. Satisfactory results have been achieved after the digging in the 'fortress', in the sectors 'western precincts' and 'northen precincts' done in the last three decades. These results allowed a clear separation between the ancient and medieval fortifications and thus the confusion in their interepretation has been removed.*

*A preventive research in 2018 at the crossroads of the Luminii and Carsium streets (****Pl. I B****) gave the opportunity to bring to light the defensive system of the Ottoman fortresss on the large northen precincts, very close to the north-western tower. There are some brief descriptions of the shape and walls of Hârșova fortress dated in the first half of the 19th century, due to the count of Langeron and baron von Moltke* ***(Pl. I A).*** *There were found partially in the present digging the ditch of the fortress deepened in the lime stone and the counterscarp of the defense wall. The ditch was brought to light on an area of 115 sqm* ***(Pl. II, Fig. 1).*** *In order to deepen it at max. 1.40 m, the natural fractures of the stone were used; chisels and spikes were used for the hardest stones, from what indicate the holes found on the digging surface. To the southern end of the section there*

were identifiend various plates of green shale and the rest of the counterscarp wall was found to the northen end. The large precincts found beyond Luminii street in 2003, during to another preventive research and counterscarp were dismantled when the fortress did not function anymore, to the end of the first part and during the 19th century and even at the beginning of the 20th century and the stone was re-used to build the new town, while the ditch was covered by the demolishment levels of the walls or by modern deposits ***(Pl. III)****.The counterscarp* ***(Pl. IV, Fig. 2)*** *was made of small stones carved at the surface and stuck with plaster made of sand and lime. The basement of the wall was added to a threshold raised in the natural stone, in order to provide much more resistance to the building. The 1.40 m thick wall was totally uncovered and it maintained the maximum 0.80 m height only on the western end of the carved area. Mostly the first front row of the basement and the plaster mark of the wall on the stone surface resisted time. There have been recovered of the stones only few crenel fragments that probably belonged to the building.*

There are few data about the fortress in Hârșova and its defense system and some of them are unclear. Evliya Çelebi who visited Hârșova in 1651 said the fortress had 3.000 paces and it had a spectacular position, close to the Danube, on the western side, while the town was situated on the southern side. The count of Langeron, von Moltke or the general Chesney described the fortress in the first part of the 19th century, providing some very important details that have been confirmed by recent findings: the 14-15 feet precincts is strenghtened with palisade, it has a dry ditch in front of it and a wall counterscarpe.

Present findings corroborated with the findings in 2003, on the northen-western tower allow to design a plan of the constituent elements of the fortress' system of the defense: the large precincts strenghtened with palisade, the dry ditch and the wall counterscarp ***(Pl. V).*** *Preliminary, we can provide their sizes, in the present stage of research. Therefore, the precincts could be more than 2 m thick and 4-6 m high; the opening ditch was 22-23 m large, while the counterscarp wall was 1.30-1.40 m heigh.*

In spite of the fact there are still many questions with no answer until present, the results of the recent digging at the crossroads of Carsium and Luminii streets open a new prespective for researching the medieval Ottoman fortress in Hârșova, with consequences in the knowledge of the military architecture of this epoch in the Danube area.

Cetatea medievală otomană de la Hârșova rămâne, încă, un monument istoric prea puțin cunoscut. Pamfil Polonic a încercat o delimitare a vestigiilor antice de cele medievale, dar nu a mers prea departe[1]. Ce a văzut el pe malul Dunării și în localitate, la sfârșitul secolului al XIX-lea, a fost ignorat cu desăvârșire, șapte decenii mai târziu, când s-a desenat primul plan în care zidurile de pe platoul cetății au fost încadrate, cronologic, între secolele II-X. Astfel, fortificația medievală otomană a dispărut, practic, din discuție pentru mult timp.

Materialele publicate în veacul trecut dedicate cetății de la Hârșova, au fost puține și au avut în vedere, cu deosebire, integrarea evenimentelor care s-au succedat aici în istoria regiunii sau a epocii[2], valorificarea resturilor de ziduri încă vizibile pe platoul din Dealul Cetății[3] sau din alte locuri de pe suprafața localității

[1] POLONIC mss. p. 1-2.
[2] BRTĂTULESCU 1940, p. 3-24.
[3] CIOBANU 1970, p. 24-30.

de astăzi[4]. Dincolo de importanța acestor studii și a punctelor de vedere avansate, cercetarea nu a răspuns unor probleme fundamentale care să deschidă perspective noi în cunoașterea istoriei acestei fortificații. Andrei Aricescu s-a aplecat, pentru prima dată, asupra ruinelor vizibile în diferite locuri din oraș, de-a lungul străzii Carsium paralelă cu Dunărea, și în continuare pe străzile Lunii și Venus, până la abruptul stâncos din aval de portul actual, vizibile mai mult acum șase decenii. În lipsa materialului feudal timpuriu din Dealul Bisericii, pornind de la analogia cu Troesmis, acesta plasează fortificațiile din cele două puncte în antichitate. Una putea fi vechiul castru, cealaltă așezarea civilă din vecinătatea taberei militare. Originea acestora a fost pusă pe seama reconstrucțiilor din secolul al IV-lea și al VI-lea atestate de izvoarele istorice. Propunerea a fost acceptată, în lipsa unor date noi, până la redeschiderea șantierului de cercetare arheologică de la ,,cetate" și chiar puțin după aceasta[5].

Analiza critică a surselor istoriografice și coroborarea lor cu primele rezultate ale cercetării arheologice, mai ales cu cele de după campaniile din anul 2000, a avut drept rezultat stabilirea cronologiei și a planimetriei cetății de la Hârșova[6]. S-a făcut, acum, delimitarea clară și s-a stabilit originea resturilor de ziduri de pe suprafața ,,cetății". Astfel, fortificația medievală otomană a ajuns să fie mult mai bine documentată arheologic.

În stadiul actual al cercetării, publicarea recentă a planurilor fortificației din secolele XVIII-XIX[7], la care se adaugă descrierile sumare din epocă, ne permit, să punem în discuție anumite aspecte privind sistemul defensiv al acesteia. Asupra chestiunii am atras atenția la momentul respectiv când am promis că vom reveni și o vom detalia[8]. Este vorba despre rezultatele obținute în urma unei săpături preventive, realizată în anul 2018, la intersecția străzilor Carsium și Luminii **(Pl. I B**), care ne-au oferit prilejul de a identifica șanțul și ruinele contraescarpei sistemului defensiv al fortificației otomane. Limita suprafeței pe care s-a efectuat cercetarea nu a permis și evidențierea incintei, aflată mult spre sud, în afara ariei noastre de investigare, astfel încât să se poată obține și analiza toate datele topografice și planimetria întregului sistem de apărare, cel puțin din acest sector, pe extremitatea de vest a zidului de nord care apăra orașul în epoca otomană, în ultima etapă de funcționare a acestuia: escarpă, șanț de apărare, contraescarpă. Cu ocazia unei alte cercetări preventive efectuate în anul 2003, pe suprafața turnului de NV, s-a scos la lumină un mic segment din incinta de nord în secțiunea S 9[9], dincolo de strada Luminii, spre vest, pe

[4] ARICESCU 1971, p. 351-369.

[5] CANTACUZINO 1992, p. 66; NICOLAE 1993, p. 220-221.

[6] NICOLAE, BĂNOIU & NICOLAE 2008, p. 314-317; NICOLAE 2014, p. 375-399; NICOLAE 2016, p. 49-84.

[7] STĂNICĂ, NICOLAE & CIOBANU 2021a, p. 272-288; STĂNICĂ, NICOLAE & CIOBANU 2021b p. 24-57.

[8] STĂNICĂ, NICOLAE & CIOBANU 2021b, p. 76 n. 149.

[9] NICOLAE 2004, p. 136-139; săpătura preventivă din anul 2003, din turnul de nord-vest; NICOLAE, BĂNOIU & NICOLAE 2008, p. 325, (secțiunea S 9).

suprafața rezervată, așa că, prelungind traseul zidului spre est[10], la care adăugăm situația nou înregistrată, putem avea, cu aproximație, o imagine de ansamblu asupra situației. La vremea respectivă s-a constatat că incinta ar fi putut avea o grosime de peste 2 m.

Cercetarea preventivă recentă, care a permis noile observații pe sistemul defensiv, a cuprins o suprafață relativ restrânsă, de cca. 130 mp. Șanțul de apărare a fost pus în evidență pe cca. 115 mp, până la contraescarpă **(Fig. 1).** A fost adâncit în stânca naturală, astfel că diferența dintre baza acestuia (fundul șanțului) și nivelul din fața contraescarpei depășește, pe alocuri, puțin peste 1 m. Extragerea pietrei s-a realizat, în mare parte, cu ajutorul dălților. Acolo unde duritatea a împiedicat utilizarea acestul procedeu, s-a trecut la perforarea stâncii. Pe suprafața deschisă au fost identificate 23 de astfel de orificii[11] **(Pl. II)**, cu un anumit grad de concentrare în unele porțiuni care a ținut cont, după toate probabilitățile, de calitatea calcarului[12]. Forma șanțului a fost, cel puțin în perimetrul scos la lumină, foarte ușor înclinată spre nord, poate și din cauza caracteristicii generale a reliefului. În adânciturile de rocă se disting, cu oarecare atenție, câteva urme de mortar care pot avea originea în lucrările de construcție sau chiar reparație ale contraescarpei. Calcarul prezintă urme evidente de lustruire. Cu certitudine, situația se datorează circulației intense din spatele contraescarpei. Din partea de sud a secțiunii, spre incintă, la peste 2 m adâncime, au fost recuperate câteva ,,plăci" de șist verde cu dimensiuni apreciabile, dar neregulate (0,40 x 0,22 x 0,12 m; 0,50 x 0,33 x 0,10 m; 0,33 x 0,37 x 0,7 m). Sigur, acestea au fost folosite în sistemul de apărare poate la taluzarea șanțului spre escarpa incintei. După ce sistemul nu a mai funcționat, șanțul a fost umplut cu depuneri specifice, așa după cum apare în profilele de est și vest ale suprafeței excavate - piatră de diferite dimensiuni din ziduri, urme de mortar, pământ rezultat de la construcțiile din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și din secolul al XX-lea cu materiale caracteristice acestei epoci **(Pl. III)**.

Contraescarpa a fost identificată la 11,5 m de profilul de sud al săpăturii. Cea mai mare parte a fost dezafectată, după toate probabilitățile, imediat ce sistemul de apărare al cetății nu a mai funcționat și orașul medieval a dispărut, în mod brutal, pentru a face loc orașului modern. În cea mai mare parte se păstrează doar un rând din paramentul interior care se așează pe un prag, înalt de 0,40 m, realizat în stânca calcaroasă **(Pl. IV și Fig. 2)**. Spre interior blocurile de piatră, fasonate la exterior, au

[10] Cel mai probabil zidul care apăra orașul medieval și făcea parte din sistemul defensiv al cetății urma traseul din turnul de nord-vest, identificat pe suprafața cercetată în anul 2003, către turnul de nord-est ale cărei urme apar în curbura dinspre răsărit a străzii Carsium. A se vedea ortofotoplanul localității de astăzi cu propunerea de reconstituire a traseului incintei (NICOLAE 2014, Fig. 1**).**

[11] Orificiile nu au diametrul egal, semn al utilizării mai multor unelte pentru perforarea stâncii (cu diametrul de 3 cm sunt 3 orificii; cu 3,2 cm sunt 2 orificii; cu 3,4 cm s-a identificat 1 orificiu; cu 3,5 cm-1 orificiu; cu 3,6 cm-1 orificu; cu 3,8 cm sunt 10 orificii; cu 4 cm este 1 orificiu; cu 4,2 cm sunt 2 orificii; cu 4,5 cm este 1 orificiu; cu 8,2 cm este 1 orificiu).

[12] Pe partea centrală s-a evidențiat o fractură geologică pe direcția SE-NV datorată împingerii plăcilor, fapt ce a facilitat extragere pietrei după cum sugerează și intervenția în realizarea șanțului.

dimensiuni medii (0,25 x 0,22 m; 0,28 x 0, 30 m). Liantul, de culoare deschisă, puțin consistent, a fost preparat din nisip și var. Paramentul se păstrează numai în partea de vest a secțiunii până la 0,80 m, în timp ce emplectonul urcă la 1,10 m, la câțiva zeci de centimetri de nivelul actual de călcare. Grosimea contraescarpei este de cca 1,40 m. Din fața zidului, din dărâmături, au fost recuperate câteva fragmente de merloane de crenel sparte în partea inferioară (0,34 x 0, 22 x 0,12 m; 0,39 x 0,39 x 0,14 m; 0,37 x 0,37 x 0,12 m). Acestea sunt mult mai mici decât cele descoperite în campaniile din Dealul Cetății[13].

O discuție asupra rezultatelor prezentate mai sus, în strânsă legătură cu informațiile oferite de izvoarele epocii dar și recentele planuri publicate din arhivele ruse, este de natură să facă mai multă lumină în istoria acestei fortificații de importanță deosebită pentru regiunea dunăreană și balcanică.

Cetatea de la Hârșova, așa cum ne apare în diferite surse, nu a fost prea mare, dar a ocupat o poziție strategică deosebită prin așezarea sa în apropierea vadului de trecere a Dunării aflat la câțiva kilometri spre nord-vest. Acest rol a fost apreciat la justa valoare, dacă ținem cont de faptul că numele cetății apare în documente încă de la începuturile stăpânirii otomane asupra regiunii dunărene[14]. Situația s-a menținut, oarecum, până la începutul veacului al XIX-lea[15].

Informațiile istorice despre arhitectura și organizarea fortificației sunt destul de sărace și răzlețe[16]. Evlia Celebi descrie, pentru prima dată, cetatea de la Hârșova, fără oferi, însă, amănunte clare de natură să înlăture actualele semne de întrebare ce apar după analiza planurilor ofițerilor ruși din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Formulările de tipul - *,,De jur împrejur are trei mii de pași. Omul nu îndrăznește să privească jos, spre Dunăre, din partea de apus a acestei cetăți".* sau *,,Orașul. Se află în partea de sud a cetății..."*[17], corespund, mai degrabă, cu planimetria zidurilor cetății din secolul al XIX-lea. Cronicarul nu putea descrie decât ceea ce a întâlnit și văzut la Hârșova. Dacă am da crezare celor consemnate de el, atunci în secolul al XVII-lea cetatea și sistemul său de apărare nu erau prea diferite, ca formă și întindere, față de secolul al XIX-lea. În această situație, rămâne un semn de întrebare în legătură cu modul în care apare întregul sistem de apărare al cetății în planurile ofițerilor ruși, din timpul războiului din anii

[13] În săpăturile din ,,cetate" cu deosebire în sectorul ,,incinte vest" s-au descoperit câteva merloane de dimensiuni mai mari (0,75 x 0,38 x 0,23 m). Vezi NICOLAE 2015-2016, p. 285.

[14] Din registrele de la sfârșitul secolului al XV-lea rezultă că în cetatea de la Hârșova se aflau 53 gardieni la 1477-1478, pentru ca numărul soldaților să crească la 80 în anii 1490-1491 (respectiv 77 *müstahfizān* = gardieni și 3 *topçuyān* = artileriști), fapt ce sugerează că fortificația nu era prea mare, dar ocupa o poziție strategică aparte. Vezi pentru problematică BAȘ 2017, p. 19-20, 23 și hărțile I și II.

[15] Contele de Langeron apreciază, la justa valoare, rolul cetății de la Hârșova în timpul războiului din anii 1806-1812. El menționa că prin cucerirea Hârșovei s-a scurtat drumul proviziilor de la depozitul din Buzău, care a fost mutat la Slobozia, sau din Țara Românească. Ca să înlesnească legăturile trupelor ruse cu sudul Dunării, s-a construit un al doilea pod pe apă, în aval, la gura Ialomiței. Vezi *Călători I*, p. 334; LANGERON 2019, p. 93,94.

[16] Cercetarea arheologică a adus unele noutăți în acest domeniu, iar documentele istorice, cele mai relevante, ies la lumină cu mare greutate. În afara planurilor făcute de militarii ruși, pe cele mai relevante pentru tema noastră le vom relua în paginile următoare. Se așteaptă cu mare interes rezultatele studierii izvoarelor din arhivele imperiale de la Istanbul.

[17] *Călători VI,* p. 451.

1772, publicare recent[18]. Contele de Langeron este ceva mai explicit în descrierea pe care o face cetății de la Hârșova, din acest punct de vedere, la începutul secolului al XIX-lea. Încercând să descrie orașul care se afla aproape la același nivel cu Dunărea, notează că ,,*Este înconjurat de o întăritură care cuprinde și cele două stânci; deasupra uneia din ele este un castel mare din piatră, fortificație de tip gotic, pe cealaltă stâncă mai puțin înaltă este un turn de piatră...*"[19]. Dacă la 1809 sistemul de apărare în spatele căruia se afla orașul medieval era vizibil, ceea ce a permis o astfel de prezentare, înseamnă că descrierea lui Evlia Celebi a fost una corectă. Nu putem preciza originea ,,întăriturii": șanț de apărare cu palisade sau o construcție din piatră. Nu este exclus ca în timpul luptelor din 1772 ,,întăritura" să fi fost distrusă, în mare parte, iar ofițerii ruși să vadă doar turnurile de nord-est sau nord-vest unde se mai păstrau ruinele ,,bateriilor turce"[20]. Pentru existența unui sistem de apărare, cu continuitate neîntreruptă în epocă, de la un capăt la altul, cel puțin până la sfârșitul secolului al XVII-lea, în timpul războaielor ruso-turce, care scapă recentelor planuri publicate, pledează chiar planurile în cauză prin indicarea drumurilor de acces către cetate pe același amplasament al porților de nord și vest ale incintei care apăra orașul în secolul al XIX-lea.

Un element nou, dar și surprinzător, asupra căruia nu ne-am exprimat încă sunt două planuri de la începutul secolului al XIX-lea realizat de ofițerii ruși[21]. Sistemul defensiv depășește, în mod cert, spre est și nord, cu mult, limitele celui din timpul războiului din anii 1828-1829, publicat de von Moltke **(Pl. I A)**. Pe acest plan, spre partea de răsărit a fortificației din Dealul Cetății, apare un segment de zid pe care l-am considerat o dublare a fortificației, în acest sector, din motive strict defensive. După cum rezultă acum, von Moltke nu a făcut decât să înregistreze în planul său restul din vechea fortificația care se mai păstra aici[22]. Nu de mult, o săpătură arheologică din strada Grădinilor, a identificat un rest de zid, fără a se putea preciza originea acestuia, după cum nici perioada în care a fost construit. El se suprapune peste nivele neolitice și este, la rândul său, acoperit de depuneri masive

[18] Pe planurile ofițerilor ruși, realizate cu prilejul luptelor din anii 1772-1774, cetatea de la Hârșova are în alcătuire fortificațiile din Dealul Cetății și Dealul Belciug. Pe viitorul amplasament al turnului de NE din planurile de la începutul secolului al XIX-lea, se află o redută, iar pe colțul de NV sunt schițate elemente de fortificație. Lipsesc indicii care să sugereze o eventuală întăritură în jurul localității, dacă aceasta ar fi existat. Vezi NICOLAE, STĂNICĂ & CIOBANU 2022, Fig. 3,4,7; STĂNICĂ, NICOLAE & CIOBANU 2021 a, Fig. 3; 5; 9; 10; STĂNICĂ, NICOLAE & CIOBANU 2021 b, Fig. 3; 5; 6; 9; 10. Dacă a existat un sistem de apărare, așa cum lasă să se înțeleagă Evlia Celebi, acesta a fost prea ușor pentru forța loviturilor de artilerie de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și a fost distrus, poate, în timpul ostilităților.

[19] *Călători I* p. 334.

[20] STĂNICĂ, NICOLAE & CIOBANU 2021 b, Planurile 6, 9, 10.

[21] STĂNICĂ, NICOLAE & CIOBANU 2021 b, Planurile 11 și 12, p. 44-46. Pe primul plan nu se precizează data, cel de-al doilea este din anul 1810.

[22] În campania din anul 2017, am fost invitat de regretatul Dragomir Popovici, să văd un rest de zid din piatră, fațetată la exterior, în profilul de vest al secțiunii vechi de la *tell*, din strada Grădinilor. Nu este exclus ca acesta să aibă originea în sistemul de apărare al cetății din primii ani ai secolului al XIX-lea. A fost afectat de construcțiile moderne care s-au realizat aici în veacul trecut. Se păstra, la momentul în care am realizat fotografiile, în condiții precare, pe înălțimea de cel mult 1 m și lungimea de 4-5 m.

moderne peste care s-a construit cartierul din această parte a orașului. Dacă ne raportăm la recentele planuri publicate, poate fi și un rest dintr-o redută nouă, sau poate chiar din întăritura unei baterii[23].

Din toate documentele despre care am vorbit până acum nu a rezultat amănunte cu privire la sistemul fortificat de la Hârșova, care face, în principal, subiectul prezentării și discuției noastre. Doar din planurile ,,cetății"[24] realizate de ofițerii ruși sunt mai multe detalii și secțiuni pe ziduri, cum se poate vedea din bibliografia prezentată.

După 1820 apar primele indicii asupra acestui sistem.

În pregătirea operațiunilor militare din războiul ruso-turc din anii 1828-1829, au fost trimiși în Dobrogea agenții corpului 2 armată țaristă, cu sarcina de a colecta date, informații și a realiza cartografierea fortificațiilor otomane. Descrierea cetății Hârșova și a orașului, realizată cu acest prilej, nu poartă nicio dată. Amănuntele sunt identice cu cele întâlnite la baronul von Moltke[25]. Aflăm de la ,,spionii ruși" că cetatea a fost refăcută în anul 1822 valorificându-se relieful și poziția. Incinta principală (este vorba despre zidul care apăra orașul și unea cetatea cu turnul din aval) avea cinci fronturi scurte, cu un șanț uscat în față, cu escarpa din piatră și contraescarpa de 14 picioare adâncime. Interiorul parapetului era îmbrăcat parțial în palisade. Se menționează în descriere că incinta a fost ridicată prea departe de versantul natural al stâncii, iar insula din fața cetății nu a fost întărită fapt ce permitea trecerea nestingherită spre Silistra și oferea o poziție excelentă pentru un bombardament eficient asupra localității.

Descrierea realizată de von Moltke se înscrie, în linii mari, în același registru[26]. După ce prezintă, sumar, orașul se pune accent pe forma cetății. Aceasta este construită de turci (probabil este vorba despre refacere) în anul 1822. Incinta este prevăzută cu cinci fronturi, șanț uscat de 14-15 picioare adâncime, cu pantă abruptă și contrapantă din zidărie, cu panta interioară a parapetului protejată parțial de palisade. Apar aceleași aprecieri critice de mai sus: spațiul dintre incintă și panta naturală este prea mic, iar insula din fața cetății nu a fost luată în considerare, ceea ce ar fi dat șansa rușilor, dacă ar fi ocupat-o, să navigheze nestingheriți până la Silistra, ori să bombardeze orașul și sa-l transforme în ruine. Întâlnim o imagine similară în descrierea fortificației și la colonelul Chesney[27]. În

[23] STĂNICĂ, NICOLAE & CIOBANU 2021 b, nr. 14, p. 49.

[24] Când vorbim despre sistemul de fortificații avem în vedere ,,cetatea" (Dealul Cetății de astăzi, care are statutul de rezervație și a intrat în literatura de specialitate cât și în uzul curent sub denumirea de „cetatea Carsium"), fortificația mică din ,,Dealul Belciug" sau ,,La Cruce", cum apare frecvent pe plan local, în aval de port (care se prezintă astăzi sub forma unei ridicături de pământ, cu laturile de est și sud oarecum regulate, cu resturi de emplecton din piatră prinsă cu mortar la bază, pe alocuri) și incinta care apăra orașul medieval.

[25] SAPOJNIKOV 2017, p. 306-307 și planul cetății de la p. 340 (același de la von Moltke doar cu explicațiile în limba rusă). Autorul articolului consideră că toate datele au fost prezentate, de fapt, după însemnările ofițerului prusac. La descoperirea recentelor planuri ale cetății în arhivele ruse, și publicarea acestora, s-a vehiculat ipoteza potrivit căreia von Moltke s-ar fi inspirat din desenele ofițerilor ruși.

[26] MOLTKE 1854, p. 72-73.

[27] CHESNEY 1854, p. 40-41.

epocă se mai întâlnesc scurte remarci sau descrieri sumare ale cetății sau situației de la Hârșova[28] fără a oferi datele necesare pentru a fi supuse unei analize comparative.

Rezultatele cercetării preventive din capătul de vest al străzii Carsium, care au permis evidențierea elementelor constitutive ale sistemului defensiv al cetății de la Hârșova, pe care le-am prezentat mai sus, au o importanță deosebită. Se confirmă, prin acestea, informațiile surselor istorice: o incintă cu un sanț de apărare uscat și o contraescarpă din zidărie. Rămâne să vedem, mai departe, concordanța datelor tehnice oferite de izvoare și cele identificate arheologic.

Cum s-a văzut mai sus, despre incinta care apăra orașul nu există indicii cu privire la înălțime, ci doar o prezentare a formei sale în funcție de forma terenului.

Cu toate acestea, se pot avansa, până la obținerea unor date noi prin cercetările viitoare, propuneri cu privire la configurația și dimensiunile sistemului de apărare pentru segmentul cercetat **(Pl. V)**. Faptul că șanțul a fost evaluat, în descrieri, la adâncimea maximă de 14-15 picioare, iar pe ultima curtină, spre turnul din colțul de nord-vest, săpătura noastră a relevat adâncirea în stâncă la puțin peste 1 m (aprox. 4-5 picioare) ne duce la concluzia că la măsurare, von Moltke, a luat în calcul diferența dintre nivelul superior al incintei și partea inferioară a șanțului. Fără a avea, prea curând, posibilitatea unei evaluări reale, ținând cont de datele oferite de sursele istorice, estimăm că incinta ar fi putut avea o înălțime cuprinsă între 4 și 5 m. Această mărime justifică și necesitatea realizării contraescarpei din fața șanțului. Cât despre înălțimea acesteia din urmă, nu putem face decât o estimare pornind de la rolul și locul său într-un sistem defensiv. Este clar că avea misiunea de avanpost în preluarea și respingerea atacurilor inamice. Șanțul uscat oferea mobilitate suficientă efectivelor militare care acționau aici. Indiferent de tipurile de arme utilizate pentru apărarea de la distanță, soldații trebuiau să ocupe poziția de tragere dintre merloane, să execute loviturile, și mai apoi să revină repede în spatele acestora pentru apărare. Putem presupune, într-o atare situația, urmând logica elemenară, că zidul se putea ridica până la 1,30-1,40 m de la nivelul de călcare, și la 1,70-1,80 m în total[29]. Cunoscând, preliminar, și traseul incintei mari[30], întregul sistem avea, după toate probabilitățile, o mărime / lungime estimativă cuprinsă între 20-24 m (incintă, șanț, contraescarpă).

Cercetările viitoare vor corecta toate datele cunoscute în prezent.

---

[28] La sfârșitul secolului al XVIII-lea orașul este descris ca fiind de mărime mijlocie, apărat de o fortificație puternică, situată pe o stâncă înaltă, reparată recent (vezi DOCAN 1913-1914, p. 672); de la Louis Felix de Beaujour, în *Călătoria militară în Imperiul Otoman, Cartea VI-Linia Dunării,* întreprinsă în anul 1817, aflăm că importanța Hârșovei, în raport cu celelalte locuri din amonte sau aval, este dată de o fortificație mică și un pod de vase permanent, singurul de pe Dunăre (Vezi, *Călători II,* p. 402); la 1848, în timpul călătoriei sale cu vaporul pe Dunăre, Jaques Mislin a văzut la Hârșova ruine considerabile (vezi, *Călători V*, p. 319).

[29] Așa cum apare mai sus, piesele care se montează pe zidul contraescarpei sunt de dimensiuni mai mici în comparație cu cele descoperite în ,,cetate". Din săpătura de aici, în sectorul ,,incinte vest" un merlon descoperit are dimensiunile de 0,75 x 0,35 x 0,22 m.

[30] Din relatările proprietarului de la sud de amplasamentul săpăturii, am aflat că imobilul acestuia s-a construit cu partea nordică exact peste incintă.

Rămâne, mai departe, deschisă discuțiilor problema cronologiei sistemului defensiv al cetății. Sunt multe întrebări în suspensie, legate de fiecare parte componentă a acestuia, cu atât mai mult cu cât avem informații despre implicarea cetății în războaiele din secolele XVIII-XIX, cu consecințele de rigoare (distrugeri și refaceri repetate). Nu putem spune, deocamdată, în lipsa unor date obținute prin cercetări arheologice, mai mult despre configurația cetății de la începutul secolului al XIX-lea[31]. După cum apare în cele două planuri ale ofițerilor ruși, publicate recent, perimetrul apărat era mult mai mare spre nord și est[32]. Comparând informațiile din izvoarele istorice cu datele obținute din săpăturile arheologice, lucrurile devin ceva mai clare acum. Rezultatele prezentate de noi mai sus, în premieră, ilustrează, cu certitudine, ultima reconstrucție a cetății, înainte de declanșarea conflictului, în anul 1828.

Când a fost construită cetatea medievală și sistemul de apărare care unea fortificația din Dealul Cetății cu castelul din Dealul Belciug, cum a evoluat întregul ansamblu din secolul al XVII-lea și până la distrugerea sa, după tratatul de pace de la Adrianopol, rămân, deocamdată, nu numai întrebări dar și teme de bază în cercetarea locală în perspectivă. După cum se știe, în general, perioada este puțin cunoscută nu numai în istoriografia și arheologia românească, dar și în cea din spațiul dobrogean și dunărean.

Perioada cuprinsă între anii 1606-1826 este considerată, pentru Imperiul otoman, epoca transformărilor și reformelor în care au fost puse în aplicare și adaptate specificului lumii orientale idei din Europa occidentală modernă[33]. Arhitectura militară nu a fost exceptată de la aceste obiective[34]. Rămâne de referință pentru Dobrogea, din acest punct de vedere, fortificația bastionară de la Tulcea[35]. Inițial, după cucerirea și integrarea spațiului asiatic și sud-est european în noua civilizație, s-au utilizat vechile fortificații, din epocile istorice anterioare, supuse în timp unui proces de modernizare și adaptare, după cum o demonstrează situația din Asia Mică[36], și în

[31] Vezi, mai sus, n. 19. Configurația incintei pe flancul de vest indică faptul că limita trebuie căutată pe strada Venus. Poate chiar unul din zidurile identificate în cercetările preventive din anul 2013 aici se datează în această perioadă. Vezi NICOLAE 2014, p. 380-382 și Fig. 1.

[32] Cercetările preventive în această parte a localității vor lămuri, în perspectivă, problema.

[33] UYAR & ERICKSON 2009, p. 81.

[34] Otomanii au construit fortificații și turnuri strategice în numeroase puncte pe teritoriul Imperiului, pe baza unor reguli clare, stabilite în capitală și transmise în provincii responsabililor în domeniu. Vezi GABOR & MASTERS 2009, p. 46. Probabil, din cauza faptului că au moștenit un sistem eficient de cetăți și a fost suficient să le întrețină sau să facă unele adaosuri, unde a fost cazul, informațiile despre arhitectura militară în lumea otomană sunt destul de sărace în raport cu importanța problemei sau cu arhitectura civilă ori religioasă. În opera arhitectului turc Mimar Sinan se vorbește doar despre două fortificații: Vlore Kanuni (Kaninë) și Bender. Informație de la prof. dr. Alev Erarslan, Departamentul de Arhitectură și Design al Universității Aydin-Istanbul, pentru care îi mulțumim și pe această cale.

[35] IOSIPESCU 1990, p. 34, Fig. 2-fortificația bastionară de la Tulcea; STĂNICĂ 2016, p. 21.

[36] NICOLLE 2010, p. 7.

mod cu totul excepțional, unele cazuri de pe linia Dunării,[37] apropiate nouă. Cu siguranță, așa s-a întâmplat și cu cetatea de la Hârșova. Turcii au găsit aici, pe malul Dunării, fortificația bizantină din a doua jumătate a secolului al X-lea, construită la vremea respectivă peste ruinele antice, pe care au folosit-o, cu anumite adausuri, până în secolul al XIX-lea[38]. La o analiză atentă a planului cetății din anul 1773[39] se vede un profil pe sistemul de apărare de pe latura de nord, care cuprinde, în fața incintei, încă două ziduri, vizibile astăzi, faze mai vechi ale cetății antice și medieval-timpurii, integrate la vremea respectivă, în sistemul de apărare al cetății otomane, care au preluat sarcina unei contraescarpe[40].

Cetatea otomană de la Hârșova a făcut parte din sistemul de apărare al Dobrogei în veacurile XV-XIX alături de fortificațiile de la Tulcea, Isaccea, Măcin, Babadag, Constanța sau Silistra[41]. Dintre acestea, Hârșova este cel mai bine documentată, în stadiul actual al cercetărilor, atât din punct de vedere istoric cât și arheologic. După tratatul de pace de la Adrianopol cetatea este distrusă. Cum în vecinătatea orașului medieval se afla o așezare semiurbană întemeiată de mocanii ardeleni (Varoș), până la sfârșitul secolului al XIX-lea zidurile fortificației au fost exploatate, iar piatra extrasă a fost refolosită la construirea orașului modern care a luat locul celui medieval. Astfel a dispărut întregul sistem defensiv care apăra orașul medieval prezentat de noi mai sus.

La începutul secolului al XX-lea se mai fac mențiuni vagi despre incinta de vest a orașului otoman, încă vizibilă.[42] Până la mijlocul acestui secol mai rămân libere, și nu sunt ocupate de construcții, suprafețele turnurilor de nord-est și nord vest de pe incinta mare. Zidurile sunt demantelate, acum, sub nivelul de călcare[43].

---

[37] Este cazul, în spațiul apropiat, fortificației romano-bizantine Durostorum/Silistra folosită de turci pe toată perioada stăpânirii asupra spațiului balcanic; vezi ATANASOV 2015, Fig. 2, 50, 91.

[38] NICOLAE 2015-2016, p. 292 și Fig. 1 A: este vorba despre restul unui turn similar cu cel mare de pe latura de nord, un turn plin, care taie zidurile mai vechi ale fortificației. Dacă zidul din piatră prinsă cu pământ descoperit în sectorul ,,incinte vest", peste care se așează turnul, reprezintă o întărire realizată de trupele de ocupație ruse după distrugerea incintei în 1772, înseamnă că noua construcție se leagă de refacerea cetății din secolul al XIX-lea.

[39] STĂNICĂ, NICOLAE & CIOBANU 2021b, p. 25-26.

[40] Despre acest aspect al apărării cetății în perioada otomană s-a mai vorbit în ultima perioadă. Vezi NICOLAE 2017, p. 312-314. S-a demonstrat aici că incinta mare de nord, datată probabil în perioada romano-bizantină, a fost integrată în sistemul defensiv în epoca otomană.

[41] Temă nouă pentru arheologia românească, în curs de cercetare cu rezultate dintre cele mai bune până acum. Vezi STĂNICĂ 2016, p. 7-36.

[42] IONESCU 1904, p. 420-422 și Pl (crochiu) 2- *Positiunea de la Harsova,* unde apar delimitate Hârșova de Varoș prin zidul incintei de vest, vizibil la vremea respectivă. Autorul precizează că ...,, *orașul este lipsit de întăriri, ruinele zidurilor înconjurătoare și a cetăților mărginașe se mai văd încă";* cu prilejul vizitei sale la Hârșova, monseniorul Raymund Netzhammer face o succintă prezentare a zidurilor fortificației turcești de pe latura de vest, din fața bisericii, până la abruptul de la Dunăre. Vezi NETZHAMMER 2010, p. 317.

[43] Pe fotografiile aeriene sunt vizibile aceste suprafețe străbătute, în toate direcțiile, de potecile care le traversau.Vezi NICOLAE 2014, p. 399, Fig. 17 B. Resturile turnului de nord-

Pe latura de vest, între turnul de nord-vest și Biserica Sf. Împ. Constantin și Elena s-a păstrat, până în anii '80, șanțul săpat pentru extragerea pietrei din zid, acesta reprezentând, cel mai probabil, faza veche a incintei, aflată la răsărit de strada Lunii. În 1987 era încă vizibil[44]; ulterior perimetrul a fost ocupat de gospodării, până la limita de astăzi a monumentului, terenul amenajat și cultivat, astfel încât, astăzi nu se mai păstrează niciun semn al acestuia.

Am făcut prezenta trecere în revistă a stării actuale a ruinelor cetății, aflate la adâncime și sub diverse construcții, pentru a sugera că perspectiva asupra cercetării sistemului de apărare nu este prea optimistă. Doar prin realizarea unor investiții private care să necesite emiterea certificatului de eliberare de sarcini arheologice se mai pot obține informații ce urmează a fi adăugate la cunoștințele actuale. Până atunci, considerăm că prezentarea rezultatelor obținute prin cercetarea preventivă din anul 2018 pe proprietatea de la intersecția străzilor Carsium și Luminii[45] rămân de referință, o perioadă însemnată de timp, atât pentru fortificația otomană de la Hârșova cât și pentru celelalte din bazinul dunărean și pontic.

BIBLIOGRAFIE

ARICESCU 1971 – A. Aricescu, *Noi date despre cetatea de la Hârșova,* Pontica 4 (1971), p. 351-369.

ARICESCU 1977 – A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană,* București, 1977.

ATANASOV 2015 – G. Atanasov, *Durostorum-Dorostol(os)-Drastar/Dristra-Silistra - The Danubian Fortress from the Beginning of the 4th to Beginning of the 19th C.* Vol. *Thracian, Greek, Roman and Medieval Cities. Residence and Fortress*, Sofia, 2015 p. 493-587.

BAŞ 2017 – G. Baş, *Ottoman serhad Organization in the Balkans (1450 to Early 1500),* Ankara, 2017.

BRĂTULESCU 1940 – V. Brătulescu, *Cetatea Hârșova în legătură cu Dobrogea și cu ținuturile înconjurătoare,* BCMI 33 (1940), p. 3-24.

CANTACUZINO 1992 – G. Cantacuzino, *Cercetări arheologice la fortificațiile de la Hârșova,* BCMI 3 (1992), p. 58-67.

Călători VI - Călători străini despre Țările Române, vol. VI, București, 1976 (red. M. A. Mehmet).

Călători I - Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea, Serie nouă, vol. I, București, 2004 (red. P. Cernovodeanu).

Călători II, Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea, Serie nouă, Vol. II, București, 2005, (red. P. Cernovodeanu și colectivul).

Călători V, Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea, Serie nouă, Vol. V, București, 2009, (coord. D. Bușă).

CHESNEY 1854 - F. R. Chesney, *The Russo-Turkish campaigns of 1828 and 1829,* London, 1854.

CIOBANU 1970 – R. Ciobanu, *Un monument istoric prea puțin cunoscut: cetatea feudală de la Hârșova,* BCMI 39 (1970) 1, p. 24-30.

DOCAN 1913-1914 - N. Docan, *Exploatațiuni austriece pe Dunăre la sfârșitul secolului al XVIII-lea,* AARMSI 36 (1913-1914), p. 541-709.

GABOR & MASTERS 2009 - A. Gabor, B. Masters, *Encyclopedia of the Ottoman Empire,* New York, 2009.

IONESCU 1904 - Cpt. D. M. Ionescu, *Dobrogea în pragul veacului al XX-lea,* București, 1904.

est au fost reduse sub nivelul de călcare pentru a permite amenajarea și asfaltarea străzii Carsium în această perioadă.

[44] Am însoțit la fața locului echipa de la Muzeul de Istorie a României din București care era antrenată în cercetarea preventivă pe amplasamentul platformei industriale în construcție. Lia și Adrian Bâtrâna, specialiști pe evul mediu, interesați de această problemă, au prelevat probe de mortar din zid.

[45] Beneficiar al săpăturii preventive și investitor este Amet Tancu.

IOSIPESCU 1990 - S. Iosipescu, *Bastion,* BCMI, 1-2, (1990), p. 32-34

LANGERON 2019 - *Însemnările contelui de Langeron. Războiul Rusiei cu Turcia 1806-1812 (Principatele Dunărene),* București, 2019.

MOLTKE 1854 - Baron von Moltke, *The Russian in Bulgria and Rumelia in 1828 and 1829- during the Campaigns of the Danube, the Sieges of Brailow, Varna, Silistra, Shumla and the passage of the Balkan by Marshall Diebitch,* London, 1854.

NETZHAMMER 2010 – R. Netzhammer, *Din România. Incursiuni prin această țară și istoria ei.* Vol. I, București, 2010.

NICOLAE 1993 – C. Nicolae, *Despre topografia anticului Carsium,* Pontica 26 (1993), p. 215-229.

NICOLAE, BĂNOIU & NICOLAE 2008 – C. Nicolae, D. Bănoiu, V. Nicolae, *Aspecte noi privind topografia cetății de la Hârșova (jud. Constanța),* Pontica 41 (2008), p. 313-343.

NICOLAE 2004 – C. Nicolae, *Hârșova - Fortificația bizantină târzie,* CCA Campania 2003 (2004), p. 136-139.

NICOLAE 2010 – C. Nicolae, *Stadiul cercetărilor arheologice la Hârșova, jud. Constanța,* Pontica 43 (2010), p. 221-249.

NICOLAE 2014 – C. Nicolae, *Incinta cetății medievale de la Hârșova. Descoperiri noi,* Pontica 47 (2014), p. 375-399.

NICOLAE 2015-201 – C. Nicolae, *Șantierul arheologic Hârșova ,,cetate" sectorul ,,incinte vest". Campaniile 2000-2007*, Pontica 48-49 (2015-2016), p. 281-304.

NICOLAE 2016 – C. Nicolae, *Noi date despre fortificația otomană de la Hârșova,* în: *Dobrogea. Coordonate istorice și arheologice,* Tulcea , 2016, p. 49-84.

NICOLAE 2017 – C. Nicolae, *Cercetări arheologice la cetatea Carsium (Hârșova, jud. Constanța) Sectorul ,,incinte nord"*, Pontica 50 (2017), p. 307-321.

NICOLAE, STĂNICĂ & CIOBANU 2022 – C. Nicolae, A. D. Stănică, M. A. Ciobanu, *Cetatea medievală de la Hârșova în surse cartografice rusești recent descoperite (sec. XVIII),* în: *Miscellanea in honorem annos LXV peragentis professoris Costel Chiriac oblata,* Cluj-Napoca, 2022, p. 255-277.

NICOLLE 2010 – D. Nicolle, *Ottoman Fortifications (1300-1710),* Oxford, 2010.

POLONIC mss. - P. Polonic - *Cercetările de la Hârșova până la Ostrov (Silistra). Urme de ruine romane la Hârșova (Carsum),* Manuscrise VII, Caiet 12, Biblioteca Academiei Române.

STĂNICĂ 2016 – A. D. Stănică, *The Missing Fortress in Dobrogea. Case study: Turkish Fortifications,* în: *Dobrogea. Coordonate istorice și arheologice,* Tulcea, 2016, p. 7-36.

STĂNICĂ, NICOLAE & CIOBANU 2021 a – A. D. Stănică, C. Nicolae, M. A. Ciobanu, *The Ottomaan Fortress from Hârșova in Recently Discovered Russian Cartographic Sources (18th Century),* Peuce s.n. 19 (2021), p. 261-300.

STĂNICĂ, NICOLAE & CIOBANU 2021 b – A. D. Stănică, C. Nicolae, M. A. Ciobanu, *Planurile și prospectele cetății Hârșova în arhive străine,* Cluj-Napoca, 2021.

ȘAPOJNIKOV 2017 – I. Șapojnikov, *Osmanskie kreposti Dobryji: opisanija i obzor istocinikov 1820-x godov,* Scriptorum Notrum 1 (7), (2017), Kiev, p. 291-341.

UYAR & ERICKSON 2009 – E. Uyar, E. J. Erickson, *A Military History of the Ottomans. from Osman to Atatürk*, Santa Barbara, California, 2009.

LIST OF ILLUSTRATION

Pl. I.A –The plan of Hârșova fortress after von Moltke;

Pl. I. B –The location of the preventive excavation from 2018 (and S 9 in 2003) on the orthophotomap of the settlement (geo-referenced plan from 1826, after STĂNICĂ 2016, Fig. 9).

Pl. II. The plan of the findings from 2018. The ditch deepened in the stone and the counterscarp.

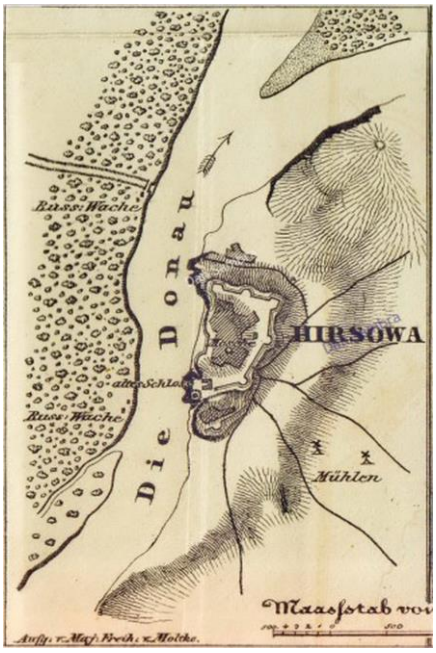
Pl. III. The western and eastern profiles of the excavation.

Pl. IV. The rest of the counterscarp wall: A- drawing in upper plane; B drawing from the defensive ditch side

Pl. V. The fortification system of Hârșova fortress in the 19th century (the precinct - defensive ditch - counterscarp). Proposal of restoration.

Fig. 1. The defensive ditch uncovered.

Fig. 2. Rest of the counterscarp wall. (In the photo also Dragomir Popovici who helped us arranging the profiles and drawings).

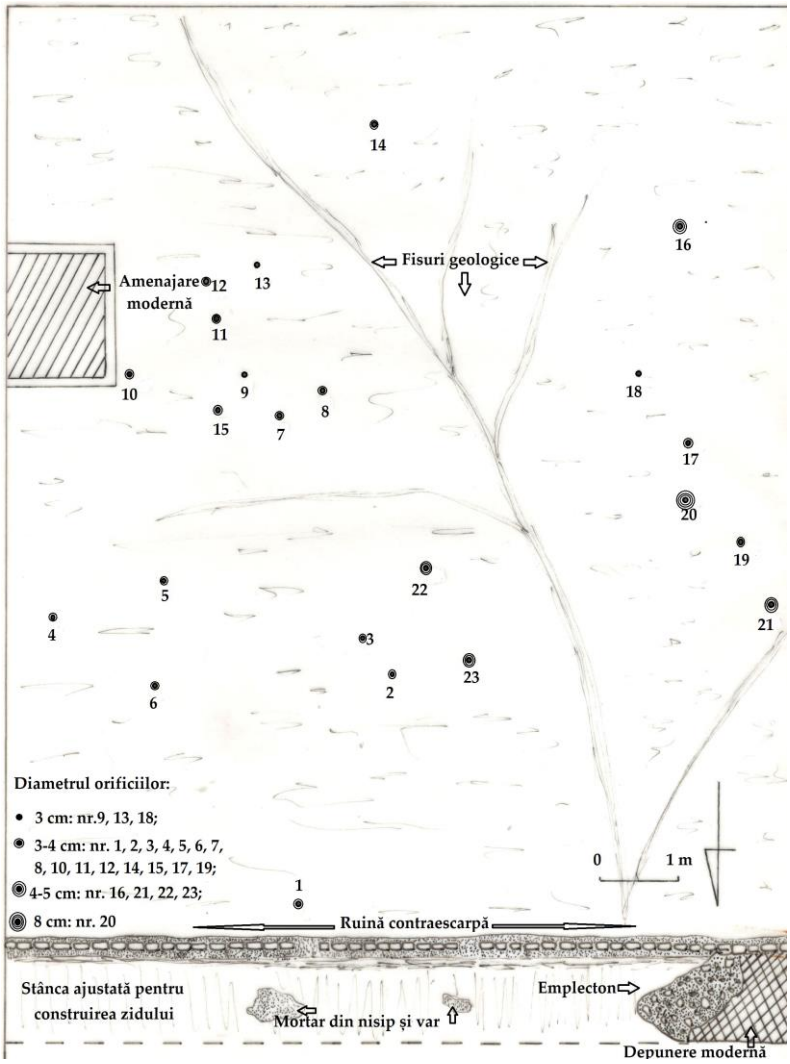
A

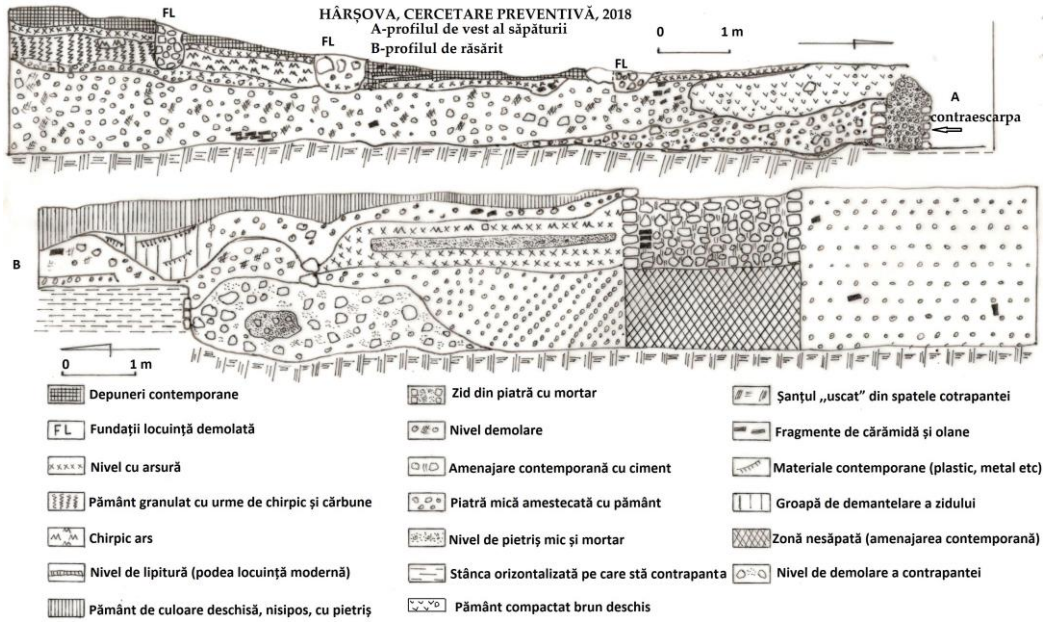
B

Pl. I. A - Planul cetății de la Hârșova după von Moltke;

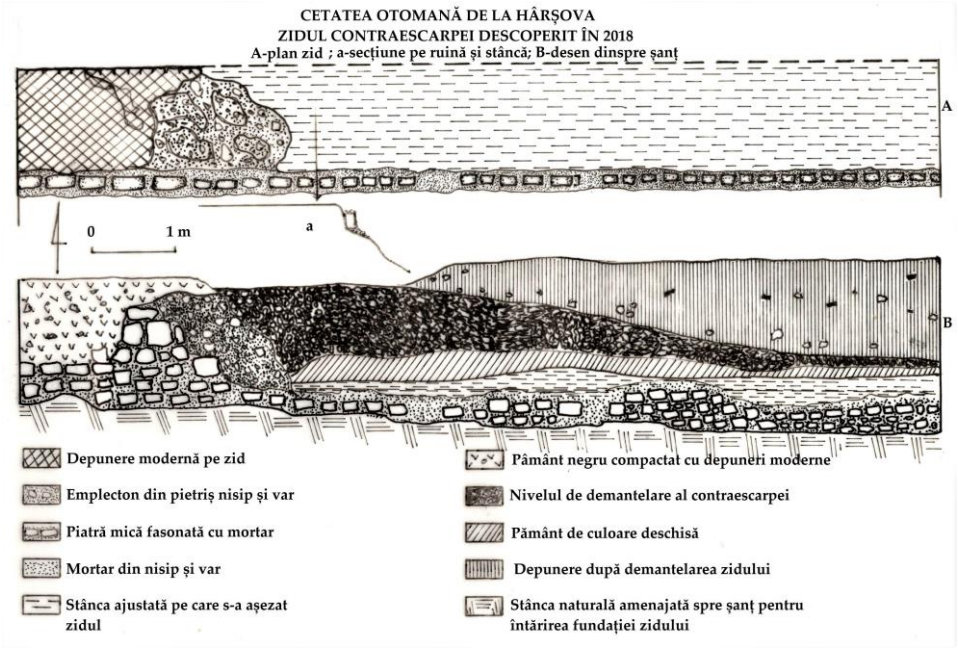
Pl. I. B - Localizarea săpăturii preventive din anul 2018 (și S 9 din 2003) pe ortofotoplanul localității (Georeferențierea planului din 1826, după STĂNICĂ 2016, Fig. 9).

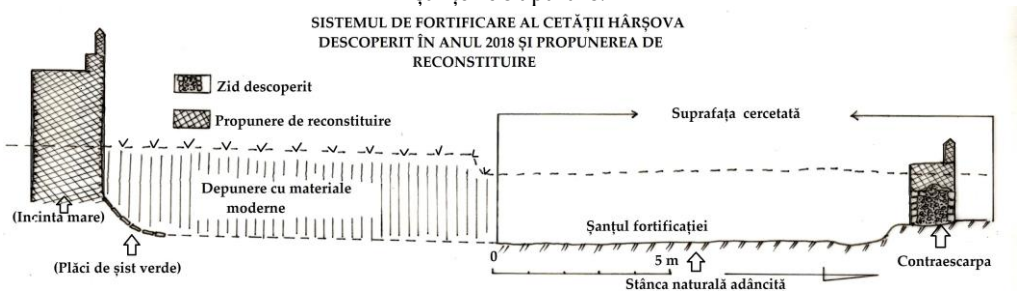
Pl. II. Planul descoperirilor din 2018. Șanțul adâncit în stâncă și contraescarpa.

Pl. III. Profilele de vest și est ale săpăturii.

Pl. IV. Restul zidului contraescarpei: A- desen din planul superior; B - desen dinspre șanțul de apărare.

Pl. V. Sistemul de fortificare al cetății Hârșova în sec. XIX (incinta-șanț de apărare-contraescarpă). Propunere de reconstituire.

Fig. 1. Șanțul de apărare descoperit.

Fig. 2. Rest din zidul contraescarpei. (În fotografie apare și regretatul Dragomir Popovici care ne-a ajutat la amenajarea profilelor și la desene).

INDUSTRIA MATERIILOR DURE ANIMALE DIN AȘEZAREA HAMANGIA DE LA TECHIRGHIOL *DEALUL MINERVA - PALODA* (CAMPANIA 2020)

Monica MĂRGĂRIT[*], Valentina VOINEA[*], Adrian BĂLĂȘESCU[*], Valentin RADU[*]

Cuvinte-cheie: *cultura Hamangia, materii prime, debitaj, fasonaj, ipoteze funcționale.*

Keywords: *Hamangia culture, raw materials, debitage, shaping, functional hypotheses.*

Rezumat: *Studiul de față analizează un ansamblu arheologic format din 86 de piese, din care 64 au fost confecționate din os, 12 din cochilii, opt din corn și două din carapace de țestoasă, descoperite în așezarea de la Techirghiol* Dealul Minerva - Paloda, *în cadrul campaniei arheologice din anul 2020. Lotul analizat este destul de fragmentat, lipsind în general partea activă a pieselor, care ne oferă informații legate de modul de utilizare și, implicit, de activitățile desfășurate de comunitatea respectivă. În cadrul pieselor de os, atrage atenția standardizarea ridicată în selecția suporturilor, cu predominanța coastelor de* Bos taurus *și a oaselor de* Ovis aries/Capra hircus. *Apar, însă, și suporturi rar întâlnite în industria osoasă, precum osul de pasăre. Cornul de cerb, ca materie primă, are un rol secundar. Au fost utilizate cochilii de la speciile* Unio *și* Cardium, *în timp ce la capitolul importuri, putem menționa doar un fragment dintr-o cochilie de* Glycymeris. *La nivel tipologic, predomină vârfurile, urmate de dăltițe,*

[*] Monica MĂRGĂRIT: Școala Doctorală de Științe Economice și Umaniste, Universitatea "Valahia" din Târgoviște; e-mail: monicamargarit@yahoo.com.

[*] Valentina VOINEA: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: vialia_rahela@yahoo.com.

[*] Adrian BĂLĂȘESCU: Departamentul de Bioarheologie, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române, Bucureşti; e-mail: a.balasescu@gmail.com.

[*] Valentin RADU: Muzeul Național de Istorie a României, Calea Victoriei 12, București; Universitatea din București, ArchaeoSciences – ICUB, Panduri 90, București; e-mail: valipeste@yahoo.com.

spatule, percutoare, mânere, iar din categoria podoabelor fac parte două aplice, o mărgea tubulară și o brățară. Recuperarea unor piese aflate în stadiul de suporturi este și ea importantă deoarece acestea ne oferă informații legate de operația de debitaj, stigmatele din această etapă fiind de obicei distruse de etapa ulterioară, de fasonaj. Relevanța studiului nu poate fi pusă la îndoială deoarece, până în prezent, caracteristicile industriei osoase specifice culturii Hamangia sunt puțin cunoscute, putând contribui decisiv la conturarea unui model de exploatare a resurselor animale pentru perioada amintită.

Abstract: *The present study analyzes an archaeological assemblage consisting of 86 objects, of which 64 were made of bone, 12 of shell, eight of antler, and two of tortoise carapace found in the settlement of Techirghiol Dealul Minerva - Paloda, within the archaeological campaign of 2020. The archeological assemblage is quite fragmented, generally lacking the active end of the pieces, which provides us with information about the use and, implicitly, the activities carried out by the respective community. Within the bone pieces, the high standardization in the selection of blanks draws attention, with the predominance of the* Bos taurus *ribs and the* Ovis aries/Capra hircus *bones. However, there are also rare blanks in the bone industry such as bird bone. Red deer antler, as raw material, has a secondary role.* Unio *and Cardium shells were used, while in terms of imports, we can only mention a fragment of a* Glycymeris *shell. At the typological level, the pointed tools predominate, followed by bevelled tools, spatulas, hammers, handles, and the category of ornaments includes two appliqués, a tubular bead and a bracelet. The recovery of blanks is also important because they provide us with information about the debitage operation, the marks of this phase being usually destroyed by the shaping operation. The relevance of the study cannot be questioned because, so far, the characteristics of the osseous industry specific to the Hamangia culture are little known, and can make a decisive contribution for drawing a model of animal resource exploitation for the mentioned period.*

Contextul arheologic și cultural

Cercetările arheologice preventive efectuate în punctul Techirghiol *Dealul Minerva – Paloda* (februarie - august 2020) au oferit rezultate spectaculoase, gropile rituale Hamangia conținând un inventar foarte bogat și o cantitate impresionantă de material osteologic. Pe amplasamentul fostului parc Oituz, investitorul SC Paloda a realizat un centru balnear, situat la extremitatea de sud-est a sitului Techirghiol - *Dealul Minerva*, cercetat pentru prima dată în anul 1962 (săpături de salvare)[1]. Desfășurate pe o suprafață de aproximativ 5000 mp, săpăturile din acest punct au scos la lumină 148 complexe Hamangia, respectiv gropi, de dimensiuni și forme diferite, unele grupate câte două sau trei[2]. Cel mai adesea, o groapă principală circulară (notată A) a fost săpată în interiorul altei gropi de dimensiuni mai mari, cu contur neregulat. Gropile circulare simple (C.21, C.172) și cele încadrate în alte gropi neregulate (C.13A, C.27A, C.123A) au avut în umplutură blocuri de piatră, inventarul lor fiind foarte bine conservat[3]. În interiorul unei gropi de dimensiuni mari (C.85), s-au descoperit mai multe vetre

[1] COMȘA, GALBENU & ARICESCU 1962.

[2] VOINEA *et alii* 2021, p. 15.

[3] VOINEA *et alii*, 2021, 14-15.

suprapuse, în umplutura complexului fiind identificate zece unități stratigrafice[4]. Analiza preliminară a materialului ceramic și primele date ^{14}C permit o încadrare culturală largă a complexelor de aici, respectiv fazele Hamangia III – IV (4900 – 4650 cal.BC), fapt ce demonstrează utilizarea îndelungată a acestui spațiu de către comunitățile Hamangia târzii. Densitatea și inventarul gropilor, intervențiile ulterioare în spațiul din vecinătatea unor complexe, tot sub forma unor gropi sau alveolări, lipsa unor construcții - amenajări în afara acestora, sugerează folosirea spațiului pentru practici religioase speciale, desfășurate în mai multe etape[5]. Descoperiri similare au fost semnalate și în cazul altor situri neo-eneolitice din spațiul balcanic, precum cele de la Sarnevo[6] și Kapitan Andreevo[7].

Cernerea sedimentului a făcut posibilă recuperarea unei cantități impresionante de oase de dimensiuni foarte mici[8], vârfuri de silex, os sau alte obiecte mărunte, implicit a celor confecționate din material dur animal.

Ansamblul arheologic

Criteriile analitice de interpretare ale stigmatelor tehnologice și funcționale s-au bazat pe comparații cu diverse metodologii stabilite în publicații dedicate industriile osoase din preistorie. În cadrul acestei analize, atenția noastră s-a concentrat în special asupra artefactelor rezultate din etapele incipiente ale secvenței de transformare tehnologică, cum ar fi preformele, suporturile și deșeurile de fabricație. Artefactele au fost mai întâi studiate macroscopic, deoarece caracterizarea corectă a urmelor tehnologice este deosebit de importantă. Ulterior, stigmatele au fost analizate cu un microscop optic digital Keyence VHX-600 folosind lentile cu puteri variabile între 30x și 100x. Astfel, am putut reconstitui succesiunea gesturilor de fabricație permițând astfel înțelegerea transformării complete de la materia primă la obiectul finit[9].

Studiul de față analizează un ansamblu arheologic format din 86 de piese descoperite în așezarea de la Techirghiol *Dealul Minerva – Paloda (2020)*, din care 64 au fost confecționate din os, 12 din cochilie, opt din corn și două din carapace de țestoasă. La nivel tipologic, predomină vârfurile (n=22), urmate de *racloire* (n=9), dălți (n=7), spatule (n=3), percutoare (n=2), mânere (n=2), astragal abrazat (n=1), recipient (n=1), iar din categoria podoabelor fac parte două aplice, o mărgea tubulară și o brățară. Se adaugă un număr însemnat de piese a căror funcționalitate nu a putut fi determinată (n=26), precum și opt suporturi de os (**Tab. 1**).

[4]VOINEA *et alii* 2021, fig. 9, p. 30.

[5] VOINEA *et alii* 2021, p. 19-20.

[6] BACAROV & GORCZYK 2017; 2018.

[7] NIKOLOV & PETROVA 2021.

[8] BĂLĂȘESCU & RADU 2021.

[9] DAVID 1999; AVERBOUH 2000; PROVENZANO 2001; MAIGROT 2003; PÉTILLON 2006; CHOYKE & O'CONNOR (eds.) 2013; VITEZOVIĆ 2016; ORLOWSKA 2018; ALTAMIRANO GARCIA & ALARCON GARCIA (eds.) 2019.

Categorie tipologică	Os	Cochilie	Corn	Carapace	TOTAL
Vârf	22				22
Racloir		9			9
Daltă	6		1		6
Spatulă	3				3
Podoabă	2	3			5
Mâner	2				2
Percutor			2		1
Astragal abrazat	1				1
Recipient				1	1
Indeterminată	20		5	1	26
Suport	8				8
TOTAL	64	12	8	2	86

Tabel 1. Compoziția tipologică a industriei osoase pe categorii de materiale dure animale.

Osul

Vârfurile. Sunt prezente în primul rând suporturile plate, rezultate dintr-un debitaj longitudinal. O primă variantă a implicat bipartiția în percuție (**Fig. 1/a**), cea de a doua combinația dintre *rainurage* și percuție. Extremitatea proximală a fost regularizată prin abraziune într-un singur caz (**Fig. 1/d**). Laturile de debitaj au fost regularizate prin abraziune (**Fig. 1/c**) pe suprafețe variabile sau au rămas în stare brută. Pentru a crea vârful, la nivel mezo-distal, s-a aplicat pe laturi și pe fața exterioară un *raclage* (**Fig. 1/b**) sau s-a folosit tot abraziunea. Nu avem multe date legate de uzură, fie pentru că vârful este fracturat, fie pentru că a fost afectat de degradări tafonomice. Un exemplar atipic (**Fig. 1/e**) constă într-un suport plat provenind de la un os lung, mamifer de talie mare, obținut prin bipartiție în percuție. Acesta putea fi considerat un suport, pentru că nu a intervenit o etapă de fasonaj. Însă, se poate vedea la microscop faptul că piesa a fost folosită, pe fața inferioară dezvoltându-se la nivelul frontului o plajă de uzură, cu striuri fine transversale (**Fig. 1/h**). Conturul frontului activ este ușor fracturat, cu morfologie dantelată (**Fig. 1/f**). Sunt prezente și urme de pigment roșu (**Fig. 1/g**).

S-au folosit și suporturi plate, rezultate dintr-un procedeu de *quadri*-partiție al osului (**Fig. 1/i, m**). Planul de debitaj a fost regularizat prin abraziune sau *raclage*. Acolo unde avem date, în prima etapă, bipartiția osului a implicat *rainurage*-ul (**Fig. 1/l, p**) sau, secundar, percuția. Apoi, pentru *quadri*-partiție, am identificat urmele unui procedeu de percuție sau, din nou, *rainurage*-ul. Laturile de debitaj (**Fig. 1/o**) și, la unele exemplare, și partea distală (**Fig. 1/k**), au fost amenajate prin abraziune. În general, piesele sunt degradate în suprafață sau au vârful rupt, astfel că nu avem date prea multe legate de uzură. Doar la două piese (**Fig. 1/h**), se poate vedea că fața exterioară prezintă un lustru macroscopic,

probabil din frecarea cu mâna. Frontul activ este rotunjit, cu un lustru puternic și striuri fine dispuse transversal (**Fig. 1/j, n**).

Există și exemplare pe suport în volum. Un metapod de ovicaprin a cunoscut intervenții tehnologice doar la nivel distal (**Fig. 2/a**). A fost aplicată o lovitură în percuție oblică, pentru a crea frontul activ. Planul de debitaj a fost abrazat (**Fig. 2/c**) doar la nivel distal. Pe fața superioară, apar urme de *raclage* longitudinal (**Fig. 2/d**), menite să asigure convergența laturilor și frontul activ ascuțit. Vârful este fracturat (**Fig. 2/b**), însă se poate vedea gradul avansat de uzură al piesei. Două ulne de cerb (**Fig. 2/e**) și ovicaprin (**Fig. 2/i**) au fost transformate în vârfuri prin aplicarea unui *raclage* în jurul întregii circumferințe (**Fig. 2/h, k**) spre extremitatea distală. Pentru vârful de os de cerb, s-a aplicat și o abraziune spre extremitate (**Fig. 2/g**). Frontul activ este rupt (**Fig. 2/f**), la un exemplar și rotunjit, cu lustru macroscopic localizat (**Fig. 2/j**), pentru un al doilea exemplar. Pentru o fibulă (**Fig. 2/l**), s-a folosit din nou forma osului amenajându-se un front activ prin abraziune (**Fig. 2/n**), aplicată la nivel distal în jurul întregii circumferințe. Frontul este afectat de uzură (**Fig. 2/m**) - ușor tasat și are un lustru macroscopic. O tibie distală de ovicaprin a fost segmentată printr-o lovitură în percuție, cu amenajarea planului de debitaj prin abraziune. Spre vârf, s-a aplicat și un *raclage* în jurul circumferinței, pentru a asigura morfologia ascuțită. Frontul activ este rupt recent.

Dălțile. Dălțile de os au fost confecționate pe suport în volum (**Fig. 3/a**) (doar într-un caz nu am putut identifica tipul de suport). La nivel proximal, epifiza a fost eliminată prin percuție, fără regularizarea planului de debitaj. Frontul activ a fost amenajat tot printr-o lovitură în percuție, suprapusă de un fasonaj prin abraziune (**Fig. 3/c**). Acesta prezintă un lustru puternic, cu striuri longitudinale și cu mici fracturi ce-i conferă un aspect dantelat - dovedind că s-a prelucrat un material destul de dur (**Fig. 3/b**).

Interesantă este categoria dălților pe coastă de *Bos taurus*. La nivel distal, s-a aplicat o lovitură în percuție (**Fig. 3/f**) cu amenajarea planului prin abraziune, abraziune aplicată și la nivel distal (**Fig. 3/e**). Un exemplar (**Fig. 3/d**) poartă șase șanțuri transversale rezultate dintr-o acțiune de presiune și nu prin tăiere. Aceste șanțuri prezintă lustru și striuri fine dispuse ușor oblic în raport cu axa longitudinală a coastei (**Fig. 3/g**).

Spatule. Am inventariat în această categorie tipologică două fragmente distale (**Fig. 3/h**) și un fragment proximal. Toate cele trei exemplare au fost confecționate din coaste de *Bos taurus*. Suportul este plat la toate exemplarele, obținut prin bipartiția longitudinală a osului, fără a putea reconstitui procedeele de debitaj. Laturile de debitaj și fața inferioară au fost regularizate prin abraziune. Frontul activ, atunci când se conservă, este extrem de uzat cu un lustru puternic (**Fig. 3/i**) pe fața superioară și striuri lungi, dispuse longitudinal axei piesei (**Fig. 3/j**). Au fost utilizate, cel mai probabil, pentru a curăța un material moale (ceramică[10], piele).

Mânere. Cele două mânere au fost confecționate din femur de ovicaprin (**Fig. 3/k**). Epifiza distală a fost segmentată prin *sciage* (**Fig. 3/m**), cu abraziunea

[10] MĂRGĂRIT 2017.

planului de debitaj (**Fig. 3/l**). Acestea puteau fi, la fel de bine, suporturi pentru obținerea inelelor pe suport în volum. Însă, pentru că planul de segmentare a fost fasonat, putem presupune că nu urma să fie extras un inel și că piesele au rămas în acest stadiu, de mânere.

Podoabe. În lotul analizat, a fost identificat un singur fragment de inel pe suport în volum, dintr-un os de ovicaprin (**Fig. 3/n**). Segmentarea a fost realizată prin tăiere cu fibră vegetală (**Fig. 3/p**), cu stigmate încă vizibile la una dintre extremități. Apoi, planul de segmentare a fost regularizat prin abraziune (**Fig. 3/o**). Canalul medular a fost lărgit prin *raclage*.

Tot din os, de data aceasta dintr-un os de pasăre, a fost confecționată o mărgea tubulară (**Fig. 3/r**). Suportul este în volum, obținut prin tăierea extremităților. Epifizele au fost îndepărtate la final prin flexionare, de unde mica fractură în V, prezentă la ambele extremități. Apoi, planul de segmentare a fost regularizat prin abraziune (**Fig. 3/s**).

Astragal abrazat. Un astragal stânga de ovicaprin (**Fig. 4/a**) a fost riguros abrazat pe fețele laterală și medială (**Fig. 4/c**), care au dobândit o morfologie plană. De asemenea, protuberanțele specifice feței dorsale au fost aplatizate prin abraziune (**Fig. 4/b**).

Indeterminate. Un număr însemnat de piese au fost integrate în categoria indeterminate. Este vorba despre piese puternic fracturate, a căror funcție nu mai poate fi determinată, însă, pe baza stigmatelor conservate se poate estima faptul că este vorba despre piese finite. Unele exemplare sunt foarte interesante prin stigmatele conservate, astfel că am ales să le prezentăm.

Trei fragmente de coaste de *Bos taurus* (**Fig. 4/d**) conservă pe una din fețe șanțuri transversale, realizate prin presiune (**Fig. 4/e-f**), care apar și la o altă piesă prezentată anterior. Sunt suporturi în volum, unul fiind fragment mezial, în timp ce alte două conservă o extremitate segmentată prin percuție, cu abraziunea planului de debitaj (**Fig. 4/g**). Un alt fragment de coastă (**Fig. 4/h**) a fost segmentat la o extremitate prin percuție. Fața convexă conservă zone de lustru macroscopic, fine la atingere, și striuri (**Fig. 4/i-j**) care au modificat structura externă a osului.

O piesă (**Fig. 4/k**), arsă la negru, pare să fi fost obținută printr-un procedeu de reciclare. Suportul este plat, rezultat dintr-un debitaj longitudinal în percuție, fără amenajarea laturilor. Transversal, pare să se fi aplicat un *sciage*, după care extremitățile au fost regularizate. Spre una din extremități, s-a realizat o perforație prin rotație bifacială. Specificam că, inițial, era altă piesă deoarece pe fața exterioară apar o serie de șanțuri dispuse transversal, realizate prin presiune, așa cum vedem la piesele descrise anterior.

Un fragment mezial dintr-o diafiză (**Fig. 4/l**), mamifer de talie mare, prezintă două fațete aplatizate clar delimitate. La microscop, pe cele două fațete sunt vizibile striuri longitudinale fine, rezultate dintr-un procedeu de *raclage*, peste care se suprapune un lustru cu o intensitate medie (**Fig. 4/m-n**).

În fine, o ultimă piesă este extrem de interesantă, mai ales prin suportul ales: humerus de dropie (**Fig. 4/o**). Suportul a fost păstrat în volum. Din păcate, piesa este fracturată longitudinal. Se mai conservă o mică parte dintr-o extremitate segmentată (fără a ști procedeul), cu planul de debitaj fasonat prin abraziune (**Fig. 4/p**).

Suporturi. Recuperarea unor piese aflate în stadiul de suporturi este importantă deoarece acestea ne oferă informații legate de operația de debitaj, stigmatele din această etapă fiind, de obicei, distruse de etapa ulterioară, cea de fasonaj. Mai mult, aceste suporturi - cu excepția unei coaste de *Bos taurus* la care s-a inițiat un procedeu de bipartiție prin percuție - ilustrează preferința pentru o anumită metodă de debitaj, și anume *quadri*-partiția în care intervine *rainurage*-ul.

Două oase sunt din prima etapă a operației de debitaj. Este vorba despre un metapod de ovicaprin (**Fig. 5/a**) și un metatars de *Cervus elaphus* (**Fig. 5/c**). În ambele cazuri, s-a inițiat un procedeu de bipartiție prin dublu *rainurage* (**Fig. 5/b, d**), folosindu-se depresiunea mediană naturală. Procedeul nu a fost finalizat, probabil pentru că oasele s-au fracturat la nivelul diafizei. Ceva mai avansat este procedeul de bipartiție prin dublu *rainurage* în cazul unui metacarp de ovicaprin (**Fig. 5/e**). În momentul în care s-a realizat separarea jumătăților prin percuție indirectă, a intervenit o fractură accidentală și a fost abandonat.

Pentru cea de a doua etapă, am identificat două suporturi (**Fig. 5/f**) la care procedeul de bipartiție longitudinală a fost finalizat. S-a utilizat, în acest caz, dublul *rainurage* (**Fig. 5/g**).

În fine, ultima etapă este ilustrată de un metatars de *Cervus elaphus* și de o diafiză de mamifer de talie mare (**Fig. 5/h, j**). Suportul este în mod evident plat, ilustrând o *quadri*-partiție ce a implicat în etapa de bipartiție *rainurage*-ul (**Fig. 5/i, k**). Aparent, pentru *quadri*-partiție s-a pornit tot prin *rainurage*, dar probabil s-a inițiat prematur detașarea suporturilor și au intervenit accidente. Aceasta este cauza abandonării lor.

Un metatars de *Capreolus capreolus* (**Fig. 5/l**) a fost abrazat (**Fig. 5/m-n**) pe întreaga suprafață, într-o acțiune de bipartiție prin uzură. Procedeul nu a fost finalizat. Pe fața cu depresiunea mediană s-a inițiat un procedeu de bipartiție prin *rainurage*. S-a creat șanțul și chiar s-a inițiat bipartiția, pentru că piesa este fisurată longitudinal. A rămas, însă, în acest stadiu.

Cornul

Percutoare. Cele două percutoare sunt diferite. Primul a fost confecționat din zona bazală (**Fig. 6/a**) a unui corn de *Cervus elaphus*. Suportul este în volum. La extremitatea păstrată, segmentarea s-a realizat prin percuție aplicată în jurul întregii circumferințe. S-a amenajat astfel o extremitate cu morfologie convexă, foarte potrivită pentru un percutor. Pe suprafața sa, apar tăieturi/fracturi rezultate din contactul cu un material dur (**Fig. 6/b**). La extremitatea opusă, piesa este ruptă la nivelul unei perforații cu morfologie circulară, realizată prin rotație bifacială. Interiorul perforației a fost lărgit prin *raclage* (**Fig. 6/c**).

Cel de al doilea exemplar este confecționat dintr-un segment de axă (**Fig. 6/d**). La o extremitate pare să aibă fracturi postdepoziționale. La cealaltă extremitate, axa a fost segmentată prin percuție, fără amenajarea planului de debitaj. Piesa a fost folosită oportunist, în acest stadiu, fără nicio investiție tehnologică pentru pregătirea frontului activ. Conturul acesteia este tasat, cu fracturi în jurul circumferinței, rezultate dintr-o acțiune de percuție dură (**Fig. 6/e-f**). Este ars și nu mai putem vedea exact cât de extinsă era uzura.

Daltă. O singură daltă (**Fig. 6/g**) a fost confecționată dintr-un corn căzut. Razele bazale au fost segmentate prin percuție. La nivel proximal, este prezentă o perforație perfect cilindrică realizată prin rotație bifacială (**Fig. 6/i-j**). La nivel distal, frontul activ de tip daltă a fost obținut prin percuție oblică, după care planul de debitaj a fost regularizat prin abraziune. Acest front activ a fost folosit în percuție dură, de aceea este puternic fracturat, dobândind un aspect dantelat (**Fig. 6/h**).

Indeterminate. Am inclus în această categorie fragmente cu diferite urme tehnologice (debitaj prin percuție, fasonaj prin *raclage*). Am identificat și un corn căzut de *Cervus elaphus* fragmentat și fără posibilitatea de racordare, însă se păstrează o mică zonă dintr-o perforație.

Cochilia

Racloire. Pe o serie de cochilii din specia *Unio* (**Fig. 6/k**) sunt vizibile trei zone de uzură, cu amplitudini și combinații variabile. Prima se dezvoltă la nivel ventral, pe fața internă. Marginea ventrală naturală are o morfologie convexă și ascuțită. În schimb, la piesele arheologice, conturul este liniar, cu o morfologie rotunjită a peretelui și cu o textură netedă. La microscop, structura lamelară specifică cochiliei nu mai este vizibilă, extremitatea fiind acum mai lată, cu striuri scurte, dese, dispuse oblic pe extremitate (**Fig. 6/l**).

A doua zonă de uzură se dezvoltă tot pe fața internă, la nivel median. Macroscopic, este vizibilă o alternanță a zonelor cu sidef și a zonelor opace (**Fig. 6/m**). Am considerat că este vorba despre un proces de frecare, ce a eliminat stratul superficial de sidef.

Cea de a treia arie de uzură este vizibilă pe fața exterioară. Macroscopic, se prezintă ca o suprafață aplatizată (**Fig. 6/n**) și, în câteva cazuri, cu mici suprafețe de exfoliere. La microscop, am identificat o alterare a structurii naturale a valvei.

Podoabe. Două cochilii de *Cardium* (**Fig. 7/a**) au fost perforate prin percuție (**Fig. 7/b**) la nivelul umbonelui. Morfologia perforației este neregulată, cu aspect dantelat și punctele de impact evidente. Unul dintre exemplare prezintă urme care ne arată că a fost purtat. Perforația are o mică depresiune (**Fig. 7/c**) dezvoltată spre extremitate, cu pereții rotunjiți. În plus, pe fața inferioară, de asemenea la nivelul extremității, se dezvoltă o plajă de uzură cu lustru macroscopic, rezultată din frecarea cu hainele (**Fig. 7/d**). Pornind de la modul de dezvoltare al uzurii, presupunem că piesa a fost cusută.

În fine, ultima podoabă este un fragment de brățară dintr-o cochilie de *Glycymeris* (**Fig. 7/e**). Cel mai probabil, partea convexă a cochiliei a fost eliminată prin abraziune. De altfel, forma finală a fost dată tot prin abraziune, cu stigmate încă vizibile pe întreaga suprafață a piesei. Peste urmele tehnologice se suprapune un lustru macroscopic, rezultat din frecarea cu pielea (**Fig. 7/f-g**).

Carapacea

Recipient. Un fragment de carapace de *Testudo* sp. (**Fig. 7/h**) prezintă urme care ne determină să afirmăm că a fost folosit, cel mai probabil, sub forma unui recipient. Nu am identificat stigmate tehnologice care să ateste fasonajul laturilor de debitaj. Piesa a fost manipulată, pe ambele fețe dezvoltându-se zone de uzură. Pe fața inferioară, zona de uzură este vizibilă spre extremitate, fiind caracterizată

de exfolierea suprafeței (**Fig. 7/k**), cu dezvoltarea unui lustru macroscopic. În interior, apar câteva striuri lungi și destul de adânci, neregulat dispuse (**Fig. 7/j**). Fenomenul de uzură este vizibil și pe fața exterioară, suprafața fiind ușor aplatizată, cu lustru, dar este lipsită de striuri (**Fig. 7/i**).

Indeterminată. Un fragment de carapace (**Fig. 7/l**) conservă o perforație realizată prin rotație unifacială (**Fig. 7/m**) aplicată dinspre fața exterioară. Nu am identificat urme de uzură, astfel că nu știm dacă era un recipient, asemănător celeilalte piese.

Discuții

Relevanța studiului nu poate fi pusă la îndoială deoarece, până în prezent, caracteristicile industriei osoase specifice culturii Hamangia sunt puțin cunoscute, putând contribui decisiv la conturarea unui model de exploatare a resurselor animale pentru perioada amintită. Astfel, la nivelul materiilor prime se poate observa predominanța oaselor de *Bos taurus*, urmate de cele de *Ovis aries*/*Capra hircus*. Această observație coincide cu spectrul faunistic, unde, în marea majoritate a complexelor domină oasele de vită, urmate de cele de ovicaprine[11].

Oasele prelucrate tehnologic au fost recuperate dintre resturile menajere, după sacrificarea și consumul acestor animale. Însă, în timp ce de la ovicaprine a fost utilizată o varietate anatomică mai mare de oase, de la *Bos taurus* s-au utilizat doar coastele (**Tab. 2**). Acest tip de os oferă un suport special - lat și subțire, din care au fost confecționate două categorii tipologice: dălți și spatule. În schimb, oasele de ovicaprine au fost utilizate mai ales pentru confecționarea vârfurilor.

Tip de materie primă	***Ovis aries/Capra hircus***	***Cervus elaphus***	***Capreolus capreolus***	***Bos taurus***	***Aves sp.***	***Cardium* sp.**	***Glycymeris* sp.**	***Unio* sp.**	***Testudo* sp.**	**Indet.**
Cochilie						2	1	9		
Carapace									2	
Corn		8								
Coastă				17						
Fibulă	1									
Ulnă	1	1								
Metacarp	1									
Femur	2									
Tibie	4									
Astragal	1									
Metatars		2	1							
Metapod	5									
Humerus					1					
Diafiză os lung					1					26
TOTAL	**15**	**11**	**1**	**17**	**2**	**2**	**1**	**9**	**2**	**26**

Tabel 2. Materiile prime utilizate tehnologic, în funcție de specie și element anatomic.

[11] BĂLĂȘESCU & RADU 2021.

Sunt însă și suporturi realizate din oasele animalelor sălbatice, precum *Cervus elaphus* și *Capreolus capreolus*, păsări sau carapacea țestoasei de uscat. Interesant, studiile arheozoologice atestă o preocupare pentru consumul păsărilor[12], ceea ce ar justifica prezența celor două piese confecționate din os de pasăre. În așezarea de la Techirghiol *Dealul Minerva - Paloda*, nu a fost evidențiată o activitate sistematică de cules a moluștelor. Au fost identificate doar 20 de resturi de *Unio tumidus*, din care 9 au fost utilizate ca *racloire*[13].

Cornul ocupă un loc secundar în cadrul lotului. Din datele pe care le avem, trei exemplare provin de la coarne căzute, ceea ce atestă colectarea coarnelor. Nu poate fi însă exclusă nici utilizarea cornului provenind de la animalele vânate, din moment ce avem și piese confecționate din oase de cervide. Importurile sunt atestate de prezența brățării de *Glycymeris* (ce poate veni prin schimburi inter-comunitare de la Marea Mediterană[14]).

La nivel tehnologic, piesele existente par subordonate mai ales activităților domestice, pentru prelucrarea fibrelor vegetale (vârfuri) și a pieilor (spatule), a silexului (percutoare), pană de despicat (dălțile), poate la prelucrarea ceramicii (astragal, cochilie de *Unio*, spatule). Domeniul estetic este reprezentat de podoabe.

Metodele de prelucrare sunt variate, implicând de cele mai multe ori scheme complexe, precum *quadri*-partiția osului prin dublu *rainurage*, cu o investiție importantă de timp, dar care permite obținerea de până la patru suporturi plate dintr-un singur os. Piesele sunt în general atent finisate, intervenind operația de fasonaj, ceea ce ilustrează preocupare pentru crearea și întreținerea toolkit-ului confecționat din materii osoase.

Contextele arheologice nu au pus în evidență prezența unor acumulări specifice care să sugereze existența unor structuri de tipul atelierelor, cuprinzând atât piese finite, cât și în curs de prelucrare. Toate tipurile de piese confecționate din materii dure animale sunt repartizate în 38 de complexe (**Tab. 3**). Majoritatea complexelor (29) conțin 1-2 piese; cele mai multe piese se concentrează în nouă complexe (C.13, C.21, C.25, C.27, C.85, C.123, C.124 și C.172) reprezentând mai mult de jumătate din numărul total de piese analizate. Conform analizei arheologice primare[15], piese din materii dure animale apar mai ales în gropile cu ofrande de animale (C.21, C.27, C.123) și în gropile cu inventar foarte bogat (C.13, C.25, C.85, C.124 și C.172).

Până în prezent, eșantionul studiat este unic în ceea ce privește varietatea tipologică sau cea tehnologică indentificată. Studii au mai fost publicate pentru așezarea de la Cheia, dar doar pentru câteva categorii tipologice: podoabe[16], inele de os[17], unelte de cochilie de *Unio*[18] sau containere de carapace de *Testudo*[19]. Aceste

[12] BĂLĂȘESCU & RADU 2021.
[13] BĂLĂȘESCU & RADU 2021.
[14] VOINEA *et alii* 2009.
[15] VOINEA *et alii* 2021.
[16] VOINEA *et alii* 2014.
[17] MĂRGĂRIT & VOINEA 2020.
[18] MĂRGĂRIT, RADU & VOINEA 2021.

categorii sunt incluse în lotul de la Techirghiol și, chiar dacă pentru moment nu ne permitem comparații, avem speranța că studiile viitoarelor eșantioane vor reuși să completeze și să detalieze trăsăturile generale ale industriei osoase (la nivel tipologic și tehnologic) specifice culturii Hamangia.

Mulțumiri: Acest studiu a fost realizat în cadrul proiectului CNCS - UEFISCDI, PN-III-P4-ID-PCE-2020-2369 (AB și VR).

[19] RADU *et alii* 2022.

Complex	Vârf	*Racloir*	Daltă	Spatulă	Mâner	Percutor	Cochilie perforată	Brățară	Astragal abrazat	Recipient	Indeterminat	Suport	TOTAL
C.1	1												1
C.8												1	1
C.11	1												1
C.13	1	1	1								3		6
C.14											1		1
C.19											1		1
C.21							1		1		1		3
C.22	2												2
C.25	4	1									1	1	7
C.27	1	3						1					5
C.28											1		1
C.29						1							1
C.36				2									2
C.45	1												1
C.60							1						1
C.70					2								2
C.82			1								1		2
C.83			2										2
C.85	1	1		1									3
C.87												1	1
C.99												1	1
C.102	2												2
C.110	1												1
C.116	1											1	2
C.120			1								4		5
C.123	2		1									1	4
C.124	2					1				1	1		5
C.125	1												1
C.126											1		1
C.128												1	1
C.130											1		1
C.134			1								1		2
C.138											1		1
C.143											1		1
C.152											1		1
C.169											1		1
C.171											1		1
C.172	1	3									1	1	6
TOTAL	**22**	**9**	**7**	**3**	**2**	**2**	**2**	**1**	**1**	**1**	**23**	**8**	**81**

Tabel 3. Contextul arheologic al pieselor confecționate din materii dure animale din așezarea de la Techirghiol *Dealul Minerva - Paloda*.

BIBLIOGRAFIE

ALTAMIRANO GARCIA & ALARCON GARCIA (eds.) 2019 - M. Altamirano Garcia, E. Alarcón Garcia, E. (eds.). *El hueso trabajado en escena, Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada*, 29, 2019, 421 p.

AVERBOUH 2000 - A. Averbouh, *Technologie de la matière osseuse travaillée et implication palethnologique; l'exemple des chaînes d'exploitation du bois de cervidé chez les Magdaléniens des Pyrénées*. Thèse de doctorat, Université de Paris I Panthéon-Sorbonne, Paris, vol. I, 2000.

BACAROV & GORCZYK 2017 - K. Bacvarov, J. Gorczyk, *The ritual package at the Neolithic pit field of Sarnevo, south-central Bulgaria*, in: M. Mărgărit, A. Boroneanț (eds.), *From Hunter-Gatheres to Farmers. Human adaptations at the end of the Pleistocene and the first part of the Holocene*, Târgoviște, 2017, p. 439-451.

BACAROV & GORCZYK 2018 - K. Bacvarov, J. Gorczyk, *Of pits and bones: A ritual pit at the Late Neolithic site of Sarnevo in Bulgarian Thrace*, in: M. Ivanova, B. Athanassov, V. Petrova, D. Takorova and P. W. Stockhammer (eds.), *Social Dimensions of Food in the Prehistoric Balkans*, Oxbow Books, Oxford & Philadelphia, 2018, p. 141 – 156.

BĂLĂȘESCU & RADU 2021 - A. Bălășescu, V. Radu, *Fauna de la Techirghiol Dealul Minerva – Paloda. Studiu arheozoologic preliminar*, Pontica 54 (2021), p. 43-80.

CHOYKE & O'CONNOR (eds.) 2013 - A. Choyke, S. O'Connor, *From These Bare Bones. Raw materials and the study of worked osseous objects*. Oxbow Books, Oxford, 2013.

DAVID 1999 - E. David, *L'industrie en matière dure d'origine animale du Mésolithique ancien en Europe du Nord: contribution de l'analyse technologique à la définition du Maglémosien*. Thèse de doctorat, Université de Paris X-Nanterre, Paris.

MAIGROT 2003 - Y. Maigrot, *Étude technologique et fonctionnelle de l'outillage en matières dures animales: La station 4 de Chalain (Néolithique final, Jura, France)*. Thèse de doctorat, Université de Paris I Panthéon-Sorbonne, Paris, 2003.

MĂRGĂRIT 2017 - M. Mărgărit, *Spatulas and abraded astragalus: Two types of tools used to process ceramics? Examples from the Romanian prehistory*, Quaternary International 438(B)(2017), p. 201-211.

MĂRGĂRIT & VOINEA 2020 - M. Mărgărit, V. Voinea, *Production of bone rings in the Hamangia settlement of Cheia (Romania): a technological and experimental analysis*, Pontica 53 (2020), p. 89-107.

MĂRGĂRIT, RADU & VOINEA 2021 - M. Mărgărit, V. Radu, V. Voinea, *Learning from experiment: Unio freshwater mussel shells in fifth-millennium BC Romania*, European Journal of Archaeology 24(2) (2021), p. 180-203.

NIKOLOV & PETROVA 2021 – V. Nikolov, V. Petrova, *Антропоморфни керамични съдове от къснонеолитния обреден комплекс Капитан Андреево (Antropomorphic ceramic vessels. From the Late Neolithic Ritual Complex at Kapitan Andreevo)*, Sofia 2021.

ORLOWSKA 2018 - J. Orlowska, *The same or different? Experimenting with the influence of peat environment on use-wear traces on antler tools.* International Journal of Osteoarchaeology 28(2) (2018), p. 120–130.

PÉTILLON 2006a - J.-M. Pétillon, *Des Magdaléniens en armes : technologie des armatures de projectiles en bois de cervidé du Magdalénien supérieur de la grotte d'Isturitz (Pyrénées-Atlantiques).* Editions du CEDARC, Treignes, 2006.

PÉTILLON 2006b - J.-M. Pétillon, *Des Magdaléniens en armes : technologie des armatures de projectiles en bois de cervidé du Magdalénien supérieur de la grotte d'Isturitz (Pyrénées-Atlantiques).* Editions du CEDARC, Treignes, 2006.

PROVENZANO 2001 - N. Provenzano, *Les industries en bois de Cervidés des Terramares émiliennes*. Thèse de doctorat, Université Aix-Marseille I, Marseille, 2001.

RADU *et alii* 2022 - V. Radu, M. Mărgărit, V. Voinea, A. Boroneanț, I. D. Dulama. *Processing the Testudo carapace in Prehistoric Romania (8th and 5th millennia BC)* Archaeological and Anthropological Sciences 14, 60 (2022). https://doi.org/10.1007/s12520-022-01523-4.

VITEZOVIĆ 2016 - S. Vitezović, *Neolithisation of technology: Innovation and tradition in the Starcevo culture osseous industry*. Documenta Praehistorica 43 (2016), p. 123-137.

VOINEA *et alii* 2009 – V. Voinea, G. Neagu, V. Radu, *Spondylus Shell Artefacts in Hamangia Culture*, Pontica 42 (2009), p. 9–26.

VOINEA *et alii* 2014 – V. Voinea, O. Grigoruță, C. Cărpuș, *Hard animal material adornments discovered in Hamangia settlement from Cheia*,in: M. Mărgărit, G.Le Dosseur, A. Averbouth, *An Overview of the Exploatation of Hard Animal Materials during the Neolithic and Chalcolithic.* Proceedings of the GDRE PREHISTOS Work-Session in Târgoviște, România, November 2013, p.101-136.

VOINEA *et alii* 2021 - V. Voinea, C. Băjenaru, M. Lascu, C. Nopcea, A. Irimia, M. Măiță, A. Gheorghe, *Complexe Hamangia din situl Techirghiol Dealul Minerva – Paloda. Cercetări Arheologice Preventive 2020 (Raport Preliminar)*, Pontica 54 (2021), p. 11-42.

LIST OF ILLUSTRATION

Fig. 1. a, e, i, m, bone pointed tools; **b.** scraping marks; **c, k, o**. abrasion marks; **d.** proximal end detail; **f-h, j, n.** distal end details; **l, p.** grooving marks.

Fig. 2. a, e, i, l. bone pointed tools; **b, f, j, m.** distal end details; **c.** abrasion and scraping marks; **d, h, k.** scraping marks; **g, n.** abrasion marks.

Fig. 3. a, d. bone bevelled tools; **c, l, o, s.** abrasion marks; **b, e, i.** distal end details; **f.** percussion marks; **g, j.** usewear area; **h.** bone spatula; **k.** bone handle; **m, p.** sawing marks; **n.** bone ring; **r.** bone bead.

Fig. 4. a. abraded astragalus; **b-c, g, p.** abrasion marks; **d, h, k, l, o.** undetermined objects; **e-f, i-j, m-n.** usewear areas.

Fig. 5. a, c, e, f, h, j, l. blanks; **b, d, g, i, k.** grooving marks; **m-n.** abrasion marks.

Fig. 6. a – ax antler scepter; **b,** distal end details; **c.** perforation details; **d.** antler hammer; **e-f,** distal end details; **g.** ax antlerscepter; **h,** distal end details; **i-j.** perforation details; **k.** shell scraper; **l-n.** usewear areas.

Fig. 7. perforated shell; **b, m.** perforation details**; c-d, f-g, i-k.** usewear areas; **e.** fracturated shell bracelet; **h.** carapace container; **l.** perforated carapace.

Table 1. Typological composition of the osseous industry from the Techirghiol settlement.

Table 2. Raw materials used technologically, depending on the species and anatomical element.

Table 3. Archaeological context of the pieces made of osseous materials from the Techirghiol settlement.

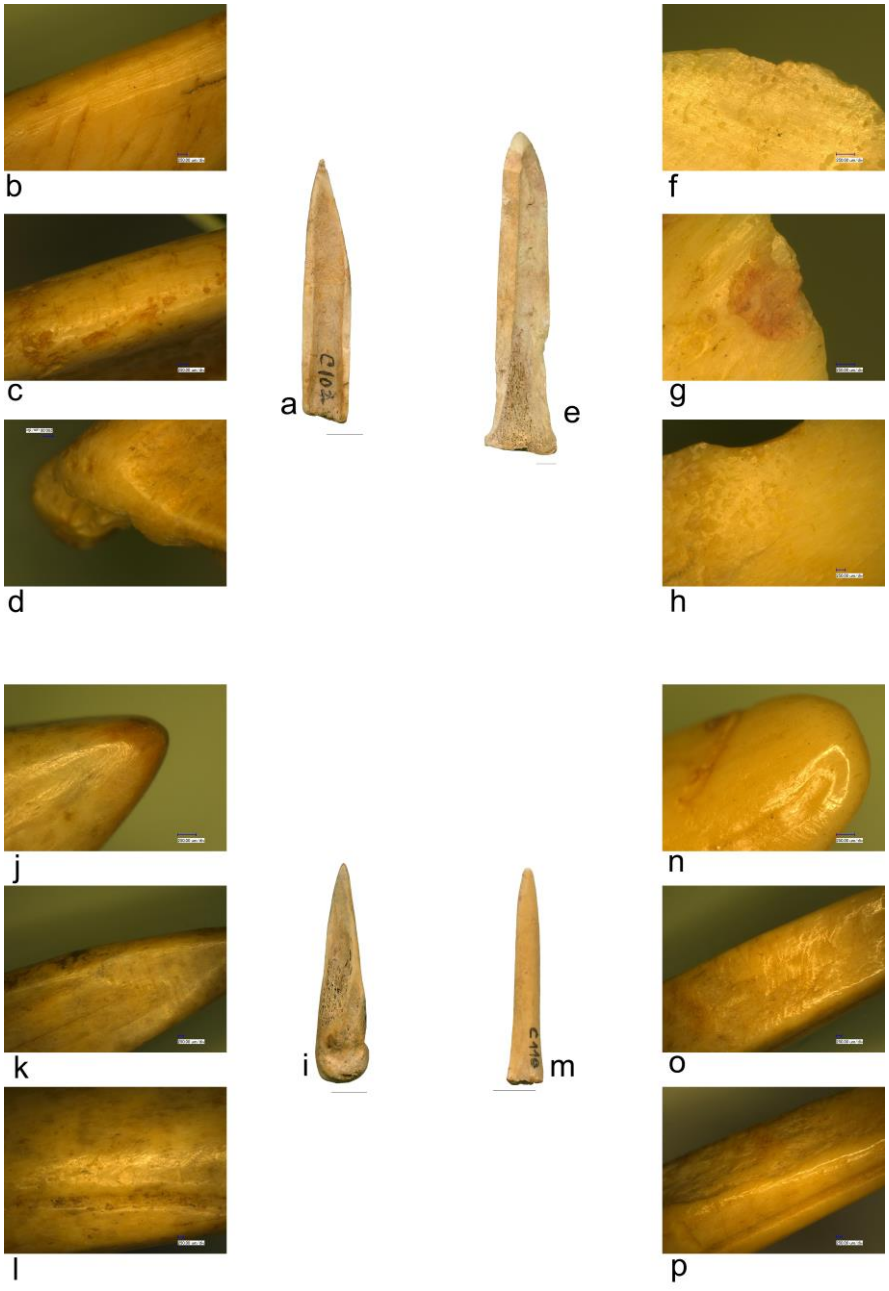

Fig. 1. a, e, i, m. vârfuri confecționate din os; **b.** stigmate de *raclage*; **c, k, o.** stigmate de abraziune; **d.** detaliu extremitate proximală; **f-h, j, n.** detalii extremitate distală; **l, p.** stigmate de *rainurage*.

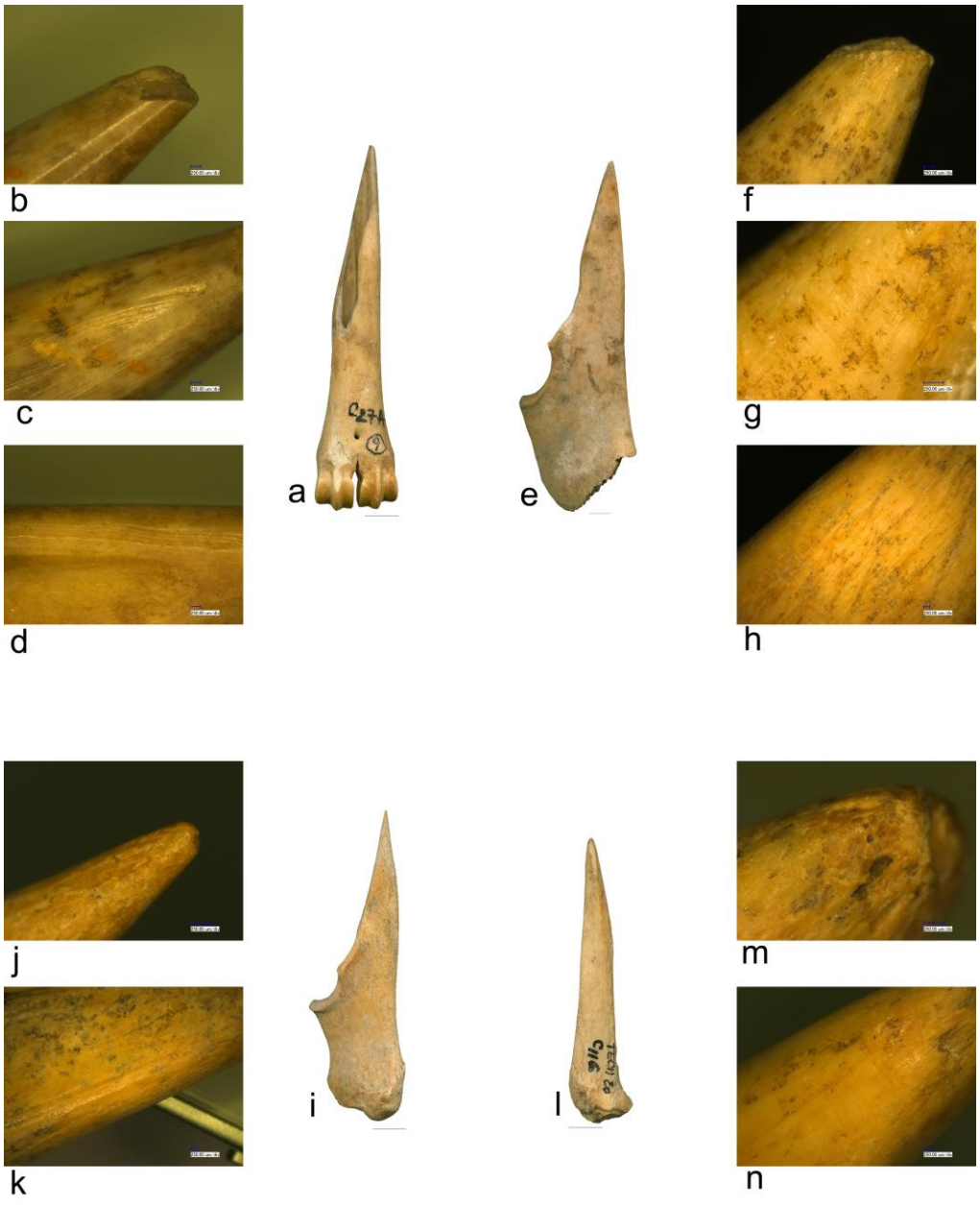

Fig. 2. a, e, i, l. vârfuri confecționate din os; **b, f, j, m.** detalii extremitate distală; **c.** stigmate de abraziune și *raclage*; **d, h, k.** stigmate de *raclage*; **g, n.** stigmate de abraziune.

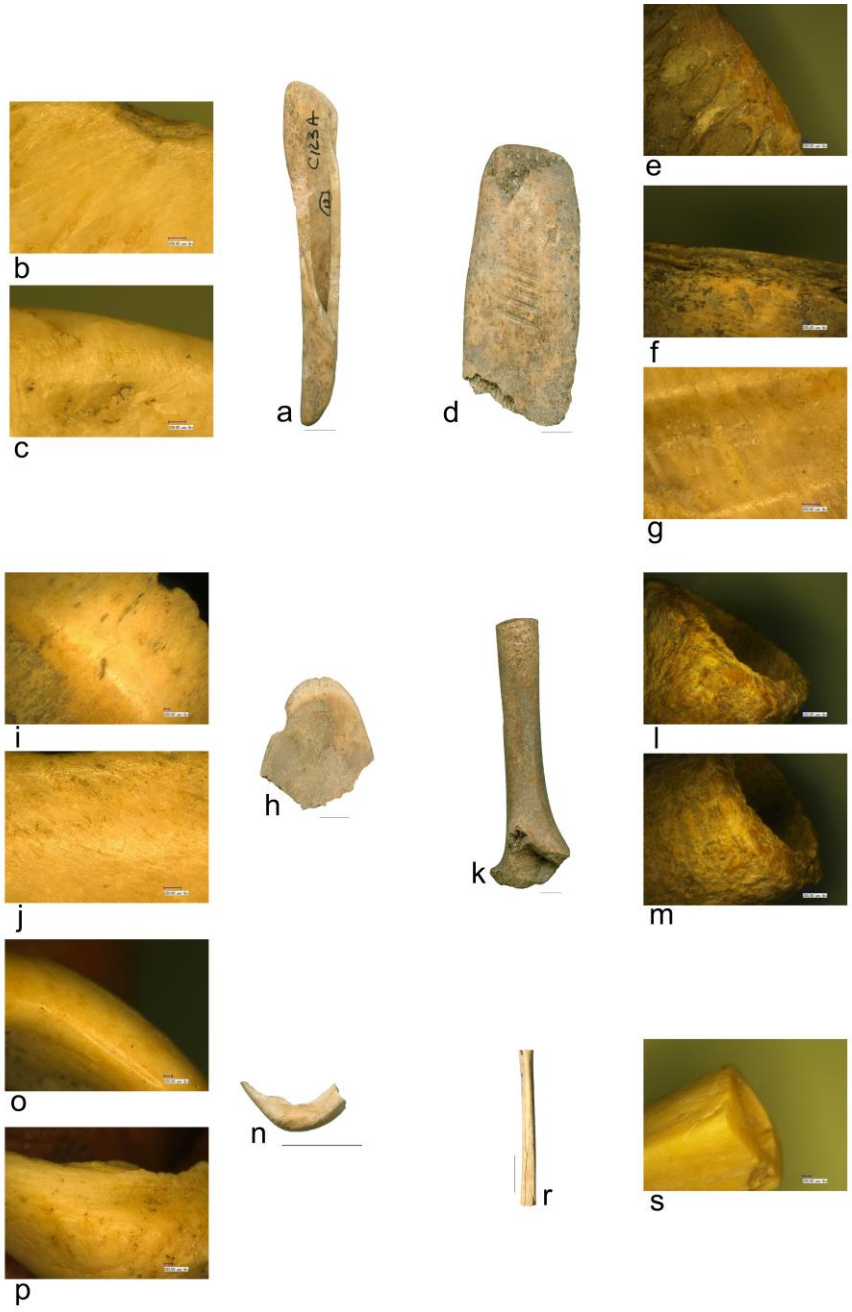

Figura 3. a, d. dălți confecționate de os; **c, l, o, s.** stigmate de abraziune; **b, e, i.** detalii extremitate distală; **f.** stigmate de percuție; **g, j.** arie de uzură; **h.** spatulă din os; **k.** mâner din os; **m, p.** stigmate de *sciage*; **n.** inel din os; **r.** mărgea din os.

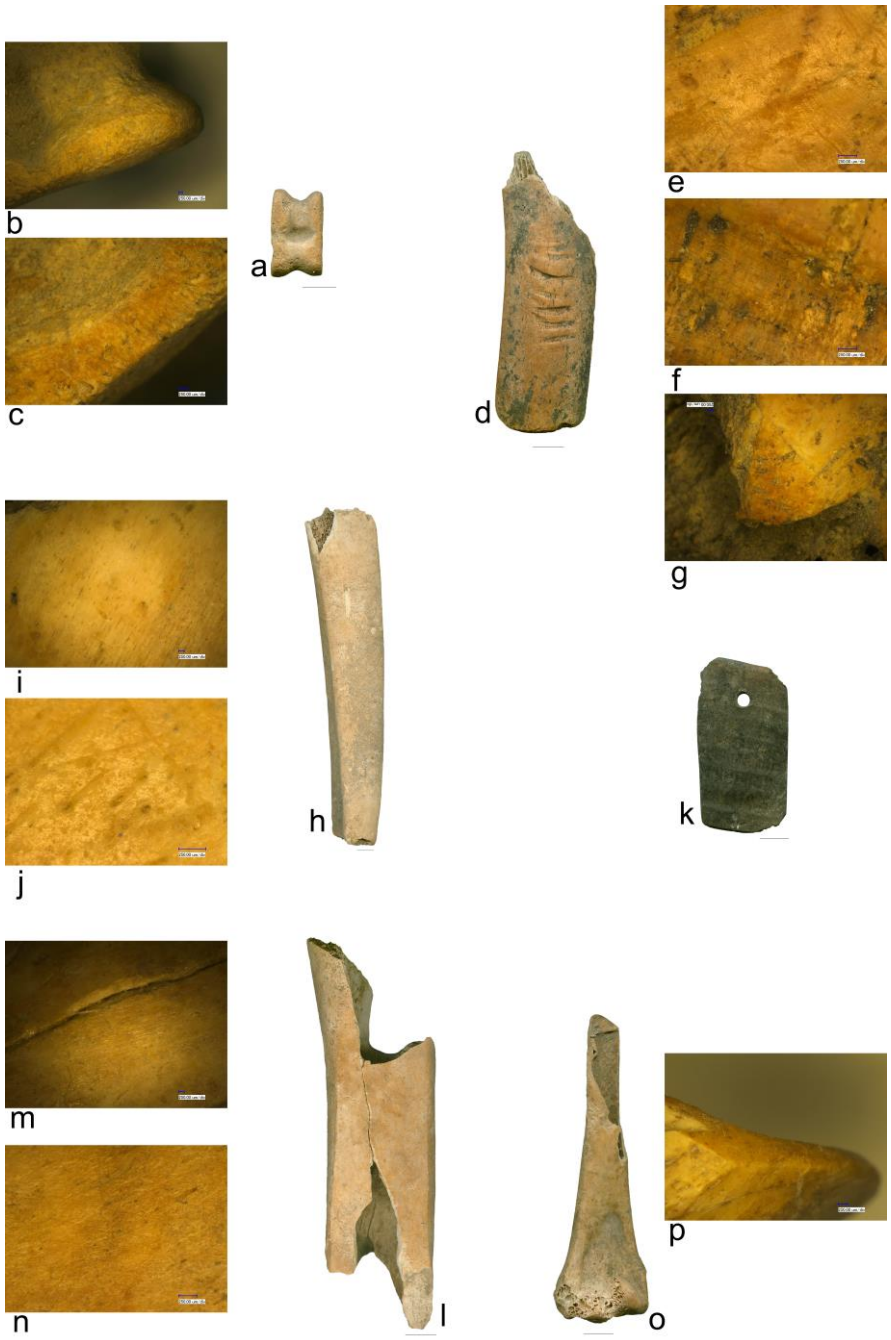

Fig. 4. a. astragal abrazat; **b-c, g, p.** stigmate de abraziune; **d, h, k, l, o.** piese indeterminate ca funcționalitate; **e-f, i-j, m-n.** arii de uzură.

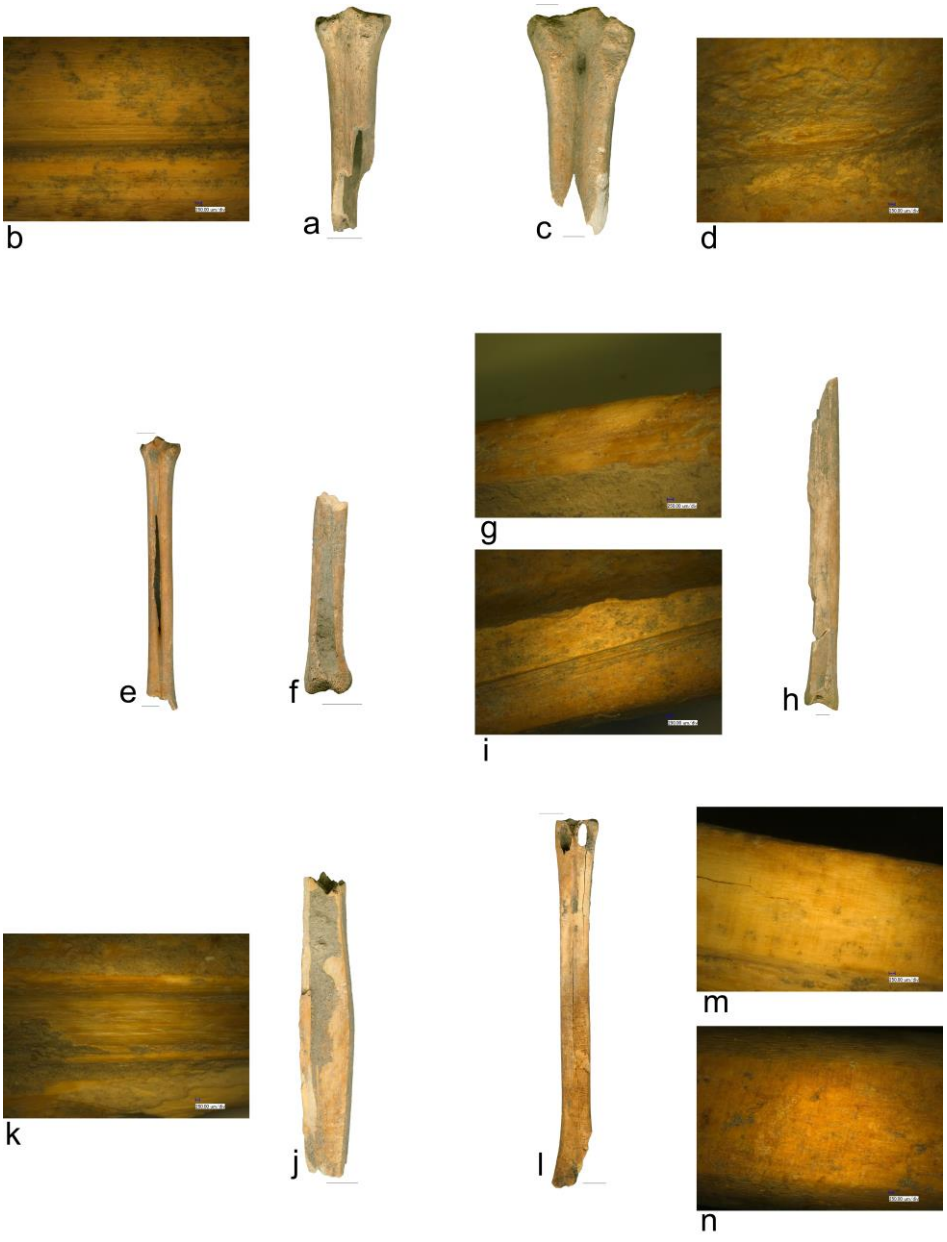

Fig. 5. a, c, e, f, h, j, l. suporturi; **b, d, g, i, k.** stigmate de *rainurage*; **m-n.** stigmate de abraziune.

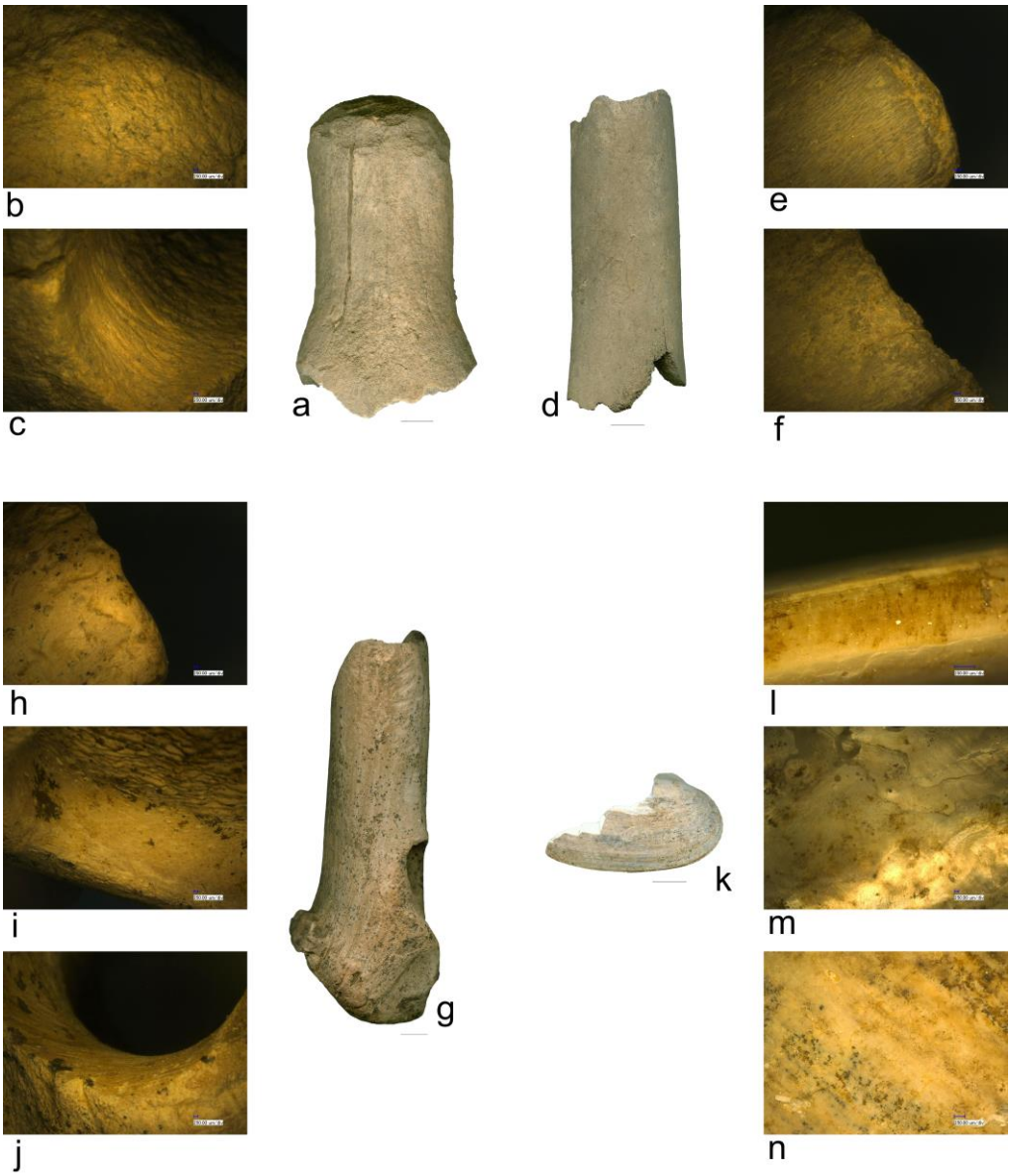

Fig. 6. a – topor – sceptru de corn; **b,** detalii extremitate distală; **c,** detalii perforație; **d.** percutor din corn de cerb; **e-f,** detalii extremitate distală; **g.** topor - sceptru din corn; **h**, detalii extremitate distală, **i-j.** detalii perforație; **k.** *racloir* din cochilie; **l-n.** zone de uzură.

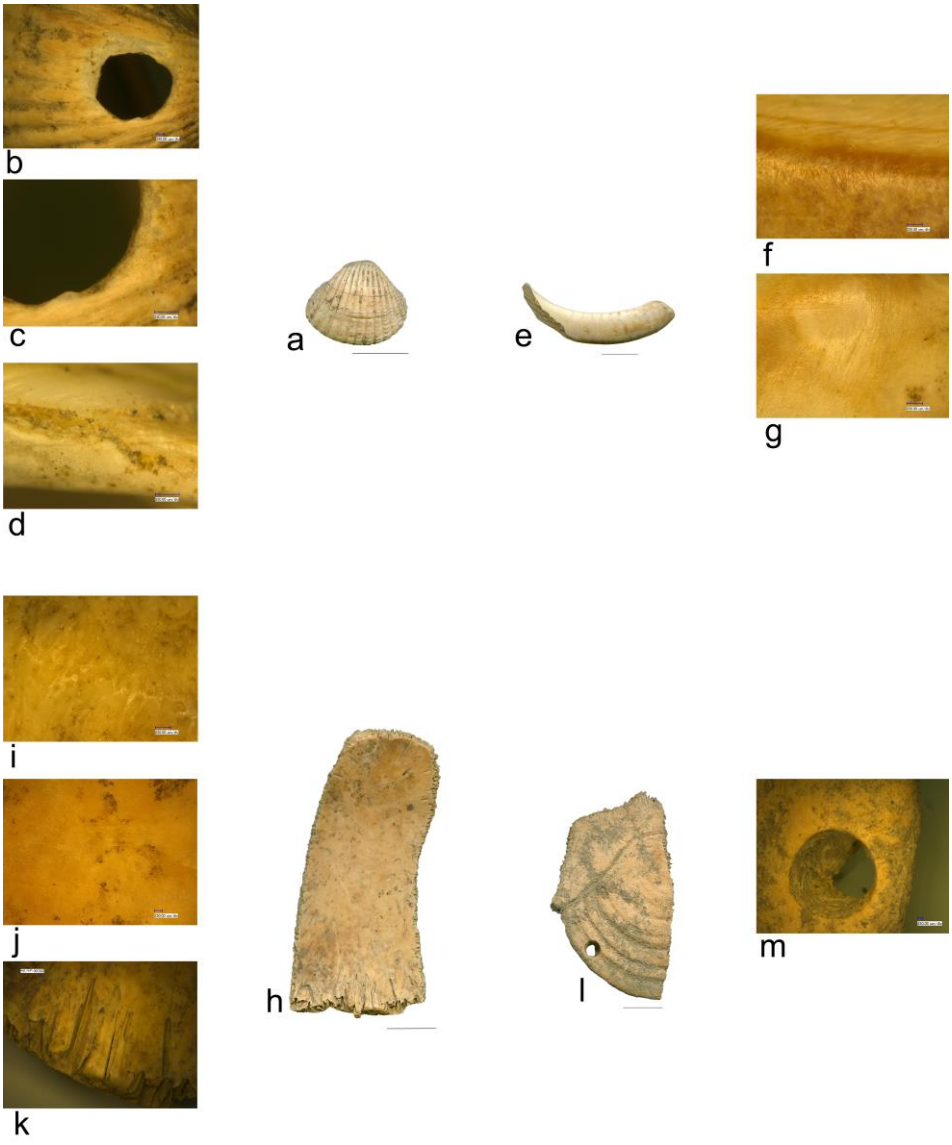

Fig. 7. a. cochilie perforată; **b, m.** detalii perforație; **c-d, f-g, i-k.** arii de uzură; **e.** brățară fracturată din cochilie; **h.** recipient din carapace; **l.** carapace perforată.

FIARE DE PLUG GETICE DESCOPERITE ÎN DOBROGEA

Gabriel CUSTUREA*

Cuvinte-cheie: *Dobrogea antică, geți, unelte agricole.*
Keywords: *ancient Dobrudja, Getae, agricultural tools.*

Rezumat: *Autorul prezintă trei unelte agricole getice descoperite întâmplător pe teritoriul Dobrogei, după anul 2000. Este vorba de două fiare de plug, găsite la Ion Corvin, (de tip „linguriță"), respectiv la Sibioara (de tip „cu cârlig"), ambele localități din județul Constanța și un cuțit de plug găsit la Sarinasuf, în județul Tulcea.*

Piesele se datează în secolul I a.Chr – I p. Chr și se adaugă unor obiecte similare apărute în Dobrogea la Adâncata și Chirnogeni. Pe teritoriile celor trei localități este consemnată în bibliogafia arheologică existența unor situri getice.

Abstract: *The author presents three Getic agricultural tools discovered by chance on the territory of Dobruja, after 2000s. It is about two plow blades found at Ion Corvin (the 'spoon' type), respectively at Sibioara (the 'hook' type), both localities are in Constanța county, and a plow knife found at Sarinasuf, in Tulcea county.*

The pieces date back the first century BC and first century AD and they are added to similar objects that appeared in Dobruja at Adâncata and Chrinogeni. On the territories of these three localities, the existence of Getic sites is recorded in the bibliography.

În ultimele două decenii colecțiile muzeului constănțean s-au îmbogățit cu numeroase obiecte descoperite întâmplător pe teritoriul celor două județe dobrogene Constanța și Tulcea. În rândurile care urmează vom prezenta trei dintre ele: două fiare de plug și un cuțit de plug de factură getică. Astfel de piese sunt destul de rare între descoperirile epocii, iar exemplarele acestea vin să completeze informațiile de până acum.

1. **Fier de plug getic de tip „linguriță"**

Dimensiuni: L= 25, 60 cm, l (partea activă) = 8,40 cm, lat. (partea activă) = 8,30 cm, gr. (tăiș) = 0,40 cm. Piesa are nervură pe partea concavă și este netedă pe partea convexă a părții active. A fost confecționat dintr-o bară de fier cu o grosime

*Gabriel CUSTUREA: Centrul de Studii ale Civilizațiilor Mării Negre; e-mail: custurea@gmail.com.

de 1,50 cm, dreptunghiulară în secțiune (3,00 x 1,50 cm). Partea destinată fixării este triunghiulară.

Descoperit pe teritoriul localității Ion Corvin (jud. Constanța), în anul 2000; nr. inv. 41971.

2. **Fier de plug getic cu cârlig de prindere pentru partea lemnoasă a plugului**

Dimensiuni: L= 23,50 cm, l (partea activă) = 7 , 50 cm, lat. (partea activă) = 6,70 cm, gr.(tăiș) = 0,70 cm, l (cui) = 1,00 cm. A fost confecționat dintr-o bară de fier cu o grosime de 1,20 cm, dreptunghiulară în secțiune (3,10 x 1,20 cm).

Descoperit în zona localității Sibioara (jud. Constanța), în anul 2009; nr. inv. 46703.

3. **Cuțit de plug getic**

Dimensiuni: L = 38,40 cm, l (partea activă) = 21,90 cm, l (bară de fixare) = 16,50 cm, lat (tăiș) = 5,80 x 2,00 cm, gr.(tăiș) = 0,40 cm. A fost confecționat dintr-o bară de fier cu grosimea de 1,90 cm, dreptunghiulară în secțiune (3,20 x 1,90 cm).

Descoperit în zona localității Sarinasuf (jud. Tulcea) în anul 2012; nr.inv. 48054.

Piesele prezentate sunt specifice civilizației geto - dacice din secolele I a. Chr. – I p. Chr.[1] fiind întâlnite în siturile arheologice de pe întreaga arie de locuire a epocii, în depozite sau ca piese izolate[2].

Descoperirea de la Ion Corvin are analogii cu piesele găsite în Dobrogea la Adâncata[3] și Chirnogeni[4], dar și cu un exemplar aparținând depozitului de unelte agricole de la Moșneni[5].

Fierul de plug găsit la Sibioara are asemănări cu piese descoperite în siturile de la Cândești (com. Dumbrăveni, jud.Vrancea), Socetu (jud. Teleorman) și Grădiștea Muncelului (jud. Hunedoara) sau la Măstăcan (com. Dragomirești, jud. Neamț)[6].

În sfârșit, cuțitul de plug de la Sarinasuf își găsește analogii cu exemplare descoperite la Grădiștea Muncelului[7].

În ceea ce privește locurile unde s-au găsit cele trei piese, informațiile obținute de la descoperitori sunt imprecise, iar contextul arheologic necunoscut. Știm din literatura de specialitate că în apropierea acestor localități există situri arheologice contemporane cu piesele prezentate.

---

[1] GLODARIU & IAROSLAVSCHI 1979, p. 59; BORANGIC & BĂDESCU 2017, p. 12 – 13.

[2] GLODARIU & IAROSLAVSCHI 1979, p. 59 - 60; BICHIR 1973, p. 45, pl. 29; BENEA 2008, p. 34.

[3] IRIMIA 1999, p. 73 – 74.

[4] PAPASIMA 2006, p. 324, nr.6, pl.VII / 4.

[5] CANARACHE 1950, p. 100 - 102.

[6] BORANGIC & BĂDESCU 2017, p. 49, nr. 37; p. 54, nr. 42; p. 52, nr. 40; GLODARIU & IAROSLAVSCHI 1979, p. 60, fig. 22 – 23; BICHIR 1973, p. 45, pl. 29 / 2 , 3.

[7] GLODARIU & IAROSLAVSCHI 1979, p. 63 – 64, fig. 24; BORANGIC & BĂDESCU 2017, p. 56 – 57, nr. 44 , 45.

Astfel, din zona localității Ion Corvin sunt cunoscute mai multe descoperiri de factură getică; și o fortificație consemnată în bibliografia arheologică[8].

Sibioara, de asemenea, este cunoscută cu mai multe situri arheologice în zonă și cu piese găsite aici[9].

Sarinasuf este un alt sit arheologic getic descoperit în urma unor cercetări de teren și investigat ulterior[10].

Am considerat necesară publicarea acestor piese găsite întâmplător chiar dacă lipsește contextul arheologic și există informații vagi asupra locului descoperirii. Ele vin totuși să completeze puținele date privind uneltele agricole getice de pe teritoriul dintre Dunăre și Mare.

BIBLIOGRAFIE

LMI 2015 – *Lista Monumentelor Istorice 2015*, anexă la OMC 2828 / 2015, publicată în M. O. partea I, nr. 113 bis, 15.02.2016.

ALEXANDRESCU 1986 – P. Alexandrescu, *Histria în epoca arhaică (II)*, Pontica 19 (1986), p. 19 – 32.

BENEA 2008 – D. Benea, *Metalurgia și prelucrarea fierului în Dacia*, în: D.Benea (coord.), *Dacia în sistemul socio – economic roman: Cu privire la atelierele meșteșugărești locale*, Timișoara, 2008 , p. 11 – 95.

BICHIR 1973 – Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973 .

BORANGIC & BĂDESCU 2017 – C. Borangic, A. Bădescu, *Civilizația geto – dacică (II). Unelte și ustensile*, București, 2017.

CANARACHE 1950 – V. Canarache, *Unelte agricole pe teritoriul Republicii Populare Române în epoca veche*, SCIV 1 (1950), 2, p. 83 – 109.

IRIMIA 1975 – M. Irimia, *Observații privind arheologia secolelor VII – V î.e.n. în Dobrogea*, Pontica 8 (1975), p. 89 – 114.

IRIMIA 1980 – M. Irimia, *Date noi privind așezările getice din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Pontica 13 (1980), p. 66 – 118.

IRIMIA 1999 – M. Irimia, *Unelte de fier din așezarea getică fortificată de la Adâncata (com. Aliman, jud. Constanța)*, Pontica 32 (1999), p. 73 – 82.

IRIMIA 2007 – M. Irimia, *Considerații privind așezările getice din Dobrogea și problemele existenței unor emporia în zona Dunării inferioare*, Pontica 40 (2007), p. 137 – 225.

GLODARIU & IAROSLAVSCHI 1979 – I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci (sec. II î.e.n. – I e.n.)*, Cluj – Napoca, 1979.

MATEI 1986 – C. Matei, *Cercetări perieghetice pe țărmul lacului Tașaul (II)*, Pontica 19 (1986), p. 253 – 266.

PAPASIMA 2006 – T. Papasima, *Cercetările arheologice de la Chirnogeni*, Pontica 39 (2006), p. 321 – 333.

SCORPAN 1971 – C. Scorpan, *Noi descoperiri getice în Dobrogea romană, secolele II – VI e. n.*, Pontica 4 (1971), p. 137 – 153.

[8] IRIMIA 1980, p. 78, n. 115; IRIMIA 2007, p. 153, n. 78; SÎRBU 1983, p. 49, nr. 117; LMI 2015, p. 1104, nr. 261.

[9] SCORPAN 1971, p. 141; IRIMIA 1980, p. 105; SÂRBU 1983, p. 53 , nr. 183; MATEI 1986, p. 253 – 255, nr. 4; LMI 2015, p. 1118 , nr. 411.

[10] IRIMIA 1975, p. 102 – 103; ALEXANDRESCU 1986, p. 26; LMI 2015, p. 2538, nr. 372.

SÎRBU 1983 – V. Sîrbu, *Nouvelles considérations générales concernant l'importation des amphores grecques sur le territoire de la Roumanie (les VIe – Ier siècles av.n.è.)*, Pontica 16 (1983), p. 43 – 67.

LIST OF ILLUSTRATION

Fig. 1. Getic agricultural tools – plow blades the 'spoon' type;
Fig. 2. Getic agricultural tools – plow blades the 'hook' type;
Fig. 3. Getic agricultural tools – plow knife.

Fig. 1. Fier de plug de tip „linguriță”.

Fig. 2. Fier de plug getic cu cârlig de prindere pentru partea lemnoasă a plugului.

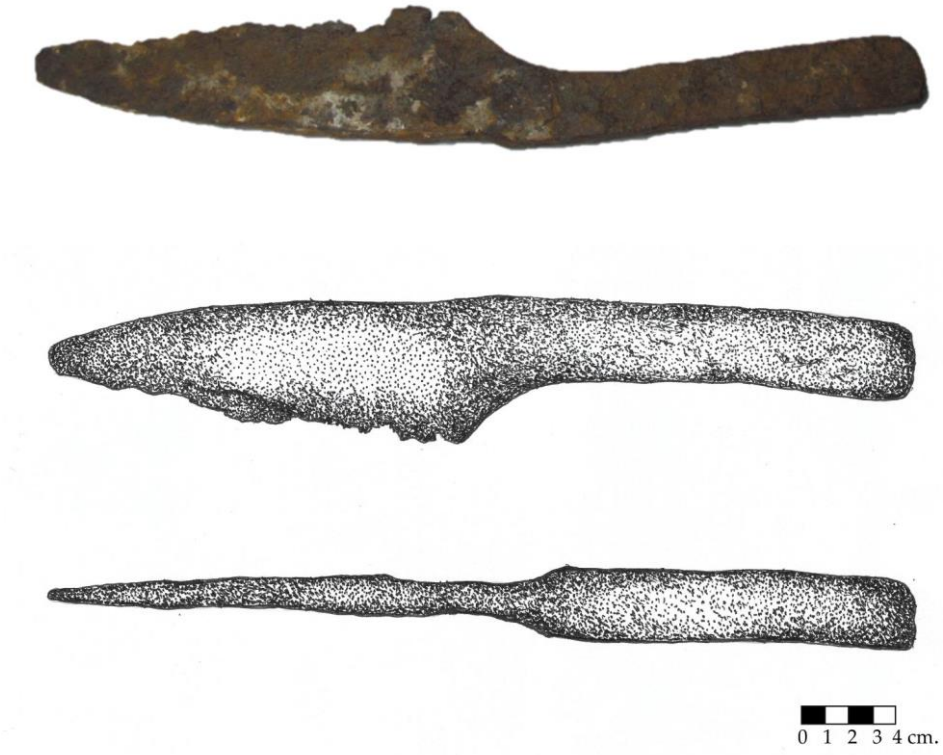

Fig. 3. Cuțit de plug getic.

FUSAIOLE ÎN MORMINTELE SARMATICE DIN MUNTENIA ȘI MOLDOVA

Liana OȚA[*]

Cuvinte cheie: *morminte, sarmați, Muntenia, Moldova, fusaiole.*
Keywords: *graves, Sarmatians, Wallachia, Moldavia, spindle whorls.*

Rezumat: *Obiceiul depunerii fusaiolelor nu este foarte des înregistrat, cel puțin în ceea ce privește complexele funerare sarmatice din Muntenia și Moldova. Chiar și așa, analiza caracteristicilor sale poate ajuta nu numai la completarea tabloului general al mormintelor sarmatice din cele două zone menționate, dar poate și evidenția anumite trăsături comune și diferențe. Numărul mormintelor sarmatice din Muntenia și Moldova în care s-au descoperit fusaiole nu este foarte mare – 36 (19 în Muntenia și 17 în Moldova), dintr-un total care poate fi estimat în jur de 500. Autoarea discută caracteristicile înmormântărilor (amenajarea mormintelor, orientarea și poziția defuncților, particularități de vârstă și sex ale indivizilor) și ale inventarului funerar (numărul, tipul și poziția fusaiolelor, asocierile de piese de inventar), precum și cronologia mormintelor. Atât cât se poate deduce din documentația disponibilă în momentul de față, fusaiolele au fost depuse cu precădere în morminte aparținând unor femei adulte, dintre care unele aveau un statut material și social ridicat.*

Abstract: *The custom of depositing spindle whorls is not so often attested, at least for the Sarmatian graves from Wallachia and Moldavia. Even so, the analysis of its characteristics can help not only to complete the general image of the Sarmatian graves from the two above-mentioned areas, but can also highlight certain common features and differences, too. The number of Sarmatian graves with spindle whorls from Wallachia and Moldavia is not a very large one – 36 (19 in Wallachia and 17 in Moldavia), out of a total that can be estimated at about 500 graves. The author discusses the characteristics of the burials (grave layout, orientation and position of the deceased, specific features of age and sex of the individuals), of the funerary inventory (number, type and position of spindle whorls, associations of grave goods) and the dating of the graves. As far as can be seen from the currently available documentation, the spindle whorls were deposited mainly in graves belonging to adult women, some of them with a high material and social status.*

[*] Liana OȚA: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București, România, mail: loredanaota@yahoo.com.

La prima vedere, fusaiolele par o piesă cu importanță minoră în inventarul complexelor funerare. Frecvența depunerii lor în morminte nu este foarte mare nici în provinciile Imperiului Roman (în Moesia Inferior, de pildă, la nivelul informației din 2013, dintr-un total de 1064 de morminte publicate detaliat, fusaiole au fost găsite doar în 11 complexe funerare, majoritatea concentrate în mediul rural și întâlnite doar excepțional în necropole ale orașelor grecești Tomis, Callatis și Dionysopolis[1]) și nici în mormintele sarmatice din Muntenia și Moldova. Dincolo de prezența lor redusă, cel puțin în ceea ce privește complexele funerare sarmatice din Muntenia și Moldova, depunerea fusaiolelor ca inventar funerar ajută nu numai la completarea tabloului general al mormintelor sarmatice din cele două zone menționate, dar poate și evidenția anumite trăsături caracteristice menite să contribuie la o mai bună înțelegere a unor comunități despre care studiile de organizare socială nu sunt, cel puțin în momentul de față, prea numeroase.

Muntenia (în sensul de zona cuprinsă între Carpații Meridionali, Dunărea și râul Olt) și Moldova (în sensul de regiunea dintre Prut și Carpații Orientali) sunt două zone marginale ale vastului areal populat de triburile pastoral nomade denumite în izvoarele antice drept „sarmați". Analiza separată a mormintelor din aceste regiuni este îndreptățită nu numai de marea varietate a expresiilor culturii materiale a unor triburi diverse, reunite sub denumirea convențională de „sarmați"[2] datorită prezenței unor trăsături generale comune, dar și de interacțiunea, în cele două zone amintite, cu Imperiul Roman și cu comunitățile dacice, ceea ce a imprimat anumite particularități, vizibile în ritualul funerar al sarmaților din Muntenia și Moldova.

Complexe în care s-au descoperit fusaiole

Numărul mormintelor sarmatice din Muntenia și Moldova în care s-au descoperit fusaiole nu este foarte mare – 36 (19 în Muntenia și 17 în Moldova), dintr-un total care poate fi estimat în jur de 500[3], cu prudența de rigoare datorată faptului că încă nu au fost publicate toate descoperirile atribuite sarmaților, deși unele au fost cercetate acum mai bine de cinci sau șase decenii[4].

[1] OȚA 2013, p. 7 și 236.

[2] OȚA 2018, p. 41.

[3] Numărul mormintelor sarmatice din Muntenia este, în stadiul actual al cercetării și publicării, de 277 de complexe funerare (OȚA & SÎRBU 2022, p. 135). Numărul complexelor funerare sarmatice din spațiul dintre Prut și Carpați este mai dificil de estimat, în principal din două cauze. Una dintre ele constă în numărul, greu fie și de aproximat, al mormintelor distruse, ca, de exemplu, Bucecea (ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA & ZAHARIA 1970, p. 284, nr. 226; PĂUNESCU, ȘADURSCHI & CHIRICA 1976, p. 63, nr. VII.1.B; PĂUNESCU & ȘADURSCHI 1997, p. 85-86, nr. VII.1.A; ȘOVAN 2013, p. 74, nr. 1) sau Râșești (BOGHIAN *et alii* 2014, p. 218-219, nr. 132), iar cealaltă constă în contrazicerea referitoare la numărul mormintelor: la Probota, unde, de exemplu, sunt menționate fie 12 morminte sarmatice (ZAHARIA & ZAHARIA 1962, p. 599), fie 14 (MAZILU 1985-1986, p. 70, nr. 4.1; CHIRICA & TANASACHI 1985, p. 329), 22 (BICHIR 1971, p. 276; BICHIR 1972, p. 138) sau 25 (BICHIR 1977, p. 168; BICHIR 1985, p. 1166). Exceptând complexele funerare distruse, cel puțin din datele adunate din publicații, numărul mormintelor sarmatice din Moldova pare, în stadiul actual, să se cifreze la maximum 207 de morminte.

[4] Nu dau decât exemplul mormintelor de la Valea Lupului, cercetate între anii 1953 și 1957 (CHIRICA & TANASACHI 1985, p. 345-346, nr. LXII.5.B.II), al celor de la Probota,

Cele 36 de morminte[5] provin din 30 de situri, dintre care 14 în Muntenia (Bucu, Chirnogi - *Terasa Rudarilor*, Chiscani - *sat*, Ciulnița, Gălățui, Grădiștea, Luciu, Oltenița - *Fundeneanu*, Oltenița - *Iordoc*, Oltenița - *Renie*, Râmnicelu, Siliștea - *Popină*, Smeeni - *Movila Mare*, Târgșor) și 16 în Moldova (Cristești, Drăgușeni, Epureni, Ghermănești, Giurcani, Glăvănești, Isaiia, Liveni, Peicani, Prăjeni - *Alimândra*, Prăjeni - *Țarnă*, Probota, Ripiceni, Ștefănești, Vorniceni și Vădeni[6]). Numărul acestor morminte este, cu siguranță, mai mare, dacă se ține cont de faptul că fusaiole sunt menționate în inventarul mormintelor de la Târgșor (cinci fusaiole[7], ceea ce înseamnă că, în afară de cele trei morminte deja publicate – M. 184, M. 198, M. 200, s-au mai descoperit încă unul sau două complexe funerare cu fusaiole ca inventar), Oltenița - *Coada Lupului* (în același punct în care au fost găsite trei morminte sarmatice, parțial distruse, s-au mai descoperit și alte piese, printre care și două fusaiole[8]), Largu (mai multe piese, printre care și trei fusaiole, găsite în preajma unor morminte[9]), Vlăsinești (opt morminte sarmatice, descoperite întâmplător, din care s-au recuperat vase ceramice, mărgele, oglindă și fusaiole[10]), Pogorăști (23 de morminte, din care provine, printre alte piese, și o fusaiolă[11], din alte complexe funerare decât din cele cinci publicate sistematic). Menționea unor fusaiole[12] descoperite într-un mormânt de la Oltenița - *Valea Mare* s-ar putea explica mai degrabă printr-o confuzie, căci, conform publicației inițiale, acesta nu avea inventar[13]. Pe teritoriul satului Râșești au fost descoperite întâmplător mai multe piese (3 - 4 vase ceramice, mărgele, fragmente dintr-o piesă de podoabă, oglindă, plăcuță de bronz și fusaiolă), despre care s-a presupus, în momentul publicării, că proveneau din inventarul unui mormânt sarmatic distrus[14]. Menționea câtorva zeci de morminte sarmatice distruse în punctul *Lutărie*, de la Râșești[15] este însă de natură să pună sub semnul întrebării această presupunere, nefiind exclus ca piesele publicate în 2006 să provină, de fapt, din mai multe complexe funerare. Pe teritoriul satului Probota, dar la aproximativ 400 m distanță de mormintele cercetate între anii 1959 și 1961, s-a mai găsit un mormânt, al cărui inventar consta doar dintr-o fusaiolă[16], dar care nu poate fi atribuit cu certitudine sarmaților. Faptul că, în rândurile ce urmează, voi lua în calcul doar 36 de morminte și nu 43 sau chiar 47 (așa cum ar rezulta dacă s-ar adăuga și

---

provenite din cercetările efectuate în anii 1960 și 1961 (CHIRICA & TANASACHI 1985, p. 329, nr. LX.1.C) și chiar al celor de la Oltenița, unde s-au desfășurat săpături între anii 1960 și 1967 (SÎRBU *et alii* 2014, p. 58-69, nr. 28-34 și 76-84, nr. 41, cu bibliografia anterioară).

[5] Pentru a nu îngreuna aparatul critic, bibliografia celor 33 de morminte se găsește la sfârșitul articolului, în catalog.

[6] Actualmente Raiu. Totuși, având în vedere că așa este cunoscut în literatura de specialitate, voi folosi pe parcursul acestui articol tot vechea denumire, adică Vădeni.

[7] NICULESCU 2003, p. 195.

[8] SÎRBU *et alii* 2014, p. 58-59, nr. 28-34.A (cu bibliografia anterioară).

[9] DRAGOMIR 1957, p. 306-307.

[10] FOIT 1970, p. 667-671; BÂRCĂ 2006, p. 374-375, nr. 164-171.

[11] IONIȚĂ, s.v. *Pogorăști*, *Divr* 1976, p. 475.

[12] BICHIR 1972, p. 156; BICHIR 1977, p. 184.

[13] MORINTZ & IONESCU 1970, p. 40.

[14] GARVĂN & FRÎNCULEASA 2006, p. 78-79.

[15] BOGHIAN *et alii* 2014, p. 218, nr. 132.

[16] VRABIE 1978-1979, p. 243; CHIRICA & TANASACHI 1985, p. 331, nr. LX.1.J.

complexele funerare inedite sau distruse menționate anterior) își află explicația în modul de analiză întreprins, în care accentul nu este pus atât pe fusaiolă ca atare, cât mai ales pe trăsăturile de ritual funerar și pe asocierile de piese de inventar, din care se pot trage anumite concluzii cu valabilitate generală.

Majoritatea complexelor funerare în care s-au descoperit fusaiole (27) provin din grupuri de morminte (21 la număr: Bucu, Chirnogi, Ciulnița, Drăgușeni - *Ostrov*, Gălățui, Giurcani, Glăvănești, Grădiștea, Isaiia, Liveni, Oltenița - *Iordoc*, Oltenița - *Renie*, Prăjeni - *Alimândra*, Prăjeni - *Țarnă*, Probota, Râmnicelu, Ripiceni, Siliștea, Smeeni, Târgșor, Vorniceni). Numărul total de înmormântări din grupuri variază între două și 16. De regulă, numărul mormintelor cu fusaiole dintr-un grup este de unul, cu trei excepții: Târgșor (unde s-au descoperit trei astfel de înmormântări dintr-un total de 18 morminte publicate[17]), Isaiia (două morminte cu fusaiole dintr-un total de 13), Grădiștea (două din 10), Oltenița-*Iordoc* (două din opt) și Siliștea (unde ambele morminte descoperite până în prezent aveau fusaiole ca piese de inventar[18]). Numărul mormintelor izolate în care s-au descoperit fusaiole este mult mai mic – doar nouă (Chiscani - *sat*, Cristești, Epureni, Ghermănești, Luciu, Oltenița - *Fundeneanu*, Peicani, Ștefănești, Vădeni). Dacă se ține cont de faptul că morminte distruse (care, însă, nu pot fi datate cu certitudine) au fost semnalate la Cristești, Epureni, Ghermănești și Luciu, atunci nu ar fi exclus ca acest număr al mormintelor izolate să fie chiar mai redus.

Trăsături caracteristice ale mormintelor; observații despre defuncți

Majoritatea mormintelor (28) sunt plane. Dintre cele opt excepții, șase sunt înmormântări secundare în tumuli mai vechi (Ciulnița, Giurcani, Glăvănești, Prăjeni - *Alimândra*, Prăjeni - *Țarnă*, Smeeni) și două în tell-uri (Gălățui și Râmnicelu).

În două cazuri, Glăvănești și Ciulnița M. 1, în același mormânt au fost depuse două persoane: doi adulți, bărbat și femeie (cel puțin conform inventarului funerar) la Ciulnița **(Pl. I/7)** și adult împreună cu un copil, înmormântat în aceeași groapă, dar cu 20 cm mai sus, la Glăvănești. Fusaiola **(Pl. I/6)** făcea parte din inventarul funerar al femeii de la Ciulnița și al persoanei adulte de la Glăvănești, ceea ce m-a determinat să fac referire în discuția asupra caracteristicilor mormintelor, în ambele cazuri, la câte o singură înmormântare, cea a femeii (notată cu 1B) la Ciulnița **(Pl. I/1-7)** și cea a persoanei adulte la Glăvănești.

Orientarea cea mai des înregistrată, în cazul mormintelor cu fusaiole ca piese de inventar, este cea pe direcția N-S, cu variațiile NNV-SSE, NNE-SSV, NV-SE, NE-SV, mai precis 28 de morminte (N-S: Ciulnița M. 1B, Epureni, Gălățui M. 4, Ghermănești, Giurcani T. 2 M. 1, Grădiștea M. 9, M. 11, Isaiia M. 15, Liveni M. 2, Luciu, Oltenița - *Iordoc* M. 3, Prăjeni - *Țarnă* M. 9, Probota M. 9, Târgșor M. 198;

[17] Pentru a nu introduce o marjă prea mare de eroare, am preferat să nu iau în calcul, la alcătuirea statisticilor, numărul total de morminte atribuite sarmaților care au fost descoperite până acum la Târgșor, care se cifrează la 36 (CIUPERCĂ, MĂGUREANU & ANTON 2015, p. 777), ci numărul de morminte publicate.

[18] Pentru o lectură mai ușoară, am numerotat convențional cu M. 1 mormântul femeii adulte și cu M. 2 cel al fetiței.

NNV-SSE: Chiscani - *sat*, Cristești, Drăgușeni M. 5[19], Isaiia M. 14, Prăjeni - *Alimândra* T. III M. 3, Târgșor M. 184; NNE-SSV: Chirnogi M. 31, Târgșor M. 200, Vorniceni M. 2; NV-SE: Bucu M. 6; NE-SV: cele două înmormântări de la Siliștea; cărora li se adaugă complexele funerare de la Glăvănești și Oltenița-*Fundeneanu*, a căror orientare aproximativă era N-S, posibil și M. 7 de la Oltenița-*Renie*, orientat, conform publicației inițiale, fie N-S, fie ENE-VSV). Doar trei astfel de înmormântări au fost orientate pe direcția V-E (Râmnicelu M. 16, Ștefănești și Vădeni – orientat VNV-ESE), una pe direcția ENE-VSV (Smeeni M. 2), iar orientarea mormântului de la Peicani, a M. 2 de la Oltenița – *Iordoc* și a M. 1 de la Ripiceni nu se cunoaște.

Spre deosebire de uniformitatea observată în cazul orientării, pozițiile persoanelor înmormântate în complexele funerare în care s-au descoperit fusaiole sunt mai variate. Deși poziția cea mai des înregistrată este cea de decubit dorsal, cu brațele întinse pe lângă corp și picioarele întinse (20 cazuri: Chiscani - *sat*, Ciulnița M. 1B, Cristești, Drăgușeni M. 5, Epureni, Gălățui M. 4, Ghermănești, Glăvănești, Isaiia M. 15, Liveni M. 2, Luciu, Oltenița - *Renie* M. 7, Prăjeni - *Alimândra* T. III M. 3, Prăjeni - *Țarnă* M. 9, Probota M. 9, Siliștea M. 1, Smeeni M. 2, Târgșor M. 184, Vădeni, Vorniceni M. 2, posibil și Oltenița - *Iordoc* M. 3 și Târgșor M. 198), totuși, numărul excepțiilor este ridicat – 11. Trebuie notat faptul că cele 11 excepții reprezintă tot atâtea poziții diferite: întins pe spate, cu antebrațele pe bazin (Bucu M. 6); întins pe spate, cu brațul drept întins pe lângă corp și cel stâng cu palma pe bazin (Grădiștea M. 9); întins pe spate, cu cu palma dreaptă pe bazin (Siliștea M. 2); întins pe spate, cu brațul stâng întins pe lângă corp și cel drept îndoit spre cap (Isaiia M. 14, **Pl. II/2**); întins pe spate, cu brațele întinse pe lângă corp, piciorul stâng întins și cel drept îndoit din genunchi (Giurcani T. 2 M. 1, **Pl. III/7**); întins pe spate, cu brațele întinse pe lângă corp, piciorul drept întins și cel stâng îndoit din genunchi (Grădiștea M. 11); cu corpul ușor înclinat pe partea stângă, brațul drept întins, iar cel stâng îndoit, cu palma sub cap (Râmnicelu M. 16); capul culcat pe dreapta, oasele toracelui culcate pe stânga, brațele întinse pe lângă corp, picioarele îndoite, cel drept așezat peste cel stâng (Târgșor M. 200); chircit, pe dreapta, cu brațele pe abdomen (Ștefănești); chircit, pe dreapta, cu brațul drept întins, iar cel stâng îndoit în unghi drept (Chirnogi M. 31, **Pl. III/8**); poziție șezând, conform informațiilor descoperitorilor (Peicani). Poziția persoanelor înmormântate în M. 2 de la Oltenița – *Iordoc*, la Oltenița – *Fundeneanu* și în M. 1 de la Ripiceni nu se cunoaște. Chiar dacă, în acest moment, nu poate fi oferită o explicație, ar trebui notat și faptul că, în cazurile în care se întâlnesc mai multe morminte în care au fost depuse fusaiole în același grup, pozițiile persoanelor înmormântate nu sunt identice. Numărul cazurilor în care defuncții au fost înmormântați în poziție de decubit dorsal și în alte poziții este echilibrat în Muntenia (opt, posibil 10 decubit dorsal și șapte excepții), spre deosebire de Moldova, unde predomină poziția de decubit dorsal (12 cazuri), excepțiile fiind doar patru la număr.

Numărul indivizilor înmormântați în complexele funerare cu fusaiole care au beneficiat de analiză antropologică este mic – doar opt cazuri (Chirnogi M. 31,

[19] În publicația inițială apare ca NNV-SSV.

Drăgușeni M. 5, Isaiia M. 14 și M. 15, Ripiceni M. 1, Smeeni M. 2, Târgșor M. 184 și M. 200), cărora li se adaugă estimarea Alexandrei Comșa pentru M. 7 de la Oltenița - *Renie*, pe baza fotografiei publicate[20]. Din această cauză, concluziile legate de vârsta și sexul defuncților au un mare grad de incertitudine. În șapte cazuri în care scheletele au fost analizate de către antropologi, s-a constatat că era vorba, fără excepție, de femei adulte, cu vârsta cuprinsă între 20 - 25 și 60 - 65 de ani (Chirnogi M. 31, Drăgușeni M. 5, Isaiia M. 15, Ripiceni M. 1, Smeeni M. 2, Târgșor M. 184 și M. 200). Conform estimărilor făcute de către arheologi, indivizii din alte nouă morminte erau de vârstă adultă (Bucu M. 6, Chiscani - *sat*, Ciulnița M. 1B, Giurcani T. 2 M. 1, Glăvănești, Grădiștea M. 9, Probota M. 9, Siliștea M. 1, Târgșor M. 198), cărora li se adaugă și persoana de vârsta adolescenței din M. 11 de la Grădiștea[21]. Persoanele înmormântate în M. 16 de la Râmnicelu și M. 2 de la Siliștea erau copii. Cu toată prudența de rigoare, se poate aprecia că, cel puțin în ceea ce privește comunitățile sarmatice din Muntenia și Moldova, fusaiolele au fost depuse mai degrabă în mormintele unor persoane adulte. În schimb, socotirea fusaiolelor drept un apanaj exclusiv al sexului feminin, încă foarte răspândită printre arheologi, în ciuda unor atenționări[22], nu este în întregime scutită de rezerve, cel puțin în cazul mormintelor sarmatice din Muntenia și Moldova. Semnele de întrebare sunt iscate de analiza scheletului din M. 14 de la Isaiia **(Pl. II/2)**, al cărui sex este dificil de precizat. Analiza antropologică a craniului indică o persoană de sex masculin (cu o probabilitate de 90-95%), dar scheletul postcranian ar putea indica o persoană de sex feminin. În condițiile în care oasele bazinului nu s-au păstrat în întregime, Georgeta Miu atribuie totuși scheletul unui bărbat[23]. Chiar dacă excepțional, cel puțin deocamdată, acest caz merită reținut, căci pune sub semnul întrebării, pe de o parte, echivalența automată dintre depunerea fusaiolelor și sexul feminin, iar pe de altă parte, chiar funcționalitatea pieselor interpretate aprioric drept fusaiole, care puteau, în realitate, să fi servit și în alte scopuri (la instrumente folosite pentru sfredelit, de pildă[24]).

Deformarea intenționată a craniului se înregistrează doar în patru cazuri (Drăgușeni M. 5, Ripiceni M. 1, Târgșor M. 184 și M. 200). O situație particulară a putut fi observată în ceea ce privește craniul din M. 2 de la Smeeni, unde procedura a rămas, din motive care nu pot fi sesizate, nefinalizată[25]. Persoana înmormântată în M. 1 din T. 2 de la Giurcani **(Pl. III/7)** avea o malformație la piciorul drept, femurul și oasele gambei fiind de o grosime exagerată, cu aspect spongios[26].

---

[20] Despre estimările Alexandrei Comșa privind vârsta defuncților din mormintele sarmatice din Muntenia, vezi OȚA 2018, p. 42 și nota 2.

[21] Atât cât reiese din analiza ritualului funerar, în ceea ce privește sarmații din Muntenia, persoanele aflate la vârsta adolescenței nu au fost îngropate după reguli diferite față de cele de vârstă adultă, ceea ce ar putea indica faptul că, din punct de vedere social, nu exista o distincție între adolescenți și adulți (OȚA, SÎRBU & MATEI 2013, p. 334-335).

[22] FOSTER 1993, p. 208.

[23] MIU 2002-2004, p. 63-64.

[24] FOSTER 1993, p. 210.

[25] FRÎNCULEASA *et alii* 2017, p. 178.

[26] BUZDUGAN 1982, p. 29-30.

Numărul, tipul și poziția fusaiolelor

De regulă, s-a depus câte o singură fusaiolă în mormânt, cu notabila excepție a M. 9 de la Grădiștea, unde s-au descoperit trei astfel de piese. Materialul din care au fost lucrate fusaiolele era lutul, de culoare cenușie sau negricioasă, din nou cu o excepție, în M. 16 de la Râmnicelu, unde fusaiola era din plumb. Forma fusaiolelor este fie tronconică (10 morminte: Ciulnița M. 1B, Grădiștea M. 11, Isaiia M. 14, M. 15, Luciu, Probota M. 9, Râmnicelu M. 16, Târgșor M. 184, M. 198, M. 200), fie bitronconică (17 morminte: Bucu M. 6, Chirnogi M. 31, Chiscani - *sat*, Cristești, Drăgușeni M. 5, Epureni, Giurcani T, 2 M, 1, Ghermănești, toate cele trei fusaiole din M. 9 de la Grădiștea, Liveni M. 2, Peicani, Prăjeni - *Alimândra* T. III M. 3, Prăjeni - *Țarnă* M. 9, Ripceni M. 1, Ștefănești, Vădeni, Vorniceni M. 2), deși într-un număr aproape la fel de mare de cazuri – nouă – nu există o descriere (Gălățui M. 4, Glăvănești, Oltenița - *Fundeneanu*, Oltenița - *Iordoc* M. 2, M. 3, Oltenița - *Renie* M. 7, Siliștea M. 1, M. 2, Smeeni M. 2). Chiar și cu acest amendament, al numărului mare de fusaiole cu formă neprecizată, este, totuși, de notat faptul că o eventuală diferențiere cronologică pe baza formei acestor piese (tronconice în cazul sarmaților și bitronconice în descoperirile aparținând culturii Sântana de Mureș – Černjachov[27]) pare să fie mai degrabă de evitat.

În cadrul celor două tipuri de fusaiole, tronconice și bitronconice, se pot deosebi câte două subtipuri, după cum urmează:

I. Fusaiole tronconice

1. Cu profil drept: Isaiia M. 15 **(Pl. III/2)**, Probota M. 9 **(Pl. III/1)**, Târgșor M. 184 **(Pl. III/3)**;

2. Cu profil rotunjit: Ciulnița M. 1B **(Pl. III/6)**, Isaiia M. 14 **(Pl. III/5)**, Luciu **(Pl. III/4)**;

Fusaiolele care nu au mai putut fi recuperate (Târgșor M. 198 și M. 200) sau care nu sunt ilustratrate (Grădiștea M. 11 și Râmnicelu M. 16) nu pot fi atribuite vreunuia din cele două subtipuri.

II. Fusaiole bitronconice

1. Cu partea inferioară scundă: Bucu M. 6 **(Pl. IV/3)**, Cristești **(Pl. IV/4)**, Giurcani T. 2 M. 1 **(Pl. IV/5)**, Prăjeni-*Alimândra* T. III M. 3 **(Pl. IV/2)**, Prăjeni-*Țarnă* M. 9 **(Pl. IV/1)**, Ripiceni M. 1 **(Pl. IV/6)**, Vorniceni M. 2 **(Pl. IV/7)**, posibil și Chiscani-*sat* și Drăgușeni M. 5;

2. Cu partea inferioară mai înaltă: Ghermănești **(Pl. IV/8)**, Epureni **(Pl. IV/9)**, Grădiștea M. 9 **(Pl. IV/10)**, Liveni M. 2 **(Pl. IV/4)**, Ștefănești **(Pl. IV/11)**, Peicani **(Pl. IV/12)**, Vădeni **(Pl. IV/13)**.

Absența ilustrației împiedică atribuirea fusaiolei din M. 31 de la Chirnogi unuia din cele două subtipuri.

Poziția în care s-au depus fusaiolele în complexele funerare nu pare să se supună unei anumite reguli, deși se poate remarca o preferință pentru depunerea

[27] NICULESCU 2003, p. 195 și n. 82.

fusaiolelor în zona brațelor (11 cazuri) sau a picioarelor (tot 11 cazuri), după cum urmează: lângă umărul drept (Glăvănești și Isaiia M. 15); lângă umărul stâng (Isaiia M. 14, Grădiștea M. 11); lângă palma dreaptă (Cristești, Epureni, Probota M. 9, Târgșor M. 200); lângă cotul drept (Prăjeni-*Alimândra* T. III M. 3, acolo unde nu este exclus să fi fost depus și un fus din lemn); lângă antebrațul stâng (Bucu M. 6); la jumătatea humerusului stâng (Târgșor M. 184); în zona picioarelor (Chiscani - *sat*, Ghermănești, Oltenița - *Iordoc* M. 3, Siliștea M. 2); la jumătatea femurului drept (Chirnogi M. 31); lângă femurul stâng (Târgșor M. 198); lângă genunchiul stâng (Giurcani T. 2 M. 1); imediat sub genunchi, între gambe (Smeeni M. 2); între labele picioarelor (Luciu); la baza tibiei stângi (Ciulnița M. 1B); între tibii și fibule (Gălățui M. 4). Conform informațiilor primite de la descoperitorul M. 5 de la Drăgușeni, deși deranjată, fusaiola a fost găsită, totuși, în partea inferioară a scheletului, așadar nu poate fi exclusă o depunere inițială tot în zona picioarelor. Ca observație, poate fi notat că, cel puțin pe baza evidenței din acest moment, în mormintele sarmatice din Muntenia fusaiolele par să fie depuse mai degrabă în zona picioarelor (nouă cazuri), mai puțin în zona brațelor (patru cazuri), în timp ce, în cazul complexelor funerare sarmatice din Moldova, se înregistrează mai des depunerea în zona brațelor (șapte cazuri) decât în cea a picioarelor (două, posibil trei cazuri). În două morminte, ambele din Muntenia, fusaiolele au fost găsite în zona bazinului (Râmnicelu M. 16 și Siliștea M. 1). Fusaiola din M. 9 de la Prăjeni-*Țarnă* a fost găsită lipită de craniu, lângă urechea stângă. Din păcate, datele despre poziția fusaiolelor din 10 complexe funerare (Grădiștea M. 9, Liveni M. 2, Oltenița-*Fundeneanu*, Oltenița-*Iordoc* M. 2, *Oltenița-Renie* M. 7, Peicani, Ripiceni M. 1, Ștefănești, Vădeni, Vorniceni) nu au mai putut fi recuperate.

Asocieri de piese de inventar

Inventarul mormintelor sarmatice din Moldova și Muntenia în care s-au depus fusaiole cuprinde relativ puține categorii de piese. La prima vedere, fusaiolele se asociază cu predilecție cu piesele de podoabă (32 de cazuri), însă aici trebuie reținut un amendament, asupra căruia am mai atras atenția și cu alte ocazii[28]. Nu toate mărgelele care au fost găsite în morminte constituiau în, mod real, piese de podoabă, căci unele puteau fi cusute pe veșmânt, fiind deci parte intrinsecă a acestuia. Din păcate însă, în multe cazuri nu putem avea certitudinea rolului pe care l-ar fi jucat mărgelele, în momentul înmormântării. Mărgelele descoperite la gât sau la mâini, de pildă, puteau să fi fost coliere de mărgele sau brățări, dar nu este exclus nici să fi fost cusute pe gulerul sau mânecile hainei. Dacă se exclud mormintele pentru care poziția mărgelelor nu mai poate fi cunoscută sau cazurile în care s-a putut observa că mărgelele ornau veșmintele, atunci numărul mormintelor în care fusaiolele se asociază cu piese de podoabă scade vizibil, la 19 sau 21 complexe funerare (incertitudinea este dată de cele două morminte de la Siliștea, unde mărgelele au fost găsite la mâini, fără nicio altă precizare suplimentară). Aceste morminte sunt: Chirnogi M. 31, Chiscani - *sat*, Ciulnița M. 1B, Cristești, Drăgușeni M. 5, Isaiia M. 14, Grădiștea M. 11, Luciu, Peicani, Prăjeni - *Alimândra* T. III M. 3, Prăjeni - *Țarnă* M. 9, Probota M. 9,

[28] SÎRBU *et alii* 2014, p. 108-110; OȚA 2020a, p. 167; OȚA 2020b, p. 309-311.

Ștefănești, Târgșor M. 184, M. 198, Vădeni, poate și Siliștea M. 1 și M. 2. Obiectele de podoabă constau, în cele mai multe cazuri (17), din mărgele, care alcătuiau șiraguri purtate la gât (Chiscani-*sat*, Ciulnița M. 1B – **Pl. I/1**, Cristești, Drăgușeni M. 5, Grădiștea M. 11, Isaiia M. 14 – **Pl. II/1, 5,** Peicani – **Pl. V/2**, Prăjeni - *Alimândra* T. III M. 3, Prăjeni - *Țarnă* M. 9 – **Pl. VI/9, 11, 13**, Probota M. 9, Târgșor M. 184 și M. 198, Vădeni), posibil și brățări (Ciulnița M. 1B, Siliștea M. 1 și M. 2). În șapte sau opt morminte s-au descoperit cercei: Chiscani - *sat*, Prăjeni - *Alimândra* T. III M. 3, Prăjeni - *Țarnă* M. 9 – **Pl. VI/5**, Probota M. 9, Ripiceni M. 1, Târgșor M. 184, M. 198, posibil Peicani – **Pl. IV/5**). Clopoțeii au fost descoperiți în patru morminte (Luciu, Prăjeni - *Țarnă* M. 9 – **Pl. VI/6, 7**, Ștefănești, Vorniceni M. 2), brățările în trei morminte (Chirnogi M. 31, Drăgușeni M. 5, Vădeni), la fel și pandantivele (Târgșor M. 184 și Vădeni – unde în ambele cazuri erau purtate la colier și Prăjeni - *Țarnă* M. 9 – **Pl. VI/2-4**). Un inel de tâmplă din argint provine din M. 2 de la Liveni. De regulă, în mormintele cu fusaiole s-a descoperit câte un singur tip de podoabă (cel mai des mărgele purtate la gât, dar și clopoțel la Luciu și Ștefănești, brățară la Chirnogi sau inel de tâmplă la Liveni M. 2), seturile fiind reduse atât ca număr de morminte unde au fost găsite (opt), cât și ca tipuri de podoabe: colier de mărgele și cercei la Chiscani - *sat*, Prăjeni - *Alimândra* T. III M. 3, Târgșor M. 184, M. 198; colier de mărgele și brățară la Drăgușeni M. 5, Probota M. 9 și Vădeni; colier de mărgele, trei pandantive și doi clopoței la Prăjeni-*Țarnă* M. 9.

Dacă se ține cont de toate semnele de întrebare, deja menționate, referitoare la piesele de podoabă, atunci categoria de piese cel mai des asociate cu fusaiolele o reprezintă vasele ceramice – 31 de complexe funerare (mormintele unde nu au fost găsite vase ceramice sunt doar cinci: Gălățui M. 4, Isaiia M. 14, M. 15, Oltenița-*Iordoc* M. 2, Târgșor M. 200). Menționez de la bun început ca am exclus M. 14 de la Isaiia din rândul mormintelor în care s-au depus vase ceramice asociate cu fusaiole, nu numai din cauză că acolo s-a descoperit doar o toartă de amforă, ci și pentru că fragmentul ceramic a fost găsit mai sus decât scheletul și restul inventarului, existând posibilitatea ca acesta să fi fost antrenat în cursul umplerii gropii. Balanța dintre ceramica lucrată cu mâna și cea lucrată la roată este relativ echilibrată: 16, respectiv 17 morminte, dar există și patru morminte în care doar se menționează depunerea ceramicii, fără alte detalii (Ciulnița M. 1B, Siliștea M. 1 și M. 2, Liveni M. 2). Tipurile de vase lucrate cu mâna sunt borcanele (11 cazuri: Bucu M. 6, Chiscani-*sat*, Epureni, Ghermănești, Grădiștea M. 9 – **Pl. V/7, 8**, M. 11, Oltenița-*Renie* M. 7, Peicani – **Pl. V/1**, Râmnicelu M. 16, Târgșor M. 184, M. 198), vas sferoidal (Oltenița-*Fundeneanu*), cană (Giurcani T. 2 M. 1), ulcior (Cristești) și vase de tip neprecizat (Probota M. 9, Ripiceni M. 1). Câteva particularități se desprind din enumerarea de mai sus, care merită menționate, chiar dacă acum nu pot fi explicate. Ceramica lucrată cu mâna se asociază mai des cu fusaiolele în mormintele sarmatice din Muntenia (nouă cazuri) decât în cele din Moldova (șapte cazuri). O altă deosebire constă în cvasi - uniformitatea tipurilor de vase lucrate cu mâna din mormintele cu fusaiole din Muntenia, mai precis borcane, cu o singură excepție, cea a vasului sferoidal de la Oltenița - *Fundeneanu*, în timp ce în complexele analizate din Moldova varietatea tipologică este mai mare – borcane (trei cazuri), ulcior, cană, cărora li se adaugă vasele de tip neprecizat din M. 9 de la Probota și M. 1 de la Ripiceni. În 15 din cele 17 morminte

în care fusaiolele s-au descoperit asociate cu vase ceramice lucrate la roată, recipientele aveau analogii în repertoriul olăriei dacice: căni (12 morminte: Chirnogi M. 31, Chiscani-*sat*, Drăgușeni M. 5, Epureni, Oltenița-*Fundeneanu*, Oltenița-*Iordoc* M. 3, Oltenița-*Renie* M. 7, Peicani – **Pl. V/6**, Smeeni M. 2, Ștefănești, Vădeni, Vorniceni M. 2), castroane (Luciu, Oltenița-*Renie* M. 7, Peicani – **Pl. V/5**, Probota M. 9), vas bitronconic (Grădiștea M. 9 – **Pl. V/10**). Deși lucrată la roată, cana din T. III M. 3 de la Prăjeni - *Alimândra* are analogii printre recipientele din spațiul de la est de râul Prut. În mod surprinzător, ceramica romană este prezentă în doar două complexe: Luciu (căniță și urcior) și Prăjeni - *Țarnă* M. 9 (castron – **Pl. VI/8**). Spre deosebire de ceramica lucrată cu mâna, vasele lucrate la roată au fost depuse în mod aproape egal în complexele funerare cu fusaiole din Muntenia și Moldova (opt în Muntenia, nouă în Moldova), iar varietatea tipologică este mai mare, de data aceasta, în Muntenia: căni lucrate la roată, castron, vas bitronconic în cazul ceramicii cu analogii în olăria dacică, ulcior și căniță romane, spre deosebire de Moldova, unde s-au descoperit căni, cu analogii în mediul dacic și cel sarmatic și două castroane, unul lucrat la roată, din pastă cenușie și unul produs al atelierelor din Imperiul Roman. În cele mai multe morminte cu fusaiole (22) s-a depus un singur vas ceramic, fie lucrat cu mâna (opt cazuri: Bucu M. 6, Cristești, Ghermănești, Giurcani T. 2 M. 1, Grădiștea M. 11, Râmnicelu M. 16, Ripiceni M. 1, Târgșor M. 184), fie lucrat la roată (cu analogii în mediul dacic în șapte cazuri – Chirnogi M. 31, Drăgușeni M. 5, Oltenița - *Iordoc* M. 3, Smeeni M, 2, Ștefănești, Vădeni, Vorniceni M. 2, sau în cel sarmatic – T. III M. 3 de la Prăjeni-*Alimândra*, fie import roman – Prăjeni - *Țarnă* M. 9), cărora li se adaugă recipientele de tip neprecizat de la Ciulnița M. 1B, Glăvănești, Liveni M. 2 și Siliștea M. 1 și M. 2. Câte două vase au fost depuse în cinci morminte: ambele borcane lucrate cu mâna (Târgșor M. 198), cană lucrată la roată, cu analogii în mediul dacic și vas lucrat cu mâna (borcan la Chiscani - *sat* și Epureni, vas sferoidal la Oltenița - *Fundeneanu*), castron lucrat la roată și vas lucrat cu mâna (Probota M. 9). Un număr de trei vase se înregistrează la Luciu (căniță și ulcior romane și castron cu analogii în olăria dacică), Grădiștea M. 9 (două borcane lucrate cu mâna și un vas bitronconic) și Peicani (borcan lucrat cu mâna, cană și castron lucrate la roată, cu analogii în mediul dacic). Două borcane lucrate cu mâna, două căni și un castron lucrate la roată, cu analogii în mediul dacic și două vase de tip neprecizat au fost descoperite în M. 7 de la Oltenița - *Renie*. Este lesne de observat, din enumerarea de mai sus, că, în timp ce numărul mormintelor cu fusaiole în care s-a depus câte un singur vas este echilibrat în Muntenia (10 complexe) și în Moldova (12 morminte), înmormântările cu mai multe recipiente ceramice predomină în Muntenia (șase), față de Moldova (trei).

O altă categorie de piese foarte des întâlnită în mormintele sarmatice din Muntenia și Moldova este cea a oglinzilor, asociate în 16 cazuri cu fusaiolele: Bucu M. 6, Chiscani - *sat*, Ciulnița M. 1B – **Pl. I/4**, Drăgușeni M. 5, Epureni, Ghermănești, Grădiștea M. 11, Isaiia M. 15, Luciu, Oltenița - *Renie* M. 7, Prăjeni - *Alimândra* T. III M. 3, Ștefănești, Târgșor M. 184, M. 198, M. 200, Vorniceni M. 2.

De o frecvență în adevăratul sens al cuvântului se mai poate vorbi doar în cazul combinației dintre fusaiole și piese de port, înregistrată în 10 morminte (fibule la Chiscani - *sat*, Epureni, Isaiia M. 15, Liveni M. 2, Luciu, Ripiceni M. 1,

posibil Smeeni M. 2 și Chirnogi M. 31, fibulă și cataramă în M. 198 de la Târgșor, fibulă, cataramă și evantai în M. 1B de la Ciulnița – **Pl. I/2-3**).

În mod excepțional, în mormintele cu fusaiole din Muntenia și Moldova s-au mai depus o piesă ce ar putea să fie o lamă de cuțit (Grădiștea M. 9), scoici (în număr de patru, la Ștefănești), vas de sticlă (unul sigur, în M. 14 de la Isaiia– **Pl. II/4**, posibil două, dacă vasul de sticlă din M. 7 de la Oltenița - *Renie* nu este rezultatul unei confuzii cu recipientul de la Ulmeni[29]) și cretă (Grădiștea M. 9).

Datarea mormintelor cu fusaiole

Datarea complexelor funerare din Muntenia și Moldova în care s-au descoperit fusaiole prilejuiește și ea evidențierea câtorva deosebiri de detaliu între cele două regiuni. Cu excepția celor două morminte de la Siliștea, al căror inventar nu este, încă, suficient de detaliat publicat pentru a permite o datare, majoritatea mormintelor cu fusaiole din Muntenia (15) se datează în faza a doua a pătrunderii sarmaților în zona menționată, mai precis începând cu sfârșitul secolului al II-lea p. Chr. și în secolul al III-lea: Bucu M. 6[30], Chirnogi M. 31[31], Chiscani-*sat*[32], Ciulnița M. 1B[33] **(Pl. I)**, Gălățui M. 4[34], Grădiștea M. 9 **(Pl. V/7-10)** și M. 11[35], Luciu[36], Oltenița - *Iordoc* M. 2 și M. 3, Oltenița - *Renie* M. 7[37], Smeeni M. 2, Târgșor M. 184, M. 198 și M. 200[38]. Doar două morminte cu fusaiole din Muntenia, Oltenița - *Fundeneanu* și Râmnicelu M. 16[39] se datează în prima etapă de pătrundere a sarmaților în Muntenia, începând cu sfârșitul secolului I p. Chr. și în primele decenii ale secolului următor. Situația este echilibrată în Moldova, în ciuda celor patru complexe funerare de la Cristești, Glăvănești, Liveni M. 2 și Probota M. 9, a căror datare nu se lasă, pentru moment, descifrată. Patru morminte cu fusaiole din Moldova se datează în cea de-a doua jumătate sau la sfârșitul secolului I p.

[29] SÎRBU *et alii* 2014, p. 67, nr. 6.

[30] SÎRBU *et alii* 2014, p. 123, iar pentru o discuție generală asupra mormintelor din etapa a doua de pătrundere a sarmaților din Muntenia vezi OȚA 2020a, p. 160-174.

[31] Piesele care indică datarea grupului de morminte de la Chirnogi-*Terasa Rudarilor* în intervalul de timp menționat sunt: cănița romană din M. 1 (ȘERBĂNESCU 2020, p. 197), asemănătoare cu recipientul descoperit în cpl. 2/2009 de la Măriuța (SÎRBU *et alii* 2014, p. 56, nr. 1 și p. 129, cu bibliografia anterioară; OȚA 2020, p. 160-174), piesele din sidef, în formă de cruciulițe din M. 41 (ȘERBĂNESCU 2020, p. 202), care își găsesc analogii în mormintele de la Mitoc-*Malu Galben* (GRUMEZA 2021, p. 182, M. 8) și Focșani (UNTARU & MORINTZ 1962, p. 157-162; MORINTZ 1959, p. 451-467) și fragmentul de oglindă cu tamga din M. 31 (ȘERBĂNESCU 2020, p. 203), apogeul de utilizare al pieselor similare fiind intervalul de timp ce cuprinde a doua jumătate a secolului al II-lea și prima jumătate a secolului al III-lea p. Chr. (BÂRCĂ & SYMONENKO 2009, p. 247).

[32] OȚA & SÎRBU 2009, p. 191; OȚA 2020a, p. 160-174.

[33] SÎRBU *et alii* 2014, p. 126-127; OȚA 2020a, p. 160-174.

[34] SÎRBU *et alii* 2014, p. 125; OȚA 2020a, p. 160-174.

[35] OȚA & SÎRBU 2009, p. 192-194; OȚA 2020a, p. 160-174.

[36] OȚA 2020a, p. 160-174.

[37] SÎRBU *et alii* 2014, p. 123-124 (pentru Oltenița-*Iordoc*) și 121-122 (pentru Oltenița-*Renie*); OȚA 2020a, p. 160-174.

[38] Pentru datarea mormintelor de la Smeeni - *Movila Mare* și Târgșor vezi OȚA 2020a, p. 160-174.

[39] SÎRBU *et alii* 2014, p. 131-132 (pentru Oltenița - *Fundeneanu*) și OȚA & SÎRBU 2009, p. 185-187 (pentru Râmnicelu), iar pentru o discuție generală asupra mormintelor din prima etapă de pătrundere a sarmaților din Muntenia vezi OȚA & SÎRBU 2016a, p. 262-280.

Chr.: Drăgușeni M. 5, Giurcani T. 2 M. 1, Ștefănești[40] și Prăjeni-*Alimândra* T. III M. 3[41]. M. 9 de la Prăjeni - *Țarnă*[42] **(Pl. VI)** se poate data ceva mai târziu, la începutul secolului al II-lea p. Chr. Pentru înmormântările de la Epureni[43], Ghermănești, Vorniceni M. 2[44], Ripiceni M. 1[45] și Isaiia (ambele complexe funerare, M. 14[46] și M. 15[47]) poate fi presupusă o datare în cea de-a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr. sau în prima jumătate a secolului următor, iar cele mai târzii morminte cu fusaiolă din Moldova, datate în secolul al III-lea p. Chr., sunt cele de la Peicani – **Pl. V/1-6**[48] și Vădeni[49]. Judecând însă pe ansamblu, cronologia mormintelor sarmatice cu fusaiole din Muntenia și Moldova arată că cele mai multe astfel de complexe funerare (23, dintre care 15 din Muntenia și opt din Moldova) se datează în a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr. și în cursul secolului al III-lea și doar șapte morminte cu fusaiole (cinci din Moldova și două din Muntenia) fac parte dintre înmormântările sarmatice timpurii din zonele amintite, mai precis de la sfârșitul secolului I p. Chr. și începutul celui următor.

[40] BÂRCĂ 1999-2000, p. 142 și BÂRCĂ 2006, p. 307, nr. 54 (pentru Drăgușeni M. 5); BÂRCĂ 2006, p. 313, nr. 64 (pentru Giurcani T. 2 M. 1); BÂRCĂ 2006, p. 359, nr. 138 și BICHIR 1993, p. 146 (pentru Ștefănești).

[41] URSULESCU *et alii* 2021, p. 175.

[42] URSULESCU *et alii* 2021, p. 175-176.

[43] Indicatorii cronologici ai unei datări în cea de-a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr. sau în prima jumătate a secolului următor sunt oglinda cu tamga și fibula tip V.A.3, în clasificarea lui Kirsten Hellström (HELLSTRÖM 2018, p. 100).

[44] Pentru mormintele de la Ghermănești și Vorniceni se poate presupune aceeași datare ca în cazul complexului funerar de la Epureni, pe baza depunerii în mormânt a unei oglinzi cu tamga.

[45] GRUMEZA & SIMALCSIK 2020, p. 79.

[46] Datarea foarte generală, din a doua jumătate a secolului I p. Chr. până la începutul secolului al III-lea (BOȚAN, PARASCHIV & NUȚU 2010, p. 228) a unguentariului de sticlă tip candelă **(Pl. II/4)**, Isings 82B1 (ISINGS 1957, p. 98-99) este restrânsă de mărgelele pastilate și cele prismatice – **Pl. II/1** (găsite în necropolele de la Neizats și Opushki, dar din sticlă și carneol, vezi KHRAPUNOV & STOYANOVA 2021, p. 225; STOYANOVA 2021, p. 113) la a doua jumătate, poate chiar sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea p. Chr. Mărgele prismatice din sticlă s-au găsit în mai multe complexe funerare din necropola de la Ust'-Alma, datate în prima jumătate a secolului al III-lea p. Chr. (TRUFANOV 2010, M. 702, p. 158, ris. 8/г; M. 797, p. 164, ris. 15/5г; M. 824, p. 173, ris. 19/22к; M. 825, p. 175, ris. 22/14м; M. 846, p. 180, ris. 9*д*). În Moesia Inferior, unguentariile cu corpul conic și gâtul cilindric, înalt și subțire se găsesc în morminte din secolul al II-lea p. Chr. (BUCOVALĂ 1968, p. 99-103; BOȚAN, PARASCHIV & NUȚU 2010, p. 229).

[47] Datare presupusă pe baza prezenței în inventarul mormântului a unei oglinzi cu tamga și a mărgelelor pastilate de lapislazuli, asemănătoare cu cele descoperite în mormântul de la Căscioarele (SÎRBU *et alii* 2014, p. 33, nr. 4a, cu analogii), Mitoc-*Malu Galben* M. 1 și M. 7 (dar din sticlă și carneol, vezi GRUMEZA 2021, p. 176, 179, 181), Hunedoara Timișană M. 3 (tot din sticlă, vezi BÂRCĂ 2014, p. 149-150 și GRUMEZA & BÂRCĂ 2020, p. 411).

[48] Castron din pastă cenușie **(Pl. V/5)**, asemănător cu cel din M. 1 de la Cetatea Veche, datat în secolul al III-lea (SÎRBU *et alii* 2014, p. 36-37 și 125).

[49] Mărgele asemănătoare cu cele din M. 1 de la Spiru Haret, care pot fi datate în secolele III-IV p. Chr. (OȚA & SÎRBU 2009, p. 64).

Markeri de statut?

Un ultim aspect ar mai fi de subliniat în ceea ce privește obiceiul depunerii fusaiolelor în mormintele sarmatice din Muntenia și Moldova. Atunci când am discutat mormintele datate în cea de-a doua etapă de pătrundere a sarmaților în Muntenia, am observat că, pe fondul unei diversificări a categoriilor de inventar și de creștere a numărului de piese descoperite în morminte, ieșea în evidență o adevărată serie de morminte feminine. Chiar și în cadrul acestei serii, modul de alcătuire al inventarului era diferit. Un prim grup de morminte (11) este alcătuit din complexele funerare în care s-au descoperit seturi de podoabe (coliere de mărgele, cercei, pandantive, clopoței și uneori brățări), asociate cu oglinzi, și mai rar cu fibule și fusaiole. Un alt grup de morminte, mai redus ca număr (doar trei complexe funerare) se caracterizează nu prin numărul și diversitatea pieselor de podoabă, ci prin numărul mare de vase ceramice (trei sau chiar șapte) sau de alte piese, printre care se remarcă cele trei fusaiole din M. 9 de la Grădiștea[50] **(Pl. V/7-10)**. Faptul că opt din această serie de 14 morminte din Muntenia aveau în inventarul lor fusaiole (Chiscani - *sat*, Ciulnița M. 1B – **Pl. I/1-6**, Grădiștea M. 9 – **Pl. V/7-10** și M. 11, Luciu, Oltenița - *Renie* M. 7, Târgșor M. 184 și M. 198) ar putea, la prima vedere, să dea impresia că fusaiolele s-ar putea număra printre markerii care caracterizează, dacă nu un anumit statut social, cel puțin un posibil mod de afișare a bogăției, înregistrat în cazul a opt înmormântări dintr-un total de 19 complexe funerare din Muntenia în care s-au depus fusaiole, deci un procent de 42,10%. Chiar dacă fusaiolele sunt parte componentă a inventarului unei mari părți din această serie de morminte din Muntenia, totuși, trebuie subliniat faptul că ele nu reprezintă markeri de statut *per se*, ci doar ca piese dintr-un ansamblu, dovadă fiind cele 10 morminte în care s-au depus, într-adevăr, fusaiole (și uneori nimic altceva, precum în M. 4 de la Gălățui, unde mărgelele par, mai degrabă, să fi împodobit veșmintele decât să fi fost obiecte de inventar funerar propriu-zise, depuse în mod intenționat), dar nu și alte piese cu valoare de simbol de statut. Cel puțin în momentul de față, singurul mormânt cu fusaiolă din Moldova care pare să fie asemănător cu înmormântările din seria menționată anterior din Muntenia este complexul funerar de la Peicani **(Pl. V/1-6)**, al cărui inventar era alcătuit din trei recipiente ceramice, colier de mărgele, un fragment de cercel și o fusaiolă. Chiar dacă nu se caracterizează prin diversitatea și numărul pieselor de inventar, M. 14 de la Isaiia **(Pl. II/1-7)** atrage atenția prin descoperirea unui unguentariu de sticlă, depus în mormânt împreună cu conținutul său. În ansamblul mormintelor sarmatice, vasele de sticlă sunt prezențe extrem de rare[51] (în stadiul actual al

[50] OȚA 2020a, p. 172.

[51] În întreg spațiul est-carpatic, de altfel, s-au descoperit foarte puține unguentarii de sticlă în perioada cuprinsă între secolul al II-lea a. Chr. și al II-lea p. Chr., ele provenind cu precădere din așezările dacice de tip dava (BOȚAN 2015, p. 136). În secolele II - III p. Chr., se poate observa o diferență în ceea ce privește tipurile de vase de sticlă importate, recipientele de toaletă fiind descoperite aproape numai în mormintele sarmatice (POPA 2015, p. 167), în timp ce în așezările și necropolele dacice din spațiul est-carpatic s-au găsit aproape numai recipiente de băut (IONIȚĂ 2000 - 2001, p. 222 - 223, 232; CROITORU 2011, p. 298). Vasele de sticlă găsite în mediul dacic din Muntenia din secolele II-III p. Chr. sunt relativ puține, dar mai diversificate tipologic decât cele din Moldova (IONIȚĂ 2000-2001, p. 222 și 233).

cercetării, sigură este doar descoperirea a încă unui astfel de recipient la Ulmeni[52], deși nu poate fi exclusă nici depunerea unui vas de sticlă în M. 7 de la Oltenița - *Renie*[53]), care pot fi interpretate drept mărfuri de lux, nu numai pentru mormintele sarmatice datate la sfârșitul secolului I p. Chr. și în primele decenii ale secolului următor[54], ci și pentru cele ulterioare, spre deosebire de alte zone[55]. Complexul funerar discutat de la Isaiia se poate astfel, alătura, în ciuda decalajului cronologic, numărului destul de restrâns de morminte care dovedesc un acces privilegiat la importurile romane[56], cu atât mai mult cu cât nu trebuie uitat faptul că, în acest caz, ceea ce conta era conținutul recipientului, vasul de sticlă nefiind altceva decât un ambalaj, în timpul vieții persoanei care-l deținea[57] și un obiect conținând o ofrandă[58], atunci când a fost depus în mormânt. Prezența unui vas ceramic roman în inventarul M. 9 de la Prăjeni - *Țarnă* și asocierea sa cu un set de podoabe compus din colier de mărgele, un cercel (posibil doi, dovadă prezența a două pandantive de cercel), trei pandantive-căldărușă, doi clopoței și o fusaiolă **(Pl. VI/1-15)** pot fi argumente care să îndreptățească încadrarea complexului funerar amintit în rândul mormintelor cu acces privilegiat la importurile romane, posibilă dovadă a unui statut de elită. Totuși, este de subliniat faptul că, deși anumite morminte în care s-au găsit fusaiole pot fi puse în legătură cu un statut mai înalt decât al majorității membrilor unei comunități, aceasta nu înseamnă că obiceiul depunerii unor astfel de piese casnice este doar apanajul acestor morminte. Certă pare să fie, atât cât se poate deduce din documentația disponibilă în momentul de față, doar depunerea cu precădere a fusaiolelor în morminte aparținând unor femei adulte, dintre care doar unele aveau un statut material și social ridicat.

Chiar dacă întreprinsă pe piese nu foarte des întâlnite în inventarul mormintelor sarmatice și pe două zone de margine din arealul vast dominat de populațiile încadrate generic sub denumirea de „sarmați", analiza mormintelor cu fusaiole din Muntenia și Moldova a pus în evidență atât trăsături comune, cât și deosebiri între complexele funerare, care par să mărturisească o evoluție comună doar până la un anumit punct[59] a comunităților sarmatice din cele două zone.

[52] SÎRBU *et alii* 2014, p. 115.

[53] OȚA 2020b, p. 309.

[54] SÎRBU *et alii* 2014, p. 118-119.

[55] Erik Hrnčiarik subliniază că, în spațiul Slovaciei de astăzi, vasele de sticlă au constituit un produs de lux doar în secolul I p. Chr. și în primele decenii ale secolului următor. Începând cu secolul al II-lea p. Chr., producția de vase de sticlă a devenit una de masă, în diferite centre din Imperiul Roman, ceea ce a avut drept consecință o ieftinire a acestor recipiente (HRNČIARIK 2009, p. 156).

[56] OȚA & SÎRBU 2020, p. 202-203.

[57] HRNČIARIK 2009 p. 155; KREKOVIČ 2011, p. 83; POPA 2015, p. 167.

[58] FEUGÈRE 1993, p. 121.

[59] OȚA & SÎRBU 2016b, p. 217-219 și 233-235.

CATALOG:

1. **Bucu (com. Bucu, jud. Ialomița)**
Pochină **M. 6** (SÎRBU *et alii* 2014, p. 18-19, 123, cu bibliografia anterioară);

2. **Chirnogi (com. Chirnogi, jud. Călărași)**
Terasa Rudarilor **M. 31 (1988)** (ȘERBĂNESCU 2020, p. 200-201);

3. **Chiscani (com. Chiscani, jud. Brăila)**
sat **M.** (OȚA & SÎRBU 2009, p. 24 - 27, nr. II A 8 - 9, p. 96 - 98, nr. 9 - 11, p. 119, 191, cu bibliografia anterioară);

4. **Ciulnița (com. Ciulnița, jud. Ialomița)**
T. III M. 1B (MARINESCU-BÎLCU, MATEI & RENȚA 1995, p. 23; BARNEA 1995, p. 282, nr. 5; RENȚA 2016, p. 94);

5. **Cristești (com. Cristești, jud. Iași)**
M. (ZAHARIA, PETRESCU – DÎMBOVIȚA & ZAHARIA 1970, p. 184, nr. 24 c; BICHIR 1972, p. 139, 156; BICHIR 1977, p. 172, 184; CHIRICA &TANASACHI 1984, p. 174, nr. XXXV.2.B; BICHIR 1985, p. 1167, 1169; MAZILU 1985-1986, p. 77, nr. 19);

6. **Drăgușeni (com. Drăgușeni, jud. Botoșani)**
Ostrov **M. 5** (CRÎȘMARU 1981, p. 84 - 87, 88; BÂRCĂ 1999 - 2000, p. 142; BÂRCĂ 2006, p. 307, nr. 54);

7. **Epureni (com. Epureni, jud. Vaslui)**
M. (ZAHARIA, PETRESCU – DÎMBOVIȚA & ZAHARIA 1970, p. 343-344, nr. 415 d; BICHIR 1971, p. 278, 279; BICHIR 1972, p. 139, 145, 156, 161; BICHIR 1977, p. 172, 177, 184, 186; BICHIR 1985 p. 1167, 1170; MAZILU 1985 - 1986, p. 83, nr. 33);

8. **Gălățui (com. Alexandru Odobescu, jud. Călărași)**
Movila Berzei **M. 4** (SÎRBU *et alii* 2014, p. 50-51, 125, cu bibliografia anterioară);

9. **Ghermănești (com. Drânceni, jud. Vaslui)**
Capul Dealului **M.** (MITREA 1975, p. 59-60; BICHIR 1977, p. 184, 186; MAZILU 1985 - 1986, p. 78, nr. 23);

10. **Giurcani (com. Găgești, jud. Vaslui)**
Argeaua T. 2 M. 1 (BUZDUGAN 1981, p. 29, 30; BICHIR 1993, p. 156, 158; BÂRCĂ 2006, p. 313, nr. 64);

11. **Glăvănești (com. Andrieșeni, jud. Iași)**
La Ghilitoare **M.** (NESTOR *et alii* 1950, p. 28-29; NESTOR *et alii* 1951, p. 64 - 65; BICHIR 1971, p. 275, 276, 277; BICHIR 1972, p. 138, 141, 156; BICHIR 1977, p. 171, 172, 184; CHIRICA &TANASACHI 1984, p. 37-38, nr. II.5.B; BICHIR 1985, p. 1168; MAZILU 1985-1986, p. 74, nr. 12);

12. **Grădiștea (com. Grădiștea, jud. Brăila)**
Mormântul Elizei **M. 9** (OȚA & SÎRBU 2009, p. 102 - 103, nr. 20 - 22, p. 121, 192 - 195, cu bibliografia anterioară), **M. 11** (OȚA & SÎRBU 2009, p. 35 - 39, nr. V A 19 -20, p. 103 - 104, nr. 23-24, p. 121 - 122, 192 - 195, cu bibliografia anterioară);

13. **Isaiia (com. Răducăneni, jud. Iași)**
Balta Popii **M. 14** (URSULESCU & KOGĂLNICEANU 2002 - 2004, p. 33 - 34, 38; MIU 2002 - 2004, p. 63 - 64; URSULESCU 2004, p. 57), **M. 15** (URSULESCU & KOGĂLNICEANU 2002 - 2004, p. 34-35, 38; MIU 2002 - 2004, p. 64);

14. **Liveni (com. Manoleasa, jud. Botoșani)**
Lutărie **M. 2** (DIACONESCU 2013, p. 9; CIUCĂLĂU 2018, p. 3 - 4, 26 nr. 34 - 35, 40 nr. 68);

15. **Luciu (com. Luciu, jud. Buzău)**
Popina pe Balta Mică **M.** (DRÂMBOCIANU 1974, p. 303 - 307; BICHIR 1977, p. 168, 172, 177, 184, 186; BICHIR 1985, p. 1166; POPA 2009, p. 82; SKÓRA & NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA 2018, p. 164, nr. 17);

16. **Oltenița (jud. Călărași)**
Fundeneanu **M.** (SÎRBU *et alii* 2014, p. 59, nr. 28 - 34 B, p. 129 - 132, cu bibliografia anterioară);

17. **Oltenița (jud. Călărași)**
Iordoc **M. 2** (SÎRBU *et alii* 2014, p. 60, 123 - 124, cu bibliografia anterioară), **M. 3** (SÎRBU *et alii* 2014, p. 60 - 61, 123 - 124, cu bibliografia anterioară);

18. **Oltenița (jud. Călărași)**
Renie **M. 7** (SÎRBU *et alii* 2014, p. 66 - 67, 121 - 122, cu bibliografia anterioară);

19. **Peicani (com. Găgești, jud. Vaslui)**
M. (PALADE 1981, p. 69 - 70, nr. 2; IONIȚĂ, MAMALAUCĂ & VORNIC 2009, p. 9, nr. IX și 32);

20. **Prăjeni (com. Prăjeni, jud. Botoșani)**
Alimândra T. III M. 3 (URSULESCU *et alii* 2021, p. 167, 175, 176, cu bibliografia anterioară);

21. **Prăjeni (com. Prăjeni, jud. Botoșani)**
Țarnă T. 2 M. 9 (URSULESCU *et alii* 2021, p. 171-173, 175, cu bibliografia anterioară);

22. **Probota (com. Probota, jud. Iași)**
M. 9 (ZAHARIA & ZAHARIA 1962, p. 605 - 606; CHIRICA & TANASACHI 1985, p. 329, nr. LX.1.C; MAZILU 1985 - 1986, p. 70);

23. **Râmnicelu (com. Râmnicelu, jud. Brăila)**
Popină **M. 16 (**OȚA & SÎRBU 2009, p. 14, nr. 50, p. 132, 185 - 187, cu bibliografia anterioară);

24. **Ripiceni (com. Ripiceni, jud. Botoșani)**
La Stâncă **M. 1** (DIACONESCU 2013, p. 8 - 9; CIUCĂLĂU 2018, p. 4, 28 nr. 38; GRUMEZA & SIMALCSIK 2020, p. 75 - 76);

25. **Siliștea (com. Siliștea, jud. Brăila**
Popină **M. 1** (STOIAN 2022, p. 16), **M. 2** (STOIAN 2022, p. 16);

26. **Smeeni (com. Smeeni, jud. Buzău)**
Movila Mare **M. 2** (SIMACHE & TEODORESCU 1962, p. 279; FRÎNCULEASA *et alii* 2017, p. 54);

27. **Ștefănești (oraș, jud. Botoșani)**
Vatra Târgului – str. Botoșanilor **M.** (ZAHARIA, PETRESCU – DÎMBOVIȚA & ZAHARIA 1970, p. 281, nr. 220 a; BICHIR 1971, p. 276, 277, 278, 279, 280; BICHIR 1972, p. 141, 145, 156, 161, 166; ZAHARIA & ZAHARIA 1974, p. 136, nr. 2; PĂUNESCU, ȘADURSCHI & CHIRICA 1976, p. 257, nr. LVII.1.I; BICHIR 1977, p. 172, 177, 184, 186, 188, 189; BICHIR 1985, p. 1165, 1167, 1170; MAZILU 1985 - 1986, p. 70, nr. 3; BICHIR 1993, p. 146; BABEȘ 1999, p. 230; BÂRCĂ 2006, p. 359, nr. 138; ȘOVAN 2013, p. 412, nr. 43);

28. **Târgșoru Vechi (com. Târgșoru Vechi, jud. Prahova)**
M. 184 (DIACONU 1965, p. 20, 22, 24, 26, 28; BICHIR 1972, p. 156, 161; BICHIR 1977, p. 184, 186; BICHIR 1985, p. 1171; MIRIȚOIU 2003, p. 205, nr. 70), **M. 198** (DIACONU 1965, p. 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28; BICHIR 1972, p. 161; BICHIR 1977, p. 184, 186), **M. 200** (DIACONU 1965, p. 19, 21, 24; BICHIR 1971, p. 277; BICHIR 1972, p. 141, 161; BICHIR 1977, p. 172, 186; BICHIR 1985, p. 1168; MIRIȚOIU 2003, p. 205, nr. 70);

29. **Vădeni (actualmente Raiu, oraș Murgeni, jud. Vaslui)**
La Lutărie **M.** (PALADE 1981, p. 70 - 71, nr. 3);

30. **Vorniceni (com. Vorniceni, jud. Botoșani)**
Pod Ibăneasa **M. 2** (DIACONESCU 2013, p. 10; CIUCĂLĂU 2018, p. 6 - 7, 20 nr. 16, 28 nr. 40, 29 nr. 42, 40 nr. 69).

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași
CAMNI – Cercetări Arheologice, Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România
CercetIstIași – Cercetări Istorice, Iași

Dacia N. S. – Dacia Nouvelle Série. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Bucureşti
EphemNap – Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
JAHA – Journal of Ancient History and Archaeology, Cluj-Napoca
MCA – Materiale şi Cercetări Arheologice, Bucureşti
SlovArch – Slovenská Archeológia, Nitra
SCIV(A) – Studii şi Cercetări de Istorie Veche (şi Arheologie), Bucureşti
StZvesti – Studijné Zvesti Archeologického Ústavu SAV, Nitra
RI – Revista de istorie

Autori

BABEȘ 1999 – M. Babeş, *Ein Tamga-Zeichen aus der Dakischen Siedlung von Ocniţa (Buridava)*, în: Nikolaus Boroffka, Tudor Soroceanu (eds.), *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur Älteren Geschichte des Südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt*, Internationale Archäologie, Studia honoraria 7, Rahden/Westf., 1999, p. 223-239.

BARNEA 1995 – A. Barnea, *Cronica cercetărilor arheologice efectuate în 1994 de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti*, SCIVA 46 (1995), 3-4, p. 281-290.

BÂRCĂ 1999-2000 – V. Bârcă, *Oglinda dreptunghiulară din mormântul sarmatic de la Giurcani şi problema datării acestuia*, EphemNap 9-10 (1999-2000), p. 131-149.

BÂRCĂ 2006 – V. Bârcă, *Istorie şi civilizaţie. Sarmaţii în spaţiul est-carpatic (sec. I a. Chr. – începutul sec. II p. Chr.)*, Cluj-Napoca, 2006.

BÂRCĂ 2014 – V. Bârcă, *Sarmatian vestiges discovered south of the Lower Mureș River. The graves from Hunedoara Timișană and Arad*, Ad Limites Orbis Romani III, Cluj-Napoca, 2014.

BÂRCĂ & SYMONENKO 2009 – V. Bârcă, O. Symonenko, *Călăreţii stepelor. Sarmaţii în spaţiul nord-pontic*, Cluj-Napoca, 2009.

BICHIR 1971 – G. Bichir, *Les Sarmates sur le territoire de la Roumanie*, în: *Actes du VIIIe Congrès des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, *Beograd 9-15 septembre 1971*, vol. I. *Rapports généraux*, Belgrad, 1971, p. 275-285.

BICHIR 1972 – G. Bichir, *Sarmaţii la Dunărea de Jos în lumina ultimelor cercetări*, Pontica 5 (1972), p. 137-176.

BICHIR 1977 – G. Bichir, *Les Sarmates au Bas-Danube*, Dacia N. S. 21 (1977), p. 167-197.

BICHIR 1985 – G. Bichir, *Sarmaţii şi relaţiile lor cu geto-dacii (II)*, RI 38 (1985), 12, p. 1164-1177.

BICHIR 1993 – G. Bichir, *Date noi cu privire la pătrunderea sarmaţilor în teritoriul geto-dacic (I)*, SCIVA 44 (1993), 2, p. 135-169.

BOGHIAN *et alii* 2014 – D. Boghian, S.-C. Enea, T. E. Dogariu, M.-R. Iftime, B. Munteanu, *Râșești, com. Drânceni, jud. Vaslui*, CCA campania 2013, Oradea, 2014, p. 218-219.

BOȚAN 2015 – S. - P. Boțan, *Vase de sticlă în spațiul dintre Carpați și Prut (secolele II a. Chr. – II p. Chr.)*, Pontica et Mediterranea IV, Cluj-Napoca, 2015.

BUCOVALĂ 1968 – M. Bucovală, *Vase antice de sticlă la Tomis*, Constanţa, 1968.

BOȚAN, PARASCHIV & NUȚU 2010 – S. -P. Boțan, D. Paraschiv, G. Nuțu, *Vase de sticlă romane și romano-bizantine descoperite în nordul Dobrogei*, ArhMold 33 (2010), p. 217-242.

BUZDUGAN 1982 – C. Buzdugan, *Săpăturile arheologice din anul 1980 de la Giurcani, jud. Vaslui*, CA 5 (1982), p. 29-35.

CHIRICA & TANASACHI 1984 – V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, vol. I, Iași, 1984.

CHIRICA & TANASACHI 1985 – V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, vol. II, Iași, 1985.

CIUCĂLĂU 2018 – D. Ciucălău, *Sarmații în nordul Moldovei. Catalog de expoziție*, Baia Mare, 2018.

CIUPERCĂ, MĂGUREANU & ANTON 2015 – B. Ciupercă, A. Măgureanu, A. Anton, *The Presence of Rome in Barbaricum: Archaeological Evidence of the Interaction between Romans*

and Barbarians in the Târgșoru Vechi Area, în: Lyudmil F. Vagalinski, Nicolay Sharankov (eds.), *Limes XXII. Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies. Ruse, Bulgaria, September 2012* (=*Bulletin of the National Archaeological Institute* XLII), Sofia, 2015, p. 771-780.

CRÎȘMARU 1981 – A. Crîșmaru, *Descoperiri sarmatice pe valea Podrigei, județul Botoșani*, Hierasus 4 (1981), p. 83-90.

CROITORU 2011 – C. Croitoru, *Roman discoveries in the East Carpathian* Barbaricum *(1st century B.C. – 5th century A.D.)*, Bibliotheca Archaeologica Moldaviae XIV, Brăila, 2011.

DIACONESCU 2013 – M. Diaconescu, *Noi descoperiri sarmatice în Nord – Estul României*, Forum Cultural 13 (2013), 4 (51), p. 7-15.

DIACONU 1965 – G. Diaconu, *Tîrgșor – Necropola din secolele II-III e.n.*, Biblioteca de Arheologie VIII, București, 1965.

DIVR 1976 – D.M. Pippidi (ed.), *Dicționar de istorie veche a României (Paleolitic – sec. X)*, București, 1976.

DRAGOMIR 1957 – I. T. Dragomir, *Vestigii arheologice pe valea Călmățuiului*, MCA 3 (1957), p. 300-310.

DRÂMBOCIANU 1974 – V. Drâmbocianu, *Un mormânt sarmatic descoperit la Luciu (jud. Buzău)*, SCIVA 25 (1974), 2, p. 303-307.

FEUGÈRE 1993 – M. Feugère, *L'évolution du mobilier non céramique dans les sépultures antiques de Gaule méridionale (IIe siècle av. J.-C. – début du Ve siècle ap. J.-C.)*, în: Manuela Struck (ed.), *Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte. Internationale Fachkonferenz vom 18.-20. Februar 1991 im Institut für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz*, Archäologische Schriften der Institut für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz 3, Mainz, 1993, p. 119-165.

FOIT 1970 – G. Foit, *Mormintele sarmatice de la Vlăsinești (jud. Botoșani)*, SCIV 21 (1970), 4, p. 667-673.

FOSTER 1993 – J. Foster, *The identification of male and female grave using grave goods*, în: Manuela Struck (ed.), *Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte. Internationale Fachkonferenz vom 18.-20. Februar 1991 im Institut für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz*, Archäologische Schriften der Institut für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz 3, Mainz, 1993, p. 207-212.

FRÎNCULEASA *et alii* 2017 – A. Frînculeasa, A.Simalcsik, B. Preda, D. Garvăn, *Smeeni – Movila Mare. Monografia unui sit arheologic regăsit*, Târgoviște, 2017.

GARVĂN & FRÎNCULEASA 2006 – D. Garvăn, A. Frînculeasa, *Notă asupra inventarului unui mormânt sarmatic*, Carpica 35 (2006), p. 78-82.

GRUMEZA 2021 – L. Grumeza, *The Sarmatian Cemetery of Mitoc-Malu Galben (Botoșani County/RO): 60 Years Later*, în: Victor Cojocaru, Annamária Iszabella Pázsint (eds.), *Migration and Identity in Eurasia: From Ancient Times to the Middle Ages*, Pontica et Mediterranea X, Cluj-Napoca, 2021, p. 167-200.

GRUMEZA & BÂRCĂ 2020 – L. Grumeza, V. Bârcă, *Glass beads discovered in the Sarmatian cemeteries from south-western Romania*, Arheologiya i davnya istoriya Ukraini / Археологія і давня історія України 3 (36) (2020), p. 402-415.

GRUMEZA & SIMALCSIK 2020 – L. Grumeza, A. Simalcsik, *The Sarmatian Discoveries from Ripiceni – La Stâncă (Botoșani County/RO): Two Graves and Many Questions*, JAHA 7 (2020), 3, p. 74-91.

HELLSTRÖM 2018 – K. Hellström, *Fibeln und Fibeltracht der Sarmatischen Zeit im Nordschwarzmeergebiet (2. Jh. v. Chr. – 3. Jh. n. Chr.)*, Archäologie im Eurasien 39, Bonn, 2018.

HRNČIARIK 2009 – E.Hrnčiarik, *Römische Glasgefässe aus der Slowakei*, StZvesti 45 (2009), p. 151-174.

IONIȚĂ 2000-2001 – I. Ioniță, *Vase de sticlă romane la dacii liberi (secolele II–III d. Hr.)*, ArhMold 23-24 (2000-2001), p. 219-247.

IONIȚĂ, MAMALAUCĂ, VORNIC 2009 – I. Ioniță, M. Mamalaucă, V. Vornic, *Antichitatea târzie în bazinul Prutului. Catalog*, Bârlad, 2009.

ISINGS 1957 – C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen - Djakarta, 1957.

KHRAPUNOV & STOYANOVA 2021 – I. N. Khrapunov, A. Stoyanova, *Sklep s mnogokratnymi pogrebenyami III v. n. e. iz mogilnika Opushki*, Nizhnevolzhskii arheologicheskii vestnik 20 (2021), 1, p. 217-250.

KREKOVIČ 2011 – E. Krekovič, *Romans and Barbarians: Some Remarks on Cultural Contact, Influence and Material Culture*, în: Eric C. De Sena, Halina Dobrzanska (eds.), *The Roman Empire and Beyond: Archaeological and Historical Research on the Romans and Native Cultures in Central Europe*, BAR International Series 2236, Oxford, 2011, p. 81-83.

MARINESCU-BÎLCU, MATEI, RENȚA 1995 – S. Marinescu-Bîlcu, Gh. Matei, E. Rența, *Ciulnița, jud. Ialomița*, CCA campania 1994, Cluj-Napoca, 1995, p. 21-23.

MAZILU 1985-1986 – R. A. Mazilu, *Contribuții la problema relațiilor sarmato-dacice și sarmato-romane în lumina descoperirilor arheologice din Moldova*, Acta Moldaviae Meridionalis 7-8 (1985-1986), p. 65-97.

MIRIȚOIU 2003 – N. Miriţoiu, *Sarmatische Gräber mit künstlich deformierten Schädeln in Muntenien,* în: Claus von Carnap-Bornheim (ed.), *Kontakt-Kooperation-Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.-16. Februar 1998*, Neumünster, 2003, p. 204-205.

MITREA 1975 – I.Mitrea, *Un mormânt sarmatic descoperit la Ghermănești, județul Vaslui*, Carpica 7 (1975), p. 59-62.

MIU 2002-2004 – G. Miu, *Studiul antropologic al scheletelor din necropola sarmatică de la Isaiia*, CercetIstIași S. N. 21-23 (2002-2004), p. 59-71.

MORINTZ 1959 – S. Morintz, *Nekotorye voprosy sarmatskogo naseleniya v Moldove i Muntenii v svyazi s Fokshanskim pogrebeniem*, Dacia N. S. 3 (1959), p. 451-471.

MORINTZ & IONESCU 1970 – S. Morintz, B. Ionescu, *Mormintele sarmatice din sud-estul județului Ilfov*, în: Radu Florescu & Anghel Pavel (red.), *Sesiunea de Comunicări a Muzeelor de Istorie 1964*, vol. II, Biblioteca Muzeelor VII, București, 1970, p. 37-54.

NESTOR *et alii* 1950 – I. Nestor, A. Alexandrescu, A. Brătianu, E. Comșa, S. Perju, I. Vieru, *Activitatea șantierului de săpături arheologice Iași-Botoșani-Dorohoi*, SCIV I (1950), p. 27-32.

NESTOR *et alii* 1951 – I. Nestor, A. Alexandrescu, E. Comșa, E. Zaharia-Petrescu, V. Zirra, *Săpăturile de pe șantierul Valea Jijiei (Iași-Botoșani-Dorohoi) în anul 1950*, SCIV II (1951), 1, p. 51-76.

NICULESCU 2003 – G. Alexandru Niculescu, *Die sarmatische Kultur im Zusammenhang der kaiserzeitlichen archäologischen Funde aus Muntenien – unter besonderer Berücksichtigung der Funde von Tîrgşor*, în: Claus von Carnap-Bornheim (ed.), *Kontakt-Kooperation-Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.-16. Februar 1998*, Neumünster, 2003, p. 177-205.

OȚA 2013 – L. Oța, *Lumea funerară în Moesia Inferior (secolele I-III p. Chr.)*, Brăila, 2013.

OȚA 2018 – L. Oța, *Sarmatian Children Graves in Wallachia and Moldavia*, Tyragetia, serie nouă, 12[27] (2018), 1, p. 41-70.

OȚA 2020a – L.Oța, *The second stage of Sarmatian settlement in Wallachia*, Arheologiya i davnya istoriya Ukraini / Археологія і давня історія України 3(36), 2020, p. 157-177.

OȚA 2020b – L. Oța, *Sarmatian Burials with Roman Imports from Wallachia*, SlovArch 68 (2020), 2, p. 297-333.

OȚA & SÎRBU 2009 – L. Oţa, V.Sîrbu, *Sarmaţii din judeţul Brăila*, Brăila, 2009.

OȚA & SÎRBU 2016a – L. Oța, V.Sîrbu, *The early settlement of Sarmatians in Wallachia*, Tyragetia, serie nouă, 10[25] (2016), 1, p. 261-284.

OȚA & SÎRBU 2016b – L.Oța, V.Sîrbu, *Aproape de limes – Sarmații din Muntenia, Moldova, Crișana și Banat / Close to the Limes – Sarmatians from Wallachia, Moldavia, Crișana and the Banat*, în: Valeriu Sîrbu (ed.), *Proceedings of the 15th International Colloquium of Funerary Archaeology „Interdisciplinary Methods of Research for Prehistoric and Protohistoric Funerary Monuments", Brăila, 20th – 22nd May 2016*, Istros 22 (2016), p. 205-255.

OȚA & SÎRBU 2020 – L. Oța, V. Sîrbu, *Funerals and Social Status at Sarmatians from a Border Area – Wallachia and Moldavia*, în: Sebastian Matei (ed.), *Bronze and Iron Ages in Eurasia: Rituals and Grave Goods as Possible Markers of the Social Identity of the Dead. Proceedings of the 18th International Colloquium of Funerary Archaeology, Buzău (Romania), 17th-20th October 2018*, Mousaios 23 (2020), p. 197-219.

OȚA & SÎRBU 2022 – L. Oța, V.Sîrbu, *Sarmatian Graves from North-Eastern Wallachia – A Case Study*, în: Valeriu Sîrbu (ed.), *Graves, Cenotaphs and Votive Deposits of Weapons in Europe – Bronze and Iron Ages. Proceedings of the 20th International Colloquium of Funerary Archaeology, Târgu Jiu, 7th-10th October 2021*, Târgu Jiu, 2022, p. 135-151.

OȚA, SÎRBU & MATEI 2013 – L. Oța, V. Sîrbu, S. Matei, *„Male" and „female" grave-goods in Sarmatian tombs found in Wallachia*, în: Valeriu Sîrbu & Sebastian Matei (eds.), *Bronze and Iron Age Graves from Eurasia – Gender between Archaeology and Anthropology. Proceedings of the 13th International Colloquium of Funerary Archaeology, Buzău-Romania, 17th-21st October 2012*, Mousaios 18 (2013), p. 325-352.

PALADE 1981 – V. Palade, *Noi descoperiri sarmatice în zona Bârladului*, Hierasus 4 (1981), p. 69-82.

PĂUNESCU & ȘADURSCHI 1997 – A. Păunescu, P. Șadurschi, *Repertoriul arheologic al României. Județul Botoșani. VII. Comuna Bucecea*, Hierasus 10 (1997), p. 81-97.

PĂUNESCU, ȘADURSCHI & CHIRICA 1976 – A.Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, București, 1976.

POPA 2009 – A. Popa, *Consemnări asupra mormântului de la Tălmaza şi a inventarului lui. Notă despre răspândirea evantaielor romane în barbaricum-ul european*, EphemNap 19 (2009), p. 79-108.

POPA 2015 – A. Popa, *Untersuchungen zu den römisch-barbarischen Kontakten östlich der römischen Provinz Dacia*, Antiquitas 3: Abhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte, zur Klassischen und Provinzial-römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums 47, Bonn, 2015.

RENȚA 2016 – E. Rența, *Cercetările arheologice de salvare de la Ciulnița, județul Ialomița (1994-1997). Așezarea neolitică Boian-Giulești, tumulii I-III și alte descoperiri din eneolitic, epoca bronzului și epoca fierului*, Muzeul Județean Ialomița. Seria Situri Arheologice V, Târgoviște, 2016.

SIMACHE & TEODORESCU 1962 – N. I. Simache, V. Teodorescu, *Săpăturile arheologice de salvare de la Smeieni (r. Buzău, reg. Ploieşti)*, MCA 8 (1962), p. 273-281.

SÎRBU *et alii* 2014 – V. Sîrbu, L.Oța, A. Vîlcu, M. Neagu, V. Oprea, *Sudul Munteniei în secolele I a. Chr. – III p. Chr. Sarmați, daci, romani*, Brăila, 2014.

SKÓRA & NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA 2018 – K. Skóra, B. Niezabitowska-Wiśniewska, *Flabellum czy calamistrum? I jeszcze jeden, niezwykle intrygujący zabytek...z Dratowa*, în: Barbara Niezabitowska-Wiśniewska, Piotr Łuczkiewicz, Sylwester Sadowski, Marta Stasiak-Cyran, Michael Erdrich (eds.), *Studia Barbarica. For Professor Andrzej Kokowski on his 75th Birthday*, vol. II, Lublin, 2018, p. 130-180.

STOIAN 2022 – V. Stoian, *Descoperiri de excepție de la Silištea – popină, jud. Brăila. Campania anului 2021*, în: *Brăila 654. Număr editat de Muzeul Brăilei „Carol I", la 20 ianuarie 2022, cu prilejul zilei municipiului Brăila*, Brăila, 2022, p. 16.

STOYANOVA 2021 – A. Stoyanova, *Ob odnom tipe naborov bus iz zhenskikh pogrebenii rimskogo vremeni predgornogo Kryma*, Problemy istorii, filologii, kul'tury 4 (2021), p. 92-120.

ȘERBĂNESCU 2020 – Done Șerbănescu, *Arheologia comunei Chirnogi*, Călărași, 2020.

ȘOVAN 2013 – O. L. Șovan, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, Bibliotheca Archaeologica „Hierasus" Monographica IV, Botoșani, 2013.

TRUFANOV 2010 – A. A. Trufanov, *Pogrebeniya III v. n. e. na yugo-zapadnoi okraine Ust'-Al'minskogo nekropolya*, Stratum plus 4 (2010), p. 145-195.

UNTARU & MORINTZ 1962 – G. Untaru, S.Morintz, *Mormânt sarmatic descoperit în orașul Focșani*, SCIV 13 (1962), 1, p. 157-163.

URSULESCU 2004 – N. Ursulescu, *Considérations sur les relations des sarmates avec les gèto-daces entre Sireth et Pruth*, în: *Thracians and Circumpontic World. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chișinău-Vadul lui Vodă, 6-11 September 2004*, vol. III, Chișinău, 2004, p. 54-60.

URSULESCU & KOGĂLNICEANU 2002-2004 – N. Ursulescu, R. Kogălniceanu, *Necropola sarmatică de la Isaiia (c. Răducăneni, j. Iași). Date preliminare*, CercetIstIași S. N. 21-23 (2002-2004), p. 27-58.

URSULESCU *et alii* 2021 – N. Ursulescu, V.Sîrbu, L.Oța, †P. Șadurschi, M. Diaconescu, *Mormintele sarmatice de la Prăjeni (județul Botoșani)*, MCA (serie nouă) 17 (2021), p. 165-199.

VRABIE 1978-1979 – M. Vrabie, *Probota-Iași. Noi contribuții la cercetările arheologice de suprafață*, CercetIstIași S. N. 9-10 (1978-1979), p. 237-245.

ZAHARIA & ZAHARIA 1962 – E. Zaharia, N. Zaharia, *Sondajul de salvare din necropola de la Probota (r. și reg. Iași)*, MCA 8 (1962), p. 599-608.

ZAHARIA & ZAHARIA 1974 – N. Zaharia, E, Zaharia, *Contribuții privind rezultatele unor cercetări arheologice în Câmpia Jijiei superioare din județul Botoșani*, în: *Din trecutul județului Botoșani. Comunicări prezentate la sesiunea științifică organizată de muzeu 9-11 februarie 1973 la Botoșani*, Botoșani, 1974, p. 134-155.

ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA & ZAHARIA 1970 – N. Zaharia, M.Petrescu-Dîmbovița, E. Zaharia, *Aşezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1970.

LIST OF ILLUSTRATION

Pl. I. 1-7. Ciulnița G. 1B (after RENȚA 2016).

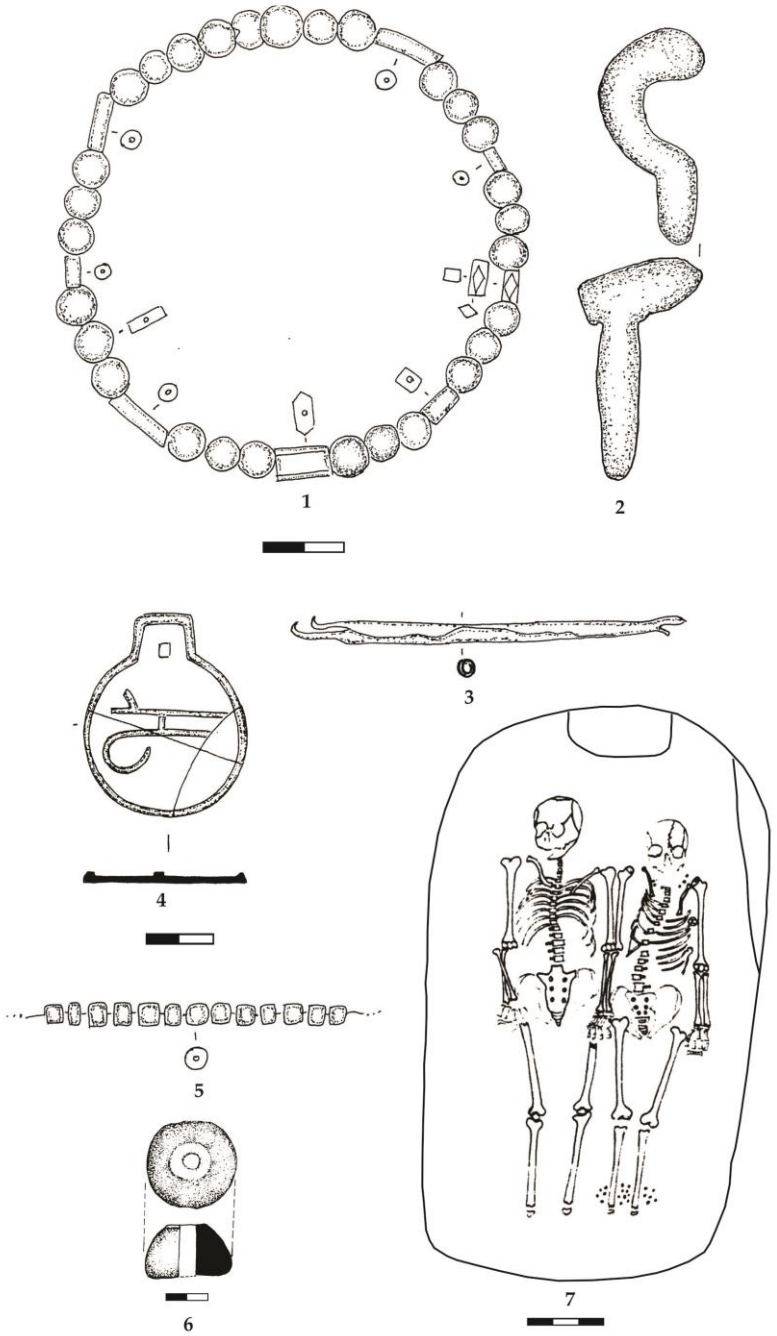
Pl. II. 1-7. Isaiia G. 14 (after URSULESCU & KOGĂLNICEANU 2002-2004).

Pl. III. 1. Probota G. 9 (after ZAHARIA & ZAHARIA 1962); 2. Isaiia G. 15 (after URSULESCU & KOGĂLNICEANU 2002-2004); 3. Târgșor G. 184 (after DIACONU 1965); 4. Luciu (after DRÂMBOCIANU 1974); 5. Isaiia G. 14 (after URSULESCU & KOGĂLNICEANU 2002-2004); 6. Ciulnița G. 1B (after RENȚA 2016); 7. Giurcani T. 2 G. 1 (after BUZDUGAN 1982); 8. Chirnogi G. 31 (1988) (after ȘERBĂNESCU 2020).

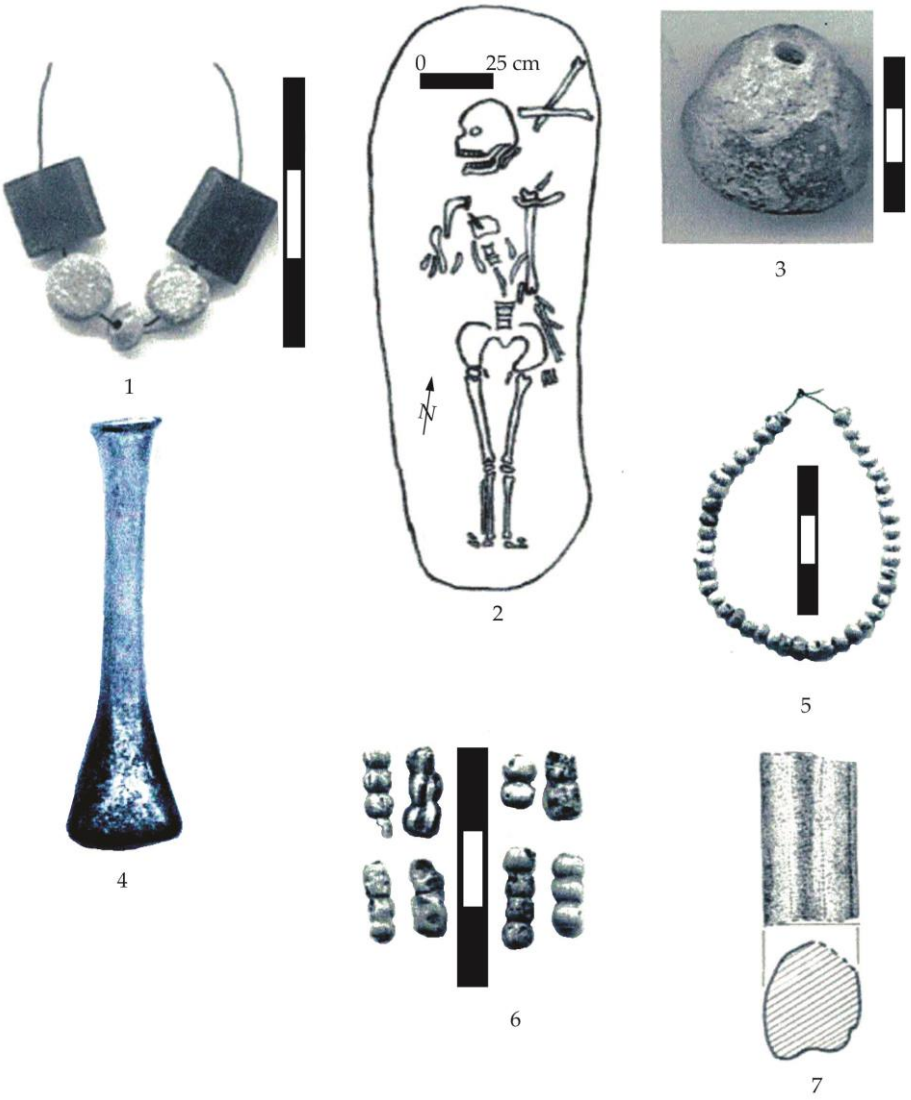
Pl. IV. 1. Prăjeni - *Țarnă* G. 9 (after URSULESCU *et alii* 2021); 2. Prăjeni - *Alimândra* T. III G. 3 (after URSULESCU *et alii* 2021); 3. Bucu G. 6 (after SÎRBU *et alii* 2014); 4. Cristești (after ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA & ZAHARIA 1970); 5. Giurcani T. 2 G. 1 (after BUZDUGAN 1982); 6. Ripiceni G. 1 (after DIACONESCU 2013); 7. Vorniceni G. 2 (after DIACONESCU 2013); 8. Ghermănești (after MITREA 1975); 9. Epureni (after Zaharia, PETRESCU-DÎMBOVIȚA & ZAHARIA 1970); 10. Grădiștea G. 9 (after OȚA & SÎRBU 2009); 11. Ștefănești (after ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA & ZAHARIA 1970); 12. Peicani (after PALADE 1981, without scale); 13. Vădeni (after PALADE 1981, without scale); 14. Liveni G. 2 (after DIACONESCU 2013).

Pl. V. 1-6. Peicani (after PALADE 1981, without scale); 7-10. Grădiștea G. 9 (after OȚA & SÎRBU 2009).

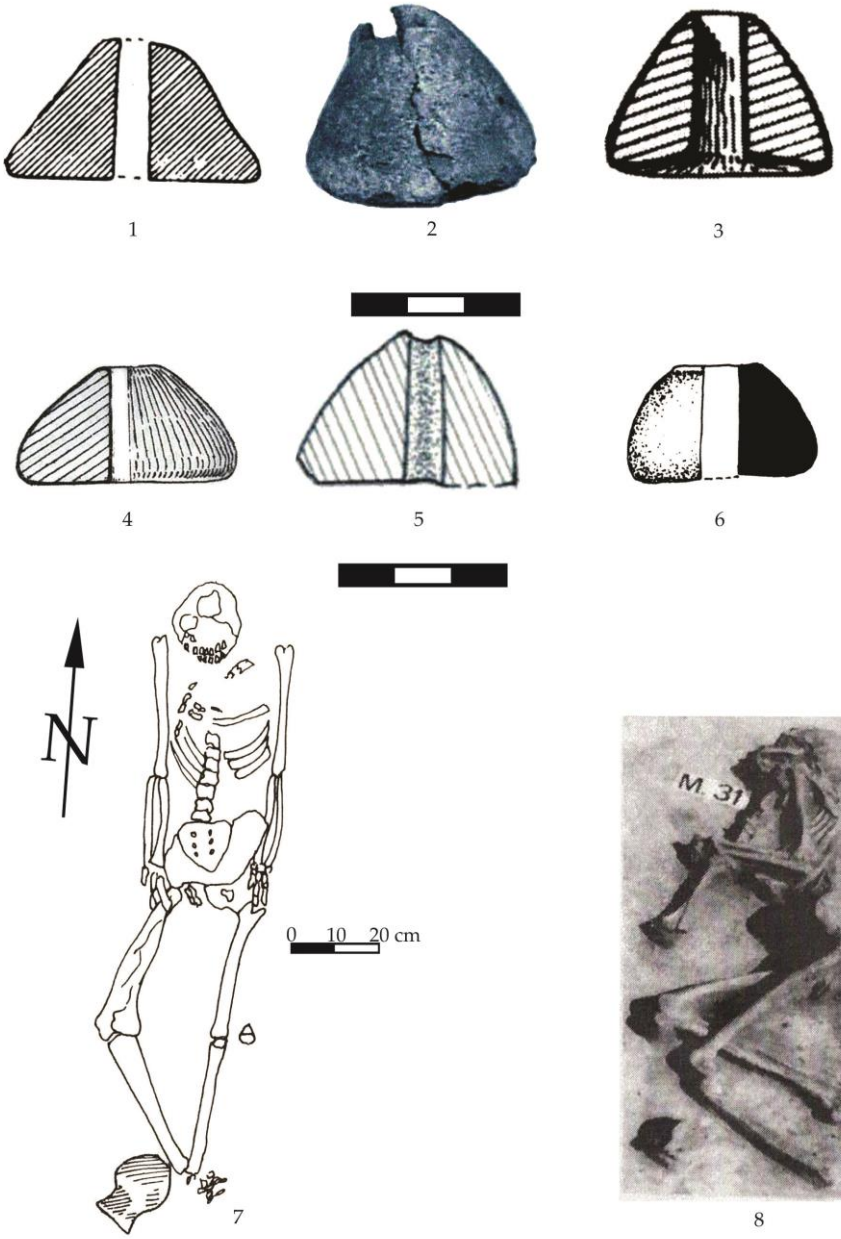
Pl. VI. 1-15. Prăjeni - *Țarnă* G. 9 (after URSULESCU *et alii* 2021).

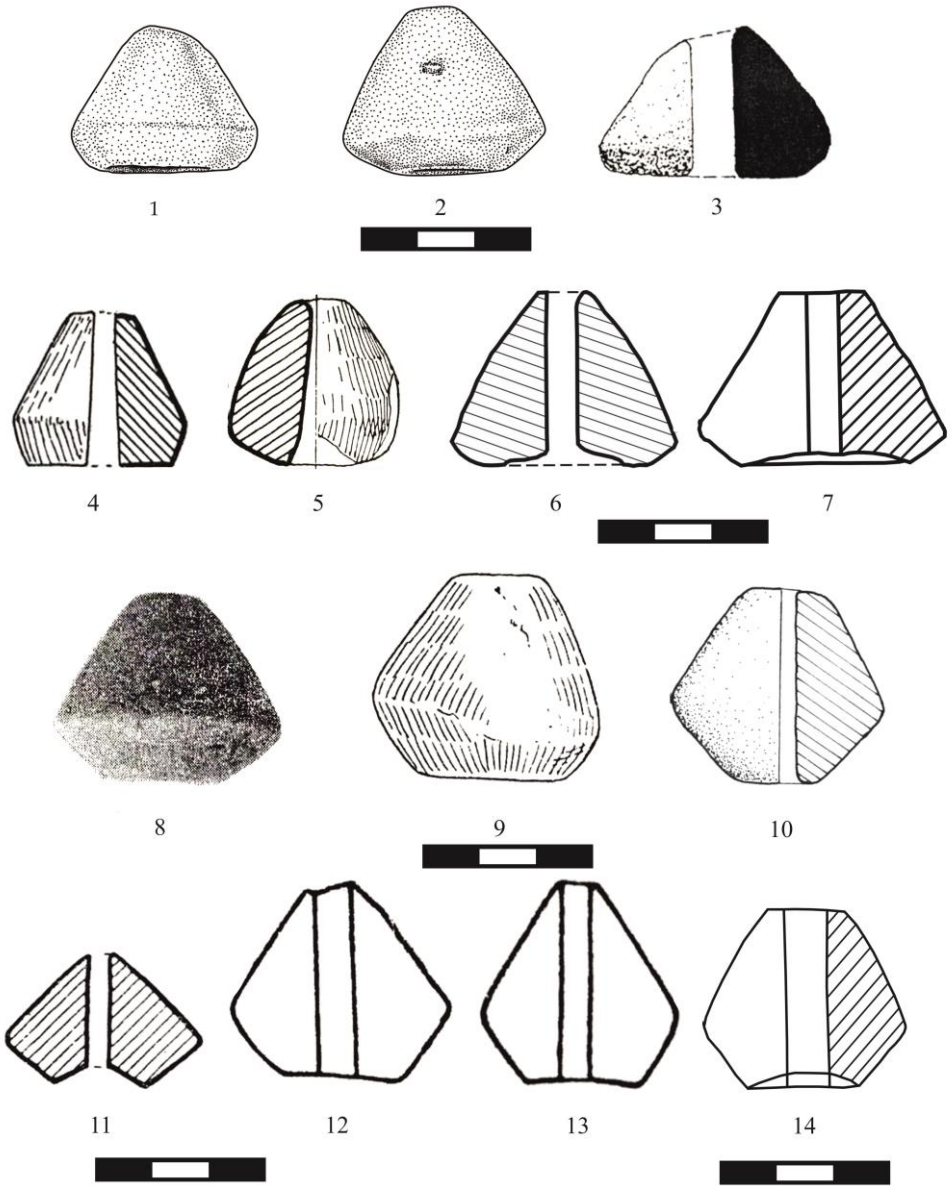
Pl. I. 1-7. Ciulnița M. 1B (după Rența 2016).

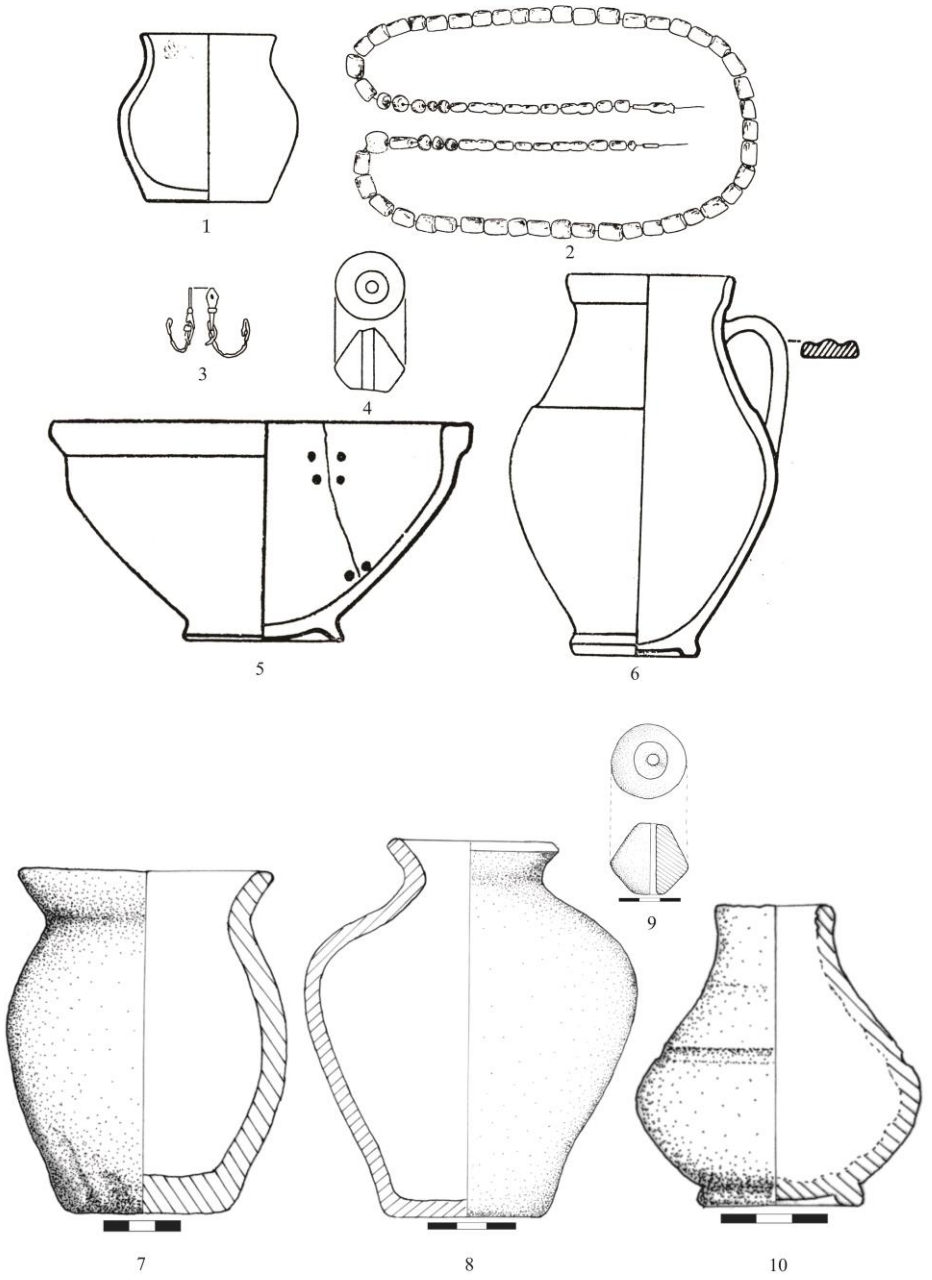
Pl. II. 1-7. Isaiia M. 14 (după Ursulescu, Kogălniceanu 2002-2004).

Pl. III. 1. Probota M. 9 (după Zaharia, Zaharia 1962); 2. Isaiia M. 15 (după Ursulescu, Kogălniceanu 2002-2004); 3. Târgșor M. 184 (după Diaconu 1965); 4. Luciu (după Drâmbocianu 1974); 5. Isaiia M. 14 (după Ursulescu, Kogălniceanu 2002-2004); 6. Ciulnița M. 1B (după Rența 2016); 7. Giurcani T. 2 M. 1 (după Buzdugan 1982); 8. Chirnogi M. 31 (1988) (după Șerbănescu 2020).

Pl. IV. 1. Prăjeni-*Țarnă* M. 9 (după Ursulescu *et alii* 2021); 2. Prăjeni-*Alimândra* T. III M. 3 (după Ursulescu *et alii* 2021); 3. Bucu M. 6 (după Sîrbu *et alii* 2014); 4. Cristești (după Zaharia, Petrescu-Dîmbovița, Zaharia 1970); 5. Giurcani T. 2 M. 1 (după Buzdugan 1982); 6. Ripiceni M. 1 (după Diaconescu 2013); 7. Vorniceni M. 2 (după Diaconescu 2013); 8. Ghermănești (după Mitrea 1975); 9. Epureni (după Zaharia, Petrescu-Dîmbovița, Zaharia 1970); 10. Grădiștea M. 9 (după Oța, Sîrbu 2009); 11. Ștefănești (după Zaharia, Petrescu-Dîmbovița, Zaharia 1970); 12. Peicani (după Palade 1981, fără scară); 13. Vădeni (după Palade 1981, fără scară); 14. Liveni M. 2 (după Diaconescu 2013).

Pl. V. 1-6. Peicani (după Palade 1981, fără scară); 7-10. Grădiștea M. 9 (după Oța, Sîrbu 2009).

Pl. VI. 1-15. Prăjeni-*Țarnă* M. 9 (după Ursulescu *et alii* 2021).

TERACOTE DIN AȘEZAREA CIVILĂ DE LA OSTROV *(DUROSTORUM)*, JUDEȚUL CONSTANȚA (VI)

Adela BÂLTÂC[*]
Christina ȘTIRBULESCU[*]

Cuvinte-cheie: *Ostrov/Durostorum, piese arhitecturale, plăcuțe, ansambluri, aplice, atelier coroplastic.*

Keywords: *Ostrov/Durostorum, architectural elements, plaques, ensembles, appliqués, coroplastic workshop.*

Rezumat: *Studiul de față încheie seria articolelor dedicate teracotelor descoperite prin cercetări arheologice sistematice, în perioada 1998–2016, în situl de la Ostrov (Durostorum), jud. Constanța. În prezentul catalog au fost introduse 239 de piese, însă, deși numărul lor este impresionant, doar o mică parte a putut fi integrată într-o tipologie, aceasta atât din cauza stării lor de conservare (fiind foarte fragmentare), cât și a detaliilor păstrate, care împiedică descifrarea lor. Cu toate acestea, considerăm că este necesară publicarea acestor artefacte, atât pentru completarea tipologiei coroplasticii de aici, cât și datorită faptului că doar așa se poate obține o imagine de ansamblu asupra acestui meșteșug practicat în atelierele durostorense. Teracotele din acest studiu au fost catalogate în cinci categorii: piese arhitecturale, plăcuțe, ansambluri, aplice și* incerta*, categorii care completează tipologia anterioară (personaje umane, divinități pe tron, statuete de animale, socluri și baze). Cea mai interesantă categorie o reprezintă cea a elementelor arhitecturale (26), care, prin complexitatea fragmentelor descoperite, indică o varietate de piese finite, care puteau fi folosite atât în cadru domestic, cât și în spații sacre. Aplicele catalogate sunt cel mai adesea folosite la decorarea vaselor, însă cele mai numeroase (14) sunt pentru decorarea anselor de opaițe. Plăcuțele (9) și piesele care compun ansambluri (7) vin să completeze amploarea producției coroplasticii atelierelor de aici, atât prin varietatea pieselor realizate, cât și prin numărul mare de piese finite (514 catalogate până în acest moment). Diversitatea decorului, varietatea formelor, a tipurilor*

[*] Adela BÂLTÂC: Muzeul Național de Istorie a României, București; email: adela.baltac@gmail.com
[*] Christina ȘTIRBULESCU: Muzeul Național de Istorie a României, București; email: christina_stirbulescu@yahoo.com

realizate și atenția pentru detalii vorbesc despre măiestria meșterilor coroplaști, ceea ce impune ipoteza specializării lor în acest meșteșug. Faptul că astfel de piese erau folosite atât în spații consacrate (temple, arii funerare), cât și în spații domestice, explică, într-o bună măsură, numărul mare de teracote descoperite. Pe de altă parte, acest lucru sugerează și ipoteza că producția atelierelor de la Durostorum satisfăcea o piață mai largă, spațial vorbind, pe întrega perioadă de existență (secolul al II-lea – sfârșitul secolului al III-lea).

Abstract: *The present study concludes the series of papers dedicated to terracottas found out through systematic archaeological research, between the years 1998 and 2016, in the site of Ostrov (Durostorum), Constanța County. 239 pieces have been introduced in this catalogue, but, although their number is impressive, only a small part could be integrated into a typology, both due to their state of preservation (being very fragmentary) and the details preserved, which prevents them from being "decoded". However, we consider it necessary to publish them, both to complete the typology of terracottas from Ostrov, but also due to the fact that this is the only way to get an overview of this craft practiced in these workshops. The terracottas of this paper were catalogued into five categories: architectural pieces, plaques, ensembles, appliqués, and uncertain, categories that complement the previous typology (human characters, deities on the throne, animal statuettes, pedestals and bases). The most interesting category is that of architectural elements (26), which by the complexity of the unearthed pieces, indicate a variety of finished pieces, which could be used both in the domestic space and in sacred areas. The catalogued appliqués are most often used to decorate vessels, but the most numerous (14) are for the decoration of the lamps handles. The plaques (9) and the parts that make up the ensembles (7) come to complete the scale of the terracottas production of these workshops, both by the variety of parts made and by the large number of finished parts (514 catalogued so far). The diversity of the decoration, the variety of shapes, the types made and the attention to detail speak of the craftsmen's mastery, which imposes the hypothesis of their specialization in this craft. Given the fact that such pieces were used both in consecrated spaces (temples, funerary areas) and in domestic spaces, it explains, to a large extent, the large number of terracottas found out. On the other hand, this also requires the hypothesis that the production of the workshops comes to satisfy a larger market, spatially speaking, for the entire period of existence (second century – end of the third century AD).*

INTRODUCERE

Articolul de față este cel de-al șaselea, și ultimul, din seria dedicată teracotelor descoperite în perioada 1997–2016, în așezarea de la Ostrov (*Durostorum*), „Ferma nr. 4", jud. Constanța. Dacă primele două articole[1] au pus în valoare științifică cele 100 teracote descoperite în campaniile 1998–2007, numărul mare de piese identificate ulterior (172) ne-a permis analizarea acestora pe categorii tematice: personaje umane[2], divinități pe tron[3], statuete de animale, socluri și baze[4]. Pe lângă acestea, au mai fost catalogate alte 239 de teracote, însă

[1] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008; BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2010.
[2] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2017.
[3] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2019.
[4] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2020.

doar un număr mic dintre ele au putut fi încadrate într-o categorie specifică, deoarece cele mai multe piese sunt foarte fragmentare și deci foarte greu de identificat din punct de vedere al reprezentărilor. Cu toate acestea, considerăm că este necesară publicarea lor, atât pentru completarea tipologiei coroplasticii de aici, cât și datorită faptului că doar așa se poate obține o imagine de ansamblu asupra acestui meșteșug practicat în atelierele durostorense.

Piesele catalogate în prezentul studiu (239) au fost repartizate în cinci categorii: piese arhitecturale (26), plăcuțe (9), ansambluri (7), aplice (16) și *incerta* (181).

CARACTERISTICILE PIESELOR

Piesele sunt confecționate din pastă fină sau semifină, bine omogenizată, arareori fiind sesizate mici particule de calcar mai mari de 3–4 mm sau granule de oxizi de până la 5 mm (în rare cazuri sunt până la 8 mm). Teracotele sunt confecționate în tipar bivalv, cel mai adesea, dar și piesele realizate în tipare monovalve sunt destul de numeroase (43). Pe majoritatea fragmentelor se păstrează urme de amprente digitale, urme de retuș cu un obiect ascuțit în pasta crudă (de aici și mici accidente pe unele suprafețe) sau surplus de material, fie de la unirea celor două valve (pe interior), fie mici accidente (neretușate). Pasta este arsă oxidant, dar în foarte multe cazuri incomplet și/sau inegal, astfel încât teracota are mai multe nuanțe pe suprafață, ceea ce nu afectează calitatea finită a piesei. Multe dintre fragmente au urme de firnis sau de vopsea (nuanțe de roșu, mai rar și alb), ceea ce indică faptul că cel puțin o parte dintre ele (dacă nu toate) erau pictate. Dificultatea de identificare a pieselor se datorează și faptului că tiparele folosite sunt foarte uzate, astfel încât la foarte multe piese abia se mai distinge forma imprimată sau decorul.

ELEMENTE ARHITECTONICE

Piesele de cult miniaturale sunt des întâlnite în lumea romană[5], ele putând fi utilizate atât în zone sacre[6] (temple, sanctuare, arii funerare etc.), cât și în cele profane[7] (locuințe, spații publice, *cauponae* etc.). Acestea pot fi sub forma unor mici temple, cu toate elementele specifice unui astfel de ansamblu: fronton, colonete, baze de colonetă etc., care adăposteau statuetele unei/unor divinități[8] sau erau folosite în scop funerar. În această categorie au fost introduse 26 de piese

[5] ORR 1969, p. 68–75; ROUVIER-JEANLIN 1972, p. 29; ADAMO-MUSCETTOLA 1984, p. 10, fig. 2; ELEFTERESCU 2010, p. 493–494, nr. 1, pl. I/1, p. 494, nr. 2, pl. I/2; DARANI 2021.

[6] Brescello (Reggio Emilia), mormânt de inhumație (secolul al II-lea p. Chr.), 13 piese miniaturale de plumb și un opaiț de lut ars – DARANI 2021, p. 121–122; templul lui *Iuppiter Anxur*, Terracina (Lazio) – DARANI 2020, p. 53; Pesaro (Marche) – DARANI 2020, p. 37–38; Avellino (Campagna) – DARANI 2020, p. 84.

[7] *Sacellum/lararium*, în „Casa del sacello di legno", *Herculaneum*, lemn carbonizat, secolul I p. Chr. – DE CAROLIS 2007, p. 139, fig. 104.

[8] Un număr de șase miniaturi de plumb ale unor *templa in antis* au fost descoperite într-o *navicula* naufragiată la Comacchio (Emilia Romagna), datate la sfârșitul secolului I a. Chr. (epoca augustană) – POMEY & BOETTO 2019, p. 12; POPKIN 2022, p. 26, fig. 4.

din prezentul catalog, dar numărul descoperirilor se ridică la 35, adăugând câteva piese publicate de către noi anterior[9].

Colonetele au ajuns la noi în numărul cel mai mare, fiind catalogate până în prezent 24. Ca tehnică de realizare se constată modelarea acestor piese arhitecturale atât în tipare bivalve (nr. cat. 6–16), cât și monovalve (nr. cat. 1–5). În lipsa unor ansambluri întregi, este greu de spus dacă tehnica de realizare implică și folosirea lor la un tip specific de „monument". Faptul că cele monovalve aveau spatele drept, aplatizat, iar abacul îngust, ne îndeamnă să credem că acestea erau mai ușor de aplicat pe un „suport" care avea o perspectivă bidimensională. Totodată, piesele modelate bivalv, care au spatele arcuit (uneori decorat) și abacul mai lat, puteau să sprijine un alt element, cum ar fi un fronton lucrat separat. Faptul că de la Ostrov provin trei astfel de frontoane[10], ne întărește această convingere, iar ansamblurile rezultate aveau un aspect tridimensional, putând fi vizualizate și din spate. Judecând după piesele de care dispunem, cel mai probabil că astfel de ansambluri erau formate din două colonete, un fronton și o nișă. Au fost descoperite patru piese[11], care indică faptul că nișele erau de formă semicirculară, iar în interiorul acestora erau amplasate statuete.

Cele mai multe fragmente „arhitecturale" sunt din fusul colonetelor, deci lise, însă fragmentele care provin din alte părți componente indică o varietate de decoruri. Deși fragmentare, uneori foarte slab imprimate, se poate constata că meșterii de la Ostrov încearcă să imite modelele arhitecturale din piatră, în ceea ce privește decorul. Astfel, pe două toruri de capitel se păstrează urme de decor prin linii paralele sau benzi incizate (nr. cat. 14, 16, pl. II/14, 16), trei capiteluri au un decor vegetal[12], cinci[13] au doar o bandă care marchează diferența dintre coloană și capitel, iar patru[14] piese au și fusul coloanei decorat, fie prin caneluri, fie prin linii oblice, care sugerează un fus torsionat. Astfel, chiar dacă doar la modul sugestiv, considerăm că cele trei ordine arhitecturale sunt reproduse în coroplastica de aici. Frontoanele sunt ușor de identificat, acoperișul în două ape și benzile groase care imită cornișele sunt foarte bine imprimate, iar frunza de palmetă prezentă la una dintre piese (nr. cat. 26), arată din nou grija meșterilor pentru detalii și redarea cu acuratețe a modelelor din piatră. De asemenea, și nișele sunt decorate prin benzi incizate, unele având decor pe ambele părți. Nu excludem ipoteza ca aceste nișe semicirculare să fi provenit și de la alte tipuri de ansambluri, mai simple, putând fi singurele elemente care „protejau"/etalau statueta divinității. Un detaliu tehnic vine în sprijinul acestei ipoteze și anume faptul că la unele piese, spre centru, fragmentul se adâncește, realizând astfel o cavitate. Până la apariția unor piese întregi sau întregibile, vom lua în considerație că piesele cu ambele margini finite

[9] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008, p. 182–183, nr. cat. 70–77; BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2010, p. 60–61, nr. cat. 17–18.

[10] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008, p. 182, nr. cat. 70; prezentul catalog nr. 25–26.

[11] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2010, p. 58, nr. cat. 1; prezentul catalog nr. 17–19.

[12] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008, p. 182, nr. cat. 72; prezentul catalog nr. 1, 3.

[13] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008, p. 182, nr. cat. 73, 75, 77; prezentul catalog nr. 2–3.

[14] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008, p. 182, nr. cat. 71; prezentul catalog nr. 12–14.

care descriu un arc de cerc[15] puteau proveni de la templele miniaturale, iar cele cu cavitate spre centru să fie de la *naiskoi* nr. cat. 20–24).

Se constată, din nou, faptul că și la această categorie a coroplasticii, piesele sunt foarte variate și diversificate, venind să satisfacă cererea comanditarilor, dar și nevoia de implicare a sentimentului religios sau a credinței în viața de apoi.

PLĂCUȚE[16]

Detaliile tehnice și de execuție ne-au îndemnat să introducem în această categorie nouă piese (nr. cat. 20–30). Doar trei piese publicate anterior[17] au putut fi introduse în această categorie, cea mai importantă fiind plăcuța care-l reprezintă pe Eroul Cavaler[18]. La această placă s-a putut observa că este modelată monovalv și are spatele drept, netezit, prelucrat și finisat, spre deosebire de piesele lucrate bivalv. Aceleași caracteristici s-au constatat și la celelalte două piese pe care sunt reprezentate animale[19]. Pornind de la aceste detalii de execuție am considerat că toate piesele modelate monovalv și care au aceleași caracteristici se pot încadra în această categorie; chiar dacă pe față nu se păstrează un decor, aceste fragmente pot proveni din colțurile sau marginile nedecorate ale plăcuțelor. Faptul că fragmentele provin din margini (de asemenea prelucrate, finisate) și sunt ușor arcuite (nr. cat. 27–28, 31–32) întărește această ipoteză, ele putând proveni din părțile superioare ale pieselor. Celelalte fragmente (nr. cat. 29–30, 33) sunt drepte, dar lateralele sunt ușor îngroșate sau înălțate, ceea ce înseamnă că provin din mijlocul sau din partea inferioară a plăcuțelor. Pe trei dintre acestea se pot observa și câteva protuberanțe, care sunt urme ale unor decoruri greu de deslușit. Astfel de plăcuțe, care cu siguranță au un rol votiv, nu sunt foarte des întâlnite în coroplastica din *Moesia Inferior*, însă nu lipsesc, fiind cunoscute din descoperirile de la *Histria*[20], *Capidava*[21], *Montana*[22], Pavlikeni[23]. Cele mai numeroase provin din centrul de la Butovo[24], centru care putea fi un punct de inspirație pentru cel de la *Durostorum*[25].

[15] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2010, p. 58, nr. cat. 1; prezentul catalog nr. 17–19.

[16] În literatura de specialitate astfel de piese sunt întâlnite fie cu termenul de relief, fie cu cel de plăcuță. Dat fiind faptul că relieful din piatră este o piesă mult mai complexă, considerăm că, pentru piesele din lut ars, termenul de plăcuță este mult mai potrivit atât ca formă, cât și ca utilitate, imitând, mai degrabă, piese similare din metal, decât pe cele din piatră.

[17] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2017, p. 6, nr. cat. 1; BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2020, p. 222, nr. cat. 3–4.

[18] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2017, p. 6, nr. cat. 1.

[19] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2020, p. 222, nr. cat. 3–4.

[20] COJA 1974, p. 285, nr. 3, fig. 1/3; CCET IV, p. 61, nr. 66.

[21] CCET IV, p. 33, nr. 7.

[22] Tipar de plăcuță – VELKOV 1940–1942, p. 184, nr. 2, fig. 248; tipar de plăcuță – VELKOV 1940–1942, p. 186–187, nr. 6, fig. 253; plăcuță – VELKOV 1940–1942, p. 188, nr. 10, fig. 257.

[23] SULTOV 1976, p. 50; KABAKCIEVA & SULTOVA & VLADKOVA 1988, p. 34, nr. 201.

[24] SULTOV 1985, p. 93, pl. LI, 4–7; KABAKCIEVA, SULTOVA & VLADKOVA 1988, p. 31, nr. 179, 200.

[25] MUȘEȚEANU 2003, p. 135.

ANSAMBLURI

În această categorie au fost introduse teracotele care sunt părți ale unei piese mai complexe, compuse din mai multe elemente care se confecționează separat, fiind ulterior asamblate, fie prin lut crud (înainte de ardere) sau prin alte mecanisme (după ardere).

Dintre acestea se evidențiază roțile de car, fiind catalogate patru piese[26]. Acestea aveau un diametru estimat de 5,60–7,40 cm, ceea ce poate aduce indicii și despre dimensiunile ansamblului finit. Piesele sunt modelate monovalv, au 4–5 spițe, iar orificiile pentru butuc sunt dublu profilate. Astfel de roți puteau fi atașate la atelaj prin tije din lemn. Deși teracotele care reprezintă cabalinele nu lipsesc din coroplastica de la Ostrov[27], acestea sunt mult prea fragmentare pentru a fi considerate ca aparținând unor ansambluri mai mari, însă prezența celor patru roți impune și ipoteza producerii unor astfel de teracote în acest centru ceramic. Astfel de ansambluri compuse din cabaline și roți, cel mai adesea și cu călăreț, au fost descoperite în diferite regiuni ale Imperiului Roman, cum ar fi: Suhindol[28], Butovo[29], Kunino[30] (provincia *Moesia Inferior*), *Viminacium*[31] (provincia *Moesia Superior*), *Sucidava*[32], *Potaissa*[33], *Apulum*[34], Cicău[35], Cristești[36] (provincia *Dacia*), *Athênai*[37] (provincia *Achaia*), *Colonia Claudia Ara Agrippinensium*[38] (provincia *Germania Inferior*), *Vindonissa*[39] (provincia *Raetia)* etc. Cel mai adesea, astfel de ansambluri sunt considerate jucării pentru copii, chiar și atunci când sunt descoperite în context funerar.

Un alt tip de ansamblu realizat în atelierele de la Ostrov este *mensa tripes*, fiind reprezentat prin două descoperiri reprezentând picioare (nr. cat. 35–36). Primul este de formă paralelipipedică, decorat cu linii paralele în relief, verticale și orizontale, iar în partea inferioară prezintă o protomă leonină. Se remarcă modul realist de redare a trăsăturilor animalului, piesa fiind o bună imitație a celor din piatră sau bronz. Surplusul de material de la unirea cu alte componente indică faptul că fragmentul de față era doar un element dintr-un ansamblu mai complex. Piese similare mai sunt cunoscute din descoperiri anterioare de la Ostrov[40], însă se observă folosirea altor tipare, ceea ce indică o varietate de reprezentări. Cel de-al doilea picior are forma unei seceri și are un decor floral,

[26] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008, p. 183, nr. cat. 80; prezentul catalog nr. 37–39.
[27] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008, p. 180, nr. cat. 58–59; BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2020, p. 222, nr. cat. 5.
[28] DREMSIZOVA & TONCEVA 1979, nr. 17.
[29] SULTOV 1976, p. 95.
[30] NIKOLOV 1967, p. 225, nr. 21, fig. 15.
[31] PREMK 1994–1995, p. 145–146, nr. 8, fig. 8.
[32] *Comănescu* 1965, p. 797–802.
[33] MICLEA & FLORESCU 1980, nr. 297.
[34] *Coroplastica* 2011, p. 81–85.
[35] WINKLER & PĂIUȘ 1975, p. 593–600.
[36] MAN 2011, p. 193, nr. 4, pl. CXL/4.
[37] BURR THOMPSON 1959, fig. 75.
[38] JEANLIN 1995, p. 78, pl. 1/2.
[39] WAMSER *et alii* 2000, p. 432, nr. 239.
[40] *Supply of ceramic goods* 2018, p. 324, nr. 903–904 (Dan Elefterescu).

forma arcuită specifică acestui tip de piesă îndemnându-ne să o catalogăm ca atare. Dacă piesele din piatră și/sau bronz au o utilitate practică, fiind folosite în viața cotidiană, piesele miniaturale[41], din metal[42] sau lut, constituiau părți componente ale unor structuri mai ample[43], probabil corelate unui context funerar[44]. De asemenea, unele piese miniaturale sunt depuse ca *ex voto* în spații sacre[45].

Piesa nr. cat. 40 este un fragment dintr-un con de pin, forma bombată și decorul înclinând spre o astfel de identificare. Dacă este așa, cel mai probabil că acesta făcea parte dint-un ansamblu mai amplu, care cuprindea un con de pin flancat de alte două piese, pe un soclu, cel mai adesea *thymiaterion*, folosit la ceremonii religioase domestice și în ritualul funerar[46]. Aceste tipuri de piese sunt foarte des întâlnite în descoperiri din *Achaia* (*Athênai*[47], *Korinthos*[48]), *Asia Minor* (*Knidos*[49], *Ephesos*[50], *Pergamon*[51]), *Aegyptus* (*Cyrene, Alexandria*[52]), Peninsula italică (*Herculaneum*[53], *Puteoli*)[54]. Cel mai adesea, conul de pin era flancat de câte un opaiț sau suport pentru opaiț cum sunt și cazurile descoperirilor de la Ostrov[55], *Odessos*, *Serdica*, *Augusta Traiana*[56] și *Knidos*[57].

Ultima piesă din această categorie este reprezentată de o teracotă arcuită, de formă rotundă, cu un mic *umbo* la centru (nr. cat. 41). Forma pledează pentru

[41] Acest tip de mobilier este cunoscut și sub numele de *mensa delphica* – DARANI 2021, p. 129.

[42] Un picior din metal cu protomă de leu descoperit la Ilișua (ANTIQUE BRONZES 2003, p. 131, nr. 155 – voce Corneliu Gaiu) are caracteristicile unei *mensa tripes*; însă în lumea romană mai sunt cunoscute și altfel de piese cu reprezentări leonine, care par a avea alte utilizări, respectiv suporturi de lumânări, cum sunt descoperirile de la Mérida (provincia *Lusitania*) – *Los bronces romanos en españa* 1990, p. 284, nr. 228 – sau Hechingen-Stein (provincia *Germania Superior*) – NUBER 1988, p. 26, p. 66, fig. 68.

[43] Pe un sarcofag descoperit la Simpelveld (provincia *Germania Inferior*) apar sculptate, în altorelief, o *mensa tripes* și un posibil *lararium* cu cinci *naiskoi* (DE GROOTH & MATER 1997, p. 523, fig. 2; GALESTIN 2001, p. 63–76), ceea ce indică un ansamblu mai amplu, care putea fi reprodus și în lut.

[44] Mormântul de inhumație al adolescentei *Iulia Graphis* de la Brescello – DARANI 2021, p. 121–122.

[45] Cum sunt cele de la Terracina –DARANI 2020, p. 127-128, p. 138, p. 147.

[46] *Serdica* – IVANOV 2017, p. 252 (edificiul A2, tipul nr. 3 – prima jumătate a secolului al III-lea p. Chr.), p. 251, fig. 10, T4, p. 253, fig. 14; Gledka (provincia *Thracia*) descoperit într-o vatră rituală amplasată lângă un tumul – DREMSIZOVA-NELCINOVA & BALKANSKI 1973, p. 59, fig. 4, 3; *Philippopolis* – BOSPATCHIEVA 2004, p. 94, nr. 21.

[47] ROBINSON 1959, p. 38–39, G 159, pl. 43 (secolele I–II p. Chr.); GRANDJOUAN 1961, p. 69, nr. 866, pl. 22 (probabil fragment dintr-un *thymiaterion,* secolul al III-lea p. Chr.).

[48] ROBINSON 1959, p. 38.

[49] Datat între anii 70–120 p. Chr. – BAILEY 1975, p. 71; LADSTÄTTER 2013, p. 317; https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1973-0414-1

[50] LADSTÄTTER 2013, p. 319–320, fig. 3.

[51] BAILEY 1980, p. 252.

[52] ROBINSON 1959, p. 38.

[53] „Casa dell'atrio a mosaico".

[54] ROBINSON 1959, p. 38.

[55] *Supply of ceramic goods* 2018, p. 323, nr. 902 (Dan Elefterescu).

[56] STANCEVA 1967, p. 6–8; KALCEV 1991, p. 247, p. 267, fig. 19–20; MIRCEV 1993, p. 39.

[57] BAILEY 1975, p. 71.

identificarea cu un scut, piesă care însoțea teracotele reprezentând gladiatori[58]. Astfel de piese sunt cunoscute în lumea romană în diferite contexte, dar multe au fost descoperite în zona amfiteatrelor. Gladiatorii erau foarte populari printre romanii adulți și copii, astfel încât teracotele cu astfel de reprezentări sunt considerate jucării[59].

APLICE

Chiar dacă unii specialiști consideră că aplicele nu sunt o categorie a teracotelor, noi suntem de părere că acest tip de piesă lucrată din lut ars ține tot de arta coroplasticii. Aplicele din lut sunt piese lucrate separat și, în general, aplicate pe vase, iar de la Ostrov provin numeroase astfel de exemplare, atât din cercetările recente[60], cât și din cele mai vechi[61], fiind vorba despre aplice de vase și aplice pentru recipiente de tip „face-pot"[62].

În lotul de față doar două piese ar putea să se încadreze în categoria aplicelor de vas. Prima piesă (nr. cat. 55) are o formă semicirculară și este puternic alveolată spre centru, iar în partea inferioară prezintă o proeminență oblică spre centru, continuată cu altele mai mici. Mărimea, forma și decorul sunt foarte asemănătoare cu trei aplice dionisace identificate anterior[63], astfel încât suntem tentați ca și aceasta să fie introdusă în acest tip de aplică, chiar dacă decorul este foarte slab imprimat. Cea de-a doua piesă (nr. cat. 56) este de mici dimensiuni și este din pastă caolinoasă, ceea ce o apropie mai mult de piesele de tip „face-pot"[64] de la Ostrov, deși nu se încadrează în această categorie. Aplica are spatele plat, finisat și margini foarte mici, ceea ce o face foarte ușor de aplicat, iar chipul uman redat pe față se remarcă prin măiestria detaliilor, fiind foarte minuțios realizate atât părul, cât și barba personajului. În lipsa unor piese întregi sau întregibile este greu de spus pe ce fel de suport se atașează o astfel de aplică.

Un lot important de piese se caracterizează printr-un capăt evazat, celălalt îngustat, în partea lată este ușor îndoit spre interior, întreaga piesă fiind arcuită spre exterior, iar pe față prezintă un decor vegetal foarte variat. Descoperirea în

[58] Două statuete fragmentare de teracotă descoperite în context funerar la *Perinthos* (provincia *Thracia*) – ȘAHIN & GÜÇLÜ 2015, p. 109–110, p. 114, nr. 7–8, fig. 7–8 a–c. Având în vedere conținutul inventarului funerar, autoarele consideră că sarcofagul de marmură aparținea unei fetițe și că cele două statuete reprezintă femei-gladiator – ȘAHIN & GÜÇLÜ 2015, p. 110.

[59] ȘAHIN & GÜÇLÜ 2015, p. 109.

[60] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2010, p. 59–60, nr. cat. 10–12, 14.

[61] MUȘEȚEANU 2003, p. 118–119, pl. 41/1.

[62] MUȘEȚEANU 2003, p. 116–117, pl. 40/3; BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2010, p. 60, nr. cat. 13–14.

[63] MUȘEȚEANU 2003, p. 118–119, pl. 41/1; BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2010, p. 60, nr. cat. 11–12.

[64] Cele două piese publicate anterior (BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2010, p. 60, nr. cat. 13–14) sunt toate din pastă caolinoasă; alte piese care ar putea fi aplice (BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008, p. 177, nr. cat. 35; BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2010, p. 59, nr. cat. 4) sunt tot din pastă caolinoasă.

campania anului 2021[65] a unui fragment de opaiț cu o ansă lamelară pe care este aplicată o astfel de piesă, ne-a determinat să considerăm tot acest lot[66] (14) ca fiind constituit din aplice pentru anse de opaițe. Avansăm această ipoteză întrucât se constată aceleași caracteristici: capătul inferior ușor îndoit spre interior pentru a fi lipit pe toarta și discul opaițului, arcuirea corpului, care se datorează tendinței de mulare pe ansă (astfel fiind și mai ușor de apucat), mai mult decât atât, pe una dintre piese (nr. cat. 42) se păstrează și un mic fragment din ansă. Toate piesele au decor, acesta fiind variat. Cele mai simple au o bandă centrală verticală și două oblice care se îndreaptă spre cea centrală, unele par a avea același tipar (nr. cat. 44–45). Altele prezintă același decor, dar benzile sunt mai subțiri și duble (nr. cat. 43, 46), cel mai probabil este un decor vegetal foarte stilizat[67]. Însă se constată și decoruri vegetale mai elaborate; pe unele aplice sunt redate frunze, nervurile fiind sugerate prin aceleași benzi verticale și oblice (nr. cat. 42), iar pe altele sunt redate atât frunze, cât și vrejuri (nr. cat. 51–52). De altfel, și forma aplicei (mai lată într-o parte și mai îngustă în cealaltă) urmărește să redea imaginea unei frunze.

Opaițele, din metal sau lut ars, care au ansele sub variate forme (chipuri/capete umane, păsări, mamifere, frunze/palmete etc.) sunt bine cunoscute în epoca romană, iar literatura este mult prea vastă pentru a fi redată aici. Însă astfel de toarte cu decorații aplicate, nu sunt la fel de comune. Numărul mare de piese ne îndeamnă să credem că este vorba despre o practică a atelierelor de la Ostrov, însă această afirmație mai trebuie argumentată și o vom face cu alte ocazii. Până atunci, reamintim doar că de aici mai provine o ansă în formă de aplică, publicată de noi anterior[68] și care își găsește analogii în piesele de metal[69], încă un argument pentru producția locală de opaițe, pe lângă numeroasele tipare descoperite până acum[70].

O ultimă aplică (nr. cat. 57), este pe cât de interesantă pe atât de dificil de a-i înțelege funcționalitatea. Piesa este de asemenea monovalvă, are spatele plat, dar nu finisat, fiind vizibile urmele de amprente digitale. Pe față are un decor elaborat: un fus de coloană torsionat (ceea ce ar indica și poziția de dispunere a piesei), vrejuri de viță-de-vie sau panglici, marginile decorate prin incizii sau mici pastile de pastă. Pe laturile păstrate prezintă cel puțin patru picioruțe?, rotunjite. Deși păstrează un decor bogat, în lipsa unor analogii ne este foarte dificil să înțelegem ce anume reprezintă piesa. Cu toate că prezintă acele picioruțe, ele nu

[65] Numeroasele teracote descoperite după anul 2016 vor face obiectul unor studii viitoare.

[66] Cele 13 piese din catalogul de față (nr. cat. 42–54) și o piesă publicată anterior (BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008, p. 182, nr. cat. 76), care inițial a fost considerată a fi capitel de colonetă. De altfel, până la descoperirea fragmentului de opaiț, am considerat aceste teracote ca putând fi capiteluri de colonete, datorită decorului vegetal, pe care l-am întâlnit până acum în coroplastica de la Ostrov la unele colonete cu capiteluri. Noua descoperire ne-a determinat să reconsiderăm funcționalitatea acestor piese.

[67] Foarte interesant este faptul că decorul vegetal de pe unele capiteluri (nr. cat. 1, 6) este redat în același stil de benzi, însă sunt mai multe incizii, astfel încât decorul este mai ușor de intuit.

[68] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2010, p. 60, nr. cat. 15.

[69] *Goldhelm* 1994, opaiț de bronz, *Tomis*, p. 201, nr. 79 (Crișan Mușețeanu).

[70] *Supply of ceramic goods* 2018, p. 282–283, nr. 782–787 (Dan Elefterescu).

conferă stabilitate piesei, astfel încât am eliminat varianta unei piese individuale. Mai mult decât atât, spatele drept permite aplicarea pe alte suprafețe. Este posibil să fi fost doar un element dintr-un ansamblu mai complex, dar este dificil de spus de care tip.

INCERTA

Din păcate, un număr foarte mare de fragmente (182) nu poate fi atribuit cert unei categorii anume, atât din cauza stării de fragmentaritate, cât și din lipsa unor elemente concrete care să permită acest lucru. Din nou detaliile tehnice și de execuție ne ajută într-o oarecare măsură să putem totuși emite câteva ipoteze despre multe dintre fragmente, care ulterior ar putea conduce la încadrarea lor tipologică. Astfel, fragmentele care păstrează urmele unui decor (indiferent dacă slab sau mai bine imprimat) pot fi considerate valve anterioare, iar cele lise (fie că sunt drepte, curbe sau de alte forme) valve posterioare. Aceasta și datorită faptului că, exceptând unele capete de statuete umane și animale reprezentate tridimensional, în cele mai multe cazuri valvele posterioare nu prezintă urme de decor. Tot detaliile tehnice, sugestiile date de decor și asemănările cu unele piese finite ne-au permis ca despre unele fragmente să avansăm o serie de interpretări în cadrul fișei din catalog, astfel încât ne vom opri în continuare doar asupra acelora dintre piese care prezintă o discuție mai aprofundată.

Piesele nr. cat. 60–61 sunt cel mai probabil fragmente care provin de la teracote care o reprezintă pe zeița *Venus*, deoarece decorul păstrat pare a fi specific drapajelor întâlnite la statuetele acestei divinități. Zeița este cea mai bine reprezentată divinitate printre descoperirile de la Ostrov[71], aceasta fiind redată în mai multe ipostaze, singură sau însoțită de *Eros*, în statuete simple sau ansambluri mai complexe. Cu toate acestea, nu am găsit încă analogii exacte pentru decorurile redate pe piesele din studiul de față, astfel încât să atribuim și aceste două fragmente reprezentărilor zeiței frumuseții. Aceleași considerații se pot face și pentru piesa nr. cat. 62, al cărei decor se aseamănă foarte mult cu o piesă publicată anterior[72] și care reprezintă o statuetă feminină înveșmântată într-o tunică, care prezintă un decor realizat din linii incizate. Pasta este asemănătoare cu cea a piesei de față, la fel și decorul, chiar dacă nu identic; până și modul de modelare se aseamănă, însă fragmentul este prea mic pentru a fi siguri că poate reprezenta o statuetă feminină.

Piesa nr. cat. 58 deși conservată într-o proporție foarte mare (are o înălțime păstrată de 8 cm) și, deci, multe elemente, este foarte greu de identificat. Având formă trapezoidală și partea inferioară cu stabilitate, ar putea fi o bază de statuetă, dar este foarte înaltă în comparație cu alte baze. Tot forma indică faptul că teracota ar putea fi un altar, dar modul de realizare arată faptul că piesa era modelată bivalv, însă altarele miniaturale pe care le cunoaștem[73] sunt realizate

[71] MUȘEȚEANU & ELEFTERESCU 1985, p. 187–190; BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008, p. 172–173, nr. cat. 1–3; BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2017, p. 7–9, nr. cat. 5–13.

[72] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2017, p. 14, nr. cat. 35.

[73] Barboși, jud. Galați – ȘTEFAN 1935–1936, p. 343, fig. 5; *Callatis* – ICONOMU 1968, p. 251, nr. 6, fig. 25; *Tomis* – BUCOVALĂ 1991, p. 192, fig. 9, p. 193 (menționat); *Histria*,

monovalv. Până la găsirea unor analogii nu putem afirma ce reprezintă această teracotă și nu excludem să fi fost doar o piesă dintr-un ansamblu mai mare.

Tot într-o proporție foarte mare se păstrează și piesa nr. cat. 59, însă nici aceasta nu poate fi identificată. Forma puternic arcuită ar indica faptul că este o valvă posterioară, așa cum s-a observat la numeroase statuete mai întregi, însă prezența a două protuberanțe în partea superioară ne face să fim rezervați. În acest caz piesa ar putea fi o valvă anterioară, iar cele două protuberanțe ar putea reprezenta foarte schematic două capete. În coroplastica de la Ostrov sunt cunoscute foarte multe reprezentări ale divinităților pereche, ceea ce ne-a și determinat să tratăm acest subiect într-un studiu aparte[74]. Cu acea ocazie am putut constata mai multe tehnici de redare a celor două divinități, însă niciuna nu se aseamănă cu cea expusă în prezenta lucrare, chiar dacă, în multe cazuri, valvele posterioare sunt puternic arcuite, ca în acest caz, dar nu au decor, fiind lise. În aceste condiții se poate afirma că piesa nr. cat. 59 este fie un nou tip de reprezentare a divinităților, foarte schematic și cu un tipar foarte uzat, fie că este o valvă posterioară de la o statuetă greu de identificat, fie că avem de-a face cu un alt tip de teracotă dificil de distins în momentul de față și în lipsa unor analogii.

Deoarece păstrează urme de decor sau protuberanțe, mai multe fragmente le-am considerat valve anterioare, posibil de la statuete umane; ele pot reprezenta mâini, picioare sau genunchi, pe baza asemănărilor cu piese mai întregi descoperite anterior (nr. cat. 65–72). Tot pe același criteriu, unele fragmente pot fi considerate ca făcând parte din statuete animale (nr. cat. 73–77), însă, dat fiind faptul că statuetele animale sunt de multe ori reprezentate tridimensional, este dificil de definit valvele.

Deși foarte multe fragmente păstrează decor, uneori foarte bine imprimat sau cu multe detalii, nu se poate recunoaște teracota finită. Așa este cazul piesei nr. cat. 64, care prezintă o bază stabilă, deci avem indicii despre poziționarea ei, însă decorul și orificiul care se conturează nu sunt suficiente pentru a identifica teracota. Faptul că marginea este decorată pe ambele fețe, ne face și mai dificilă misiunea de a preciza ce valvă se păstrează. Dacă valva păstrată este cea anterioară, aceasta ar putea reprezenta o față umană, caz în care orificiul este o gură deschisă; însă partea superioară dreaptă indică faptul că piesa nu mai continua cu mult în sus, astfel încât, dacă era o figură, ar fi trebuit să se observe urma unui ochi. În acest caz, ar putea fi vorba despre o valvă posterioară, orificiul fiind de ventilație („trou d'évent"), iar identificarea teracotei rămâne încă problematică. Urme ale unor decoruri mai ample sau mai puțin ample păstrează și piesele nr. cat. 81–104; cu toate acestea, nu putem spune ce anume reprezintă aceste teracote, în afara faptului că, cel mai probabil, sunt valve anterioare. Despre fragmentele fără decor nu putem decât să considerăm că sunt din valve posterioare și deci provin din spatele unor statuete diverse, în funcție de forma lor (statuete umane, animale, alte tipuri de teracote).

basilica „Florescu", din *bothros* – ACHIM 2003–2005, p. 181; Ostrov – BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008, p. 183, nr. cat. 78.

[74] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2019, p. 361–367, nr. cat. 1–21.

CONCLUZII

Cele șase articole dedicate teracotelor descoperite din așezarea de la Ostrov (*Durostorum*), „Ferma nr. 4", în perioada 1997–2016, ne-au permis catalogarea și publicarea unui număr de 514 piese, cifră care poate oferi o viziune de ansamblu asupra meșteșugului coroplasticii din atelierele de aici. Totodată, numărul mare de descoperiri a permis realizarea unei clasificări tipologice, după cum urmează: statuete umane (la rândul lor împărțite în divinități individuale, grupuri statuare și personaje umane), statuete animale (mamifere, *aves*, *pisces*), socluri și baze de statuete, piese arhitecturale, plăcuțe, ansambluri, aplice și *incerta.*

Numărul mare de piese catalogate, diversitatea și varietatea reprezentărilor indică faptul că acest meșteșug este o componentă importantă în atelierele de aici, chiar dacă din descoperirile noastre[75] nu a rezultat niciun tipar de teracotă. Deși în foarte puține cazuri se constată folosirea aceluiași tipar (deci numărul acestora ar trebui să fie considerabil), dat fiind decorul foarte puțin imprimat sau aproape șters al unora dintre teracote, se impune ipoteza folosirii lor într-un timp foarte îndelungat și deci posibilitatea deteriorării mai rapide, ceea ce ar putea fi o explicație pentru raritatea lor printre descoperiri.

Diversitatea, decorul și atenția pentru detalii, mai ales la aceleași tipuri de reprezentări, sunt dovezi ale măiestriei meșterilor coroplaști, ceea ce impune ipoteza specializării lor în acest meșteșug. Varietatea formelor și a tipurilor realizate vin să satisfacă cerințe și nevoi diverse, dat fiind faptul că astfel de piese erau folosite atât în practici religioase în spații consacrate (temple, arii funerare), cât și în spații domestice. Numărul mare de descoperiri ne ajută să înțelegem pe deplin rolul și importanța centrului de la Ostrov, acestea fiind după cunoștințele noastre singurul centru artizanal sud-dobrogean care produce un număr atât de mare de teracote. Ne este greu să credem că un număr atât de important de teracote era destinat doar *Durostorum*-ului și împrejurimilor sale, astfel încât considerăm că producția de aici venea să satisfacă o piață mai largă, spațial vorbind.

[75] Pe lângă cele patru tipare publicate (MUȘEȚEANU 1985, p. 150, nr. 1–3; S*upply of ceramic goods* 2018, p. 285, nr. 792 – Dan Elefterescu), în colecțiile Muzeului Dunării de Jos din Călărași, se păstrează un important și bogat material arheologic provenit de la Ostrov, printre care se regăsesc și câteva tipare de teracote; informație Dan Elefterescu, căruia îi mulțumim și pe această cale.

CATALOG[76]

1. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2014/443, C 18, carouri 3 a–b, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR8/3, cu particule de mică și oxizi deși. Modelare în tipar (urme de retuș cu un obiect ascuțit în pasta crudă pe laterale). Lut ars. Lp = 12,82 cm, l = 1,32–2,11/4,25 cm, Gr = 1,48 cm. Se păstrează un fragment dintr-un fus de colonetă de formă semicirculară pe față și plată pe spate (neted). Spre partea superioară se lățește, căpătând o formă trapezoidală, decorat prin trei benzi late, una centrală (scurtă) și două laterale oblice care se îndreaptă spre cea centrală formând un mănunchi. Benzile păstrează mici incizii slab realizate, iar între banda centrală și cea din stânga se observă o mică protuberanță circulară, fie o completare a decorului, fie un surplus de material. Trecerea de la fus la capăt este realizată printr-o bandă lată (astragal?). Nr. inv. pr. 279. Pl. I/1.

2. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2011/216, C 17, carouri 4–6 a–d, –2,08–2,18 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 5YR6/6, cu particule de mică și calcar dese. Modelare în tipar (urme de retuș cu un obiect ascuțit în pasta crudă; urme de surplus material pe față). Lut ars. Lp = 9,52 cm, l = 2,23–3,83 cm, Gr = 1,11–1,60 cm. Se păstrează un fragment dintr-un fus de colonetă de formă semicirculară pe față și plată pe spate (neted). Spre partea superioară se lățește, căpătând o formă trapezoidală, trecerea de la fus la capăt este realizată printr-o bandă lată (astragal?). Surplusul de material în partea superioară poate reprezenta o încercare de decor. Nr. inv. pr. 280. Pl. I/2.

3. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2014/314, C 18, carouri 3 b–d, –2,22 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniform), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică și calcar relativ dese, uneori sub formă de granule până la 8 mm. Modelare în tipar (urme de retuș cu un obiect ascuțit în pasta crudă pe laterale; urme de surplus material pe spate). Lut ars. Lp = 7,40 cm, l = 2,19 cm, Gr = 0,92–1,17 cm. Se păstrează un fragment dintr-un fus de colonetă de formă semicirculară pe față și plată pe spate (neted). Spre partea superioară se lățește, căpătând o formă trapezoidală, trecerea de la fus la capăt este realizată printr-o bandă lată (astragal?). Surplusul de material în partea superioară poate fi o încercare de decor. Nr. inv. pr. 281. Pl. I/3.

4. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2013/141, C 22, carouri 1–4 b–d, –1,80 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 7.5YR6/4, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de retuș cu un obiect ascuțit în pasta crudă pe laterale). Lut ars. Lp = 3,81 cm, l = 2,26 cm, Gr = 1,38 cm. Se păstrează un fragment dintr-un fus de colonetă, de formă semicirculară pe față și plată pe spate. Nr. inv. pr. 282. Pl. I/4.

[76] Piesele sunt prezentate după următorul model: denumire, stare conservare, elemente stratigrafice (campania și locul descoperirii), descriere pastă, tehnică de producție, dimensiuni, descriere (din poziția pieselor, nu a privitorului), număr inventar provizoriu, planșă. Au fost folosite următoarele prescurtări: Dr = Durostorum; C = casetă, H = înălțimea, L = lungime, l = lățimea, Gr = grosimea, p = păstrată, pr = provizoriu. Desenele sunt realizate de Georgiana DUCMAN. Fotografii: Marius AMARIE.

5. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2014/384, C 23, carouri 1–4 b–d, –1,38 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/8, cu particule de mică, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de retuș cu un obiect ascuțit în pasta crudă pe laterale; accident în pasta crudă pe față). Lut ars. Lp = 3,60 cm, l = 2,14 cm, Gr = 1,30 cm. Se păstrează un fragment dintr-un fus de colonetă, de formă semicirculară pe față și plată pe spate. Nr. inv. pr. 283. Pl. I/5.

6. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară și trei din cea posterioară. Dr. 2008/134+169, C 15, carouri 10–11 a, –0,27–0,31 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniform), de culoare Munsell 5YR6/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar dese. Modelare în tipar (urme de surplus de material la unirea celor două valve și pe valva posterioară din loc în loc; accidente în pasta crudă). Lut ars. Lp = 18,50 cm, lp = 2,48–3,69 cm, Gr = 0,71–2,67 cm. Se păstrează fusul (valva posterioară) și capitelul (ambele valve) unei colonete. Capitelul are o formă trapezoidală cu baza în sus și este decorat cu trei benzi late, una centrală, verticală, și două pe laturi, oblice, îndreptate spre cea centrală. Benzile sunt decorate cu mici împunsături circulare în pasta crudă. La baza benzilor o mulură groasă încheie capitelul, mulură care este slab profilată și pe valva posterioară. O altă proeminență se află la cca 1 cm de prima, pe fusul coloanei, de asemenea slab profilată și pe valva posterioară. Nr. inv. pr. 284. Pl. I/6.

7. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2008/466, C 15, carouri 10–11 a, –0,27 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 2.5YR7/8, cu particule de mică, oxizi deși (uneori sub formă de granule până la 5 mm), particule calcar rare (uneori sub forma de granule până la 3,50 mm). Modelare în tipar (urme de surplus de material pe spate; linie incizată, accident în pasta crudă). Lut ars. Lp = 1,38 cm, lp = 2,67–3,30 cm, Gr = 0,58–0,85 cm. Se păstrează o parte importantă din fusul unei colonete (valva posterioară), de formă semicirculară, iar în partea superioară fusul se lățește, căpătând un aspect trapezoidal. Nr. inv. pr. 285. Pl. I/7.

8. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2013/113, C 23, carouri 14–17 a–f, –1,38 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniformă), de culoare Munsell 2.5YR7/8, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Lp = 4,62 cm, lp = 2,10 cm, Gr = 0,84 cm. Se păstrează un fragment din fusul unei colonete, care pe partea stângă prezintă o linie incizată, încercare de decor (?). Nr. inv. pr. 289. Pl. I/8.

9. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2008/400, C 17, carouri 5–6 a–c, –0,50–0,53 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 5YR6/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de surplus de material la interior; incizii accidentale pe față). Lut ars. Lp = 5,36 cm, l = 2,46 cm, Gr = 0,21 cm. Se păstrează un fragment, de formă semicirculară, din fusul unei colonete, nedecorat. Nr. inv. pr. 290. Pl. I/9.

10. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2014/454, C 18, G23, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniform), de culoare Munsell 2.5YR7/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Lp = 2,98 cm, l = 2 cm, Gr = 0,63 cm. Se păstrează un fragment, de formă semicirculară, din fusul unei colonete, nedecorat. Nr. inv. pr. 291. Pl. II/10.

11. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2014/460, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 2.5YR7/8, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar dese. Modelare în tipar. Lut ars. Lp = 2,62 cm, l = 1,41 cm, Gr = 0,36 cm. Se păstrează un fragment, de formă semicirculară, din fusul unei colonete, nedecorat. Nr. inv. pr. 292. Pl. II/11.

12. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2008/461, C 15, carouri 10–11 a, –0,27, m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar dese (uneori sub formă de granule de cca 2–3 mm). Modelare în tipar. Lut ars. Lp = 7,47 cm, lp = 4,97 cm, Gr = 8,70 cm. Se păstrează un fragment din valva anterioară pe care sunt decorate trei benzi paralele, realizate cu degetul în pasta crudă. Cel mai probabil fragmentul face parte dintr-un fus de colonetă. Nr. inv. pr. 276. Pl. II/12.

13. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2013/7, C 22 (profil nordic). Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR6/6, cu particule de mică și calcar rare (uneori sub formă de granule cca 1–2 mm). Modelare în tipar. Lut ars. Lp = 5 cm, l = 2 cm, Gr = 0,80 cm. Se păstrează un fragment dintr-un fus de colonetă decorată cu benzi oblice, paralele, care creează imaginea de torsionare. Scotia este redată printr-o linie incizată. Nr. inv. pr. 288. Pl. II/13.

14. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2011/167, C 21, carouri 14–16 a, –1,60 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Urme de vopsea de culoare Munsell 10R4/8. Modelare în tipar (urme de surplus de material la interior). Lut ars. Lp = 1,99 cm, lp = 3,77 cm, Gr = 0,97–1,52 cm. Se păstrează un fragment dintr-o colonetă, respectiv din fus și bază. Fusul este decorat cu caneluri (se păstrează două). Scotia este redată printr-o incizie adâncă. Torul inferior este decorat prin linii incizate dese și paralele (se păstrează cinci). Nr. inv. pr. 277. Pl. II/14.

15. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară (?). Dr. 2014/457, C 18, caroul 3 a, –0,22 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/6, cu particule de mică, oxizi deși (uneori sub formă de granule până la 3 mm), particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de surplus de material la interior, urme de amprente digitale). Lut ars. Lp = 3,81 cm, lp = 2,93–4,31 cm, Gr = 0,43–1,26 cm. Se păstrează un fragment, nedecorat, evazat la margini, având o formă trapezoidală, ușor întors spre interior, care se îngustează spre partea inferioară și care are o formă semicirculară. Cel mai probabil fragmentul reprezintă valva posterioară a unui capitel de colonetă. Nr. inv. pr. 286. Pl. II/15.

16. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2016/16, C 23, caroul 5 b, –1,43 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Urme de vopsea de culoare Munsell 7.5YR9.5/2. Modelare în tipar (urme de surplus de material la interior). Lut ars. Lp = 1,84 cm, lp = 4,40 cm, Gr = 0,87 cm. Se păstrează un fragment dintr-o colonetă, respectiv torul inferior, decorat prin benzi adânci și late în pasta crudă (se păstrează trei). Nr. inv. pr. 278. Pl. II/16.

17. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment bivalv. Dr. 2014/415, C 18, carouri 3 a–d, –2,15 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/6, cu particule de mică, oxizi rari (uneori sub formă de granule până la 6 mm). Modelare în tipar. Lut ars. Lp = 8,39 cm, l = 2,10–3 cm, Gr = 0,88–2,35 cm. Se păstrează un fragment semicircular, cu baza dreaptă (are stabilitate), partea exterioară mai lată (gr = 2,40 cm), iar cea interioară mai subțire (gr = 1,10 cm), decorat pe ambele părți cu benzi oblice, paralele, radiale pe suprafața piesei. Cel mai probabil fragmentul face parte dintr-o *aedicula* semicirculară. Nr. inv. pr. 293. Pl. II/17.

18. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2013/173, C 23, carouri 5–8 a–f, –1,27 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR8/3, cu particule de mică, oxizi, particule calcar dese, fragment dintr-o scoică de 6 mm. Urme de ardere secundară. Modelare în tipar. Lut ars. Lp = 5,84 cm, lp = 2,37–3,31 cm, Gr = 0,97–1,97 cm. Se păstrează un fragment semicircular, decorat pe margine cu o bandă dublă, slab reliefată. Centrul piesei pare concav, iar marginea acesteia este decorată cu o bordură dublă, bine profilată. Cel mai probabil fragmentul face parte dintr-o *aedicula* semicirculară. Nr. inv. pr. 294. Pl. II/18.

19. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2014/450, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/6, cu particule de mică, oxizi rari (uneori sub formă de granule până la 4 mm), particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de retuș pe laterală). Lut ars. Lp = 5,51 cm, lp = 1,74–2,50 cm, Gr = 0,43–1,26 cm. Se păstrează un fragment semicircular, decorat pe margine cu o bandă dublă, lată. Porțiunea păstrată dinspre centru pare să aibă o pornire concavă. Cel mai probabil fragmentul face parte dintr-o *aedicula* semicirculară. Nr. inv. pr. 295. Pl. II/19.

20. Teracotă (fragmentară). Se păstrează patru fragmente monovalve. Dr. 2014/461, C 18, caroui 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/6, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Lp = 5,84 cm, lp = 2–3 cm, Gr = 0,46–0,67 cm. Se păstrează mai multe fragmente neîntregibile care provin dintr-o piesă de formă semicirculară, din care se păstrează o bordură lată în partea inferioară, care se subțiază spre partea superioară. Un alt mic fragment, este probabil din centrul piesei din care se mai poate observa o mică protuberanță. Cel mai probabil fragmentul face parte dintr-o *aedicula*. Nr. inv. pr. 296. Pl. III/20.

21. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2013/110, C 21, caroul 9, –1,14 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar dese. Urme de vopsea cu diferite nuanțe (Munsell 2.5YR4/6 până la 10R4/6). Modelare în tipar. Lut ars. Lp = 4,62 cm, lp =1,42–2,89 cm, Gr = 0,78 cm. Se păstrează un fragment dintr-o margine dublu profilată și ușor înălțată față de centru. Cel mai probabil fragmentul face parte dintr-o *aedicula*. Nr. inv. pr. 297. Pl. III/21.

22. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2013/258, C 23, carouri 5–8 a–f, –1,27 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet și neuniform), de culoare Munsell 5YR6/8, cu particule de mică, oxizi relativ deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,63 cm, lp = 2,57 cm, Gr =

0,66–0,85 cm. Se păstrează un fragment dintr-o margine, ușor înălțată și îngroșată. Ambele fețe finisate. Cel mai probabil fragmentul face parte dintr-o *aedicula*. Nr. inv. pr. 336. Pl. III/22.

23. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2014/458, C 18, carouri 1–2 a–d, –2,22 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/6, angobă White 2.5Y8/2, cu particule de mică, oxizi rari (uneori sub formă de granule până la 5 mm), particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,45 cm, lp = 2,25 cm, Gr = 0,59–0,70 cm. Se păstrează un fragment cu bordură profilată, îngroșată. Fața netezită, spatele prelucrat, cel mai probabil un fragment dintr-o *aedicula*. Nr. inv. pr. 319. Pl. III/23.

24. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2014/568, C 18, carouri 3 c–d, –1,90 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Slabe urme de ardere secundară. Hp = 3 cm, lp = 2,62 cm, Gr = 0,45–0,60 cm. Se păstrează un fragment dintr-o margine rotunjită și îngroșată, ceea ce indică faptul că piesa avea un contur semicircular. Ambele fețe sunt finisate. Cel mai probabil un fragment dintr-o *aedicula*. Nr. inv. pr. 322. Pl. III/24.

25. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv sau ambele valve. Dr. 2014/262, C 18, carouri 3 a–d, –2,30 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 7.5YR6/4, cu particule de mică, oxizi, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de ardere secundară). Lut ars. Lp = 3,65 cm, lp = 3,22 cm, ad = 4,31 cm, Gr = 0,39–1,08 cm. Partea superioară amintește de un acoperiș „în două ape". Fața este decorată prin două rânduri de linii dublu profilate așezate oblic, astfel încât se intersectează în punctul cel mai înalt al piesei. Cel mai probabil fragmentul este dintr-un *naiskos*. Nr. inv. pr. 299. Pl. III/25.

26. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2014/445, C 18, carouri 3 a–b, –2,05 m. Pastă fină, arsă spre vitrifiere (incomplet), cu particule de mică și particule calcar rare. Modelare în tipar (surplus de material la interior). Lut ars. H = 5,07 cm, lp = 4,79 cm, ad = 2,49 cm, Gr = 0,72–1,62 cm. Se păstrează un fragment dintr-un fronton, ale cărui cornișe sunt redate prin două protuberanțe, una oblică și alta orizontală, care se intersectează. În partea dreaptă se păstrează o palmetă, al cărei decor este redat prin benzi fine, oblice, paralele, drepte sau întoarse la un capăt. Fragmentul are partea inferioară relativ dreaptă, ceea ce-i conferă o anumită stabilitate, totodată indică faptul că era așezat pe o altă piesă și deci face parte dintr-un ansamblu mai amplu. Nr. inv. pr. 329. Pl. III/26.

27. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2014/270, C 18, carouri 1–2 a, –2,22 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Lp = 4,62 cm, lp =4 cm, Gr = 1 cm. Se păstrează un fragment dintr-o margine de formă semicirculară pe care nu se observă nicio urmă de decor. Cel mai probabil fragmentul face parte dintr-o *aedicula*. Nr. inv. pr. 298. Pl. IV/27.

28. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2014/427, C 18, carouri 3 b–c. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell

2.5YR6/8, cu particule de mică dese, oxizi și particule calcar moderat. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 5, 50 cm, lp = 3,57 cm, Gr = 1,28 cm. Se păstrează un fragment semicircular, cu ambele fețe prelucrate. Numeroase spărturi și ciobituri ulterioare. Nr. inv. pr. 314. Pl. III/28.

29. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2014/504, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 10YR8/3, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 5,73 cm, lp = 4,85 cm, Gr = 0,74 cm. Se păstrează un fragment de formă neregulată care prezintă pe o parte o incizie în partea inferioară și urme de prelucrare cu un obiect ascuțit. Cealaltă parte este lisă, netezită. Posibil un fragment dintr-o *aedicula*. Nr. inv. pr. 315. Pl. III/29.

30. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2014/471, C 18, carouri 3 b–d. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/4, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,54 cm, lp = 4,19 cm, Gr = 0,62–0,98 cm. Se păstrează un fragment dintr-o margine, îngroșată și cu mici incizii (încercare de decor sau accidente în pasta crudă). Cele două fețe sunt netezite și lise. Cel mai probabil un fragment dintr-un relief. Nr. inv. pr. 316. Pl. III/30.

31. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2014/505, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/3, angobă White 2.5YR2.58/2, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,95 cm, lp = 3,34 cm, Gr = 0,51–0,64 cm. Se păstrează un fragment semicircular cu fețe netezite, cel mai probabil un fragment dintr-un relief. Nr. inv. pr. 317. Pl. IV/31.

32. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2014/490, C 18, carouri 3 a–b, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/4, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,18 cm, lp = 1,97 cm, Gr = 0,60 cm. Se păstrează un fragment, ușor rotunjit, probabil dintr-o margine pe care se distinge slab o profilatură dintr-un decor. Cel mai probabil fragmentul este dintr-un relief. Nr. inv. pr. 321. Pl. IV/32.

33. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2014/486, C 18, carouri 3 a–d, –2,15 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR6/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,47 cm, lp = 1,76 cm, Gr = 0,67 cm. Se păstrează un fragment dintr-o margine, dreaptă, dublu profilată, spre interior se observă câteva profilaturi dintr-un decor. Spatele este prelucrat. Cel mai probabil un fragment dintr-un relief. Nr. inv. pr. 323. Pl. IV/33.

34. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2013/255, C 23, carouri 1–4 a–f, –1,35 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR6/4, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,50 cm, lp = 2,40 cm, Gr = 0,43–0,53 cm. Se păstrează un fragment dintr-o margine, iar pe față se observă două protuberanțe, parte a unui decor vegetal (?). Spatele finisat. Cel mai probabil fragmentul face parte dintr-un relief. Nr. inv. pr. 337. Pl. IV/34.

35. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment bivalv. Dr. 2009/82, C 17, caroul 1 g, –1,32 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/6, cu

particule de mică, oxizi rari, particule calcar dese (uneori sub formă de granule până la 5 mm). Modelare în tipar. Lut ars. Urme de firnis pe toate părțile. Hp = 11,36 cm, lp = 3–5,72 cm, Gr = 2 cm. Fragmentul face parte dintr-o *mensa tripes*. Se păstrează un picior de formă paralelipipedică, ușor lățit în partea superioară, decorat cu cinci linii în relief, paralele, orizontale. Fața este decorată cu patru linii în relief, paralele, verticale, iar celelalte trei fețe sunt lise, dar prelucrate, finisate. Doar laterala dreaptă prezintă un accident (lipsă de material, ciobitură?). Capătul inferior este decorat în formă de cap de leu, cu ochii marcați, sprâncene stufoase, nasul proeminent, gura întredeschisă, limba scoasă. Un mic accident în pasta crudă în partea stângă a feței. În partea stângă se păstrează un fragment neregulat cu urmă de decor pe spate (două profilaturi), lipit în pasta crudă, care făcea legătura cu altă piesă a ansamblului. În partea superioară se păstrează surplus de material sau un fragment din elementul de deasupra (tăblia mesei?). Nr. inv. pr. 325. Pl. IV/35.

36. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment bivalv. Dr. 2010/73, C 20, caroul 1 a, –0,65 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 5YR7/8, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 11,12 cm, lp = 1,83–3,16 cm, Gr = 2,12 cm. Teracotă în formă de seceră, care are în partea superioară o bandă proeminentă, inegală, care înconjoară manșonul, fără a se uni. Dedesubtul acestuia este redat un decor vegetal format din trei frunze, cea centrală mai înaltă. Forma poate indica faptul că piesa este un picior de *mensa tripes*. Nr. inv. pr.331. Pl. IV/36.

37. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2008/236, C 18, caroul 6 d, –1,36 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi relativ deși, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de amprente digitale pe spate). Lut ars. Urme de firnis. Diam = 7,5 cm, Gr = 1,32 cm. Se păstrează jumătate dintr-o roată de car, pe care sunt redate spițe groase (se păstrează trei), redate prin trei protuberanțe inegale ca dimensiuni, oblice spre orificiul (diam = 1,24 cm) pentru butuc. Marginea, de asemenea, îngroșată. Spate finisat. Nr. inv. pr. 326. Pl. IV/37.

38. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2013/187, C 21b, carouri 10 a–d, –1,76 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR6/4, cu particule de mică, oxizi rari (uneori sub formă de granule până la 4 mm), particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Diam estimat = 7,20 cm, Gr = 0,89 cm. Se păstrează un sfert dintr-o roată de car pe care este redată o spiță sub forma unei protuberanțe care se îndreaptă spre orificiul (diam = cca 0,80 cm) pentru butuc. Pe margine, îngroșată și pe fața piesei accidente în pasta crudă cu un obiect ascuțit. Spate finisat. Nr. inv. pr. 327. Pl. IV/38.

39. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2014/434, C 18, carouri 1 a–d, –0,23 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR7/4, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Diam estimat = 5 cm, Gr = 0,67 cm. Se păstrează aproximativ un sfert dintr-o roată de car pe care este redată o spiță sub forma unei protuberanțe care se îndreaptă (?) spre orificiul pentru butuc. Marginea îngroșată prezintă o incizie fină, circulară. Spate finisat. Nr. inv. pr. 328. Pl. IV/39.

40. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment bivalv (?). Dr. 2016/410, C 23, caroul 9 c, –1,72 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR/6, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 5,54 cm, lp = 2,28–4,55 cm, Gr 1,22 = cm. Pe întreaga suprafață sunt redate protuberanțe inegale (cu dimensiuni cuprinse între 0,92 x 1,45 cm și 1,50 x 1,92 cm) care se desfășoară pe rânduri oblice. Cel mai probabil reprezintă un con de pin, piesă care de obicei face parte din ansambluri mai ample. Nr. inv. pr. 330. Pl. V/40.

41. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment bivalv (?). Dr. 2014/366, C 22a, carouri 1 b–d, –1,89–1,94 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR6/4, cu particule de mică foarte dese, oxizi relativ deși, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior). Lut ars. Firnis de culoare Munsell 2.5 YR5/6. Diam = 5 cm, Gr = 0,50–0,80 cm. Se păstrează un fragment de formă circulară, decorat pe margine cu o bandă în relief și cu un mic *umbo* în centru. Patru linii incizate se îndreaptă spre centru, formând litera X. Pe margine se păstrează resturi din continuarea piesei. Este posibil ca piesa să reprezinte un scut. Nr. inv. pr. 333. Pl. IV/41.

42. Aplică (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2012/186, C 21, carouri 12–17, –1,24–1,39 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet și neuniform), de culoare Munsell 2.5YR7/8, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Lp = 4,30 cm, lp = 2,38–4,21 cm, Gr = 0,84 cm. Se păstrează un fragment de formă aproximativ triunghiulară, ușor arcuit, iar în partea inferioară întors spre interior. Fața este decorată cu două nervuri, paralele și verticale, pe centru din care pornesc patru nervuri oblice, paralele spre margini, redând o frunză. Pe spate este prezentă o bandă lată (Hp = 1,91 cm, l = 2,44 cm, Gr = 0,52 cm), plată, cel mai probabil ansa fragmentară. Nr. inv. pr. 300. Pl. V/42.

43. Aplică (întreagă). Monovalv. Dr. 2014/444, C 18, carouri 3 a–b, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR8/3, cu particule de mică, oxizi moderat, particule calcar moderat. Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior). Lut ars. H = 3,83 cm, l = 1,85–4,72 cm, Gr = 0,52 cm. Piesa, de formă aproximativ triunghiulară, este ușor arcuită, iar partea inferioară este întoarsă spre interior. Fața este decorată cu o bandă centrală (dublu profilată), verticală și două benzi laterale (slab profilate), oblice, îndreptate spre cea centrală. Nr. inv. pr. 301. Pl. V/43.

44. **Aplică** (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2010/190, C 19, carouri 11–17 a–b, –1,61 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 5YR8/2, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar dese, uneori sub formă de granule. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,04 cm, l = 2,92–4,40 cm, Gr = 0,58 cm. Piesa, de formă aproximativ triunghiulară, este ușor arcuită, iar partea inferioară este întoarsă spre interior. Fața este decorată cu o bandă centrală (dublu profilată), verticală și două benzi laterale, oblice, îndreptate spre cea centrală. Nr. inv. pr. 303. Pl. V/44

45. Aplică (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2014/451, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 2.5YR8/3, cu particule de mică, oxizi și particule calcar moderat. Urme de vopsea

de culoare Munsell 10R4/8. Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior). Lut ars. Hp = 3,09 cm, l = 2,64–4,40 cm, Gr = 0,58 cm. Piesa, de formă aproximativ triunghiulară, este ușor arcuită, iar partea inferioară este întoarsă spre interior. Fața este decorată cu o bandă centrală (dublu profilată), verticală și două benzi laterale, oblice, îndreptate spre cea centrală. Nr. inv. pr. 302. Pl. V/45.

46. Aplică (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2014/455, C 18, carouri 3 a–d, –2,15 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 5YR8/6, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior). Lut ars. Hp = 2,68 cm, lp = 2,92–3,30 cm, Gr = 0,58 cm. Piesa, de formă aproximativ triunghiulară, este ușor arcuită, iar partea inferioară este întoarsă spre interior. Fața este decorată cu o bandă centrală (dublu profilată), verticală și o bandă laterală, oblică, îndreptată spre cea centrală. Nr. inv. pr. 305. Pl. V/46.

47. Aplică (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2014/459, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 7.5YR8/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Urme de vopsea roșie. Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior). Lut ars. Hp = 2,98 cm, l = 1,52–4,02 cm, Gr = 0,48 cm. Piesa, de formă aproximativ triunghiulară, este ușor arcuită, iar partea inferioară este întoarsă spre interior. Fața este decorată cu o bandă centrală (dublu profilată), verticală și două benzi laterale (mai profilată cea din stânga), oblice, îndreptate spre cea centrală. Pe partea dreaptă câteva linii incizate paralele, oblice. Nr. inv. pr. 304. Pl. V/47.

48. Aplică (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2014/446,C 18, carouri 3 b–d, –2,20 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR6/3, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de amprente digitale). Lut ars. Hp = 1,78 cm, lp = 3,11 cm, Gr = 0,79 cm. Se păstrează un mic fragment, arcuit în partea inferioară spre interior. Marginea superioară este îndoită spre interior. Fața este decorată cu o bandă centrală (dublu profilată) din care pornesc câteva incizii pe latura dreaptă. Nr. inv. pr. 306. Pl. V/48.

49. Aplică (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2014/456, C 18, carouri 1–2 a–c, –2,15 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2 cm, lp = 2,20 cm, Gr = 0,59 cm. Se păstrează un mic fragment arcuit, pe care sunt redate trei nervuri, paralele, oblice. Nr. inv. pr. 311. Pl. V/49.

50. Aplică (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2011/259, C 19, carouri 14–15 a–d, –1,97–2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR8/3, cu particule de mică, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 1,19 cm, lp = 4,61 cm, Gr = 0,44 cm. Fragmentul este decorat pe centru cu trei nervuri verticale paralele și câte două laterale, oblic, îndreptate spre cele centrale. Marginea inferioară este întoarsă spre interior. Nr. inv. pr. 287. Pl. V/50.

51. Aplică (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2012/213, C 19, carouri 14–17, –2,30–2,40 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet și neuniformă), de culoare Munsell 2.5YR6/8, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Urme de firnis. Hp = 2,89 cm, lp =

2,63 cm, Gr = 0,48 cm. Se păstrează un fragment de formă triunghiulară, ușor arcuit. Fața decorată cu două benzi oblice, paralele și verticale, din care pornesc trei benzi dublu profilate, oblice, paralele. Pe fiecare dintre acestea, de-o parte și de alta sunt atașate câte patru cercuri. Datorită acestor detalii, imaginea redată este mai degrabă a unui copac, decât a unei frunze. Nr. inv. pr. 309. Pl. VI/51.

52. Aplică (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2014/452, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR8/3, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar (surplus de material la interior). Lut ars. Hp = 2,98 cm, lp = 2,29 cm, Gr = 0,57–1,19 cm. Se păstrează partea superioară dintr-o piesă de formă triunghiulară. Pe față este un decor realizat prin trei cerculețe, din care unul este așezat în vârful piesei și celelalte sub acesta. Cel mai probabil piesa avea un decor floral/vegetal. Nr. inv. pr. 310. Pl. VI/52.

53. Aplică (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2014/432, C 18, carouri 3 b–d. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR8/3, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de amprente digitale). Lut ars. Hp = 2,89 cm, l = 1,96–3,36 cm, Gr = 0,58 cm. Se păstrează partea superioară dintr-o piesă de formă triunghiulară. Pe față este decorată cu o nervură centrală și două oblice îndreptate spre cea din mijloc, joncțiunea fiind mai puternic pronunțată. Nr. inv. pr. 307. Pl. VI/53.

54. Aplică (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2013/125, martor C 21–22, –1,10 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR8/4, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de amprente digitale). Lut ars. Hp = 2,43 cm, lp = 1–2,60 cm, Gr = 0,58 cm. Se păstrează partea superioară dintr-o piesă de formă triunghiulară, ușor curbată. Pe față este decorată cu o nervură centrală și două periferice. Nr. inv. pr. 308. Pl. VI/54.

55. Aplică (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2016/412, C 23, carouri 10–12 a–c, –1,88 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 5YR6/6, cu particule de mică, oxizi deși (uneori sub formă de granule până la 5,20 mm), particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 8,95 cm, lp = 3,59 cm, Gr = 1,20 cm. Se păstrează un fragment cu contur circular, ușor alveolat în centru. Pe față se păstrează câteva protuberanțe de la un decor. Cel mai probabil fragmentul provine de la o aplică. Nr. inv. pr. 324. Pl. VI/55.

56. Aplică (întreagă). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2014/109, C 22a, carouri 1 b–d, –1,89–1,94 m. Pastă fină, caolinoasă, de culoare Munsell 10YR9/1, cu particule de mică. Modelare în tipar. Lut ars. H = 3,66 cm, l = 2,22–2,82 cm, Gr = 0,63–1,43 cm. Aplica are pe față reprezentat un chip masculin. Părul bogat și stufos pe tâmple (redat prin incizii paralele), se lasă în două șuvițe pe lângă tâmple, de asemenea redate prin incizii ușor oblice și paralele, mai des pe partea stângă. Barba, la fel de bogată, este redată prin trei șuvițe redate prin linii incizate și paralele. Ochii sunt redați cu ajutorul a două mici pastile circulare, iar arcada este proeminentă, fiind redate sprâncenele. Nasul bombat are nările lățite. Gura este deschisă, foarte mare. Cel mai probabil figura redă o mască de teatru. Nr. inv. pr. 312. Pl. VI/56.

57. Aplică? (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2011/83, C 17, –1,57 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniform), de culoare Munsell 10YR8/4 și 2.5YR6/8, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar și manual. Lut ars. Hp = 4,10 cm, lp = 4,42 cm, Gr = 0,65–0,84 cm. Se păstrează un fragment de formă rectangulară, care în partea inferioară prezintă două „tenons", realizate din două pastile de formă circulară, fără a avea stabilitate. Pe marginea dreaptă este redat un fus de colonetă „torsionată" (realizat din linii oblice, paralele). În interior, central, pare a fi redat fusul unei coloane dorice (realizat prin linii verticale, paralele). De-o parte și de alta a fusului sunt redate capetele unor panglici sau vrejuri de viță-de-vie. Marginea inferioară, îngroșată, este decorată prin cinci mici pastile de lut, aplicate ulterior modelării în tipar. Alte două mici „tenons" sunt aplicate de-o parte și de alta a marginii. Spatele este lis, cu urme de amprente digitale și mici surplusuri de material. Nr. inv. pr. 313. Pl. VI/57.

58. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment bivalv. Dr. 2014/426, C 18, carouri 3 b–d, –2,20 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/6, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare (uneori sub formă de granule până la 3 mm). Angobă Munsell 7.5YR8/4. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 8,06 cm, lp = 3,47–5,57 cm, Gr = 0,40–0,71 cm. Se păstrează un fragment de formă trapezoidală cu marginile profilate și foarte late (până la 1,78 cm). Pe față, spre stânga apare o profilatură, mai lată jos, foarte probabil parte a unui decor. Partea inferioară este puternic profilată și ușor ieșită spre exterior, ceea ce conferă o mică bază și totodată stabilitate piesei. Nr. inv. pr. 332. Pl. VI/58.

59. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2014/419, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniform), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi rari (uneori sub formă de granule până la 5 mm), particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de amprente digitale, surplus de material la interior). Lut ars. Hp = 8,28 cm, lp = 5,51 cm, Gr = 0,51–0,65 cm. Fragmentul prezintă două protuberanțe în partea superioară, unde piesa este ușor mai adâncită. Laterala stângă este mult lungită, cel mai probabil parte din cealaltă valvă. Piesa poate fi fie valva anterioară a unei statuete cu reprezentarea a două personaje, fie valva posterioară a unei statuete, fără a putea spune ce reprezintă decorul? Nr. inv. pr. 335. Pl. VI/59.

60. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2014/433, C 18, carouri 3 b–d. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 2.5YR7/6, cu particule de mică, oxizi deși (uneori sub formă de granule până la 4 mm), particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de prelucrare la interior și pe muchie). Lut ars. Hp = 7 cm, lp = 3,13–5,34 cm, Gr = 0,35–1,10 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, îngroșat spre latura dreaptă și mai subțiat în partea stângă, decorat cu mici protuberanțe verticale. Spre partea superioară se cambrează și apoi pare a se extinde. Este posibil să fie spatele dintr-o statuetă care o reprezintă pe zeița Venus. Nr. inv. pr. 340. Pl. VI/60.

61. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2016/105, C 23, carouri 5–7 a–d. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 5YR6/6, cu particule de mică, oxizi rari (și sub forme de granule până la 4–5 mm), particule calcar rare. Modelare în tipar (surplus de material la interior).

Lut ars. Hp = 6,41 cm, l1p = 2,50 cm, l2p = 1,70 cm, Gr = 0,75–1,35 cm. Se păstrează un fragment de la unirea celor două valve, valva anterioară mai mult. Pe valva anterioară se păstrează un decor realizat din două benzi late, proeminente, verticale, iar spre laterală este aplicată o bandă lată, ascuțită spre vârf. Pare a fi un decor care redă un drapaj, fragmentul putând proveni de la o statuetă reprezentând-o pe zeița Venus. Nr. inv. pr. 341. Pl. VI/61.

62. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2012/20, C 22, caroul 1 a, –0,83 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR8/3, cu particule de mică, oxizi moderat, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior; surplus de material de la unirea celor 2 valve). Lut ars. Hp = 4,51 cm, lp = 2,29 cm, Gr = 0,93 cm. Fragmentul păstrează un decor realizat dintr-o bandă în relief, centrală, și cinci benzi oblice și paralele, îndreptate spre cea centrală. În partea inferioară linii mici incizate paralele, oblice, verticale, pe o margine lată și ușor în relief, ceea ce indică faptul că fragmentul poate proveni din partea inferioară a unei statuete feminine, iar decorul pare a reda un veșmânt. Nr. inv. pr. 342. Pl. VI/62.

63. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment bivalv (?). Dr. 2012/242, C 21, carouri 14–16 a–b, –1,60 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR8/4, cu particule de mică dese, oxizi rari, particule calcar rare. Angobă Munsell 10YR8/3. Modelare în tipar. Lut ars. Lp = 3,44 cm, lp = 3 cm, Gr = 0,46–0,55 cm. Se păstrează un fragment de formă neregulată, ușor arcuit, care prezintă pe față un cerc proeminent cu incizii oblice, reprezentând cel mai probabil o cunună împletită. În interiorul acestuia pare să fi fost un alt cerc, iar în exterior este un decor radial realizat din incizii fine paralele, oblice spre cerc. Nu se poate preciza ce reprezintă fragmentul. Nr. inv. pr. 334. Pl. VI/63.

64. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă și un mic fragment de la unirea dintre valve. Dr. 2016/414, C 23, caroul 9 c, –1,72 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar dese. Modelare în tipar (surplus de material pe interior). Lut ars. Hp = 3,83 cm, lp = 0,42 cm, Gr = 0,62–1,14 cm. Marginea provenită de la unirea valvelor este decorată pe ambele fețe cu linii incizate paralele, ușor oblice. Partea centrală a valvei este foarte bombată, asemănătoare unui obraz și păstrează o parte dintr-un orificiu (diam = 1 cm) circular (orificiu de ventilație? sau gură). Partea inferioară este plată, fiind baza piesei. Nr. inv. pr. 349. Pl. VI/64.

65. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2016/289, C 24, carouri 5–10. Pastă fină (arsă oxidant, incompletă), de culoare Munsell 7.5YR7/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de retuș pe interior; urme de amprente digitale). Lut ars. Hp = 5,12 cm, lp = 4,17 cm, Gr = 0,60–1,35 cm. Se păstrează un fragment din valva anterioară? cu o protuberanță foarte puternic reliefată (prin îngroșare). Poate reprezenta genunchiul unui personaj feminin? Nr. inv. pr. 339. Pl. VII/65.

66. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2014/502, C 18, carouri 3 c–d, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR7/2, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar relativ deși. Modelare în tipar (surplus de material la interior). Lut ars. Hp = 6,33 cm, lp = 2,31–4,25 cm, Gr = 0,34–1,30 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă cu o

margine aplatizată, iar spre centru cu o protuberanță puternic profilată (prin îngroșare). Poate reprezenta genunchiul unui personaj feminin? Nr. inv. pr. 343. Pl. VII/66.

67. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2014/515, C 18, carouri 3 a–b, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR6/8, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar (surplus de material la interior; urme de amprente digitale). Mici incizii cu un obiect ascuțit, cel mai probabil accidente în pasta crudă. Lut ars. Hp = 5,81 cm, lp = 3,12 cm, Gr = 0,64–1,24 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă cu o margine aplatizată, iar spre centru cu o protuberanță puternic profilată (prin îngroșare). Poate reprezenta genunchiul unui personaj feminin (?). Nr. inv. pr. 344. Pl. VII/67.

68. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2014/518, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă caolinoasă, de culoare Munsell 7.5YR8.5/1, cu particule de mică și calcar. Vopsea, la exterior, de culoare Munsell 7.5R4/8. Modelare în tipar (surplus de material la interior; urme de amprente digitale). Lut ars. Hp = 3,32 cm, lp = 1,11–2,12 cm, Gr = 0,72–1,11 cm. Fragmentul (cel mai probabil valva anterioară), păstrează o mică protuberanță, care ar putea fi un picior flexat. Se păstrează și o mică porțiune din marginea valvei. Nr. inv. pr. 345. Pl. VII/68.

69. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2016/397, C 24, carouri 5 a–d, –1,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR6/6, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,12 cm, l = 1,36 cm, Gr =1,07–1,17 cm. Se păstrează un fragment de formă paralelipipedică, ușor subțiat spre un capăt și îndoit. Cel mai probabil un fragment dintr-un braț articulat. Nr. inv. pr. 346. Pl. VII/69.

70. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2016/170, C 23, carouri 9 a–c, –1,54 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 5YR7/8, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar (surplus de material de la unirea celor două valve). Lut ars. Hp = 5,84 cm, lp = 1,12–2,40 cm, Gr = 0,76–1,17 cm. Se păstrează un fragment de la unirea celor două valve, aproximativ drept cu o protuberanță spre dreapta, finisată. Este posibil ca fragmentul să fie al unui bust. Nr. inv. pr. 338. Pl. VII/70.

71. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2014/416, C 18, carouri 3 a–d, –2,15 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar relativ dese. Modelare în tipar (surplus de material la unirea valvelor). Lut ars. Hp = 5,51 cm, l = 2 cm, Gr = 0,60–1,39 cm. Se păstrează un fragment din ambele valve, cu o protuberanță în partea superioară și ușor arcuit spre capăt. Poate fi o porțiune din umărul și brațul unei statuete. Nr. inv. pr. 347. Pl. VII/71.

72. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2011/235, C 19, carouri 16–17 a–d, –1,93–2 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 2.5YR6/6, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar moderat. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,20 cm, lp = 3,17 cm, Gr = 0,61–1,50 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară și un mic fragment din valva

anterioară, având o mică protuberanță pe partea dreaptă. Poate fi o porțiune din umărul unui personaj. Nr. inv. pr. 348. Pl. VII/72.

73. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2014/546, C 18, carouri 1–2 a–b, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Angobă de culoare Munsell 7.5YR8/4. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,65 cm, lp = 3 cm, Gr = 0,67 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă ușor curbată, mai lat în dreapta decât în stânga și care păstrează un mic fragment dintr-o margine? sau o porțiune din continuarea piesei. Poate reprezenta un fragment din corpul unui animal. Nr. inv. pr. 350. Pl. VII/73.

74. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2014/528, C 18, carouri 3 a–d, –2,30 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniformă), de culoare Munsell 5YR6/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare (uneori sub formă de granule de până la 6 mm). Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 5,34 cm, lp = 3,23–4,21 cm, Gr = 0,45 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă ușor curbată, dar care are o mică „aripioară" pe marginea superioară, iar spre capăt o ușoară profilatură. Se aseamănă cu corpul unui animal (leu?). Nr. inv. pr. 351. Pl. VII/74.

75. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2010/200, C 17, carouri 4–6 e–g, –2,07–2,12 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR8/4, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior; surplus de material la interior). Lut ars. Hp = 3,77 cm, lp = 3 cm, Gr = 0,81 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă ușor curbată, dar care are o mică „aripioară" pe marginea superioară, cu urme de decor (profilatură circulară). Se aseamănă cu corpul unui animal (leu?). Nr. inv. pr. 352. Pl. VII/75.

76. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2014/542, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7,5YR7/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,47 cm, lp = 3,40 cm, Gr = 0,53 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă pe care se disting urme de decor, ca niște mici „perle" dese, iar spre un capăt trei linii incizate paralele. Fragmentul poate face parte dintr-o statuetă reprezentând un pește sau o pasăre (penaj?). Nr. inv. pr. 353. Pl. VII/76.

77. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2014/521, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniformă), de culoare Munsell 7.5YR7/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,61 cm, lp = 1,92–3,52 cm, Gr = 0,43–1,12 cm. Se păstrează un fragment din ambele valve, de formă ascuțită, poate fi o coadă de pasăre sau o ansă. Nr. inv. pr. 354. Pl. VII/77.

78. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2016/378, C 21, carouri 5–6 c–d. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/6, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Urme de vopsea roșie și albă. Modelare în tipar (retuș în pasta crudă cu un obiect ascuțit pe față). Lut ars. Hp = 5,12 cm, lp = 1,59–2,62 cm, Gr = 1,25 cm. Se păstrează un fragment ca

o tijă dreaptă, ușor curbată pe interior, iar capătul se lățește, fiind decorat cu benzi groase, paralele, verticale. Poate fi un picior? Nr. inv. pr. 355. Pl. VII/78.

79. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2008/463, C 18, caroul 7 c, –1,28 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de surplus la interior). Lut ars. Hp = 4,63 cm, lp = 1,64–2,82 cm, Gr = 0,73–0,94 cm. Se păstrează un fragment ca o tijă, ușor curbată pe interior și care prezintă o bandă lată, circulară, în relief. Nr. inv. pr. 356. Pl. VII/79.

80. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2008/184, C 17, caroul 8 g, –1,16 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR6/6, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,80 cm, lp = 1,94–2,97 cm, Gr = 0,63–1,18 cm. Fragmentul face parte din partea inferioară, deoarece se păstrează marginea dreaptă și netedă care conferă stabilitate piesei. Este decorată cu câteva protuberanțe (se păstrează șase) în relief pe partea centrală care se desfășoară parțial și pe laterala stângă. Corpul este ușor curbat/semicircular. Ar putea fi o colonetă sau un stâlp dintr-un ansamblu mai amplu. Nr. inv. pr. 357. Pl. VII/80.

81. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2016/20, C 23, carouri 1–7 a–f. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 2.5Y7/1, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,18 cm, lp = 1,39–2,74 cm, Gr = 0,85–1,41 cm. Se păstrează un fragment ca o tijă, arcuită, care la un capăt se lățește ca un evantai, fiind decorat cu linii incizate, paralele, oblice. Pe spatele capătului se observă un fragment de la o altă piesă de care se lipea. Poate fi o ansă sau o înotătoare codală de pește? Nr. inv. pr. 358. Pl. VII/81.

82. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2014/425, C 18, caroul 3 b–c. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 2.5YR7/8, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Firnis, la exterior, de culoare Munsell 2.5YR6/8. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,18 cm, lp = 7,29 cm, Gr = 0,47 cm. Se păstrează un fragment dintr-o bază, care pe față prezintă părți dintr-un decor vegetal?, realizat dintr-o linie verticală și impresiuni mici și dese de-o parte și de alta a inciziei verticale. Se păstrează indicii despre trei astfel de succesiuni. Nr. inv. pr. 359. Pl. VII/82.

83. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2013/129, C 23a, carouri 1–3 a–e, –1,19 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar moderat. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,53 cm, lp = 3,34 cm, Gr = 1 cm. Se păstrează un fragment de formă trapezoidală, rotunjit în partea inferioară, decorat cu benzi semicirculare, paralele. În colțul stâng prezintă o mică „urechiușă" decorată cu o mică împunsătură circulară. Spatele aplatizat, neglijent prelucrat. Poate fi un capitel sau o aplică. Nr. inv. pr. 360. Pl. VII/83.

84. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2014/531, C 18, carouri 3 a–d, –2,30 m. Pastă fină, caolinoasă, de culoare Munsell 10YR8/2, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Vopsea la exterior, de culoare Munsell 10R4/8. Modelare în tipar (urme de amprente digitale). Lut ars. Hp = 4,60 cm, lp = 2,90 cm, Gr = 0,53 cm. Se păstrează un

fragment de formă neregulată, ușor arcuit într-o parte și care păstrează o mică profilatură pe față dintr-un decor. Nr. inv. pr. 361. Pl. VII/84.

85. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2012/154, C 21, carouri 9–11 a–d, –1,44 m. Pastă fină, caolinoasă, de culoare Munsell 7.5YR9/1, cu particule de mică, oxizi rar. Vopsea de culoare Munsell 5YR 7/8 până la 2.5YR5/8. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,56 cm, lp = 2,33–3,64 cm, Gr = 1 cm. Se păstrează un fragment de formă neregulată, ușor arcuit pe centru spre interior. Pe față păstrează o bandă în relief care se îndreaptă spre o proeminență circulară, decor vegetal? Nr. inv. pr. 362. Pl. VII/85.

86. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2016/29, C 23, carouri 1–2 a–d. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 2.5YR7/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,68 cm, lp = 3,12 cm, Gr = 0,50 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă, ușor bombat spre centru, decorat cu două linii incizate fine, paralele și una circulară. Nr. inv. pr. 363. Pl. VII/86.

87. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2016/255, C 23, caroul 9 f, –1,88 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Urme de ardere secundară. Modelare în tipar (surplus material de la prelucrare la interior). Lut ars. Hp = 3,53 cm, lp = 3,15 cm, Gr = 0,62 cm. Se păstrează un fragment din valva anterioară decorat cu benzi radiale care „merg" spre o protuberanță centrală, circulară. Spre partea inferioară o bandă în relief, ușor ondulată. Nr. inv. pr. 364. Pl. VII/87.

88. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2011/233, C 19, carouri 16–17 a–d, –1,93–2 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR6/6, cu particule de mică, calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,71 cm, lp = 1,98–3,35 cm, Gr = 0,89 cm. Se păstrează un fragment cu urmele unui decor realizat din benzi late orizontale care se îndreaptă spre una centrală circulară. Nr. inv. pr. 365. Pl. VII/88.

89. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2014/453, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,39 cm, lp = 1,59 cm, Gr = 0,64 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă cu un decor realizat dintr-o bandă în relief, incizată central și pe laterale, având în capăt o protuberanță circulară, probabil redând o ghirlandă. Nr. inv. pr. 366. Pl. VII/89.

90. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2014/429, C 18, carouri 1–2 a–d, –1,73 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,21 cm, lp = 2,60 cm, Gr = 0,57–1,21 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă de formă circulară, care prezintă o bandă supraînălțată spre centru, iar pe margine un decor realizat prin împunsături mici, circulare. Nr. inv. pr. 367. Pl. VII/90.

91. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2016/413, C 23, caroul 9 a–c, –1,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR6/1, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare

în tipar (urme de impresiuni cu degetele la interior). Lut ars. Hp = 2,67 cm, lp = 1,93 cm, Gr = 0,46 cm. Se păstrează un mic fragment decorat cu linii incizate, dese, oblice, în forma literei „V", o linie incizată adânc pe margine. Nr. inv. pr. 368. Pl. VIII/91.

92. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2013/178, C 23, carouri 5–8 a–f, –1,18 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR7/3, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Urme de vopsea. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,16 cm, lp = 1,61 cm, Gr = 0,56 cm. Se păstrează un mic fragment, ușor arcuit, care păstrează pe față urmele unui decor vegetal (frunze?). Nr. inv. pr. 369. Pl. VIII/92.

93. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2014/532, C 18, carouri 3 a–d, –2,30 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR6/3, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,32 cm, l = 1,92 cm, Gr = 0,72 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă, finisată pe trei laturi, de formă ovală. Pe față păstrează mai multe muluri, un decor/imitare penaj?, fragmentul putând fi din coada unei păsări. Nr. inv. pr. 370. Pl. VIII/93.

94. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2014/556, C 18, carouri 3 c–d, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,49 cm, lp = 2,92 cm, Gr = 0,76 cm. Se păstrează un fragment de formă circulară, care avea pe centru un orificiu. Pe față păstrează slabe urme de decor (impresiuni?). Nr. inv. pr. 371. Pl. VIII/94.

95. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2014/503, C 18, carouri 3 c–d, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR7/1, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,72 cm, lp = 3,16 cm, Gr = 0,61–0,89 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă, cu o margine arcuită, care prezintă o protuberanță circulară pe suprafață. Nr. inv. pr. 372. Pl. VIII/95.

96. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2016/141, C 22, carouri 1–2 b–d. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/3, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,22 cm, lp = 3,12 cm, Gr = 1,24 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă cu marginea laterală îngroșată, iar în partea superioară o mulură proeminentă, ușor oblică. Nr. inv. pr. 373. Pl. VIII/96.

97. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2010/198, C 19, carouri 9–12 a–d. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi moderat, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,70 cm, lp = 3,24 cm, Gr = 1,34 cm. Fragmentul are spre margine o protuberanță foarte mare, îngroșată, supraînălțată, iar spre centrul scenei două benzi late în relief, paralele, orizontale. Nr. inv. pr. 374. Pl. VIII/97.

98. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2014/494, C 18, carouri 3 b–d, –2,20 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/3, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Angobă de culoare Munsell 10YR8/2. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3 cm, lp = 1,90 cm, Gr = 0,90 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă, fără margini, cu o mulură în

partea superioară (?) pe care sunt câteva incizii fine, paralele, oblice. Nr. inv. pr. 375. Pl. VIII/98.

99. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2014/519, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR8/3, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,49 cm, lp = 2,48 cm, Gr = 0,55–0,65 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă cu o protuberanță circulară pe margine. Nr. inv. pr. 376. Pl. VIII/99.

100. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2014/533, C 18, carouri 3 a–d, –2,30 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR8/3, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,54 cm, lp = 1,80 cm, Gr = 0,84 cm. Se păstrează un fragment cu o profilatură îngroșată, aproape verticală. Nr. inv. pr. 377. Pl. VIII/100.

101. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2014/512, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR8/2, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,77 cm, lp = 1,52 cm, Gr = 0,31 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă cu o protuberanță circulară. Nr. inv. pr. 378. Pl. VIII/101.

102. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2012/244, C 21, carouri 15–17 c–d, –1,67–1,83 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR8/1, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,56 cm, lp = 1,74 cm, Gr = 0,88 cm. Se păstrează un fragment curbat, care prezintă pe margine două muluri în relief. Nr. inv. pr. 387. Pl. VIII/102.

103. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2016/124, C 23, caroul 10 d, –1,55 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR7/1, cu particule de mică dese, particule calcar rare. Urme de ardere secundară. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,80 cm, l1p = 1,78 cm, l2p = 1,14 cm, Gr = 0,82 cm. Se păstrează un fragment de la unirea celor două valve. Pe valva anterioară se păstrează un decor realizat din două chenare în relief, rectangulare. Marginea superioară (?) este îndoită spre interior. Nr. inv. pr. 379. Pl. VIII/103.

104. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2013/189, C 21b, carouri 10 a–d, –1,76 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniform), de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar moderate. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,41 cm, lp = 1,25–1,79 cm, Gr = 0,66 cm. Se păstrează un fragment cu un decor ca un chenar rectangular. Nr. inv. pr. 380. Pl. VIII/104.

105. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2010/119, C 19, carouri 10–12 a–b, –1,14–1,30 m, Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,97 cm, lp = 2,66 cm, Gr = 1 cm. Se păstrează un fragment dintr-o margine, ușor arcuită, partea dinspre centru fiind mai bombată și delimitată prin două muluri fine, în relief. Nr. inv. pr. 388. Pl. VIII/105.

106. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2016/411, C 23, caroul 9 c, –1,72 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare

Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi rari (uneori sub formă de granule până la 4,25 mm), particule calcar rare. Modelare în tipar (surplus de material la interior; urme de prelucrare de la unirea celor două valve, la exterior). Lut ars. Hp = 4,76 cm, lp = 1,90–2,91 cm, Gr = 1 cm. Se păstrează un fragment din ambele valve, de formă tronconică, cu un capăt finisat (drept) în partea inferioară și ușor evazat în sus. Pe una dintre valve se păstrează un decor de formă circulară, în relief. Este posibil ca fragmentul să fie un picior. Nr. inv. pr. 381. Pl. VIII/106.

107. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2014/431, C 18, carouri 3 b–d, –2,20 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniformă), de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de retuș; urme de amprente digitale). Lut ars. Hp = 7,47 cm, lp = 1,88–3 cm, Gr = 0,87–1,23 cm. Deși fragmentul este dintr-o valvă (păstrează marginea specifică modelării în tipar), pare a fi dintr-o laterală a piesei. În partea superioară este mai subțire și prezintă un decor dintr-o bandă lată, circulară (?), iar în partea inferioară o protuberanță, îngroșată, în relief. Nr. inv. pr. 382. Pl. VIII/107.

108. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2014/493, C 18, carouri 3 b–d, –2,20 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR6/4, cu particule de mică, oxizi deși (și sub formă de granule până la 3,80 mm), particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 6,20 cm, l1p = 1,12 cm, l2p = 2,99 cm, Gr = 0,68 cm. Se păstrează un fragment de la unirea celor două valve, laterala fiind mai bine păstrată. Fragmentul din față păstrează o muchie; spre partea superioară fragmentul se curbează ușor. Nr. inv. pr. 383. Pl. VIII/108.

109. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2008/198, C 17, carouri 5–6 g–h, –1,16 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 2.5YR7/8, cu particule de mică, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,67 cm, lp = 2,87 cm, Gr = 0,70 cm. Se păstrează un fragment ușor bombat, care spre centru (?) prezintă un decor dintr-o bandă circulară. Nr. inv. pr. 384. Pl. VIII/109.

110. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2016/415, C 23, carouri 12 a–b, –1,88 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR8/4, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Angobă de culoare Munsell 10YR8/1. Modelare în tipar (surplus de material la unirea dintre valve). Lut ars. Hp = 1,97 cm, lp = 3,38 cm, Gr = 0,85 cm. Se păstrează un fragment de la unirea celor două valve, sub forma unei urechiușe. Pe margine este decorat cu linii incizate, paralele, ușor oblice. Valva posterioară este plată. Nr. inv. pr. 385. Pl. VIII/110.

111. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2013/257, C 23, carouri 1–4 a–f, –1,35 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR8/4, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar dese. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,38 cm, lp1 = 1,24 cm, lp2 = 1,54 cm, Gr = 0,43–1,03 cm. Se păstrează un fragment de la unirea celor două valve, care prezintă pe laterală o mică protuberanță. Nr. inv. pr. 386. Pl. VIII/111.

112. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2010/284, C 19, carouri 15–17 a–b, –1,61–1,65 m. Pastă fină (arsă oxidant,

incomplet), de culoare Munsell 5YR7/8, cu particule de mică, particule calcar moderat. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,63 cm, lp = 2,31 cm, Gr = 1,16 cm. Se păstrează un mic fragment de la unirea celor două valve, pe cea anterioară se observă o mică protuberanță. Spatele prelucrat neglijent. Nr. inv. pr. 389. Pl. VIII/112.

113. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2008/435, C 18, carouri 4 a–d, –1,20 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR6/6, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Firnis de culoare Munsell 10R4/8. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,61 cm, lp1 = 0,69 cm, lp2 = 2,36 cm, Gr = 0,81 cm. Se păstrează un mic fragment de la unirea celor două valve, respectiv din laterală și muchia din valva anterioară, pe care se păstrează o mică protuberanță circulară. Nr. inv. pr. 390. Pl. VIII/113.

114. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2014/497, C 18, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar (surplus de material de la unirea celor două valve; urme de amprente digitale). Lut ars. Hp = 4,26 cm, l1p = 1,20 cm, l2p = 3,69 cm, Gr = 0,45 cm. Se păstrează o mică porțiune din valva anterioară și o parte din valva posterioară, cel mai probabil o laterală, ușor curbată. Nr. inv. pr. 391. Pl. VIII/114.

115. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2010/217, C 19, carouri 13 a–b, –1,14–1,24 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR6/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Urme de firnis de culoare Munsell 5YR5/6. Modelare în tipar (surplus de material de la unirea valvelor). Lut ars. Hp = 4,18 cm, lp1 = 2,11 cm, lp2 = 1,64 cm, Gr = 0,76 cm. Se păstrează un fragment de la unirea celor două valve, exfoliat în cea mai mare parte la exterior. Ambele fețe sunt drepte. Nr. inv. pr. 392. Pl. VIII/115.

116. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2012/175, C 21, carouri 15–17 c–d, –1,67–1,83 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 2.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,70 cm, lp = 3,57 cm, Gr = 0,79 cm. Se păstrează un fragment dintr-o margine, ușor ondulată, iar spre fața centrală piesa se bombează. Nr. inv. pr. 393. Pl. VIII/116.

117. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2008/390, C 17, carouri 4 b–c, –0,50–0,53 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniform), de culoare Munsell 7.5YR6/6, cu particule de mică, particule calcar rare, mici goluri. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,20 cm, lp = 4,13 cm, Gr = 0,75 cm. Se păstrează un fragment curbat, care se îngustează spre partea superioară. Cel mai probabil este spatele unei statuete umane, zona omoplaților și gâtul. Nr. inv. pr. 405. Pl. VIII/117.

118. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2014/226, C 18, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de retuș cu un obiect în pasta crudă la interior). Lut ars. Hp = 8,96 cm, lp = 2,58–5,61 cm, Gr = 0,79 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, cel mai probabil din spatele unei statuete. Nr. inv. pr. 394. Pl. VIII/118.

119. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2014/530, C 18, carouri 3 a–d, –2,30 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi deși (până la 2 mm), particule calcar relativ dese. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 6 cm, lp = 2,53–3,68 cm, Gr = 0,40–0,76 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, cel mai probabil de la o statuetă. Nr. inv. pr. 395. Pl. VIII/119.

120. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2014/529, C 18, carouri 3 a–d, –2,30 m, Pastă fină (arsă oxidant, neuniformă), de culoare Munsell 2.5YR7/8, cu particule de mică, oxizi rari (uneori sub forma unor granule de până la 3–4 mm), particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4 cm, l = 5,72 cm, Gr = 0,64–0,98 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, puternic arcuit. Cel mai probabil spatele unei statuete. Nr. inv. pr. 396. Pl. VIII/120.

121. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2011/194, C 21, carouri 10–13 c–d, –1,27 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR6/3, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,90 cm, lp = 4,26 cm, Gr = 0,68 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, ușor arcuit. Cel mai probabil spatele unei statuete. Nr. inv. pr. 397. Pl. VIII/121.

122. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2014/498, C 18, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de impresiuni digitale la interior). Lut ars. Hp = 4,76 cm, lp = 2,67–3,91 cm, Gr = 0,75 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă, ușor curbat spre partea inferioară (?) Cel mai probabil spatele unei statuete. Nr. inv. pr. 398. Pl. VIII/122.

123. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2014/539, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniform), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de retuș cu un obiect ascuțit în pasta crudă pe o muchie). Lut ars. Hp = 5,93 cm, lp = 4,85–2,77 cm, Gr = 0,50–0,74 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă, ușor arcuit dinspre interior spre exterior, posibil fragment dintr-o statuetă. Nr. inv. pr. 399. Pl. VIII/123.

124. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2014/564, C 18, carouri 3 c–d, –1,90 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR6/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de retuș pe interior). Lut ars. Hp = 4,63 cm, lp = 3,15 cm, Gr = 0,61cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, ușor curbat, posibil fragment dintr-o statuetă. Nr. inv. pr. 400. Pl. VIII/124.

125. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2014/540, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniform), de culoare Munsell 2.5YR6/8, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare (uneori sub formă de granule de până la 5 mm). Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 5,23 cm, lp = 2,84 cm, Gr = 0,52 cm. Se păstrează un fragment ușor curbat, posibil dintr-o statuetă. Nr. inv. pr. 401. Pl. VIII/125.

126. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2013/164, C 23, carouri 1–4 a–f, –1,35 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet,

neuniform), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi rari (uneori sub formă de granule până la 3 mm), particule calcar moderat. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,38 cm, lp = 2,55 cm, Gr = 0,71 cm. Se păstrează un fragment ușor curbat, posibil dintr-o statuetă. Nr. inv. pr. 402. Pl. VIII/126.

127. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2011/262, C 19, carouri 16 a–d, –1,70–1,80 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniformă), de culoare Munsell 7.5YR6/6, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars., Hp = 3,49 cm, lp = 3,55 cm, Gr = 0,74 cm. Se păstrează un fragment puternic arcuit la interior, cu o urmă de decor (?), posibil dintr-o statuetă. Nr. inv. pr. 403. Pl. VIII/127.

128. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2011/257, C 19, carouri 14–15 a–d, –1,97–2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică dese, particule calcar moderat. Modelare în tipar. Lut ars. Se păstrează un fragment aproape drept, care are o mică protuberanță circulară, cel mai probabil dintr-o statuetă. Nr. inv. pr. 404. Pl. IX/128.

129. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2010/268, C 19, carouri 13–17 a–b, –1,45–1,50 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 7.5YR5/3, cu particule de mică, particule calcar moderate. Modelare în tipar. Lut ars. H = 3,95 cm, lp = 3,31 cm, Gr = 0,73 cm. Se păstrează un fragment puternic curbat, mai îngust la un capăt. Cel mai probabil spatele unei statuete de animal (pasăre?). Nr. inv. pr. 406. Pl. IX/129.

130. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2014/380, C 23, –1,43 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 5YR7/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,75 cm, lp = 3,42 cm, Gr = 0,72–1,03 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară (?), care prezintă o puternică bombare pe centru. Nr. inv. pr. 407. Pl. IX/130.

131. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2008/414, C 17, carouri 1–3 e–f, –1,20–1,23 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniform), de culoare Munsell 2.5YR6/8, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,84 cm, lp = 2,74 cm, Gr = 0,75 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, ușor arcuit, probabil din spatele unei statuete. Nr. inv. pr. 408. Pl. IX/131.

132. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2010/234, C 19, carouri 15–17 a–b, –1,61–1,65 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 2.5YR7/1, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,10 cm, lp = 3 cm, Gr = 0,48 cm. Se păstrează un fragment ușor curbat, probabil din spatele unei statuete. Nr. inv. pr. 409. Pl. IX/132.

133. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2012/153, C 22, carouri 9–17 a–d. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR6/4, cu particule de mică, particule calcar dese. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,16 cm, lp = 2,67 cm, Gr = 0,88 cm. Se păstrează un fragment ușor îngroșat, probabil din spatele unei statuete. Nr. inv. pr. 410. Pl. IX/133.

134. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2012/219, C 21, carouri 9–10 a–d, –1,34 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar (surplus de material la interior). Lut ars. Hp = 4,41 cm, lp = 3 cm, Gr = 0,69 cm. Se păstrează un fragment dintr-o margine, puternic arcuită, ușor bombat spre centru, probabil din spatele unei statuete. Nr. inv. pr. 411. Pl. IX/134.

135. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2008/370, C 17, carouri 6–7 e–f, –0,70 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 2.5YR6/8, cu particule de mică, oxizi moderat, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,39 cm, lp = 3,33 cm, Gr = 0,86 cm. Se păstrează un mic fragment dintr-o margine, plat spre centru, probabil din spatele unei statuete. Nr. inv. pr. 412. Pl. IX/135.

136. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2010/289, C 19, carouri 10–12 a–b, –1,32–1,46 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi rari (și sub formă de granule până la 1 cm), particule calcar rare. Modelare în tipar (surplus de material pe margine). Lut ars. Puternic exfoliat la exterior. Hp = 4,41 cm, lp = 1,97 cm, Gr = 0,74 cm. Se păstrează un fragment dintr-o margine curbată, îngroșată. Nr. inv. pr. 413. Pl. IX/136.

137. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2012/243, C 21, carouri 9–10 a–d, –1,34 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR7/3, cu particule de mică, oxizi deși (și sub formă de granule până la 2 mm), particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 1,98 cm, lp = 2,64 cm, Gr = 0,56 cm. Se păstrează un mic fragment dintr-o margine, care se curbează ușor spre centru. Nr. inv. pr. 414. Pl. IX/137.

138. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2014/514, C 18, carouri 3 b–d. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,42 cm, l = 1,41–2,30 cm, Gr = 0,71 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă cu ambele margini, subțiat spre partea inferioară și lățit spre partea superioară. Poate reprezenta valva posterioară a unui braț. Nr. inv. pr. 415. Pl. IX/138.

139. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2014/551, C 18, carouri 3 b–d, –2,20 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/1, cu particule de mică, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,48 cm, lp = 3 cm, Gr = 0,51 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, subțiat spre partea superioară, puternic arcuit la interior, probabil valva posterioară a unui cap de statuetă. Nr. inv. pr. 416. Pl. IX/139.

140. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2013/256, C 22, carouri 1–4 b–d, –1,80 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/6, cu particule de mică dese, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de amprente digitale). Lut ars. Hp = 2,92 cm, l = 2,48 cm, Gr = 1 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, subțiat spre partea superioară, puternic arcuit la interior, îngroșat la exterior, probabil valva posterioară a unui cap de statuetă. Nr. inv. pr. 417. Pl. IX/140.

141. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2010/139, C 19, carouri 10–12 a–b, –1,32–1,46 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR6/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,67 cm, lp = 1,89 cm, Gr = 1 cm. Se păstrează un fragment din margine care este ușor aplatizat, spre centru fiind puternic bombat, păstrând câteva incizii dintr-un decor. Nr. inv. pr. 418. Pl. IX/141.

142. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară (?). Dr. 2014/506, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR6/6, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 5,11 cm, lp = 3,55 cm, Gr = 0,55 cm. Se păstrează un fragment plat cu marginea ușor semicirculară, cu o față prelucrată, finisată. Nr. inv. pr. 420. Pl. IX/142.

143. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2008/465, C 18, carouri 7–8 a–d, –1,43 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Angobă Munsell White 2.5Y8/2. Modelare în tipar. Lut ars. Accidente pe margine în pasta crudă. Hp = 2,72 cm, lp = 2,25 cm, Gr = 0,89 cm. Se păstrează un fragment plat, cu margine dreaptă, ușor îngroșată, o față plană, finisată care poate fi spatele unei teracote sau suprafață de așteptare dintr-un soclu. Nr. inv. pr. 419. Pl. IX/143.

144. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2014/487, C 18, carouri 3 a–d, –2,15 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniform), de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi relativ deși, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de impresiune cu degetele la exterior). Lut ars. Hp = 5,64 cm, lp = 3,95 cm, Gr = 0,58 cm. Se păstrează un fragment plat și subțire, cu margine dreaptă, care poate fi spatele unei teracote sau suprafață de așteptare dintr-un soclu. Nr. inv. pr. 421. Pl. IX/144.

145. Teracotă (fragmentară). Se păstrează două fragmente dintr-o valvă. Dr. 2014/214+326, C 18, carouri 3 a–c, –3,36 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR6/6, cu particule de mică, oxizi rari (și sub formă de granule), particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 8,26 cm, lp = 3,33 cm, Gr = 0,88 cm. Se păstrează două fragmente plate și subțiri, cu două margini drepte, care pot fi spatele unei teracote sau suprafață de așteptare dintr-un soclu. Nr. inv. pr. 422. Pl. IX/145.

146. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2014/462, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniform), de culoare Munsell 7.5YR6/3, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de amprente digitale; surplus de material). Lut ars. Hp = 10 cm, lp = 4,12 cm, Gr = 0,62 cm. Se păstrează un fragment plat și subțire, cu o margine dreaptă, ușor îngroșată, care poate fi spatele unei teracote. Nr. inv. pr. 423. Pl. IX/146.

147. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2011/198, C 19, carouri 15 a–d, –1,61–1,70 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR6/6, cu particule de mică, oxizi deși. Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior; surplus de material). Lut ars. Hp = 2,98 cm, l = 3,23 cm, Gr = 0,93 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă puternic arcuită la interior, cel mai probabil un fragment dintr-o colonetă. Nr. inv. pr. 424. Pl. IX/147.

148. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2013/47, C 21b, carouri 10–13 a–d, –1,79 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 2.5YR8/3, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar (surplus de material pe interior). Lut ars. Hp = 2,92 cm, lp = 5 cm, Gr = 1 cm. Se păstrează un mic fragment dintr-o margine, care pare a fi teșită, spre centru piesa este foarte bombată, iar spre unul dintre capete se curbează. Nr. inv. pr. 425. Pl. IX/148.

149. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2014/522, C 18, carouri 1–2 a–c, –2,15 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 7.5YR6/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,96 cm, l1p = 1,34 cm, l2p = 2,61 cm, Gr = 0,98 cm. Se păstrează un fragment de la unirea celor două valve, relativ masiv; pe valva anterioară se observă o mică muchie, iar laterala este plată, fiind posibil ca fragmentul să fie dintr-o teracotă reprezentând divinități pe tron. Nr. inv. pr. 426. Pl. IX/149.

150. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2010/286, C 19, carouri 10–12 a–b, –1,45–1,50 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 10YR6/1, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,35 cm, lp = 3,43 cm, Gr = 0,66 cm. Fragmentul face parte din partea inferioară, deoarece se păstrează marginea dreaptă și netedă care conferă stabilitate piesei, realizată prin întoarcerea marginii spre interior și ulterior prelucrarea cu un obiect ascuțit. Piesa este ușor semicirculară, cel mai probabil o bază de statuetă sau un soclu. Nr. inv. pr. 427. Pl. IX/150.

151. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2014/35, C 18, carouri 3 c–d, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 6,88 cm, lp = 1,80–4 cm, Gr = 0,45 cm. Se păstrează un fragment de formă semicirculară/circulară, care are marginea inferioară, rotunjită și îngroșată. Este posibil să facă parte dintr-o bază de statuetă sau să fie spatele uneia. Nr. inv. pr. 428. Pl. IX/151.

152. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2014/440, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR6/4, cu particule de mică, oxizi moderat, particule calcar rare. Modelare în tipar (surplus de material la interior). Lut ars. Hp = 5,78 cm, lp = 3,53 cm, Gr = 0,64 cm. Fragmentul face parte din partea inferioară deoarece se păstrează marginea rotunjită și netedă care conferă stabilitate piesei, realizată prin întoarcerea marginii spre interior și ulterior presat cu degetul. Piesa este ușor semicirculară, cel mai probabil o bază de statuetă sau un soclu. Nr. inv. pr. 429. Pl. IX/152.

153. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2008/419, C 18, carouri 3–4 d, –1,45 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR6/6, cu particule de mică, oxizi moderat, particule calcar rare. Modelare în tipar (surplus de material de la unirea celor două valve). Lut ars. Hp = 5,16 cm, lp = 3 cm, Gr = 0,66 cm. Fragmentul face parte din partea inferioară deoarece se păstrează marginea rotunjită care conferă stabilitate piesei, realizată

prin întoarcerea marginii spre interior și ulterior presat cu degetul. Piesa este ușor semicirculară, cel mai probabil o bază de statuetă sau un soclu. Nr. inv. pr. 430. Pl. IX/153.

154. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2014/465, C 18, carouri 3 a–d, –2,30 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar (amprente digitale la interior). Lut ars. Hp = 4,88 cm, lp = 3,53 cm, Gr = 0,35–0,75 cm. Fragmentul face parte din partea inferioară deoarece se păstrează marginea dreaptă și netedă care conferă stabilitate piesei, realizată prin întoarcerea marginii spre interior și ulterior prelucrarea cu un obiect ascuțit. Piesa este ușor semicirculară, cel mai probabil o bază de statuetă sau un soclu. Nr. inv. pr. 431. Pl. IX/154.

155. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2014/442, C 18, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniform), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de prelucrare cu un obiect ascuțit). Lut ars. Hp = 2,79 cm, lp = 3,55 cm, Gr = 0,82 cm. Fragmentul face parte din partea inferioară deoarece se păstrează marginea rotunjită care conferă stabilitate piesei, realizată prin întoarcerea marginii spre interior și ulterior prelucrată cu un instrument. Piesa este ușor semicirculară, cel mai probabil o bază de statuetă sau un soclu. Nr. inv. pr. 432. Pl. IX/155.

156. Teracotă (fragmentară). Se păstrează două fragmente dintr-o valvă. Dr. 2014/536, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/3, cu particule de mică, oxizi rari (uneori sub formă de granule până la 2 mm), particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 7,18 cm, lp = 0,46–1,62 cm, Gr = 0,24 cm. Se păstrează două fragmente cu contur circular dintr-o margine rotunjită, fața finisată. Pe spate marginea este îngroșată și prezintă surplus de material de la lipirea celor două valve. Nr. inv. pr. 320. Pl. IX/156.

157. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv (?). Dr. 2014/537, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR8/3, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,84 cm, lp = 2,78 cm, Gr = 0,42–0,71 cm. Se păstrează un fragment cu contur circular, cu o față netezită și una neprelucrată. Nr. inv. pr. 318. Pl. IX/157.

158. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2014/438, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,23 cm, lp = 1,90 cm, Gr = 0,68 cm. Fragmentul face parte din partea inferioară, deoarece se păstrează marginea rotunjită care conferă stabilitate piesei, realizată prin întoarcerea marginii spre interior și ulterior presată. Piesa este ușor semicirculară, cel mai probabil o bază de statuetă sau un soclu. Nr. inv. pr. 433. Pl. IX/158.

159. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2010/203, C 17, carouri 4–6 e–g, –2,07–2,12 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5Y7/1, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare, mici goluri. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 1,58 cm, lp = 2,22 cm, Gr = 0,63 cm. Fragmentul

face parte din partea inferioară, deoarece se păstrează marginea rotunjită care conferă stabilitate piesei, realizată prin întoarcerea marginii spre interior și ulterior presată. Cel mai probabil o bază de statuetă sau un soclu. Nr. inv. pr. 434. Pl. IX/159.

160. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2014/439, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m, Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR7/4, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar moderat. Modelare în tipar (surplus de material). Lut ars. Hp = 2,50 cm, lp = 3,69 cm, Gr = 0,60 cm. Fragmentul face parte din partea inferioară deoarece se păstrează marginea rotunjită care conferă stabilitate piesei, realizată prin întoarcerea marginii spre exterior, unde se adaugă material, superficial lucrat, creând o bordură mică spre exterior. Cel mai probabil o bază de statuetă sau un soclu. Nr. inv. pr. 435. Pl. IX/160.

161. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2014/428, C 18/19, martor. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 10YR8/3, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,93 cm, lp = 3,97 cm, Gr = 0,76 cm. Se păstrează un fragment ușor arcuit și ușor teșit pe o margine (?). Nr. inv. pr. 436. Pl. IX/161.

162. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2010/285, C 19, caroul 8 a, –1,16–1,20 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniform), de culoare Munsell 7.5YR6/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. H = 3,47 cm, lp = 4,65 cm, Gr = 1,32 cm. Se păstrează un fragment foarte bombat, ca o „cupolă", iar într-o parte este aplicată o porțiune care seamănă cu o mână sau un picior. Partea inferioară este plată ceea ce indică faptul că era aplicată pe o altă piesă. Nr. inv. pr. 437. Pl. IX/162.

163. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2010/225, C 19, carouri 11–13 a–b, –1,50–1,55 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare, mici goluri. Angobă White 2.5Y8/2. Modelare în tipar (urme de amprente digitale). Lut ars. H = 2,25 cm, lp = 5 cm, Gr = 0,97 cm. Se păstrează un fragment bombat, neuniform, prelucrat neglijent, ca un buton/apucătoare. Nr. inv. pr. 438. Pl. IX/163.

164. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2011/20, C 21. Pastă fină (arsă oxidant, neuniform), de culoare Munsell 5YR7/8, cu particule de mică, oxizi moderat, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 1,38 cm, lp = 4,29 cm, Gr = 0,66 cm. Se păstrează un fragment convex la interior, probabil că este un fragment dintr-un fund de bază circulară. Nr. inv. pr. 439. Pl. IX/164.

165. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2014/566, C 18, carouri 3 c–d, –1,90 m, Pastă fină (arsă oxidant, neuniform), de culoare Munsell 2.5YR7/8, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,35 cm, lp = 2,11–3,34 cm, Gr = 0,55 cm. Se păstrează două fragmente lipite între ele, unul pare a fi ca o ansă. Nr. inv. pr. 440. Pl. IX/165.

166. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2010/237, C 19, caroul 8 a, –1,16–1,20 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de

culoare Munsell 5YR6/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare, fisuri și goluri. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,61 cm, lp = 2,76 cm, Gr = 0,52–1,15 cm. Se păstrează un fragment rotunjit și bombat în partea superioară și aplatizat în rest. Poate fi valva anterioară a unei statuete umane ale cărei trăsături nu s-au păstrat sau valva posterioară a unei statuete umane (de copil). Nr. inv. pr. 441. Pl. IX/166.

167. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment de la unirea celor două valve. Dr. 2013/259, C 21/ C 22, caroul 9, –1,14 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 2.5YR5/8, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar dese. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2 cm, lp = 2,99 cm, Gr = 2 cm. Se păstrează un fragment de la unirea celor două valve, de formă triunghiulară; poate fi partea superioară a unei *aedicula*. Nr. inv. pr. 442. Pl. IX/167.

168. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2010/290, C 19, caroul 8 a, –1,16–1,20 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR8/4, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,45 cm, lp = 2–2,57 cm, Gr = 0,51–1,44 cm. Se păstrează un fragment de la unirea a două valve, ușor îngroșat spre unul din capete. Nr. inv. pr. 443. Pl. IX/168.

169. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2010/288, C 19, carouri 13–17 a–b, –1,45–1,50 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR6/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,60 cm, lp = 0,75–1,90 cm. Se păstrează un fragment ușor torsionat, subțiat spre partea superioară și îngroșat spre bază. Nr. inv. pr. 444. Pl. IX/169.

170. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment de la unirea celor două valve. Dr. 2013/114, martor C 19a–21a, –0,99 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR8/2, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Angobă de culoare Munsell White 10YR8/2. Puternic exfoliat pe ambele fețe. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,54 cm, l = 1–2,59 cm, Gr = 0,23–0,62 cm. Se păstrează un fragment subțiat spre partea superioară și lățit spre bază. Nr. inv. pr. 445. Pl. IX/170.

171. Teracotă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2010/269, C 19, carouri 13–17 a–b, –1,45–1,50 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 2,5YR7/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Urme de firnis de culoare Munsell 10R6/8. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,43 cm, lp = 2,51 cm, Gr = 1,11 cm. Se păstrează un fragment cu o mică margine dreaptă, ușor bombat spre centru. Nr. inv. pr. 446. Pl. IX/171.

172. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/527, C 18, carouri 3 a–c, –3,36 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 7.5YR6/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare, pietricele (4–6 mm). Modelare. Lut ars. Hp = 4,87 cm, lp = 1,96 cm, Gr = 2 cm. Se păstrează un fragment masiv, compact. Nr. inv. pr. 447.

173. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/335, C 18, carouri 2 a–d, –1,73 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 5YR8/4, cu particule de mică, oxizi (și sub formă de granule), particule calcar rare, mici goluri. Modelare în tipar (surplus de material la interior). Lut ars. Hp = 4,53 cm, lp = 4,87 cm, Gr = 0,56 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă, de formă semicirculară, care păstrează o porțiune din

marginea bazei, care este rotunjită. Cel mai probabil fragmentul este din partea dorsală a unei statuete. Nr. inv. pr. 448.

174. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/524, C 18, carouri 3 b–c. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR6/3, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 5,74 cm, lp = 2,68 cm, Gr = 0,72 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară. Nr. inv. pr. 449.

175. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/516, C 18, carouri 3 a–b, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR6/4, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 5,52 cm, lp = 2,07–2,86 cm, Gr = 0,36–0,43 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă care spre centru este ușor adâncit. Nr. inv. pr. 450.

176. Teracotă (fragmentară). Dr. 2016/140, martor C 23–C 4. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR6/3, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 5,90 cm, lp = 1,95 cm, Gr = 0,51–1,76 cm. Se păstrează un fragment de la unirea celor două valve, relativ drept, iar pe exterior prezintă la capăt o protuberanță, ca o apucătoare. Nr. inv. pr. 451.

177. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/543, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR8/2, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Angobă de culoare Munsell 10YR8/2. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 5 cm, lp = 0,85–1,48 cm, Gr = 0,48–1,18 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă cu margine și ușor curbat spre centru, iar pe față se păstrează un mic fragment aplicat de la altă componentă. Nr. inv. pr. 452.

178. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/552, C 18, carouri 3 a–b, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi rari (și sub formă de granule de până la 3 mm), particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de amprente digitale). Lut ars. Hp = 5,54 cm, lp = 3,30 cm, Gr = 0,6 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, cel mai probabil din spatele unei statuete. Nr. inv. pr. 453.

179. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/541, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR6/3, cu particule de mică, oxizi rari (și sub formă de granule până la 3 mm), particule calcar rare. Modelare în tipar (surplus de material de la unirea valvelor). Lut ars. Hp = 5 cm, lp = 25 cm, Gr = 0,5 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, cel mai probabil partea dorsală a unei statuete. Nr. inv. pr. 454.

180. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/538, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR6/3, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar (surplus de material de la unirea celor două valve). Lut ars. Hp = 4 cm, lp = 2,82 cm, Gr = 0,43–0,97 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, ușor curbat spre centru. Nr. inv. pr. 455.

181. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/449, C 18, carouri 3 b–d, –2,20 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR8/4, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 5,21 cm, lp = 2,39–3,60 cm, Gr = 0,58 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, cel mai probabil din partea dorsală a unei statuete. Nr. inv. pr. 456.

182. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/553, C 18, carouri 3 a–b, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/3, cu particule de mică, oxizi,

particule calcar. Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior). Lut ars. Hp = 3,55 cm, lp = 4,39 cm, Gr = 0,64 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, ușor arcuit, cel mai probabil din spatele unei statuete. Nr. inv. pr. 457.

183. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/343, C 23, carouri 4–8 a–d/e, –1,37 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 2. 5YR5/8, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Vopsea de culoare Munsell N9.5. Modelare în tipar (surplus de material la interior). Lut ars. Hp = 4,59 cm, lp = 3,18 cm, Gr = 1,22 cm. Se păstrează un fragment cu o margine rotunjită, perete gros. Nr. inv. pr. 458.

184. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/244, C 18, carouri 3 a–d, –2,15 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR6/3, cu particule de mică, oxizi (și sub formă de granule până la 4 mm), particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4 cm, lp = 4,89 cm, Gr = 0,58–0,83 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, plat. Nr. inv. pr. 459.

185. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/523, C 18, carouri 1–2 a–c, –2,15 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR6/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Angobă 5YR5/4. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,75 cm, lp = 3,82 cm, Gr = 0,61 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă sau relief. Nr. inv. pr. 460.

186. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/547, C 18, carouri 1–2 a–d, –2,22 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR8/3, cu particule de mică, oxizi, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 5,68 cm, lp = 2,04 cm, Gr = 0,34–0,64 cm. Se păstrează un fragment din valva anterioară (?), respectiv dintr-o margine, iar spre centru fragmentul se bombează Nr. inv. pr. 461.

187. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/565, C 18, carouri 3 c–d, –1,90 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 7.5YR6/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de amprente digitale, surplus de material). Lut ars. Hp = 5,64 cm, lp = 2,59 cm, Gr = 0,50 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă ușor curbat. Nr. inv. pr. 462.

188. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/488, C 18, caroul 3 a, –2,22 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniform), de culoare Munsell 10YR7/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,29 cm, lp = 3,24 cm, Gr = 0,51 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă dreaptă. Nr. inv. pr. 463.

189. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/508, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniform), de culoare Munsell 5YR6/6, cu particule de mică, oxizi deși (sub formă de granule până la 3 mm), particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,12 cm, lp = 3,36 cm, Gr = 0,44 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, drept. Nr. inv. pr. 464.

190. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/525, C 21a, –1,13–1,80 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR8/3, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,56 cm, lp = 1,46–2,60 cm, Gr = 0,53–0,96 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă de formă îngustă la un capăt care se lățește spre celălalt capăt. Nr. inv. pr. 465.

191. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/557, C 18, carouri 3 c–d, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR8/4, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Lp 3,69 = cm, lp = 3,55 cm, Gr =

0,42 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, probabil partea dorsală a unei statuete. Nr. inv. pr. 466.

192. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/511, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi (uneori sub formă de granule până la 4 mm) și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,99 cm, lp = 2,71 cm, Gr = 0,42 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, cel mai probabil partea dorsală a unei statuete. Nr. inv. pr. 467.

193. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/548, C 18, carouri 1–2 a–d, –2,22 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR8/3, cu particule de mică, oxizi (uneori sub formă de granule până la 2,5 mm), particule calcar rare. Modelare în tipar (surplus de material de la unirea celor două valve). Lut ars. Hp = 4,65 cm, lp = 2,61 cm, Gr = 0,19–0,73 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, cel mai probabil din partea dorsală a unei statuete. Nr. inv. pr. 468.

194. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/303, C 18, caroul 3 a, –2,22 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR8/2, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,44 cm, lp = 2,87 cm, Gr = 0,60 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Nr. inv. pr. 469.

195. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/290, C 18. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/1, cu particule de mică, oxizi, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Lp = 2,69 cm, l = 3,25 cm, Gr = 0,56–0,95 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, lis, îngust și ușor semicircular. Nr. inv. pr. 470.

196. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/484, C 18, carouri 3 a–d, –2,15 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR7/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,66 cm, lp = 1,77–3,33 cm, Gr = 0,36 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, dreaptă și un mic fragment din laterală. Nr. inv. pr. 471.

197. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/507, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR6/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,76 cm, lp = 2,79 cm, Gr = 3,80 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, drept. Nr. inv. pr. 472.

198. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/447, C 18, carouri 3 b–d, –2,20 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR8/4, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare, pietricele. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,18 cm, lp = 3,34 cm, Gr = 0,61 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă cu margine, de formă dreaptă. Nr. inv. pr. 473.

199. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/469, C 18, carouri 1–2 a–b, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR6/4, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de retuș pe spate cu un obiect ascuțit). Lut ars. Hp = 3,99 cm, lp = 3,31 cm, Gr = 0,60 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, probabil partea dorsală a unei statuete. Nr. inv. pr. 474.

200. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/560, C 18, carouri 3 c–d, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR5/6, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de amprente digitale). Lut ars. Hp =

3,75 cm, lp = 2,71 cm, Gr = 0,39 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, cel mai probabil din partea dorsală a unei statuete. Nr. inv. pr. 475.

201. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/555, C 18, carouri 3 a–b, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,33 cm, lp = 1–2,68 cm, Gr = 0,49–0,69 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă cu margine, care se curbează spre centru. Nr. inv. pr. 476.

202. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/489, C 18, carouri 3 b–d, –2,22 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Angobă de culoare Munsell 7.5YR8/2. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,82 cm, lp = 1,23–2,92 cm, Gr = 0,46 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă, drept. Nr. inv. pr. 477.

203. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/323, C 18, carouri 3 b–d, –2,38 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR6/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,14 cm, lp = 2,48 cm, Gr = 0,50 cm. Se păstrează un mic fragment dintr-o valvă. Nr. inv. pr. 478.

204. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/517, C 18, carouri 3 a–b, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR8/3, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,40 cm, lp = 1,14–2,19 cm, Gr = 0,67 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă cu margine. Nr. inv. pr. 479.

205. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/561, C 18, carouri 3 c–d, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR7/1, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3 cm, lp = 2,41 cm, Gr = 0,51 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă cu margine, care se curbează spre centru. Nr. inv. pr. 480.

206. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/559, C 18, carouri 3 c–d, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR6/6, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de retuș cu un obiect ascuțit de la unirea valvelor, la exterior). Lut ars. Hp = 3,13 cm, lp = 1,42–2,48 cm, Gr = 0,46 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, ușor curbat spre centru. Nr. inv. pr. 481.

207. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/499, C 18, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR6/3, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,20 cm, lp = 2,49 cm, Gr = 0,47–0,56 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, drept, cel mai probabil un fragment din partea dorsală a unei statuete. Nr. inv. pr. 482.

208. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/534, C 18, carouri 3 a–d, –2,30 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR5/4, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,88 cm, lp = 2 cm, Gr = 0,5 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă, ușor curbat spre centru. Nr. inv. pr. 483.

209. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/563, C 18, carouri 3 c–d, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 2.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de retuș cu un obiect ascuțit, de la îmbinarea celor două valve la exterior). Lut ars. Hp = 3,26 cm, lp = 1,20–1,70 cm, Gr = 0,30 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă din margine, iar centrul este

mai înălțat. Nr. inv. pr. 484.

210. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/349, martor C 18–19. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 2.5YR8/3, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de amprente digitale). Lut ars. Lp = 2,69 cm, lp = 2,42 cm, Gr = 0,64 cm. Se păstrează un mic fragment dintr-o valvă. Nr. inv. pr. 485.

211. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/526, C 18, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică și oxizi. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,42 cm, lp = 2 cm, Gr = 0,6 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară. Nr. inv. pr. 486.

212. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/550, C 18, carouri 3 b–d, –2,22 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior). Lut ars. Lp = 3,79 cm, lp = 3,26 cm, Gr = 0,53 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară. Nr. inv. pr. 487.

213. Teracotă (fragmentară). Dr. 2016/416, C 23, carouri 12 a–b, –1,88 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR6/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Angobă Munsell 2.5YR8.5/2 Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,26 cm, lp = 2 cm, Gr = 0,66 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară. Nr. inv. pr. 488.

214. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/509, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniform), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi, particule calcar rare (sub formă de granule până la 4 mm). Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,17 cm, lp = 2,95 cm, Gr = 0,36 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, drept, cel mai probabil partea dorsală a unei teracote reprezentând divinități pe tron. Nr. inv. pr. 489.

215. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/492, martor C 18–19. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,60 cm, lp = 1,91–2,77 cm, Gr = 0,46 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă cu zona centrală mai înălțată decât marginea. Nr. inv. pr. 490.

216. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/337, C 23, carouri 4–8 a–d/e, –1,50 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 2.5YR7/3, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de amprente digitale). Lut ars. Lp = 3,37 cm, lp = 2,69 cm, Gr = 0,89 cm. Se păstrează un mic fragment dintr-o valvă, pe care este o mică adâncitură. Nr. inv. pr. 491.

217. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/558, C 18, carouri 3 c–d, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR5/4, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de prelucrare cu un obiect ascuțit pe margine). Lut ars. Lp = 4,39 cm, lp = 2,21 cm, Gr = 0,3–0,65 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară, drept, cel mai probabil partea dorsală a unei statuete. Nr. inv. pr. 492.

218. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/448, C 18, carouri 3 b–d, –2,20 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR6/3, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,79 cm, lp = 1,87–3,48 cm, Gr = 0,59 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă, cu margine care pare a avea o formă triunghiulară, posibil un capitel de colonetă. Nr. inv. pr. 493.

219. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/554, C 18, carouri 3 a–b, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 2.5YR5/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,55 cm, lp = 2,30 cm, Gr = 0,55 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă, ușor îndoit spre o margine. Nr. inv. pr. 494.

220. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/520, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR6/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,30 cm, lp = 2,33 cm, Gr = 0,51 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară. Nr. inv. pr. 495.

221. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/495, C 18, carouri 1 a–d, –2,30 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR7/6, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,67 cm, lp = 2,41 cm, Gr = 0,4 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară (?) cu margine. Nr. inv. pr. 496.

222. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/209, C 18, carouri 3 b–d. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR8/3, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar (surplus de material la interior). Lut ars. Hp = 2,62 cm, lp = 2,32 cm, Gr = 0,49 cm. Se păstrează un mic fragment dintr-o valvă cu margine. Nr. inv. pr. 497.

223. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/545, C 18, carouri 3 b–d,–2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 2.5YR6/6, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare (sub formă de granule până la 2,7 mm). Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,91 cm, lp = 1,45 cm, Gr = 0,74 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă, din zona marginii și unirea celor două valve. Nr. inv. pr. 498.

224. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/501, C 18, carouri 3 b–d, –2,38 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,24 cm, lp = 1,08–1,19 cm, Gr = 9,69 cm. Se păstrează un fragment de la unirea celor două valve, care formează muchii drepte pe ambele părți; poate fi un fragment dintr-o teracotă reprezentând divinități pe tron. Nr. inv. pr. 499.

225. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/549, C 18, carouri 3 b–d, –2,22 m. Pastă fină (arsă oxidant, incomplet), de culoare Munsell 10YR6/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,12 cm, lp = 2,17 cm, Gr = 0,64–7,10 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă ușor curbat. Nr. inv. pr. 500.

226. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/351, C 18, carouri 1 a–d, –2,30 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/4, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,55 cm, lp = 1,97 cm, Gr = 0,49 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă cu formă semicirculară, foarte probabil dintr-o colonetă. Nr. inv. pr. 501.

227. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/510, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR8/3, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,17 cm, lp = 1,24–2,24 cm, Gr = 0,42 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Nr. inv. pr. 502.

228. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/500, C 18, carouri 3 b–d, –2,38 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR8/3, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,63 cm, lp = 2,41 cm, Gr =

0,44 cm. Se păstrează un mic fragment dintr-o valvă. Nr. inv. pr. 503.

229. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/567, C 18, carouri 3 c–d, –1,90 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR7/3, cu particule de mică, oxizi (sub formă de granule de până la 2,6 mm), particule calcar rare. Angobă Munsell 10YR8/2. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,90 cm, lp = 2 cm, Gr = 0,39 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă, ușor curbat. Nr. inv. pr. 504.

230. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/369, C 23, carouri 4–8 a–d/e, –1,30 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/3, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,25 cm, lp = 1,58 cm, Gr = 4 cm. Se păstrează un mic fragment dintr-o valvă. Nr. inv. pr. 505.

231. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/544, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR8/2, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Urme slabe de firnis. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,59 cm, lp = 3,63 cm, Gr = 0,35–0,51 cm. Se păstrează un mic fragment din valva anterioară cu o mică protuberanță. Nr. inv. pr. 506.

232. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/472, C 18, carouri 10–12 a–b, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,45 cm, lp = 1,25 cm, Gr = 0,61 cm. Se păstrează un mic fragment. Nr. inv. pr. 507.

233. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/400, C 23, carouri 4–8 a–d/e, –1,51 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 2.5YR6/3, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de la prelucrare la interior). Lut ars. Hp = 3,40 cm, lp = 2,57 cm, Gr = 0,75 cm. Se păstrează un mic fragment dintr-o valvă, ușor curbat. Nr. inv. pr. 508.

234. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/485, C 18, carouri 3 a–d, –2,15 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniform), de culoare Munsell 7.5YR8/1, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,52 cm, lp = 2,55 cm, Gr = 0,49 cm. Se păstrează un fragment din valva anterioară; pe față se află o mică protuberanță. Nr. inv. pr. 509.

235. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/562, C 18, carouri 3 c–d, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR6/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,38 cm, l = 2,45 cm, Gr = 0,45 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă, de formă semicirculară (are ambele margini); cel mai probabil un fragment dintr-o colonetă. Nr. inv. pr. 510.

236. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/513, C 18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR7/3, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,54 cm, lp = 1,67–2,07 cm, Gr = 0,44 cm. Se păstrează un mic fragment dintr-o valvă. Nr. inv. pr. 511.

237. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/491, C 18, carouri 3 a–b, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR6/3, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de amprente digitale). Lut ars. Hp = 2,63 cm, lp = 2 cm, Gr = 0,34 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă, drept. Nr. inv. pr. 512.

238. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/496, C 18, carouri 1 a–d, –2,30 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR6/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,90 cm, lp = 1,67 cm, Gr =

0,30–0,49 cm. Se păstrează un mic fragment dintr-o valvă. Nr. inv. pr. 513.

239. Teracotă (fragmentară). Dr. 2014/535, C 18, carouri 3 a–d, –2,30 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10YR8/4, cu particule de mică, oxizi și particule calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 1,99 cm, lp = 1,83 cm, Gr = 0,47 cm. Se păstrează un mic fragment dintr-o valvă cu margine. Nr. inv. pr. 514.

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri

ArchBulg – Archaeologia Bulgarica, Sofia.

ArheologijaSofia – Arheologija. Organ na Arheologičeskija Institut i Muzej, Sofia.

CA – Cercetări Arheologice, București.

Dacia – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București.

Dacia N.S. – Dacia, Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Nouvelle Série, București.

IJNA – The International Journal of Nautical Archaeology,

IzvestijaSofia – Izvestija na Arheologičeskija Institut (Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare), Sofia.

IzvestijaVarna – Izvestija na Narodnia Muzei Varna (Bulletin du Musée National à Varna), Varna.

SCIV(A) – Studii şi Cercetări de Istorie Veche (şi Arheologie), Bucureşti.

Starinar – Starinar. Organ Arheologskog Instituta (Revue de l'Institut Archéologique), Belgrad.

Autori

ACHIM 2003–2005 – I. Achim, *Histria. Basilica „Florescu". Noi cercetări (2002–2004)*, SCIVA 54–56, 2003–2005, p. 179–194.

ADAMO-MUSCETTOLA 1984 – S. Adamo-Muscettola, *Osservazioni sulla composizione dei larari con statuette in bronzo di Pompei ed Ercolano*, în: *Toreutik und figürliche Bronzen römischer Zeit*, Akten der 6. Tagung über antike Bronzen 13.–17. Mai 1980 in Berlin, (ed. U. Gehrig), Berlin, 1984, p. 9–32.

Antique bronzes 2003 – *Antique Bronzes in Romania*, Catalog de expoziție, ed. Liviu Petculescu, București, 2003.

BAILEY 1975 – D. M. Bailey, *A Roman Lampstand of Cnidian Manufacture,* Antike Kunst, Vereinigung der Freunde Antiker Kunst, 18 (1975), p. 67–71.

BAILEY 1980 – D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, 2. *Roman Lamps Made in Italy*, Londra, 1980.

BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008 – A. Bâltâc, C. Știrbulescu, *Teracote din așezarea civilă romană de la Ostrov (Durostorum), jud. Constanța (I)*, CA 14–15 (2007–2008), p. 167–202.

BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2010 – A. Bâltâc, C. Știrbulescu, *Teracote din așezarea civilă de la Ostrov (Durostorum), jud. Constanța (II)*, CA 17 (2010), p. 55–62.

BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2017 – A. Bâltâc, C. Știrbulescu, *Teracote din așezarea civilă romană de la Ostrov (Durostorum), jud. Constanța (III)*, CA 24 (2017), p. 151–186.

BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2019 – A. Bâltâc, C. Știrbulescu, *Teracote din așezarea civilă romană de la Ostrov (Durostorum), jud. Constanța (IV)*, Pontica 52, Supplementum VI, 2019, p. 353–377.

BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2020 – A. Bâltâc, C. Știrbulescu, *Teracote din așezarea civilă romană de la Ostrov (Durostorum), jud. Constanța (V)*, Pontica 53 (2020), p. 209–251.

BOSPATCHIEVA 2004 – M. Bospatchieva, *A Late Antiquity Pottery Workshop in Philippopolis (Plovdiv, Southern Bulgaria)*, ArchBulg VIII/2 (2004), p. 89–104.

BUCOVALĂ 1991 – M. Bucovală, *Découvertes récentes dans les nécropoles de Tomis (I*ère *partie)*, Dacia N.S. 35 (1991), p. 189–199.

BURR THOMPSON 1959 – D. Burr Thompson, *Miniature Sculpture from the Athenian Agora*, American School of Classical Studies at Athens, Princeton–New Jersey, 1959.

CCET IV – H. Nubar, *Corpus Cultus Equitis Thracii*, IV, *Moesia Inferior (Romanian Section) and Dacia*, EPRO 74, Leiden, 1979.

COJA 1974 – M. Coja, *Terres cuites représentant le Cavalier Thrace*, Dacia N.S. 18 (1974), p. 283–288.

COMĂNESCU 1965 – S. Comănescu, *O figurină ecvestră descoperită la Celei*, SCIV 16 (1965), 4, p. 197–802.

Coroplastica 2011 – *Coroplastica, medalioane și tipare ceramice din colecțiile Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia*, (ed.: D. Anghel, R. Ota, G. Bounegru, I. Lascu), Catalog de expoziție, Alba Iulia, 2011.

DARANI 2020 – L. Darani, *La tomba di Iulia Graphis: tra miniature e mors immatura*, ("Master of Arts"), Universitatea din Freiburg (Elveția), 2020.

DARANI 2021 – L. Darani, *Iulia Graphis: miniature e mors immatura*, Kentron. Revue pluridisciplinaire du monde antique, Université de Caen, 36 (2021), p. 121–156.

DE CAROLIS 2007 – E. De Carolis, *Il mobile a Pompei ed Ercolano: letti, tavoli, sedie e armadi: contributo alla tipologia dei mobili della prima età imperiale*, Roma, 2007.

DE GROOTH & MATER 1997 – M. de Grooth, B. Mater, *Ein Haus für die Ewigkeit. Der Sarkophag von Simpelveld und sein Umfeld*, Antike Welt 28/6, (1997), p. 523–526.

DREMSIZOVA-NELCINOVA & BALKANSKI 1973 – Ţ̦v. Dremsizova-Nelcinova, Iv. Balkanski, *Nadgrobna moghila krai c. Gledka, Kârdjaliiski okrâg*, ArheologijaSofia 15/3, (1973), p. 58–69.

DREMSIZOVA & TONCEVA 1979 – Ţ̦v. Dremsizova, G. Tonceva, *24 anticni terakoti ot Bălgaria*, Sofia, 1979.

ELEFTERESCU 2010 – D. Elefterescu, *Piese miniaturale din plumb de la Durostorum*, în: ed.: M. Victor Angelescu, I. Achim, A. Bâltâc, V. Rusu-Bolindeț, V. Bottez, *Antiquitas Istro-Pontica*, *Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 2010, p. 493–498.

GALESTIN 2001 – M. C. Galestin, *The Simpelveld Sarcophagus: a Unique Monument in a Provincial Roman Context*, in: ed. T. A. S. M. Panhuysen, *Die Maastrichter Akten des 5. Internationalen Kolloquiums über das provinzialrömische Kunstschaffen, im Rahmen des CSIR*, Maastricht, 2001, p. 63–76.

Goldhelm 1994 – *Goldhelm, Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit*, Catalog de expoziție, Frankfurt am Main, 1994.

GRANDJOUAN 1961 – C. Grandjouan, *Terracottas and Plastic Lamps of the Roman Period*, in: The Athenian Agora, VI, Princeton–New Jersey, 1961.

ICONOMU 1968 – C. Iconomu, *Cercetări arheologice la Mangalia şi Neptun*, Pontice 1 (1968), p. 235–268.

IVANOV 2017 – M. Ivanov, *Earthenware in Private Worship. Examples from Serdica*, Bulgarian e-Journal of Archaeology 7 (2017), p. 245–260.

KABAKCIEVA, SULTOVA & VLADKOVA 1988 – G. Kabakcieva, S. Sultova, P. Vladkova, *Keramicini ţentrove na teritoriata na Nicopolis ad Istrum. II–IV vek*, Sofia, 1988.

KALCEV 1991 – K. Kalcev, *Zur Herstellung der antiken Keramik in Augusta Trajana/Stara Zagora,* Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum 29–30 (1991), p. 245–273.

JEANLIN 1995 – M. Jeanlin, *Les jouets en terre cuite de la Gaule romaine,* Bulletin de l'Association Guillaume Budé Paris, 54/1 (1995), p. 77–84.

LADSTÄTTER 2013 – S. Ladstätter, *Thymiaterien der Jüngeren Römischen Kaiserzeit aus Ephesos,* in: Orhan Bingöl'e 67. YaşArmağanı [A Festschrift for Orhan Bingöl on the Occasion of his 67th Birtday], (ed. Görkem Kökdemir), Ankara, 2013, p. 317–338.

Los bronces romanos en españa 1990 – *Catalog de expoziție*, Madrid, 1990.

MAN 2011 – N. Man, *Așezarea romană de la Cristești*, Cluj-Napoca, 2011.

MICLEA & FLORESCU 1980 – I. Miclea, R. Florescu, *Strămoșii românilor. Daco-romanii,* vol. I, București, 1980.

MIRCEV 1993 – A. Mircev, *Rimska lampa-timiaterion ot Odesos,* IzvestijaVarna 29 (44), (1993), p. 37–44.

MUȘEȚEANU 1985 – C. Mușețeanu, *Ateliers céramiques de Durostorum*, Dacia N. S. 29 (1985), p. 147–152.

MUȘEȚEANU & ELEFTERESCU 1985 – C. Mușețeanu, D. Elefterescu, *Teracote de la Durostorum reprezentând-o pe Venus,* Pontica 18 (1985), p. 185–191.

MUȘEȚEANU 2003 – C. Muşeţeanu, *Ateliere ceramice romane de la Durostorum*, Bucureşti, 2003.

NIKOLOV 1967 – B. Nikolov, *Monuments antiques de la region de Vraca* (în lb. bulgară), Izvestija Sofia 30 (1967), p. 216–235.

NUBER 1988 – H. U. Nuber, *Antike Bronzen aus Baden-Württemberg*, în: *Schriften des Limesmuseums* Heft 40, Aalen, 1988.

ORR 1969 – D. G. Orr, *Roman Domestic Religion: A Study of the Roman Lararia,* 1969 [https://drum.lib.umd.edu/bitstream/handle/1903/20495/1187729.pdf?sequence=1&isAllowed=y] ("Master of Arts")

POMEY & BOETTO 2019 – P. Pomey, G. Boetto, *Ancient Mediterranean Sewn-Boat Traditions,* IJNA, 48.1, (2019), p. 5–51.

POPKIN 2022 – M. L. Popkin, *Souvenirs and the Experience of Empire in Ancient Rome,* Cambridge University Press, 2022.

PREMK 1994–1995 – A. Premk, *Terra-Cotta Animal Figurines from Viminacium*, Starinar 45–46 (1994–1995), p. 143–154.

ROBINSON 1959 – H. S. Robinson, *Pottery of the Roman Period,* The Athenian Agora, vol. V, Princeton–New Jersey, 1959.

ROUVIER-JEANLIN 1972 – M. Rouvier-Jeanlin, *Les figurines gallo-romaines en terre cuite au Musée des Antiquités Nationales,* Paris, 1972 (Gallia, Archéologie des Gaules, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, Suppl. 24).

STANCEVA 1967 – M. Stanceva, *Kâm Izuceavaneto na Eziceskite Kultove v Serdika,* Muzei i pametniți na kulturata, Sofia, 2 (1967), p. 6–10.

SULTOV 1976 – B. Sultov, *Ancient Pottery Centres in Moesia Inferior*, Sofia, 1976.

SULTOV 1985 – B. Sultov, *Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (2nd–4th Century)*, Terra Antiqua Balcanica I, Sofia, 1985.

Supply of ceramic goods 2018 – *The Supply of Ceramic Goods in Dacia and Lower Moesia: Imports and Local Developments,* Catalog de expoziție, (ed. V. Rusu-Bolindeț, F-O. Botiș), Cluj-Napoca, 2018.

ȘAHIN & GÜÇLÜ 2015 – I. Șahin, H. Güçlü, *Terracottas Gladiators from Eastern Thrace,* în: ed. A. Muller, E. Laflı, St. Huysecom-Haxhi, *Figurines de terre cuite en Méditerrannée grecque et romaine,* vol. II, *Iconographie et contextes*, Villeneuve- d'Ascq, 2015, p. 107–114.

ŞTEFAN 1935–1936 – Gh. Ştefan, *Nouvelles découvertes dans le castellum romain de Barboşi (près de Galați)*, Dacia 5–6 (1935–1936), p. 341–349.

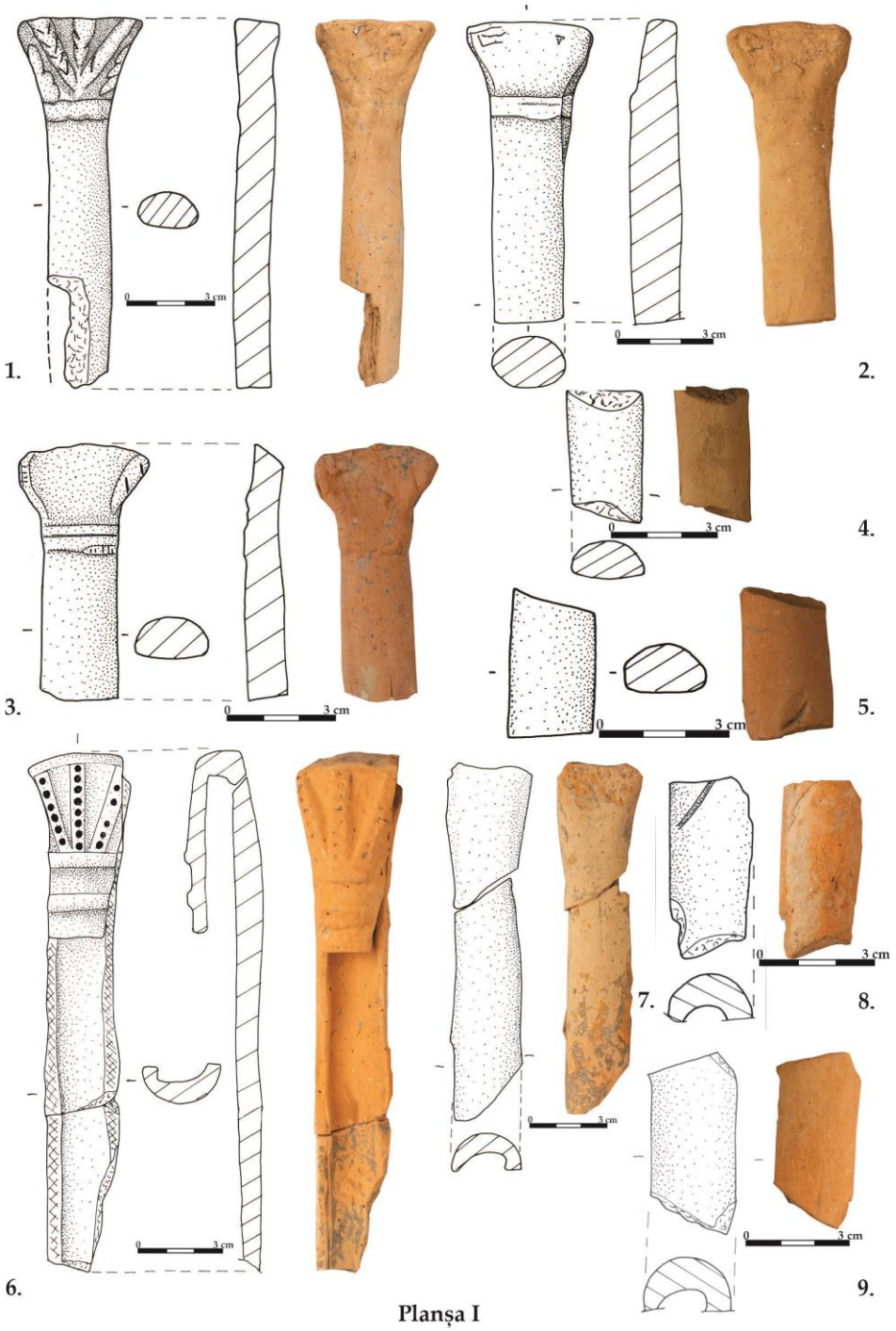
VELKOV 1940–1942 – Iv. Velkov, *Arheologiceski Vesti (Archäologische Nachrichten)*, Izvestija Sofia 14 (1940–1942), p. 183–189.

WAMSER *et alii* 2000 – L. Wamser, C. Flügel, B. Ziegaus, *Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer*, München-Mainz, 2000.

WINKLER & PĂIUȘ 1975 – I. Winkler, Gh. Păiuș, *Eine neue ländliche Siedlung aus dakischer und römischer Zeit in Cicău (Kreis Alba),* în: *Actes de la XIIe Conférence internationale d'études classiques „Eirene"*, București-Amsterdam, 1975, p. 593–600.

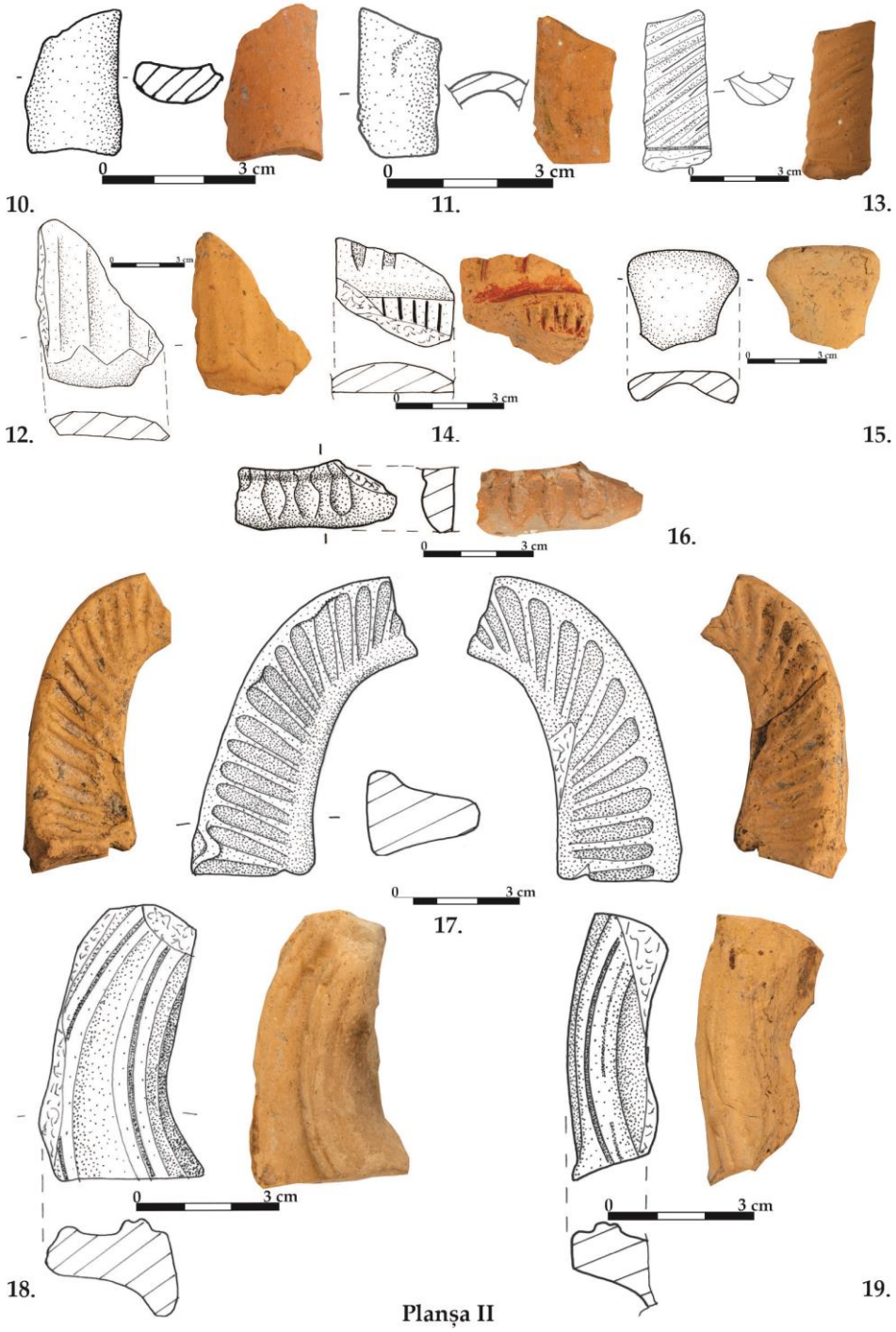
LIST OF ILLUSTRATIONS

Pl. I – Teracotta fragments discovered at Ostrov (Farm No. 4 spot);
Pl. II – Teracotta fragments discovered at Ostrov (Farm No. 4 spot);
Pl. III – Teracotta fragments discovered at Ostrov (Farm No. 4 spot);
Pl. IV – Teracotta fragments discovered at Ostrov (Farm No. 4 spot);
Pl. V – Teracotta fragments discovered at Ostrov (Farm No. 4 spot);
Pl. VI – Teracotta fragments discovered at Ostrov (Farm No. 4 spot);
Pl. VII – Teracotta fragments discovered at Ostrov (Farm No. 4 spot);
Pl. VIII – Teracotta fragments discovered at Ostrov (Farm No. 4 spot);
Pl. IX – Teracotta fragments discovered at Ostrov (Farm No. 4 spot).

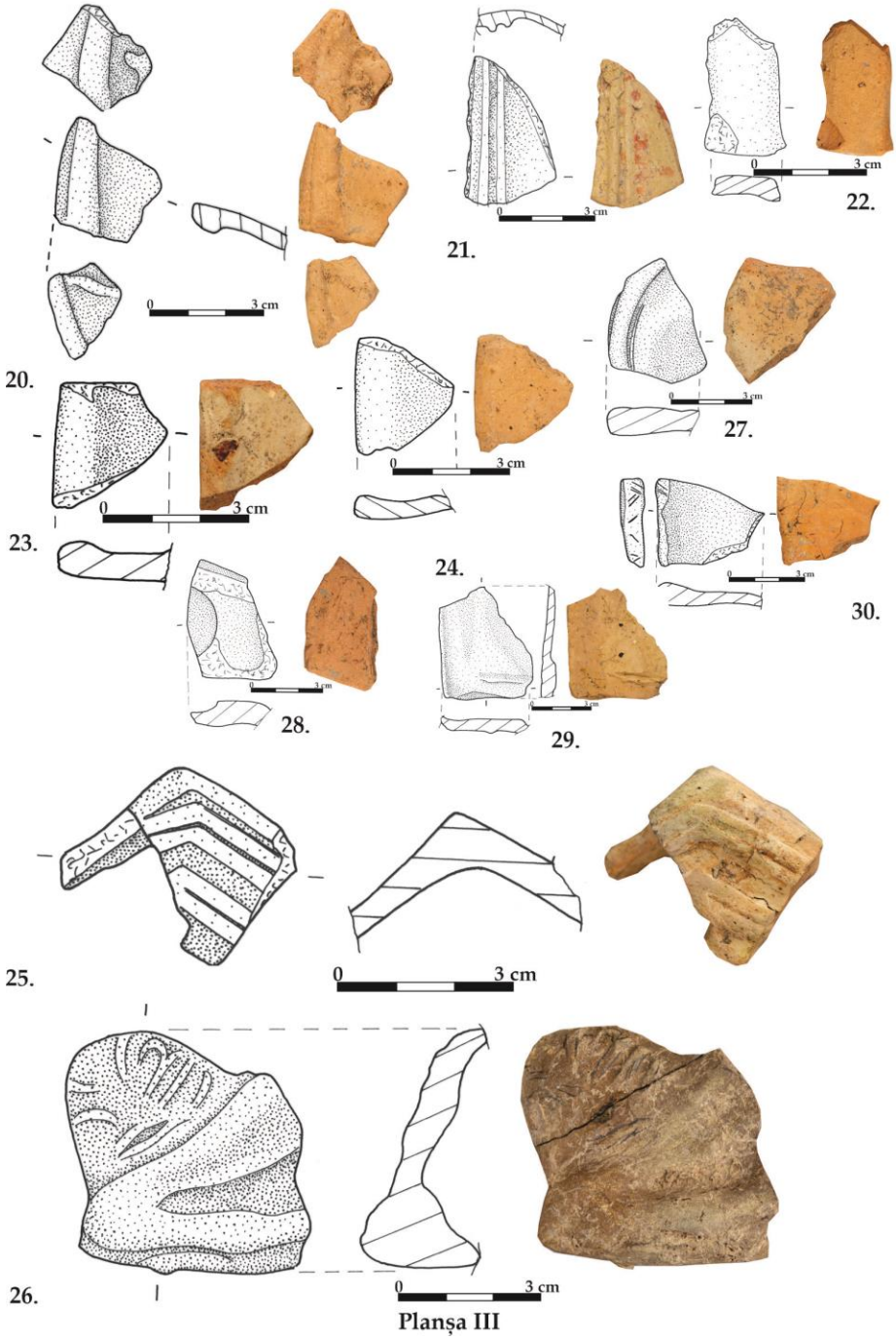
Planșa I

Fragmente de teracotta descoperite la Ostrov (Ferma IV).

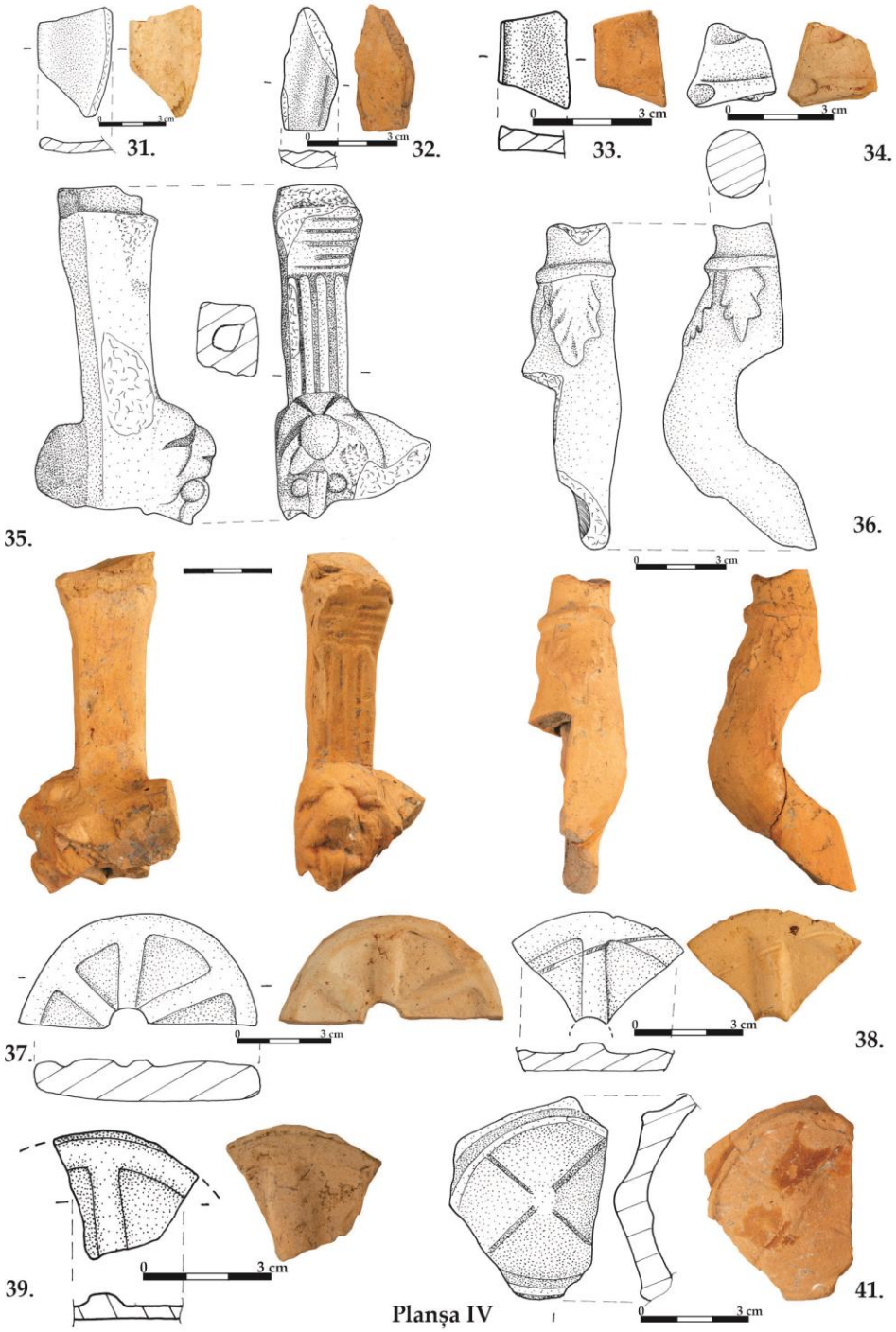
Planșa II

Fragmente de teracotta descoperite la Ostrov (Ferma IV).

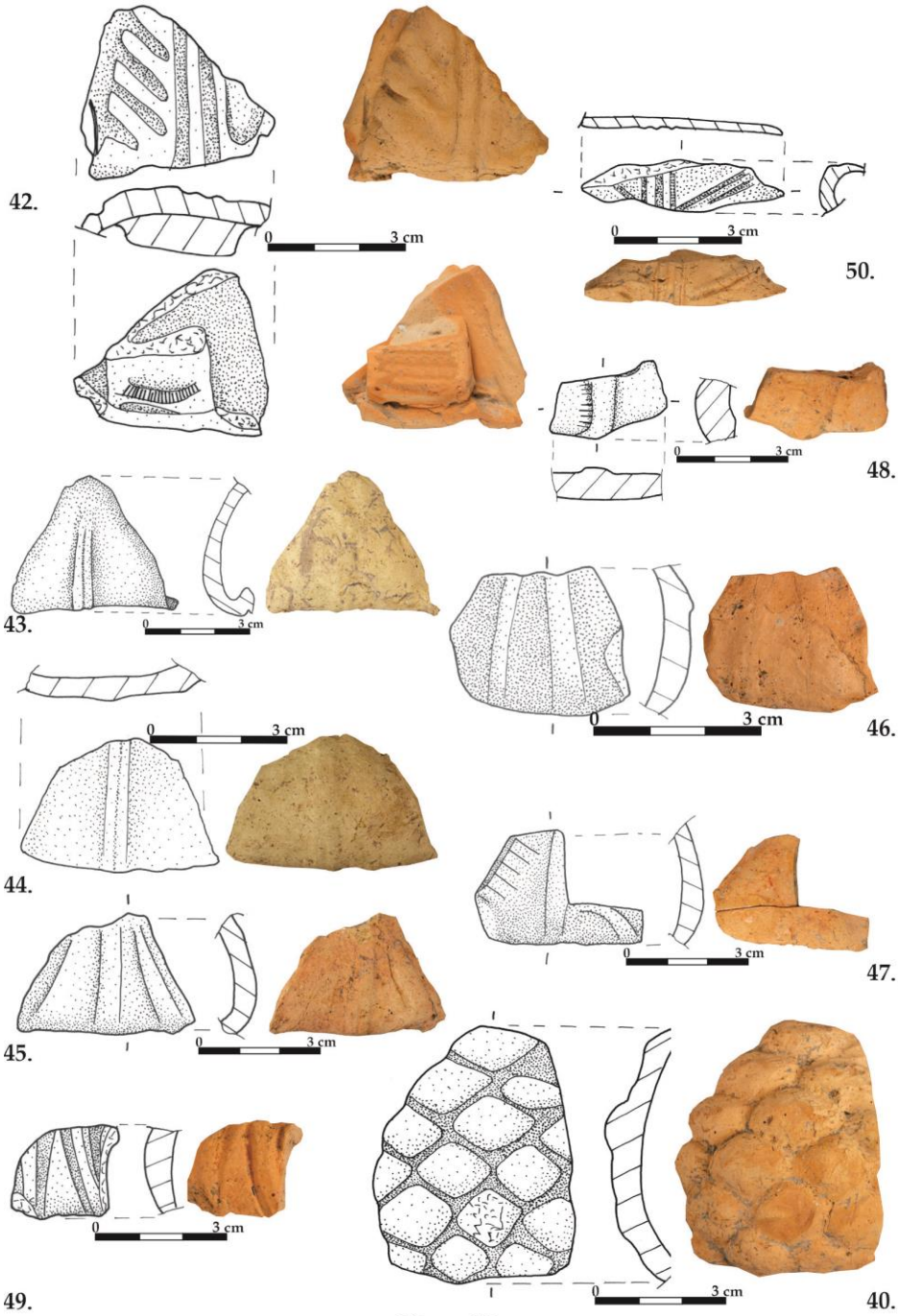
Planșa III

Fragmente de teracotta descoperite la Ostrov (Ferma IV).

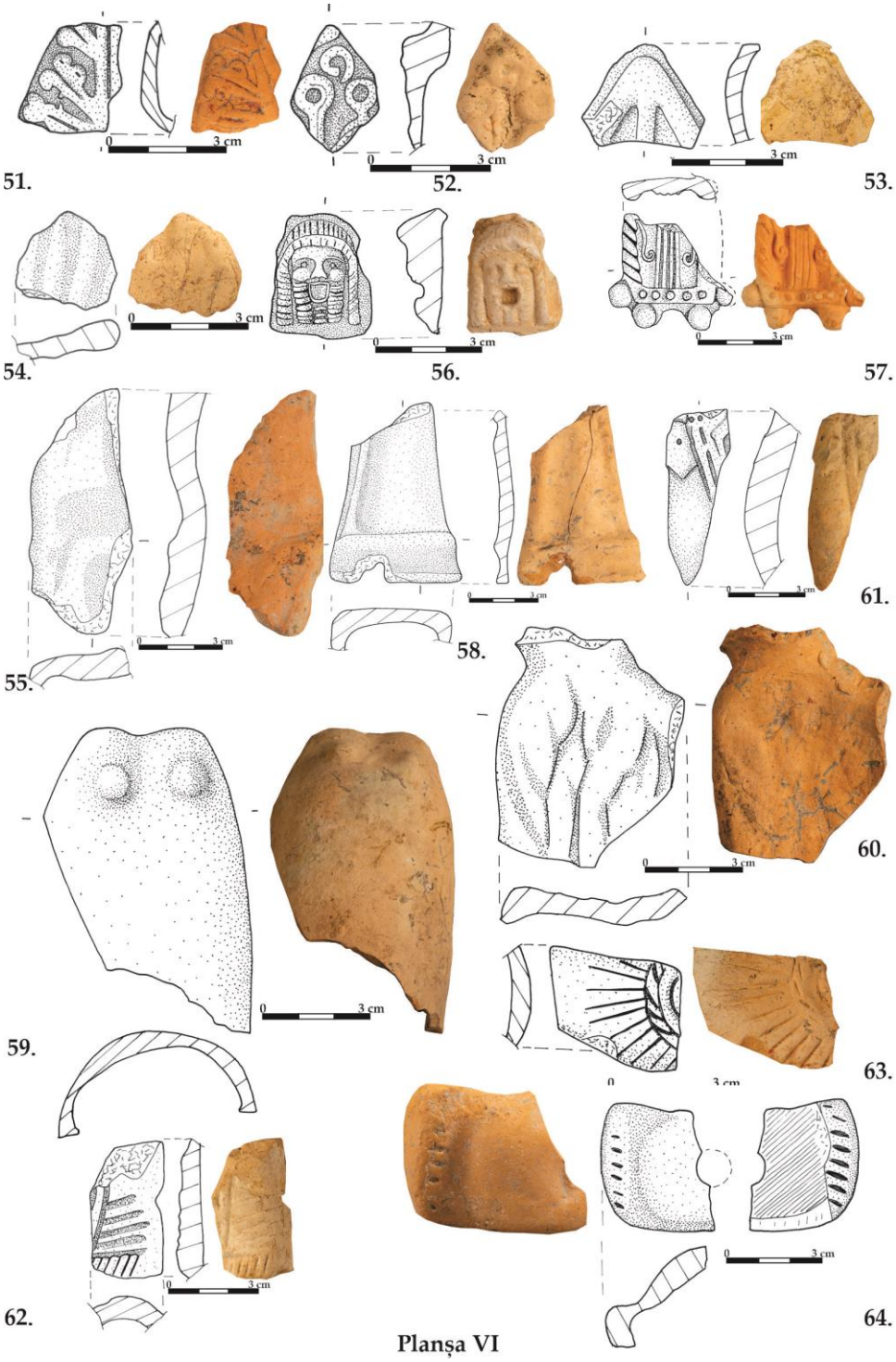
Planșa IV

Fragmente de teracotta descoperite la Ostrov (Ferma IV).

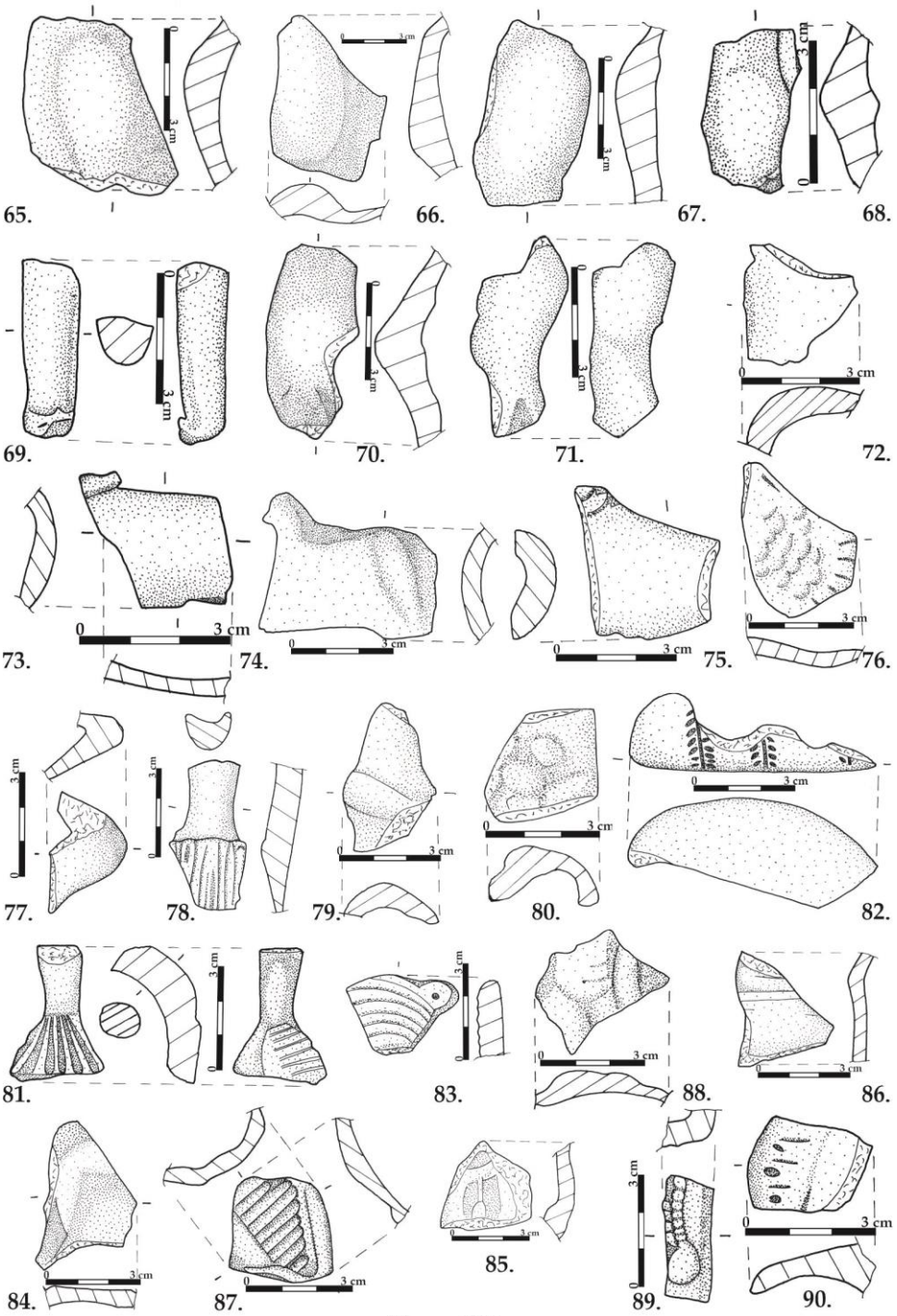
Planșa V

Fragmente de teracotta descoperite la Ostrov (Ferma IV).

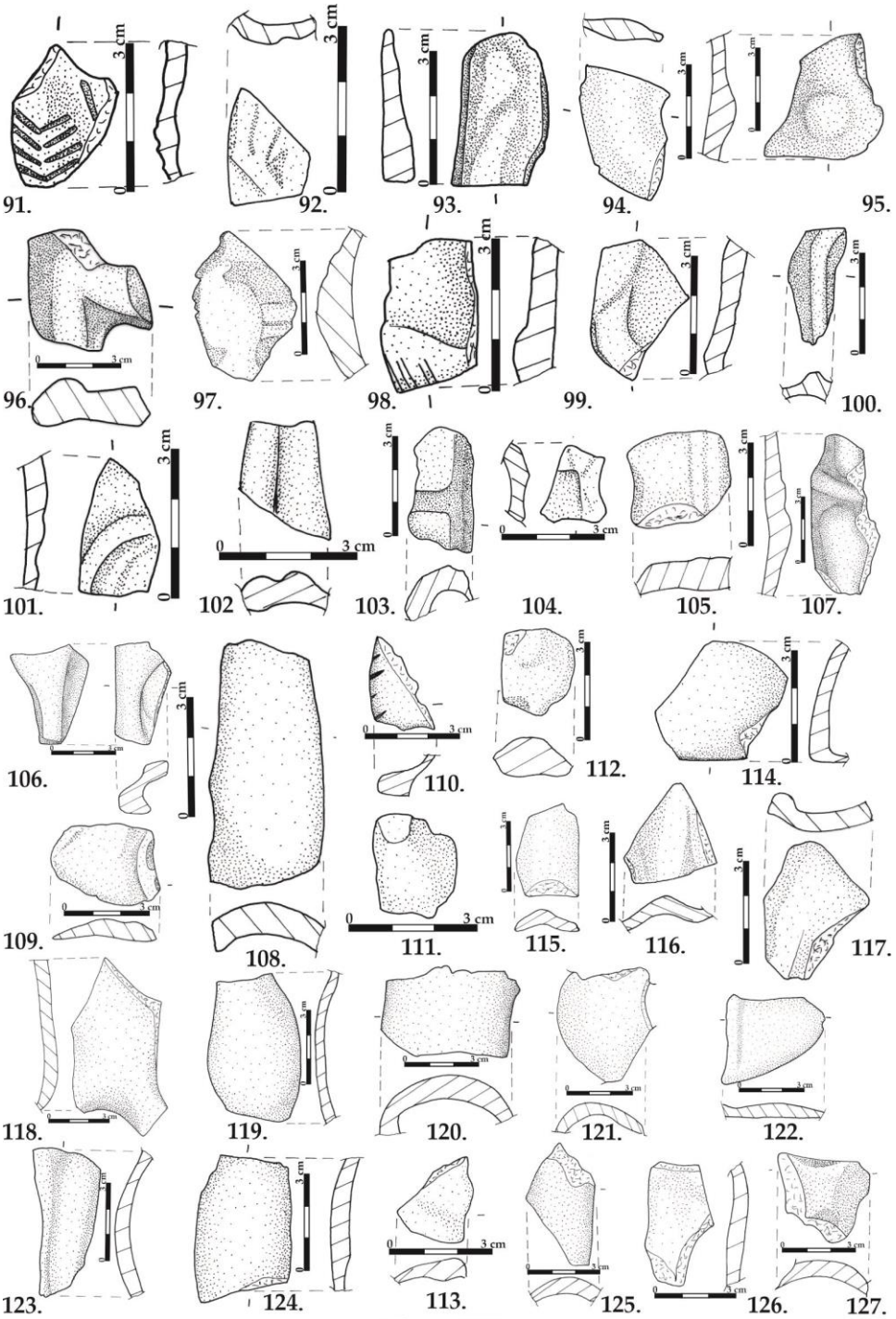
Planșa VI

Fragmente de teracotta descoperite la Ostrov (Ferma IV).

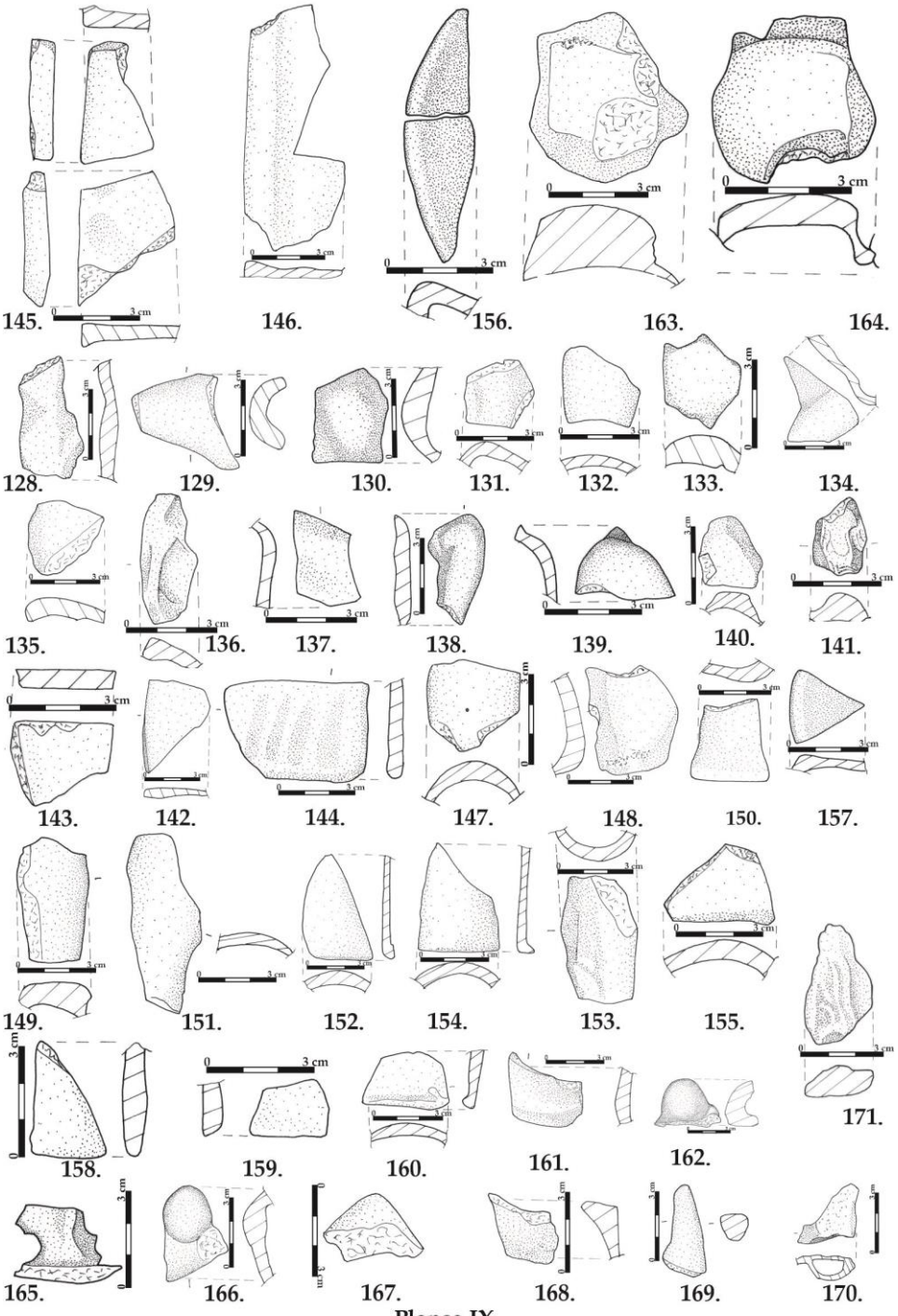
Planșa VII

Fragmente de teracotta descoperite la Ostrov (Ferma IV).

Planșa VIII

Fragmente de teracotta descoperite la Ostrov (Ferma IV).

Planșa IX

Fragmente de teracotta descoperite la Ostrov (Ferma IV).

CAMEE DE EPOCĂ ROMANĂ, CU REPREZENTĂRI FEMININE, AFLATE ÎN COLECȚIA MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE CONSTANȚA

Ana Cristina GEORGESCU- HAMAT[*]
Tiberiu POTÂRNICHE[*]

Cuvinte-cheie: *camee, reprezentări feminine, bijuterii, Moesia Inferior, secolele III- IV p. Chr.*
Keywords: *cameos, female representations, jewelry, Moesia Inferior, 3rd-4th centuries p. Chr.*

Rezumat: *Cele trei camee discutate în articolul de față provin din cercetări preventive făcute la Tomis. Două dintre acestea au fost găsite în morminte, iar pentru cealaltă nu se cunoaște cu exactitate contextul, dar se poate presupune că este vorba despre obiecte de inventar funerar. Toate cameele au fost montate în obiecte de podoabă, doi cercei și un medalion, astfel că pe lângă funcția de a decora bijuteriile, ele mai îndeplineau și o funcție apotropaică, bine cunoscută pentru cameele cu imaginea Medusei și mai puțin cunoscută pentru cameele cu reprezentarea imaginii împărăteselor romane.*

De asemenea, nu trebuie omis faptul că aceste camee îndeplineau și o funcție propagandistică. Motivul producerii cameelor decorate cu reprezentarea împărăteselor, pe scară largă, în timpul lui Marcus Aurelius și a dinastiei Severilor, precum și comenzile imperiale ale lui Constantin cel Mare se leagă de locul special ocupat de provinciile dunărene în propaganda imperială, dar și de politica de legitimizare dinastică[1].

Piesele expuse la muzeul din Constanța au fost integrate prin studiul de față, în cadrul tipologiei aflată în uz pentru Dacia și pentru provinciile din jur. Astfel, piesa cu reprezentarea Medusei se adaugă unui număr de 22 de geme și camee aflate în colecții românești, dintre care 12 cu loc de descoperire cunoscut. De asemenea, cele două camee cu reprezentări de împărătese romane se adaugă celor 40 de astfel de camee, cu loc cunoscut de descoperire, în provinciile de la Dunărea Mijlocie și de Jos.

Piesele gravate cu imaginea împărăteselor au putut fi identificate cu împărătese din dinastia Severilor sau chiar cu Fausta și prin urmare datarea a fost restrânsă pentru

[*] Ana Cristina GEORGESCU-HAMAT: Muzeul de Istorie și Națională și Arheologie, Constanța; e-mail: anahamat@yahoo.com

[*] Tiberiu POTÂRNICHE: Muzeul de Istorie și Națională și Arheologie, Constanța; e-mail: tiberiupotarniche2@gmail.com

[1] POPOVIĆ 2010, p. 203-204, 221.

fiecare dintre acestea și anume, medalionul cu camee se datează la începutul secolului al III-lea, în timp ce cameea din cercelul descoperit la Tomis a fost lucrată în primul sfert al secolului al IV-lea, probabil în apropierea datei în care Fausta primește titlul de Augusta.

Abstract: *The three cameos discussed in this article come from the preventive archaeological research from Tomis. Two of these were found in graves, and the context for the other one is not known exactly, but it can be assumed that it is also a funerary inventory object. All the cameos were mounted in objects of adornment, two earrings and a medallion, so that in addition to the function of decorating the jewelry, they also performed an apotropaic function, well known for the cameos with the image of Medusa and less known for the cameos with the representation the image of the Roman empresses.*

It should also not be overlooked that these cameos also had a propaganda function.

The reason for the production of cameos decorated with the representation of empresses, on a large scale, during the time of Marcus Aurelius and the Severan dynasty, as well as the imperial orders of Constantine, is related to the special place occupied by the Danube provinces in imperial propaganda but also to the politics of dynastic legitimation.

The artefacts exhibited at the Constanța museum were integrated through the present study, within the typology in use for Dacia and the surrounding provinces. Thus, the cameo with the representation of Medusa is added to a number of 22 gems and cameos found in Romanian collections, 12 of which have a known place of discovery. Also, the two precious stones with representations of Roman empresses are added to the 40 such cameos, with a known place of discovery, in the Middle and Lower Danube provinces.

The cameos engraved with the image of the empresses could be identified with empresses from the Severan dynasty or even with Fausta, and therefore the dating was restricted for each of them, namely, the cameo medallion dates to the beginning of the 3rd century as well as the earring, while the cameo in the earring discovered at Tomis was made in the first quarter of the 4th century, probably around the date when Fausta receives the title of Augusta.

Introducere

Articolul de față dorește să readucă în discuție câteva piese gliptice cu o deosebită valoare de patrimoniu, din colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța. Este vorba despre trei camee gravate cu imagini feminine și încastrate în bijuterii antice, descoperite în cadrul cercetărilor arheologice preventive efectuate în anticul Tomis.

Deși piesele la care vom face referire au mai fost publicate în 2009[2] și 2012[3] de către Z. Covacef împreună cu un colectiv de autori de la MINA Constanța, considerăm că ele merită o discuție mai aprofundată, necesară atât datorită corelării cu bibliografia europeană, precum și a noilor abordări ale acestui subiect în bibliografia provinciilor apropiate[4].

[2] COVACEF 2009.

[3] LUNGU, COVACEF & CHERA 2012.

[4] În zona provinciilor apropiate, discuțiile despre cameele cu portrete feminine au momente bine definite prin apariția articolului A. Dimitrova-Milčeva din 1969, cu privire la cameele descoperite pe teritoriul Thraciei și Moesiei și al sintezei I. Popović, cu privire la astfel de camee pe teritoriul provinciilor dunărene; în România acest subiect a fost abordat punctual în cadrul publicării colecțiilor, ultimul din această serie fiind lucrarea G. Filip cu

Context de descoperire.

Piesele provin din cercetări sistematice și preventive în necropolele de la Tomis, studiul lor fiind deosebit de important pentru stabilirea cronologiei contextului și mai ales pentru completarea distribuției spațiale a tipului, informații care trebuie aduse la zi cu ajutorul bibliografiei nou apărute.

Ele au fost descoperite în cercetările preventive din Constanţa, efectuate în anii 1960' de către colectivul muzeului.

Piesa **cat. 1**, a fost descoperită în 1961 pe str. Cărămidari, cu ocazia taluzării malului, lucrare făcută pentru a consolida linia țărmului în această zonă. Ea face parte din inventarul lui M3 – mormânt de incineraţie descoperit în cadrul unei cercetări arheologice a lui V. Barbu[5]. Din păcate, strada Cărămidari nu se mai regăsește astăzi pe planul orașului modern, ea fiind una dintre cele două străzi prăbușite în mare. Din fosta arteră stradală, paralelă cu strada Mircea cel Bătrân și care se întindea până la Biserica Greacă, a mai rămas în prezent doar o porțiune, în spatele blocului turn aflat pe faleza plajei Modern. În zonă, au fost descoperite de-a lungul timpului, mai multe morminte, știut fiind faptul că aici se găsește una dintre necropolele orașului antic, care a funcționat din secolul I și până în secolul al IV-lea p. Chr, fiind numerotată cu III și datată în secolul al IV-lea[6]. În fapt, probabil că în zona aceasta, începând de la incinta timpurie se întindea necropola, notată cu II[7] și datată în secolele I - III. Marginile ei au fost suprapuse, pe măsura dezvoltării orașului, de construcțiile aferente incintei târzii și de necropola III, datată în secolele IV-V p. Chr.[8]. Reîntorcându-ne la piesa noastră, mai putem spune că ea făcea probabil parte din inventarul depus în mormânt și nu l-a însoțit pe defunct pe rug.

Piesa **nr. cat. 2** are foarte puține elemente de identificare a contextului, fiind menționat doar faptul că a fost găsită în 1964, în cartierul Tomis I. Din punctul de vedere al descoperirilor, cartierul în cauză se află pe zona necropolei II, cu o cronologie cuprinsă între secolele I - III p. Chr, așa cum am menționat și mai devreme. Având în vedere identificarea piesei, ea poate proveni fie dintr-un mormânt de la începutul secolului al IV-lea, fie din orașul roman.

Cea de-a treia piesă provine din cercetările din zona Gara veche-strada Traian, din 1962, bloc D. Acesta se află pe strada Traian, zona fostului restaurant Ciuperca, în interiorul necropolei II. Medalionul face parte din inventarul unui mormânt de inhumație M5, cercetarea fiind făcută de către V. Barbu.

Descriere. Încadrare tipologică și cronologică. Funcționalitate

Pentru a putea discuta despre funcționalitate, cameele prezentate în articolul de față, vor fi analizate din punct de vedere tipologic și cronologic, atât în ceea ce

privire la portretele feminine din sudul Daciei Inferior, vezi DIMITROVA-MILČEVA 1969; POPOVIĆ 2010; FILIP 2018.

[5] LUNGU, COVACEF & CHERA 2012, p. 40, 41, nr. cat. 35

[6] BARBU 1961, p. 222-225.

[7] BARBU 1961, p. 222-225.

[8] Cf. BĂRBULEȘCU& BUZOIANU 2012, p. 100- 101. În cercetările desfășurate în 2020 în zona străzii Smârdan; printre mormintele de epocă târzie, a fost identificată o falangă care mai avea încă pe deget un inel cu gemă, gravată cu reprezentarea lui Mercur, gema fiind datată în funcție de calitatea gravării în secolele I-II p. Chr.

privește bijuteriile în care sunt încastrate, cât și al reprezentărilor gravate pe acestea, pentru a restrânge aria de încadrare și a reface, atât cât se poate, informația primară cu privire la contextul și la modul în care ele au fost folosite.

Cele trei piese au fost încastrate în diverse bijuterii, astfel că avem doi cercei și un medalion. Prin urmare, putem afirma, că ele au fost folosite ca obiecte decorative, sporind valoarea obiectelor de podoabă.

Din punctul de vedere al reprezentărilor, în primul caz avem de-a face cu reprezentarea Gorgonei Medusa, iar în două cazuri este vorba despre reprezentări ale unor personaje feminine.

Cercelul **nr. cat. 1** este un cercel de aur care are încastrată o camee cu imaginea Medusei. El are bune analogii la cerceii din aur descoperiți la Drobeta, fiind vorba despre cercei de tip verigă cu casetă[9] și corespunde tipului III.2.6 în tipologia folosită pentru bijuteriile din Dacia Superior[10], tipului VIb în cea pentru cerceii romani descoperiți în Serbia[11], fiind datați în perioada secolelor II - III p. Chr.[12] și mai rar la începutul secolului al IV - lea[13]. Acest tip este reprezentat în Dacia prin două piese din aur descoperite la Drobeta. Ambele piese, la fel ca și cercelul de la Tomis, au acelaşi sistem de închidere ochi – cârlig. Una dintre piesele descoperite la Drobeta, a fost datată în secolul al III - lea[14]. A doua piesă descoperită aici, cea care oferă analogia piesei noastre, poate fi datată tot în secolul al III-lea, datorită faptului că la decorarea verigii s-a folosit tehnica filigranului[15].

Piesa descoperită la Tomis[16] este un cercel format dintr-o casetă cu o ramă simplă, decorată radial cu impresiuni liniare, rama fiind nefasonată și îndoită pentru a securiza cameea. Pe caseta de formă rotundă și lucrată din foaie de aur, este lipită o bară simplă din sârmă de aur și rotundă în circumferință, îndoită la capete în chip de cârlig şi ochi. Cameea este lucrată în agată și are o formă rotundă. Din păcate, datorită faptului că rama este foarte strânsă, tipul de agată nu poate fi identificat cu mai mare precizie. Chipul este gravat în relief prin debitajul stratului alb. Trasăturile faciale sunt mult schematizate, fiind redate cu ajutorul inciziilor de tip contur, puțin adânci. Au fost incizați astfel, ochii, linia obrajilor care delimitează nasul, precum și tăietura buzelor. Părul înconjoară chipul și este redat printr-o volumetrie descrescătoare, fiind ușor vizibile și foarte schematic redate cele două aripioare. Pe cap două incizii adânci, despart bucla specifică coafurii Gorgonei de restul părului. Adâncimea la care sunt practicate cele două incizii ne duce cu gândul la faptul că acestea sunt tăieturile de încadrare pentru întreaga compoziție, în fapt primele executate. Gravarea, în sine, prezintă un nivel foarte scăzut, fiind vizibil realizată cu efort redus, prin schematizare, fapt care aduce în discuție execuția în serie a unor astfel de piese. Cameea este

[9] BĂLĂCEANU 2006, p. 80, cat. 9; pl. I-1; HAMAT 2011, p. 149, 270, cat. 256; HAMAT 2012, p. 121; NEAGOE *et alii* 2019.

[10] HAMAT 2011, p. 149, p. 37, cat. 12.

[11] MILOVANOVIĆ *et alii* 2006, p. 76.

[12] MILOVANOVIĆ *et alii* 2006, p. 66.

[13] POPOVIĆ 2001, p. 42.

[14] BĂLĂCEANU 2006, p. 79.

[15] HAMAT 2011, p. 149.

[16] LUNGU, COVACEF & CHERA 2012, p. 40, 41, nr. cat. 35.

asemănătoare cu piesele descoperite pe teritoriul României la Apulum, Micia, Romula, Cotușca, Drobeta, Durostorum, precum și cu piese din colecția Cabinetului Numismatic al Academiei Române.

Folosirea imaginii Gorgonei ca motiv în artă are la bază câteva legende cunoscute. În mitologia greacă, Medusa, numită și Gorgo, este una dintre cele trei Gorgone, cu părul format din șerpi veninoși și a căror privire putea transforma orice ființă vie, sau după unele legende, doar bărbații care o priveau, în piatră. Conform altei legende, Medusa a fost o fată frumoasă posedată de către Poseidon în altarul Athenei, atrăgând astfel mânia zeiței, care a transformând-o într-o zeitatea monstruoasă. După ce Perseu a reușit să o decapiteze, capul acesteia și-a păstrat magia și prin urmare a fost dăruit Athenei, pentru a-și decora scutul, din sângele ei născându-se Pegasus și Chrysaor[17].

Imaginea acesteia în artă a suferit de-a lungul timpului diverse transformări, de altfel tributare dezvoltării și racordării unor variante ale mitului cu realitatea momentului. Într-o primă fază, imaginea capului Medusei a fost integrată în artă prin reprezentarea denumită *Gorgoneion*. Astfel, între secolele VIII - IV a. Chr. apare în prim plan o divinitate semi - umană cu o figură monstruoasă, ochi bulbucați și gură rânjită, având limba scoasă afară. Arta elenistică și apoi arta romană, au transformat *Gorgoneion*-ul grecesc și l-au adaptat nevoilor societății, impunând tipul Medusei cu chip uman. Ea apare acum mai umanizată, cu chipul unei femei frumoase cu părul bogat, dublat de șerpi și aripioare, denumită de către specialiști - Medusa Rondanini. Medusa devine în timp un personaj tragic, aproape uman[18]. Discuția despre valențele multiple trebuie să pornească de la rădăcinile multiple ale mitului, considerat a fi unul complex și o sinteză între mitologie și iconografie bazată pe elemente vechi neolitice combinate cu elemente indo - europene și semitice[19].

Într-o lucrare recentă, cu privire la folosirea acestui motiv în arta romană din Balcani, B. Milovanović și J. Andelković Grasar, au demonstrat că acesta era folosit în special pentru protecția femeilor, ceea ce ar explica prezența cameelor cu acest motiv, montate în diverse bijuterii feminine. Astfel de camee erau folosite pentru a decora inele, medalioane, lanțuri și coliere, precum și cercei[20]. În unul dintre portretele funerare de la Fayum, datat între 161 – 192 p. Chr., defuncta poartă un colier de aur cu un medalion central cu imaginea, a ceea ce pare a fi, o camee cu reprezentarea Medusei[21].

Folosită mai ales pentru funcția sa apotropaică, imaginea Medusei a devenit una dintre seriile favorite în gliptica romană, fiind prezentă mai ales pe camee și mai puțin pe intalii. Ea apare aproape întotdeauna sub forma unui cap fără corp, de sine stătător sau ca parte componentă a scenei mitologice, a uciderii ei de către

[17] HAMAT 2020, p. 400-401; LAZAROU & LIRITZIS 2022, p. 48; HESIOD, *Theogony*, p. 270-288; PSEUDO-APOLLODORUS, *Bibliotheke*, 1.10 și 2.4; OVIDIUS, *Metamorphoses*, 4.753-803.

[18] LAZAROU & LIRITZIS 2022, p. 47-48, 51-54, 58.

[19] LAZAROU & LIRITZIS 2022, p. 51.

[20] MILOVANOVIĆ & ANDELKOVIC GRASAR 2017, p. 168; HENIG 1974, p. 20; KARAGLOU 2018, p. 9-10; OVIDIU, *Metamorphoses*, 4.753-803; POPOVIĆ 1989, p. 54 HAMAT & KOVACS 2020, p. 401.

[21] Portretul se păstrează la Kunsthistorisches Museum Wien, având numărul de inventar, Antikensammlung, X 301, www.khm.at/de/object/52092196b9/.

Perseus. Studiind cameele descoperite în Moesia Superior, I. Popović a ajuns la concluzia că astfel de bijuterii erau purtate atât din motive apotropaice, cât și ca obiecte de podoabă de prestigiu.

Datorită versatilității, motivul a fost folosit pentru a decora echipamentul militar, bijuterii, în arhitectură, artă (fresce, mozaicuri, sculptură), sau chiar pentru a decora arhitectura funerară (sarcofage, stele funerare, altare), reprezentarea căpătând astfel valențe psihopompe și fiind considerată din acest punct de vedere o protectoare a sufletului sau a locului, reprezentantă a vieții de apoi și a victoriei asupra morții sau asociată cu norocul și aducătoare de noroc pentru cei vii.

Cu o origine atât de veche, nu este de mirare patronajul extins și implicarea acestui tip de reprezentare în multe domenii, de la protecția imediată a posesorului, la protecția casei, a călătoriilor, ei atribuindu-se chiar valențe procreatoare specifice cultului fertilității.

Analogii pentru piesele noastre regăsim în multe dintre provinciile Imperiului; geme și camee gravate cu acest motiv au fost descoperite în diverse locații din Britannia, la Augst în Germania Superior, la Köln în Germania Inferior, în Gallia la Alesia, Metz, Beaurains, Boitray, în Gallia Belgica la Augusta Treverorum, la Viminacium, Margum, Aquae, Osijek, Kavadar și cu loc de descoperire necunoscut în Moesia Superior, la Ratiaria și Novae în Moesia Inferior, descoperiri datate în majoritatea situațiilor în secolul al III - lea p. Chr. Pe teritoriul României, camee cu efigia Medusei au fost descoperite la Libida, Apulum, posibil la Micia, Drobeta, Durostorum, Romula și Cotușca. Alături de acestea, trebuie menționate și gemele și cameele din colecția Cabinetului Numismatic al Academiei Române, publicate de către M. Gramatopol[22]. În total, 22 de astfel de camee se află în colecțiile românești, iar la 12 dintre acestea cunoaștem locul de descoperire.

În grupul celor două camee rămase, se remarcă două portrete principale, fiecare dintre acestea reprezentând în fapt femei din dinastia imperială.

Cameea **cat. 2**[23] este montată într-un cercel complex, de tipul cerceilor candelabru. Astfel de cercei au fost încadrați la Aquincum în tipul VIII - IX, în timp ce pentru teritoriul Bulgariei ei corespund tipului I - II, pentru teritoriul Serbiei tipului X - XIII, iar pentru Viminacium în special, ei se încadrează în tipul Vd-e, în timp ce pentru Dacia Superior ei aparțin tipului III.2.8[24]. Ca încadrare tipologică se raportează la o perioadă foarte largă de timp, fiind folosiți din secolul al II - lea și până în secolul al IV - lea. Sistemul de prindere pe ureche al cercelului este constituit dintr-un cârlig. Aceasta este lipit de o casetă ovală din

[22] POPOVIĆ 2010, p. 60; MARSHMAN 2015, p. 25; APARASCHIVEI 2018, p. 95; MILOVANOVIĆ & ANDELKOVIC GRASAR 2017, p. 168; KARAGLOU 2018, p. 8; HENIG 1974, p. 20; RIHA 1990, p. 128, Taf. 5/64; KRUG 1981, p. 184, 239, Tafel 52; GUIRAUD 1988, p. 201; POPOVIĆ 1989, p. 65-68; MILOVANOVIĆ & ANDELKOVIC GRASAR 2017, p. 174-175; DIMITROVA-MILČEVA 1979, p. 108-109, no. 311, 313, 317; APARASCHIVEI 2018, p. 96-97; OTA 2020; BĂLĂCEANU 2006, p. 164; TĂTULEA 1994, fig. 36, 1-2; ȚEPOSU-DAVID 1960, p. 531, fig. 1/26; GRAMATOPOL 2011, p. 141, no. 356-359; 687-700, Pl. XVII și XXV-XXVI; HAMAT & KOVACS 2020, p. 401-403.

[23] LUNGU, COVACEF & CHERA 2012, p. 83, cat. 185.

[24] HAMAT 2011, p. 151- 152; HAMAT 2019, p. 190-191.

foaie de aur, cu rama evazată și decorată cu caneluri radiale. De casetă, în partea de jos a spatelui, este lipită o bară de care sunt prinse trei pandantive formate din trei fire de aur torsionate, cu câte o piatră de culoare verde (posibil din sticlă), faţetată (cea din mijloc lipseşte). Caseta are montată o camee de sardonix cu un bust feminin. Femeia este redată din semiprofil, este îmbrăcată în *stola* și are părul strâns în spatele capului, într-un mic coc la baza gâtului. Gravarea este de calitate medie, detaliile precum valurile părului și demarcarea șuvițelor pe lungime, sau faldurile veșmântului, fiind bine tratate. Detaliile fizionomiei sunt tratate mai sumar, fiind schițate gura, nasul și linia triunghiulară a ochilor. Portretul în sine este ușor de recunoscut. Stilul coafurii este caracteristic atât pentru Faustina Minor și fiica sa Lucilla[25], cât și pentru Fausta, înainte de 320[26].

Analogii pentru cameea noastră regăsim la două piese, descoperite ambele la Remesiana și prin urmare, nu trebuie exclusă posibilitatea ca piesa de la Tomis să provină dintr-un posibil atelier de la Naissus[27], având în vedere mai ales faptul că acestea sunt singurele analogii aproape exacte, pe care le - am găsit în catalogul făcut de către I. Popović și au fost identificate cu portretul Faustei.

Ultima camee reproduce portretul unor împărătese de secolul al III-lea, membre ale dinastiei Severilor. Cameea descoperită la Tomis poate fi identificată fie cu Plautilla, fie cu Iulia Mammaea sau cu Iulia Soaemias. În ambele cazuri, împărătesele au fost identificate după coafura specifică, dar și după tipul de reprezentare și gravare.

În ceea ce privește primul criteriu de identificare, remarcăm că frizura de tip cască, tipică împărăteselor de la începutul secolului al III - lea și introdusă de către Iulia Domna, apare oarecum modificată în aceste portrete. Părul urmează lina frunții fiind strâns lejer pe cap, urechile rămân libere, iar la spatele capului părul este coafat într-un coc elaborat sub forma unui rulou care este învârtit pe ceafă și urcă pe spatele capului până aproape de creștet, așa cum apare și pe o camee descoperită la Capidava, sau păstrează linia cefei, așa cum apare în cameea descoperită la Tomis. Datarea celor două piese este dată de identificare și anume, apreciem că piesele au fost lucrate în intervalul dintre 218- 235 p. Chr. Intervalul de folosire este probabil încadrat între anul 218 și finalul secolului al III-lea p. Chr., fără să-l putem restrânge mai mult, în lipsa contextului exact. Se poate remarca însă, că ambele piese par foarte puțin folosite.

Cameea **cat. 3**[28] a fost descoperită la Tomis și are analogii cu piese descoperite într-un loc neidentificat de pe Valea Dunării, precum și la Viminacium, Intercisa, Durostorum, Pleven și Ratiaria, dar și în colecția CNBAR[29].

Rama este simplă, o casetă din foaie de aur ale cărei margini sunt îndoite prin batere la cald, pentru a forma o bordură. Ea a rămas nefinisată, marginile inegale sunt îndoite pur și simplu asupra cameei, bordura fiind decorată elegant prin gravarea unor liniuțe ușor înclinate care dau impresia de împletitură. Toarta este decorată *au repoussé* cu două nervuri, fiind lipită de medalion. Ca formă și

[25] POPOVIĆ 2010, p. 203.
[26] POPOVIĆ 2010, p. 201-211.
[27] POPOVIĆ 2010, p. 217.
[28] LUNGU, COVACEF & CHERA 2012, p. 127, cat. 16.
[29] POPOVIĆ 2010, p. 208-209; GRAMATOPOL 2011, p. 175, nr. cat 682.

mod de decorare, rama medalionului se încadrează în tipul V în tipologia alcătuită pentru Moesia Inferior de către I. Popović. Piesele încadrate în acest tip au apărut în secolul al II – lea p. Chr., fiind mai frecvente în secolul al III - lea și s-au păstrat în uz până în secolul al IV - lea[30]. Cameea de sardonix are o formă ovală, fiind o piesă cu o gravare de calitate și cu o bună încadrare în plan și detalii bine schițate. Șuvițele sunt redate prin linii paralele și adânci, care urmăresc linia frunții, se așează pe tâmple, fiind date după ureche și formează un rulou cu marginea împletită, așezat pe ceafă și pe baza gâtului. Împărăteasa este redată din profil, sculptată în stratul alb. Profilul este elegant, cu o mică greșeală de încadrare în câmpul pietrei, în zona nasului, motiv pentru care acesta este ușor turtit. Fruntea este înaltă, urechile sunt redate adecvat, nasul ușor turtit, gura cu buze strânse și o bărbie proeminentă, completează linia sprâncenelor și ochii cu detalii pe pleoape și zona de sub ochi. Gâtul este lung și elegant, fiind redate detaliile stolei, prin faldurile care cad în formă de V, în zona pieptului și a cusăturilor veșmântului.

În ambele cazuri, încadrarea largă, pe baza contextului parțial păstrat, a fost mult redusă prin identificarea reprezentării și prin studiul gravării.

Concluzii

Cele trei camee discutate în articolul de față au fost identificate tipologic și cronologic, atât în ceea ce privește obiectul în care au fost montate, cât și al piesei în sine.

Piesele provin din cercetări preventive făcute la Tomis, două dintre acestea au fost găsite în morminte, iar pentru a treia nu se cunoaște cu exactitate contextul, dar se poate presupune că este vorba tot despre obiecte de inventar funerar. Atât pentru cei doi cercei, cât și pentru medalion, putem fi siguri că sunt parte a unui inventar feminin.

La aceste piese se mai adaugă încă o camee cu reprezentarea fie a Orbianei, fie a uneia dintre soțiile lui Elagabalus, încastrată într-un medalion antic. Aceasta a fost descoperită într-un mormânt la Capidava și nu a fost discutată în articolul de față[31].

Un alt aspect, care se cuvine menționat, este și faptul că există posibilitatea ca cercelul cu numărul de catalog 1 să fi fost depus singur în mormânt. Existența unui astfel de ritual în cadrul căruia, câte un singur cercel era depus ca și acesta pentru a - l însoți pe defunct în lumea de apoi, este documentată atât la nivelul Daciei, cât și al Moesiei Inferior, dar și în provinciile din jur[32]. Având în vedere faptul că acesta a fost găsit într-un mormânt de incinerație, este clar că el nu a însoțit - o pe decedată pe rug, fiind depus ulterior ritualului de ardere a corpului. Însă, datorită faptului că știm prea puține despre context, există și posibilitatea ca perechea acestuia să nu fi fost găsită.

Toate cameele, au fost montate în obiecte de podoabă, doi cercei și un medalion, iar pe lângă funcția de a decora bijuteriile, cameele mai îndeplineau și o funcție apotropaică, bine cunoscută pentru piesele cu imaginea Medusei și mai puțin cunoscută pentru cameele cu reprezentarea imaginii împărăteselor romane.

[30] POPOVIĆ 1996, p. 137, 139-140, 189.
[31] COVACEF 2009, p. 466, 470; LUNGU, COVACEF & CHERA 2012, p. 130-131, cat. 22.
[32] HAMAT & BOUNEGRU 2016.

De asemenea, nu trebuie uitat faptul că aceste camee îndeplineau și o funcție propagandistică[33], portul imaginii femeilor imperiale era echivalentul unei declarații de apartenență la clasa militară (așa cum sugerează descoperirile de pe limes-ul dunărean), sau chiar la clasa aristocrației municipale și a unui jurământ de fidelitate. Abundența descoperirilor din cele două Moesii și din Dacia a făcut-o pe I. Popović să sugereze faptul că ateliere pentru producerea cameelor cu busturi feminine ar fi putut funcționa la Viminacium, Novae și Durostorum, posibil Naissus, în timp ce alte ateliere funcționau în Thracia și cele două Pannonii, începând din 160 și până la la începutul secolului al IV – lea p. Chr[34]. Repartizarea descoperirilor de camee în cele două Moesii și Dacia, marchează în special centrele militare. Prezența lor sporadică la Bonn, Köln, Niederbieber și în alte așezări din jurul unor centre militare de pe Rin și chiar producerea lor aici confirmă originea danubiană a acestei mode[35]. Motivul producerii lor pe scară largă în timpul domniei lui Marcus Aurelius și a dinastiei Severilor, precum și a comenzilor imperiale ale lui Constantin cel Mare, se leagă de locul special ocupat de către provinciile dunărene în propaganda imperială, dar și de politica de legitimizare dinastică[36]. Trebuie amintit și faptul că există păreri diferite în ceea ce privește astfel de piese, M. Henig și A. Dimitrova - Milčeva susțin că o mare parte dintre acestea sunt portrete particulare, folosite ca daruri de dragoste[37]. Nu suntem de acord cu această afirmație, datorită modelului de dispunere teritorială și socială a cameelor. Cu toate acestea, credem că trebuie luat în calcul factorul modă, portul acestora fiind în fapt un exemplu de modă regională în zona provinciilor danubiene, născută probabil în contrapartidă cu practica cameelor de stat[38].

De asemenea, foarte important este și faptul că piesele expuse la muzeul din Constanța au fost integrate prin studiul de față în cadrul tipologiei aflată în uz pentru Dacia și pentru provinciile din jur. Astfel, piesa cu reprezentarea Medusei se adaugă unui număr de 22 de geme și camee aflate în colecții românești, dintre care 13 cu loc de descoperire cunoscut. Cele două camee cu reprezentări de împărătese romane se adaugă celor 40 de astfel de camee, cu loc cunoscut de descoperire în provinciile de la Dunărea Mijlocie și de Jos, precum și altor piese de acest fel, publicate în ultimul timp și provenite din cercetările de la Capidava, Romula, dintr-o locație necunoscută în Transilvania, Porolissum și de la Gilău[39].

---

[33] Astfel de portrete, la fel ca și cele ale împăraților, serveau propaganda imperială; importanța unor astfel de sigilii sau portul unor astfel de bijuterii sunt discutate pe larg în articolul lui P. Golyzniak, v. GOLYZNIAK 2013.

[34] POPOVIĆ 2010, p. 216-217.

[35] POPOVIĆ 2010, p. 217.

[36] POPOVIĆ 2010, p. 203-204, 221.

[37] HENIG 1995, p. 307; DIMITROVA-MILČEVA 1979, p. 18-19.

[38] GOLYZNIAK 2013, p. 55; a se vedea toată discuția cu privire la întrebuințarea portretelor imperiale, pe care autorul o face luând în considerare inclusiv izvoarele literare; Plinius amintește că pentru a avea liberă trecere la împărat se purtau inele de aur cu reprezentarea chipului împăratului< de asemenea sigiliul împăraților, până la Galba, avea reprezentarea lui Augustus, v. PLINIUS, *HistNat.*, 33, 12 și 37, 4 precum și SUETONIUS, *Octavianus*, 50.

[39] LUNGU, COVACEF & CHERA 2012, p. 130-131, cat. 22; FILIP 2018; ISAC 2013, p. 506; ȚEPOSU- MARINESCU & LAKO 1973, p. 10; ISAC 2013a, p. 509.

Datorită faptului că în 2010 I. Popovic a reușit să strângă majoritatea acestor camee, piesele noastre au putut fi identificate cu împărătese din dinastia Severilor sau chiar cu Fausta și, prin urmare, datarea a fost restrânsă pentru fiecare dintre acestea în parte și anume, medalionul cu camee se datează la începutul secolului al III - lea, în timp ce cameea din cercelul descoperit la Tomis a fost lucrată în primul sfert al secolului al IV- lea, probabil în preajma datei în care Fausta primește titlul de Augusta.

Un alt aspect important îl reprezintă și faptul că există posibilitatea ca una dintre camee cu imaginea împărăteselor severiene să fi fost lucrate în atelierul de la Durostorum. Cea de-a treia camee, provine mai mult ca sigur din atelierul de la Naissus. Cameea nr. cat. 1 putea fi cu siguranță lucrată local, poate chiar în unul dintre atelierele orașului. În lipsa unor informații cu privire la producția acestor ateliere, nu putem fi însă siguri de acest aspect.

Cu siguranță, acestea nu sunt ultimele piese de acest fel, descoperite în provinciile danubiene, însă ele completează detalii importante cu privire la statutul acelor *domina*, care locuiau în așezările Moesiei Inferior sau stăpâneau mărețul Imperiu Roman.

Catalog

1. Cercel (Fig. 1, 2). Nr. inv. 1106 (nr. inv. vechi: II 59217); Aur și Agată.
Constanţa [Tomis], 1961, str. Cărămidari, taluzare, M3 – incineraţie (săpătură V. Barbu).
Dimensiunile piesei: dimensiuni verigă 18x8 mm, grosime bară 1 mm, dimensiuni casetă 12x10 mm, grosime casetă de 6mm, dimensiuni camee de 11 x 9 mm, grosime camee 8 mm, greutate piesă de 1,950.
Piesa este montată într-un cercel format dintr-o casetă rotundă pe verigă de aur; cameea este lucrată în agată, chipul Gorgonei Medusa este redat într-o manieră schematizată.
Datare: Sec. III p. Chr.
Bibliografie: LUNGU, COVACEF & CHERA 2012, p. 40, 41, nr. cat. 35, Pl. XIV.

2. Cercel (Fig. 3, 4). Nr. inv. 4922; Aur, agat și sticlă.
Constanţa [Tomis], 1964, cartier Tomis I.
Dimensiunile piesei: lungime totală cu pandantive 20 mm, diamentru casetă 8x5 mm, dimensiuni camee 7x5 mm, greutate de 2,870 gr.
Cercelul este de tipul candelabru, cu spinul în formă de S, casetă și pandantive; în casetă este montată o camee cu imaginea Faustei.
Datare: Sec. IV p. Chr.
Bibliografie: LUNGU, COVACEF & CHERA 2012, p. 83, nr. cat. 185; Pl. XXXVII, 185.

3. Medalion-pandantiv (Fig. 5,). Nr. inv. 3714 (nr. inv. vechi: II 59223); Aur şi sardonix.
Constanţa [Tomis], 1962, gara veche, bloc D; M5 – înhumaţie (cercetare V. Barbu)

Dimensiunile piesei: lungime totală 25 mm, dimensiuni casetă 20x14 mm, dimensiuni camee de 19x13 mm, greutate de 2,500 gr.

Medalion-pandantiv cu o camee de formă ovală, gravată cu imaginea unei împărătese, identificată fie cu Plautilla, fie cu Iulia Mammaea, Iulia Soaemias sau Annia Faustina.

Datare: Sec. III p. Chr.

Bibliografie: LUNGU, COVACEF & CHERA 2012, p. 127, nr. cat. 16; Pl. LXI, 16.

BIBLIOGRAFIE

APARASCHIVEI 2018 – D. Aparaschivei, *Some engraved gemstones of Ibida fortress (Tulcea county)*, în: O. Tutilă, C. Cristescu, N. C. Rișcuță, A. T. Marc (eds.), *Archaeological Small Finds and Their Significance. Proceedings of the International Symposium from Deva – Geoagiu Băi, 23rd – 25th of March 2017*, Deva, 2018, p. 91–110.

BARBU 1961 – V. Barbu, *Considérations chronologiques basées sur les données fournies par les inventaires funéraires des nécropoles tomitanes*, StCls., 3 (1961), p. 203-205.

BĂLĂCEANU 2006 – M. Bălăceanu, *Podoabe în Dacia Romană*, Craiova, 2006.

BĂRBULESCU & BUZOIANU 2012 – M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Tomis. Comentariu istoric și arheologic*, Constanța, 2012.

COVACEF 2009 – Z. Covacef, *Considerații asupra unor articole de podoabă descoperite la Capidava*, Pontica 42 (2009), p. 465- 476.

DIMITROVA-MILČEVA 1969 – A. Dimitrova - Milčeva, *Камеи с женскии портретни изображения от първата половина на III в. на н.е*, Археология 2 (1969), p. 43- 50.

DIMITROVA-MILČEVA 1979 – A. Dimitrova - Milčeva, *Antike Gemmen und Kameen aus Archäologischen Nationalmuseum in Sofia*, Sofia, 1979.

FILIP 2018 – G. Filip, *Reprezentări feminine pe două camee din sudul provinciei Dacia Inferior*, Oltenia. Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie 25 (2018), p. 97-103.

GOLYZNIAK 2013 – P. Golyzniak, *Who was allowed to see and use gems with portraits of Roman emperors and empresses? - Study based on some specimens from the Constantine Schmidt-Ciążyński collection*, în: P. Kristuf, D. Novák, D. Vokounová Franzeová, P. Tóth (eds.), *Conference proceedings of EAA Pilzen 2013, Student Session (Student Archaeology in Europe)*, Pilsen, 2014.

GRAMATOPOL 2011 – M. Gramatopol, *Geme şi camee din colecţia Cabinetului Numismatic al Academiei Române*, Braşov, 2011.

GUIRAUD 1988 – H. Guiraud, *Intailles et camées de l'époque romaine en Gaule (Territoire français)*, Paris, 1988.

HAMAT 2011 – A. C. Hamat, *Podoabe și accesorii vestimentare feminine din Dacia. Cu privire specială la Dacia Superior*, Teză de doctorat Universitatea de Vest Timișoara, Timișoara, 2011, (mss.)

HAMAT 2012 – A. C. Hamat, *Podoabe feminine pe teritoriul Drobetei antice. I. Podoabe pentru împodobirea capului și a gâtului*, Drobeta 22 (2012), p. 112- 145.

HAMAT 2019 – A. C. Hamat, *Despre cerceii de tip candelabru sau cerceii cu pandantive și casetă, în Dacia Romană*, Banatica 29 (2019), p. 187-206.

HAMAT 2020 - A. C. Hamat, A. Kovacs, *A roman cameo with the representation of Gorgo Medusa from the collection of Botoșani County Museum*, Banatica 30 (2020), p. 399- 412.

HAMAT & BOUNEGRU 2016 – A. Hamat, G. Bounegru, *Cerceii de epocă romană descoperiți la Apulum (Alba Iulia)*, Banatica 26 (2016), p. 135-155.

HENIG 1974 – M. Henig, *A roman cameo from Wakefords Copse, Leigh Park, Havant, Hants*, in: *Proceedings of Hampshire Field Club Archaeol. Society*, 31(1974), p. 19-21.

HENIG 1974 – M. Henig, *An Onyx Cameo from Silchester*, Britannia 26 (1995), p. 306–308.

HESIOD, *Theogony* – Hesiod, *Theogony*, in : *Perseus Digital Library*, http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Hes.+Th.+286 (acc. 01. 12. 2021).

ISAC 2013 – A. Isac, *130. Cercel cu camee și pandantive, Transilvania, localitate necunoscută*, în: R. Oanță- Mărghitu (ed.), *Aurul și argintul antic al României. Catalog de Expoziție*, București, 2013, p. 506.

ISAC 2013a – A. Isac, *133. Inel cu camee, Gilău, jud. Cluj*, în: R. Oanță- Mărghitu (ed.), *Aurul și argintul antic al României. Catalog de Expoziție*, București, 2013, p. 509.

ISAC & GAIU 2006 – A. Isac, C. Gaiu, *Roman jewellery from Ilişua. A typological Study* (I), in: C. Gaiu, C. Găzdac (eds.), *Fontes Historiae Daco- Romanae. Studia in honorem magistri Demetri Protase.*, Cluj- Napoca, 2006, p. 415-431.

KARAGLOU 2018 – K. Karaglou, *Dangerous Beauty. Medusa in Classical Art*, in: *The Metropolitan Museum of Art* 75/3, New York, 2018.

KRUG 1981 – A. Krug, *Antike Gemmen im Römisch-Germanischen Museum Köln*, *Sonderdruck aus Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 61 (1981), Frankfurt, 1981.

LAZAROU & LIRITZIS 2022 – A. Lazarou, I. Liritzis, *Gorgoneion and Gorgon- Medusa: A critical research review*, Journal of Ancient History and Archaeology 9 (2022) 1, p. 47- 62.

LUNGU, COVACEF & CHERA 2012 – V. Lungu, Z. Covacef, C. Chera, *Bijuterii antice din aur din colecţiile Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa*, Constanţa, 2012.

MARSHMAN 2015 – I. Marshman, *Making Your Mark in Britannia. An Investigation into the use of Signet Rings and Intaglios in Roman Britain"*, PhD thesis University of Leicester, Leicester, 2015.(mss)

MILOVANOVIĆ *et alii* 2006 – B. Milovanović, A. Raickovic, S. Redzic, *Style – typological distinction and origin of the form of earrings from roman period of Serbia*, Arheologija i Prirodne Nauke 1 (2006), p.61- 80.

MILOVANOVIC & ANDELKOVIC GRASAR 2017 – B. Milovanović, J. Andelković Grasar, *Female power that protects: examples of the apotropaic and decorative functions of the Medusa in roman visual culture from the territory of the Central Balkans*, Starinar 67 (2017), p. 167-182.

NEAGOE *et alii* 2019 – M. Neagoe, F. Matei- Popescu, O. M. Neagoe, P. G. Dinulescu, *Pons Traiani Drubeta. Între Hispania și Dacia*, Cluj-Napoca, 2014.

OTA 2020 – R. Ota, *A recently discovered cameo and a few notes on the glyptics from Apulum*, în: O. Tutilă, N. C. Rişcuţa, I. V. Ferencz, (eds.), *Signs and Symbols. The 4th International Symposium on Representations, Signs and Symbols*, Deva, 2020, în curs de apariție.

OVIDIUS, *Metamorphoses* – Ovidius, *Metamorphoses*, în: M.V. Petrescu (trad.), *Ovidiu. Metamorfozele*, București, 1957.

PLINIUS, *Nat.Hist.* – Plinius, *Naturalis Historia*, *Enciclopedia cunoștințelor din Antichitate*, Iași, 2004.

POPOVIĆ 1989 – I. Popović, *Les camées romains au Musée National de Beograd*, Beograd, 1998.

POPOVIĆ 1996 – I. Popović, *Certain traits of the silver jewelery manufacture in the Central Balkans*, Starinar 47 (1996), p. 139-154.

POPOVIĆ 2001 – I. Popović, *Late roman and early byzantine gold jewelry in National Museum in Belgrad*, Belgrad, 2001.

POPOVIĆ 2010 – I. Popović, *Roman cameos with female busts from Middle and Lower Danube*, Pallas 83 (2010), p. 203-224.

PSEUDO-APOLLODORUS – Pseudo - Apollodorus, *Bibliotheke*, în: *Theoi Text Library*, https://www.theoi.com/Text/ Apollodorus1.html (acc. 01.12. 2020).

RIHA 1990 – E. Riha, *Der Römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugust*, Augst, 1990.

SUETONIUS, *Octavianus* – Caius Suetonius Tranquillus, *Octavianus*, în: D. Popescu, C. V. Georoc (trad.), *Viețile celor doisprezece Cezari*, București, 2005.

TĂTULEA 1994 – C. M. Tătulea, *Romula-Malva*, Bucureşti, 1994.

ȚEPOSU-DAVID 1960 – L. Țeposu-David, *Gemele şi cameele din muzeul de arheologie de la Cluj*, în: M. Macrea (ed.), *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, Bucureşti, 1960, p. 525-534.

ȚEPOSU - MARINESCU & LAKO 1973 – L. Țeposu- Marinescu, E. Lako, *Catalogul colecției de geme romane*, Zalău, 1973.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Gold earring with cameos, MINAC, no. inv. 1106, MINAC photo library;

Fig. 2. Gold earring with cameos - detail, MINAC, no. inv. 1106, MINAC photo library;

Fig. 3. Gold earring with cameos, MINAC, no. inv. 4922, MINAC photo library;

Fig. 4. Gold earring with cameos - detail, MINAC, no. inv. 4922, MINAC photo library;

Fig. 5. Gold medallion with cameos, MINAC, no. inv. 3714, MINAC photo library.

Fig. 1 Cercel de aur cu camee, MINAC, nr. inv. 1106, (fototeca MINAC);

Fig. 2 Cercel de aur cu camee - detaliu, MINAC, nr. inv. 1106, (fototeca MINAC);

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 3 Cercel de aur cu camee, MINAC, nr. inv. 4922, (fototeca MINAC);
Fig. 4 Cercel de aur cu camee - detaliu, MINAC, nr. inv. 4922, (fototeca MINAC);

Fig. 5 Medalion de aur cu camee, MINAC, nr. inv. 3714, (fototeca MINAC).

O NOUĂ MONEDĂ TOMITANĂ PENTRU SEVERUS ALEXANDER

Camelia Silvia BELDIANU[*]
Corneliu Bogdan Nicolae BELDIANU[*]

Cuvinte-cheie: *Severus Alexander, Tomis, emisiune monetară, propagandă romană imperială.*
Keywords: *Severus Alexander, Tomis, monetary issue, roman imperial propaganda.*

Rezumat: *Apariția recentă a unei monede, dintr-o emisiune monetară tomitană foarte puțin cunoscută, ne oferă ocazia de a continua articolul nostru din Pontica nr. 52. Această emisiune monetară, bătută în numele împăratului Severus Alexander, ilustrează o primă „*porta triumphalis*" a orașului Tomis, completând astfel seria de emisiuni monetare cu revers propagnadistic dedicată acestui împărat.*
Abstract: *The recent appearance of a coin, from a very little known Tomitan monetary issue, gives us the opportunity to continue our article from Pontica no. 52. This monetary issue, struck in the name of Emperor Severus Alexander, illustrates a first "*porta triumphalis*" of the city of Tomis, thus completing the series of monetary issues with a propagandistic reverse dedicated to this emperor.*

La puțină vreme după ce articolul nostru (referitor la o monedă tomitană bătută în numele împăratului Severus Alexander) a văzut lumina tiparului[1], întâmplarea a făcut să apară, pe piața internațională de antichități, o altă monedă tomitană, foarte puțin cunoscută, bătută în numele aceluiași împărat.

[*] Camelia Silvia BELDIANU: Liceul Teoretic „Ion Barbu", București; e-mail: beldianuc@yahoo.com.
[*] Corneliu Bogdan Nicolae BELDIANU: Raiffeisen Bank Romania, București; e-mail: beladianub@yahoo.com
[1] BELDIANU 2019, p. 309 - 317 .

Moneda (AE; 13,07g; ?mm), vândută la o licitație publică (**Fig. 1**)[2], nu se regăsește în mai vechea lucrare a lui Kurt Regling (AMNG II) și nici în mai recenta lucrare a lui Ivan Varbanov. O monedă din aceeași emisiune monetară a fost amintită de către Constantin Preda, cu ocazia publicării unui lot de monede inedite din tezaurul de la Mangalia[3], alături de o a doua monedă cu revers de acest tip, dar dintr-o altă emisiune monetară[4].

Aversul monedei este unul de tip ω[5], având o efigie imperială "cap laureat spre dreapta" și legenda monetară "AVT K M AVP CEV(H) - ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ C".

Reversul cu legenda "MHTP - O Π - ONTOV | TOMEΩC (în exergă), Δ (în câmp sus)" ilustrează o poartă de cetate, străjuită de două turnuri, pe fiecare turn fiind amplasată câte o statuie. Statuia din dreapta, atât cât lasă fotografia și calitatea monedei să se vadă, este un trofeu (*tropaion*/*tropaeum*)[6].

Câteva observații suplimentare asupra imaginii ilustrate pe revers sunt necesare. Artistul gravor a detaliat asizele porții și ale turnurilor; turnurile sunt fără acoperiș, iar deschiderea porții este aproape pătrată, lipsită de boltă în partea superioară, ceea ce ar putea sugera o poartă de mai mici dimensiuni (dacă imaginea monetară ilustrează cu fidelitate una din porțile orașului Tomis)[7]. Poarta, atât cât lasă să se vadă calitatea fotografiei și starea monedei (**Fig. 2**), pare a fi reprezentată închisă, având un model cu "asize" similar cu cel al zidului. Apariția în viitor a unei alte monede, aflată într-o stare mai bună, va lămuri, cu siguranță, detaliile acum incerte.

Prezența pe turnuri a unor statui, a trofeului, dau acestei porți calitatea de *porta triumphalis*. Simplitatea porții, ce amintește de o emisiune monetară pentru Caracalla[8], a unui segment de zid de incintă, ar putea arăta, pe de o parte,

---

[2] Moneda a fost vândută de "Leipziger Münzhandlung und Auktion Heidrun Höhn", la licitația nr. 91, lot. 1104, link direct către monedă:
https://www.acsearch.info/search.html?id=5885354 . Celelalte monede antice vândute în cadrul aceiași licitație sugerează că moneda a făcut parte dintr-o mică colecție cu tematică arhitecturală.

[3] PREDA 1968, moneda nr. 51, în catalog la p. 232, ilustrată în pl. VI (AE. 12,15 g, 25 mm).

[4] PREDA 1968 moneda nr. 50 (AE. ↓. 8,73 g, 27 mm) cu avers de tip η (cf. AMNG II) pentru Severus Alexander (dacă C. Preda a înregistrat corect legenda). Ștanțele de revers pentru cele două monede (nr. 50-51) sunt diferite, moneda nr. 51 fiind bătută cu aceeași ștanță de revers ca moneda vândută acum la licitația "Leipziger Münzhandlung und Auktion Heidrun Höhn".

[5] AMNG II, p. 812.

[6] Mulțumim și pe această cale doamnei Maria Alexandrescu Vianu pentru sugestiile făcute. Din descrierea sumară a monedelor de acest tip din tezaurul de la Mangalia, făcută de C. Preda, lipsesc informațiile despre elementele ilustrate deasupra turnurilor („*Poartă de cetate cu două turnuri laterale; sus între ele Δ*").

[7] Pentru reprezentările de porți și incinte pe monedele provinciale vest - pontice a se vedea BLANCHET 1923, unde se face un inventar al emisiunilor monetare cu astfel de reprezentări, cunoscute la acel moment (p. 2-6) și (mai recent) BELDIANU & BELDIANU 2020, p. 9-23.

[8] AMNG II, nr. 2916, unde reversul este descris ca " Thor mit zwei helmförmig bedachten Thürmen", dar în realitatea este vorba de un segment de zid și nu de o poartă, așa cum lasă să se vadă exemplare mai bine păstrate, cum este cel postat pe sit-ul www.wildwinds.com (link direct către monedă: https://www.wildwinds.com/coins/ric/caracalla/_tomis_AMNG_2916.jpg), consultat la data de 17.09.2021.

structura modestă a incintei Tomisului în sec. III p.Chr., iar pe de altă parte poate sugera o grabă în transformarea unui banal element defensiv (poarta orașului) într-un monument dedicat împăratului.

Prin urmare, această emisiune monetară vine să completeze fericit seria de emisiuni tomitane cu revers triumfalist dedicată împăratului Severus Alexander.

Din această serie mai fac parte și emisiunile monetare (**Fig. 3**), cu reversul de tip: „împărat călare în deplasare ceremonială *profectio/adventus*"[9], „trofeu cu captivi la bază"[10] și „împărat în fața unui trofeu cu captiv înlănțuit la bază"[11].

Moneda din discuția noastră este realizată cu aceeași ștanță de avers cu care a fost realizată emisiunea monetară tomitană având revers de tip „trofeu cu captivi la bază", fapt ce o leagă organic de aceasta. Mai mult decât atât, prezența trofeului (*tropaion/tropaeum*) pe reversul celor două monede arată o semnificație strâns înrudită a imagisticii lor.

De altfel, este ușor de observat că cele patru emisiuni monetare amintite formează o mică „operă triumfalistă" dedicată împăratului Severus Alexander, operă cu scene consacrate în iconografia monetară: o victorie (ilustrată prin trofeul cu captivi la bază) urmată de deplasarea ceremonială[12] și celebrarea triumfului ilustrată prin tipurile monetare „împărat în fața unui trofeu" și „*porta triumphalis*". Evident, cele patru tipuri monetare pot fi aranjate și într-o altă succesiune, dar ideea de bază rămâne, aceea că ne aflăm în fața unei mici opere monetare propagandistic-triumfaliste dedicate împăratului Severus Alexander. Cel mai probabil, această "mică operă triumfalistă" transpusă monetar a apărut cu ocazia ultimei deplasări a împăratului Severus Alexander, în iarna 234-235 p.Chr., când foarte probabil a trecut și prin orașul Tomis[13].

Descoperirile arheologice de monumente sculpturale cu caracter triumfalist de la Tomis[14] vin să confirme existența în oraș a unor monumente triumfaliste în epoca romană.

Revenim asupra transformării la Tomis a unei banale porți într-o *porta triumphalis,* și amintim faptul că, la puțină vreme după momentul baterii emisiunii monetare pentru Severus Alexander[15], pe o altă emisiune monetară a acestui oraș, bătută în numele împăratului Maximinus Thrax (235-238 p.Chr.)[16], este ilustrat un alt monument triumfal (**Fig. 4**). De această dată este vorba de un arc de triumf construit după toate regulile genului (arc cu trei deschideri boltite, statuia unei cvadrigi amplasate pe culme etc).

Apariția unei *porta triumphalis* la Tomis arată importanța orașului în deplasările imperiale din prima jumătate a sec. III p.Chr și încetățenirea unui

[9] AMNG II, nr. 3253; VARBANOV 2005, nr. 5427.

[10] AMNG II, nr. 3272.

[11] AMNG II, nr. 3254; VARBANOV 2005, nr. 5424.

[12] Am arătat în prima parte a acestei lucrări că cel mai probabil este vorba de un *adventus*; în sec. III p.Chr. Diferențele iconografice între *profectio* și *adventus* încep să se șteargă.

[13] BELDIANU 2019, p. 314.

[14] COVACEF 2012, p. 175.

[15] Baterea acestei emisiuni monetare a avut loc cel mai probabil în anii 234-235 p.Chr., cu siguranță în intervalul 231-235 p.Chr., vezi BELDIANU 2019, p. 316.

[16] AMNG II, nr. 3337.

anumit tip de ceremonial la trecerea unui împărat sau altul prin orașele imperiului[17]. Cel mai probabil, acest ceremonial a fost resortul ce a stat la baza apariției mai multor emisiuni monetare bătute (în prima jumătate a sec III p.Chr.) în numele unor orașe din Pontul stâng[18], ce ilustrează monumente triumfale. Acest fenomen are loc în condițiile în care emisiunile monetare oficiale romane, pentru împărații ce s-au succedat la conducerea imperiului, în secolul III p.Chr., după moartea împăratului Caracalla (de la Elagabal la Filip Arabul), nu ilustrează construcții de tipul arcurilor de triumf.

Altfel spus, centrul de greutate al imperiului se deplasează în partea orientală a sa cu tot cu ceremonialele imperiale altădată rezervate doar capitalei.

BIBLIOGRAFIE

AMNG II – B. Pick, K. Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, Berlin, 1910.

BELDIANU 2019 – C. B. N. Beldianu, *O monedă tomitană pentru Severus Alexander și câteva observații privind datarea emisiunilor monetare bătute la Tomis pentru acest împărat*, Pontica 52 (2019), p. 309-317.

BELDIANU & BELDIANU 2020 – C. S. Beldianu, C. B. N. Beldianu, *Orașul vest pontic în epoca romană (sec. I-III p.Chr.) – evidențe numismatice*, București, 2020.

BELDIANU 2021 – C. B. N. Beldianu, *Triumphal arches from Lower Moesia*, Caiete ARA, 12 (2021), p. 107-114.

BLANCHET 1923 – A. Blanchet, *Les villes fortifiées de la Péninsule Balkanique, d'après les monnaies de l'èpoque romaine,* BSNR 18 (1923) 45, p. 1-14.

COVACEF 2012 – Z. Covacef, *Propaganda and imperial cult*, Pontica 45 (2012), p. 171-179.

HANNESTAD 1989 – N. Hannestad, *Monumentele publice ale artei romane*, București, 1989 (ediția fiind traducera cărții: *Roman Art and Imperial Policy*, Aarhus, 1986).

PREDA 1968 – C. Preda, *Monede coloniale rare și inedite – Histria, Callatis și Tomis – din tezaurul de la Mangalia,* SCN 4 (1968), p. 223-238.

VARBANOV 2005 – I. Varbanov, *Greek Imperial Coins, vol. I, Dacia, Moesia Superior, Moesia Inferior*, Bourgas, 2005.

LIST OF ILLUSTRATION

Fig. 1 - A Tomitan coin in the name of Emperor Severus Alexander.

Fig. 2 – *Porta triumphalis,* details from the coin reverse.

Fig. 3 – Tomitan monetary issue for Severus Alexander, with a propagandistic reversse dedicated to the emperor.

Fig. 4 – Tomitan coin dedicated to Maximinus Thrax; coin reverse with a triumphal arch.

[17] HANNESTAD 1989, p. 280.

[18] Este vorba în principal de Tomis și Marcianopolis, vezi BELDIANU 2021.

Fig. 1. Monedă tomitană inedită pentru Severus Alexander.

Fig. 2. Detaliu al porții ilustrate pe reversul monedei.

Fig. 3. Emisiuni monetare tomitane pentru Severus Alexander cu revers propagandistic triumfalist[19].

Fig. 4. Monedă tomitană pentru Maximinus Thrax ilustrând pe revers un arc de triumf[20].

[19] Toate monedele din Fig. 3 au fost vândute la licitații publice. Monedele din partea stângă a imaginii au fost vândute de „Classical Numismatic Group, Inc.", la licitația electronică nr. 215, din 29.07.2009, lot 399 (moneda din stânga sus); respectiv la licitația nr. 88, 14.09.2011, lot 725 (moneda din stânga jos). Moneda din dreapta (sus) a fost vândută de Vilmar Colectibles – La Gallérie Numismatique, licitația IX-X, Waldorf Astoria Hotel, New York, SUA, lot 20353.

[20] Monedă aflată la Bibliothèque Nationale de France (0173-0238).

UN LOT DE OPAIȚE TIMPURII DIN CARTIERUL DE SUD, EDIFICIUL 2- *DOMUS*, DE LA TROPAEUM TRAIANI

Gabriel Mircea TALMAȚCHI [*]
Ștefan Viorel GEORGESCU[*]
Constantin ȘOVA[*]

Cuvinte-cheie: *Scythia, Tropaeum Traiani, opaițe, secolele II-IV p.Chr.*
Keywords: *Scythia, Tropaeum Traiani, oil lamps, 2nd-4th AD.*

Rezumat: *Acest articol prezintă un lot de zece opaițe (întregi și fragmentare), descoperite la Tropaeum Traiani, în cartierul de sud, în cercetările arheologice din edificiul 2-*domus*. Acestea se încadrează în două mari categorii: opaițe de tip firmalampen și opaițe cu cioc cordiform, ele fiind situate în categoria opaițelor romane timpurii.*

Abstract: *This article presents a batch of ten lamps, discovered at Tropaeum Traiani, in the south neighborhood, at the archaeological research from the edifice 2-*domus*. They fall in two major categories: the lamps firmalampen type and lamps with cordiform beak, been situated in the category of early roman lamps.*

Introducere

Cercetările arheologice din cartierul de sud, romano-bizantin, al orașului Tropaeum Traiani au fost reluate la sfârșitul secolului trecut. Scopul acestor cercetări arheologice este obținerea de noi informații privind locuirea romană târzie și imaginea de ansamblu a locuințelor romane târzii și a sistemului stradal existent, vizând în principal *cardo maximus*. Zona a intrat în atenția științifică a

[*] Gabriel Mircea TALMAȚCHI: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța, gtalmatchi@yahoo.com .
[*] Ștefan Viorel GEORGESCU: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța, viorel.stefan.g@gmail.com;
[*] Constantin ȘOVA: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța, sova_costin@yahoo.com.

specialiștilor Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța încă din anii 70 și 80 ai secolului trecut[1]. Cel mai important edificiu descoperit aici are un caracter privat și este datat în secolele IV-VI p.Chr. El este poziționat la vest de *cardo* și este un edificiu roman de tip *domus* (cu un plan adaptat spațiului constructibil din cartier). În această etapă a cercetării, precizăm că ne aflăm în fața unei clădiri impresionante ca dimensiuni, orientată nord-sud, cu o lățime de 25 m și o lungime de aproximativ 50 m.

La Tropaeum Traiani putem menționa și alte edificii care se pot încadra în categoria *domus*. Astfel, în apropierea porții de est, printre edificiile ridicate în secolul IV p.Chr., se remarcă o clădire (cu dimensiunile de 25.60 x 15 m), compusă din patru încăperi și un portic, dispuse în jurul unei curți interioare[2]. Adăugăm marele edificiu D3 din sectorul D[3], ca și D7. Ultimul a fost considerat „monumental atât ca plan cât și ca întindere", cu multe încăperi organizate în jurul unei curți interioare cu două portice[4].

În interiorul clădirii din sectorul de sud au fost documentate mai multe compartimente, cele mai clare fiind un *atrium* (7 x 5 m) și un *vestibulum* (11 x 4 m). *Atrium*-ul, punctul central al clădirii, prezintă un pavaj realizat din dale mari și mijlocii din calcar, în general prelucrate și îmbinate cu mortar[5]. Acest v*estibulum* creează vizual o axă lungă prin interiorul clădirii, oferind iluzia de spațialitate, prezentând și el un dalaj realizat din plăci de calcar mici și mari, prelucrate, foarte bine îmbinate și legate tot cu mortar. Acesta este delimitat pe ambele părți de două praguri pentru intrările camerelor de pe latura de est, ce se păstrează sub forma unui rând compus din pietre de dimensiuni mijlocii, bine legate cu pământ și mortar pe alocuri[6]. De asemenea, menționăm și faptul că pe latura de est se află un mic hol care face legătura între *atrium* și ieșirea din spre est a casei, apoi un al doilea care face legătura între vestibulul amintit și latura de vest a edificiului. Clădirea pare să aibă, în acest stadiu al cercetării, opt intrări, trei pe latura de est, trei pe latura de vest, una pe latura de sud și una pe latura de nord. De asemenea, sunt înregistrate, în acest stadiu al cercetărilor, 11 încăperi pentru funcționalitate în secolul al VI-lea p.Chr. Clădirea a cunoscut cel puțin două faze principale de construcție. Construcția sa inițială aparține epocii constantiniene sau nu mult timp ulterior, spre mijlocul secolului al IV-lea p.Chr. Modificarea unor încăperi inițiale mai largi, prin recompartimentarea lor și apariția unor noi pereți despărțitori care închideau suprafețe mai mici, spre a doua jumătate a primei părți a secolului VI p.Chr. (care prezintă în compoziție numeroase *spolia* din structura arhitecturală anterioară[7]), sunt activități care au afectat planimetria casei[8]. Cu acest prilej au fost blocate, în interiorul edificiului, unele treceri între

[1] Pentru ultimele cercetări arheologice efectuate în sector înainte de reluarea lor la începutul ultimului deceniu al secolului trecut, vezi la PANAITESCU 1979a, p. 197; PANAITESCU 1979b, p. 247-253 și PANAITESCU 1983, p. 230.

[2] BARNEA *et alii* 1979, p. 82-83.

[3] BOGDAN-CĂTĂNICIU & MĂRGINEANU-CÂRSTOIU 1979, p. 97-102.

[4] SÂMPETRU 1994, p. 33, 40.

[5] TALMAȚCHI 2021, p. 502.

[6] TALMAȚCHI 2021, p. 503.

[7] TALMAȚCHI 2021, p. 506.

[8] TALMAȚCHI & ȘOVA 2015, p. 153; TALMAȚCHI & ȘOVA 2016, p. 177.

camere și au fost create altele spre *cardo*, încercându-se crearea unor camere unifamiliale dispuse perpendicular pe latura de est a clădirii. Această tendință sau necesitate de recompartimentare a unor mari clădiri „aristocrate", prin creșterea numărului de camere în interiorul aceleiași suprafețe de construcție în detrimentul confortului, este un fenomen general manifestat în regiunea balcanică a Imperiului Roman, odată cu sfârșitul secolului al V-lea p.Chr.[9] Noii pereți despărțitori sunt realizați din blochete de piatră legată cu lut. Aceste reparații, andosări, blocări etc., mai discrete sau masive, sunt considerate ca specifice inclusiv pentru sfârșitul secolului al VI-lea p.Chr., fiind identificate în situația multor edificii cercetate la Tropaeum Traiani, precum în cel numit D7, aflat în sectorul D[10]. Prezența unor vase mari de provizii, de tip *dolium* semi-îngropate, în interiorul unor camere, sugerează o posibilă destinație specială a clădirii, care rămâne o temă importantă pentru cercetarea sa pe mai departe. Astfel, este posibil să avem prezente camere-magazii sau depozite de cereale, situație asemănătoare cu cea descoperită în edificiul nr. 3, A4 din sectorul A[11] și D7[12].

Sfârșitul locuirii pentru perioada romano-bizantină pare să corespundă sfârșitului secolului al VI-lea p.Chr., probabil la mai puțin de un deceniu după atacul avarilor din 586-587 p.Chr. De altfel, cercetările arheologice desfășurate la poarta de est și în sectorul sudic al cetății, au relevat o distrugere însoțită de un mare incendiu, care se poate data în anii 586-587[13]. Odată cu atacul avar din anul 586 p.Chr., orașul pare să fi primit o lovitură puternică din perspectiva caracterului său urban, abandonându-se complet viața civică, menținându-se doar locuiri modeste (ziduri cu pietre neuniforme la exterior, legate cu pământ)[14]. Același atac a afectat și alte centre importante ale vremii ca Ratiaria, Durostorum, Zaldapa, Markianopolis etc., așa cum ne relatează sursele literare și arheologice[15]. Ultimele informații pe care le deținem referitoare la evoluția sa și a altor centre aparțin primului și celui de al doilea sfert al secolului VII p.Chr., în contextul noilor realități etnice și militare de la Dunărea de Jos, de încercare a menținerii autorității bizantine timpurii în această zonă[16].

În cadrul cercetărilor la edificiul 2- *domus*-ul cercetat, au fost descoperite mai multe opaițe și fragmente de opaițe, între care și zece piese datate în epoca romană timpurie și care fac obiectul prezentului articol.

[9] ELLIS 1988, p. 567, 573.
[10] SÂMPETRU 1994, p. 42.
[11] BARNEA 1979, p. 82-83; SÂMPETRU 1994, p. 20.
[12] SÂMPETRU 1994, p. 43.
[13] BOGDAN-CĂTĂNICIU & MĂRGINEANU-CÂRSTOIU 1975, p. 60; PAPUC 1977, p. 358; PANAITESCU 1979a, p. 200.
[14] BARNEA 1977, p. 269.
[15] MADGEARU 1997a, p. 318; MADGEARU 1997b, p. 19; BARNEA 2002, p. 18.
[16] PETRE 1987, p. 118.

Descriere. Încadrare tipologică și cronologică a pieselor

I. LOESCHCKE 1919, tip X; BUCHI 1975, tip Xa; ICONOMU 1967, tip XII; BENEA 1990, tip X; GEORGESCU 2006, tip IV.

Opaițele *Firmalampen* reprezintă una dintre cele mai răspândite categorii de lămpi în Imperiul Roman. Acestea au fost produse începând cu secolul I p.Chr., în oficinele din Italia de Nord[17], însă circulă în provincii până în secolul al IV- lea p.Chr.[18]

Datorită longevității și răspândirii lor, lămpile încadrate în acest tip au reprezentat chintesența comerțului roman, fiind astfel unul dintre bunurile cu cea mai mare căutare pe piața provincială.

În același timp, popularitatea tipului, în toată lumea romană, de-a lungul a peste trei secole, alături de calitatea produselor garantată prin prestigiul mărcilor, a determinat copierea lor sau imitarea în atelierele provinciale și locale. Numeroase variante au apărut pe piață, alături de ștampile noi - produse în ateliere locale, toate limitate însă ca circulație la o arie geografică mai restrânsă[19].

Ele s-au bucurat de atenția mai multor cercetători[20] și a fost numită *Firmalampen*, datorită faptului că aproape toate poartă numele atelierului sau al meșterului unde au fost confecționate[21].

Lămpile acestui tip au bazinul rotund și ciocul alungit diferențiat de bazin. Discul plat, poate fi nedecorat sau decorat cu figuri umane sau zoomorfe. Bordura este în general netedă, cu doi sau trei butoni, mărginită de disc printr-o nervură care se prelungește pe cioc, înconjurând orificiul de ardere și formând un canal deschis. Baza plată, mărginită de una sau mai multe nervuri circulare, are în centru ștampila meșterului sau a atelierului producător. Ștampila este în general aplicată în tipar. Unele piese prezintă și apucătoare; aceasta este de obicei inelară și prinsă de bordură (cum este cazul piesei prezentate de noi).

Pe teritoriul actual al Dobrogei ele sunt prezente mai ales pe linia Dunării. Acest fapt se datorează în special modului și a căii de pătrundere, având în vedere faptul că acest tip vine dinspre nordul Italiei - cu centru reprezentativ Aquileia, de-a lungul linei Dunării, *via* Pannonia, Dacia și până în centrul de la Durostorum, de unde se răspândesc în teritoriu - fie produse originale fie copii (multe neștampilate) produse în atelierele de aici.

[17] BUCHI 1975, p. XXIX-XXXI.

[18] IVÁNYI 1935, p. 33.

[19] TOPOLEANU 2012, p. 69.

[20] LOESCHCKE 1919, tip IX și tip X, p. 255(67)-298 (110), 427(239)-446(258), nr. 751-999, taf. I, III, XVII, XIX; BRONEER 1930, p. 87-88, tip XXVI, p. 184, nr. 526-527, pl. XI; BUCHI 1975, *passim*; IVÁNYI 1935, *passim*; KUZMANOV 1992, p. 34-38; GOSTAR 1961, *passim*; ICONOMU 1967, p. 14; BENEA 1990, p. 144-151; ALICU 1994, p. 51-59; TOPOLEANU 2012, p. 68-96; MUȘEȚEANU & ELEFTERESCU 1983; BAUMANN 2009, p. 220-225.

[21] ROMAN 2006, p. 42.

1. *Inv. MTT/C*[22] *1/2020 (Fig. 3/1)* – Fragment opaiț. TT 2020, CS26, caroul 3, -1.20m.

Dimensiuni păstrate: D = 3.8 cm

Piesă păstrată fragmentar a fost lucrată în tipar dintr-o pastă fină, omogenă, de culoare cărămizie în amestec cu mică și granule de calcar. Piesa păstrează urme de angobă roșie. Bazinul este rotund, bordura lisă este delimitată de disc printr-o nervură circulară. Toarta spartă este aplicată pe bordură.

Analogii: ICONOMU 2013, p. 95, pl. I/2, VI/1; TOPOLEANU 2012, p. 68-94, nr. 25-42, pl. IV-VI; BAUMANN 2009, p. 220-221, fig. 1/ 2-3; MUŞEŢEANU, CULICĂ & ELEFTERESCU 1980, p. 287, nr. 8, fig. 8; SAPELLI 1979, p. 131, nr. 277; BUCHI 1975, p. 17-18, nr. 83-97, pl. 6; ICONOMU 1967, p. 14, 62, nr. 187-190, fig. 24-25; SEVEREANU 1936, p. 58, 59, nr. 45, 48, fig. 41, 43.

Datare: sec. II – sec. III p.Chr.

Bibliografie: inedit.

II. LOESCHCKE 1919, tip VIII; IVÁNYI 1935, tip VII; BRONEER 1930, tip XXV; ICONOMU 1967, tip XX; GEORGESCU 2016, tip III.2.a

O categorie aparte în marea grupă a opaițelor cu ciocul rotund o reprezintă opaițele cu ciocul cordiform[23].

Având originea în Italia și zona mediteraneană, acestea sunt produse începând cu jumătatea secolului I p.Chr[24] și continuă să fie lucrate ca variante, în *officinae* provinciale până în secolul IV p.Chr[25], unde cu timpul originalitatea dispare prin copiere. Apogeul dezvoltării tipului îl reprezintă perioada secolelor II-III p.Chr odată cu dezvoltarea centrelor de producție din zonele est-mediteraneene, dar și în zona pontică a Mosiei Inferior[26].

Piesele sunt lucrate în tipar, au bazin rotund și ciocul rotund-cordiform. Discul concav poate fi decorat cu un repertoriu iconografic format din reprezentări ale unor divinități, lupte de gladiatori, personaje fantastice, reprezentări zoomorfe sau motive vegetale. Bordura lisă, decorată cu ove sau reprezentări vegetale, este mărginită de disc prin două incizii circulare. Toarta inelară este prinsă de bordură, iar baza plată, circulară prezintă uneori ștampila oficinei în care a fost produsă.

Un număr impresionant al unor astfel de piese, a fost descoperit și la Tomis, precum și în aria controlată de acesta; nu excludem posibilitatea ca acest tip să fie produs local, undeva în această zonă. Noile descoperiri, așa cum este și aceasta, vor aduce mai multe clarificări asupra locului de producție și a modelului de răspândire al acestora.

Acest tip cunoaște mai multe variante și forme în funcție de decorul ciocului (care poate fi cordiform, trapezoidal, separat cu bară transversală sau în forma literei U)[27], însă toate păstrează în comun corpul rotund și ciocul scurt cordiform.

---

[22] Inv. MTT/C – inventar Muzeul Tropaeum Traiani piese descoperite în sectorul C al cetății.

[23] TOPOLEANU 2012, p. 97; ICONOMU 1967, p. 18.

[24] BRONEER 1930, p. 84; MENZEL 1954, p. 49-50; BAILEY 1980, p. 293.

[25] BRONEER 1930, p. 85; ICONOMU 1986, p. 44, TOPOLEANU 2012, p. 97; GEORGESCU 2016, p. 89-90.

[26] ICONOMU 1967, p. 18; BĂJENARU 2002-2003, *passim*.

[27] LOESCHCKE 1919, p. 237 (49), abb. 7.

Piesele descoperite la Tropaeum Traiani sunt lucrate în tipare uzate, iar lobii cordiformi sunt tociți sau/și suprapuși de orificiul de ardere. Lămpile au fost lucrate dintr-o pastă semifină având ca degresant mică, granule sau pietricele de calcar

Cele mai multe lămpi au toarta de formă inelară, aplicată pe bordură, după ce piesa a fost scoasă din tipar.

Majoritatea pieselor din această variantă, prezintă caracteristici care le pot încadra în producția de origine locală[28].

Încadrarea cronologică generală a acestei variante, este perioada secolelor II-III p.Chr. Analogii avem la Cnidos – secolul al-II-lea p.Chr[29], Chersones – secolul al-II-lea p.Chr.[30], însă le regăsim și în apropiere, în partea estică a Moesiei Inferior[31], la Histria[32], Callatis[33], Carsium[34], Ovidiu[35], Pecineaga[36], peștera "La Adam"[37], Tropaeum Traiani[38], Arrubium-Măcin[39], Noviodunum[40]. Câteva exemplare, care se pare ca provin tot din Dobrogea, se află în prezent în colecțiile muzeului din Ploiești[41], piesele fiind datate din secolul al II-lea p.Chr. până în secolul al III-lea p.Chr.

2. *Inv. MINAC[42] 48953 (Fig. 3/2)*– Fragment opaiț *monolychnis*. TT 2007, CS 13, caroul 6, -0,70 m.

Dimensiuni păstrate: L = 6,5 cm; l = 3,7 cm;

Piesa prelucrată în tipar dintr-o pastă fină, omogenă, de culoare cărămizie în amestec cu granule de calcar. Angobă este de culoare cărămiziu-roșiatic. Se mai păstrează latura dreaptă a valvei superioare. Forma opaițului era rotundă, cu discul concav și nedecorat, având orificiul de alimentare în centru, mărginit de bordură printr-o nervură circulară. Ciocul este cordiform. Bordura este decorată cu ove mici. Piesa nu prezintă urme de folosire.

Analogii: ICONOMU 1967, nr. 243, p. 71, fig. 106; PERLZWEIG 1961, p. 84, nr. 133, pl. 5; BAILEY 1988, p. 348 Q 2808, p. 348, pl. 87; GEORGESCU 2016, vol. II, p. 28-29, nr. 74, pl. 15.

Datare: sec. II p.Chr.

Bibliografie: inedit.

[28] ICONOMU 2013, *passim*; TOPOLEANU 2012, p. 97-125; RUSU-BOLINDEȚ 2011, *passim*.
[29] BAILEY 1988, Q 2819, p.349, pl. 88.
[30] CHRZANOVSKI & ZHURAVLEV 1998, p. 99, nr. 50.
[31] KUZMANOV 1992, p. 26, nr. 140.
[32] RUSU-BOLINDEȚ 2011, *passim*; SUCEVEANU 1982, p. 109.
[33] BÎRLĂDEANU & ZAVATIN 1977, p. 137, M7; ICONOMU 1967, p. 104.
[34] NICOLAE 1994, p. 203, nr. 7-9.
[35] ICONOMU 1967, p. 82, nr. 322.
[36] ICONOMU 1967, p. 82, nr. 323, 324.
[37] ICONOMU 1967, p. 82, nr. 325; ICONOMU 1967, p. 104.
[38] BARNEA *et alii*, 1979, p. 184.
[39] PARASCHIV 1997, p. 326-329, nr. 33; HARȚUCHE & BOUNEGRU 1982, p. 227, nr. 9.
[40] BAUMANN 2009, p. 236, nr. 51.
[41] TOPOLEANU 2012, p. 114-117.
[42] Inv. MINAC – inventar Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța.

3. *Inv. MINAC 48954 (Fig. 3/3)* – Opaiț *monolychnis*. TT 2012, CS16, -1.50m.

Dimensiuni: L = 7,7 cm; l = 5,8 cm; H = 4,7 cm; h = 2,8 cm; Db = 3,4 cm;

Piesă a fost modelată într-un tipar uzat dintr-o pastă semifină, omogenă, de culoare cărămizie în amestec cu granule și pietricele de calcar. Bazinul este rotund, ciocul rotund - cordiform cu lobii parțial distruși de orificiul pentru ardere. Discul este concav, cu orificiul de alimentare spre stânga și decorat cu un crater plin cu fructe. Bordură este lisă, delimitată de disc prin două cercuri imprimate. Baza rotundă și plată; ansa inelară a fost aplicată pe bordură. Piesa nu prezintă urme de folosire.

Analogii: TOPOLEANU 2015, p. 124-127, nr. 31-32; ICONOMU 2013, p. 93, pl. IV/1,2, pl. VII/2,3; TOPOLEANU 2012, nr. 57, p. 117; RUSU-BOLINDEȚ 2011, p. 276, pl. VII, fig. 14; BAUMANN 2009, p. 235, nr. 48, tip VII, pl. 1; BUCOVALĂ & PAŞCA 1991, p. 203, M6/3, pl. 1; BUCOVALĂ & PAŞCA 1988-1989, p. 150, nr. 2; CHERA & LUNGU 1985, p. 206, pl. 2/10; ICONOMU & BORDEIANU 1981, p. 270, nr. 3, fig. 3a, b; RĂDULESCU 1981, p. 184, 187-188, pl. 2/4, 3/1; ICONOMU 1967, p. 18-19, fig. 35, p. 82-83. nr. 326-332.

Datare: sec. III p.Chr.

Bibliografie: TALMAȚCHI & ȘOVA 2015, p. 166, fig. 24/7.

4. *Inv. MINAC 48955 (Fig. 3/4)* – Opaiț *monolychnis*. TT 2003, CS5, caroul 3, -0.60m.

Dimensiuni: L = 8,1 cm; l = 6,1 cm; H = 4,6 cm; h = 2,7 cm; Db = 3,1 cm;

Piesă a fost modelată într-un tipar uzat dintr-o pastă semifină, omogenă, de culoare cărămizie în amestec cu granule și pietricele de calcar. Bazinul este rotund, ciocul rotund - cordiform cu lobii tociți și distruși de orificiul pentru ardere. Pe discul concav, cu orificiul de alimentare spre stânga se mai poate observa decorul unui crater. Bordură lisă. Baza este rotundă și plată, iar toarta inelară este aplicată pe bordură. Piesa nu prezintă urme de folosire.

Analogii: TOPOLEANU 2015, p. 124-127, nr. 31-32; ICONOMU 2013, p. 93, pl. IV/1,2, pl. VII/2,3; TOPOLEANU 2012, nr. 57, p. 117; RUSU-BOLINDEȚ 2011, p. 276, pl. VII, fig. 14; BAUMANN 2009, p. 235, nr. 48, tip VII, pl. 1; BUCOVALĂ & PAŞCA 1991, p. 203, M6/3, pl. 1; BUCOVALĂ & PAŞCA 1988-1989, p. 150, nr. 2; CHERA & LUNGU 1985, p. 206, pl. 2/10; ICONOMU & BORDEIANU 1981, p. 270, nr. 3, fig. 3a, b; RĂDULESCU 1981, p. 184, 187-188, pl. 2/4, 3/1; ICONOMU 1967, p. 18-19, fig. 35, p. 82-83. nr. 326-332.

Datare: sec. III p.Chr.

Bibliografie: TALMAȚCHI & ȘOVA 2015, p. 166, fig. 24/8.

5. *Inv. MINAC 48956 (Fig. 4/5)* – Opaiț *monolychnis*. TT 2006, C S12, caroul 3, -0,70m

Dimensiuni: L = 7,1 cm; l = 5,2 cm; H = 3,9; h = 2,5 cm; Db = 3,5 cm;

Piesa a fost modelată într-un tipar uzat dintr-o pastă semifină, omogenă, de culoare brună în amestec cu granule și pietricele de calcar. Bazinul este rotund, ciocul rotund – cordiform, cu lobii tociți și distruși de

orificiul pentru ardere. Discul este spart și mărginit de bordura lisă prin două cercuri imprimate. Baza este rotundă și plată; toarta spartă era aplicată pe bordură. Piesa nu prezintă urme de folosire.

Analogii: TOPOLEANU 2012, p. 131-132, nr. 74-75; BAUMANN 2009, p. 239-240, nr. 68, 70, 71; BUCOVALĂ & PAŞCA 1991, p. 203, M5/1, p. 205, M7/4; ICONOMU 1967, p. 111-118, nr. 562-631.

Datare: sec III – începutul sec. IV p.Chr.

Bibliografie: inedit.

6. *Inv. MINAC 48957 (Fig. 4/6)*– Opaiț *monolychnis* – păstrat fragmentar. TT 2019, martor dintre S21-22, -1m, nivel de călcare, sec. VI p.Chr.

Dimensiuni păstrate: L = 7 cm; l = 5,1 cm; H = 3,7 cm; h = 2,7 cm;

Piesa a fost modelată într-un tipar uzat dintr-o pastă semifină, omogenă, de culoare cărămizie în amestec cu granule și pietricele de calcar. Bazinul este rotund, ciocul fiind spart. Pe discul spart prezintă un decor ilizibil. Baza este rotundă și plată, iar toarta spartă era aplicată pe bordură. Piesa nu prezintă urme de folosire.

Analogii: TOPOLEANU 2012, p. 131-132, nr. 74-75; BAUMANN 2009, p. 239-240, nr. 68, 70, 7; BUCOVALĂ & PAŞCA 1991, p. 203, M5/1, p. 205, M7/4; ICONOMU 1967, p. 111-118, nr. 562-631.

Datare: sec. III p.Chr.

Bibliografie: inedit.

7. *Inv. MINAC 48958 (Fig. 4/7)* – Opaiț *monolychnis*. TT 2019, martor dintre S21-22, -1m, nivel de călcare, sec. VI p. Chr.

Dimensiuni: L = 6,7 cm; l = 5 cm; h = 2,5 cm; Db = 2,4 cm;

Piesa a fost lucrată într-un tipar foarte uzat dintr-o pastă semifină, omogenă, de culoare cărămizie în amestec cu granule și pietricele de calcar. Bazinul este rotund, bordura lisă, disc concav, spart. Ciocul este rotund, tras, cu orificiul de ardere larg. Toarta spartă a fost aplicată pe bordură. Piesa nu prezintă urme de folosire.

Analogii: TOPOLEANU 2012, p. 131-132, nr. 74-75; BAUMANN 2009, p. 239-240, nr. 68, 70, 71; BUCOVALĂ & PAŞCA 1991, p. 203, M5/1, p.205, M7/4; ICONOMU 1967, p. 111-118, nr. 562-631.

Datare: sfârșitul sec. III – mijlocul sec. IV p.Chr.

Bibliografie: inedit.

8. *Inv. MTT/C 1/2009 (Fig. 4/8)* – toartă de opaiț – TT 2009, C, martor S13-14, -0.30m

Dimensiuni păstrate: D = 3,1 cm.

Toartă lucrată la mână, dintr-o pastă cărămizie în amestec cu pietricele și granule de calcar alb. Piesa provine de la lămpi de tipul celor prezentate mai sus.

Analogii: asemănătoare cu a pieselor prezentate la nr. cat. 3, 4, și 6;

Datare: sec. III p.Chr.

Bibliografie: inedit.

III. Varia

Ultimele două fragmente de opaițe din catalogul de față nu au putut fi încadrate tipologic, din cauza stării lor precare de conservare. Încadrarea cronologică relativă se bazează pe contextele în care acesta a fost descoperit, dar și pe baza pastei și a formelor acestora.

9. *Inv. MTT/C 2/2009 (Fig. 4/9)*– fragment de opaiț – TT 2009, C martor S13-14, - 0.30 m

Dimensiuni: D = 3 cm.

Fragment din bordura unui opaiț. Piesa este lucrată în tipar dintr-o pastă de culoare gălbui deschisă. Ca ornamente, se mai păstrează pe bordură un mic cerculeț și o frunză de mirt(?) - ambele incizate. Bordura se delimitează de disc printr-o nervură circulară.

Datare: sec. III – sec. IV p.Chr.

Bibliografie: inedit.

10. *Inv. MTT/C 1/2015 (Fig. 4/10)*– fragment de opaiț. TT 2015, CS 10 caroul 8, - 0,15 m

Dimensiuni păstrate: D = 3.8 cm

Piesă păstrată fragmentar a fost lucrată în tipar dintr-o pastă fină, omogenă, de culoare cărămizie în amestec cu mică și nisip fin. Bazinul este rotund, bordura decorată cu ove, ușor înclinată, delimitată de disc prin două nervuri circulare. Pe discul plat aceasta prezintă două cercuri imprimate dispuse în jurul orificiului de ardere.

Datare: sec. II p.Chr.

Bibliografie: inedit.

Considerații finale

Cele zece piese întregi și fragmentare prezentate pot fi încadrate tipologic în două tipuri principale. Din punct de vedere cronologic, este vorba despre piese timpurii. Descoperirea lor în zona *domus*-ului târziu se leagă de contexte arheologice timpurii, care preced această construcție. Importanța tipurilor prezentate, este una deosebită, ele atestă în același timp relații comerciale pe spații largi, dar și o producție locală, care are un loc important în economia așezării de la Tropaeum Traiani.

Deși lotul publicat este relativ modest numeric și fără piese de excepție, considerăm că demersul este important, în primul rând pentru introducerea în circuitul științific al pieselor, contribuind astfel, cel puțin statistic, la o necesară tipologie a lămpilor de epocă romană din acest sit arheologic, dar și a lămpilor la modul general, care, așa cum se constată, este într-o continuă completare și modificare, de multe ori cu rezultate surprinzătoare.

BIBLIOGRAFIE

ALICU 1994 – D. Alicu, *Rőmischen Lampen. Opaițele romane. Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, București, 1994.

BAILEY 1980 – D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, Vol.II. *Roman Lamps made in Italy*, Londra, 1980.

BAILEY 1988 – D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum Vol. III Roman Provincial Lamps*, Londra, 1988.

BARNEA 1977 – I. Barnea, *Cetatea Tropaeum Traiani în lumina ultimelor săpături arheologice*, Pontica 10 (1977), p. 261-271.

BARNEA 2002 – A. Barnea, *Bizanțul la Dunărea de Jos în secolul al VI-lea*, în: *Istorie şi ideologie,* București, 2002, p. 13-19.

BARNEA *et alii* 1979 – I. Barnea, A. Barnea, I. Bogdan-Cătăniciu, M. Mărgineanu-Cârstoiu, G. Papuc, *Tropaeum Traiani I: Cetatea*, București, 1979.

BAUMANN 2009 – V. H. Baumann, *Lucernele de la Noviodunum*, Peuce S.N. 7 (2009), p. 217 – 310.

BĂJENARU 2002-2003 – C. Băjenaru, *Un opaiț cu simboluri creștine*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 217-223.

BENEA 1990 – D. Benea, *Lampes romaines de Tibiscum*, Dacia N.S. 34 (1990), p. 139-168.

BÎRLĂDEANU & ZAVATIN 1977 – E. Bîrlădeanu-Zavatin, *În legătură cu o necropolă din epoca romană la Callatis*, Pontica 10 (1977), p. 127-152.

BRONEER 1930 – O. Broneer, *Terracotta Lamps, Corinth,* IV, part.II., Cambridge, Massachusetts, 1930.

BRUNEAU 1965 – Ph. Bruneau, *Exploration archéologique de Délos. Les lampes*, Paris, 1965.

BUCHI 1975 – E. Buchi, *Lucerne del Museo di Aquileia,* I. *Lucerne romane con marchio di fabrica,* Associazione nazionale per Aquileia, Aquileia, 1975.

BUCOVALĂ & PAŞCA 1988-1989 – M. Bucovală, C. Pașca, *Descoperiri recente în necropolele de epocă romană și romano-bizantină la Tomis,* Pontica 21-22 (1988-1989), p. 123-161.

BUCOVALĂ & PAŞCA 1991 – M. Bucovală, C. Pașca, *Descoperiri recente în necropola romană de sud-vest a Tomisului,* Pontica 24 (1991), p. 185-236.

BOGDAN CĂTĂNICIU & MĂRGINEANU-CÂRSTOIU 1979 - I. Bogdan-Cătăniciu, M. Mărgineanu-Cârstoiu, *Considerații asupra caracterului ultimei locuiri în civitas Tropaeum (sec. VI-VII e.n.)*, RMM 12/2 (1975), p. 59-62.

CHERA & LUNGU 1985 – C. Chera, V. Lungu, *Un complex funerar inedit de la Tomis*, Pontica 18 (1985), p. 203-214.

CHRZANOVSKI & ZHURAVLEV 1998 – L. Chrzanovski, D. Zhuravlev, *Lamps from Chersones in the State Historical Museum – Moscow*, Roma, 1998.

ELLIS 1988 - S. P. Ellis, *The End of the Roman House*, AJA 92.4 (1988), p. 565-76.

GEORGESCU 2016 – V. Ș. Georgescu, *Obiecte de iluminat descoperite la Tomis (secolele I – III p.Chr.),* teză de doctorat, vol. I-II, Timișoara. (mss)

GOSTAR 1961 – N. Gostar, *Inscripțiile de pe lucernele din Dacia romană*, Arh.Mold. 1 (1961), p. 149-209.

HARȚUCHE & BOUNEGRU 1982 – N. Harțuche, O. Bounegru, *Opaițe grecești și romane din colecțiile Muzeului Brăila*, Pontica 15 (1982), p. 221-233.

ICONOMU 1967 – C. Iconomu, *Opaițe greco-romane*, București, 1967.

ICONOMU 1976 – C. Iconomu, *Descoperiri de tipare de opaițe la Tomis,* Pontica 9 (1976), p. 135-146.

ICONOMU 1986 – C. Iconomu, *Un capitol al producției și al schimbului de mărfuri în zona Dunării de Jos – Lucernele (sec. I-VII e.n.)*, Teza de doctorat. Univ. București, 1986. (mss)

ICONOMU 2013 – C. Iconomu, *EUCTEMON – un producator de lucerne de la Tomis (I),* Arh. Mold. 36 (2013), p. 89–104.

ICONOMU & BORDEIANU 1981 – C. Iconomu, C. Bordeianu, *O nouă descoperire de lucerne la Constanța,* Pontica 14 (1981), p. 269-276.

IVÁNYI 1935 – D. Iványi, *Die pannonischen Lampen. Eine typologisch-hronologsche Übersicht*, DissPan 2, 2, Budapesta, 1935.

KUZMANOV 1992 – G. Kuzmanov, *Antičini lampi*, Sofia, 1992.

LOESCHCKE 1919 – S. Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswessens*, Zürich, 1919.

MADGEARU 1997a – A. Madgearu, *The Downfall of the Lower Danubian Late Roman Frontier*, RRH 36/3-4 (1997), p. 315-36.

MADGEARU 1997b - A. Madgearu, *Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII-VIII,* București, 1997.

MENZEL 1954 – H. Menzel, *Antike Lampen im römisch - germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, Mainz, 1954.

MUŞEŢEANU, CULICĂ & ELEFTERESCU 1980 – C. Muşeţeanu, V. Culică, D. Elefteresc*u, Lampes à estampille de Durostorum*, Dacia N.S. 24 (1980), p. 283-305.

MUŞEŢEANU & ELEFTERESCU 1983 – C. Muşeţeanu, D. Elefteresc*u, Lampes romaines de Durostorum,* Dacia N.S. 27 (1983), p.109-128.

NICOLAE 1994 – C. Nicolae, *Câteva opaiţe descoperite la Carsium,* Pontica 27 (1994), p. 199-207.

PANAITESCU 1979a - A. Panitescu, *Descoperiri pe* via forensis *a municipiului Tropaeum Traiani*, Pontica 12 (1979), p. 197-204.

PANAITESCU 1979b - A. Panaitescu, *Descoperiri pe* via forensis *a municipiului Tropaeum Traiani*, MCA 13 (1979), p. 247-54.

PANAITESCU 1983 - A. Panaitescu, *Cercetări arheologice pe* via forensis *a cetăţii Tropaeum Traiani*, Pontica 16 (1983), p. 230-38.

PAPUC 1977 – G. Papuc, *Consideraţii asupra perioadei de sfârşit a cetăţii Tropaeum Traiani*, Pontica 10 (1977), p. 359-60.

PARASCHIV 1997 – D. Paraschiv, *Descoperiri arheologice de epocă romană la Măcin,* Pontica 30 (1997), p. 317-330.

PERLZWEIG 1961 – J. Perlzweig, *The Athenian Agora, VII. Lamps of the Roman Period*, Princeton, 1961.

PETRE 1987 – A. Petre, *La romanité en Scythie Mineure (IIe-VIIe siècles de notre ère)*, București, 1987.

RĂDULESCU 1981 – A. Rădulescu, *Die lokale Herstellung der Belenchtungsgegenstände –Lucernae,* Pontica 14 (1981), p. 181-209.

ROMAN 2006 – C. A. Roman, *Lămpi din Dacia Porolissensis. Castrele Porolissum –Moigrad, Buciumi, Gilău, Samum-Căşei,* Cluj-Napoca, 2006.

RUSU-BOLINDEȚ 2011 – V. Rusu-Bolindeţ, *Lămpi de perioadă romană timpurie de la Histria.Aspecte legate de activitatea atelierelor care produc lămpi din Dobrogea romană*, Pontica 44 (2011), p. 269-292.

SAPELLI 1979 – M. Sapelli, *Lucerne fittili delle civiche raccolte archeologiche,* Rassegna di studi del Civico Museo Archeologica e del Civico Gabinetto Numismatico di Milano, Supplemento, II, Milano, 1979.

SÂMPERTU 1994 - M. Sâmpetru, *Orașe și cetăți romane târzii la Dunărea de Jos*, București, 1994.

SEVEREANU 1936 – G. Severeanu, *Lampes en terre-cuite appartenant aux collections du Musée Municipal de Bucarest et du Dr. Severeano,* Bucureşti, Revista Muzeului şi a Pinacotecii Municipiului Bucureşti 2/1-2 (1936), p. 40-87.

SUCEVEANU 1982 – A. Suceveanu, *Histria VI. Les thermes romains,* București, 1982.

TALMAȚCHI & ȘOVA 2015 - G. Talmațchi, C. Șova, *Observații privind casa urbană romană târzie (*domus*) din provincia Scythia Minor și alte descoperiri arheologice din sectorul de sud-CI de la Tropaeum Traiani*, Peuce 13 (2015), p. 137-192.

TALMAȚCHI & ȘOVA 2016 - G. Talmațchi, C. Șova, *Despre cercetările arheologice din cartierul romano-bizantin (sector sud-C1) de la Tropaeum Traiani,* în: A. Panaite, R. Cârjan, C.

Căpiță (ed.), *Moesica et Christiana. Studies in Honour of professor Alexandru Barnea*, Brăila, 2016, p. 173-92.

TALMAȚCHI 2021 - G. Talmațchi, *Considerations regarding the Domus-type Roman urban house from Scythia Minor (4th-6th centuries AD)*, în: G. R. Tsetskhladze, Al. Avram, J. Hargrave (eds.), *The Greeks and Romans in the Black Sea and the Importance of the Pontic Region for the Graeco-Roman World (7th century BC-5th century AD), 20 Years On (1997-2017)*, Proceedings of the Sixth International Congress on Black Sea Antiquities (Constanţa – 18-22 September 2017), Oxford, 2021, p. 501-510.

TOPOLEANU 1996 – F. Topoleanu, *Halmyris - Un nouveau centre de production de lampes dans le nord de la Dobroudja (IIe- VIIe s.ap. J.-C.)*, RCRFActa 33 (1996), p. 91-94.

TOPOLEANU 2000 – F. Topoleanu, *Ceramica romană și romană–bizantină de la Halmyris (sec. I-VII d. Ch.)*, Tulcea, 2000.

TOPOLEANU 2012 – F. Topoleanu, *Lămpile antice din colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova - Ploieşti*, Ploieşti, 2012.

TUDOR 1948 – D. Tudor, *Sucidava III*, Dacia 11-12 (1945-1947), p. 145-208.

LIST OF ILLUSTRATION

Fig. 1. Tropaeum Traiani - general view of sector C;
Fig. 2. Tropaeum Traiani - view in detail of sector C;
Fig. 3. Lamps no. 1 – 4.;
Fig. 4. Lamps no. 5 – 10.

Fig. 1. Tropaeum Traiani - vedere generală sector C.

Fig. 2. Tropaeum Traiani - vedere de detaliu sector C.

Fig. 3. Opaițe nr. 1 – 4. (**Nr. 1** - *Dimensiuni păstrate*: D = 3.8 cm; **Nr. 2** - *Dimensiuni păstrate*: L = 6,5 cm; l = 3,7 cm; **Nr. 3** - *Dimensiuni*: L = 7,7 cm; l = 5,8 cm; H = 4,7 cm; h = 2,8 cm; Db = 3,4 cm; **Nr. 4** - *Dimensiuni*: L = 8,1 cm; l = 6,1 cm; H = 4,6 cm; h = 2,7 cm; Db = 3,1 cm).

Fig. 4. Opaițe nr. 5 – 10. (**Nr. 5** - Dimensiuni: L = 7,1 cm; l = 5,2 cm; H = 3,9; h = 2,5 cm; Db = 3,5 cm; **Nr.6** - Dimensiuni păstrate: L = 7 cm; l = 5,1 cm; H = 3,7 cm; h = 2,7 cm; **Nr. 7** - Dimensiuni: L = 6,7 cm; l = 5 cm; h = 2,5 cm; Db = 2,4 cm; **Nr. 8** - Dimensiuni păstrate: D = 3,1 cm; **Nr. 9** - *Dimensiuni*: D = 3 cm; **Nr. 10** – Dimensiuni păstrate: D = 3.8 cm).

UN LOT DE OPAIȚE DESCOPERIT LA CAPIDAVA (SECTOR CURTINELE A, B ȘI C)

Radu PETCU[*]
Ștefan Viorel GEORGESCU[*]
Ingrid PETCU-LEVEI[*]

Cuvinte-cheie: *Scythia, Capidava, opaițe, secolele V-VI p. Chr.*
Keywords: *Scythia, Capidava, oil lamps, 5th-6th centuries AD.*

Rezumat: *În articolul de față autorii prezintă un lot de 15 opaițe aflate în colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța, descoperite la Capidava în anul 2015 cu ocazia proiectului de restaurare a cetății. Lotul se împarte în șase categorii (13 opaițe) foarte bine cunoscute în lumea romană târzie și bizantină timpurie din Scythia precum și în provinciile vecine. În a șaptea categorie,* varia, *au fost introduse două fragmente care nu au putut fi încadrate tipologic. Raportul dintre importuri și producția provincială/locală este destul de inechitabil, ponderea fiind mai mare pentru centrele locale. Este important de menționat că multe dintre lămpi sunt imitații locale după bine cunoscutele tipuri originare din Asia Mică de la Milet și Efes, sau din zona Africii de Nord, cu centrele din Egipt și Tunisia. Comerțul înfloritor, dar în special schimburile de bunuri de tip* annona *specifice secolului al VI-lea p. Chr. pentru* quaestura Iustiniana exercitus, *se pot observa și în materialul prezentat în studiul de față.*

Abstract: *In the present study, the authors present a batch of 15 clay oil lamps from the collection of the Museum of National History and Archeology in Constanța, discovered at Capidava in 2015 during the restoration project of the site. The lot is divided into six categories (13 lamps) very well known in the late Roman and early Byzantine times in the province of Scythia, as well as in the neighboring provinces. In the seventh category,*

[*] Radu PETCU: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța radupetcuarheo@gmail.com;
[*] Ștefan Viorel GEORGESCU: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța viorel.stefan.g@gmail.com;
[*] Ingrid PETCU-LEVEI: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța ingridpetculevei@gmail.com.

varia, *two fragments were introduced that could not be classified typologically. The ratio of imports to provincial/local production is rather inequitable, with the weight being higher for local centres. It is important to note that many of the lamps are local imitations of the well-known types originating in Asia Minor from Miletus and Ephesus, or from the North African area, with centers in Egypt and Tunisia. The flourishing trade, but especially the exchanges of* annona*-type goods specific to the 6th century AD for the* quaestura Iustiniana exercitus, *can also be observed in the material presented in the present study.*

Introducere

Localizată între Cernavodă și comuna Topalu, în județul Constanța (România), Capidava este una dintre cele mai importante fortificații ale *limes*-ului dunărean Roman. Fondat în timpul împăratului Traian[1], castrul are o evoluție neîntreruptă până în epocă romană târzie, bucurându-se de o reală înflorire mai ales în epoca bizantină tipurie[2]. Fortificația s-a numărat printre punctele cheie de pe *limes*, datorită amplasării ei în dreptul unui vad de trecere al fluviului[3], cât și a poziției sale strategice la intersecția drumurilor romane care făceau legătura între Dunăre și Pont[4]. De-a lungul secolelor s-a dezvoltat atât ca centru militar, cât și civil, economic și administrativ[5]. La importanța militară şi economică a Capidavei se adaugă, în epoca Dominatului, și cea religioasă, aceasta devenind un nucleu creștin[6].

Cercetările arheologice efectuate în anul 2015 cu ocazia proiectului de restaurare a cetății, au scos la lumină o cantitate diversificată și bogată de material arheologic. Dintre aceste descoperiri dorim să prezentăm aici un lot de 15 opaițe, întregi și fragmentare, aflate în colecția Muzeului de Istorie și Arheologie din Constanța și provenite din săpăturile efectuate pe curtinele A, B și C (**Fig. 1**). Pentru introducerea în circuitul turistic a sitului, unul dintre scopurile principale era de a restaura şi reconstitui zidul de incintă cât şi turnurile de apărare. Din aceste motive, cercetarea arheologică s-a desfășurat în interiorul fortificației, de-a lungul zidului de apărare, cu scopul de a degaja paramentul interior al incintei, pe toată lungimea ei[7].

Curtinele A și B

Lucrările au debutat pe latura de NV a cetății, respectiv pe curtinele A şi B și turnurile 1 și 2, zonă denumită convențional *Sectorul I.* Anul 2015 a fost un prilej foarte bun de a relua săpăturilor în acest sector, care ieşise din atenţia specialiştilor în ultima perioadă de timp, din cauza resurselor financiare limitate

[1] RAȚIU & STOIAN 2014, p. 320.
[2] ACHIM & OPRIȘ 2010, p. 523.
[3] RAȚIU & STOIAN 2014, p. 321.
[4] FLORESCU, FLORESCU & DIACONU 1958, p. 11.
[5] STOIAN 1962, p. 234-235; SUCEVEANU 1977 p. 140; COVACEF 2009, p. 468.
[6] VULPE & BARNEA, 1968, p. 383.
[7] OPRIȘ 2016, p. 131-133.

de care a dispus şantierul arheologic[8]. Cercetările în *Sectorul I* au fost efectuate în diferite perioade de timp, când au fost dezvelite în întregime curtinele aferente, precum și turnurile 1 și 2. *Intra muros,* săpăturile s-au concentrat într-o mare măsură asupra structurilor de locuire medio-bizantine, dar și asupra celor bizantine timpurii și romane târzii, acolo unde a fost cazul[9]. Prin urmare, cercetările arheologice de pe curtinele A și B s-au desfășurat în 9 carouri, respectiv de la O-51 până la U-51. Metodologia de cercetare aleasă a fost cea a carourilor de 5 x 5 m, de-a lungul incintei, ele fiind conform planului general și al caroiajului alfanumeric întocmit în anii 1950[10]. Astfel săpătura s-a desfășurat în tehnica tablei de șah, cu martori stratigrafici pentru o mai bună corelare și înțelegere a situației din aceea parte a cetății. În funcție de contextele întâlnite s-a luat hotărarea opririi pe anumite situații relevante pentru urbanistica sectorului, precum și conservarea *in situ* a unor contexte unice sau rar întâlnite pentru Capidava. În cea mai mare parte cercetarea s-a desfășurat în nivelurile de locuire romano-bizantine datate în secolele V-VI p. Chr.[11]

Rezultatele campaniei din anul 2015 din *Sectorul I* au oferit situații arheologice inedite. Conform interpretărilor au fost identificate trei niveluri clare de locuire. Succesiunea straturilor descriu o reconfigurare a spațiul intra muran, o recompartimentare și o refacere a ansamblului urbanistic. ***Primul nivel*** corespunde secolului al VI-lea p. Chr., fapt confirmat de materialul arheologic descoperit. Din punct de vedere arhitectural se păstrează vechile clădiri din secolul precedent, dar este vizibilă o modificare a structurii lor, considerabil mai neglijentă. Pentru această fază, se folosesc suprastructuri construite din materiale perisabile precum chirpici și lemn. ***Nivelul al II-lea*** se încadrează cronologic în secolul al V-lea p. Chr., fiind o perioadă de reamenajare a spațiului interior al cetății. ***Nivelul al III-lea*** corespunde unei faze mai timpurii care se caracterizează printr-un plan urbanistic total diferit de ceea ce este cunoscut pentru perioada secolelor V-VI p. Chr. Identificarea amprentelor unor ziduri demantelate confirmă existența unui nivel cu o planimetrie diferită, probabil contemporană cu ridicarea zidului de incintă[12]. Construirea incintei vizibile astăzi, precum și a turnului 1 s-a produs undeva în secolele III-IV p. Chr.[13] Un *terminus post quem* a unei intervenții asupra turnului, o refacere (?), este dat de o monedă de pe vremea împăratului Constantius al II-lea (324-362 p. Chr.) descoperită în mortarul zidurilor[14]. În sprijinul celor descrise mai sus contribuie și rezultatele sondajului efectuat în anul 2015 la intrarea în turnul 1. Restaurarea şi înălţarea incintei a atras de la sine demontarea şapei de ciment turnate în anii 1950 pentru protejarea sistenului de fortificație. Demontând şapa din dreptul intrării în turn, s-a constatat că vechile

[8] OPRIȘ, DUCA & PETCU 2016, p. 136-137.

[9] FLORESCU, FLORESCU & DIACONU 1958, p. 28-45; FLORESCU, FLORESCU & CEACALOPOL 1961, p. 571-572; FLORESCU, FLORESCU & CEACALOPOL 1962, p. 693-694; FLORESCU *et alii* 2003, p. 71-72; FLORESCU *et alii* 2004, p. 66-67; OPRIȘ *et alii* 2009, p. 83; DUCA 2015, p. 176; PETCU & GEORGESCU 2017, p. 152.

[10] FLORESCU & CHELUȚĂ-GEORGHESCU 1974, p. 417.

[11] OPRIȘ, DUCA & PETCU 2016, p. 137.

[12] OPRIȘ, DUCA & PETCU 2016, p. 139.

[13] OPRIȘ & RAȚIU 2019, p. 131.

[14] FLORESCU, FLORESCU & DIACONU 1958, p. 39.

săpături nu ajunseseră pe pragul original de acces al acestuia. S-a luat hotarârea de trasare a unui sondaj de control din interiorul caroului S-51 perpendicular pe intrarea în turn (**Fig 2**). Pornind de la nivelul pragului supraînălţat, sondajul a avut rolul de a observa stratigrafic relația turnului cu interiorul cetăţii şi eventualele faze cronologice. Prin urmare s-au putut observa două faze de folosire a accesului în turn: ***Faza originală*** a intrării formată dintr-o şapă de mortar, construită odată cu ridicarea incintei; în faza inițială pragul era la nivelul zidurilor demantelate (Nivelul III), care indicau o planimetrie diferită decât cea vizibilă astăzi (**Fig. 3**); ***Faza a doua*** se afla la nivelul pragului actual, din el pornind o podea de lut galben, continuându-se în interiorul cetății cu nivelul de călcare din a doua jumătate a secolului al VI-lea p. Chr.[15]

Curtina C

Studierea Curtinei C a ieșit din atenția specialiștilor după începerea săpăturilor la basilica din colțul de nord al cetății de la Capidava[16]. Pe lângă basilică, în trecut, săpăturile arheologice şi-au îndreptat atenţia cercetării nivelurilor de locuire medio-bizantine (sec. X-XI p. Chr.), straturile romane târzii fiind nestudiate, cu excepția unei porțiuni din edificiul **C 1**, cercetată în trecut printr-o secțiune de 5 x 2 m. Suprafaţa investigată în campania din anul 2015 a fost de aproximativ 40 mp, împărțită în 3 carouri de 5 x 2,5 m (carourile J 53 – J 54 – J 55). Cercetarea a avut ca scop, dezvelirea treptelor de acces de pe zidul incintă cât și a canalului de evacuare a apei pluviale de sub trepte. După cum s-a procedat și în alte cazuri, în funcţie de situațiile arheologice întâlnite, a fost luată hotărârea opririi pe anumite contexte relevante şi importante pentru situaţia urbanistică şi stratigrafică a cetății. Săpătura s-a efectuat în cea mai mare parte în straturile de locuire romane târzii și bizantine timpurii, cuprinse între secolele IV-VI p. Chr. Cantitatea considerabilă de material descoperit este ilustrată prin ceramică, material osteologic, numismatic, dar și prin piese mărunte. Toate tipurile de obiecte descoperite sunt factorii care ne indică un grad ridicat de activitate domestică desfășurată în această parte a fortificației. Un alt reper care nu trebuie trecut cu vederea, este că ne aflăm în proximitatea basilicii. Astfel putem adminte, desigur cu rezervele de rigoare, că edificiul **C 1** ar putea fi în strânsă legătură cu biserica[17].

În continuare vom prezenta pe scurt cele trei contexte arheologice în care au fost descoperite 10 dintre opaițele pe care le prezentam în studiul de față:

Edificiul C 1 (**Fig. 4**) - este alipit incintei și corespunde carourilor J 54 – J 55; este de formă dreptunghiulară și are ca dimensiuni aproximativ 6,50 m de-a lungul incintei pe 5 m în interiorul cetății, cu o grosime a celor trei ziduri care variază între 0,60 și 0,65 m. Din punct de vedere stratigrafic în zona celor două carouri J 54 - J 55, care reprezintă interiorul camerei C1, au fost identificate până în momentul de față trei niveluri de locuire datate în perioadă romano-bizantină (sec. V-VI p. Chr.) și medio-bizantină (sec XI p. Chr.)[18].

[15] OPRIȘ, DUCA & PETCU 2016, p. 138.
[16] ACHIM & OPRIȘ 2010, p. 523-531; IAȚCU 2012, p. 54-55.
[17] PETCU *et alii* 2016, p. 140.
[18] PETCU *et alii* 2016, p. 140.

Treptele de acces pe Curtina C (**Fig. 5**) - Identificate încă din campaniile anterioare și trecute pe planul de situație al cetății, ele nu apar menționate în monografia, din anul 1958, dedicată sitului, Capidava I[19]. Acest lucru s-a datorat probabil suprapunerii lor, cât și a întregii *Curtine C* de către zidul fortificației medievale din secolul al X- lea p. Chr.[20] Deși se poate spune cu siguranță că au fost folosite în secolul al VI-lea p. Chr., momentul construcției lor rămâne incert. Ca ipoteză de lucru, considerăm că au fost amenajate odată cu reconfigurarea spațiului interior în cetate, atunci când este construită basilica în prima jumate a secolului al VI-lea p. Chr. Utilitatea și necesitatea lor s-a datorat opturării intrării în turnul de colț (turnul nr. 2). Astfel permiteau accesul pe drumul de rond de pe zidul de incintă. Sistemul de trepte este amenajat în grosimea incintei, reducând lățimea acesteia de la 2,90 m la aproximativ 2,10 m. Au fost identificate două perechi a câte 4 trepte în oglindă; care pornesc în direcții opuse. Treptele sunt făcute din blocuri de calcar de diferite dimensiuni, cu un sistem de egalizare prin cărămizi prinse cu mortar. Ceea ce se poate observa este că atât treptele cât și incinta din dreptul lor, au suferit reparații. Pe lespedea de prag a fost descoperit un opaiț (**cat. 9/50.978**) datat în a doua jumătate a secolului al VI-lea p. Chr., lucru ce confirmă funcționalitatea lor în perioada respectivă[21]. Analogii pentru trepte de acces pe zidul de incintă se regăsesc și în alte fortificații din *Scythia* - Ulmetum[22], Histria[23] sau (L)Ibida[24].

Canalul de evacuare a apei (**Fig. 6**) - Gura de scurgere a canalului de pe partea exterioară a curtinei a fost identifică de către Grigore Florescu, care semnala că la jumătatea curtinei C, se află o gură de canal lucrată dintr-un altar funerar cu inscripție; acesta fost extras punându-se o altă piatră în locul lui pe post de jgheab[25].

În interiorul fortificației, canalul a fost conturat în caroul J 53 la adâncimea de –1,85 m față de basilică. Din punct de vedere cronologic au fost identificate trei faze de utilizare: **1.** Sec. IV p. Chr. - momentul de construcție și de amenajare, odată cu ridicarea incintei la începutul secolului al IV-lea p. Chr. În faza inițială canalul era alcătuit din trei componente: canalul propiu-zis, bazinul de colectare a apei și gura de scurgere, formată dintr-o placă de marmură refolosită, probabil tot o piesă funerară sau votivă. **2.** Sfârșitul secolului al IV-lea - secolul al V-lea p. Chr.; coincide cu o reamenajare a planului urbanistic intern al cetății. Din punct de vedere constructiv, canalul se prelungește spre incintă, iar bazinul se restrânge. Această reamenajare se poate observa în teren printr-un stat gros de lut galben care acoperă și sigilează, clădirile datate în secolul al IV-lea p. Chr. **3.** Secolul al VI-lea p. Chr. - canalul inițial și bazinul se colmatează. Funcția acestuia

[19] FLORESCU, FLORESCU & DIACONU 1958, *passim*.
[20] Pentru traseul incintei feudale timpurii, vezi *Capidava* vol. I, plan general I.
[21] PETCU *et alii* 2016, p. 141.
[22] PÂRVAN 1912, pl. VII, fig, 1 și 2.
[23] FLORESCU & CANTACUZINO, 1954, p. 288, fig. 124.
[24] APARASCHIVEI *et alii* 2011, p. 131-132.
[25] FLORESCU, FLORESCU & DIACONU 1958, p. 56.

este îndeplinită de o rigolă care folosea aceași gură de evacuare din incintă. Umplutura rigolei este formată dintr-un strat cenușos pigmentat cu cărbune[26].

Descriere, încadrare tipologică și cronologică

Opaițele de lut precum și cele de bronz au făcut parte dintre obiectele care au stat la baza cronologiei antice din Dobrogea. Această situație se datorează în primul rând cantității apreciabile în care ele au fost găsite în context în toate centrele urbane și militare de pe teritoriul provinciei[27], dar și faptului că o bună parte dintre acestea sunt parte a unor complexe datate. Prin urmare, opaițele sunt importante din punct de vedere al informației cronologice pe care o oferă.

Pe lângă acest aspect, ele contribuie și la cunoașterea contactelor economice și culturale dintr-o anumită așezare/ teritoriu/ provincie[28]. Spre deosebire însă de amfore, opaițele nu au fost în centrul atenției specialiștilor preocupați de istoria economiei regiunilor balcanice din timpul Antichității târzii. Cert este că o producție locală exista[29]; studiul acesteia a permis identificarea anumitor tipare și preferințe. Pe teritoriul provinciei producția este indicată prin descoperirea mai multor tipare în diferite așezări așa cum sunt Tomis[30], Ulmetum[31]. La Halmyris au fost descoperite serii, alcătuite din două sau mai multe opaițe cu aceleași defecte de fabricație datorate mai multor tipare folosite în atelierul care probabil fucționa aici[32].

Pe lângă producția locală, provincială, au fost descoperite și importuri care provin din mai multe zone ale Imperiului, în funcție de perioada în care acestea au fost datate. Pentru perioada târzie, răspândirea opaițelor africane și grecești este pusă pe seama comerțului, în timp ce pentru o altă categorie foarte cunoscută, opaițele dunărene, responsabilă pentru difuzare este *annona*. După cum se știe, în perioada respectivă comerțul era limitat la zona de coastă, fiind susținut de transportul pe mare, iar *annona* era destinată provinciilor care au trecut prin refomele administrative din prima jumătate a secolului al VI-lea p. Chr. Desființarea instituției annonei militare, va însemna, din multe puncte de vedere, sfârșitul circulației pentru acest tip de opaițe[33].

Cu toate acestea și deși sunt o categorie specială a materialului ceramic studiat la Capidava[34], opaițele nu au beneficiat încă de un studiu amănunțit, unitar. Una dintre cele mai recente contribuții se află în monografia dedicată ceramicii romane târzii și paleobizantine de la Capidava publicată în anul 2003. Aici, I. C. Opriș amintește că dintr-un număr de aproape 200 de exemplare, întregi și fragmentare, a inclus în catalog 48 de piese pe care le-a împărțit în 11 categorii[35].

---

[26] PETCU *et alii* 2016, p. 141.

[27] PETCU 2016, p. 173.

[28] COVACEF & CORBU 1991, p. 287.

[29] CURTA 2017, p.161-162; GEORGESCU 2016, p. 158-162.

[30] ICONOMU 1976, p. 135-146.

[31] PÂRVAN 1913, Pl. XXX/Fig. 2/ 8.

[32] TOPOLEANU 2000, p. 211-214.

[33] CURTA 2017, p. 223.

[34] MATEI 1988-1989, p. 128-129/Fig. 9,7 – 9,11; COVACEF & CORBU 1991, p. 287-297; COVACEF 1993, p. 245-251; OPRIȘ 2003, p. 163-175; OPRIȘ & RAȚIU 2015, p. 29/6; OPRIȘ & RAȚIU 2017, p. 106-112; PETCU & GEORGESCU 2017, p. 151-158; OPRIȘ & RAȚIU 2018, Fig. 7 & 8.

[35] OPRIȘ 2003, p. 164.

Cercetările arheologice amănunțite de care a beneficiat cetatea, după realizarea acestei monografii și implicit apariția unui număr de piese noi, ne-a condus la prezentul demers, în care dorim să introducem într-o tipologie acceptată, piesele apărute în cercetările din anul 2015.

Prin urmare, deși nu suntem foarte aproape de dezideratul de a realiza un studiu unitar care să cuprindă toate sau cea mai mare a pieselor descoperite la Capidava, suntem de acord că fiecare descoperire nouă îmbogățește tipologiile deja cunoscute sau poate adăuga alte tipuri noi celor deja studiate[36].

Astfel, pe baza unor tipologii deja consacrate, vom încerca să departajăm cele 15 piese descoperite la Capidava în zona curtinelor A, B și C și prin urmare să readucem în discuție situația economică și socială din fortificația de aici.

I. ***KUZMANOV 1992, tip XLI.***

Originea acestui tip este greu de stabilit. Piese cu forma ciocului „lanceolat" au fost descoperite în special de-a lungul Dunării la Sucidava-Celei[37], Durostorum[38], Sucidava Moesica-Izvoarele[39], Noviodunum[40], dar și în așezările din interiorul provinciei, precum Zaldapa[41]. Pentru că foarte multe opaițe cu trei ciocuri au fost descoperite la Durostorum, se poate presupune existența unui atelier aici, prin urmare se poate atribui o origine provincială, respectiv dunăreană[42].

Opaițele din această categorie sunt lucrate la roată dintr-o pastă semifină. Ele au o formă rotundă, discul concav, cu orificiul de alimentare în centru. Din bordura înclinată sunt „trase" unul sau mai multe ciocuri. Baza este circulară, iar toarta prinsă de bordură.

Pe baza analogiilor, dar și a contextelor de decoperire, cronologia acestor piese începe în secolul al IV-lea și continuă inclusiv în secolul V p. Chr.

1. Inv. 50.621 (Fig. 7/1) – Opaiț *trilychnis*. Caroul Ș 51 (în dreptul turnului 1) descoperit pe nivelul de secol V. *Dimensiuni*: L= 9,60 cm; l= 8,70 cm; h= 3,10 cm;

Piesa a fost lucrată la roată dintr-o pastă gălbuie, semifină în amestec cu pietricele și granule de calcar. Bazinul este rotund, discul concav cu orificiul de alimentare larg în centru. Bordura este înclinată, iar din aceasta pornesc trei ciocuri de formă eliptică dispuse în unghi de 90° unul față de celălalt. Baza este rotundă și plată. Toarta spartă era prinsă de bordură diametral opus față de ciocul din centru. Piesa prezintă urme de ardere datorită folosirii.

Analogii: ELEFTERESCU 2016, p. 127-128, nr. 38, fig. 38; TOPOLEANU & CROITORU 2015, p. 160-163, nr. 45; KUZMANOV 1992, tip XLI, p. 47,

[36] COVACEF & CORBU 1991, p. 287.

[37] TUDOR 1948, p. 167-168, nr. 3, fig. 19/1.

[38] KUZMANOV & BĂČVAROV 1986, p. 61, nr. 148, pl. XIX; TOPOLEANU & CROITORU 2015, p. 160-163, nr. 45.

[39] ELEFTERESCU 2016, p. 127-128, nr. 38, fig. 38.

[40] BAUMANN 2009, tip XVII, p. 256, nr. 127, pl. 10 (cum un singur cioc).

[41] VASILČIN 1976, p. 116, nr. 20, pl. III/20.

[42] ELEFTERESCU 2016, p. 131.

varianta 1, nr. 357; KUZMANOV & BĂČVAROV 1986, p. 61, nr. 148, pl. XIX; VASILČIN 1976, p. 116, nr. 20, pl. III/20; TUDOR 1948, p. 167-168, nr. 3, fig. 19/1.

Datare: sec. V p. Chr.

II. ICONOMU 1967 tip XXVII.

Opaițele din această categorie sunt considerate de origine micro-asiatică, prevenite de la Milet[43]. În zona pontică, analogii pentru piesele noastre întâlnim la Tomis[44], Callatis[45], Carsium[46]. Încadrarea cronologică este în secolul al V-lea p. Chr.[47]

Piese din acest tip sunt de dimensiuni relativ mici, cu corpul ovoidal; în prelungurea corpului se află ciocul rotund. Bordura decorată cu globule circulare sau motive vegetale este delimitată de disc prin cercuri concentrice imprimate. Discul mic rotund poate avea un decor în relief cu personaje umane sau figuri de animale. Baza este rotundă și uneori este imprimată ștampila producătorului.

2. Inv. 50.983 (Fig. 7/2) – Opaiț – fragment bordură. Martor caroul J 53/ J 54 (curtina C), adâncime -1,25/-1,45m, pământ cenușos pigmentat cu cărbune. Descoperit în apropierea treptelor de acces pe curtina C. *Dimensiuni*: L = 5,1 cm.

Pastă fină de culoare gălbui este în amestec cu granule de calcar alb. Păstrează urmele de la angoba de culoare brună. Piesa este fragmentară; se mai păstrează doar bordura decorată cu un șir de globule circulare reliefate și limitată de disc prin trei cercuri concentrice.

Analogii: ICONOMU 1967, p. 25, 133, nr. 687, fig. 156. Tip XXVII; MENZEL 1954, p. 94-98, Abb. 80/2,6,9,10.

Datare: secolul al V-lea.

3. Inv. 50.981 (Fig. 7/3) – Opaiț – fragmentar. Caroul J 54 (curtina C), interior cameră **C1**, nivel de distrugere format din cenușă, lut galben și arsură, adâncime -0.75m. *Dimensiuni*: L = 5 cm.

Pasta este fină, cu mică și granule de calcar. Culoare este cafeniu-gălbui. Se mai păstrează doar partea din spate a bazinului cu toarta lamelară prinsă de bordură și o parte din disc, cu un decor pe care slab se mai distinge un personaj (?).

După formă și aspect propunem încadrarea acestei piese în tipul enunțat.

Analogii: ICONOMU 1967, p. 25, 133, nr. 687, fig. 156. Tip XXVII; MENZEL 1954, p. 94-98, Abb. 80/2,6,9,10.

Datare: sec.V p. Chr.

III. ICONOMU 1967 tip XXIX; HAYES 1972 tip II;

Printre cele mai răspândite opaițe de epocă romană târzie se numără și opaițele nord-africane. Denumirea adoptată de către majoritatea cercetătorilor, a fost influențată de numărul mare al tiparelor descoperite în Egipt și Tunisia[48]. Pe

[43] MENZEL 1954, p. 94-98.
[44] ICONOMU 1967, p. 133, nr. 686-687, fig. 156.
[45] ICONOMU 1967, p. 134, nr. 695.
[46] ICONOMU 1967, p. 134, nr. 697.
[47] MENZEL 1954, p. 94-98.
[48] TOPOLEANU 2012, p. 187; MENZEL 1969, p. 90.

teritoriul Schythiei, astfel de piese au mai fost descoperite la Tomis[49], Callatis[50] și Halmyris[51].

Lucrate în tipare de bună calitate din pastă fină de culoare cărămiziu roșiatică, piesele au corpul piriform cu ciocul în prelungire. Discul este rotund, decorat cu simboluri creștine, personaje umane sau animale și este delimitat de bordură printr-o nervură ce se prelungește pe cioc și formează un canal cu laturile paralele. Bordura este plată și decorată cu simboluri geometrice sau motive vegetale. Toarta este scurtă, lamelară, ascuțită la vârf prelungindu-se pe valva inferioară sub forma unei nervuri ce se unește cu baza rotundă delimitată de o nervură circulară.

Din punct de vedere cronologic, acest tip de lămpi începe să fie produs din a doua jumătate a secolului al IV-lea și continuă pe tot parcursul secolului următor.[52]

Piesa descoperită la Capidava este de o calitate foarte bună, ceea ce ne face să o încadrăm ca import. Între lămpile prezentate de noi se remarcă piesa **cat. 4/50.976**, care are un decor cu un iepure și a fost produsă probabil undeva pe teritoriul Tunisiei de azi.

4. Inv. 50.976 (Fig. 7/4) – Opaiț *monolychnis*. Caroul Ș 51(în dreptul turnului 1), zona 1, descoperit pe o podea datată în secolul al V- lea p. Chr. *Dimensiuni*: L = 10,8 cm; l = 6,5 cm; H = 4 cm; h = 2,9 cm; Dd = 3,1 cm; Db = 3,7 cm.

Opaițul a fost lucrat în tipar, dintr-o pastă fină în amestec cu mică. Culoare este cărămizie. Ciocul este spart parțial, iar bazinul este piriform. Discul este plat, circular, cu două orificii de alimentare dispuse lateral și decorat cu un iepure în fugă. Discul este încadrat de o nervură reliefată care se deschide în dreptul ciocului și formează un canal cu laturi paralele. Bordură este decorată cu o serie de motive triunghiulare pe care sunt stilizate crenguțe de pin. Baza rotundă, delimitată de o nervură circulară, prezintă în centru sub forma de marcă două cercuri concentrice imprimate. Apucătoarea lamelară, ascuțită în partea superioară, se prelungește pe valva inferioară până în apropierea bazei. Piesa prezintă urme de ardere pe cioc.

Analogii: BUBIC 2011, p. 283, nr. 85, pl. 10; TOPOLEANU 2012, p. 189-190, nr. 112, pl. XIV; CHRZANOVSKI & ZUHRAVLEV 1998, p. 160-161, nr. 97-98; ENNABLI 1976, p. 104-106, nr. 403, 410, 411, pl. XX-XXI; PAPUC 1976, p. 204, nr. 11, 12, fig. 3/3, fig. 6/1; ICONOMU 1967, p. 138, nr. 715, fig, 51; PERLZWEIG 1961, p. 175, nr. 2409, pl. 38.

Datare: sec. V p.Chr.

5. Inv. 50.980 (Fig. 7/5) – Fragment opaiț, caroul J 54 (curtina C), exterior cameră **C1** (spre sud), langă zidul de incintă; strat brun cenușiu amestecat cu multă cenușă (nivelare); adâncime -1.14m. *Dimensiuni*: L= 4.8 cm;

Pastă fină de culoare cărămizie cu mică. Se mai păstrează doar o mică parte din bordura decorată cu cercuri concentrice în relief.

[49] ICONOMU 1967, p. 26; PAPUC 1976, p. 201-205; TOPOLEANU 2012, p. 189-190, nr. 112.
[50] TOPOLEANU & CROITORU 2015, p. 164-167, nr. 46.
[51] TOPOLEANU 2000, p. 189-194, nr. 487-501.
[52] ICONOMU 1967, p. 26; BUBIC 2011, p. 283, nr. 85.

Analogii: BUBIC 2011, p. 251, nr. 14, pl. 2; ICONOMU 1967, p. 139, nr. 719, fig. 161.
Datare: sec. IV-V p. Chr.

IV. ICONOMU 1967 tip XXIX;

Următoarele trei lămpi pe care le prezentăm în catalogul de față sunt de producție locală după influențe nord-africane. Datorită popularității destul de mari, lămpile nord-africane s-au răspândit în întreaga lume romană și au fost copiate în ateliere provinciale locale[53]. Aici au fost produse în diferite variante, dar care au păstrat în general forma și aspectul celor după care au fost copiate[54]. La imitații provinciale calitatea este scăzută vizibil, față de cele africane. Astfel bordura este decorată cu linii radiale sau frânte, iar discul prezintă uneori motive geometrice.

Acest tip de lămpi este întâlnit în așezările din Schythia: la Tomis[55], Callatis[56] si Halmyris[57].

Cronologic evoluția lor începe încă de la sfârșitul secolului al IV-lea p. Chr. și continuă până la începutul secolului VII p. Chr.

6. Inv. 50.975 (Fig. 8/6) – Opait *monolychnis*. Caroul S 51 (în dreptul turnului 1). *Dimensiuni*: L = 9,6 cm; l = 6,6 cm; H = 4,4 cm; h = 3 cm; Dd = 2,7 cm; Db = 2,7 cm.

Lampa este modelată în tipar din pastă fină cu granule și pietricele de calcar alb. Culoare este gălbuie-deschisă, iar în anumite locuri se mai păstrează parțial urme de angobă brun-cărămizie. Bazinul are un aspect oval, discul mic, rotund cu orificiul de alimentare de formă dreptunghiulară în centru. Discul este încadrat de o nervură reliefată care se deschide în dreptul ciocului, formând un canal cu laturile paralele. Bordura decorată cu linii radiale este mărginită la exterior de o nervură reliefată. Toarta este lamelară, iar baza rotundă a fost delimitată de o nervură circulară. Piesa prezintă pe cioc urme de folosire.

Analogii: ELEFTERESCU 2016, p. 115-116, nr. 16, fig. 16; TOPOLEANU 2000, p. 204-205, nr. 527, 530, pl. LXV, LXVI; CHRZANOVSKI & ZUHRAVLEV 1998, p. 160-161, nr. 99; ICONOMU 1967, p. 27-28, 142, nr. 736, fig. 56.

Datare: secolul V - prima jumătate a sec. VI p. Chr.

7. Inv. 50.982 (Fig. 8/7)– Opaiț fragmentar. Caroul J 55 (curtina C), interior cameră C1, strat brun cenușiu amestecat cu multă cenușă; adâncime - 0.86 m. Se mai păstrează doar partea din spate a lămpii. *Dimensiuni*: 5,8 cm.

Opaiț modelat în tipar din pastă fină de culoare gălbuie-cărămizie, în amestec cu mică și granule de calcar alb. Bordura, decorată cu linii radiale,

[53] TOPOLEANU & CROITORU 2015, p. 166; PERLZWEIG 1961, p. 9-10;
[54] TOPOLEANU 2000, p. 188.
[55] ICONOMU 1967, p. 27 - 28, 140-142.
[56] TOPOLEANU & CROITORU 2015, p. 164-167, nr. 46.
[57] TOPOLEANU 2000, p. 204-205, nr. 527, 530, pl. LXV, LXVI.

este mărginită la exterior cât și spre disc de o nervură reliefată. Toarta este lamelară. Baza rotundă, plată este delimitată de o nervură circulară.

Analogii: ELEFTERESCU 2016, p. 115-116, nr. 16, fig. 16; TOPOLEANU 2000, p. 204-205, nr. 527, 530, 481, pl. LXV, LXVI; CHRZANOVSKI & ZUHRAVLEV 1998, p. 160-161, nr. 99; ICONOMU 1967, p. 27-28, 142, nr. 736, fig. 56.

Datare: secolul V - prima jumătate a sec. VI p. Chr.

8. Inv. 50.977 (Fig. 8/8)– Opaiț *monolychnis*, caroul O 51 (curtina B), în interiorul camerei C3, în nivelul de secol V p. Chr. *Dimensiuni*: L = 10 cm; l = 6 cm; H = 5 cm; h = 3,2 cm; Dd = 3,1 cm; Db = 2.7 cm.

Modelat în tipar din pastă grosieră, cărămizie cu granule și pietricele de calcar alb. Bazinul este piriform; discul este plat, circular și spart parțial; orificiul de alimentare este în centru, este încadrat de o nervură reliefată care se deschide în dreptul ciocului formând un canal cu laturi paralele. Bordură este decorată cu crenguțe de brad; decorul este slab vizibil. Baza este concavă și delimitată de o nervură circulară. Piesa prezintă urme de folosire.

Analogii: TOPOLEANU & CROITORU 2015, p. 164-167, nr. 46; TOPOLEANU 2000, p. 204-205, nr. 527, 530, 481, pl. LXV, LXVI; CHRZANOVSKI & ZUHRAVLEV 1998, p. 160-161, nr. 99; BAILEY 1988, 193, Q 1747, pl. 19; ICONOMU 1967, p. 27-28, 140-141, nr. 728-733, fig. 55, 161.

Datare: a doua jumătate a sec. V-lea p. Chr.

V. ICONOMU 1967, tip XXX/XXXIII; HAYES 1992, TIP 11, KUZMANOV 1992, tip XXXVI; TOPOLEANU 2012, cat. 115-124, OPRIȘ 2003, nr. 395-424.

Originea acestor lămpi este zona microasiatică, ele fiind produse începând cu secolul al V-lea la Efes și Milet[58]. Au fost clasificate de-a lungul timpului ca fiind opaițe cu bordura lată și disc cordiform, lămpi bizantine, balcanice, iustiniene, dunărene sau de tip Sarachane[59]. În Scythia, astfel de lămpi au mai fost descoperite la Capidava[60], Tomis[61], Histria[62], Halmyris[63] și Noviodunum[64].

Opaițele încadrate în acest tip au corpul piriform. Bordura înclinată și decorată cu diverse motive geometrice este delimitată de bazin printr-o nervură circulară ce se prelungește peste orificiul de ardere, formând un canal pe cioc. Uneori, pentru imitațiile locale, în interiorul canalului dintre disc și orificiul de ardere este întâlnit simbolul crucii grecești. Discul este cordiform, iar toarta înaltă, prinsă oblic pe bordură, poate fi simplă sau decorată cu motive antropomorfe, zoomorfe, geometrice sau simboluri creștine.

[58] TOPOLEANU 2000, p. 183.

[59] TOPOLEANU 2012, p. 193.

[60] COVACEF & CORBU 1991, p. 288-289, tip I, var. 1, fig. 1-3; OPRIȘ 2003, p. 171, nr. 395-424, pl. LIX-LXII.

[61] ICONOMU 1967, p. 27-30, p. 139-141, nr. 723, 725, 726, 735, fig. 54, 56, 57, 58, 162, 163, 180, 184, 187.

[62] BĂDESCU & BOTTEZ 2014, nr. 110; p. 231, nr.13, pl. 3-4/13.

[63] TOPOLEANU 2000, p. 183-189.

[64] BAUMANN 2009, p. 260, no. 140, p. 296, Fig. 18/140 bis, Pl. 3/140.

Datorită popularității tipului, lămpile au fost copiate în centre locale unde calitatea execuției lor scade[65].

Lămpile de acest tip au fost folosite începând cu secolul al V-lea până la începutul secolului al VII-lea p.Chr.

9. Inv. 50.978 (Fig. 9/9)– Opaiț *monolychnis*, vârful ciocului spart aflat în martorul caroului J 53/ J 54 (curtina C), adâncime -1,50/-1,55m; pământ cenușos, pigmentat cu cărbune. Descoperit în apropierea treptelor de acces ale curtinei C.

Dimensiuni: L = 9 cm; l = 7,3 cm; H = 5,1 cm; h = 3,1 cm; Dd = 3,7 cm; Db = 3,4 cm.

Pastă este fină de culoare gălbui cu granule de calcar. Bazinul este piriform. Discul plat, este decorat cu patru semiove duble, dispuse simetric în jurul orificiului de alimentare, sugerând un aspect de floare sau cruce. Bordura înclinată, decorată cu linii scurte dispuse radial, este delimitată de disc prin două nervuri. Prima dintre acestea se termină cu două volute la capete, iar cea dea doua se prelungește pe cioc formând un canal deschis cu laturile arcuite. Toarta dispusă oblic pe bordură prezintă decorul stilizat al arborelui vieții (palmetă sau verigă), încadrat de o nervură ce se termină în partea de jos prin două volute. Baza rotundă este mărginită de o nervură circulară.

Analogii: TOPOLEANU 2012, p. 197-199, nr. 115, pl. XIV/115; COVACEF & CORBU 1991, p. 288-289, tip I, var. 1, fig. 1-3; BAILEY 1988, p. 388, Q 3231, pl. 115; ICONOMU 1967, p. 28-30, p. 147-149, nr. 764, 765, 773, fig. 179,180,184, tip XXXII-XXXIII.

Datare: a doua jumătate a sec. VI p. Chr.

10. Inv. 50.974 (Fig. 9/10) – Opaiț *monolychnis* - spart ciocul. Caroul U 51 (curtina A), în exteriorul camerei C1, pe nivelul de secol VI p. Chr.

Dimensiuni: L = 6,2 cm; l = 6,2 cm; H = 6,1 cm; h = 3,1 cm; Dd = 3,2 cm; Db = 3,1 cm.

Piesa a fost lucrată în tipar dintr-o pastă fină, omogenă, de culoare gălbui în amestec cu granule de calcar. La exterior se mai pot observa urme de angobă cărămizie. Bazinul este piriform; discul este ușor concav cu orificiul de alimentare în centru și cu un decor vegetal. Bordura este lată. Ea a fost decorată cu motive geometrice și este delimitată de disc prin două nervuri. Prima se termină cu două volute la capete, iar cea de a doua se prelungește pe cioc formând un canal deschis cu laturile arcuite. Toarta în formă de cruce bizantină cu brațele egale, dublu conturată, și decorată cu 4 cercuri. Ea este prinsă oblic pe bordură. Ciocul spart, prezintă urme de folosire îndelungată.

Analogii: BĂDESCU & BOTTEZ 2014, nr. 110; p. 231, nr. 13, pl. 3-4/13; OPRIȘ 2003, p. 171, nr. 416, pl. LXI; TOPOLEANU 2000, p. 186-187, nr. 474, 477, 481, pl. LIX, LX.; CHRZANOVSKI & ZUHRAVLEV 1998, p. 174, nr. 109; COVACEF & CORBU 1991, p. 291, fig. 1/12; KUZMANOV 1992, p. 44, tip XXXVII, nr. 325; BAILEY 1988, p. 398-400, Q 3225- Q 3227, Q 3234, pl. 115; ICONOMU 1967, nr. 770, fig. 58, nr. 758, fig. 57; nr. 760, fig. 175 (fără toarta în formă de cruce).

[65] TOPOLEANU 2015, p. 176.

Datare: a doua jumătate a sec.VI p. Chr.

11. Inv. 50.987 (Fig. 9/11) – Opaiț fragmentar, se păstrează doar ciocul. Aflat în martorul caroului J 53/ J 54 (curtina C); adâncime -1,00/-1,25m; pământ cenușos pigmentat cu cărbune. Descoperit în apropierea treptelor de acces pe curtina C. *Dimensiuni*: L păstrată = 6 cm.

Pastă cărămizie cu granule de calcar alb. Din piesă se mai păstrează doar ciocul și o mică parte din bordură, decorată cu linii radiale și un mic cerculeț în reliefat. Discul a fost mărginit de o nervură ce se prelungește pe cioc formând un canal cu laturile arcuite. Interiorul canalului este decorat cu o cruce grecească. Piesa prezintă urme de folosire îndelungată.

Analogii: CURTA 2017, p. 188-191, fig. 22-23; TOPOLEANU 2012, p. 204-206, nr. 122-123, pl. XV; OPRIȘ 2003, p. 169, nr. 399, pl. LIX; KUZMANOV 1992, p. 42, 120, nr. 305, tip XXXVI; ICONOMU 1967, p. 27-28, 140, nr. 725-727, fig. 54, 162-163. Tip XXX;

Datare: a doua jumătate a sec. VI p. Chr.

12. Inv. 50.979 (Fig. 10/12) – Opaiț – fragmentar. Caroul J 54 (curtina C), interior cameră **C1**, nivel de distrugere format din cenușă, lut galben și arsură, adâncime -0.75m. *Dimensiuni*: L = 8,6 cm; l = 6.5 cm; Db = 3.2 cm;

Pastă este de culoare cărămizie, grosieră cu granule și pietricele de calcar. Din opaiț se mai păstrează doar jumătatea sa inferioară. Baza este rotundă, plată și delimitată de o nervură circulară.

Analogii: CURTA 2017, p. 188-191, fig. 22-23; TOPOLEANU 2012, p. 204-206, nr. 122-123, pl. XV; OPRIȘ 2003, p. 169, nr. 399, pl. LIX; KUZMANOV 1992, p. 42, 120, nr. 305, tip XXXVI; ICONOMU 1967, p. 27-28, 140, nr. 725-727, fig. 54, 162-163. Tip XXX;

Datare: a doua jumătate a sec. VI p. Chr.

13. Inv. 50.986 (Fig. 10/13) – Opaiț – fragmentar. Caroul J 55, interior cameră C1 (curtina C); nivel distrugere, arsură, lut galben, bârnă arsă și chirpici, adâncimi -0,35/-0,50m. *Dimensiuni*: L = 5,9 cm ; l = 6,3 cm; Db = 2,5 cm; H păstrată = 2,5 cm. Nivel datat în a doua jumătate a secolului al VI-lea p. Chr.

Pasta este fină de culoare cărămizie, cu granule de calcar în componență. Starea de conservare este una precară, din lampă se mai păstrează doar un fragment din partea inferioară. Baza este rotundă, concavă și delimitată de o nervură circulară.

Analogii: CURTA 2017, p. 188-191, fig. 22-23; TOPOLEANU 2012, p. 204-206, nr. 122-123, pl. XV; OPRIȘ 2003, p. 169, nr. 399, pl. LIX; KUZMANOV 1992, p. 42, 120, nr. 305, tip XXXVI; ICONOMU 1967, p. 27-28, 140, nr. 725-727, fig. 54, 162-163. Tip XXX;

Datare: a doua jumătate a sec. VI p. Chr.

14. Inv. 50.985 (Fig.10/14) – Opaiț – fragmentar. Martor caroul J 53 / J 54 (curtina C), adâncime -1,25/-1,50m, pământ cenușos pigmentat cu cărbune.

Descoperit în apropierea treptelor de acces pe curtina C. Nivel datat în secolul al VI-lea p. Chr. *Dimensiuni*: L = 5 cm;

Pastă este fină de culoare cafeniu-gălbui. Se păstrează doar ciocul rotund pe care se observă urme de folosire.

Analogii: CURTA 2017, p. 188-191, fig. 22-23; TOPOLEANU 2012, p. 204-206, nr. 122-123, pl. XV; OPRIȘ 2003, p. 169, nr. 399, pl. LIX; KUZMANOV 1992, p. 42, 120, nr. 305, tip XXXVI; ICONOMU 1967, p. 27-28, 140, nr. 725-727, fig. 54, 162-163. Tip XXX;

Datare: a doua jumătate a sec. VI p. Chr.

VI. ICONOMU 1967. Tip XXVIII; TOPOLEANU 2000, nr. 548-555, OPRIȘ 2003, tip IV.

Opaițele sunt de origine orientală, fiind produse în atelierele de la Efes și Milet[66]. Ca element disctintiv, remarcăm modalitatea de ornamentare a bordurii cu perle mici. Baza poate fi decorată cu incizii „în coadă de pește". Lămpile din această tipologie sunt împărțite în mai multe variante[67]. Din nefericire, datorită lipsei ciocului, piesa nu poate fi încadrată în nicio variantă a tipului.

Pentru descoperirile de la Capidava (incluziv piesa prezentă în catalogul de față) nu s-a putut identifica cu precizie dacă provin dintr-un atelier local, provincial sau sunt de import[68].

Foarte răspândite în bazinul mediteranean[69], lămpile sunt des întâlnite în așezările din Scythia, la Tomis[70], Histria[71], Noviodunum[72], Callatis[73], Capidava[74] și inclusiv prin ateliere și piese descoperite la Halmyris[75].

Pe baza analogiilor și a contextelor, cronologia lămpilor începe în secolul al V-lea și ajunge până la începutul secolului al VII-lea p. Chr.

15. Inv. 50.984 (Fig. 10/15) – Opaiț – fragmentar. Martor caroul J 53/ J 54 (curtina C), adâncime -1,25/-1,45m; pământ cenușos pigmentat cu cărbune. Descoperit în apropierea treptelor de acces pe curtina C. *Dimensiuni*: L = 6 cm.

Modelat în tipar. Pastă fină de culoare gălbui-cărămiziu cu granule de calcar. Angobă cărămizie. Se mai păstrează doar partea din spate a lămpii. Toarta este lamelară și este prinsă de bordură. Bordura este decorată cu trei șiruri paralele de perle mici rotunde și reliefate.

---

[66] OPRIȘ 2003, p. 166; PERLZWEIG 1961, p. 100-101; MENZEL 1969, p. 94-97.

[67] TOPOLEANU 2000, p. 208-211.

[68] La Halmyris au fost descoperite mai multe tipare ale acestui tip, vezi TOPOLEANU 2000, p. 208-214, nr. 548- 558.

[69] TOPOLEANU & CROITORU 2015, p. 180.

[70] ICONOMU 1967, p. 25-26, 135-137, nr. 698, 699, 701-713, fig. 49, 50, 159.

[71] BĂDESCU & BOTTEZ 2014, p. 227-227, nr. 4, pl. 3-4.

[72] BAUMANN 2009, p. 258, nr. 134, p. 292, fig. 14.

[73] PREDA 1980, p. 30-31, Pl. LIV, M 251.

[74] OPRIȘ 2003, tip IV, p. 166, nr. 427-429, pl. LXIII; COVACEF & CORBU 1991, p. 293-295, fig. 1/13.

[75] TOPOLEANU 2000, p. 203-205, nr. 541-558, pl. LXVIII-LXIX.

Analogii: BĂDESCU & BOTTEZ, 2014, p. 227-227, nr.4, pl. 3-4; BAUMANN 2009, p. 258, nr. 134, p. 292, fig. 14; TOPOLEANU 2000, p. 203-205, nr. 548-555, pl. LXIX; OPRIȘ 2003 tip IV, p. 166, nr. 427-429, pl. LXIII; TOPOLEANU 1996, passim, fig. 1; COVACEF & CORBU 1991, p. 293-295, fig. 1/13; ICONOMU 1967, p. 25-26, 135-137, nr. 698, 699, 701-713, fig. 49, 50, 159. Tip XXVIII; BRUNEAU 1965, p. 141, nr. 4709, pl. 33.

Datare: a doua jumătate a sec. V – sec. VI p. Chr.

Concluzii

În concluzie, cele 15 opaițe descoperite în zona curtinelor A, B și C de la Capidava, se împart în 6 categorii foarte bine cunoscute în lumea romană-târzie și bizantină timpurie din Scythia, precum și din bazinul de est al Mării Mediterane. Publicarea lor a fost determinată de numărul apreciabil de piese, precum și de aflarea lor în apropierea zidului de incintă. Opaițele puteau deservi iluminatului clădirilor aflate de-a lungul curtinelor, a turnurilor sau în sistemul de supraveghere a fortificației pe timpul nopții. Mare parte dintre opaițe, prezintă urme evidente de arsură pe cioc, fapt ce arată o folosire destul de îndelungată.

Din punct de vedere al execuției, piesele au fost lucrate în tipar, exceptând piesa **cat. 1/50.621** care a fost lucrată la roată. Raportul dintre importuri și producția provincială/locală este destul de inechitabil, ponderea fiind mai mare pentru centrele locale. Este important de menționat că multe dintre opaițe sunt imitații locale după bine cunoscutele tipuri originare din Asia Mică de la Milet și Efes, sau din zona Africii de Nord, cu centrele din Egipt și Tunisia.

Opaițele de import evidențiază legăturile comerciale cu nordul Africii, dar și cu zona orientală. Impunerea *officinae*-lor orientale pe parcursul secolelor IV-VI p. Chr.[76], precum și circulația modelelor nord africane, este vizibilă la nivelul întregii provincii. Comerțul înfloritor, dar în special schimburile de bunuri de tip *annona* specifice secolului al VI-lea p. Chr. pentru *quaestura Iustiniana exercitus*, se pot observa și în materialul prezentat în studiul de față[77].

BIBLIOGRAFIE

ACHIM & OPRIȘ 2010 – I. Achim, I. C. Opriș, Loca sancta Scythiae*: l'église paléochrétienne de Capidava, un monument délaissé,* in *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d`archéologie et d`histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 2010, p. 523-531.

APARASCHIVEI *et alii* 2011 – D. Aparaschivei, V. M. Răileanu, R. Coadă, I. Coropceanu, *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea [(L)Ibida], Sectorul X*, CCA 2011, Campania 2010, p. 131-132.

BAILEY 1988 – D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum Vol. III Roman Provincial Lamps*, Londra, 1988.

BAUMANN 2009 – V. H. Baumann, *Lucernele de la Noviodunum*, Peuce S.N. 7 (2009), p. 217 – 310.

BĂDESCU & BOTTEZ 2014 – Al. Bădescu, V. Bottez, *Lamps discovered at Histria, in the Acropola Centru-Sud sector in 2014*, Pontica 47 (suppl 3) 2014, p. 223-238.

BRUNEAU 1965 – Ph. Bruneau, *Exploration archéologique de Délos. Les lampes*, Paris ,1965.

[76] OPRIȘ 2003, p. 164.

[77] CURTA 2016, p. 59, p. 104; OPRIȘ & RAȚIU 2017, p. 48.

BUBIC 2011 – V. Bubic, *Late Antique Oil-lamps with Early Christian Images from the Archaeological Museum in Split*, Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku 104 (2011), p. 227-308.

CHRZANOVSKI & ZHURAVLEV 1998 – L. Chrzanovski, D. Zhuravlev, *Lamps from Chersones in the State Historical Museum – Moscow*, Roma, 1998.

COVACEF & CORBU 1991 – Z. Covacef, E. Corbu, *Considerații asupra unei categorii de opaițe descoperite în Sectorul V al cetății Capidava*, Pontica 24 (1991), p. 287-297.

COVACEF 1993 – Z. Covacef, *Câteva observații pe marginea unor opaițe descoperite în sectorul V al Capidavei*, Pontica 26 (1993) p. 245-251.

COVACEF 2009 – Z. Covacef, *Considerații asupra unor articole de podoabă descoperite la Capidava*, Pontica 42 (2009), p. 465-476.

CURTA 2016 – F. Curta, *Shedding Light on a Murky Matter: Remarks on 6th to Early 7th Century Clay Lamps in the Balkans*, Archaeologia Bulgarica, 20 (2016) 3, p. 51-116.

CURTA 2017 – F. Curta, *Observații cu privire la opaițele de lut din Peninsula Balcanică în decursul secolului al VI-lea și la începutul secolului al VII-lea* in: G. Nuţu, S.-C. Ailincăi, C. Micu (eds), *Omul, Fluviul si Marea. Studii de arheologie si istorie in onoarea lui Florin Topoleanu la a 65-a aniversare – The Man, the River and the Sea, Archaeology and History studies in honour of Florin Topoleanu on his 65th anniversary*, (Biblioteca Istro-Pontică, 13), Cluj-Napoca, 2017, p. 159-240.

DUCA 2015 – M. Duca, *Eroul Cavaler pe un nou relief descoperit la Capidava*, CA 22, (2015), p. 175-188.

ELEFTERESCU 2016 – D. Elefterescu, *Opaițe romane și romano-bizantine de la Izvoarele (Sucidava), jud. Constanța*, in: G. Nuţu, S.-C. Ailincăi, C. Micu (eds), *Omul, Fluviul si Marea. Studii de arheologie si istorie in onoarea lui Florin Topoleanu la a 65-a aniversare – The Man, the River and the Sea, Archaeology and History studies in honour of Florin Topoleanu on his 65th anniversary*, (Biblioteca Istro-Pontică, 13), Cluj-Napoca, 2017, p. 99-142.

ENNABLI 1976 – A. Ennabli, *Lampes chrétiennes de Tunisie (Musée du Bardo et de Carthage)*, Paris, 1976.

FLORESCU & CHELUȚĂ-GEORGESCU 1974 – R. Florescu, N. Cheluță-Georgescu, *Săpăturile de la Capidava*, Pontica 7 (1974), p. 417-435.

FLORESCU *et alii* 2003 – R. Florescu, C. Matei, Z. Covacef, C. Dobrinescu, I. Opriș, C. Miron, M. Țiplic, Z. Pinter, *Capidava, com. Topalu, jud. Constanța [Capidava]; Sectorul I, carourile O51 și P51*, CCA 2003, Campania 2002, p. 71-74.

FLORESCU *et alii* 2004 – R. Florescu, C. Matei, Z. Covacef, C. Dobrinescu, I. Opriș, C. Miron, M. Țiplic, Z. Pinter, *Capidava, com. Topalu, jud. Constanța [Capidava]; Sectorul I, carourile Q51-R51 și P52*, CCA 2004, Campania 2003, p. 65-70.

FLORESCU & CANTACUZINO 1952 – Gr. Florescu, G. Cantacuzino, *Zidul-incintă de pe platoul din Vestul cetății*, în: *Histria. Monografie Arheologică, vol. 1*, București, 1954.

FLORESCU, FLORESCU & CEACALOPOL 1961 – Gr. Florescu, R. Florescu, G. Ceacalopol, *Săpăturile arheologice de la Capidava*, MCA 7 (1961), p. 571-581.

FLORESCU, FLORESCU & CEACALOPOL 1962 – Gr. Florescu, R. Florescu, G. Ceacalopol, *Săpăturile arheologice de la Capidava*, MCA 8 (1962), p. 693-704.

FLORESCU, FLORESCU & DIACONU 1958 – Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică I*, București, 1958.

HAYES 1972 – J. W. Hayes, *Late Roman Pottery,* London, 1972.

HAYES 1992 – J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istambul, II. The Pottery*, Oxford, 1992.

IAȚCU 2012 – I. Iațcu, *Construcțiile religioase creștine în provincia Scythia. Secolele IV-VI p. Chr.*, Brăila 2012.

ICONOMU 1976 – C. Iconomu, *Descoperiri de tipare de opaițe la Tomis*, Pontica 9 (1976), p. 135-146.

KUZMANOV & BĂČVAROV – G. Kuzmanov, I. Băčvarov, *Sammlung antiker Lampen in Museum von Silistra*, IzvestijaVarna 22 (37), 1986, p. 43-62.

KUZMANOV 1992 – Gh. Kuzmanov, *Antičini lampi*, Sofia, 1992.

MATEI 1988-1989 – C. Matei, *Cercetări arheologice în zona instalației portuare antice de la Capidava (II)*, CCDJ 5-6-7 (1988-1989), p. 121-141.

MENZEL 1954 – H. Menzel, *Antike Lampen im römisch-germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, Mainz, 1954.

OPRIȘ & RAȚIU 2015 – I. C. Opriș, A. Rațiu, *Cercetări recente privind ultima incintă romană fortificată de la Capidava*, CA 22 (2015), p. 23-40.

OPRIȘ & RAȚIU 2017 – I. C. Opriș, A. Rațiu, *Capidava II. Building C1 – Contributions to the history of* annona militaris *in the 6th century* (with contributions by: Andrei Gândilă, Tomasz Ważny, Peter I. Kuniholm, Charlotte L. Pearson, Adriana Rizzo and Choi Mak), Cluj-Napoca, 2017.

OPRIȘ & RAȚIU 2018 – I. C. Opriș, A. Rațiu, *Capidava – The Late Fortlet (end of the 6th – beginning of the 7th c. AD). Chronological Issues*, Limes XXIII. Proceedings of the 23rd International Congress of Roman Frontier Studies Ingolstadt 2015, Limes Sonderband 4/II, Mainz, 2018, p. 763-771.

OPRIȘ & RAȚIU 2019 – I. C. Opriș, A. Rațiu, Hostes ante portas! *Cercetări arheologice recente asupra turnurilor porții principale de la Capidava*, CA 26 (2019), p. 125-155.

OPRIȘ 2003 – I. C. Opriș, *Ceramica romană târzie și paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV-VI p. Chr.)*, București, 2003.

OPRIȘ 2016 – I. C. Opriș, *Capidava 2015 – Proiect de cercetare arheologică preventivă în vederea restaurării, consolidării conservării și punerii în valoare a sitului arheologic Cetatea Capidava*, CCA 2016, Campania 2015, p. 131-133.

OPRIȘ *et alii* 2009 – I. C. Opriș, A. Rațiu, D. Ene, G. Stoian, I. Achim, Z. Covacef, T. Potârniche, D. Dobrinescu, C. Miron, Z. K. Pinter, C. Urduzia, A. Heroiu, Ș. Georgescu, F., Munteanu, *Capidava, com. Topalu, jud. Constanța*, CCA 2009, Campania 2008, p. 82-91.

OPRIȘ, DUCA & PETCU 2016 – I. C. Opriș, M. Duca, R. Petcu, *Capidava 2015 – Curtinele A și B, sector I intra muros*, CCA 2016, Campania 2015, p. 136-140/441-449.

PAPUC 1976 – G. Papuc, *Opaiţe de import la Tomis*, Pontica 9 (1976), p. 201- 205.

PÂRVAN 1912 – V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum. Descoperirile primei campanii de săpături din vara anului 1911*, București, 1912.

PÂRVAN 1913 – *Cetatea Ulmetum II, 1. Descoperirile campaniei a doua și a treia de săpături din anii 1912 și 1913*, București, 1913.

PERLZWEIG 1961 – J.Perlzweig, *The Athenian Agora, VII. Lamps of the Roman Period*, Princeton, 1961.

PETCU & GEORGESCU 2017 – R. Petcu, Ș. V. Georgescu, *A Romano-Byzantine bronze oil lamp with Christian symbols discovered at Capidava (Scythia Minor)*, in: G. Nuţu, S.-C. Ailincăi, C. Micu (eds), *Omul, Fluviul si Marea. Studii de arheologie si istorie in onoarea lui Florin Topoleanu la a 65-a aniversare – The Man, the River and the Sea, Archaeology and History studies in honour of Florin Topoleanu on his 65th anniversary*, (Biblioteca Istro-Pontică, 13), Cluj-Napoca, 2017, p. 151-158.

PETCU 2016 – R. Petcu, *Iluminatul în spațiile publice și private din Dobrogea romană*, Ex Ponto 2 (50), 2016, p. 172-177.

PETCU *et alii* 2016 – R. Petcu, I. Achim, M. Duca, I. L. Levei, E. Toader, C. Sîrbu, *Capidava 2015 – Curtina C, sector I intra muros*, în CCA 2016, Campania 2015, p. 140-142/450-456.

PREDA 1980 – C. Preda, *Callatis, Necropola romano-bizantină*, Bucureşti, 1980.

RAȚIU & STOIAN 2014 – A. Rațiu, G. Stoian, *Proiectile pentru balistă și praștie de la Capidava*, SCIVA, tom 65 (2014) 3-4, p. 319-335.

STOIAN 1962 – I. Stoian, *Tomitana*, București, 1962.

SUCEVEANU 1977 – Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană (secolele I-III e.n.)*, București, 1977.

TOPOLEANU & CROITORU 2015– F. Topoleanu, C. Croitoru, *Lămpi antice din colecția Muzeului Brăilei "Carol I"*, Brăila, 2015.

TOPOLEANU 1996 – F. Topoleanu, *Halmyris - Un nouveau centre de production de lampes dans le nord de la Dobrudja (IIe- VIIe s. ap. J.-C.)*, RCRFActa 33 (1996), p. 91-94.

TOPOLEANU 2000 – F. Topoleanu, *Ceramica romană și romană–bizantină de la Halmyris (sec. I-VII d. Ch.)*, Tulcea, 2000.

TOPOLEANU 2012 – F. Topoleanu, L*ămpile antice din colecţiile Muzeului Judeţean de Istorie și Arheologie Prahova - Ploiești*, Ploiești, 2012.

TUDOR 1948 – D. Tudor, *Sucidava III*, Dacia 11-12 (1945-1947), p. 145-208.

VASILČIN 1976 – I. Vasilčin, *Antiki lampi ot Muzei v Tolbuhin*, Buletin du Musée National de Varna 12 (27) (1976), p. 111- 121.

VULPE & BARNEA 1968 – R. Vulpe, I. Barnea, *Din Istoria Dobrogei. Romanii la Dunărea de Jos*, vol. II, București, 1968.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Plan of the Capidava fortress; Location of curtains A, B and C. (after OPRIȘ & RAȚIU 2017, p. 17, fig. 5.);

Fig. 2. Entrance level to tower 1 (6th century AD). (photo. R. Petcu);

Fig. 3. The survey of the entrance to the tower 1. The original entrance threshold dated to the 4th century AD (photo. R. Petcu);

Fig. 4. Interior of room C1 (curtain C). The level of destruction dated to the second half of the 6th century AD (photo. R. Petcu);

Fig. 5. Access steps to curtain C. (photo. R. Petcu);

Fig. 6. Water drainage channel (curtain C). (photo. R. Petcu);

Fig. 7. Lamps no. 1 – 5. (photo. Ș. Georgescu);

Fig. 8. Lamps no. 6 – 8. (photo. Ș. Georgescu);

Fig. 9. Lamps no. 9 – 11. (photo. Ș. Georgescu);

Fig. 10. Lamps no. 12 – 15. (photo. Ș. Georgescu).

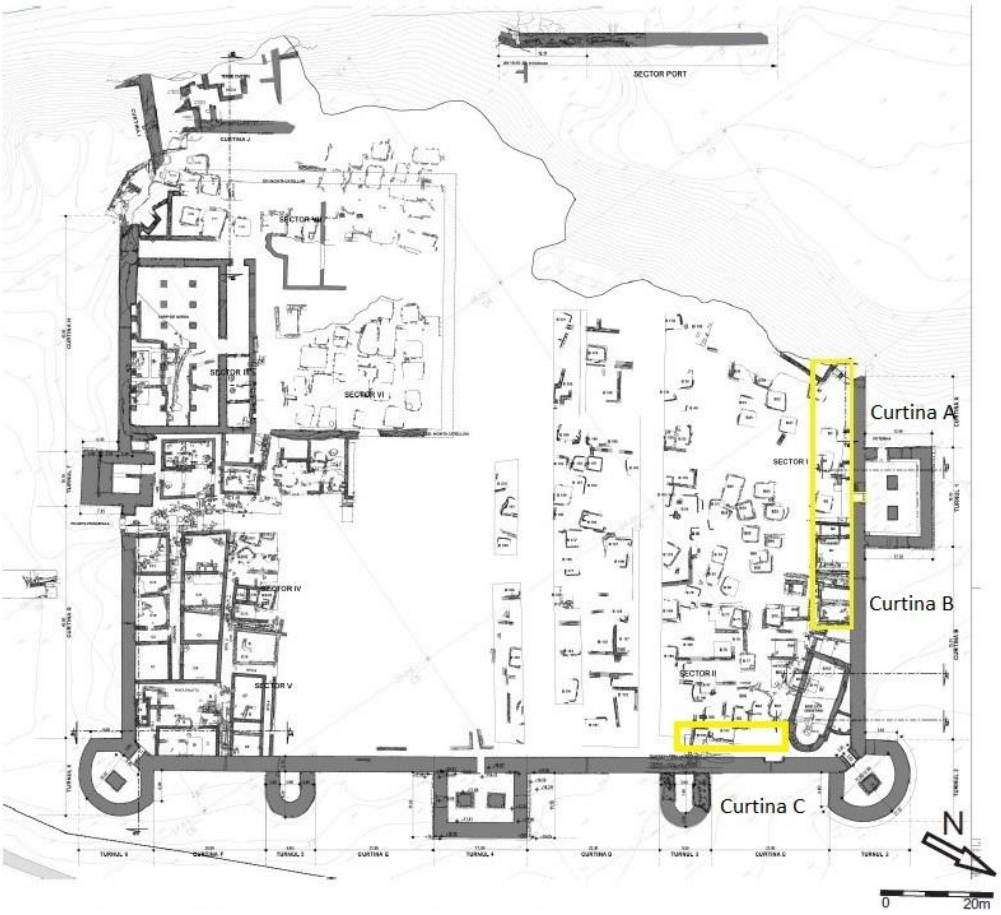

Fig. 1. Planul cetății de la Capidava; Localizarea curtinelor A, B și C. (*apud* OPRIȘ & RAȚIU 2017, p. 17, fig. 5.).

Fig. 2. Nivelul de intrare în turnul 1 (sec. VI p. Chr.). (foto. R. Petcu)

Fig. 3. Sondajul efectuat pe intrarea în turnul 1. Pragul de intrare original datat în sec. IV p. Chr. (foto. R. Petcu);

Fig. 4. Interior camera C1 (curtina C). Nivelul de distrugere datat în a doua jumătate a sec. VI p. Chr. (foto. R. Petcu);

Fig. 5. Treptele de acces pe curtina C. (foto. Radu Petcu);

Fig. 6. Canalul de evacuare a apei (curtina C). (foto. R. Petcu);

Fig. 7. Opaițe nr. 1 – 5 (foto. Ș. Georgescu); (**Nr. 1** - Dimensiuni: L= 9,60 cm; l= 8,70 cm; h= 3,10 cm; **Nr. 2** - Dimensiuni: L = 5,1 cm.; **Nr. 3** - Dimensiuni: L = 5 cm; **Nr. 4** - Dimensiuni: L = 10,8 cm; l = 6,5 cm; H = 4 cm; h = 2,9 cm; Dd = 3,1 cm; Db = 3,7 cm; **Nr. 5** - Dimensiuni: L= 4.8 cm).

Fig. 8. Opaițe nr. 6 – 8 (foto. Ș. Georgescu); (**Nr. 6** - Dimensiuni: L = 9,6 cm; l = 6,6 cm; H = 4,4 cm; h = 3 cm; Dd = 2,7 cm; Db = 2,7 cm; **Nr. 7** - Dimensiuni: 5,8 cm; **Nr. 8** - Dimensiuni: L = 10 cm; l = 6 cm; H = 5 cm; h = 3,2 cm; Dd = 3,1 cm; Db = 2.7 cm).

9

10

11

Fig. 9. Opaițe nr. 9 – 11 (foto. Ș. Georgescu). (**Nr. 9** - Dimensiuni: L = 9 cm; l = 7,3 cm; H = 5,1 cm; h = 3,1 cm; Dd = 3,7 cm; Db = 3,4 cm; **Nr. 10** - Dimensiuni: L = 6,2 cm; l = 6,2 cm; H = 6,1 cm; h = 3,1 cm; Dd = 3,2 cm; Db = 3,1 cm; **Nr. 11** - Dimensiuni: L păstrată = 6 cm).

12

13

14

15

Fig. 10. Opaițe nr. 12 – 15 (foto. Ștefan Georgescu). (**Nr. 12** - Dimensiuni: L = 8,6 cm; l = 6.5 cm; Db = 3.2 cm; **Nr. 13** - Dimensiuni: L = 5,9 cm ; l = 6,3 cm; Db = 2,5 cm; H păstrată = 2,5 cm; **Nr. 14** - Dimensiuni: L = 5 cm; **Nr. 15** - Dimensiuni: L = 6 cm).

EIN (HEIZBARES?) TAUFBECKEN AUS IBIDA /SLAVA RUSĂ

Renate Johanna PILLINGER[*]

Keywords: *Ibida/Slava Rusă, Beroe/Piatra Frecăţei, Galata near Varna/Bulgaria, holy water-receptacle, baptismal font.*

Schlüsselwörter: *Ibida/Slava Rusă, Beroe/Piatra Frecăţei, Galata bei Varna, Weihwasserbehälter, Taufbecken*

Abstract: *A (heatable?) Baptismal Font from Ibida/Slava Rusă*

The article would like to use the parallels from the cemetery church in Beroe/Piatra Frecăţei and Galata in Bulgaria to show that the terracotta vessel discovered in 1988 during an emergency excavation in Ibida/Slava Rusă was not used for lustration as a holy water container, as the excavators explain, but as a baptismal font.

Zusammenfassung: *Der vorliegende Artikel wollte anhand der Parallelen aus der Friedhofskirche von Beroe/ Piatra Frecăţei und Galata bei Verna in Bulgarien zeigen, dass das 1988 im Zuge einer Notgrabung in Ibida/Slava Rusă entdeckte Terrakottagefäß nicht – wie die Ausgräber darlegen – zur Lustration (als Weihwasserbehälter), sondern wahrscheinlich als Taufbecken diente.*

1988 entdeckte man im Zuge einer Notgrabung in Ibida /Slava Rusă im Norden der rumänischen Dobrogea in einer aus dem 5. oder 6. Jh. stammenden Kirche mit mehreren Nebenbauten und Bauphasen ein hochinteressantes Terrakottagefäß **(Abb. 1)**[1].

Es besteht aus einem 92 cm hohen zylindrischem Standfuß und einer rechteckigen dreietagigen Basis. Die zwei unteren Etagen haben bogenförmige Öffnungen. Der darauf ruhende Standfuß zeigt eine kreisförmige Öffnung im unteren Teil. Außerdem ist er geschmückt durch eine schematische Ranke zwischen horizontalen Dekorbändern ober - und unterhalb.

[*] Renate Johanna PILLINGER: Frühchristliche Archäologie am Institut für Klassische Archäologie der Universität, Franz Klein-Gasse 1, 1190 Wien, Austria, e-mail: renate.pillinger@univie.ac.at,

[1] Näheres bei OPAIŢ & BĂNICĂ 1992, S. 113–122 und Taff. 17–26 sowie OPAIŢ 2004, S. 83 f.

Das sehr flache (29 bis 37 cm tiefe) Becken mit 58 cm Durchmesser trägt außen eine Weinranke mit kleinen Trauben und am oberen Rand knopfartige Erhebungen. Innen gibt es ein Abflussloch **(Abb. 2)** mit einem Kanal zu einer kleinen Öffnung (in Gestalt eines Vogelschnabels?) außen (**Abb. 3** und **4**). Ob die Basis wie bei unserer Abb. 7 beheizt war, wissen wir nicht, ist aber naheliegend.

Heute befindet sich das Stück im Historischen und Archäologischen Museum von Tulcea unter der Inv. - Nr. 41 982.

Abb. 1

Abb. 2

Abb. 3

Abb. 1 Terrakottagefäß aus Ibida/Slava Rusă (Foto: R. J. PILLINGER); **Abb. 2** Abfussloch in dem Becken der Abb. 1 innen (Foto: R. J. PILLINGER); **Abb. 3** Abfluss außen (Foto: R. J. PILLINGER).

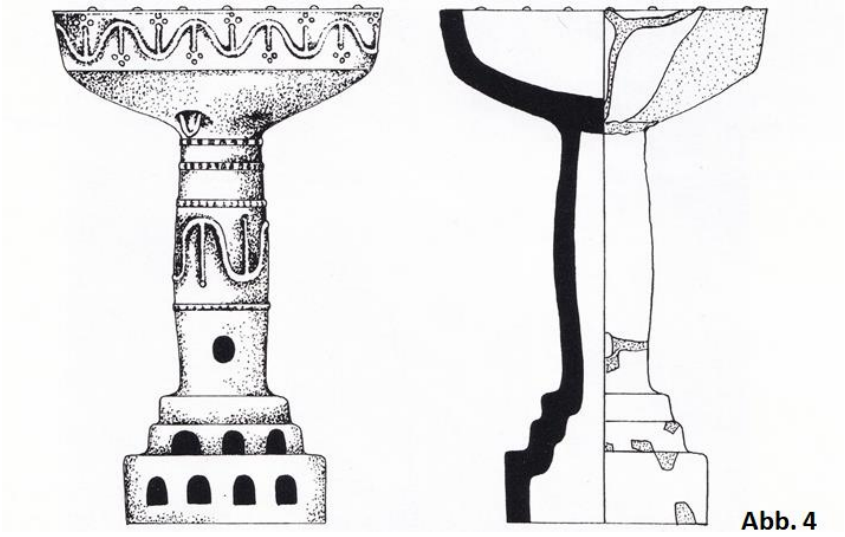

Abb. 4

Abb. 4 Zeichnung und Schnitt durch die Abb. 1 (nach OPAIȚ & BĂNICĂ 1992 [wie Anm. 1], Taf. 25, Abb. 10).

Die Ausgräber sehen in ihm wegen seines Fundortes beim Eingang in den Narthex der Kirche ein „Lustrationsgefäß“, d. h. ein Weihwasserbecken.

Dieser Meinung schloss sich neuerdings auch A. Minchev[2] an.

Ein solches aus Marmor besitzt unter der Inv.-Nr. III 219 das Historische und Kunstmuseum von Varna (**Abb. 5**). Es hat einen Durchmesser von 31 cm, einen Ausguss und drei Griffe, die zweimal das Relief eines Vogels (einer Taube?) und einmal eine männliche Büste (vielleicht Johannes Prodromos) zeigen, während dazwischen die Inschrift +ΥΓΙΕΝω/ΝΧΡω (wohl „ benütze [das Wasser] zum Heil“)[3] steht. Auf die männliche Büste folgt noch ein Efeuzweig.

Abb. 5 Weihwasserbecken im Historischen und Kunstmuseum von Varna unter Inv.-Nr. III 219 (nach MINCHEV 2001 [wie Anm. 3] 125, no. 19).

Einen Abfluss gibt es nicht. Damit hat dieses Fundstück insgesamt keine Gemeinsamkeiten zu dem vorher besprochenen aus Ibida.

[2] MINCHEV 2018, S. 125–142.

[3] Vgl. dazu EGGER 1953, Beibl. Sp. 229; BEŠEVLIEV 1964, S. 95, Nr. 139 und MINCHEV 2001, S. 124 f., no. 19 – der allerdings „The purification of Christ“ übersetzt und die männliche Figur als Christus deutet.

Ganz anders steht es mit einem Monument aus der Friedhofskirche von Beroe /Piatra Frecăţei[4]. Leider ist von ihm nur mehr der Großteil (51 cm) seines kegelförmigen Standfußes im Museum von Tulcea (**Abb. 6**) erhalten.

Abb. 6 Liturgisches Gefäß aus Beroe /Piatra Frecăţei) (Foto: R. J. PILLINGER).

Das Becken des Gefäßes fehlt bis auf ein kleines Bodenfragment mit Öffnung. Außerdem sieht man noch einen kleinen Kanal mit teilweise erhaltenem Abflussloch. Darunter steht zwischen zwei Dekorbändern mit Weinranken samt Blättern die griechische Inschrift ΚΥΡΙΕ ΒΟΗΘΙ „Herr, hilf". Weiters gibt es kreisfömige Öffnungen in den zwei dekorativen Bändern und zwei bogenförmige im Inschriftenband.

Das wichtigste Vergleichsbeispiel finden wir aber unter der Inv.-Nr. III 298 im Historischen und Kunstmuseum von Varna (**Abb. 7**). Es stammt aus einer frühchristlichen Kirche beim Dorf Galata an der bulgarischen Schwarzmeerküste südlich von Varna, die über einem thrakischen Heiligtum errichtet und 1950 – 1952 freigelegt wurde[5]. Den Münzfunden nach dürfte der Bau Anfang des 5. Jhs. errichtet und Ende des 6. zerstört worden sein. Somit kann auch das hier

[4] Siehe MICLEA 1978, s. v. Piatra Frecăţei / Beroe.

[5] Genaueres bei MIRCHEV 1952, S. 1–128.

entdeckte Monument nur in das 5. oder 6. Jh. n. Chr. gehören. Gefunden hat man es noch *in situ* im Hauptschiff gleich neben dem Eingang in die Kirche, wobei der obere Teil eingestürzt und dadurch zerstört war. Insgesamt ist das Stück 99 cm hoch und aus rotem Ton gefertigt.

Abb. 7 Heizbares Becken aus Galata bei Varna (Foto: R. J. PILLINGER).

Der unterste Teil besteht aus einem 18 cm hohen quadratischen Sockel mit 30 cm Seitenlänge. Darauf ruht ein sich nach oben bis zu 40 cm Durchmesser erweiternder doppelwandiger Fuß. Seine äußere durchbrochenen Wand gliedert sich in Bänder mit Öffnungen, das oberste mit 12 kleinen Bögen über einem konkaven Band. Aus einem dieser Bögen ragt die Schnauze eines Schafes? als Abflussrinne des darüberliegenden Beckens hervor. Dieses ist recht seicht, hat einen Durchmesser von 69 cm und eine flache Bordüre am oberen Rand. Auf seinem Grund innen befindet sich die Öffnung eines kleinen Kanals, der durch den Boden zu dem vorher erwähnten Schafkopf führt. Außen verläuft eine griechische Inschrift (**Abb. 8**), die unten auf einer flachen Bordüre ruht. Leider ist der Großteil davon zerstört. Das Erhaltene lautet: … ΚΑΙ ΤΗϹ ϹΥΝΟΔΙΗ[C] ΑΥ[ΤΟΥ] … „… und seiner Gattin …“ – ist also eine Stifterinschrift. Der Rest wurde ergänzt, dürfte aber mit ΠΕΓΕ „(Tauf)Quell“ und darauffolgendem Genetiv begonnen haben[6].

[6] Näheres bei LAFONTAINE-DOSOGNE 1967, S. 45–49, bes. 46 .

Abb. 8 Stifterinschrift der Abb. 7 (Foto: R. J. PILLINGER).

Im quadratischen Sockel fand man Aschen- und Kohlenstücke, womit erwiesen ist, dass der Fuß geheizt wurde, um das Wasser im Becken zu erwärmen.

Da die zugehörige Kirche im nördlichen Teil des Narthex auch ein Baptisterium mit einer *piscina* aufweist, werden die Erwachsenen wohl in dieser, die kleinen Kinder aber vielleicht in dem Becken getauft worden sein[7], wobei diese aber möglicherweise nicht untergetaucht, sondern nur übergossen wurden, da ja – wie uns die Taufbilder etwa in den römischen Katakomben zeigen – auch die erwachsenen Katechumenen in den meist zu seichten Piszinen normalerweise nicht untergetaucht, sondern nur übergossen wurden.

Da solches meist zur Osterzeit[8], d. h. zu in dieser Region noch relativ kalten Jahreszeit erfolgte, hat man das Taufwasser offenbar angewärmt.

Damit belegt der Fund aus Galata vermutlich nicht nur die Kindertaufe, sondern auch die Verwendung von warmem Wasser für das 5. bzw. 6. Jh. n. Chr. Dass dem liturgisch nichts im Wege stand, beweist schon im 2. Jh. die syrische Kirchenordnung Didache, die im Kapitel 7 zwar als Ideal die Taufe in „lebendigem" Wasser vorschreibt, dann aber auch anderes Wasser (kaltes und warmes) zulässt.

Also scheint es sich bei allen drei genannten Becken (aus Ibida, Beroe und Galata), um Taufbecken zu handeln, da Weihwasser nicht erwärmt wurde und diese kleineren Becken keinen Abfluss haben.

Auch die Positionierung beim Eingang im Falle von Ibida und Galata trifft für Taufbecken zu, da Ungetaufte ja noch nicht in die Gemeinde aufgenommen

[7] Hierzu siehe auch JEREMIAS 1958 und STROBEL 1963, S. 7–69.

[8] Auch bei Tert., Bapt. 19, 1–2 ist dies der ideale Tauftermin.

waren. Ebenso spricht die Dekoration mit Weinranken in Ibida und Beroe für diese Deutung. Heißt es doch Jo 15,5 "Ich bin der Weinstock, ihr seid die Reben".

Abkürzungsverzeichnis

Bant	- Schriften der Balkan-Kommission antiquarischen Abteilung.
BAR Int. Ser	- British Archaeological Reports. International Series
CArch	- Cahiers Archéologiques
ÖAW	- Österreichische Akademie der Wissenschaften
ÖJh	- Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien

BIBLIOGRAFIE

BEŠEVLIEV 1964 - V. Beševliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien* (Berliner Bzantinische Arbeiten 30), Berlin 1964, S. 95, Nr. 139.

EGGER 1953 - R. Egger, ΥΓΙΕΙΑ, ÖJh 40 (1953), Beibl. Sp. 229f.

JEREMIAS 1958 - J. Jeremias, *Die Kindertaufe in den ersten vier Jahrhunderten*, Göttingen, 1958.

LAFONTAINE-DOSOGNE 1967 - J. Lafontaine-Dosogne, *Notes d'archéologie Bulgare*. CArch 17 (1967), 45–49, bes. 46.

MICLEA 1978 - I. Miclea, *Dobrogea*, Bucureşti, 1978, s. v. Piatra Frecăţei Beroe.

MINCHEV 2018 – A. Minchev, *A Lost Early Christian Rite in the Eastern Church*: *Terracotta Fonts for Consecrated Water from Moesia secunda and Scythia*, in: *Sacrum et Profanum*. *Haec studia amici et collegae Andrei B. Biernacki septuagennario dicant* (Novae. Studies and Materials 6), Poznan, 2018, S. 125–142.

MINCHEV 2001 - A. Minchev, in: V. Pace (Ed.), *Treasures of Christian Art in Bulgaria*, Sofia 2001, S. 124f., no. 19.

MIRCHEV 1952 - M. Mirčev, *Razkopki na trakiskoto selishte krai selo Galata* [Ausgrabungen der thrakischen Siedlung neben dem Dorf Galata], IVAD 9 (1952), S. 1–28.

OPAIŢ & BĂNICĂ 1992 - A. Opaiţ, C. Opaiţ, T. Bănică, *Der frühchristliche Komplex von Slava Rusă*, in: R. Pillinger, A. Pülz, H. Vetters (Hgg.), *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter*, in: Referate des dritten, vom 16. bis 19. Oktober 1990 durch die antiquarische Abteilung der Balkan-Kommission der ÖAW und das Bulgarische Forschungsinstitut in Österreich veranstalteten Symposions (Bant 18), Wien, 1992, S. 113–122 und Taff. 17–26.

OPAIŢ 2004 - A. Opaiţ, *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia* (4th – 6th *c. AD*) (BAR Int. Ser. 1274), Oxford, 2004, S. 83 f.

STROBEL 1963 - A. Strobel, *Säuglings- und Kindertaufe in der ältesten Kirche*. *Eine kritische Untersuchung der Standpunkte von J. Jeremias und K. Aland*, in: O. Perels (Hg.), *Begründung und Gebrauch der heiligen Taufe*, Berlin – Hamburg 1963, S. 7–69.

CERAMICĂ MEDIEVAL-TIMPURIE DIN DOBROGEA. RESTITUIRI

Cristina PARASCHIV-TALMAȚCHI[*]

Cuvinte-cheie: *așezare, ceramică, urcior, smalț, secolele VIII-X, sud-estul României.*
Keywords: *settlement, ceramic, pitcher, glazed, 8th-10th centuries, south-east Romania.*

Rezumat: *Obiectivul articolului constă în completarea repertoriului arheologic dobrogean prin punerea în circuitul științific a unor date mai vechi referitoare la perioada medieval-timpurie, rămase nepublicate până acum. În acest sens, două teme vor fi abordate: rezultatele cercetării preventive din așezarea de la Șiriu (jud. Constanța) și prezentarea a șase vase ceramice aflate în colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța.*

Scurta expunere a așezării de la Șiriu are la bază informații oferite de dr. Constantin Chera, cel care a efectuat, în anul 1979, cercetarea preventivă, cu ocazia construirii unei conducte de irigații. La acel moment, au fost înregistrate cinci locuințe adâncite (bordeie), toate cu podea din lutuială și vatră construită din pietre nefasonate, excepție una care prezenta cuptor scobit în perete. Ceramica a reprezentat materialul majoritar descoperit, printre care și un vas întreg pentru păstrat provizii, cu înălțimea de 0,50 m. Pe baza datelor cunoscute, considerăm că așezarea aparține secolului al IX-lea și primelor decenii ale veacului al X-lea.

Cele șase vase au fost descoperite la Medgidia sau pe teritoriul județului Constanța. Toate sunt urcioare. Dintre acestea trei au fost modelate din pastă comună, fină, și au fost arse în atmosferă reducătoare; unul din pastă comună și a fost ars oxidant și două din pastă caolinoidă, de asemenea arse oxidant. În mod special, ne atrag atenția două: un urcior cu trei toarte acoperit cu smalț verde-oliv și un urcior din pastă fină, care prezintă proeminențe conice aplicate pe gât. Insolit este și modul de ornamentare al unuia dintre urcioarele confecționate din pastă caolinoidă. Larg, urcioarele prezentate aparțin secolelor VIII-X, pentru fiecare vas fiind oferită o datare restrânsă în funcție de caracteristicile generale și de analogiile cunoscute.

[*] Cristina PARASCHIV-TALMAȚCHI: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța; e-mail: ctalmatchi@gmail.com

Abstract: *The objective of the article is to complete the Dobrujan archeological repertoire by putting in the scientific circuit some older data referring to the early medieval period, which have not been published until now. In this regard, two topics will be addressed: the results of preventive research in the settlement of Șiriu (Constanța county) and the presentation of six ceramic vessels in the collection of the Museum of National History and Archeology in Constanța.*

The short exposition of the settlement from Șiriu is based on information provided by PhD. Constantin Chera, the one who carried out, in 1979, the preventive research, on the occasion of the construction of an irrigation pipeline. At that time, five deep dwellings (deepened huts) were registered, all with a clay floor and a fire pit built of unshaped stones, except for one with a hollowed-out oven in the wall. The pottery represented the majority of the material discovered, including a whole vessel for storing supplies, with a height of 0.50 m. Based on known data, we consider that the settlement belongs to the 9th century and the first decades of the 10th century.

The six vessels were discovered in Medgidia or on the territory of Constanța County. They are all jugs. Of these, three were modeled from common, fine paste, and were burned in a reducing atmosphere, one from common paste and was oxidized, and two from kaolinoid paste, also oxidized. In particular, two draw our attention: a pitcher with three handles covered with olive-green glazed and a jug of fine paste, which has conical prominences applied on the neck. The way of decorating one of the jugs made of kaolinoid paste is also unusual. Broadly, the jugs presented belong to the 8th-10th centuries, for each vessel being offered a restricted dating according to the general characteristics and known analogies.

Cercetările arheologice desfășurate în sud-estul României, pe teritoriul Dobrogei, au contribuit la completarea, cu date veridice, a situației existente între momentul părăsirii limesului dunărean, în prima parte a secolului al VII-lea, și revenirea administrației bizantine, în 971, oferind informații valoroase despre perioada de început a Evului Mediu. Datele consistente au fost obținute în timpul cercetărilor sistematice desfășurate în siturile incluse în planul de cercetare al muzeelor dobrogene, respectiv în Programul Național al Cercetărilor Arheologice Sistematice. Contribuții de mare importanță au fost obținute și în timpul unor cercetări preventive, efectuate în siturile care urmau a fi afectate de investiții mai mari sau mai mici. În acest ultim caz, excavațiile se limitează, de regulă, la perimetrul viitoarei construcții, sperându-se ca imaginea de ansamblu a sitului să fie completată prin viitoare cercetări preventive sau, în caz excepțional, prin includerea părții neafectate a sitului arheologic în planul de cercetare. A existat cândva, fapt rar întâlnit acum, o a treia variantă, care constă în recuperarea artefactelor, din siturile distruse, de către pasionații de istorie, și includerea lor în colecții private sau ale unor instituții de învățământ, urmate de donarea către muzeul cel mai apropiat. Aceste obiecte, private de un context arheologic, au rămas deseori inedite pe rafturile din depozitele muzeelor, neintrând în preocupările de primă importanță, cum se întâmplă cu materialele rezultate din săpăturile arheologice.

Având ca obiectiv punerea în circuitul științific a unor date mai vechi referitoare la perioada medieval-timpurie în teritoriul istro-pontic, rămase nepublicate până acum, două teme vor fi abordate în lucrarea noastră: rezultatele

cercetării preventive din așezarea de la Șiriu (jud. Constanța) și prezentarea unor vase ceramice aflate în colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța, descoperite la Medgidia (jud. Constanța) sau pe teritoriul județului Constanța (**Fig. 1/1**).

Așezarea medievală timpurie de la Șiriu

Localitatea Șiriu se află la 66 km de municipiul Constanța și la 28 km de orașul Hârșova. Ea aparține de unitatea administrativ teritorială Crucea și se învecinează cu satele Horia, spre vest, și Vulturu, spre est.

În partea de nord-est a satului Șiriu, în timpul construirii unei conducte de irigații, a fost găsit în vara anului 1979, un vas ceramic întreg, de către muncitori. În urma sesizării făcute de grupul de șantier al Trustului de Construcții și Îmbunătățiri Funciare (TCIF Constanța), răspunzător pentru realizarea investiției, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța l-a delegat pe Constantin Chera să efectueze în zona respectivă săpătură arheologică preventivă[1].

În apropierea conductei au fost realizate șase secțiuni de sondaj, în toate fiind înregistrat un singur strat de importanță arheologică, de perioadă medieval-timpurie, cu înălțimea de circa 0,50 m, sesizabil după îndepărtarea stratului vegetal. Pe parcursul cercetării, au fost înregistrate cinci locuințe adâncite în pământ (bordeie), inclusiv în *loess* pe 0,30 – 0,50 m, ale căror laturi variau între 2 și 3 m pe lățime, respectiv între 3 și 4 m pe lungime. Toate locuințele aveau podea din lutuială și vatră construită din pietre nefasonate, ce păstrau la suprafață puternice urme de ardere, excepție una care prezenta un cuptor scobit în perete, de formă circulară, cu diametrul de 1,60 m.

În apropierea instalațiilor de foc se afla concentrat majoritatea materialului ceramic recuperat, care consta în vase confecționate la roată din argilă comună, cu pastă grosieră sau fină, și o fusaiolă. Prima categorie ceramică includea oale fără toarte, arse oxidant, care prezentau numeroase urme de ardere secundară. Acestea aveau buza răsfrântă spre exterior, ușor îngroșată, și erau ornamentate cu linii sau benzi de linii orizontale ori în val, incizate (**Fig. 2/2-4**). A doua categorie, redusă cantitativ comparativ cu prima, includea vase arse în atmosferă reducătoare, decorate cu elemente realizate prin tehnica lustrului. Acestei categorii îi aparținea și vasul întreg găsit de muncitori, care făcea parte din inventarul uneia dintre locuințele cu vatră, după cum a relevat cercetarea. Era un vas pentru păstrat provizii, cu înălțimea de 0,50 m, cu diametrul maxim aflat în zona umerilor profilați de 0,34 m, cu diametrul gurii de 0,21 m și al bazei de 0,19 m. Avea corpul tronconic, gâtul cilindric, iar buza era ușor răsfrântă spre exterior, rotunjită și îngroșată. Era ornamentat în zona umerilor cu linii lustruite dispuse în rețea, motiv decorativ care nu cobora pe jumătatea inferioară a vasului și care se oprea într-o linie incizată care înfășura vasul de cinci-șase ori (**Fig. 2/1**).

[1] Prezentarea așezării de la Șiriu are la bază informații aflate în comunicarea susținută de Constantin Chera-Mărgineanu la Sesiunea științifică "Pontica", în noiembrie 1979 (vezi CHERA-MĂRGINEANU 1980, p. 371), pe care am primit-o de la domnia sa, acum câțiva ani, spre publicare, dacă o consider de interes. Prin introducerea acesteia în volumul *in memoriam* dorim să subliniem grija manifestată de regretatul coleg asupra manuscriselor cu însemnări de șantier și dorința ca ele să nu rămână necunoscute.

Alături de vasele ceramice, întregi sau fragmentare, printre obiectele descoperite cu prilejul săpăturilor efectuate în 1979 mai sunt amintite o fusaiolă bitronconică din lut (**Fig. 2/5**) și un împungător din os (**Fig. 2/6**).

În urma săpăturilor arheologice și a perieghezelor întreprinse pe o arie întinsă în jurul punctului în care a fost făcută prima descoperire, s-a stabilit că așezarea medievală timpurie se întindea pe câteva zeci de hectare și nu era înconjurată de un sistem de fortificație. Autorul cercetării arheologice considera la acel moment, raportându-se la situația cunoscută în 1979, că "ne aflăm în prezența uneia dintre cele mai mari așezări rurale din Dobrogea".

După puținele date pe care le deținem, considerăm, în acest stadiu al cercetărilor, că așezarea de la Șiriu este anterioară evenimentelor de la 971, aparținând secolului al IX-lea și primelor decenii ale veacului al X-lea. Cele mai apropiate analogii ale materialului ceramic descoperit la Șiriu le găsim în așezările de la Hârșova-"Stația de Epurare" și Pantelimonu de Sus, în ambele fiind prezente vasele de provizii arse în atmosferă reducătoare, în situația în care acest tip ceramic este mai rar documentat[2]. În așezarea nefortificată de la Hârșova astfel de vase de provizii erau prezente în inventarul mai multor locuințe (dintre care amintim Complexele 72, 55 și 18)[3], iar la Pantelimonu de Sus au apărut în stratul de locuire și într-o zonă cu resturi menajere[4]. Deși aflate la o distanță relativ apreciabilă (circa 22 km de Hârșova și 15 km de Pantelimonu de Sus, în linie dreaptă), o relaționare a celor trei așezări putea fi facilitată de drumurile care însoțeau văile unor cursuri de ape. Așezarea de la Șiriu este situată pe valea ce trece prin marginea satului, de la est spre vest, și al cărei traseu se oprește în Dunăre, între Capidava și Hârșova.

Ceramica descoperită la Medgidia

De la aproximativ 42 km sud de Șiriu și 45 km vest de Constanța, provin cinci vase ceramice de importanță pentru articolul nostru, patru dintre acestea fiind donate muzeului din Constanța de profesorul Aurel Dumitrașcu, în 1971.

Primul este un urcior confecționat din pastă fină la roata lentă, ars în atmosferă reducătoare, la cenușiu-cafeniu închis, cu corpul sferic, gâtul strâmt, cilindric, și o toartă care se oprește pe jumătatea superioară a părții profilate (**Fig. 3/1a-b**). Acesta a fost decorat prin tehnica lustrului cu linii verticale, dese, inclusiv pe gât, mai puțin zona dinspre bază unde lustruirea s-a efectuat mecanic, pe orizontală. Baza este plată și are în partea centrală o ridicătură hexagonală, ce pare o reparație. Nu mai păstrează partea superioară a gâtului, cu tot cu gură, și toarta. A fost lucrat îngrijit și este mai greu. Înălțimea păstrată a urciorului este de 14,8 cm, diametrul maxim este de 13,4 cm, iar baza are diametrul de 8,7 – 8,9 cm. Grosimea peretelui, în zona gâtului, este de 0,7 cm, iar la bază toarta avea lățimea de 3,5 cm și grosimea de 1,3 cm, fiind ovală. Singurele date despre locul descoperirii indică orașul Medgidia, fără precizări referitoare la o locație mai exactă. Conform caracteristicilor generale, urciorul aparține secolelor VIII–IX, probabil mai ales primei jumătăți a intervalului cronologic enunțat, însă lipsa

[2] ȘTEFAN *et alii* 1967, p. 167.
[3] PARASCHIV-TALMAȚCHI, TALMAȚCHI & BODOLICĂ 2015, p. 402-404.
[4] PARASCHIV-TALMAȚCHI 2014, p. 351, 356.

unor elemente definitorii (forma gurii) nu ne permite o restrângere categorică a datării. Cea mai timpurie formă a urcioarelor confecționate din pastă fină este cea cu o toartă și gura trilobată. În cadrul tipului ceramic, această formă predomină în secolele VIII-IX în Dobrogea[5]. Corpul acestui tip de vas este preponderent sferic în secolul al VIII-lea, alături de care, în a doua jumătate a aceluiași veac întâlnim și urcioare cu corpul ovoidal și bitronconic. Descoperirile de vase întregi de până acum lasă impresia unei scăderi a înălțimii urcioarelor de acest tip spre sfârșitul secolului al VIII-lea și la începutul secolului al IX-lea (de la 22-29,5 cm la 16,6-22 cm)[6]. Însă, acest fapt se poate datora doar păstrării fragmentare a celor mai multe exemplare, nu unei realități[7], lucru ce rămâne de verificat după înmulțirea exemplarelor întregi[8].

Al doilea vas este un urcior de dimensiuni mai reduse, confecționat din pastă fină la roata lentă, ars în atmosferă reducătoare, la negru cu câteva pete brun închis, cu corpul sferic, baza plată, gâtul strâmt, bitronconic, gura trilobată, cu marginea rotunjită, și o toartă care pornește din zona îngustată a gâtului și se oprește pe jumătatea superioară a părții profilate (**Fig. 3/2a-b**). Toarta este ovală în secțiune și are lățimea de 2,45 cm și grosimea de 1,16 cm. Urciorul prezintă pe întreaga suprafață lustruire mecanică verticală. Are înălțimea de 13,7 cm, diametrul maxim de 11,4 cm, iar baza are diametrul de 8,4 cm. Deschiderea gurii este de 7,9 cm în dreptul scurgerii, respectiv de 7 cm în partea circulară. Grosimea peretelui, în zona gurii, este de 0,9 cm. Urciorul aparține intervalului cronologic format din sfârșitul secolului al VIII-lea și începutul veacului al IX-lea. El a fost descoperit la Medgidia, fără precizări referitoare la o locație mai exactă.

Al treilea vas este un urcior amforoidal de mici dimensiuni, confecționat la roata lentă din argilă caolinitică, cu nisip cu bob mediu în compoziție și microprundișuri medii și mari albe, roșii și cenușii. A fost ars oxidant, devenind galben deschis, are corpul ovoidal, baza plată cu numeroase microprundișuri albe, gâtul strâmt, tronconic, gura circulară și evazată, cu buza rotunjită, și două toarte care pornesc din zona îngustată a gâtului și se sprijină pe jumătatea superioară a părții profilate, mai sus de diametrul maxim (**Fig. 4/1a-b**). Toartele sunt ovale în secțiune (una a fost restaurată) și au lățimea de 2 cm și grosimea de 1,08 cm. Are suprafața acoperită cu angobă galben-roșiatică, iar pe una din părți prezintă un semn incizat pe gât (**Fig. 4/1c**), asemănător literei M. Are înălțimea de 13,9 cm, diametrul maxim de 8,67 cm, iar baza are diametrul de 7,2 cm. Deschiderea gurii este de 4,8 cm. Grosimea peretelui, în zona gurii, este de 0,56 cm. El a fost descoperit la Medgidia, fără a se cunoaște o locație mai exactă.

Caracteristicile generale încadrează vasul în secolul al X-lea. În repertoriul ceramic medieval-timpuriu din Dobrogea, urciorul cu două toarte (amforoidal) apare în prima jumătate a secolului al IX-lea, fiind, pentru aproape un secol și jumătate, confecționat majoritar din pastă fină și ars în atmosferă reducătoare,

[5] PARASCHIV-TALMAȚCHI 2019, p. 80-81.

[6] ZIRRA 1963, p. 389, fig. 25.

[7] Urcioarele de la Poarta Albă, datate în prima jumătate a secolului al IX-lea, au înălțimea de 20,3 cm, respectiv 24 cm. Vezi COMȘA 1961, p. 109-110; FIEDLER 1992, p. 143, subgrupa XV/1.

[8] PARASCHIV-TALMAȚCHI 2019, p. 80.

mai rar oxidantă[9]. Pe parcursul secolului al X-lea, se va renunța treptat la urcioarele amforoidale din pastă fină, fiind înlocuite cu urcioarele amforoidale confecționate din argilă caolinitică și comună[10]. La practica utilizării argilei caolinitice pentru modelarea vaselor s-a revenit, în teritoriul istro-pontic, începând cu secolul al IX-lea, dar ea nu era curentă. În secolele X-XI crește frecvența vaselor din argilă caolinitică, în unele situri putând înregistra 25-30 % din totalul descoperirilor ceramice. La această materie primă se va renunța treptat începând cu mijlocul veacului al XI-lea[11].

Din argilă caolinitică a fost confecționat și al patrulea vas descoperit la Medgidia. Este un urcior amforoidal de dimensiuni mai reduse, confecționat la roata lentă, a cărui pastă conține nisip cu boabe medii și microprundișuri mici albe. Acesta a fost ars oxidant, fără profunzime, are corpul sferic, baza plată, gâtul strâmt, tronconic, și avea două toarte care porneau din zona mediană a gâtului și se sprijineau pe jumătatea superioară a părții profilate (**Fig. 4/2a-b**). Nu mai păstrează gura și toartele. Urciorul a fost decorat cu șiruri ușor oblice de impresiuni, realizate cu un pieptene cu patru dinți, ordonate în registre (benzi) orizontale separate de mici spații netede, care se opresc la circa 2 cm mai sus de bază. Înălțimea păstrată a acestuia este de 12,3 cm, diametrul maxim de 10 cm, iar baza are diametrul de 6,5 cm. Grosimea peretelui, în zona gâtului, este de 0,6 cm.

Conform caracteristicilor generale, urciorul aparține celei de a doua jumătăți a veacului al X-lea, când argila caolinitică era folosită pentru modelarea acestui tip ceramic (vezi discuția de la vasul anterior) și când gama decorativă s-a îmbogățit cu noi motive, unul fiind împunsăturile făcute cu dinții pieptenului[12]. Totodată, în secolul al X-lea câmpul ornamental ocupa adeseori aproape întreaga suprafață exterioară a vaselor, coborând până spre baza acestora, fenomen al cărui debut a fost înregistrat încă din a doua jumătate a veacului anterior[13]. Ca analogie, apropiată și din punct de vedere spațial, menționăm că șirul de impresiuni a fost folosit și la ornamentarea unor oale fără toarte și urcioare amforoidale descoperite în așezarea de la Capidava[14], situată la aproximativ 30 km nord-vest de Medgidia, dar în asociere cu alte motive. Utilizarea lui ca unic element ornamental pentru întreaga suprafață a vasului este ceva inedit.

Inedit este, pentru Dobrogea, și al cincilea vas care provine de la Medgidia. El a fost descoperit în perimetrul fabricii de ciment, în cariera II. Este un urcior confecționat la roata lentă din argilă aluvionară, bine curățată, care a fost ars oxidant. Are corpul ovoidal, baza plată și ușor lățită spre exterior, gâtul strâmt și trei toarte (**Fig. 5/1a-d**). Prezintă o nervură rotunjită în partea inferioară a gâtului, iar la baza celor trei torți se află câte o protuberanță. Întreaga suprafață exterioară

[9] Pentru o scurtă comparație, menționăm că în siturile din nord-estul Bulgariei, ca dată de început, prezența urciorului amforoidal din pastă fină a fost înregistrată în contexte arheologice de la sfârșitul secolului al VIII-lea și începutul veacului al IX-lea, iar ca perioadă de finalizare a utilizării lui în cele din prima jumătate a secolului al X-lea. Vezi HRISTOVA 2015, p. 103-104, tab. 3, p. 118; DONCHEVA-PETKOVA 1977, p. 77-78, 106, fig. 33 b.

[10] PARASCHIV-TALMAȚCHI 2019, p. 82-83.

[11] ȘTEFAN *et alii* 1967, p. 202.

[12] PARASCHIV-TALMAȚCHI 2007, p. 29.

[13] COMȘA 1963, p. 109; COMȘA 1978, p. 99.

[14] CURSARU-HERLEA 2016, p. 87, pl. II/9, pl. XX/126.

a vasului a fost acoperită cu smalț verde-oliv, cu tentă de brun, mat, iar pe fund are marcă de olar redată în relief, asemănătoare crucii Sf. Andrei. Înălțimea păstrată este de 11,6 cm, diametrul maxim de 8,3 cm, iar baza are diametrul de 6,2 cm. Grosimea peretelui, în zona gâtului, este de 0,67 cm. Nu mai păstrează gâtul, gura și toartele. Baza toartelor este ușor ovală, prezentând următoarele dimensiuni: 2,2 x 1,7 cm, 1,7 x 1,4 cm și 1,9 x 1,5 cm.

Urciorul cu trei toarte găsit la Medgidia aparține primei jumătăți a secolului al X-lea, datare propusă pornind de la considerentele de mai jos. Un urcior cu caracteristici similare, care are doar două toarte, a fost descoperit în așezarea de la Capidava și a fost atribuit perioadei anterioare secolului al X-lea[15] sau secolelor X-XI, menționându-se că face parte din exemplarele timpurii[16]. Acesta este în stare fragmentară, dar păstrează nervura rotunjită de la baza gâtului și protuberanțele de sub toarte, și este acoperit cu smalț verde-oliv. Un alt urcior fragmentar, cu nervură la baza gâtului și două toarte fără proeminențe conice, provine tot de la Capidava și a fost datat ca cel anterior[17]. Ambele sunt ușor mai mari decât exemplarul de la Medgidia și au fost arse reducător, dar nervura de la baza gâtului, modalitatea de realizare a bazei toartelor și faptul că toate au fost smălțuite par a indica o preferință a perioadei în care au fost confecționate.

Urcioarele acoperite cu smalț verde-oliv care nu prezintă alte elemente de decor sau au fost ornamentate doar cu nervuri reliefate executate în timpul modelării vaselor pe gât, umăr sau corp aparțin fazei timpurii a prezenței vaselor cu smalț în siturile medievale timpurii din Dobrogea[18]. În secolul al X-lea smalțul era majoritar verde-oliv, cu nuanțe care oscilau de la verde-oliv deschis la verde-oliv închis, iar la momentul descoperirii se prezintă strălucitor sau mat, uneori cu reflexe roşiatice sau maronii. Acesta a fost depus direct pe corpul vaselor, fără un suport de angobă.

Un alt element care indică faza timpurie este prezența proeminențelor de la baza toartelor, care arată un transfer al elementului respectiv de la urcioarele amforoidale din pastă fină. În Dobrogea, acest tip de vas, prezentând protuberanță la baza toartei, confecționat din pastă fină și ars în atmosferă reducătoare sau oxidantă, este prezent în nivelurile din secolul al IX-lea și de la începutul celui următor, iar în secolul al X-lea îl vom întâlni confecționat din pastă caolinitică, având corpul acoperit cu vopsea. O astfel de situație a fost observată în așezarea de la Pantelimonu de Sus (încadrată cronologic începând cu sfârșitul secolului al VIII-lea și până în prima parte a veacului al X-lea[19]). Constatăm un transfer al formei respective între categorii ceramice, într-un moment cronologic (secolul al X-lea) în care cea a vaselor din pastă fină, existentă de aproximativ două secole, cedează piața celei din argilă caolinitică, apărută de câteva decenii, iar, în acest caz, categoriei din argilă comună, bine preparată, smălțuită. În acest stadiu al cercetărilor, prezența ceramicii cu smalț verde-oliv este dovedită clar în contexte arheologice din veacul al X-lea, posibilitatea

[15] FLORESCU *et alii* 1958, p. 179, fig. 99.
[16] NICOLESCU 1959, p. 80-81, fig. 1/a; CURSARU-HERLEA 2016, p. 153-155, pl. 28/173.
[17] CURSARU-HERLEA 2016, p. 153-155, pl. 28/174.
[18] ȘTEFAN *et alii* 1967, p. 232; PARASCHIV-TALMAȚCHI 2019, p. 85.
[19] PARASCHIV-TALMAȚCHI 2014, p. 359.

apariției ei în nivelurile de locuire din secolul al IX-lea rămânând a fi demonstrată pentru Dobrogea. Singura excepție, urciorul amforoidal găsit într-o locuință adâncită (bordei) de la Capidava, menționat anterior[20], este considerată o prezență într-un context neobișnuit, care așteaptă să fie susținută de descoperiri similare.

Până la noi descoperiri în contexte clare, asocierea celor trei elemente (nervură la baza gâtului reliefată în timpul modelării, protuberanță la baza toartelor[21] și acoperirea suprafeței exterioare a urciorului cu smalț verde-oliv) pe urciorul cu corpul ovoidal și bază ușor reliefată converg spre datarea vasului cu trei toarte, găsit la Medgidia, în prima jumătate a veacului al X-lea.

După cum s-a putut observa, doar pentru urciorul cu trei toarte se cunoaște o localizare aproximativă a punctului de descoperire, respectiv la fabrica de ciment, cariera II. La Medgidia, prima fabrică de ciment a început să funcționeze în 1951[22], iar mărirea treptată a producției a făcut ca suprafața carierelor acesteia să se extindă, iar lucrările de descopertare și extragere a pietrei să afecteze mai multe situri arheologice[23]. De-a lungul timpului în carierele fabricii (aflate la sud de canalul Dunăre - Marea Neagră și la est de municipiu) au fost semnalate mai multe descoperiri specifice perioadei de început a Evului Mediu[24], fiind presupusă existența unei necropole din secolul al VIII-lea[25] și înregistrată o așezare din veacurile IX-X, posibil și începutul secolului al XI-lea, în urma unei săpături arheologice preventive[26]. Descoperirea urciorului cu trei toarte, în carierele fabricii de ciment, se alătură altei prezențe insolite pentru teritoriul istro-pontic[27], care provine tot de aici, urciorul cu o toartă și două pseudotoarte de dimensiuni reduse, aplicate simetric, din zona diametrului maxim în jos, confecționat din pastă fină și ars în atmosferă reducătoare (secolul al VIII-lea - începutul veacului al IX-lea[28]).

---

[20] FLORESCU *et alii* 1958, p. 179, fig. 99.

[21] În teritoriile primului Țarat bulgar urcioarele cu protuberanțe la baza toartelor dispar în prima jumătate a veacului al X-lea. Vezi DONCHEVA-PETKOVA 1977, p. 77-85.

[22] ILIE 2012, p. 173-177.

[23] HARȚUCHE 1971, p. 252 unde se menționează distrugerea în cariera veche a unei întinse așezări medieval-timpurii și a unei părți dintr-o construcție de perioadă romană.

[24] HARȚUCHE 1971, p. 253 unde se menționează găsirea a cinci vase întregi de către muncitorii de la carieră și achiziționarea acestora de către farmacistul brăilean Paul Bălcănescu.

[25] COMȘA 1979, p. 153.

[26] Datarea inițială, secolele X-XI, a fost ulterior rectificată. Vezi HARȚUCHE 1971, p. 257; COMȘA 1979, p. 153.

[27] La Dunărea de Jos, descoperiri similare sunt cunoscute în așezarea de la Bucov-Tioca (jud. Prahova) și în câteva necropole din nord-estul Bulgariei, de la Kjulevcha (reg. Shumen), Bdinchi (reg. Dobrich), Balchik (reg. Dobrich) și Novi Pazar (reg. Shumen). Vezi: STANCHEV & IVANOV 1958, pl. XII/M36, pl. XVI/1; VAZHAROVA 1976, p. 123, fig. 73/1, p. 126, fig. 75/2, p. 162, fig. 102/6, p. 165, fig. 104/4; COMȘA 1978, p. 84, 90, fig. 81/12; COMȘA 1979, p. 152-153; FIEDLER 1992, pl. 93/1 și 3, pl. 108/10, pl. 109/2 și 7, pl. 113/6; HRISTOVA 2015, p. 102-103, fig. 5/12; DONCHEVA-PETKOVA *et alii* 2016, p. 483, pl. CCXLIII/1; PARASCHIV-TALMAȚCHI 2019, p. 96, pl. 1/6.

[28] STANCHEV & IVANOV 1958, p. 109; HARȚUCHE 1971, p. 257, fig. 5/3; COMȘA 1979, p. 152-153, fig. 1/3; FIEDLER 1992, tab. 1, FXIII/1-2; HRISTOVA 2015, p. 118; DONCHEVA-PETKOVA *et alii* 2016, p. 162; PARASCHIV-TALMAȚCHI 2019, p. 81.

Este dificil de stabilit locurile de descoperire pentru celelalte patru vase, la Medgidia fiind precizate mai multe puncte cu situri afectate sau distruse[29], printre care și mai multe așezări și o carieră medieval-timpurii[30]. Unele dintre acestea sunt cunoscute datorită străduințelor profesorului Aurel Dumitrașcu, care, împreună cu elevii, membrii ai cercului de istorie de la Școala generală nr. 2, efectua periegheze în zonele în care se aflau carierele fabricilor din oraș sau în perimetrele diverselor investiții și colecta artefactele găsite, numeroase fiind donate muzeului din Constanța, în 1971 și ulterior[31]. Artefactele au fost colectate aproximativ în perioada anilor 1968-1978. Alte situri specifice perioadei au fost înregistrate ca urmare a unor cercetări preventive. Cumulând informațiile, putem enumera mai multe situri care aparțin secolelor VIII-XI, precum: așezarea din cariera veche, aflată la sud de Fabrica de ciment[32], și probabil o necropolă anterioară acesteia[33]; așezarea din punctul "La cocoașă"[34]; așezarea din perimetrul I.A.S. Medgidia, situată la circa 500 m nord-est de sediul Fermei nr. 5[35]; cariera de piatră din zona viilor din partea de vest a orașului[36]; locuirea din zona străzii Griviței, nr. 4[37]; iar pe str. Poporului, la nr. 48, a fost cercetat un segment al valului de piatră[38]. Numeroase descoperiri făcute în ultimele decenii, relativ în centrul orașului, documentează existența unei așezări medievale timpurii într-un perimetru ce include părți ale străzilor Republicii, Nicolae Bălcescu, Dumbrava Roșie, Poporului și Decebal. Așadar, primele patru urcioare prezentate mai sus, aflate în colecția muzeului constănțean, pot proveni din oricare dintre aceste puncte sau din altele încă necunoscute.

Ceramică descoperită în județul Constanța

Ultimul vas asupra căruia ne vom opri este un urcior amforoidal care provine de pe teritoriul județului Constanța (**Fig. 6/1a-c**). A fost confecționat din pastă comună, fină, la roata lentă și ars în atmosferă reducătoare, la cenușiu închis, cu pete cafenii-maronii. Are corpul sferic, baza ușor concavă, gâtul strâmt, înalt, gura cilindrică, buza evazată și rotunjită. Cele două toarte, care pornesc din

[29] IRIMIA & DUMITRAȘCU 1969, p. 137 (așezarea romană din cariera de lut a fabricii de cărămidă, de la marginea de nord-vest a orașului); VERTAN 1978, p. 227 și n. 3 (așezare din secolele I – II cu material roman și getic, la Ferma nr. 1 de la I.A.S. Medgidia); IRIMIA 1983, p. 123-126 (necropolă getică în punctul "Cariera de caolin"); IRIMIA 1987, p. 129 (morminte antice); IRIMIA 1991, p. 109-111 (în punctele "Cariera de caolin" și "La cocoașe" urme de locuire neolitice, getice și romane târzii); HARȚUCHE & BOUNEGRU 1997, p. 17 (așezare gumelnițeană); IRIMIA 2002-2003, p. 38-41 (în punctul "La cocoașe", mormânt din epoca bronzului).

[30] HARȚUCHE 1971, p. 252-257; PAPASIMA 1991, p. 395-397 (monede); VERTAN & CUSTUREA 1983, p. 312 (monedă); CUSTUREA 2000, p. 35 (se menționează șase așezări și o carieră).

[31] PAPUC 1970, p. 392, n. 5; OCHEȘEANU 1972, p. 497; OCHEȘEANU & DUMITRAȘCU 1972, p. 537-538.

[32] HARȚUCHE 1971, p. 252-257.

[33] COMȘA 1979, p. 153.

[34] IRIMIA 1991, p. 111.

[35] IRIMIA 1987, p. 129-130.

[36] PANAITESCU 1978, p. 247-251.

[37] TALMAȚCHI & ȘOVA 2020, p. 488-489.

[38] PAPUC 2000, nr. 58.

zona mediană a gâtului și se sprijină pe umărul vasului, sunt ovale în secțiune, având lățimea de 1,96 și de 2,2 cm, iar grosimea de 1,4 cm. Urciorul prezintă lustruire mecanică verticală pe gât, secondată de trei caneluri (uneori lustrul vertical se poate observa și pe spațiile dintre caneluri), urmate de un registru în care se află benzi de linii lustruite, oblice, dispuse cu direcții opuse. Registrul este delimitat în partea inferioară de patru linii incizate, urmate de lustruire mecanică, pe orizontală, până la bază. Decorul lustruit a fost asociat cu două proeminențe ușor conice aplicate pe fiecare parte a vasului, pe gât, între toarte. Urciorul are înălțimea de 17,6 cm, diametrul maxim de 14,5 cm, al gâtului de 5,46 cm, iar baza are diametrul de 8 cm. Deschiderea gurii este de 7,15 cm, iar grosimea buzei este de 0,65 cm. Păstrează urme de la lovirea cu unealta la momentul descoperirii, care i-a ciobit o toartă, una dintre proeminențele conice și i-a spart o parte din buză. A avut cenușă în interior, provenind, probabil, dintr-un mormânt de incinerație.

Pe baza trăsăturilor generale, urciorul poate fi atribuit primei jumătăți a secolului al IX-lea, dacă ne raportăm la datele cunoscute pentru Dobrogea, sau ar putea fi încadrat ușor mai timpuriu, sfârșitul secolului al VIII-lea și începutul veacului al IX-lea, după înregistrarea acestui tip de vas în siturile din nord-estul Bulgariei[39]. Decorul lui este asemănător celui prezent pe urcioarele timpurii cu o singură toartă, confecționate tot din pastă fină, care, printre elementele distinctive, prezintă linii oblice dispuse în unghi, care sugerează imaginea unei crengi de brad, linii lustruite scurte ordonate în fascicule oblice, opuse ca direcție, asociate, aproape pe fiecare vas, cu câteva elemente incizate[40]. Puține exemplare dintre urcioarele timpurii cu o singură toartă prezintă și elemente decorative reliefate, care constau într-o bandă aplicată la baza gâtului sau pastile, dispuse simetric, sub formă de șiruri verticale pe corpul vasului sau longitudinal pe toartă[41].

Urciorul amforoidal descoperit în teritoriul județului Constanța pare a fi, în cadrul tipului respectiv, dintre cele mai timpurii cunoscute pentru spațiul istro-pontic. El prezintă elemente întâlnite la urcioarele timpurii cu o singură toartă, părând a indica transferuri și tranziția dintre cele două tipuri de urcioare. Decorul aplicat, constând în două proeminențe ușor conice, poate exprima influențe alogene la gurile Dunării (posibil alane)[42], precum urciorul cu pseudotoarte, confecționat din pastă fină și ars în atmosferă reducătoare, datat în secolul al VIII-lea și la începutul veacului al IX-lea, descoperit la est de Medgidia[43]. Din păcate, lipsa datelor stratigrafice ne privează de informațiile atât de necesare unor descoperiri rare, cum este cazul urciorului amforoidal prezentat mai sus, care ar putea avea o contribuție importantă la scala evoluției ceramicii medieval-timpurii, prin marcarea unei etape de tranziție.

[39] Vezi *supra* nota 9.
[40] PARASCHIV-TALMAȚCHI 2019, p. 81.
[41] CONDURACHI *et alii* 1957, fig. 56/1; ZIRRA 1963, p. 389, fig. 25/1, 9; FIEDLER 1992, pl. 10/6, pl. 12/4;
[42] COMȘA 1979, p. 152, n. 14; p. 154-155, fig. 2/4.
[43] HARȚUCHE 1971, p. 254-257, fig. 5/3-3A; COMȘA 1979, p. 153-156.

Deși au trecut câteva decenii de când au fost făcute înregistrările despre așezarea de la Șiriu, respectiv de când vasele de la Medgidia au intrat în colecția muzeului din Constanța, unele date cu care acestea completează repertoriul arheologic dobrogean, implicit cel ceramic, pot fi considerate inedite prin noutatea descoperirilor și insolite prin caracterul neobișnuit. Iar coroborarea acestora cu materialele mai vechi oferă noi repere în reconstituirea realităților din teritoriul istro-pontic, pentru secolele VIII-X, respectiv în completarea scalei evoluției unui tip ceramic, urciorul, și a elementelor repertoriului ornamental al acestuia. În ciuda unor date parțiale sau private de un context arheologic, acestea reprezintă tot atâtea motive care ne-au convins că includerea lor în circuitul științific este necesară și nu ar mai trebui amânată.

BIBLIOGRAFIE

CHERA-MĂRGINEANU 1980 – C. Chera-Mărgineanu, *Sesiunea științifică a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța (6-8 noiembrie 1979)*, Pontica 13 (1980), p. 366-377.

COMȘA 1961 – E. Comșa, *Două ulcioare din epoca feudală timpurie descoperite la Poarta Albă*, SCIV 12 (1961) 1, p. 109-112.

COMȘA 1963 – M. Comșa, *Cu privire la evoluția culturii balcano-dunărene în sec. IX-XI (Studiu preliminar)*, SCIV 14 (1963) 1, p. 107-122.

COMȘA 1978 – M. Comșa, *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești)*, București, 1978.

COMȘA 1979 – M. Comșa, *Ceramică alanică din secolul al VIII-lea descoperită în centrul Dobrogei*, Pontica 12 (1979), p. 151-156.

CONDURACHI *et alii* 1957 – E. Condurachi, D. M. Pippidi, D. Tudor, S. Dimitriu, V. Zirra, M. Coja, V. Eftimie, P. Alexandrescu, E. Popescu, D. Berciu, C. Preda, *Șantierul arheologic Histria*, MCA 4 (1957), p. 9-101.

CURSARU-HERLEA 2016 – S. M. Cursaru-Herlea, *Ceramica medievală de la Capidava (secolele IX-XI)*, Sibiu, 2016.

CUSTUREA 2000 – G. Custurea, *Circulația monedei bizantine în Dobrogea (secolele IX-XI)*, Constanța, 2000.

DONCHEVA-PETKOVA 1977 – L. Doncheva-Petkova, *Balgarska bitova keramika. Prez rannoto srednobekovie (vtorata polovina na VI – kraya na X v.)*, Sofia, 1977.

DONCHEVA-PETKOVA *et alii* 2016 – L. Doncheva-Petkova, K. Apostolov, V. Ruseva, *Prabalgarskiyat nekropol pri Balchik*, Sofia, 2016.

FIEDLER 1992 – U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, vol. 1-2, Bonn, 1992.

FLORESCU *et alii* 1958 – Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*, vol. I, București, 1958.

HARȚUCHE 1971 – N. Harțuche, *Contribuții la repertoriul arheologic al Dobrogei*, Pontica 4 (1971), p. 247-261.

HARȚUCHE & BOUNEGRU 1997 – N. Harțuche, O. Bounegru, *Săpăturile arheologice de salvare de la Medgidia, jud. Constanța (1957-1958)*, Pontica 30 (1997), p. 17-104.

HRISTOVA 2015 – M. Hristova, *Keramika iz biritual'nyh mogil'nikov Nizhnego Dunaya i voprosy ee hronologii*, Povolzhskaya arheologiya 1/11 (2015), p. 91-125.

ILIE 2012 – A. Ilie, *Medgidia. Istoria oraşului de la 1918 până în prezent*, Constanţa, 2012.

IRIMIA 1983 – M. Irimia, *Date noi privind necropolele din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Pontica 16 (1983), p. 69-148.

IRIMIA 1987 – M. Irimia, *Considerații privind unele morminte tumulare din epoca romană descoperite în Dobrogea*, Pontica 20 (1987), p. 107-136.

IRIMIA 1991 – M. Irimia, *Noi mărturii arheologice privind a doua epocă a fierului în Dobrogea*, Pontica 24 (1991), p. 97-121.

IRIMIA 2002-2003 – M. Irimia, *Observații privind stadiul cercetării bronzului timpuriu în Dobrogea*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 33-51.

IRIMIA & DUMITRAȘCU 1969 – M. Irimia, A. Dumitrașcu, *Sabia de bronz miceniană descoperită la Medgidia*, Pontice 2 (1969), p. 137-147.

NICOLESCU 1959 – C. Nicolescu, *Ceramica smălțuită din secolele X-XV în lumina ultimelor cercetări arheologice*, SCIVA 2 (1959) 6, p. 75-104.

OCHEȘEANU 1972 – R. Ocheșeanu, *Doi denari romani republicani descoperiți în Dobrogea*, Pontica 5 (1972), p. 497-502.

OCHEȘEANU & DUMITRAȘCU 1972 – R. Ocheșeanu, A. Dumitrașcu, *Un tezaur de la Theodosius I, descoperit la Medgidia*, Pontica 5 (1972), p. 537-546.

PANAITESCU 1978 – A. Panaitescu, *O carieră de sec. X e.n. la Medgidia*, Pontica 11 (1978), p. 247-251.

PAPASIMA 1991 – T. Papasima, *Monede bizantine din câteva colecții particulare*, Pontica 24 (1991), p. 395-397.

PAPUC 1970 – Gh. Papuc, *Câteva monede feudale din Țara Românească și Moldova descoperite în Dobrogea*, Pontica 3 (1970), p. 391-395.

PAPUC 2000 – Gh. Papuc, *Medgidia, jud. Constanța. Punct: Seminarul musulman*, CCA. Campania 1999, Bucureşti, 2000, nr. 58.

PARASCHIV-TALMAȚCHI 2007 – C. Paraschiv-Talmaţchi, *Consideraţii privind motivul decorativ ceramic din zona carpato-danubiano-pontică (sec. VIII-XI) (II)*, Danubius 25 (2007), p. 27-44.

PARASCHIV-TALMAȚCHI 2014 – C. Paraschiv-Talmaţchi, *Cercetări arheologice din zona* extra muros *a cetății Ulmetum. Unele aspecte privind locuirea medievală timpurie*, Pontica 47 (2014), p. 343-374.

PARASCHIV-TALMAȚCHI 2019 – C. Paraschiv-Talmaţchi, *The Contribution of Pottery to Determining the Relative Chronology of the Early Medieval Sites in Dobrudja*, în: Fl. Mărginean, I. Stanciu, K. László (eds.), *Orbis Mediaevalis II. Inter tempora. The Chronology of the Early Medieval Period. Issues, Approaches, Results/ Inter tempora. Cronologia perioadei medievale timpurii. Probleme, abordări, rezultate*. Proceedings of the national conference, Arad, 26th-29th September 2018, Cluj-Napoca, 2019, p. 79-101.

PARASCHIV-TALMAȚCHI, TALMAȚCHI & BODOLICĂ 2015 – C. Paraschiv-Talmaţchi, G. Talmaţchi, V. Bodolică, *O nouă aşezare medievală timpurie la Hârşova (jud. Constanța)*, în: B. Ciupercă (ed.), *Arheologia mileniului I p.Chr., IV, Nomazi şi autohtoni în mileniul I p.Chr.*, Brăila, 2014, p. 397-423.

STANCHEV & IVANOV 1958 - S. Stanchev, S. Ivanov, *Nekropolat do Novi Pazar*, Sofia, 1958.

ȘTEFAN *et alii* 1967 – Gh. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa & E. Comşa, *Dinogetia*, vol. I. *Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn*, Bucureşti, 1967.

TALMAȚCHI & ȘOVA 2020 – C. Talmaţchi, C. Șova, *Medgidia, jud. Constanța. Punct: "Așezarea medievală de la Medgidia, str. Griviței, nr. 4"*, CCA, Campania 2019, Bucureşti – Buzău, 2020, p. 488-489.

VAZHAROVA 1976 – J. Vazharova, *Slavyari i prabalgari po dannyi na nekropolite ot VI-XI vv. na teritoriata na Balgariya*, Sofia, 1976.

VERTAN 1978 – A. Vertan, *Un tezaur de denari romani imperiali descoperit la Medgidia*, Pontica 11 (1978), p. 227-234.

VERTAN & CUSTUREA 1983 – A. Vertan & G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (V)*, Pontica 16 (1983), p. 301-323.

ZIRRA 1963 – V. Zirra, *Dvuobryadovyi mogil'nik rannefeodal'noi epohi v Kapul Viilor-Istrya*, Dacia N.S. 7 (1963), p. 355-412.

LIST OF ILLUSTRATION

Fig. 1 - Administrative positioning of the Dobrujan settlements mentioned in the text.

Fig. 2 - Materials found in the settlement of Șiriu (drawings by C. Chera).

Fig. 3 - Jugs found in Medgidia

Fig. 4 - Jugs found in Medgidia

Fig. 5 - Jug found in Medgidia

Fig. 6 - Jug found in Constanța county.

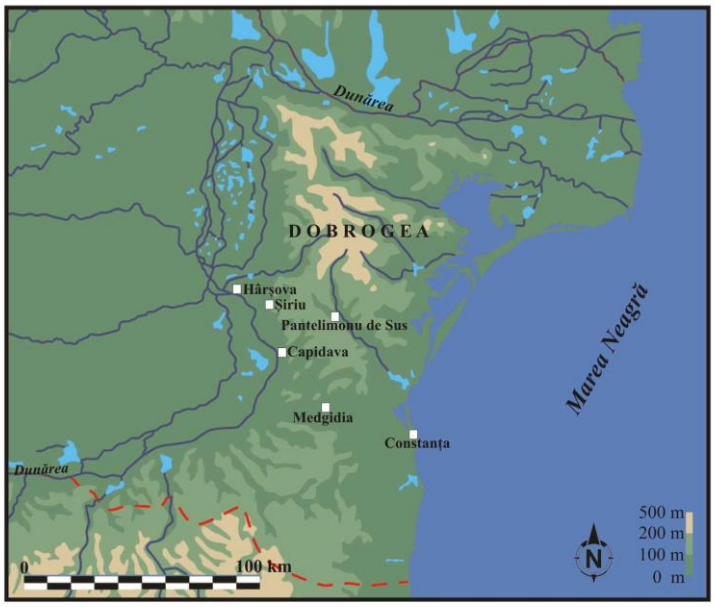

Fig. 1 - Poziționarea administrativă a localităților dobrogene menționate în text.

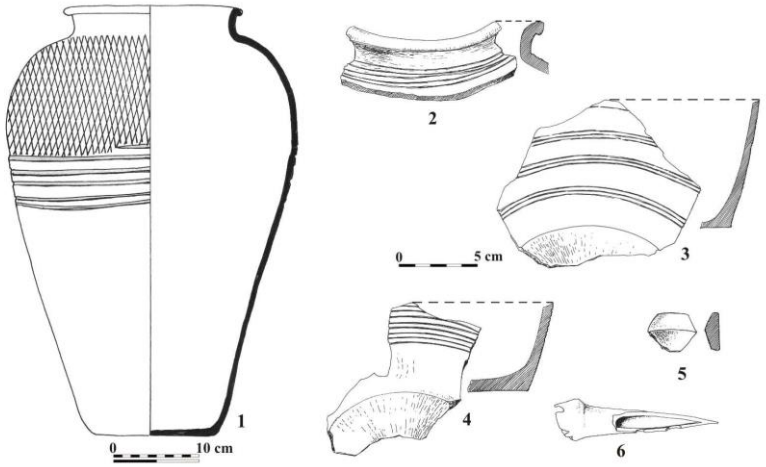

Fig. 2 - Materiale descoperite în așezarea de la Șiriu (desene C. Chera).

Fig. 3 - Urcioare găsite la Medgidia.

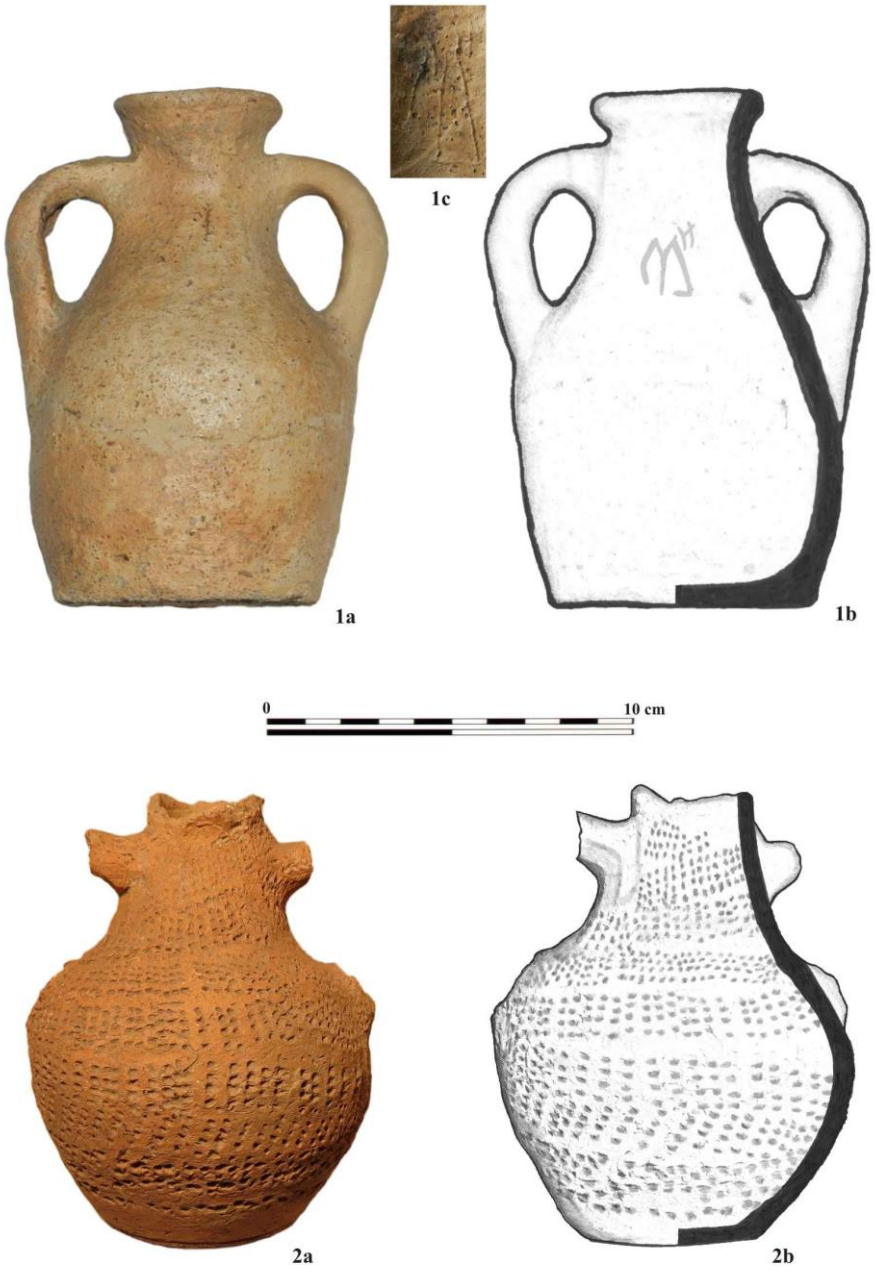

Fig. 4 - Urcioare găsite la Medgidia.

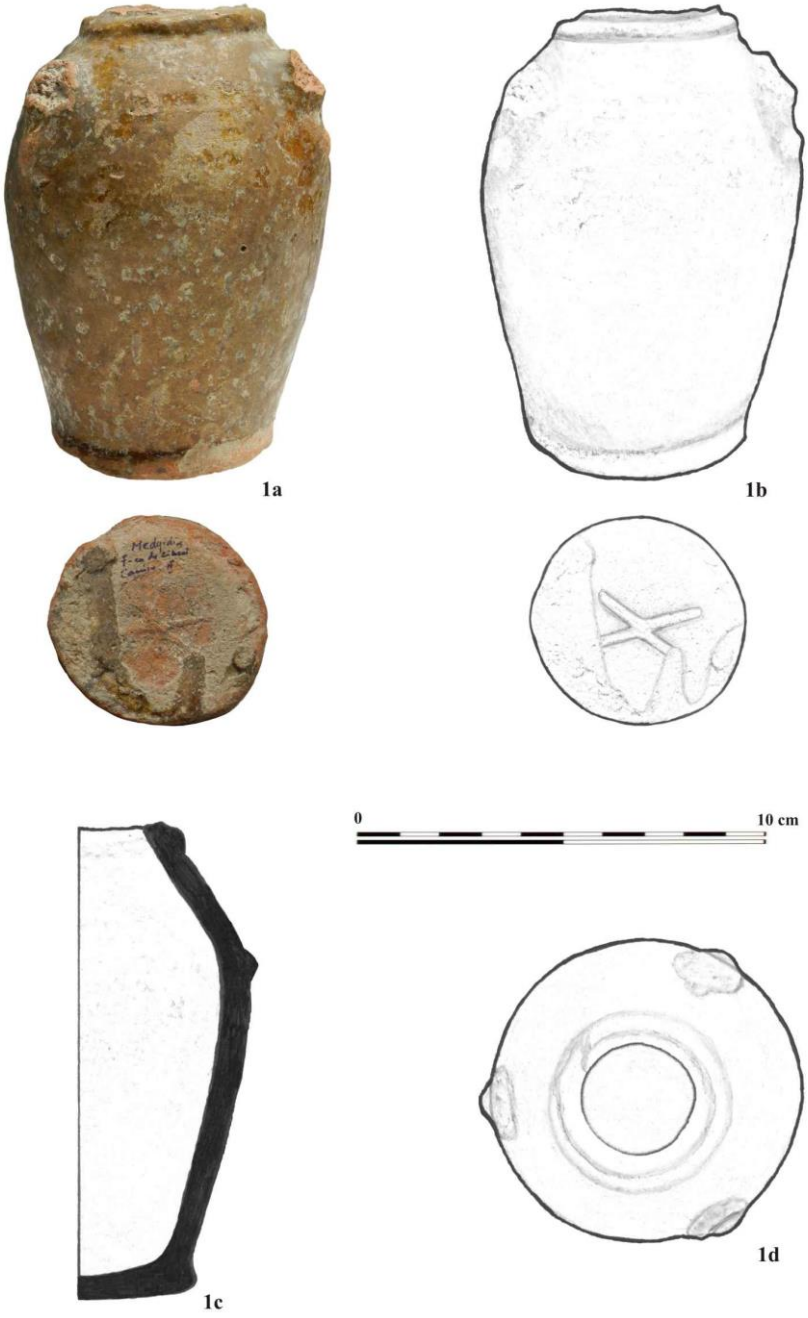

Fig. 5 - Urcior găsit la Medgidia.

Fig. 6 - Urcior găsit în județul Constanța.

L'INFLUENCE BYZANTINE SUR LA PRODUCTION CÉRAMIQUE DU HAUT MOYEN ÂGE EN BULGARIE

Maria CHRISTOVA-PENKOVA[*]

Mots-clés: *Moyen Âge, amphoridion, cruche d'amphore, production céramique, potterie byzantine, glaçure.*

Keywords: *Middle Ages, amphoridion, amphora jug, ceramic production, Byzantine pottery, glaze.*

Resumé : *La production céramique du Haut Moyen Âge à l'échelle de l'actuel territoire de la Bulgarie septentrionale est au centre des préoccupations de nombreux chercheurs qui étudient les traditions céramiques chez les Slaves et les Proto-bulgares sous l'angle des influences possibles sur les formes et la décoration locales subies par le Khaganate Avar ou de l'Est*[1]*. Toutefois, le présumé processus de transfert d'influences byzantines, d'ailleurs souvent évoqué comme allant de soi, n'a pas encore fait l'objet d'une étude approfondie. Le nombre important de données technologiques récemment acquises sur le matériel céramique issu des nécropoles et de l'habitat semble favorable, malgré son caractère préliminaire, à une telle démarche.*

Abstract: *The ceramic production of the High Middle Ages on the scale of the current territory of northern Bulgaria is at the centre of the concerns of many researchers who study the ceramic traditions of the Slavs and Proto-Bulgarians from the angle of possible influences on the forms and local decorations suffered by the Avar or Eastern Khaganate. However, the alleged process of transferring Byzantine influences, often taken for granted, has not yet been thoroughly investigated. The many technological data recently acquired on the ceramic material of cemeteries and habitats seem favorable, despite their preliminary nature, to such an approach. The ceramic assemblage of north-eastern Bulgaria and Dobruja is characterized by a repertoire of varied ceramic forms dominated by pots with two handles, bowls and jugs which are part of the continuity of*

[*] Maria CHRISTOVA-PENKOVA : National Anthropological Museum – Bulgarian Academy of Sciences, e-mail: mariachristova@abv.bg.

[1] ANGELOVA 1982, p. 31 – 67; RASHEV 2008, p. 185-187.

the repertoire of the area- source. However, towards the end of the 8th century, the technological data of the ceramic material show an important variability: the archaeological sequence is enriched by a new ceramic facies - the jug in the shape of an amphora (amphoridion), whose appearance can be attributed to local influences on provincial Byzantine productions. The emergence and spread of the amphora-shaped jug also marked the emergence of certain new techniques such as engobing. After the campaign of John I Tzimiskes in 971, significant changes were manifested in the material culture of the Bulgarian settlements. Ceramic productions of Byzantine origin, such as pots, jugs, amphorae, make their appearance. This fact finds its place in the publications, but the authors do not pay attention to certain characteristics of the considered pottery, which reflect the will of the local masters to reproduce typical Byzantine forms. The production process is markedly different from that of the Byzantine workshops. These vessels are formed on a slow potter's wheel, the quality of firing is not better which leads us to the conclusion that these are ceramic productions designed by local workshops.

Les recherches sur le matériel céramique en Bulgarie pour la période en question nous apportent l'image d'une homogénéité et d'une stabilité de formes céramiques dans le contexte des nécropoles et des habitats au nord du Balkan[2]. Le répertoire céramique, dominé par les pots tournés sur un tour lent, se caractérise par un certain degré de variabilités morphologiques des formes céramiques dans les parties orientale et occidentale de la zone en question (**Fig. 1**). Ces différences sont d'autant plus significatives pour la période couvrant la fin des VIIe - VIIIe siècles[3].

L'assemblage céramique du nord-est de la Bulgarie et de la Dobroudja de sud se caractérise par un répertoire de formes céramiques variées où dominent les pots à deux anses, les bols et les cruches qui s'inscrivent dans la continuité du répertoire de la zone-source. Toutefois, vers la fin du VIIIe siècle, les données technologiques du matériel céramique montrent une importante variabilité : la séquence archéologique s'enrichit d'un nouveau faciès céramique - la cruche en forme d'amphore (amphoridion), dont l'apparition peut être attribuée aux influences byzantines provinciales sur les productions locales [4].

Le plus ancien représentant connu de cette forme nouvelle a été retrouvé dans la tombe № 3 de la nécropole de Divdyadovo, près de Shumen (**Fig. 2a**) : elle date du VIIIe siècle au plus tard[5]. Tous les auteurs s'accordent à dire que «cette cruche-amphore n'a pas d'analogie directe» avec la vaisselle du haut Moyen Âge sur le territoire de la Bulgarie médiévale. Les proportions extrêmement élancées et les lignes élégantes du récipient sont impressionnantes. La surface est bien traitée, les anses sont larges et fortement galbées, le corps prend l'aspect d'une sphère pleine, le cou est assez fin et allongé. Les chercheurs s'accordent à dire qu'il s'agit d'une forme céramique fabriquée exclusivement sous l'influence byzantine et qui trouve des parallèles dans la poterie byzantine du Ve au VIe siècle et dans la poterie provinciale byzantine plus tardive. Une cruche-amphore similaire datée du milieu du VIIIe siècle a été mise au jour dans la nécropole près

[2] RASHEV 2008, p. 175-184.
[3] DONCHEVA-PETKOVA 1977; RASHEV 2008.
[4] SCORPAN 1977, p. 269 – 297; HRISTOVA 2009, p. 240-241.
[5] ATANASOV, VENELINOVA & STOYCHEV 2007, p. 59.

de Tepsen, en Crimée[6]. Toutefois, l'analogie la plus proche provient de la nécropole de Kruja, datée du milieu du VIIIe siècle[7]. Il s'agit probablement d'une production locale fabriquée selon les traditions antiques du début du Moyen Âge s'inscrivant dans la continuité des productions provinciales de céramique byzantine. Il convient de noter ici que dans leur majorité, les recherches sur la nature de la poterie byzantine reposent sur le corpus céramique des grands centres économiques de Byzance. La production des ateliers locaux n'est pas prise en compte. Selon certains chercheurs, la production céramique des petits ateliers ne diffèrent pas par sa qualité de celle des peuples barbares avoisinant l'Empire ce qui constitue une conséquence directe sur la demande et les marchés[8]. Mais l'amphore et les amphorisques restent propre à la potterie byzantine même après le VIIe siècle. La mise au jour d'un tel récipient dans la tombe № 3 de la nécropole près de Divdyadovo peut être commentée dans le contexte des autres découvertes, dont les plus significatives sont les appliques avec des analogies parmi les trésors de Vrap et d'Erseke[9]. L'apparition de monuments du groupe Vrap-Erseke sur les terres bulgares aujourd'hui peut s'expliquer par les liens entre la Bulgarie du Danube et les Bulgares de Kuber en Macédoine - un fait qui est confirmé à la fois par les sources écrites et par le matériel archéologique et qui est largement commenté dans nos ouvrages de référence[10].

La cruche d'amphore de la tombe № 3 de la nécropole près de Divdyadovo est réalisée avec une technique inconnue à la production céramique bulgare de l'époque indiquée et reproduit une forme qui n'est pas typique. Cet ustensile reflète des traditions étrangères à la poterie de cette époque, mais marque le début d'une tendance, particulièrement visible à la fin du VIIIe et au début du IXe siècle, à savoir - l'influence croissante des traditions locales byzantines dans la production céramique bulgare, reflétée principalement avec l'avènement et le développement de nouvelles formes, comme la cruche- amphore. La forme sphérique devient typique des spécimens les plus anciens. Ceux-ci proviennent des nécropoles de Varna 1[11], Devnya 3[12], Topola[13], Obârşiă Nouă (tombeau № 19)[14], Nozharevo[15] (tombeau № 15), Capul Viilor-Istria (tombeau 109)[16], les spécimens du monticule XXXIII à Pliska[17] et le couloir souterrain brûlé du Palais de Krum à Pliska[18], du logement 2 dans l'habitat de Bukov-Rotari[19] (**Fig 2b-d**). La diffusion de cette poterie dans les zones proches de la capitale et du littoral de la

[6] BARANOV 1989, fig. 5.
[7] ANAMALI & SPAHIU 1979, tabl. VI. 5
[8] ANGELOVA 1989, p. 109.
[9] ATANASOV, VENELINOVA & STOYCHEV 2007, p. 62-63.
[10] BESHEVLIEV 1992; STANILOV & ATANASOV 1993, p. 51-52; NIKOLOV 2005, p. 82; STANILOV 2006, p. 140.
[11] DIMITROV 1973, tabl. VIII.3; DIMITROV 1976, fig. 9.
[12] DIMITROV 1973, tabl. VIII.1.2.
[13] HRISTOVA 2009, tabl. I.3.; HRISTOVA 2015, p. 103-104, fig. 6.
[14] TOROPU & STOICA 1972, fig.13.3.
[15] RASHEV 2008, fig. 70.
[16] FIEDLER 1992, Taf. 18[7]
[17] STANCHEV 1949, fig. 2.10.
[18] RASHEV 2008, tabl. CXVI.
[19] COMŞA 1978, pl. VI.2.

mer Noire marque probablement les routes par lesquelles cette forme typique de la poterie byzantine pénètre.

Le véritable épanouissement de cette forme se produit au cours des deux siècles suivants, et la tendance principale réside dans l'allongement du corps. Progressivement, il prend une forme ovoïde. Ce type des récipients a complètement déplacé la cruche des complexes funéraires, comme le montrent les exemples de Sultana[20]. C'est la forme la plus courante, et parfois la seule dans les nécropoles du IXe siècle comme Nikolovo (**Fig 3a-c**), Trastenik (region de Roussé)[21] (**Fig 3 d,e**), Galiche (région de Vratza)[22] (**Fig 3f**) dans le centre et le nord-ouest de la Bulgarie, ainsi que dans la nécropole près de Troshevo à Varna[23].

Des cruches-amphores sont bien connues et régulièrement attestées sur de nombreux sites du IXe au Xe siècle, à savoir Pliska[24], Silistra[25], Odartsi[26], Bukov[27], Kneja et Baïkal (region de Pleven)[28], les couches médievaux d'Augusta antique[29] et Kozlodui[30] (région de Vratza) et bien d'autres.

Il est important de noter que le cruche-amphore s'est également propagé avec la diffusion de bijoux d'origine byzantine, tels que les boucles d'oreilles et les bagues[31]. La cruche-amphore est devenue emblématique du complexe céramique bulgare des IXe-Xe siècles et a servi de point de référence pour préciser les zones contrôlées par l'État bulgare au IXe siècle, faisant ici référence au groupe Blandiana-Alba Iulia[32] en Transylvanie et aux localités de Serbie (Kragujevac)[33].

L'émergence et la diffusion de la cruche en forme d'amphore marquent aussi l'émergence de certaines techniques nouvelles comme l'engobage. Les premières données sur l'utilisation de l'engobage proviennent de Pliska[34], mais des récipients couverts d'engobe sont également connus d'autres sites telles que Silistra, Preslav et autres[35].

Au Xe siècle, la céramique sur le territoire bulgare se caractérise par un assemblage stable de formes et d'ornements, traité par la technologie traditionnelle. Il comprend à nouveau des pots à parois plus minces grâce à l'introduction d'un tour de potier amélioré avec un diamètre plus important et un moment d'inertie plus convenable. On les trouve partout assortis d'un nombre limité de cruches, de pichets et de tasses, dont certains sont recouverts d'une

[20] MITREA 1988.
[21] HRISTOVA 2019.
[22] NIKOLOV 1962, p. 35, fig. 4.
[23] *Katalog* 2004.
[24] DONCHEVA-PETKOVA 1977, p. 72-81; DIMITROV 2004, p. 182-194; RASHEV 2008, p. 181, tabl. CXII; GRIGOROV 2015, p. 115-149; DONCHEVA-PETKOVA 2015, p. 166-168, fig. 6
[25] ATANASOV 2018, fig. 15.
[26] DONCHEVA-PETKOVA, NINOV & PARUSHEV 1999, p. 70, tabl. XXIII.
[27] COMȘA 1978, p. 109,131, fig. 91,100.
[28] NIKOLOV 1962, p. 36, fig. 6.
[29] LUKA 2013, fig. 8.
[30] ANGELOVA & KOLEVA 1994, p. 144, 146, tabl. IV, VI.
[31] GRIGOROV 2007, p. 66, 96.
[32] TAKÁCS 2016.
[33] RADIŠIĆ 2018, fig. 1, 3, 5.
[34] DONCHEVA-PETKOVA 2007, p. 56-57.
[35] DONCHEVA-PETKOVA 1973.

glaçure verte, couleur huile d'olive (**Fig. 4**). Pour le présent, la phase initiale de l'introduction de la technique de glaçure n'est pas connue, mais elle peut également être attribuée à l'influence byzantine. La forte concentration de récipients recouverts de glaçure verte à Preslav[36] permet à certains chercheurs de les définir comme «de type Preslav». On les trouve en couches du Xe au XIe siècle dans un certain nombre d'habitats médiévaux – Pliska[37], Tsar Asen[38], les couches médievaux d'Augusta antique[39] , Mizia (région de Vratza), Odartsi[40], Dinogetia[41], Păcuiul lui Soare[42], Murfatlar[43], Hârşova, Oltina[44] et autres.

Après la campagne de Jean Ier Tzimiskès en 971, des changements importants se manifestaient dans la culture matérielle des habitats bulgares. Des productions céramiques d'origine byzantine, telles que les pots, les cruches, les amphores, font leur apparition. Ce fait trouve sa place dans les publications, mais les auteurs ne prêtent pas attention à certaines caractéristiques des vases, qui reflètent l`intention des maîtres locaux de reproduire des formes typiquement byzantines. Le processus de production est nettement différent de celui des ateliers byzantins. Ces récipients sont travaillés sur un tour de potier lent, la qualité de la cuisson n'est pas meilleure ce qui nous amène à la conclusion qu'il s'agit des productions céramiques conçues par des ateliers locaux.

Tout d'abord, des pots à une anse peuvent être mentionnés. Le premier a été mis au jour dans le complexe fouillé au coin sud-ouest du Cité intérieure de Pliska et plus précisément - devant le mur détruit du bâtiment *VI*. Il possède une anse elliptique coudé du haut du col, juste en dessous du bord de la bouche. Un lit pour un couvercle était formé à l'intérieur de la bouche. Le corps du pot est ovoïde et les dimensions du récipient sont 24,5 cm de hauteur et 25 cm de diamètre. La décoration est concentrée uniquement dans la partie supérieure du corps et se compose de fines lignes droites incisées[45] (**Fig 5a**). Selon sa morphologie, le pot pourrait s'inscrire dans la tradition céramique byzantine, s'il n'était pas réalisé sur un tour de potier à main amélioré, l'argument en étant la présence d'un bord gaufré et d'une marque en relief fortement effacée sur le fond. Le pot y présenté était retrouvé dans dans un bâtiment incendié, daté des années 60 du XIe siècle[46].

Un complexe similaire, dit «bâtiment incendié», était étudié sur le site du Palais-Est à Pliska. De nombreux récipients en état fragmentaire y étaient retrouvés dans un complexe fermé, dont 16 ont été restaurés. Les plus nombreux sont les pots à une anse de petite et moyenne taille. Des marques en relief peuvent

---

[36] CHANGOVA 1957, p. 254-256, tabl. VIII-IX.

[37] DONCHEVA-PETKOVA 1977, p. 187-188; DIMITROV 2004, p. 188-191; DONCHEVA-PETKOVA 2015, p. 184-186, fig. 26; HRISTOVA-PENKOVA 2018, p. 213-214, fig. 10, 17.

[38] DIMITROV 1993, p. 104.

[39] LUKA 2013, p. 632-633.

[40] DONCHEVA-PETKOVA, NINOV & PARUSHEV 1999, p. 71.

[41] BARNEA 1967, p. 233-234, fig. 143.; BARNEA 1989, p. 137-138.

[42] DIACONU & VÎLCEANU 1972, p. 90, 108-1110, fig. 34, 42.

[43] BARNEA 1962, p. 362.

[44] PARASCHIV-TĂLMAȚCHI 2017, fig. 1, 2, 3.

[45] DONCHEVA-PETKOVA 2015, fig. 15a

[46] DONCHEVA-PETKOVA 2015, p. 172-173.

être vues sur le fond de certains d'entre eux (**Fig, 5b, c**). Le «bâtiment incendié» appartient au deuxième horizon (des années 70 de X^e^ aux années 30 et 40 de XIe siècle), car le *terminus ante quem* est défini par des pièces anonymes de classe B trouvées dans une couche de 40 cm d'épaisseur saturée de charbon et de destructions brûlées[47]. Les données des études thermomagnétiques des échantillons de Pliska (y compris des échantillons de ce complexe) révèlent également la tendance à augmenter la température de cuisson des récipients, fabriqués sur un tour de potier amélioré, jusqu'à 730⁰ - 850⁰ occupants ainsi une place intermédiaire entre la céramique fabriquée sur un tour de potier lent et cuite à une température de 730⁰ - 750⁰ et la poterie fabriquée sur un tour de potier rapide et cuite à 810⁰ - 870⁰[48].

Des recipients analogues sont trouvés au cours des fouilles de la soi-disant *Petite forteresse en bois* (**Fig. 5d**). Le pot à une anse est bien connu dans les complexes byzantins dès l'Antiquité tardive et reste une forme préférée même après la conquête ottomane.

Une «découverte» des fouilles la *Petite forteresse en bois* dans la Cité intérieure de Pliska est particulièrement révélatrice de l'influence de la poterie byzantine. Des fragments de deux cruches à la même profondeur de 2 à 2,45 m y ont été trouvés dans la tranchée II[49]. Leur restauration révèle l'original et son imitation. L'original est une cruche dotée d'une bouche à trois feuilles. Son corps est sphérique, mais sa partie inférieure n'est pas conservée. Le col cylindrique haut est rainuré par de larges rainures, sous lesquelles un bord relevé est formé. Du bord relevé vient une poignée à section elliptique, nervurée à l'extérieur avec deux rainures. Des rainures horizontales décorent la partie supérieure du col et le corp en dessous de son diamètre maximum. Le récipient possède des parois d'argile fin, couleur brillante après cuisson (**Fig. 6a**). Son élégance et sa bonne finition le démarquent des autres produits céramiques et manifestent sans aucun doute des emprunts byzantins. L'autre récipient est son imitation est moins réussie. Il se caractérise par des proportions moins élégantes, avec un corps plus massif et trapu. Mais toutes les caractéristiques principales de la cruche importée sont clairement visibles - la bouche à trois feuilles avec un col cylindrique, décorée de larges lignes droite incisées. Un bord en relief est formé en dessous d'eux. La poignée est elliptique et également nervurée de deux rainures. Il est disproportionné par rapport au corps de la cruche. La seule différence morphologique avec le récipient reproduit réside dans le corps trapu et sa décoration. Elle est composée par des lignes inclinées formant une «grille» (**Fig. 6b**). Ce motif dans la décoration des poteries est attesté dans la production céramique des Bulgares depuis le VIIe siècle. A cela s'ajoute la fabrication du récipient sur un tour de potier lent d'argile gris-brun et la mauvaise cuisson, attestée par la bande grise dans la fracture. La date des deux cruches présentées ici reste toujours le Xe- XIe siècle[50].

[47] GRIGOROV & TODOROVA 2018.

[48] GRIGOROV & KOSTADINOVA-AVRAMOVA 2019.

[49] Remerciements spécials au responsable des recherches de la petite forteresse en bois, le professeur Pavel Georgiev pour l'opportunité de publier ces matériaux.

[50] GEORGIEV & VASILEV 2006

La poterie locale du Haut Moyen Âge qui y est présentée reflète le choix des Bulgares de s'intégrer à la civilisation byzantine de manière créative, ce qui les conduira à l'épanouissement de la culture du Deuxième Royaume Bulgare.

BIBLIOGRAPHIE

Abréviations :

BCH – Bulletin de Correspondance Hellénique
GSU- IF – Godishnik na Sofiyskiya universitet, Istoricheski fakultet
IAI – Izvestiya na Arheologicheskiya Institut
PA – Povolzhskaya arheologiya
PPIK – Problemi na prabalgarskata istoriya i kultura
INMV – Izvestiya na narodniya muzey vav Varna

Auteurs:

ANAMALI & SPAHIU 1979 – 1980 – S. Anamali, H. Spahiu, *Varreze arbërori e Krujës,* Iliria 9-10 (1979 – 1980).

ANGELOVA 1982 – S. Angelova, *Traditsii v prabalgarskata keramika na Severoiztochna Balgariya (VII – IX v.),* GSU-IF 74 (1982), p. 31 – 67.

ANGELOVA 1989 – S. Angelova, *Mestni traditsii vav formiraneto na bitovata keramika na severoiztochna Balgariya prez VII –X v.,* GSU-IF 77 (1989), p. 71 – 118.

ANGELOVA & KOLEVA 1994 – S. Angelova, R. Koleva, *Rannosrednovekovna keramika ot Kozloduy,* GSU-IF, spetsialnost Arheologiya 1 (1994), p. 129-147.

ATANASOV, VENELINOVA & STOYCHEV, 2007 – G. Atanasov, S. Venelinova, S. Stoychev, *Rannosrednovekoven nekropol v Shumen (kvartal Divdyadovo)*, Arheologiya 1 – 4 (2007), p. 57 – 66.

ATANASOV 2018 – G. Atanasov, *Zlaten prasten sas starobalgarski znak ot IX v. v podnozhieto na krepostta do s. Skala, Silistrensko*, Pliska-Preslav 13 (2018), p. 375-382.

BARANOV 1989 – I. Baranov, *Gruntovye mogil'niki vtoroi poloviny VII – X vv. v Krymu*, PPIK 1 (1989), p. 159 – 176.

BARNEA 1962 – I. Barnea, *Ceramica din cariera de cretă de la Basarabi (reg. Dobrogea)*. SCIV 13 (1962), p. 349-371.

BARNEA 1967 – I. Barnea, *Ceramica de import* in: G Ștefan., I. Barnea, M. Comșa, E.Comșa *Dinogetia.* Vol. I. *Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn*. Bucureşti, 1967.

BARNEA 1989 – I. Barnea. *La céramique byzantine de Dobroudja, X^e-XIIe siècles*, BCH Suppl. 18 (1989), p. 131-142.

BESHEVLIEV 1992 – V. Beshevliev, *Parvobalgarski nadpisi,* Sofia, 1992.

CHANGOVA 1957 – Y. Changova, *Targovski pomeshteniya kra yuzhnata krepostna stena v Preslav,* IAI 22 (1957), p. 233-290.

COMȘA 1978 – M. Comșa, *Cultura materială veche românească*, Bucureşti, 1978.

DIACONU & VÎLCEANU 1972 – P. Diaconu, D. Vîlceanu, *Păcuiul lui Soare.* Vol. I. *Cetatea bizantină*, Bucureşti, 1972.

DIMITROV 1973 – D. Il. Dimitrov, *Keramikata ot ranno-balgarskite nekropoli vav Varnensko*, INMV 9 (14) (1973), p. 65 – 97.

DIMITROV 1976 – D. Dimitrov, *Dvuobreden rannobalgarski nekropol pri Varna*, Preslav 2 (1976), p. 107 – 124.

DIMITROV 1993 – D. Dimitrov, *Keramika ot rannosrednovekovnata krepost do selo Tsar Asen, Silistrensko,* Dobrudzha 10 (1993), p. 76-122.

DIMITROV 2004 – Y. Dimitrov, *Keramikata ot razkopkite na ruskata ekspeditsiya (1977-1980,1983) v Pliska*, Pliska-Preslav 10 (2004), p. 169 – 197.

DONCHEVA-PETKOVA 1973 – L. Doncheva-Petkova, *Rannosrednovekovni angobirani sadove,* Arheologiya 3 (1973), p. 14-21.

DONCHEVA-PETKOVA 1977 – L. Doncheva-Petkova, *Balgarska bitova keramika prez rannoto srednovekovie*, Sofia, 1977.

DONCHEVA-PETKOVA, NINOV & PARUSHEV 1999 – L. Doncheva-Petkova, L. Ninov, V. Parushev, *Odartsi. Selishte ot Parvoto balgarsko tsarstvo.* T. 1. Sofia, 1999.

DONCHEVA-PETKOVA 2007 – L. Doncheva-Petkova, *Za edin vid beloglinena keramika ot Pliska.* in: Pavel Georgiev et alii *Izsledvaniya po balgarska srednovekovna arheologiyal Sbornik v chest na prof. Rasho Rashev*, Veliko Tarnovo, 2007, p. 54-73.

DONCHEVA-PETKOVA 2015 – L. Doncheva-Petkova, *Keramika ot kompleksa v Yugozapadniya agal na Vatreshniya grad na Pliska,* Pliska-Preslav 11 (2015), p. 163-198

FIEDLER 1992 – Uwe Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9, Jahrhunderts an der unteren Donau,* Bonn, 1992.

GEORGIEV & VASILEV 2006 – P. Georgiev, R. Vasilev, *Ranno (darveno) ukreplenie vav vatreshniya grad na Pliska*. in : V. Popov, H. (ed.) *Arheologicheski otkritiya i razkopki*, Sofia, 2006, p. 311 - 313

GRIGOROV 2007 – V. Grigorov, *Metalni nakiti ot Srednovekovna Balgariya (VII – X v.),* Sofia, 2007.

GRIGOROV 2015 – V. Grigorov, *Keramichen kompleks ot Pliska,* Pliska-Preslav 11 (2015), p. 115-149.

GRIGOROV & TODOROVA 2018 – V. Grigorov, L. Todorova, *Izgoryala sgrada ot obekt „Dvortsov tsentar-iztok" v Pliska*, Pliska-Preslav 13 (2018), p. 181-208.

GRIGOROV & KOSTADINOVA-AVRAMOVA 2019 – V. Gigorov, M. Kostadinova-Avramova, *Termomagnitno izsledvane na srednovekovna bitova keramika ot Pliska*, Prinosi kam balgarskata arheologiya 9 (2019), p. 29-56.

HRISTOVA 2009 – M. Hristova, *Amforovidnite sadove kato hronologichen pokazatel (po danni ot biritualnite nekropoli)*, in : V. Grigorov *et alii* (eds), *EURIKA. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae*, Sofia, 2009, p. 231 – 243.

HRISTOVA 2015 – M. Hristova, *Keramika iz biritual'nyh mogil'nikov Nizhnego Dunaya i voprosy ee hronologii,* PA 1 (2015), p. 91-125.

HRISTOVA-PENKOVA 2018 – M. Hristova-Penkova, *Keramika ot zhilishtata v Malkoto Darveno Ukreplenie, izkop XXI*, Pliska-Preslav 13 (2018), p. 209-224.

HRISTOVA 2019 – M. Hristova, *Amforovidni sadove ot nekropolite pri Nikolovo i Trastenik, Rusensko.* Izvestiya na Regionalen istoricheski muzey - Ruse 20 (2019), p. 171-195

Katalog 2004 - *Balgarite i tehnite sasedi prez V – X vek. Katalog na izlozhba*. Varna, 2004.

LUKA 2013 – K. Luka, *Keramika ot srednovekovniya plast nad razvalinite na kasnoantichniya grad Augusta do s. Harlets, obshtina Kozlodui, severozapadna Balgariya*. in: Kostadin Rabadzhiev *et alii* (eds). *Sbornik v pamet na akademik D.P.Dimitrov,* Sofia, 2013, p. 618-640

MITREA 1988 – B. Mitrea, *La nécropole birituelle de Sultana. Résultats et problèmes*. Dacia N.S. 32 (1988), p. 91 – 139.

NIKOLOV 1962 – B. Nikolov, *Rannobalgarski nahodki kray Ostrosvskiya okop*. Arheologiya 2 (1962), p. 33-38.

NIKOLOV 2005 – G. Nikolov, *Tsentralizam i regionalizam v rannosrednovekovna Balgariya (kraya na VII – nachaloto na XI v.)*, Sofia, 2005.

PARASCHIV-TALMAȚCHI 2017 – C. Paraschiv-Talmațchi, *Early Medieval Glazed Ceramics Discovered in the Fortifications from Hârşova and Oltina (south-east of Romania).* in: S. G. Bocharov *et alii* (eds.).*Glazed Pottery of the Mediterranean and the Black Sea Region, 10th – 18th centuries,* Vol. 2, Kazan – Kishinev, 2017, p. 271-285.

RADIŠIĆ 2018 – M. Radišić, *Archaeological testimonies of Bulgarian presence in the Central Balkans during the ninth and tenth centuries*, in: A. Nikolov, N. Kanev (eds) *Emperor Symeon's Bulgaria in the history of Europe's south-east: 1100 years from the battle of Achelous*, Sofia, 2018, p. 134-154.

RASHEV 2008 – R. Rashev, *Balgarskata ezicheska kultura VII – IX v,* Sofia, 2008.

SCORPAN 1977 – C. Scorpan, *Contribution à la connaissance de certains types céramiques romano-byzantins (IVe – VIIe siècles) dans l'espace istro-pontique*, Dacia N.S., 21 (1977), p. 269 – 297.

STANCHEV 1949 – S. Stanchev, *Keramika ot Golyamata mogila v Pliska (predvaritelno saobshtenie)*, Razkopki i prouchvaniya 2 (1949), p. 227 – 233.

STANILOV & ATANASOV 1993 – S. Stanilov, G. Atanasov. *Srebarni ukrasi za kolan ot Shumenskiya muzey*, Arheologiya 1 (1993), p. 43 – 53.

STANILOV 2006 - S. Stanilov, *Hudozhestveniyat metal na balgarskoto hanstvo na Dunav (7 – 9 vek)*, Sofia, 2006.

TAKÁCS 2016 – M. Takács, *The ninth-century Carpathian basin on the north-western edge of the first Bulgarian State. An overview of some hypotheses and remarks and their evaluation*, in : Ádám Bollók *et alii* (eds), *Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of his 70th Birthday*, Budapest, 2016, p. 501-518.

TOROPU & STOICA 1972 – O. Toropu, O. Stoica. *La nécropole préféodale d'Obîrşia-Olt (note préliminaire)*, Dacia N.S. 16 (1972), p. 163 – 188.

Fig. 1 - Répertoire céramique de VIIe – VIIIe siècles dans la Bulgarie de Nord.

Fig. 2 - Cruche d'amphore au corps sphérique: **a.** Divdyadovo (région de Shumen), tombe № 3 ; **b.** Topola (région de Dobrich), tombe № 101 ; **c.** Topola (région de Dobrich), tombe № 15; **d.** Devnya (région de Varna), tombe № 19.

Fig. 3 - Cruche d'amphore au corps ovoïde: **a.** Nikolovo (région de Ruse), tombe № 19; **b.** Nikolovo (région de Ruse), tombe № 20; **c.** Nikolovo (région de Ruse), tombe № 4; **d.** Trastenik (région de Ruse), tombe № 16; e. Trastenik (région de Ruse), tombe № 39 ; f. Galiche (région de Vratsa).

Fig. 4 - Récipients recouverts de glaçure verte, couleur huile d'olive de la *Petite forteresse en bois* dans la Cité intérieure de Pliska .

Fig. 5 - Pots à une anse de Pliska : **a.** Coin sud-ouest du Cité intérieure, bâtiment VI (d'après L. Doncheva-Petkova 2015) ; **b, c**. Site du Palais-Est, «bâtiment incendié» (d'après Grigorov & Todorova 2018) ; **d.** la *Petite forteresse en bois* dans la Cité intérieure.

Fig. 6 - Cruches, *Petite forteresse en bois* dans la Cité intérieure de Pliska.

OPENWORK SLOTTED STRAP TIPS FROM NORTHEASTERN BULGARIA

Stella DONCHEVA[*]

Cuvinte-cheie: *vârf de curea ajurat, palmetă, decor în formă de S, nord-estul Bulgariei.*

Keywords: *openwork slotted belt strap tips, palmette, S-shaped decoration, Northeastern Bulgaria.*

Rezumat: *Subiectul acestui articol este o colecție de 12 noi vârfuri de curele ajurate în „stilul grifon și tipril" găsite în nord-estul Bulgariei. Până în prezent, doar șase astfel de piese sunt cunoscute și publicate, cu frunze de palmier „bandajate", ceea ce face ca acest grup de piese să reprezinte una dintre rarele apariții din Bulgaria. Lucrul comun care unește toate aceste vârfuri de curele, în afară de partea de la bază, este compoziția frunzelor de palmier „bandajate" în diferite combinații de frunze și volute curbate formând un buchet cu două fețe la vârful curelei. Piesele cu fante găsite în Bulgaria diferă de modelul original al grupului Mihldorff-Skalyste și nu urmează direct ornamentația acestuia. În practică, se formează o nouă compoziție, care dezvoltă într-un mod nou prototipul dat, care, împreună cu forma vârfului de curea ajurat, formează un nou grup local de artefacte. Fiecare vârf al curelei prezintă o interpretare diferită a motivelor cunoscute și rareori se întâlnesc două obiecte total identice.*

Toate vârfurile de curele ajurate prezentate aparțin practicii locale de bijuterii, lucru confirmat de faptul că nu a fost găsit un astfel de exemplar în afara țării. Aceste piese susțin într-un mod convingător teza despre originea bulgară a vârfurilor de curea cu fante, care nu au analogii în afara zonei Dunării de Jos. Pe măsură ce erau turnate, seturile de centură sunt cel mai masiv material și trăsătura principală a celui de-al doilea Chaganat avar, de la vârfurile de curea din secolul al VII-lea până la începutul secolului al IX-lea, în timp ce turnarea ajurată cu crestături este specifică metalurgiei bulgare, din secolul al VIII-lea până la începutul secolului al X-lea. Unele dintre ele sunt de calitate

[*] Stella DONCHEVA: Konstantin Preslavsky University of Shumen, Departament of History and Archaeology; 115 Universitetska str., 9700 Shumen, Bulgaria; donchevastela@yahoo.com

scăzută și rudimentare, altele sunt precise și oferă un desen. Decorul este în conformitate cu practica locală a producției de seturi de curele și cu poziția importantă a vârfurilor de curea ajurate cu fante în ea. Ele se disting de piesele avare timpurii (a doua jumătate a secolului al VII-lea - începutul secolului al VIII-lea), care reflectă perioada avară timpurie și mijlocie, precum și de cele care aparțin stilului avar târziu, al celui de-al doilea Chaganat avar, de vârfurile de curea din secolele VIII-IX. Între vârfurile de curea avare predominante sunt cele mici de casetă, care diferă semnificativ de vârfurile de curea cu fante masive, din Bulgaria.

Asemănările și diferențele sunt rezultatul interpretării individuale a motivelor și tradițiilor în producția și utilizarea curelelor decorate populare în moda eurasiatică. Acest lucru este valabil și pentru perioada ulterioară secolului al IX-lea, când pe teritoriul Bulgariei medievale, în secolul al X-lea, începe producția organizată la scară largă de turnare de seturi de curele și tot felul de produse populare. Ornamentația lor este semnificativ diferită de cea a curelelor maghiare, care sunt din nou manifestarea diferitelor regândiri ale trăsăturilor și influențelor stilistice.

Cele două grupuri principale de piese, vârfurile de curea cu fante deschise, au datări diferite. Vârfurile de curea cu fante din bronz „stil grifon și tipril", inclusiv cele cu palmete „bandajate", au fost produse în perioada caracteristică stilului - a doua jumătate a secolului al VIII-lea până la începutul secolului al IX-lea. Vârfurile de curea anterioare sunt cele cu ornamente de diferite forme și dimensiuni, mai ales vârfurile de curea din secolul al VII-lea - prima jumătate și mijlocul secolului al VIII-lea. Similară este datarea a numeroase descoperiri, dintre care unele au fost discutate, de pe teritoriul Chaganatului avar și al stepelor eurasiatice. Vârfurile de curea de plumb cu fante dese reprezintă și ele produse locale, dar sunt o replică ceva mai târzie a decorațiunilor ajurate. Ele sunt preponderente în principal de la mijlocul și din a doua jumătate a secolului al IX-lea până la începutul secolului al X-lea.

Abstract: *The subject of the present article is a collection of 12 new openwork strap tip in the "griffin and tipril style" found in Northeastern Bulgaria. Up to now, only six slotted openwork with "bandaged" palm leaves are known and published, making this group of monuments one of the rare occurrences on the Bulgarian lands. The common thing that unites all these strap tips, apart from the slice at the base, is the composition of the "bandaged" palm leaves in different combinations of leaves and curved volutes forming a two-sided bouquet at the strap tip. The monuments with slits found in Bulgaria differ from the original model of the Mihldorff-Skalyste group and do not directly follow its ornamentation. In practice, a new composition is being formed, which develops in a new way the given prototype, which, along with the shape of the slotted openwork strap tips, forms a new local group of monuments. Each strap tip presents a different interpretation of the known motifs and rarely meets two totally identical objects.*

All represented openwork strap tips belong to the local jewellery practice and confirmation is the fact that no such specimen was found outside the country. These monuments prove in a convincing way the thesis about the Bulgarian origin of the belt strap tips with slits, which have no analogue outside the territory of the Lower Danube. As you cast the seat belts are the most massive material and the main trait of the monuments of the Second Avar Khaganate from the strap tip of the 7th century to the beginning of the 9th century, thus the casting slotted openwork are specific of the Bulgarian metalwork from the 8th century to the beginning of the 10th century. Some of

them are of low quality and primitive, others are precise and give a drawing. The decoration is in line with the local practice in the production of belt sets and the important position of the slotted openwork strap tips in it. They are distinguished from the Early Avar monuments (the second half of the 7th century - beginning of the 8th century) referring to the Early and Middle Avar period, as well as those belonging to the late Avar style of the Second Avar Khaganate from the strap tip of the 8th-9th centuries. The predominant among the Avar strap tips are the small cassette straps, which significantly differs from the Bulgarian massive slotted strap tips.

The similarities and differences are the result of the individual interpretation of motifs and traditions in the production and use of the popular Eurasian fashion decorated belts. This is also true for the later period after the 9th century, when on the territory of medieval Bulgaria in the 10th century starts the large-scale organized production of casting belt sets and all kinds of popular products. Their ornamentation is significantly different from that of the Hungarian belts, which are once again the manifestation of the different rethinking of stylistic features and influences.

The two main groups of monuments - the opened slotted belt strap tips have different dates. The "griffin and tipril style" bronze slotted strap tips, including those with "bandaged" palmettes, were produced in the period characteristic of the style - the second half of the 8th century to the beginning of the 9th century. The earlier strap tips are those with ornamentation of various shapes and sizes - mostly at the strap tip of the 7th century - the first half and the middle of the 8th century. Similar is the date of the numerous finds, some of which were spoken, from the territory of the Avar Khaganate and the Eurasian steppes. Dense slotted lead belt strap tips are once again locally produced, but they are a bit later replica of the openwork decorations. Their prevalence is mainly in the middle and second half of the 9th century to early 10th century.

The subject of the present work is a collection of 12 new slotted openwork strap with plant decoration of the "bandaged palmette" type in different variants and several strap tips with geometric decoration. All strap tips originate from Northeastern Bulgaria. Some of them are owned by the Shumen Museum, others belong to a private collection. So far, only six slit openwork strap tips with "bandaged" palm leaves are known and published, which makes this group of artefacts one of the rare ones in the Bulgarian lands. Here I do not dwell on the other varieties of slotted strap tips - openwork with "S" -shaped decoration and those with griffins, which are the subject of another study. I also consider separately the slotted solid lead strap tips, which differ significantly from those mentioned and should be presented separately. The connecting element is only the slot at the base. Both the material of construction (lead alloy) and the shape (solid, without openwork cutouts) are different.

The previously published slotted strap tips with "bandaged" palmettes originate and are stored in various museums - NAIM-BAS, Historical museum - Vratsa, Harlets village, Vratsa region, National museum in Sofia, Regional museum in Varna, Pliska[1]. Another such nozzle was found in the pagan

[1] INKOVA 2001, p. 91, tab. III/1; STANILOV 2000, p. 173, fig. 2; STANILOV 2006, p. 170, fig. 5/1-5, 7.

necropolis of the Sultana[2] (**Fig. 1**). The strap tips have at the top a heart-shaped medallion of lastar, which closes a three-leafed palmette, above the top is bandaged and above it is a four-leafed palm leaves, limited by the base. The common denominator that unites all these artefacts, except for the slit at the base, is the composition of the "bandaged" palm leaves in various combinations of leaves and twisted volutes at the end, forming a two-sided bouquet. It should be clarified here that the NIM strap tip is solid, not openwork[3]. This form refers to the group of solid strap tips, which were mentioned as a separate group of artefacts.

It has been established that the plant decoration finds parallels with the large group of belt fittings from the areas of the Volga, Crimea, the Caucasus and the Middle Danube[4]. Similar ornamentation is found on the belt strap tips of necropolises and accidental finds in the Southern Urals - Nevolino, Agafonovo, Verkh-Saya, Brody[5], the basin of the Middle Volga - Lyada[6], Novinki II[7], Kerch Peninsula[8] and etc.[9] developed variant of the plant motif "bandaged" palmettes is found at the ends of the necropolis Skalyste (burials 128 and 391)[10]. Close parallels are known from the Second Avar Khaganate from the beginning of the 8th century - the necropolises Chatai and Radvan above the Danube - Zhitavska ton, the necropolis Holiare[11] (**Fig. 2**).

There are different names for this group of monuments, but it is most often referred to as Micheldorf-Skalyste[12]. The motif on the variety of garnishes, including buckles, appliques and strap tips is the same -"tied" to the middle leaf palm leaves with alternating straight and rolled leaves. There is no doubt about the dating of the garnishes at the end of the 7th century and the first half of the 8th century. The question of the origin of the main motif is controversial - the "attached" multi-leafed palm leaves in a "bouquet"[13]. The thesis about the Central Asian origin of ornamentation, spread during the resettlement of tribes and groups from Greater Bulgaria, which gradually displaces traditional overlaps in research on the topic (H. Henning, E. Goldina, V. Kovalevskaya, F. Daim), is becoming more and more convincing Byzantine genesis[14].

However, the slotted monuments found in Bulgaria differ from the original model of the Micheldorf-Skalyste group and do not directly follow its

[2] MITREA 1988, p. 117-118, 134, pl. 13T/104-4.

[3] INKOVA 2001, p. 88, tab. I/1.

[4] TOTEV 2000, p. 61-73.

[5] GOLDINA 1992, p. 498, 504, Taf. 1/1-4, 5.

[6] SMIRNOV 1952, p. 117, tab. 22/7.

[7] BAGAUTINOV, BOGACHEV & ZUBOV 1998, p. 93, fig. 15/5, p. 97, fig. 17/9; BAGAUTINOV, BOGACHEV, ZUBOV & STASHENKOV 2001, p. 31.

[8] AJBABIN 1982, p. 179, fig. 6/10.

[9] STANILOV 2000, p. 163, fig. 3.

[10] VEJMARN & AJBABIN 1993, p. 17, fig. 11, p. 92, fig. 64/30.

[11] ZABOJNIK 2000, p. 334, Abb. 1-2; ZABOJNIK 1985, Taf. 3/22; TOČIK 1968, Taf. LXXVI/40; IVANOV 2000, p. 69, tab. 1/2-3.

[12] On the topic of the name of the group of monuments: STANILOV 2006, p. 160.

[13] For details on the origin of the type: IVANOV 2000, p. 61-73; PLETNIOV 2009, p. 109.

[14] HENING 1979, p. 102; GOLDINA 1992, Taf. I; GOLDINA 1979, p. 79-90; KOVALEVSKAJA 1979, p. 22; DAIM 2002, p. 88-204.

ornamentation[15]. In practice, a new composition is created, which develops in a new way the given prototype, which together with the shape of the belt strap tips with slits, forms a new local group of monuments. Each belt end presents a different interpretation of the known motifs and two completely identical objects are rare. Confirmations of this are the new 12 slotted nozzles presented here.

The first nozzle has a straight base, a rectangular cut and a rounded strap tip (Inv. no. 22673). Historical museum in Shumen. Dimensions: length 4.8 cm, width 2-2.2 cm, thickness 0.2-0.25 cm (**Fig. 3.1**). The openwork decoration consists of a ten-leaf attached palm leaves, composed of five double semi-palm leavess. The lower opposite leaves of the two pairs of palm leaves at the top are curled inwards and form a heart-shaped cut, one of the upper ones rests on the frame and the other is curled towards the central stem, the attachment in the middle being emphasized by two parallel incised lines. The leaves at the base are more richly shaped. The lower ones touch the frame and bend to the stem. The upper ones are elongated and form a heart-shaped cut with a smooth "S"-shaped outline under the slit. From the stem of the attached palm leaves in the middle comes a dense heart-shaped bud. The whole plant composition resembles a dancing female Figure. An embossed edge runs along the outline, separated from the image field by an incised line. On the front part are incised lines, giving volume to the leaves and the whole composition. The outline of the details at the end and on the entire surface on the reverse side has a punctured line of incisions made after casting with a sharp tool.

The second slotted strap tip is similar to the first (**Fig. 3.2**). Dimensions: length 4.5 cm, width 1.8-2 cm, thickness 0.25 cm. Inv. no. 22675. Historical museum in Shumen. Above the straight base is a rectangular cutout, the outer frame of which is slightly bevelled at one end, the top has a smooth oval shape. The composition, locked in the dense frame of the outline, consists of ten-leafed "attached" palm leaves, whose lower leaves, at the top, form a heart, accentuated by openwork of round slits. The leaves above the heart shape are short and reach the straight sides of the frame. Above the middle "attached" part is the second part of the composition - three pairs of opposite leaves, the upper ones also curved in a heart shape. The individual elements of the plant ornament are accentuated by round holes / cutouts, symmetrical located over the entire surface of the nozzle. A lanceolate bud emerges in the middle between the leaves. The Figure here also resembles an anthropomorphic shape, but unlike the one on the first strap tip, it is not moved and curved to the side, but static and centrally located along the middle axis of the object.

The third strap tip is also a variant of the previous two, but here the composition is slightly different (**Fig. 3.3**). Dimensions: length 4.8 cm, width 1.1-1.3 cm, thickness 0.25 cm. The object is a discarded product with disturbed proportions and uncast horizontal side, limiting the rectangular slot above the base. The top is rounded with a slightly disturbed outline. The plant decoration consists of ten-leafed "attached" palmettes. The lower double leaves (double semi-palm leavess) at the top lock a heart-shaped cut, above which a second one of the

[15] AJBABIN 1982, p. 179, fig. 6.

two double semi-palm leavess at the base is formed in a mirror image to the base. The other leaves are symmetrically arranged and have a different shape, emphasized by the openwork holes on the surface of the strap tip. Here the composition does not resemble so clearly an anthropomorphic Figure similar to the objects presented, but can be considered a stylized version of the same ornamentation.

The next strap tip also partially resembles the first two, but the composition is much more stylized and simplified (**Fig. 3.4**). Dimensions: length 4.5 cm, width 1.4-1.5 cm, thickness 0.2 cm. It is an elongated shape with a straight base and a wide trapezoidal cut with two "ears", a continuation of the lateral straight sides, issuing be above it and a rounded top at the bottom. The decoration consists of eight-leafed palm leavess, whose two leaves at the lower end form a heart-shaped openwork shape, divided into three fields by cutouts - horizontal rectangular with rounded sides at the top and two triangular above it. The two leaves above them are shortened and are parallel to the frame. The other four are symmetrically located on the middle axis in the direction from the middle to the base and are separated from each other by cutouts with different outlines and sizes. The whole plant composition resembling a tree (the "tree of life") is included in a dense frame. The difference between the front and the back is clearly expressed, as the former is additionally treated with a sharp tool and the surface is polished.

The slotted strap tips from the Varna Museum, Regional museum in Vratsa and the village of Harlets, Vratsa region, are similar to the presentations. (**Fig. 1, 2-3, 5**). As similar as their elements are, each of them presents a different version of the composition "attached" palm leavess. This, in turn, suggests the variety of models on which the slotted strap tips are made in our country. Such an openwork strap tip originates from burial 384 in the Skalistin necropolis, dated to the second half of the 8th century - beginning of the 9th century[16] (**Fig. 4.1**). Its suspension is hinged, but not with a slot, but with pins at both ends of the base. A belt set with openwork ornaments, found at burial 116 from the necropolis at Ciglani near Vrbas, Serbia, dates back to the 8th century[17].

An even more stylized version of the composition is offered by the next openwork strap tip (**Fig. 3.5**). The rectangular cut above the right base is not properly delineated, the outer frame is curved, without a delineated "ear" at one end, the strap tip is wide and slightly curved in the middle. The object is a discarded product and there are no traces of additional processing and use. Dimensions: length 2.8 cm, width 1.2-1.3 cm, thickness 0.2 cm. The leaves of the ten-leafed "attached" palm leaves are outlined with embossed lines, closing the slit holes on the surface of the object. The openwork openings have a different shape, as the middle leaves are round, and at the base the opening resembles an equilateral triangle.

Similar stylized geometric ornamentation is observed on a nozzle from Brusyany[18] (**Fig. 5.1**). A similar openwork cassette strap tip, fastened with pins,

[16] VEJMARN & AJBABIN 1993, p. 88, fig. 61/26.
[17] SANDOR 1971, p. 252, tab. XXXV/116, 1-8.
[18] BAGAUTINOV, BOGACHEV & ZUBOV 1998, p. 93, fig. 15/5, p. 97, fig. 17/9.

was found at the necropolis in Komarno (burial 78) from the second half of the 8th century[19] (**Fig. 4.3**). The same periodic openwork strap tip with geometric decoration of checkerboard round holes of different sizes from Mikulcice belongs to the same period[20] (**Fig. 4.4**).

The next openwork strap tip offers a completely different composition (**Fig. 3.6**). Dimensions: length 4.8 cm, width 1.4-1.7 cm, thickness 0.2 cm. Inv. no. 22674. Historical museum in Shumen. Its shape is elongated with a narrow rectangular cut above the base, protruding "ears" different in length beyond its outline and a rounded strap tip. The composition is three-part, divided into three fields of transverse embossed stripes, in which are placed eight-leafed palm leavess with semicircular lateral outer leaves, closing the motif in a circle and forming a light heart-shaped fold at the upper end. Below them, the short lower leaves, reaching the outer semicircle, curl in a mirror. Along the vertical axis are the other two pairs of leaves, highlighted by buds above the pointed strap tip in the middle. Along the outline of the object passes a dense embossed frame.

Similar cassette strap tips with stylized attached palmettes are known from the Tiszafured complexes[21] and Dévaványa in Hungary[22] (**Fig. 4.5**). At the Late Avar necropolis near Žitavska ton, Slovakia, a whole range of such garnishes were found - trapezoidal hinged appliques and strap tips fastened with pins and rivets[23]. A large openwork strap tip with this type of decoration was found at the Uherské Hradiště complex, Moravia, Czech Republic (**Fig. 4.6**)[24]. A variant of three longitudinally rounded heart-shaped compositions composed of attached palm leavess with inwardly curved leaves is observed on the strap tip of the necropolis in Malaya Ryazan[25] (**Fig. 5.2**).

The next openwork strap tip offers a stylized version of the "attached" palm leaves composition (**Fig. 3.7**). Dimensions: length 5 cm, width 1.4-1.6 cm, thickness 0.2 cm. The strongly elongated and narrow shape ends with a straight base and a trapezoidal cutout with rounded corners above it and a rounded strap tip. Of importance are the traces of the use of the nozzle, which are visible not only on the surface but also on the outside of the slot. Traces of its hinged attachment to the main part of the gasket with the help of narrow metal strips have remained on the metal at both ends. This circumstance is an important reference for the reconstruction of this type of slotted strap tips to the belt set.

The decoration consists of two "attached" palm leavess, located one below the other along the axis of the object and separated by an embossed frame parallel to the straight base. The motif has a narrow elongated stem, two pairs of oppositely curled leaves and two pointed buds between them, and such a base is not pronounced. The openwork cutouts are large and wide and predominate over

[19] TRUGLY 1987, p. 320, taf. XXI/27.
[20] PROFANOVA 1992, p. 738, taf. 24, 23.
[21] GAVRITUCHIN 2001, p. 56, fig. 9/25; GARAM 1995.
[22] GARAM, KOVRIG, SZABO & TOROK 1975, p. 129, Fig. 5, 25, 13.
[23] BUBINSKY-KRICHKA 1956, p. 110, taf. XVII/1-10.
[24] PROFANOVA 1992, p. 747, taf. 33C/13.
[25] BAGAUTINOV, BOGACHEV & ZUBOV 1998, p. 93, fig. 5/2, p. 97, fig. 8.

the dense outline of the plant decoration. The whole composition is included in the double embossed frame of the object.

Close to the one presented with insignificant differences is the openwork nozzle without traces of use from the fund of Historical museum in Shumen (**Fig. 3.8**). Dimensions: length 4.2 cm, width 1.3-1.6 cm, thickness 0.25 cm. Inv. no. 22594. The shape is elongated with a straight base, a slightly curved trapezoidal cutout and a slightly curved strap tip. The decoration here also consists of two pairs of attached palmettes, located one above the other on the middle vertical axis, but here the leaves are denser and roughly outlined, with a disturbed shape and symmetry and weakly pronounced strap tips between them. The two fields with the palmettes are separated by a narrow cut with an irregular shape, in contrast to the front strap tip, where the palm leavess are separated by two openwork symmetrical cuts and an embossed frame between them.

Similar ornaments are found on openwork strap tips from the late Avar era 8th - early 9th century, such as those of burials 106 and 116 at the necropolis Feserlak, Shomod region[26] (**Fig. 6**), Visznek necropolis (burial 58), etc.[27] Several such belt sets were found at the necropolis next to the Slovak shipyard in Komarno (second half of the 8th century - beginning of the 9th century), (burials 21, 24, 78)[28]. From the necropolis to Žitavska ton (burial 31), near the complex in Komarno, a similar belt region originates[29]. Slotted nozzle decorated with "attached" palm leavess was found in the Outer Town of Pliska[30] (**Fig. 1.7**). Avar belt end with shortened proportions is stored in the fund of the Varna museum[31].

The last slotted strap tips are ornamented at first glance with geometric openwork decoration, which actually represents a highly stylized version of the plant composition "attached" palm leavess. The first two are discarded products, similar in ornamentation (**Fig. 3.9-10**). One has a broken cut at the base, half filled with metal and an incorrectly curved strap tip (**Fig. 3.9**). Dimensions: length 3.6 cm, width 1.3-1.6 cm, thickness 0.25 cm. The decoration is asymmetrical, consisting of three pairs of stylized palm leaves arranged one below the other, resembling a fir twig and separated from each other by openwork cutouts, filled at the end with metal - a consequence of poor quality casting. The top of the lower pair of leaves rests on the inner outline of the rounded frame, and those at the base form a triangular hole. An embossed border runs along the outline of the object.

The other is only a part of the nozzle, from which the upper half is preserved (**Fig. 3.10**). Dimensions: length 3.2 cm, width 1.6-1.7 cm, thickness 0.2 cm. Above the straight base is formed a rectangular cutout, the final limiting side of which is not completely cast. Only its bases on the longitudinal parallel sides of the object are visible. The ornament is similar to the one described above, as here the pairs of leaves were probably not three, but four, given the preserved three of them and

[26] SIMONOVA 1982, p. 199, fig. 4/106, 126.
[27] GARAM, KOVRIG, SZABO & TOROK 1975, p. 328, fig. 5/58, 33-35, 42.
[28] TRUGLY 1987, p. 320, taf. XXI/25; CILINSKA 1982, p. 381, tab. X/1, p. 387, tab. XVI/1-8.
[29] BUBINSKY-KRICHKA 1956, p. 123, Tab. XXX/2.
[30] STANILOV 2000, p. 173, fig. 2; STANILOV 2006, p. 170, fig. 5, 7.
[31] PLETNIOV & PAVLOVA p. 196, tab. II/9.

the obvious breakage of the lower part of the strap tip. The preserved three pairs of leaves are separated by openwork-like cut-outs, the one at the base being round in shape. Unlike the previous one, the frame at the end is double, as the inner border is decorated with a pseudo-pearl row.

A discarded product without traces of use is the penultimate nozzle with such decoration. Here, however, the arrangement of the leaves is in the opposite direction (**Fig. 3.11**). Dimensions: length 3.6 cm, width 1.5-1.7 cm, thickness 0.25 cm. The strap tips of the three pairs of leaves are directed not to the curved end of the object, but to its base. The one on the lower leaves rests on the inner part of the frame, and the upper ones do not form a particularly regular heart-shaped cut at the rounded end. The outer side of the slot is broken and the edges protruding from the parallel sides of the casting are strongly curved.

Similar to the last three strap tips (**Fig. 3.9-11**) decoration is applied on some pressed garnishes from the necropolis in Der-Deglavete quince (burial 757) and Fenlak[32]. The latest style in the Middle Avar period (the last third of the 7th century - beginning of the 8th century) is the "geometrized", which is found in both stamped and cast garnishes, a technique common to the "Late Avar" period[33]. Such openwork decoration is found on buckles from Herson, Kerch, Skalyste and others[34] (**Fig. 4.7-8**).

The last strap tip is completely different from the ones presented so far. It is the largest and its decoration is entirely geometric (**Fig. 3.12**). Dimensions: length 5 cm, width 2.2-2.3 cm, thickness 0.2 cm. The base is straight, the slit is wide and with a regular rectangular shape, the strap tip is rounded. The surface is ornamented with openwork geometric decoration of triangles, distributed in three rows of four oppositely facing each other Figures.

Such cassette belt sets are known from the Tiszafüred complex, Hungary from the end of the 7th century to the beginning of the 8th century, which are an important starting point for dating a wide range of finds[35] (**Fig. 7.7-8**). The Tiszafüred-Mayoros necropolis, Szolnok district, occupies a special place among the Avar monuments not only because it is one of the largest fully excavated necropolises and published monuments of this circle, but also because of earlier finds, apart from those from the "Late Avar" period, which further refines the periodization. The materials from the necropolis make it possible to show the variants at this early stage, which subsequently enter the later phase. An example of this is the transformation of the "knitted ribbon" into a geometric form, the filling of the surface of the object with rows of embossed notches and others[36].

A similar decoration is observed on the garnish from the Fenlak complex[37]. The boundary between the Early Avar and Middle Avar phases is not large. A number of objects coexist with those of the later period. The set of signs is formed gradually and does not appear in a ready form for a short period of time. The

[32] GAVRITUCHIN 2001, p. 107, fig. 40/9, p. 132, fig. 54/6.
[33] DAIM & LIPPERT 1984, p. 88-89.
[34] AJBABIN 1990, p. 221, fig. 42/10, 13, 15.
[35] GAVRITUCHIN 2001, p. 56, fig. 9/325, 21, p. 64, fig. 6/116, 37.
[36] DAIM & LIPPERT 1984, p. 83-85.
[37] GAVRITUCHIN 2001, p. 132, fig. 54/16.

difference between the two periods is mainly based on the differences in the belt sets. The beginning of the "Late Avar" period ("phase d") is determined by the presence of early versions of cast gaskets, decorated with slots, hung on appliques with pins, etc.[38] Compositions typical for summer garnishes, such as griffins and animals on amulets and garnishes, are made in the pressing technique.

An openwork strap tip from the first half of the 8th century, which combines geometric and floral decoration, was found in the Skalyste necropolis (burial 402). The upper part under the base is occupied by checkerboard a slots, under which is a double-wound tendril with five-leafed palm leavess at the end[39]. From the same necropolis is also known the buckle with openwork geometric decoration of rhombuses and triangles[40]. A cassette nozzle with a mesh-like decoration of rhombuses was found at the early medieval necropolis "Polet" near Ciglani near Vrbas, Serbia, dating mainly to the 7th-8th centuries[41]. Extruded sets with two vertical rows of triangles with a belt of notches at the end are known from the necropolis "Director's Forest", North Caucasus (7th-8th centuries)[42]. An early form of a lattice bronze plate with triangular Figures is offered by the collection from the region of Ordosa, Mongolia, where the most ancient variants of plates with geometric ornamentation originate (3rd-1st centuries BC)[43] (**Fig. 7, 6**).

All presented slotted strap tips belong to the local jewelry practice and confirmation of this is the fact that no such specimen has been found outside the country. The new monuments convincingly prove the thesis about the Bulgarian origin of the belt sets with slits, which have no analogue outside the territory of the Lower Danube[44]. As the summer belt sets are the most popular material and the main feature of the monuments from the Second Avar Khaganate from the end of 7th century to the beginning of 9th century, so the summer openwork slotted strap tips are typical for the Bulgarian metal sculpture from 8th century to the beginning of 10th century. They are of low quality and primitive, others are precise and produce a skillful drawing. The ornamentation is in accordance with the local practice in the production of belt sets and the important place of the slotted strap tips in it. They differ both from the early Avar monuments (second half of the 7th century - beginning of the 8th century), relating to the early and middle Avar period, and from those belonging to the late Avar style of the Second Avar Khaganate from the end of 8th century - the beginning of 9th century. Predominant among the Avar ones are the small cassette double-sided strap tips for side straps with buttonholes, which significantly distinguish them from the Bulgarian massive slotted strap tips. The similarities and differences are the result of the individual interpretation of similar motifs and traditions in the production and use of the popular in Eurasian fashion decorated belt. This is fully valid for the later period after the 9th century, when the territory of medieval Bulgaria in

[38] GAVRITUCHIN 2001, p. 155.
[39] VEJMARN & AJBABIN 1993, p. 93, fig. 65/11.
[40] VEJMARN & AJBABIN 1993, p. 159, fig. 118/2.
[41] SANDOR 1971, p. 225, tab. VIII/27, 10.
[42] ABRAMOVA 1982, p. 142, fig. 6/21.
[43] DAVLET 1975, p. 154, fig. 5/6.
[44] STANILOV 2000, p. 175.

the 10th century marked the beginning of large-scale and organized production of cast gaskets and all kinds of popular products. The ornamentation on them differs significantly from that on the Hungarian belts common at that time, which is again a manifestation of the different rethinking of stylistic features and influences.

The two main groups of monuments - openwork and compact slotted strap tips have different dates. The bronze slotted strap tips in the "griffin-lastar" style, which includes those with "bandaged" palm leavess, were produced in the period typical for the style - the second half of the 8th century to the beginning of the 9th century. Ornamentation of figures of different types and sizes - mainly at the end of the 7th century - the first half and the middle of the 8th century. The dating of the numerous finds, some of which were mentioned, from the territory of the Avar Khaganate and the Eurasian steppes is similar. The thick lead edges are a slightly later replica of the openwork ornaments. Their distribution is mainly in the middle and mainly in the second half of the 9th century and the beginning of the 10th century. Confirmation of this are the lead strap tips found at the settlement under the Great Basilica in Pliska from the middle of the 9th century.

BIBLIOGRAPHY

Abreviations:

СА - Советская археология.

КСИА - Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии

АН СССР (Kratkie soobščenija Instituta Istorii Material'noj Kul'tury, Moskva)

МИА - Материалы и исследования по археологии СССР (МИА)

Authors:

ABRAMOVA 1982 – М. Абрамова, *Новые материалы раннесредневековых могильников Северного Кавказа*, СА 2 (1982), p. 135-154.

AJBABIN 1982 – А. Айбабин, Погребения конца VII - первой половины VIII в. в Крыму, in: А. К. Амброз, И. Ердели (eds), *Древности эпохи великого преселения народов V-VIII веков*, Москва, 1982, p. 165-192.

AJBABIN 1990 – А. Айбабин, *Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени*, Симферополь, 1990.

BAGAUTINOV, BOGACHEV & ZUBOV 1998 – Р. Багаутинов, А. Богачев & С. Зубов, *Праболгары на Средней Волге. У истоков истории татар Волго-Камья*, Самара, 1998.

BAGAUTINOV, BOGACHEV, ZUBOV & STASHENKOV 1998 – Р. Багаутинов, А. Богачев, С. Зубов, Д. Сташенков, *Потомки хана Кубрата. Материалы к археологической выставке*, Самара, 2001.

BUDINSKY-KRICHKA 1956 – V. Bubinsky-Krička, *Pohrebisko z neskorej doby avarskey v Žitacskej Toni na Slovenskuu*, Slovenská archeólógia II-1 (1956), p. 5-131.

ČILINSKÁ 1982 – Z. Čilinska, *Dve pohrebiska z 8.-9. Storočia v komarne*, Slovenská archeólógia 30-2 (1982), p. 347-394.

DAIM 2002 – F. Daim, *„Byzantinische" Gűrtelgarnituren des 8. Jahrhunderts, Die Avaren am Rand der byzantinische Welt*, Innsbruck, 2002, p. 88-204.

DAIM & LIPPERT 1984 – F. Daim, A. Lippert, *Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Keithagebirge*, Wien, 1984.

DAVLET 1975 – М. Давлет, *Сибирские решетчатые бронзовые пластины*, Археология Северной и Центральной Азии. Новосибирск ,1975, p. 150-155.

DONCHEVA 2019 – S. Doncheva, *Slotted Openwork Strap Ends with "S" - Shape Double Palmettes from Northeastern Bulgaria*, Archaeologia Bulgarica 23 (2019) 2, p. 79-92.

GARAM 1995 – E. Garam, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*, Budapest, 1995.

GARAM, KOVRIG, SZABO & TOROK 1975 – E. Garam, I. Kovrig, J. Szabó, G. Török, *Avar Finds in the Hungarian National Museum*, Budapest, 1975.

GAVRITUHIN 2001 – И. Гавритухин, *Хронология „среднеаварского" периода*, in: *Степи Европы в эпоху средневековья*, Т. 2, Донецк, 2001, p. 45-162.

GEORGIEV 1981 – П. Георгиев, *Ранносредновековно селище в района на Голямата базилика в Плиска*, Плиска-Преслав 2 (1981), p. 190-197.

GOLDINA 1979 – Р. Голдина, *Хронология погребальных комплексов раннего средневековья в Верхнем Прикамье*, КСИА 158 (1979), p. 79-90.

GOLDINA 1992 – E. Goldina, *Gűrtelteile mit Pflanzenornamenten aus dem kamagebiet*, in: F. Daim (ed), *Awaren Forschungen*, Wien, 1992, p. 497-508.

HENING 1979 – Г. Генинг, *Хронология поясной гарнитуры I тысячелетия н.э.*, КСИА 158 (1979), p. 96-107.

INKOVA 2001 - М. Инкова, *Три накрайника с прорези или към въпроса за „скитащите" орнаменти в старобългарската металопластика*, Археология 1-2 (2001), p. 88-96.

IVANOV 2000 – Б. Иванов, *Колании детайли тип „Неволино" от територията на България*, Българите в Северното Причерноморие 7 (2000), p. 61-73.

KOVALEVSKAJA 1979 – В. Ковалевская, *Поясные наборы Евразии IV-IX вв. Пряжки*, Археология 1-2, Москва, 1979.

MITREA 1988 – B. Mitrea, *La nécropole birituelle de Sultana. Résultats et problèmes*, Dacia N. S. 32 (1988), p. 91-139.

PLETNIOV 2009 – В. Плетньов, *За датировката на ранносредновековните прорезни накрайници или висулки*, in: М. Ваклинова *et alii* (eds), Иванка Акрабова-Жандова. In memoriam, София, 2009, p. 103-119.

PROFANOVA 1992 – N. Profantová, *Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen*, in: F. Daim (ed.), *Awarenforschungen*, Band 2, Wien, 1992, p. 604-769.

SANDOR 1971 – N. Sándor, *Некропола из раног средњег века у Циглани „Полет" у Врбасу*, Рад Војвођанских музеја 20 (1971), p. 187-257.

SIMONOVA 1982 – Е. Симонова, *Новые археологические исследования аварской эпохи в области Шомодь*, in: *Древности эпохи великого преселения народов V-VIII вв.*, Москва, 1982, p. 192-204.

SMIRNOV 1952 – А. Смирнов, *Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Повольжья и Прикамья*, МИА СССР 28, Москва-Ленинград, 1952.

STANILOV 2000 – Ст. Станилов, *Накрайниците за колани с петлици и проблемът за производството на художествен метал в езическа България*, Плиска-Преслав 8 (2000), p. 172-178.

STANILOV 2006 – Ст. Станилов, *Художественият метал на българското ханство на Дунав (7-9 век)*, София, 2006.

TOČIK 1968 – A. Točik, *Slawisch-Awarisches Gräberfeld in Holiar*, Bratislava, 1968.

TOTEV 2000 – Б. Тотев, *Колании детайли тип „Неволино" от територията на България*, Българите в Северното Причерноморие 7 (2000), p. 61-73.

TRUGLY 1987 – A. Trugly, *Gráberfeld aus zeit awarischen reiches bei der schiffswerft in Komarno*, Slovenská archeólógia 35/ 2 (1987), p. 191-308.

VEJMARN & AJBABIN 1993 – E. V. Vejmarn, A. I. Ajbabin, *Skalistijskij mogil'nik*, Kiev, 1993.

ZABOJNIK 1985 – J. Zabojnik, *Zur horizontalen stratigraphie des Gräberfeldes in Radvan nad Dunajom-Zitavska ton*, SIA 33/2 (1985), p. 329-345.

ZABOJNIK 2000 – J. Zábojník, *Zur Problematik der "Byzantinischen" Gűrtelbeschläge aus Čataj*, in: F. Daim (ed.), *Die awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frűhmittelalter*, Innsbruck, 2000, p. 327-365.

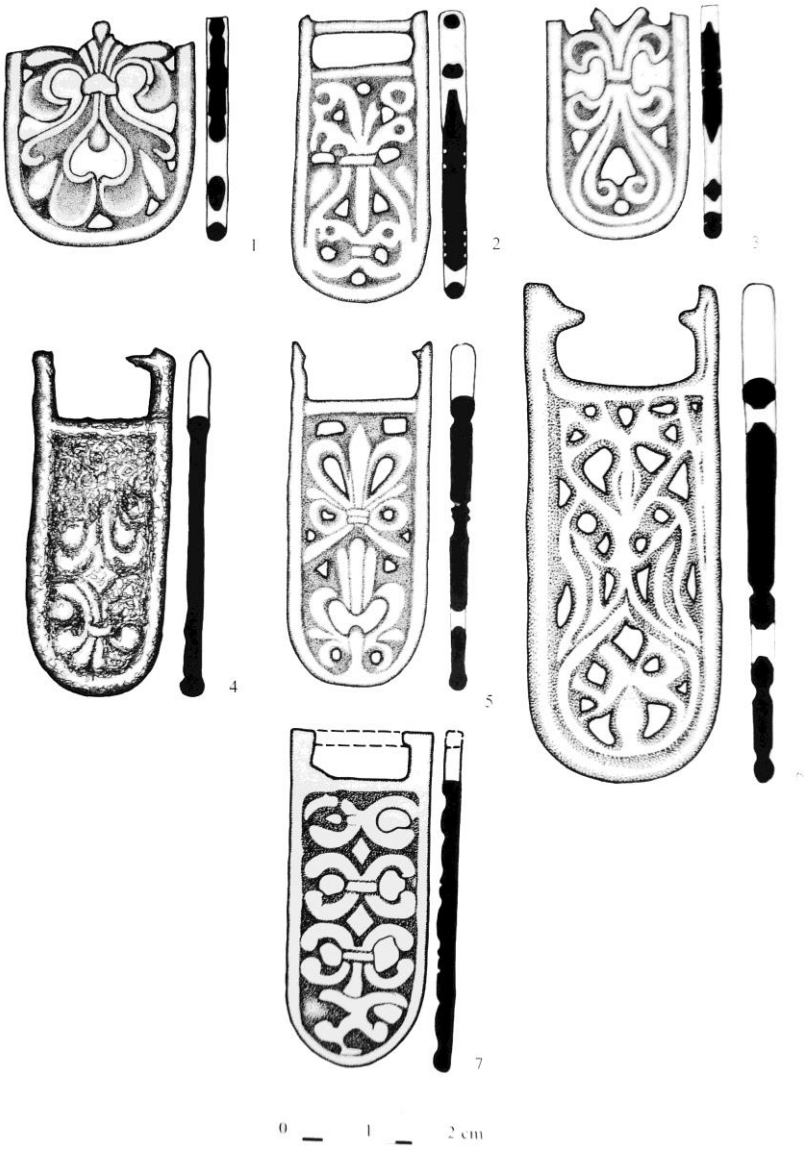

Fig. 1. Slotted openwork strap tips with palm leaves (after STANILOV 2006): 1 NAIM-BAS Sofia; 2 Regional historical museum in Vratsa; 3 Harlets, Vratsa region; 4 NIM-Sofia; 5 Regional historical museum in Varna; 6 Sultana, Romania; 7 Pliska.

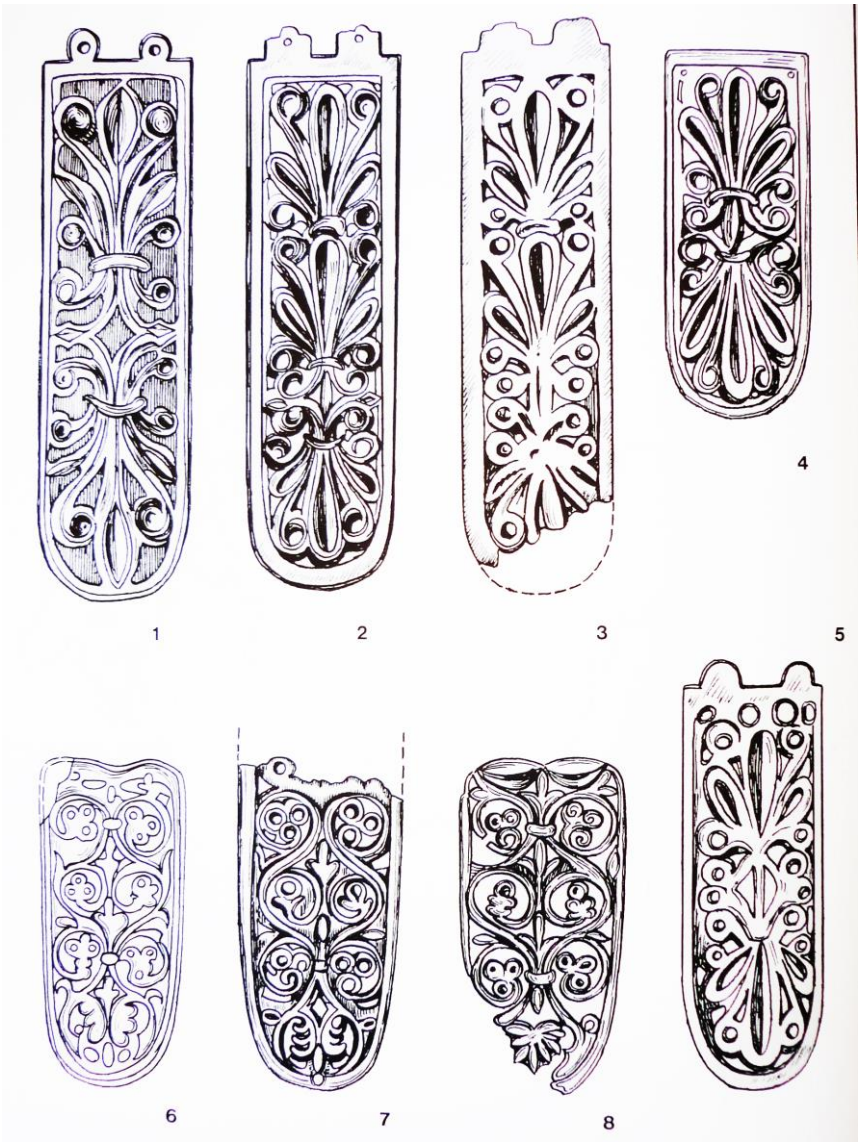

Fig. 2. Strap tips found at the Southern Urals (after GOLDINA 1992): 1 Verkh-Saya; 2 Verkh-Saya; 3 Agafonovo; 4 Nevolino; 5 Brody; 6 Varna; 7 Verkh-Saya; 8 Verkh-Saya).

Fig. 3. Slotted openwork strap tips with palm leaves found at the Northeastern Bulgaria.

Fig. 4. Strap tips with palm leaves: 1, 7 - 8 Rocky, Crimea (after VEJMARN & AJBABIN 1993); 2-3 Komarno/Komárno, Slovakia (after TRUGLY 1997); 4 Miculčice, Czech Republic (after PROFANOVA 1992); 5 Devaványa, Hungary (after GARAM, KOVRIG, SZABÓ & TÖRÖK 1975); 6 Uherské Hradiště, Moravia, Czech Republic (after PROFANOVA 1992).

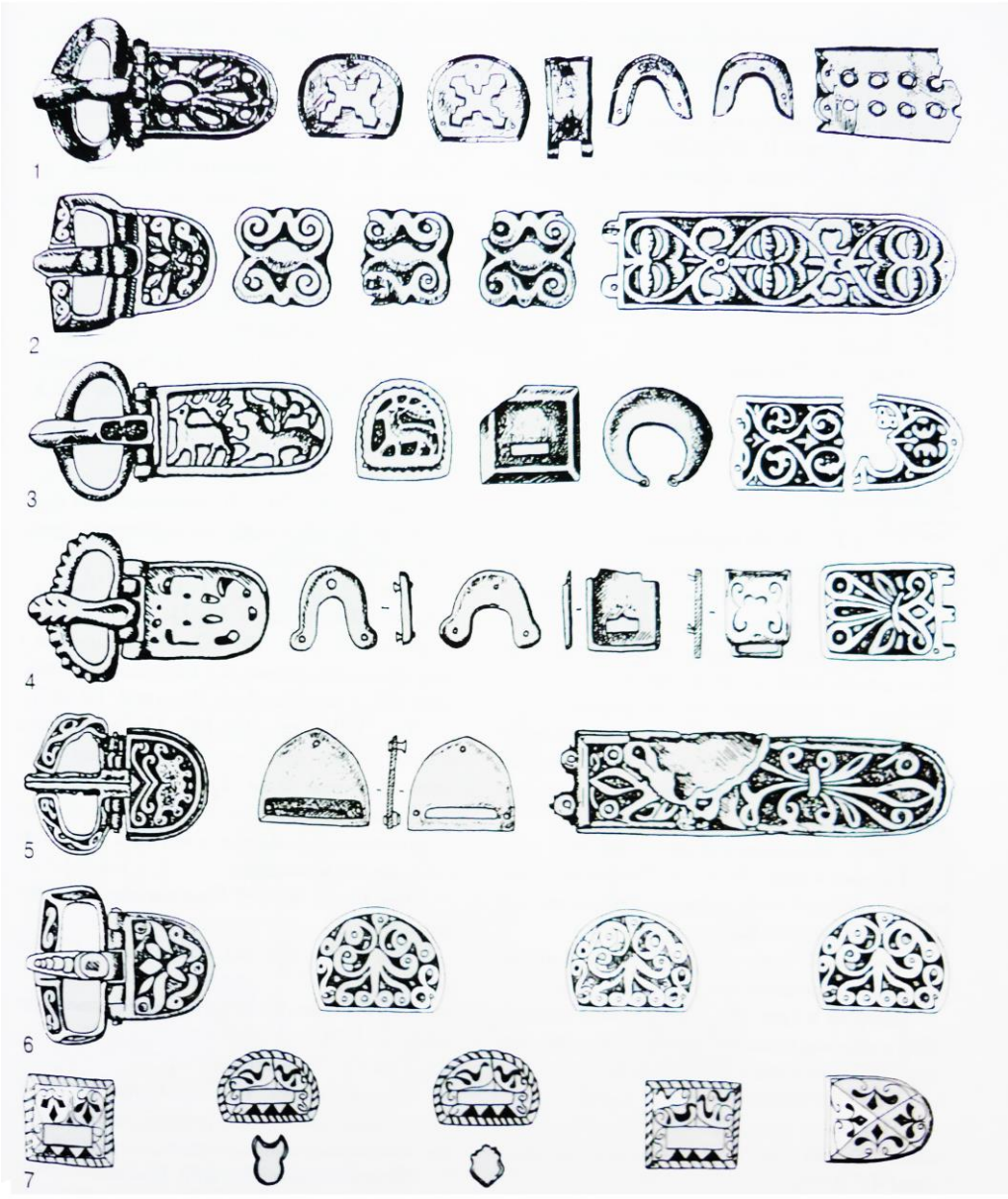

Fig. 5. Strap tips found at the Volga region (after BAGAUTINOV, BOGACHEV & ZUBOV 1998): 1 Brusyany II; 2 Malaya Ryazan; 3 Novelties II; 4 Novelties II; 5 Novelties II; 6 Brusyany II; 7 Brusyany II.

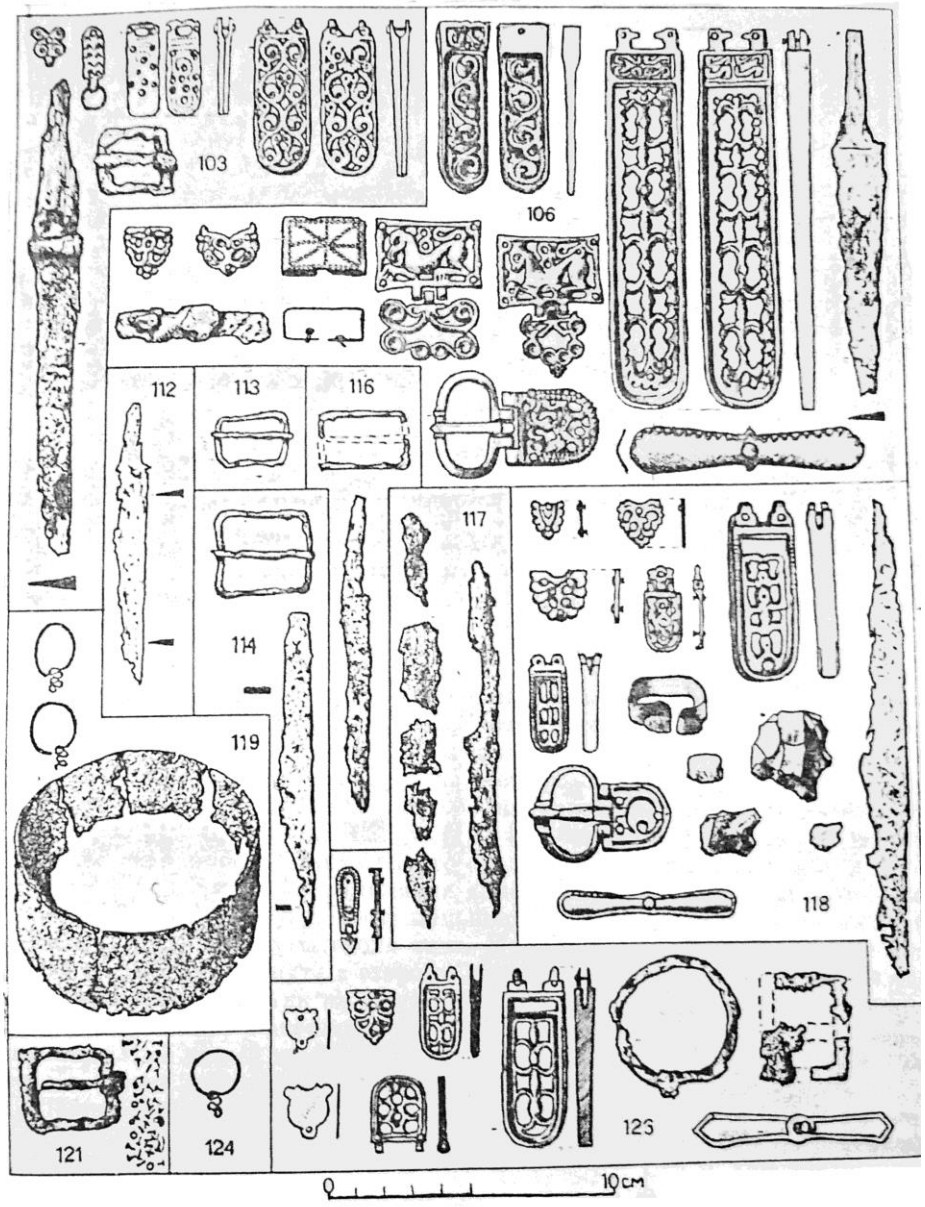

Fig. 6. Artifacts found at the necropolis of Feserlak, Hungary (after SIMONOVA 1982).

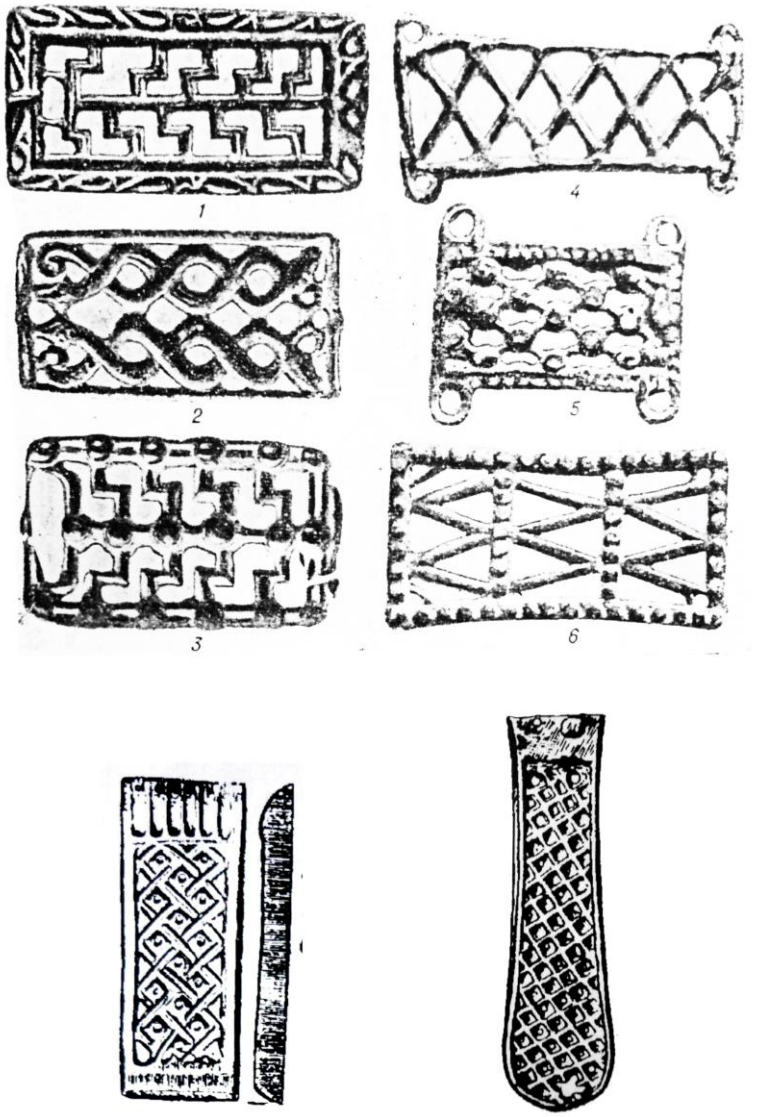

Fig. 7. Openwork plates and strap tips: 1-6 Ordosa, Mongolia (after DAVLET 1975); 7-8 Tisafüred-Mayoros, Hungary (after GAVRITUKHIN 2001).

SEVEN NEW FRAGMENTARY INSCRIPTIONS FROM ISTROS AND TOMIS

Dragoș HĂLMAGI[*]

Cuvinte-cheie: *inscripții inedite, inscripții grecești, Istros, Tomis, decrete, dedicații imperiale, inscripții funerare, inscripții votive.*

Keywords: *new inscriptions, Greek inscriptions, Istros, Tomis, decrees, imperial dedications, funerary inscriptions, votive inscriptions.*

***Rezumat**: Autorul publică șapte inscripții grecești inedite, trei inscripții din Istros: 1. un nou fragment din decretul pentru Diogenes, fiul lui Diogenes (ISM I 2 + 3); 2. fragment dintr-o placă opistografă cu dedicații pentru împărați din dinastia Antoninilor; 3. un nou fragment din stela funerară ISM I 303; și patru inscripții din Tomis: 4. fragment dintr-o inscripție monumentală pentru împăratul Hadrian pusă în 120 p. Chr. de autoritățile locale și de legatul Gaius Ummidius Quadratus; 5. inscripție fragmentară de natură incertă; 6 și 7. două inscripții votive fragmentare dintr-un* vicus *din teritoriul cetății.*

***Abstract**: The author publishes seven new Greek inscriptions, three from Istros: 1. a new fragment of the decree for Diogenes, son of Diogenes (ISM I 2 + 3); 2. fragment of an opisthographic plaque with dedications to the Antonine emperors; 3. a new fragment of the funerary stele ISM I 303; and four inscriptions from Tomis: 4. fragment of a monumental dedication to the emperor Hadrian set up in AD 120 by the city and the legate Gaius Ummidius Quadratus; 5. fragmentary inscription of uncertain character; 6 and 7. two fragmentary votive inscriptions from a* vicus *in the territory.*

More than one hundred inscriptions on stone from Scythia Minor, written in Greek or Latin, are still unpublished[1]. Many of them will offer little satisfaction to

[*] Dragoș HĂLMAGI: "Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Bucharest; e-mail: dragoshhalmagi@gmail.com.

* I am deeply indebted to Laurențiu Cliante (MINAC) and Irina Achim (IAB) for allowing me to publish the epigraphic material from their excavations, and to Liviu Lungu and Aurel Mototolea (MINAC) for their warm support during my research in Constanța and Histria.

[1] Some were unearthed recently through systematic and rescue excavations, but most of the inscriptions still unpublished to date were acquired by the National Museum of Antiquities in Bucharest in the late 19th and early 20th century. For a short overview, see AVRAM & HĂLMAGI 2019, p. 108. Many of these inscriptions were recorded in the

editors, for they are often incomplete and short, sometimes even barely legible. Still, they deserve some attention and occasionally excite the keen interest of epigraphists and other classical scholars. I present in this article 6 fragmentary inscriptions discovered recently in Histria and Constanța, together with one other inscription of undocumented provenance, which must be from Tomis, as well.

Inscriptions from Istros

1. Small marble fragment with Greek inscription (**Fig. 1**), found in 2021 in spoil heaps from previous excavations. Dimensions: 15 x 9 x 10.5 cm, letters: 0.8–2 cm, interval between lines: 0,8–1 cm.

– – – – – – – – –
– – – – – . ΗΣ *vac.*
– – –ΜΟΝΣΤ[.]
– – –ΝΤΗΙΑΓ[.]
– – – – – – –ΣΔΕ
– – – – – – – – –

The inscription contains several letters from the decree for Diogenes, son of Diogenes (3rd century BC). It comes from the same stele as ISM I 2 and 3, two fragments measuring together 25.5 x 34 x 11 cm (**Fig. 2**)[2], and reads:

– –
[αὐτοῦ θυγατριδοῦς, δίδωσι χρυσοῦς χιλί]
1 [ους καὶ πεντ]α̣κ̣[ο]σ̣ί̣[ους] ἀ̣[τόκους ἐμ παι]-
[σὶν ὧν ὅπως] ὑ̣πάρ̣ξ̣ηι τ̣ροφὴ τ̣[ῶι δήμωι· *vac.*]
[ἐπαινέ]σ̣αι ἐ̣πὶ τούτοι̣ς Διογ[ένην Διογέ]-
[νου]ς καὶ ἀναγρά̣ψαι εὐερ[γέτην τοῦ δή]-
5 μ̣ου· στεφανοῦσ[θ]α̣ι δ′ αὐ[τὸν καὶ ἐμ πᾶσι]
τοῖς ἀγῶσι χρυσῶι̣ σ̣τ̣[εφάνωι ἀρε]τ̣ῆς *vac.*
ἕνεκεν καὶ εὐνοίας τ̣ῆ̣[ς εἰς τὸν δ̣ῆ̣]μον· στ[ῆ̣]-
σαι δ′ αὐτοῦ καὶ εἰκό̣[να χαλκῆν ἐ]ν τῆι ἀγ̣[ο]-
ρᾶι οὗ ἂν αὐτὸς θέλ[ηι· ἀνατεθεικότο]ς δὲ

10 τ̣ὸ̣ Μουσεῖον τοῦ πα[τρὸς αὐτοῦ Διογένους]
[τοῦ Γλαυκίου καὶ λελοιπότος εἰς θυσίαν]
– –

manuscripts of G.G. Tocilescu. For instance, the inscription edited in AVRAM & HĂLMAGI 2019, p. 108, no. 1 is also mentioned in the BAR mss. 5132, f. 325 and 326 with Constanța as place of origin. Other inscriptions were lost. Such is the inscription from Pazarlia, today Târgușor, mentioned on f. 206, an epitaph from either Istros or Tomis. The facsimile is unfortunately full of errors: at the end of the inscription I discern χαίρετε (ΧΑΤΡΕΤΣ; *sigma* must have been rectangular or lunate).

[2] Edited as separate inscriptions by Pippidi, and together by AVRAM 2000–2001, p. 337–339, no. 1 (following the suggestion of J. and L. Robert in BÉ 1966, 272) and AVRAM 2007, 81. ISM I 3 preserves the left margin of the stele.

Translation: … his daughter's son, lent 1500 gold staters with no interest, when he was still a boy, in order to supply food for the people. Let Diogenes, son of Diogenes, be praised on account of these and inscribed as benefactor of the people and let him be crowned with a gold wreath, in all the contests, for his virtue and goodwill towards the people. And a bronze statue of his should be set in the agora in a place of his choosing. And since his father, Diogenes, son of Glaukias, set up a temple for the Muses and left for sacrifices …

2. Fragment from an opisthographic marble plaque, found in 2008 behind the apse of the Crypt Basilica in a context securely assigned to first half of the 4th century[3]. Dimensions: 14.5 x 12 x 4 cm, on face A (**Fig. 3**) letters: 3 cm, interval: 1.5 cm, on face B (**Fig. 4**) letters: 3.3–3.5 cm, interval: 1.8–2 cm.

A
– – – – – – – – – – –
– – – – – – – .. – – –
– – – – – – πατ[ρι– –
– – ὑπάτ]ῳ τὸ [– – –
– – – – – –υ·Μ– – –
– – – – – – – – – – –

The lower parts of two vertical strokes are visible in the first line, most likely from two different letters.

B
– –
– – αὐτοκράτορι] τ̣ὸ δ′– – – – – – – – – –
– – – – – – – – – Π̣οντ[ίου Λαιλιανοῦ– –
– – – – – – – –ΤΟΥ– – – – – – – – – – –
– –

Both inscriptions were dedicated to emperors. The inscription on face B appears to have been set up in AD 166–167, during the joint reign of Marcus Aurelius and Lucius Verus, when Pontius Laelianus was legate in the province. The other one could be contemporary or slightly earlier.

3. Two joining fragments from the upper half of a limestone stele with gorgoneion in pediment and palmette acroteria, measuring together 157 x 97 x 32 cm (**Fig. 5**). The stone was reused in the foundations of the Holy Trinity and Saint Nicholas Church in Istria, where it was discovered in December 2012[4]. Kept today in the same church, it is easily accessible to visitors.

The stele contains three registers: two scenes carved in low relief and an inscription. The upper scene depicts the funerary banquet. A male is reclining on a couch with a wreath held in his raised right hand. He is accompanied by three

[3] ACHIM 2014, p. 273, n. 33.

[4] Information from Thibaut Castelli, who also announced the discovery in 2013 on his blog.

other figures, two boys and a girl, before a table laden with food, a seated woman, and two slaves. The lower scene depicts the "Thracian horseman", the heroized deceased wearing a chlamys on horseback, trotting to the right towards a snake-entwined tree (type A in Katsarov's classification). The raised right hand originally held a spear. The monument should be assigned to the late 2nd or early 3rd century AD. The inscription has only one remaining letter of 4.5 cm, a *kappa*. By chance, I found the lower half of the stele in the Museum of Histria (ISM I 303) and the full inscription reads:

Θ(εοῖς) Κ(αταχθονίοις)
Χρύσιππος Σι̲δη̲[ροῦ]
ζῶν κατεσκεύασα ἑ-
αυτῷ τε καὶ τῇ συμβίῳ Πώ-
μῃ Ἀρίστωνος καὶ τέ-
κνοις · Ἀρίστωνι ζήσαντι
ὡς ἔτη · δ′ · Ζούθει ὡς ἔ-
τη · α′ · Σιδηρῷ ὡς ἔτη · ι′ ·
Ἀρτεμιδώρῳ ὡς ἔτη
· ι·η′ · μνήμης · χάριν.
χαίροιτε.
χαῖρε καὶ σὺ παροδῖτα.

Translation: To the Gods of the Underworld, Chrysippos, son of Sideros, while living built for the sake of rememberance (a stele) for himself and for his wife Pome, the daughter of Ariston, and for the children Ariston, who lived for 4 years, Zouthe, who lived for 1 year, Sideros, who lived for 10 years, and Artemidoros, who lived for 18 years. Farewell! Farewell to you, as well, passer-by!

Chrysippos and his wife are represented in the funerary banquet scene, along with their sons, Sideros and Ariston, and their daughter, Zouthe. Their elder son, Artemidoros, is most likely the heroized horseman. All their children died tragically at young ages.

Some names are worthy of note. Sideros is rare in the Greek world, but is borne by one of the *gerousiastai* recorded in ISM I 193 (col. I, l. 50): Σιδηρὸς Σιδηροῦ. The name Πώμη is, to my knowledge, unique: perhaps a hypocoristic of Ἀγαπωμένη. Two of their sons bear the names of their grandfathers, while the name of their daughter is perhaps related to other feminine names from the region[5]. Her name could indicate a Hellenized non-Greek family, but it may also point to a mixed marriage: in this case, we may well wonder whether Pome was a freedwoman.

[5] See, for example, ISM II 266 = ISM III 237 from Urluchioi, a former village on the shores of lake Techirghiol: *Aur(elio) Daleni ex vic(o) Am|[i]l̤aidina et q(uondam) prae|torianorum | Aurelia Suthis | u̯xor eius*. Suthis could be a Latin spelling for Zuthis. For some critical notes on the location and the name of the village, see HĂLMAGI 2015, p. 46–48.

Inscriptions from Tomis

4. Limestone fragment of unknown provenance, measuring 52 x 34 x 18 cm and bearing a Greek inscription in 6 lines (**Fig. 6**), today at "Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Bucharest (MNA, inv. L 1500). The fragment was cut from a monumental block. The letters are 3.5–4 cm in height and lightly carved, with an interval of 1.7–2.2 cm between the lines.

The inscription was dedicated to the Emperor Hadrian. The name Σεπτίκ[ιος] can be discerned with some certainty in the penultimate line. From all the polynymous governors of this period, the most likely candidate is Gaius Ummidius Quadratus (c. 118–124)[6], whose full name is mentioned in a bilingual inscription from Tomis: *S*[– – –]*rio* in Latin, [– – –]ρτώριος in Greek[7]. The restoration suggested below is conjectural and it accounts only minimally for variations in spacing. At any rate, judging from the similar text, the monument was likely set up in the same city at the same time, in AD 120.

– –
[Αὐτοκράτορι Καίσαρι θεο]ῦ Τρα[ϊανοῦ Παρθικοῦ υἱῷ θεοῦ]
[Νέρουα υἱωνῷ Τραϊανῷ] Ἁδ[ριανῷ Σεβαστῷ ἀρχιερεῖ]
[μεγίστῳ δημαρχικῆ]ς ἐξουσία[ς τὸ δ′ ὑπάτῳ τὸ γ′]
[βουλὴ] *vac.* δῆμο[ς *vac.* Τομειτῶν]
[Γ. Οὐμμίδιος Κοδράτ]ος Σεπτίκ[ιος Σερτώριος]
[πρεσβευτὴς τοῦ Σεβαστ]οῦ καὶ ἀν[τιστράτηγος καθιέρωσεν.]
vacat

Translation: For the Emperor Caesar, son of the deified Trajan Parthicus, grandson of the deified Nerva, Trajan Hadrian Augustus, *pontifex maximus*, with tribunician power four times, consul three times, the council and the people of Tomis (erected). Gaius Ummidius Quadratus Septicius Sertorius, *legatus Augusti pro praetore*, dedicated.

5. Small marble fragment with Greek inscription of uncertain character (**Fig. 7**), found in Constanța in 2018 during rescue excavations at 9 Mai street, nr. 1, in a circular pit filled with stones. Dimensions: 25 x 11 x 7 cm, letters: 2.3 cm (smaller omicrons), interval: 1–1.3 cm (réglage). Based on letter-shapes, the inscription should be dated to the late 2nd or early 3rd century AD.

[6] Other legates of Moesia Inferior with full names recorded in inscriptions: Gaius Bruttius Praesens Lucius Fulvius Rusticus (c. 124–128) in AÉ 1950, 66 (Mactaris, Africa Proconsularis); Gnaeus Minicius Faustinus Sextus Iulius Severus (c. 128–132) in CIL III 2830+9891 (Burnum, Dalmatia).

[7] The three fragments of the inscription were edited together by RĂDULESCU & MUNTEANU 1977, p. 84–87, no. 5 (cf. ISM II 48). The editors restored hesitantly *S*[*everus*], adducing the epigram I.Ephesos 1539 as evidence. GROAG 1902 pointed out that the poem was dedicated to Cn. Claudius Severus by the sophist Hadrianus of Tyre (cf. SYME 1968, p. 102–103). The son of the former might have been adopted by M. Ummidius Quadratus, consul in AD 167.

– – –*vestigia litt.*– – –
– – – –Σ I O Υ– – – –
– – – –Κυιντ– – – –
– – – –ΩNAEI– – – –
– – – –οις ὑπ– – – –
5 – – – –O I Σ– – – –
– – – – – – – – – – –

The first line can equally be read e.g. Διονυ]σίου or Γάϊο]ς Ἰού[λιος, the third line τελαμ]ῶνα εἰ[ς or – –]ων ἀεὶ – –. Perhaps future excavations in the neighbourhood will reveal other fragments of this monument.

6. Small fragment from a marble stele with relief and Greek inscription (MINAC, inv. 38362, **Fig. 8**). Dimensions: 10 x 12 x 3 cm, letters 1.3–2.5 cm. It was found in 2010 during rescue excavations on the ring road of Constanța at km. 8.400–9.500, which unearthed a vicus situated at 8 km as the crow flies from the center of the ancient city towards the west[8]. Paleographically, the inscription dates to the 2nd or 3rd century AD.

The relief is lost and only a few letters survive:

[Σατ]ύρου Ἡρ– – – –

See the discussion below.

7. Small fragment from a marble stele with relief and Greek inscription (MINAC, no inv., **Fig. 9**). Dimensions 13.5 x 20 x 2.5 cm, letters 1–1.8 cm, interval 0.7–1 cm. It was found in the same spot as the previous inscription and it dates from the same period.

Only a small part of the relief is still visible, the lower legs and feet of a standing, fully draped figure. Under the relief:

– – – – Χ̣ρυσίπου
– – – –ς̣ Σκῶρει

Both inscriptions are votive and the stelae were deposited in the first phase of the settlement. The language and the onomastics reveal a Greek speaking community. Perhaps one of the structures of the site served as a small, rural sanctuary.

One name deserves more attention. Scoris occurs in two other Tomitan inscriptions: Σκῶρεις Ἑστιαίου ἱερεύς in ISM II 26, l. 6, the stele of an association of vineyard neighbours (ἀμπελογείτονες)[9], and the patronym Σκώριτος in the funerary inscription ISM II 258. The same name appears *more Graecorum* in two

[8] For the description of the site, see TALMAȚCHI & CLIANTE 2016, p. 294–295.
[9] HĂLMAGI 2021, p. 185–186.

Latin epitaphs from Tropaeum Traiani: Herculanus Scorinis in ISM IV 58, and Scoris Mucapori in ISM IV 59. Further south, in Odessos, IGBulg I² 164 is the funerary stele of Διονύσιος Ἀντιφίλου ὁ καὶ Σκῶρις. The patronym Mucapori and two other inscriptions indicate that the name probably originated in Thrace[10]: IGBulg I² 354 *quater*, a votive stele found in Goritsa, not far from Mesembria, on the southern slopes of Haemus, dedicated to an epichoric Asclepius by Ταρούλας Βείθυος ὁ καὶ Σκῶρις, and IGBulg III 1406, another votive stele found in Izvor, a village just south of Philippopolis, set up by man called Σκῶρις and his spouse. The Thracian names began to appear in Scythia Minor relatively late, after the creation of the Roman province. There were undoubtedly changes in the epigraphic habit and individuals of lower social status began to engrave their names in votive inscriptions, association catalogs and epitaphs. Nonetheless, the increasing mobility and migration, free or forced, must have played an important role, as well[11]. The onomastic parallels between the cities of Scythia Minor and the rural inland of Thrace and Macedonia may contain clues to the settlement of veterans and other migrants, possibly also to the acquisition and manumission of slaves.

BIBLIOGRAPHY

Abbreviations

AÉ	*L'Année épigraphique*, Paris.
BAR	Romanian Academy Library, Bucharest.
BÉ	*Bulletin épigraphique* in REG.
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum* , Berlin 1863 –.
I.Ephesos	H. Wankel, R. Merkelbach et al., *Die Inschriften von Ephesos*, vol. I–VII, IGSK 11–17; Bonn, 1979–1984.
IAB	"Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Bucharest
IGBulg	G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, vol. I–V, Sofia, 1958–1997.
IGSK	Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, Bonn.
ISM I	D.M. Pippidi, *Inscriptiones Scythiae minoris Graecae et Latinae*, vol. I. *Inscriptiones Histriae et viciniae*, Bucharest, 1983.
ISM II	I. Stoian, *Inscriptiones Scythiae minoris Graecae et Latinae*, vol. II. *Tomis et Territorium*, Bucharest, 1987.
ISM IV	E. Popescu *Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae*, vol. IV. *Tropaeum – Durostorum – Axiopolis*. Bucharest, 2015.
MINAC	Museum of National History and Archaeology, Constanța.

[10] The seemingly related Σκωρίλος is attested in Dacia, but it might also originate south of Haemus, as well, cf. IGBulg III 1090 (Pazardzhik), corrected in SHARANKOV 2016, p. 318: Βεῖθυς Ἀυλουζένεος κ[αὶ Φ]ακέτης(?) Ἀσκα|νίου καὶ Σκωρίλ[ος ὁ κα]ὶ Σαδάλας. The name could be a hypocoristic if the suffix is borrowed from Greek or a cognate, cf. Σῶσις/Σωσίλος, Γόργις/Γοργίλος etc. For Greek formations in -ις, -ίλος, -ύλος, see MONZÓ GALLO 2019.

[11] For patterns of migration documented in the inscriptions of the Greek East, see HIN 2016; TACOMA & TYBOUT 2016.

MNA National Museum of Antiquities ("Vasile Pârvan" Institute of Archaeology), Bucharest.
REG Revue des études grecques, Paris.
ZPE Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.

Authors

ACHIM 2014 – I. A. Achim, *La Basilique à crypte d'Istros: dix campagnes de fouilles (2002–2013)*, MCA N.S. 10 (2014), p. 265–287.

AVRAM 2000–2001 – A. Avram, *Autour de quelques décrets d'Istros*, Pontica 33–34 (2000–2001), p. 337–348.

AVRAM 2007 – A. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisité*, Dacia N.S. 51 (2007), p. 79–132.

AVRAM & HĂLMAGI 2019 – A. Avram, D. Hălmagi, *Inscriptions funéraires de Scythie Mineure*, ZPE 210 (2019), p. 108–115.

GROAG 1902 – E. Groag, *Cn. Claudius Severus und der Sophist Hadrian*, Wiener Studien 24 (1902), p. 261–264.

HĂLMAGI 2015 – D. Hălmagi, *Notes on the Dura Europos map*, CICSA Journal N.S. 1 (2015), p. 41–51.

HĂLMAGI 2021 – D. Hălmagi, *Epigraphica Tomitana (II)*, SCIVA 72 (2021), p. 183–200.

HIN 2016 – S. Hin, *Revisiting Urban Graveyard Theory: Migrant Flows in Hellenistic and Roman Athens*, in: L. de Ligt, L.E. Tacoma (eds.), *Migration and Mobility in the Early Roman Empire*, Leiden and Boston, 2016, p. 234–263.

MONZÓ GALLO 2019 – C. Monzó Gallo, *Los hipocorísticos griegos en –ις: contribución a la interpretación semántica del tema en –ι*, Cuadernos de Filología Clásica. Estudios griegos e indoeuropeos 29 (2019), p. 11–32.

RĂDULESCU & MUNTEANU 1977 –A. Rădulescu, M. Munteanu, *Inscripții inedite din Tomis și Callatis (I)*, Pontica 10 (1977), p. 79–89.

SHARANKOV 2016 – N. Sharankov, *Notes on Greek Inscriptions from Bulgaria*, in M. Slavova, N. Sharankov (ed.), *Monuments and Texts in Antiquity and Beyond. Essays for the Centenary of Georgi Mihailov (1915–1991)*, Studia Classica Serdicensia V, Sofia, 2016, p. 305–361.

SYME 1968 – R. Syme, *The Ummidii*, Historia 17, 1 (1968), p. 72–105.

TACOMA & TYBOUT 2016 – L.E. Tacoma, R.A. Tybout, *Moving Epigrams: Migration and Mobility in the Greek East*, in: L. de Ligt, L.E. Tacoma (eds.), *Migration and Mobility in the Early Roman Empire*, Leiden and Boston, 2016, p. 345–389.

TALMAȚCHI & CLIANTE 2016 – G. M. Talmațchi, L. Cliante, *New Archaeological and Monetary Finds in the Rural Territory of Tomis*, Peuce N.S. 14 (2016), p. 293–342.

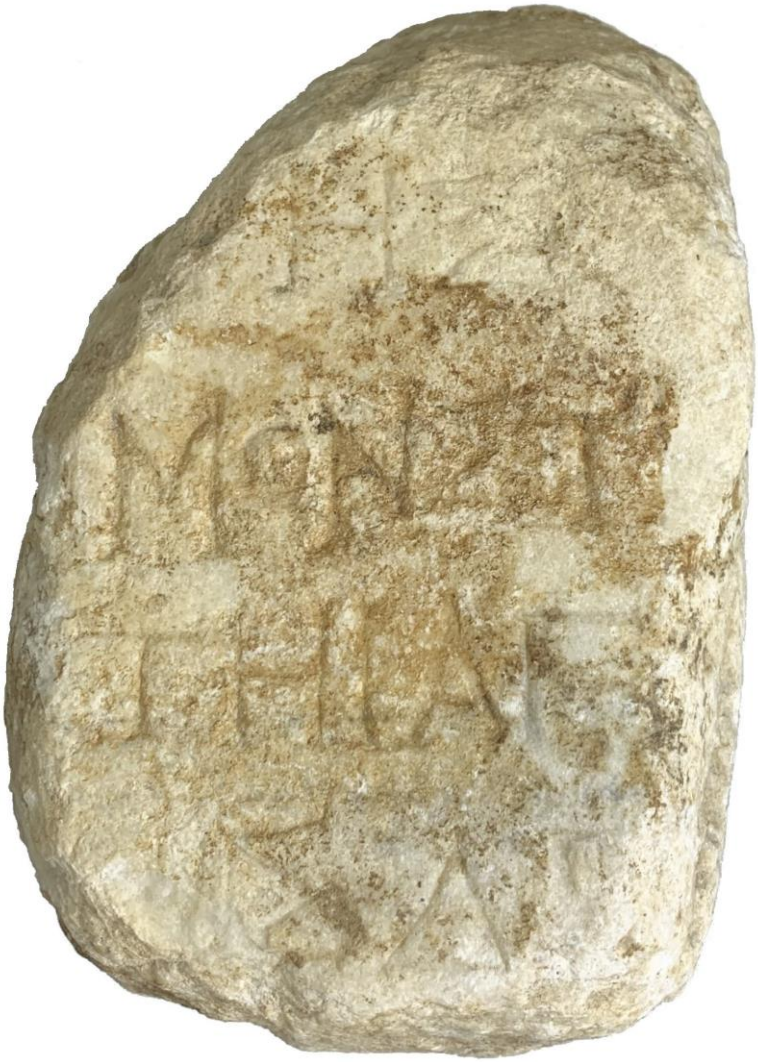

Fig. 1. Fragmentary decree from Istros. Photograph by Denisa Murzea.

Fig. 2. The decree for Diogenes, son of Diogenes, ISM 2+3 + a new fragment. Photographs by Denisa Murzea and the author.

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 3. Imperial dedication from Istros. Photograph by the author;
Fig. 4. Imperial dedication from Istros. Photograph by the author.

Fig. 5. Funerary stele from Istros: the upper half of ISM I 303. Photograph by Laurențiu Cliante.

Fig. 6. Imperial dedication to Hadrian from Tomis. Photograph by the author.

Fig. 7. Inscription of uncertain character from Tomis. Photograph by Denisa Murzea.

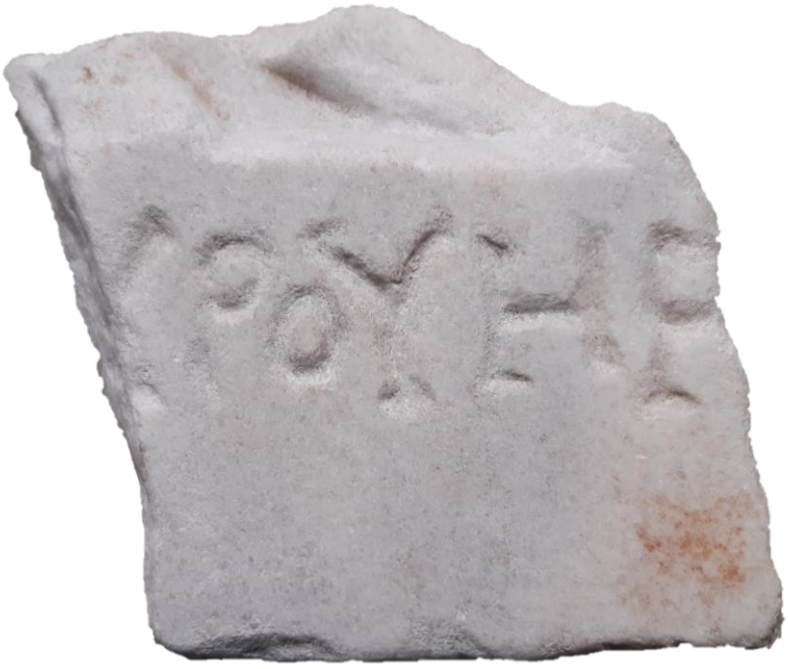

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 8. Votive inscription from a vicus near Tomis. Photograph by the author.
Fig. 9. Votive inscription from a vicus near Tomis. Photograph by the author.

NOTES ON GREEK INSCRIPTIONS (III)

Dragoș HĂLMAGI[*]

Cuvinte-cheie: *inscripţii greceşti, Olbia, Istros, Tomis, Dionysopolis, decrete, inscripții onorifice, inscripții funerare, dedicații*

Keywords: *Greek inscriptions, Olbia, Istros, Tomis, Dionysopolis, decrees, honorific inscriptions, funerary inscriptions, dedications*

Rezumat: *Articolul discută cinci inscripții grecești, cu noi sugestii de lectură și restituire:*

1. Decret olbian pentru un chersonesitan, publicat ca fiind de la Odessos, IGBulg I² 39;

2. Decret histrian de proxenie pentru un zaraf, ISM I 28;

3. Inscripție tomitană pentru Demetra și Kore, ISM VI.2, 485;

4. Inscripție funerară de la Tomis pentru un bărbat din Heraclea Pontica și pentru familia sa, ISM III 236 + ISM VI.2, 520 + ISM VI.2, 590;

5. Din nou despre ISM VI.2, 736, inscripție de la Dionysopolis pusă de un fost preot al marelui zeu Derzalas/Derzelas.

Abstract: *The present article reviews five Greek inscriptions, proposing new readings and restorations:*

1. Olbian decree for a Chersonesite, published as coming from Odessos, IGBulg I² 39;

2. Histrian proxeny decree for a money changer, ISM I 28;

3. Inscription from Tomis dedicated to Demeter and Kore, ISM VI.2, 485;

4. Funerary inscription from Tomis for a man from Heraclea Pontica and his family, ISM III 236 + ISM VI.2, 520 + ISM VI.2, 590;

5. Once again on ISM VI.2, 736, an inscription from Dionysopolis set up by a former priest of the great god Derzalas/Derzelas.

1. Olbian decree for a Chersonesite

A fragmentary decree for a Chersonesite, CIG II 2056e = IGBulg I² 39, kept today in the museum of Odesa (*non vidi*), was presumed to have been brought from Varna during the Russo-Turkish War of 1828–1829[1], yet a few details seem amiss.

[*] Dragoș HĂLMAGI: "Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Bucharest; e-mail: dragoshhalmagi@gmail.com.

But first, my slightly revised edition, based on older photographs and facsimiles[2]:

[ἐπὶ ἀρχόν]των τῶ̣[ν περὶ – – – –]
[– – – – – –]ς μηνὸς Ἀ̣ρτεμισιῶ̣ν̣[ος]
[εἰσηγη]σαμένων τῶν συνέδρων *vac.*
Σωκράτη[ς] Ἐπικράτους ὁ κα[ὶ]
Παπίας ε[ἶ]π̣ε̣ν· *vac.* ἐπειδὴ Χρ̣ῆσ[τος]
[Ἀ]ρ̣νίου Χερσονησείτης ἀνὴ[ρ ὢν]
[χρήσ]ιμος παρὰ πᾶσι τοῖς [πολεί]-
[ταις – – – – – – –]ος πρ̣– – – – – –
– – – – – – – – – – – – – – – – – –

Translation: When the archontes led by … held the office, in the month of Artemision, following the proposal of the *synedroi*, Socrates son of Epikrates, also known as Papias, made the motion: since Chrestos son of Arnias, Chersonesite, being a man serviceable to all citizens …

The inscription was not mentioned by Ivan Blaramberg in 1829, in his reports from Journal d'Odessa. Dubois de Montpéreux reported it to Boeckh, along with CIG II 2056d = IGBulg I² 391 (proxeny decree for a Callatian) and CIG II 2056f = IGBulg I² 76 (dedication to Asclepius and Hygieia). The German editor believed that they were found in Varna and brought to Odesa, as well. Unaware of CIG's addenda, the count Alexey Uvarov saw IGBulg I² 39 and IGBulg I² 391 in the museum of Odesa and stated that they are from Olbia[3].

IGBulg I² 39 was assigned to the 3rd or 2nd century BC, but the letter-shapes, the spelling (Χερσονησείτης) and the onomastic formula (ὁ καί) indicate a later date, probably 2nd century AD. The late date of the decree is strongly suggestive of a North Pontic provenance, while the language of the inscription narrows the place of origin down to Olbia[4].

2. Proxeny decree from Istros for a money changer.

In the inscription ISM I 28 (Museum of Histria, inv. 86, **Fig. 1**), I believe there is a reference to the eponymous magistrate in ll. 5–6[5]: ὑποκηρ[ύσσειν δὲ τοὺς – – – – –] | τοὺς μετὰ ἱερέα Ἀ[– –, "let the … (in the year) after the (year of the) priest A… (probably in the next year) proclaim …" What follows is a license to exchange money [ἐπὶ] | τῷ κολλύβῳ[6] and I am inclined to restore ὅπως ὑ[παλλασσῃ] or ὑ[παλλαξῃ]. Be that as it may, I would rather read]μάτων δέκα in the next line,

[1] See CIG II 2056b and the detailed discussion in LATISCHEW 1884. The looting of cultural heritage is an uncomfortable topic today, but we cannot afford to forget the past.

[2] The first line was also restored by DECHEV 1950, p. 66, n. 3. In addition to the photograph included in the corpus, I used LATISCHEW 1884, p. 221 and STOIAN 1962, pl. XVII, fig. 3.

[3] OUVAROFF 1855, p. 70–71, n. 7. Cf. LATISCHEW 1884, p. 215–218, no. 3 and p. 220–222, no. 6.

[4] Cf. IOSPE I² 43, IOSPE I² 44, IOSPE I² 47, I.Olbia 47 (all dated around AD 200).

[5] Same expression in I.Aeg.Thrace E8 (Abdera), l. 27: μετὰ ἱερέα Διόνυσον (cf. EBGR 2005, 310).

[6] On κόλλυβος, see BRESSON 2014.

perhaps even [νομισ]|μάτων. The noun in the genitive could be the object of the verb (τί τινος, "one thing for another") or introduced by a preposition such as ἕως, "up to"[7].

The last lines can be restored with more confidence. Pippidi followed the fanciful restorations of Pârvan[8], whereas the text must be more straightforward and similar to that of other decrees such as ISM I 6. The treasurer is named here ταμίας instead of οἰκονόμος:

εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπ[όλλωνος· τὸ δὲ ἀνάλωμα]
δοῦναι τὸν τ[αμίαν, μερίσαι δὲ τοὺς μερισ]–
τὰς· ἀποσστ[εῖλαι δὲ αὐτῶι καὶ ξένια τὸν τα]–
μία[ν]· ν. καλέ[σαι δὲ αὐτὸν καὶ πρὸς τὸν ἱερέα]
[τοῦ Ἀπόλλωνος.]

Translation: ... in the temple of Apollo. The treasurer shall pay the cost and the *meristai* shall distribute the money. The treasurer shall also send him gifts of friendship. The honorand shall also be invited to the priest of Apollo.

3. A new word in a Tomitan inscription?

On the stele ISM VI.2, 485 (MINAC, inv. 43 458) dedicated to Demeter and Kore, the editors read at the end of the inscription: Τιμοθῆ(ς) | ἐποίει Μιλήσιος | P.

I see ΗΜΟΘΙ in l. 4, so perhaps ἡμόθι "in our place", meaning that the νυμφίς was set up in Megiste's home. As such, I read further ἐποίει Μιλήσιος | β′, that is the signature of the artisan, Milesios, son of Milesios.

4. Funerary stele from Tomis for Damatrios, son of Damatrios, and his family.

Three fragments of a funerary stele with the relief and margins chipped off were published separately: the upper fragment as ISM III 236 (MNA, inv. L 385), the middle and the lower left fragments as ISM VI.2 520 (MNA, inv. L 363) and ISM VI.2 590 (MINAC, inv. 47480). The slabs have the same thickness, 0.30 m, and the lettering is quite similar, distinctive through the use of a retrograde four-bar sigma[9]. Put together, they bear the following inscription (**Fig. 2**):

Δ α . μ . ά . τ . ϱ . ι ο ς ❦
Δ α μ α τ ϱ ί ο υ
[γ έ ν] ε . ι Ἡ ϱ α κ λ ε-
ώ τ η ς τ ὴ ν σ . τ ή . λ . η ν
τῇ ἰδίᾳ γυναικὶ ❦
μνείας χάριν *Iuni-*
ae Dometiae et Iuni-

[7] See, for example, I.Aeg.Thrace E8, l. 30–31.
[8] PÂRVAN 1925, p. 205–207, no. 9.
[9] For retrograde letters in Imperial Greek inscriptions, see HĂLMAGI 2021, p. 190, n. 24.

ae Nicae ζῶν φρονῶν
[καὶ ἑ]αὐτῷ κατεσκεύ-
ασεν· ἀν[έστ]η δὲ
ἐν τόπῳ [– – – – –]-
των περ[ὶ – – – – –]
Εὔηνον. [χαῖρε]
παροδ[εῖτα.]

Translation: Damatrios, son of Damatrios, born in Heraclea, while alive and of sound mind built for the sake of remembrance a stele for his wife, Iunia Dometia, and for Iunia Nica, and for himself. He raised (it) in the place … near … Evenos. Farewell, passer-by!

The monument should be dated to the 2nd or early 3rd century and it was very likely erected in a necropolis close to Tomis (the first two fragments are travelling stones, found in 23 August and Cumpăna, two villages near Constanța). The inscription enriches the growing dossier of foreigners from Pontus et Bithynia[10] and records the mixed union between a peregrine and a citizen, whose social status is marked also by script-switching[11]. With *lex Minicia* in action[12], it appears rather unlikely that Iunia Nica is their daughter.

5. Once again on a dedication to Derzalas/Derzelas.

A few years ago I argued that ISM VI.2 736 (MINAC, inv. 1502) contains in fact a dedication to Derzalas/Derzelas, a deity worshipped in north-eastern Thrace[13]. Nicolay Sharankov kindly informed me about an unpublished inscription from Dionysopolis with similar wording. Apparently both steles were placed in the same temple.

I offer the following revised reading:

[ἀγα]θῇ τύ[χῃ]
[θεῷ μεγά]λῳ Δερ̣[ζάλᾳ]
[– – – – –]ων Ἡρ[– – –]
[– – – ἱερ]ησάμε[νος]
[καὶ ἀγων]οθε[τήσας]
– – – – –ṬO.– – – – –
vacat

The last letter could be Π, Γ or P[14].

[10] For a discussion about Bithynians at Tomis, see AVRAM 2013.

[11] Many aspects of bilingualism and code-switching in Greek and Latin inscriptions were discussed in detail by ADAMS 2003, p. 297–416 .

[12] For discussion and epigraphic evidence of mixed unions in 2nd century AD, see LAVAN 2021.

[13] HĂLMAGI 2019, p. 229, no. 6.

[14] For similar variations in the shape of *rho*, see e.g. IGBulg I² 186 *ter* (Odessos).

Translation: In good fortune, to the great god Derzalas, …on, son of Her…, after having been priest and agonothetes …

It is unclear if the dedicant held the priesthood and the *agonothesia* simultaneously or in succession and we are not informed about the nature of the games. One other liturgy could have been mentioned at the end of the inscription e.g. [καὶ λει]τ̣ο̣ῦ̣[εύσας].

BIBLIOGRAPHY

Abbreviations:

BCH	Bulletin de correspondance hellénique, Paris.
CIG	*Corpus Inscriptionum Graecarum*, Berlin, 1828–1877.
EBGR	A. Chaniotis et al., *Epigraphic Bulletin for Greek Religion* in Kernos.
I.Aeg.Thrace	L.D. Loukopoulou et al.,Ἐπιγραφὲς τῆς Θράκης τοῦ Αἰγαίου μεταξὺ τῶν ποταμῶν Νέστου καὶ Ἔβρου (Νομοὶ Ξάνθης, Ροδόπης καὶ Ἔβρου), Athens, 2005.
I.Olbia	T.N. Knipovič, E.I. Levi, Надписи Ольвии (1917-1965), Leningrad, 1968.
IGBulg	G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, vol. I–V, Sofia, 1958–1997.
IOSPE I²	B. Latyschev, *Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae, aliorum locorum a Danubio usque ad regnum Bosporanum*, St. Petersburg, 1916.
ISM I	D.M. Pippidi, *Inscriptiones Scythiae minoris Graecae et Latinae*, vol. I. *Inscriptiones Histriae et viciniae*, Bucharest, 1983.
ISM III	A. Avram, *Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae*, vol. III. *Callatis et territorium*, Bucharest, 1999.
ISM VI.2	A. Avram, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Inscriptiones Scythiae minoris Graecae et Latinae*, vol. VI. *Supplementa*, fasc. 2. *Tomis et territorium*, Bucharest, 2018.
MDAI(A)	Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts. Athenische Abteilung, Berlin, 1876–1925.
MINAC	Museum of National History and Archaeology, Constanța.
MNA	National Museum of Antiquities ("Vasile Pârvan" Institute of Archaeology), Bucharest.

Authors:

ADAMS 2003 – J. N. Adams, *Bilingualism and the Latin Language*, Cambridge, 2003.

AVRAM 2013 – A. Avram, *Les Bithyniens en Thrace, en Mésie inférieure et dans le Pont Nord à l'époque imperiale*, in H. Bru, G. Labarre (eds.), *L'Anatolie des peuples, des cités et des cultures (IIe millénaire av. J.-C. – Ve siècle ap. J.-C.), Colloque international de Besançon – 26-27 novembre 2010*, vol. I, Besançon, 2013, p. 111–132.

BRESSON 2014 – A. Bresson, *Le change à Délos et la question du* kollybos, BCH 138, 2 (2014), p. 515–533.

DECHEV 1950 – Д. Дечев, *Принос към историята на западнопонтийските градове*, Известия на археологическия институт 17 (1950), p. 59–69.

HĂLMAGI 2019 – D. Hălmagi, *Notes on Greek Inscriptions (I)*, in A. Avram, L. Buzoianu (eds.), *Varia epigraphica et archaeologica, volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Pontica 52, Suppl. VI, Constanța, 2019, p. 225–235.

HĂLMAGI 2021 – D. Hălmagi, *Epigraphica Tomitana (II)*, SCIVA 72 (2021), p. 183–200.

LATISCHEW 1884 – B. Latischew, *Die in Russland befindlichen griechischen Inschriften*, MDAI(A) 9 (1884), p. 209–231.

LAVAN 2021 – M. Lavan, *Roman citizenship, marriage, and family networks*, in: M. Lavan, C. Ando (ed.), *Roman and local citizenship in the long second century CE*, New York, 2021, p. 103–139.

OUVAROFF 1855 – A. Ouvaroff, *Recherches sur les antiquités de la Russie méridionale et des côtes de la mer Noire*, St. Petersburg, 1855.

PÂRVAN 1925 – V. Pârvan, *Fouilles d'Histria. Inscriptions : troisième série : 1923–1925*, Dacia 2 (1925), p. 198–248.

STOIAN 1962 – I. Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, Bucharest, 1962.

Fig. 1. Proxeny decree from Istros, ISM I 28. Photograph by Laurențiu Cliante.

Fig. 2. Funerary stele for a man from Heraclea Pontica and his family, ISM III 236 + ISM VI.2, 520 + ISM VI.2, 590 (squeezes). Photograph by the author.

ROMAN FUNERARY STELAI FROM MOESIA INFERIOR AND THEIR REUSE AS BUILDING MATERIAL: THE *SACIDAVA* CASE

Cristina-Georgeta ALEXANDRESCU[*]

Cuvinte-cheie: *stele funerare*, spolia, *Sacidava, Moesia Inferior*, centurio.
Keywords: *funerary* stelai, spolia, *Sacidava, Moesia Inferior*, centurio.

Rezumat: *Multe dintre monumentele epigrafice și sculpturale de la Sacidava (Muzait/Dunăreni, com. Aliman, jud. Constanța), databile în perioada romană timpurie, au fost descoperite în utilizare secundară, ca materiale de construcție, în zidurile incintei romane târzii. Acesta a fost și cazul stelei pentru Antonia, fiica veteranului C. Antonius. Descoperirea a fost făcută acum mai bine de un deceniu și se regăsește în corpus-ul epigrafic al sitului (ISM IV 193). În această contribuție sunt prezentate observațiile făcute în 2016 asupra materialului litic folosit, asupra decorului monumentului și inscripției. Stela funerară se evidențiază între celelalte epitafuri cunoscute de la Sacidava și din partea de nord a Moesiei inferior prin forma și încadrarea sa cronologică, fiind una dintre cele mai timpurii. Analiza stelei permite și unele observații privind rețelele militare și comerciale din perioada romană timpurie pe limes și în interiorul provinciei. În plus, este remarcată importanța cercetării holistice (inclusiv a contextului și modului reutilizării lor) a inscripțiilor, sculpturilor și elementelor de decor arhitectural, chiar dacă fragmentare și la prima impresie nespectaculoase, în special pentru situri antice precum cele din nordul Moesiei inferioare, unde dovezile arheologice din perioada romană timpurie sunt încă destul de puține.*

Abstract: *Many of the epigraphic and sculptural monuments from Sacidava (Muzait/Dunăreni, Aliman comm., Constanța County), datable to the early Roman period, were discovered in secondary use as building materials in the walls of the late Roman fortification. This was also the case with the stele for Antonia, daughter of veteran C. Antonius. The discovery was made over a decade ago and is included in epigraphic corpus of the site (ISM IV 193). This contribution presents observations made in 2016 on the lithic material used, the decoration of the monument and the inscription. The funerary stele stands out among other known epitaphs from Sacidava and the*

[*] Cristina-Georgeta ALEXANDRESCU: Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan", Bucharest; cgalexandrescu@gmail.com.

northern part of Moesia Inferior due to its shape and chronological setting, being one of the earliest of its kind. The analysis of this stele also allows some observations on aspects related to the military and commercial networks in the early Roman period along the limes and within the province. In addition, the importance of holistic research on inscriptions, sculptures and architectural decoration elements (including their context and mode of re-use), even if fragmentary and, at first impression, unspectacular, is noted, especially for ancient sites such as those in northern Moesia Inferior, where archaeological evidence from the early Roman period is still quite scarce.

The gravestones from Moesia Inferior have been the subject of investigation of dedicated monographic studies[1]. Little concern was given to the details of making, ornaments and iconography, sometimes due to the insufficient illustration available or to the lack of access to the monuments themselves. One strong research focus point was (and still is) the epigraphic evidence. The finding context and especially the information on how and where the eventual reuse happened were seldom recorded and might thus be forever lost.

One relatively recent found and published gravestone, reused as building material in the Late Roman fortification from *Sacidava* (Muzait, Constanţa County), allows some general observations on several early Roman stelai from the northern part of the province[2]. Furthermore, *Sacidava* is one of centers on the Danube that extensively used spolia for the construction of the Late Roman fortification that is still visible. Even if this is seemingly a common practice, and the chronological timeline looks similar, each fortification is different in the way the building material was collected and, in cases where spolia were used, how the construction was made. They can be examined thouroughly only based on proper documentation of still existing spolia and the exhaustive publication of the monuments. Supply, availability of suitable building materials in the region, and demand, the road network together with the transport possibility on the Danube are all factors that need to be considered. In the near future, in *Sacidava*, a systematic documentation is mandatory with regard to the still standing towers and curtains, as well as to the pieces laying around the site.

A further point of interest is the lithic material (marble or limestone) and the fact that many of the large monuments seem to have been walled in with only minor cuttings. Thus it is possible to highlight the fact that not only the materials were easily available, but also the manpower for handling the heavy and large pieces. The way of building towers shows a careful ashlar masonry, partially layered, and the obvious selection of slabs and ashlars for this purpose. The curtains and other uncovered areas are no longer visible due to high vegetation. At present, it is not possible to differentiate between the use of stelai, altars, architecture etc. for specific areas (e.g. corner layout, foundations etc.) or materials (marble or limestone), or if votive or funerary monuments of early or Late Roman date are more present in one particular part of the building. These

[1] CONRAD 2004 (with literature); ALEXANDRESCU VIANU 2007; ALEXANDRESCU VIANU 2008-2009.

[2] The present research was carried out within the project PN-III-P4-ID-PCE-2020-1031.

are matters to be investigated within the necessary architectural documentation and study of this fortification[3].

The funerary stele of Antonia

Within a short time, the Antonia's stele was published by M. Bărbulescu, L. Buzoianu and T. Cliante in this journal[4], and, a little later, by E. Popescu, in the fourth volume of the *ISM*-Series[5]. During a documentation trip to *Sacidava* in April 2016[6], the stele, reported in the latest publication to have been brought to the museum in Constanța, was seen and documented *in situ*, enabling several supplementary observations on the epitaph and depictions.

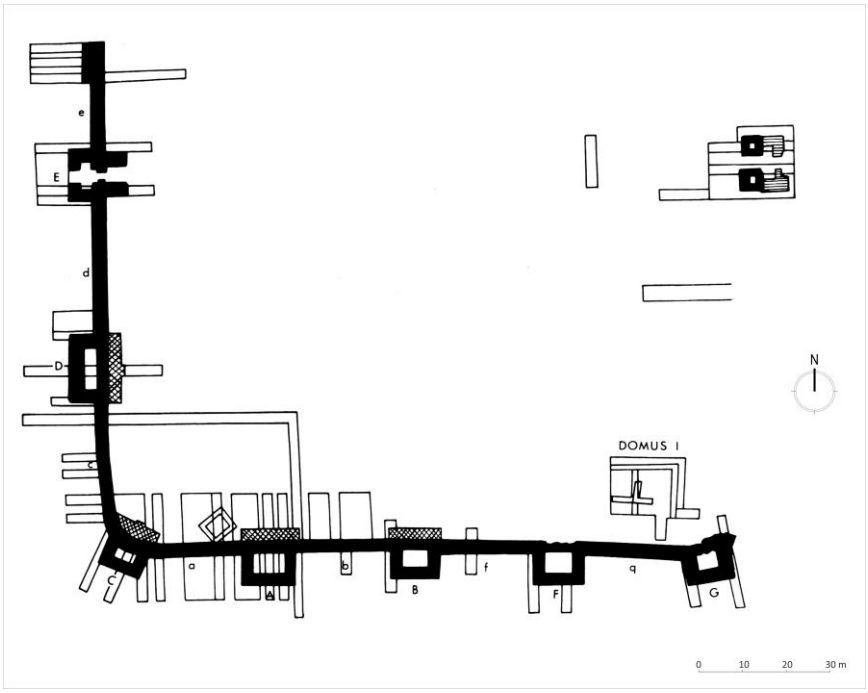

Fig. 1 General plan of the excavated areas (stage 1978) of the fortification in Muzait/Dunăreni (the author, after SCORPAN 1977b, fig. 1 and SCORPAN 1980, fig. 52).

[3] The observations made by M. Mărgineanu-Cârstoiu (MĂRGINEANU-CÂRSTOIU & APOSTOL 2015) and her team and by M. Zahariade (ZAHARIADE & ALEXANDRESCU 2011) in the fortification from *Halmyris* (Murighiol, Tulcea county) remain – for the region of interest here - an eloquent example for the benefit of thorough documentation of finding conditions of spolia.

[4] BĂRBULESCU, BUZOIANU & CLIANTE 2011, p. 142-145.

[5] *ISM* IV 193.

[6] The visit was made within the project PNII-RU-TE-2014-4-2063.

The excavations made by C. Scorpan have investigated partially the southern and western fronts of the fortification, as well as the assumed gate on the E side (**Fig. 1**)[7]. For those areas, he published several plans and drawings (some without scale unfortunately), but also photographs. The latter enable observations on the great damage suffered by the uncovered fortification walls since the 1970s[8]. The stele of interest was used as building material in the SW corner of the Tower B (in C. Scorpan's conventional designation), being still walled in and thus with its lower part (about 42 cm) covered by the blocks of the upper layer of blocks (**Fig. 2/a-b**).

The slab measures 213 cm in height, is 94 cm wide and 33.5-34 cm thick. Its width is slightly irregular and it was measured only in the accessible upper parts. It is carved in a very hard and compact white limestone, most probably the local material (Sarmatian limestone from southern Dobruja) used for several of the epigraphic monuments known from *Sacidava*[9]. There are some pores and moulds in the stone structure visible on the surface and on the slab's top.

Fig. 2/a-b Tower B, view from the South (a) and from the West (b) - April 2016 (photos by the author).

The tall stele (**Fig. 3**) is carved superficially, especially in the case of decoration and frames of different fields. Two rectangular fields are visible, one of about 89 x 60/57 cm (the upper field, bearing the deep carved pseudo-pediment and different ornaments) and one of 83 x 67/68.5 m (the field bearing inscription). The field with inscription has a double frame. The inscription is carved deeper than the decoration, but is slightly irregular in terms of letter shape and dimensions. Bellow the inscription's field seems to follow a further framed area, which it is not clear if it took the remaining height of the stele. The inscription

[7] On the archaeological research in *Sacidava*, see the literature mentioned in BĂRBULESCU, BUZOIANU & CLIANTE 2011, p. 142 and 145; *ISM* IV, p. 298; ŢENTEA *et alii* 2019, p. 17-20; see also DIACONU 1980. Since 2014, the site has been subject to a systematic archaeological project: COLESNIUC *et alii* 2020.

[8] Particularly significant are the photographs published in SCORPAN 1977b, to be compared to **Fig. 2/a-b**.

[9] The stele was not sampled for petrographic analysis during our visit. Dr. A. Baltres (Institutul Geologic al României) kindly offered the information on the other monuments from *Sacidava*, evaluated in the museum in Constanţa in the 90s.

continued with at least one row in this third field. The upper border is 5 cm wide, those between the fields are of about 6 cm. The frames and borders are very narrow and undecorated.

On the upper border, above the pseudo-pediment, a halfround item is incised. This could be a schematic central acroterion. Within the pseudo-pediment, there is depicted a 26 cm high mirror with simple handle, with rounded end and a disc of 16 cm in diameter. Right and left of the pseudo-pediment, there are groups containing one rosette, each incised in a circle of 12 cm in diameter, schematically rendered (although not identical), and one bracelet/torque (about 12 cm in diameter), with triangular endings. Those are placed on the laterals of 4-5 cm wide lines, which can be depictions of either ribbons or staffs. Thus the bracelets/neck rings are placed in the upper corners of the stele.

Fig. 3 Stele of Antonia, *in situ* April 2016 (photo by the author).

Fig. 4 Stele of Antonia, detail of the upper part (photo by the author).

The inscription (**Fig. 5**)
In our reading, the visible lines of the inscription are as follows:

DIS MANIBVS
ANTONIAE F
C ANTONIVS (centurio) VET
PATER PIENTISSIME
COELIA FIRMINA
MATER
VIX AN[

Dis Manibus / *Antoniae f(iliae)* / *C(aius) Antonius (centurio) vet(eranus)* / *pater pientissim(us) e(t)* / *Coelia Firmina* / *mater*/ *vix(it) an(nos)* [

The dimensions of letters: in the first two lines they are 8.5 cm high, in the third line, with the name of the father, the first letter has the same height, the following are only 7.5 cm, while the last one, the T, measures 9 cm. In the next four lines the height varies between 6.5 and 7 cm. The ‚E' at the end of line 4 is only 3 cm high.

Hederae distinguentes are used to separate the words in lines 2-5. Due to the not very deep carving, the prior editors missed in line 3 the siglum following after the hedera placed after the father's name, pointing out the veteran as *centurio*.

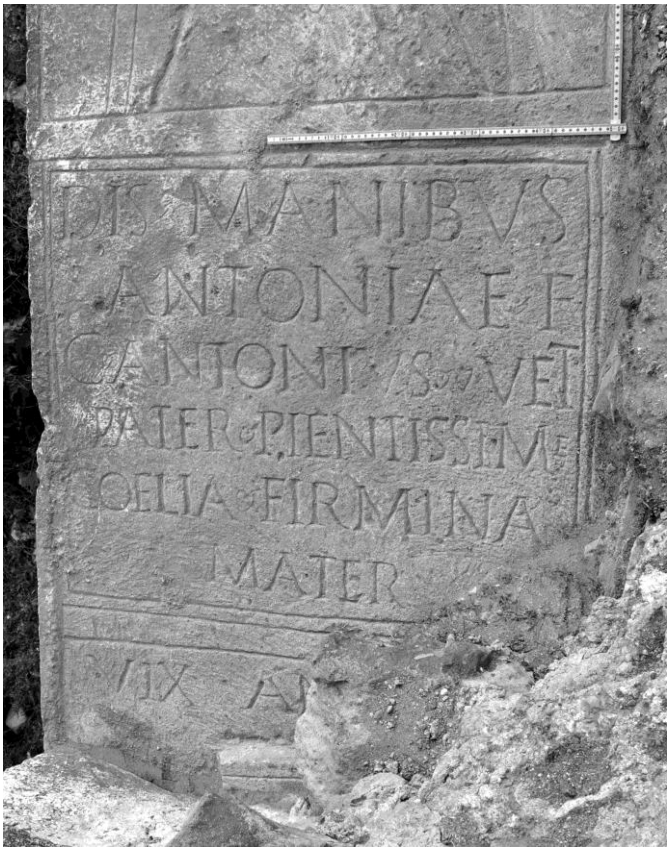

Fig. 5 Stele of Antonia, detail with the inscription (photo by the author).

Most probably, the stele is entirely preserved and the not visible part of the last line would only mention the age of the deceased.

Compared to the upper field of the monument and the irregular and oddly drawn up frame lines, the inscription is skilfully carved, even if not very deep, and the layout of the rows and placement of words are quite precise. Thus, in line 6, there is no reason to assume further words[10]. If the stele is broken in its lower part, it cannot be appreciated in its present location.

The height of the letters and the fact that additional information and adjectives are given only for the father - which is certainly no exceptional habit - point out his intention to underline his person within this tragic family event.

For comments on the names and further epigraphic details, the first editors made a detailed analysis[11]. The addition in our reading, pointing out C. Antonius as *centurio* and veteran, provides new insights on the population in the area

[10] See, for a different opinion, BĂRBULESCU, BUZOIANU & CLIANTE 2011, p. 144 and *ISM* IV 193.

[11] BĂRBULESCU, BUZOIANU & CLIANTE 2011, p. 142-145.

surrounding the center in *Sacidava* in its early phases[12]. The siglum and long T find direct analogy on the epitaph of veteran M. Cocceius Vitlus from *Capidava*[13], dated to the end of the 1st-early 2nd century AD.

The stele's shape and layout

Although with a very schematic layout, the stele bears some typical features. The tall slab is cut of and its surfaces and sides are smoothed with a multi-toothed chisel in order to fulfil its function as standing funerary stele. The framed fields, with special attention paid to the middle one, which usually bears depiction (or one of the depictions) relevant for the deceased, are carved even though not as deep as the incisions of the frame lines.

Another large stele from *Sacidava* (found reused in Tower A) features also a simple layout, without the common vine or ivy ornaments on the borders (**Fig. 6**)[14]. The inscription was dated in the first decades of the second century AD. However, the pediment is rendered as usual, probably having acroterai, and the intended destination of the middle field as depiction's field and of the lower field as inscription's field are understood. There is, on the other hand, the inscription which shows some clumsiness. The stele is entirely illustrated only in Scorpan's publication[15]. It can be recognized that the pediment had at least corner acroterai, and that the lower part of the stele, from about 15 cm below the deeper carved inscription's field, was unfinished, the surface being only partially roughened. Interesting is that this epitaph of a 50 years old *burgarius* finds similarities in an old find from *Sacidava* (**Fig. 7**), dated to the 2nd-3rd century AD, published for the first time together with Antonia's stele[16]. That stele, found also in the fortification walls from Muzait/Dunăreni[17], was put by a further *burgarius*, Diozenus, son of Rigozus, for himself and his 27 year-old son. In that case, the upper part of the stele preserves the background (proof of the initial rectangular shape of the slab), in which the pediment and the corner acroterai are carved, and is decorated. Significant is that there seems to be no real delimitation within the ornaments, the vine from the borders ending in the acroterai. Thus, the pediment is only inscribed as pseudo-pediment, the exact function/meaning of the depicted architectural features being not entirely clear to the sculptor, as it will be for the ones of the other, younger, stelai uncovered in *Sacidava*. Furthermore there was also a central acroterion (?) depicted, now broken. In the middle field, there are

[12] See MIHAILESCU-BÎRLIBA 2018, p. 223-229. On the evidence on the Roman auxiliary units for this center see MATEI-POPESCU 2010, p. 201-205, 212-213.

[13] *ISM* V 24; CONRAD 2004, cat. no 241.

[14] *ISM* IV 179; CONRAD 2004, cat. no 280. Dimensions: preserved height 237 cm, width 69 cm; depth 25 cm.

[15] SCORPAN 1977a, cat. no 5, fig. 8.

[16] BĂRBULESCU, BUZOIANU & CLIANTE 2011, cat. no 2 and *ISM* IV 180. Dimensions: preserved height 284 cm, width 86 cm; depth 29 cm.

[17] In this case, the finding place „in the area of the fortification at the beginning of the 80s of the last century" was not recorded, and the fact that it was brought to the museum in Constanța but published three decades later was also not favorable. However, it is an advantage that it was saved from possible contemporary stone looting, restored and finally published.

depicted, as in case of the other *burgarius*' epitaph (**Fig. 6**), a crown and four flowers, in the corners, while the borders are decorated with vine ranks starting from a crater depicted below the inscription's field.

Fig. 6 *ISM* IV 179
(after SCORPAN 1977a, fig. 8)

Fig. 7 *ISM* IV 180
(photo by the author)

Although the evidence is scarce, the observation of the transition steps in the making of the tall funerary stelai in a workshop in *Sacidava* is valid. It is also the one on the existence of several and differently skilled crafts dealing with carving of ornaments and inscription. The question on how and exactly where the slabs were quarried from and delivered to needs further investigation. It is obvious that, from an early period in the second century AD, the limestone slabs suitable for such tall stelai were available[18].

M. Alexandrescu Vianu[19] reached the conclusion that there were typical features preferred by certain workshops along the Danube frontier, especially in *Troesmis* and eventually *Axiopolis*. Among them, there is the pine cone above pediments for *Troesmis*. Further, she remarked that the funerary crown is featured

[18] Besides the investigation and systematic documentation of individual monuments, the analyses on material identification and its provenance are mandatory for the study of the stone economy of the region. For this, the centers with rich evidence like *Sacidava*, *Capidava*, *Troesmis* and *Halmyris* are certainly the most relevant. See also ALEXANDRESCU 2021.

[19] ALEXANDRESCU VIANU 2007.

by monuments of *legio I Italica*, manufactured in workshops and spreading from its headquarters in *Novae*. In fact, concerning this military center, mention should also be made of the stelai from *Sacidava* and *Axiopolis*. In all three places, there have been uncovered tall stelai with schematically rendered or without free standing pediment, a layout comprising a rectangular depiction's field and inscription's field, while the depiction shows of a funerary crown with four flowers in the corners of the field. The precise dating as well as analyses of shape and dimensions are difficult due to the fragmentary state of preservation of many monuments. Therefore, the finds from *Sacidava* and *Novae* provide relevant arguments. And they seem to belong to the early phases of the organisation along the Danube with regard to the production of stelai in local limestone, as the carving experiments and reformulation of layout and iconographic schemata were no exception.

The highlighted details of the three stelai from *Sacidava* (**Fig. 3**, **6** and **7**), which can be considered as the experimental phase, although over a few decades, of the local production of tall stelai, find a parallel in the center of *Capidava*. There, one of the early monuments is the stele of Bassus[20], presenting many similarities (stele's layout, not skilfully rendering the delimitation of fields, lack of ornaments on the borders, pseudo-pediment), but also the introduction of what will become one of the most common iconographic subjects on the stelai in this province, the funerary banquet, depicted on this stele instead of the funerary crown and the four flowers. The *Capidava* case is the most eloquent when considering the transfer and development of shapes and iconographical schemata, for there it was also found one of the earliest epitaphs in the region (already mentioned above, when discussing Antonia's epitaph), on a Greek style stele of one of the Cocceii, former *signifer* in *cohors I Ubiorum*, initially bearing the funerary banquet[21]. This marble stele, most probably found in the funerary precinct of the family, was further used in the early 2nd century by adding lines to the inscription. Between this stele and the one for Bassus, the funerary banquet was represented in Capidava on other shapes of funerary monuments as well, until the tall stelai become 'standardized' or popular in the area of *Capidava* as well.

While the earliest funerary inscriptions in the region are carved on (imported) marble plates and blocks[22], possibly walled in on façades of funerary monuments, the marble stelai are only a few and adopt or reinvent shapes, dimensions and motives of Greek stelai[23], thus following the way the marble came into the province, by sea, through the *Tomi* harbour. The epigraphic evidence and the analyses of individual monuments provide hints on the origin of the officials, soldiers and civilians[24], but also on the provenance of the ordered layout, shape and ornaments.

[20] *ISM* V 27; CONRAD 2004, cat. no 247. – Dimensions: preserved height 170 cm, width 67 cm; depth 17 cm.

[21] MIHĂILESCU-BÎRLIBA 2018 (with literature).

[22] CONRAD 2004, cat. no 221, 222, 514.

[23] CONRAD 2004, cat. no 233, 241.

[24] *ISM* V 24; CONRAD 2004, cat. no 241.

The dating

There are several elements useful for dating the Antonia's stele. Firstly the epigraphic ones: the unabbreviated form of the *Dis Manibus* is attested for the second century and getting rather rare to its end and in the beginning of the next century[25]. The long shape of the letter T in row 3 finds analogy in one very early epitaph from Restelec, near *Oescus*[26], dated to the first century AD, but also on the already mentioned stele of M. Cocceius Vitlus from *Capidava*. Secondly the layout of the stele and the chosen ornaments[27] offer additional hints. The undecorated borders of the stele and the different rectangular fields for depiction and inscription find their parallels among the stelai dated to the first half of the second century AD. While the stelai from *Oescus* keep using the simpler structure of pediment and inscription's field, the ones from *Novae* feature the additional depiction's field[28], a layout used by the examples in *Sacidava* as well.

To conclude, the most probable date for Antonia's stele is the beginning of the second century AD and not the second half as suggested by its first editors.

The attributes

Despite the schematic and superficially carved attributes in the upper part of Antonia's stele, the assumption is that they refer to the deceased.

The mirror[29] has been among the typical attributes of women on funerary reliefs since the second century BC, being one of the characteristic signs of the deceased woman and symbolizing her beauty[30]. Further possible symbolic values of the mirror are the youth of the deceased or that she was unmarried. However, if the inscription does not support such assumption, there seems to be no iconographical argument either for the Classical or Hellenistic reliefs. For the Roman funerary iconography, the matter seems to be clearer, as the mirror is simply one of the attributes of the women, being depicted in use by the deceased, on the background of a funerary relief, among other selected objects, or carried by her maid.

Within Moesia Inferior there is a scarce evidence on the funerary monuments, on stelai from *Durostorum*[31], *Novae*[32] and *Halmyris*[33] and on sarcophagi and stelai from *Tomi*[34]. The mirror is, however, one of the common attributes of women on the stelai from Bithynia and, given the epigraphic evidence (at least for *Tomi*) it can be regarded as a direct influence of that region[35]. Antonia's mirror

[25] ALEXANDRESCU 2021, p. 197.

[26] CONRAD 2004, cat. no 514.

[27] ALEXANDRESCU VIANU 2007, p. 56.

[28] The stelai evidence from *Durostorum* is very scarce and offers for the time being no analogies; see CONRAD 2004, cat. no 300-306.

[29] PETROVA 2015, p. 102.

[30] SCHMALTZ 1983, p. 238-239; ZANKER 1993, p. 222.

[31] CONRAD 2004, cat. no 303.

[32] WUJEWSKI 2013; AE 2013, 1338; CONRAD 2004, cat. no 379.

[33] ZAHARIADE & ALEXANDRESCU 2011, cat. no 151.

[34] *ISM* VI.2, 506; CONRAD 2004, cat. no 136.

[35] See also ALEXANDRESCU 2021; ALEXANDRESCU VIANU 2008-2009.

seems to be depicted to scale and, in the absence of further details, to have been a common handle mirror[36].

The flowers are among the most common ornaments on the funerary monuments of different kinds, being placed in or outside the pediment of stelai, if such architectural structure is available, or within the field, on the background, as a single flower, as a pair or spread out all over the field of depiction. In this case, two flowers are represented. However, it is probable that they are not meant as a pair, but as an ensemble with the items depicted to their right and left sides, in which case they could be also *phalerae* with ornament.

Thus, following what seems to be a Hellenistic tradition, better documented within the study on the stelai from Chersonesos[37], the composition of the upper part of Antonia's stele features one further element, which can be a ribbon, but also a staff. They are quite schematically rendered, as a broad line, separating, on each side of the stylized pediment, the flower and the bracelet. Within the detailed studied group of Hellenistic funerary stelai from Chersonesos, R. Posamentir observed the particularity of stelai of women, featuring a pediment and the rosettes separated by *taenia*[38], while the stelai of men featured the rosettes, stab and sword, hanging on a wide sword belt, between and/or below them.

The items depicted in the upper corners of Antonia's stele are bracelets or neck rings. It is not possible to decide if it is to name them *torques*, rather than *armillae*. It is obvious that they were rather thin and open, being sufficiently stable on their own. Although such pieces are common among the jewellery worn by women, this particular case leaves a further option open. Usually, the funerary reliefs depict women toiletries, such as mirror, casket, comb, etc., but not individual pieces of jewellery.

This should be correlated with the fact that the epitaph mentions not only the parents of the deceased, but also points out the virtuous (*pientissimus*[39]) father and his status as *centurio* and veteran. It is unknown if the inscription on Antonia's stele continued and was eventually mentioned as being put for the parents as well, while still alive, which would directly explain the depictions related to the father on the stele. The fact that the father was a *centurio*, makes him a good candidate for special distinctions like *dona* in form of *armillae* and/or *torques*[40]. Further, he was the one carrying the *centurio*'s staff (*vitis*), not always

[36] See, for an overview, SWIFT 2012 (with literature); Among the mirrors in LLOYD MORGAN 1981, there are usually smaller discs, but at least one example of 17 cm.

[37] POSAMENTIR 2011.

[38] POSAMENTIR 2005, p. 107; POSAMENTIR 2011, cat. no C11.

[39] See recently on *pientissimus*: TANTIMONACO 2020.

[40] BOURAS 2014, p. 670; EVANGELIDIS 2019, p. 285; The soldier distinctions in form of a neck ring or a bracelet are known since the Republican period, as a symbol of rank of the enemies of Rome, Gauls and Persians (MAXFIELD 1981, p. 86-91; SPRINGER 1993, p. 265-267). The condition for such decoration was to be a Roman citizen, which was the case with all the soldiers in the legions. This meant that the *peregrini* from the auxiliary troops did not receive them. The granting of such distinctions seems to have ceased since the Roman citizenship was granted to all the inhabitants of the Empire by Caracalla. This made all the soldiers in the *auxilia* also potential receivers of such distinctions.

depicted as expected[41]. Therefore it is possible to see the represented items as a special choice, included in an ad hoc developed iconographic formula as a sign of customization, but not skilfully rendered. In the early Roman period, the soldiers up to the rang of *centurio* received *torques*, *armillae* and *phalerae*[42]. On funerary monuments, the distinctions are also depicted as a set, sometimes exactly as they were worn on special occasions[43]. The distinctions were kept in the family of the veteran and were found in several cases within the residence of such families, in their country estate[44].

The hypothesis in the case of the stele from *Sacidava* cannot be further investigated, as the very schematic character of the depictions and of the entire representation of the monument leaves the question simply open. On the funerary monuments of this province customized iconography is exceptional and therefore not always the demand meets crafts able to fully satisfy it. Such stelai were expensive and certainly used as a statement not only for the deceased, but also for his/her family and heirs. Even if the monument was for one person, the inscription and, if available, iconography could feature several members of the family of the deceased[45]. In this case, only the hypothesis is possible: C. Antonius was familiar with the simple, but eloquent layout and composition of the Hellenistic stelai and ordered a customized stele; the local sculptor designed a composition featuring attributes relevant for both the deceased Antonia and his wealthy and deserving father. The final result can be regarded as a correct Roman composition, tributary to the chase of symmetry, and adapted to the available means and skills of the sculptor.

Conclusions

Besides the need to document the spolia walled in different parts of the fortifications within the province, the way they are reused and their material can provide significant information on the early history and settlements development in a certain region. For *Sacidava*, the case seems very complex and its micro-region, with numerous settlement nuclei from different periods will most certainly be better understood through such an approach of one of the richest categories of archaeological materials uncovered there, the stone monuments, with or without inscription. Furthermore, it is interesting to find out if the question on when, why and how such reuses happened can be answered. Recent research dedicated to the use of spolia in fortification walls highlighted that not always the imminent danger is the reason, and provided also different scenarios of what kind of monuments were reused[46]. Although not as good preserved and

[41] See, for example, *ISM* IV 55 (*Tropaeum Traiani*).

[42] The higher officers had other distinctions. The epigraphic evidence mentions the distinctions as pairs. Sometimes their noble material is also mentioned, silver or even gold, although most probably it was gilded bronze (HÜSSEN 1997, p. 260).

[43] HÜSSEN 1997, p. 262-264.

[44] HÜSSEN 1997, p. 265.

[45] BORDENACHE 1965, p. 260.

[46] See, for a recent overview, BARKER 2020 (with literature).

not so prestigious, the fortifications from Moesia Inferior can potentially offer such insights.

The establishment of sculpture workshops in the different centers of the province, on the shores of the Black Sea but especially in the ones on the Danube and in the centers in the interior of the province, especially for the Roman times, was preceded by the organisation of stone supply and the exploratory missions preceding the camp building activities. This certainly made use of the knowledge and experience of the Greek cities on the Black Sea coast[47]. The organization and functioning of such workshops, as well as the offered works / products or possible specializations are not so easy to approach. The evidence of the stelai made, however, clear that there were different crafts for the different production stages, ending up with the carving of the inscription[48]. The skills of those crafts may have varied greatly, which is obvious in the case of Antonia's stele, for which the slab was very well prepared, the epitaph was skilfully carved, however the layout and ornaments were executed only schematically.

The epigraphic evidence on the *burgus* in *Sacidava* and the *burgarii* unit[49], preceding the auxiliary units and legionary detachments, build up also the case of the early stelai from this site. Located near the military center of *Durostorum*, fortress of *legio XI Claudia*, and central point of several settlements, of locals and Romans, respectively their colonists, and not far from *Tropaeum Traiani*, *Sacidava* had a strategic position and its population was involved in this defensive task. The *burgarii* were recruited among the local Thracian population, as proven by their onomastic. The soldiers (from the legions and the auxiliary units), veterans and members of their families settled in the region in rural settlements or even on estates. Thus, veteran C. Antonius might have lived with his family in one of the settlements near the camp at *Sacidava* or might have had a farm there. Despite the rich epigraphical evidence on the population in the area in the 2nd-3rd centuries, found mainly in secondary use as building material, the archaeological survey of this micro-region is incomplete, although different settlement nuclei have been recorded over time.

The conclusion is that the region of the northern Moesia Inferior was a real melting pot of traditions from the West and the East of the Empire, of the North Italic, on the one hand, and Greek and Hellenistic models, on the other hand[50]. This resulted also from the epigraphic analysis, but can clearly be further detailed, based on in-depth investigation of the monuments bearing inscriptions and further related ones[51]. It seems that the North Pontic area played also a significant role within, either directly or through the military units deployed from one region to the other. For one of the auxiliary units known to have been

[47] The case of Histria is relevant: BÎRZESCU & BALTRES 2013.

[48] Already highlighted by BORDENACHE 1964, p. 13-18.

[49] See, on this, MIHAILESCU-BÎRLIBA 2018, p. 223-227. On early Roman *burgi* see VISY 2009.

[50] BORDENACHE 1965; CONRAD 2004; ALEXANDRESCU VIANU 2007; ALEXANDRESCU VIANU 2008-2009; PFLUG 1989; CIGAINA 2016.

[51] One recently analysed example in *Troesmis* provided unexpected insights into the relations and influences of Hellenistic traditions on early Roman stelai, but also on the supply of stone material: ALEXANDRESCU 2021.

stationed for a long time at *Sacidava*, *cohors I Cilicum*[52], as well as for legionary detachments (like *legio XI Claudia* from the nearby *Durostorum*), stays in the North Pontic area are well attested. Futhermore, the traditional trade network between the Pontic areas and Asia Minor enabled various exchanges over centuries and built up a strong and complex background from which also new models, shapes and iconographies, among others, emerged. The study on the existing evidence is far from being concluded and the uneven and unsystematic state of research makes the future quite challenging.

BIBLIOGRAPHY

Abbreviations

ISM IV - E. Popescu, *Inscriptions de Scythie Mineure, volume IV Tropaeum -Durostorum – Axiopolis*, Bucharest-Paris, 2015.

ISM V - E. Doruţiu-Boilă, *Inscripţiile din Scythia Minor, V. Capidava. Troesmis. Noviodunum*, Bucharest, 1985.

ISM VI.2 – A. Avram, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure. Vol. VI, Suppl. fasc. 2, Tomis et son territoire*, Bucharest-Paris, 2018.

Authors

ALEXANDRESCU 2021 - C.-G. Alexandrescu, *The Extraordinary Funerary Stele of the verna of an eques Romanus from Troesmis*, in: S. C. Ailincăi, C. Micu, M. Mocanu, A. Stănică (eds.), *Essays in Archaeology and Ancient History in Honor of Victor Henrich Baumann at his 80th anniversary*, Cluj-Napoca, 2021, p. 191-220.

ALEXANDRESCU VIANU 2007 – M. Alexandrescu Vianu, *Ateliere sculpturale în Dobrogea romană (I)*, SCIVA 58/1-2 (2007), p. 55-60.

ALEXANDRESCU VIANU 2008-2009 – M. Alexandrescu Vianu, *Atelierele de sculptură din Moesia Inferior. 2. Relaţiile cu Bithynia*, SCIVA 59-60 (2008-2009), p. 53-80.

BARKER 2020 – S.J Barker, *Reuse of Statuary and Recycling Habit of Late Antiquity: An Economic Perspective*, in: C. N. Duckworth, A. Wilson (eds.), *Recycling and Reuse in the Roman Economy*, Oxford Studies on the Roman Economy, Oxforfd, 2020, p. 105-190.

BĂRBULESCU *et alii* 2011 – M. Bărbulescu, L. Buzoianu, T. Cliante, *Inscriptions inédites de la Dobroudja romaine*, Pontica 44 (2011), p. 141-156.

BÎRZESCU & BALTRES 2013 - I. Bîrzescu, A. Baltres, *Noi date cu privire la originea şi folosirea pietrei în „Zona sacră" de la Histria în perioada arhaică*, SCIVA 64 (2013) 1-2, p. 5-19.

BORDENACHE 1965 – G. Bordenache, *Temi e motivi della plastica funerria di età romana nella Moesia Inferior (II)*, Dacia N.S. 9 (1965), p. 253-281.

CIGAINA 2016 – L. Cigaina, *Von stehenden Steinplatten zu „stehenden Soldaten". Die Typologie der Grabstelen aus Aquileia vom 2. bis zum 4. Jh. n. Chr.*, in: R. Lafer (Hrsg.), *Römische Steindenkmäler im Alpen-Adria-Raum. Neufunde, Neulesungen und Interpretationen epigraphischer und ikonographischer Monumente, Akten der Tagung (Klagenfurt, 2.-4. Oktober 2013)*, Studia Alpium et Adriae II, Klagenfurt, 2016, p. 73-97.

COLESNIUC *et alii* 2020 - S. Colesniuc, T. Potârniche, A. Mototolea, T. Cliante, S. Stanc, *Intramuros archaeological research at Sacidava. Preliminary information*, in: S. Forţiu, D. Micle (eds.), *ArheoVest VIII. Interdisciplinaritate în Arheologie. In honorem arhg. Alexandru Rădulescu*, Szeged, 2020, p. 375-384.

[52] For *cohors I Cilicum* it is observed that it was the most mobile unit of Moesia inferior: Matei-Popescu 2010, p. 203.

CONRAD 2004 – S. Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie*, Leipzig, 2004.

DIACONU 1980 – P. Diaconu, *Despre Sacidava și stratigrafia ei*, SCIVA 31 (1980) 1, p. 123-130.

HÜSSEN 1997 – C.-M. Hüssen, *Eine versilberte armilla als donum militare aus einer Villa rustica in Thalmassing, Lkr. Regensburg*, Beiträge zur Archäologie in der Oberpfalz, 1 (1997), p. 257-265.

LLOYD-MORGAN 1981 – G. Lloyd-Morgan, *The mirrors: including a description of the Roman mirrors found in the Netherlands, in other Dutch museums*, Description of the collections in the Rijksmuseum G.M. Kam (Nijmegen) 9, Amsterdam, 1981.

MATEI-POPESCU 2010 - F. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Bucharest, 2010.

MĂRGINEANU-CÂRSTOIU &APOSTOL 2015 – M. Mărgineanu-Cârstoiu, V. Apostol, *La fortification d'Halmyris. Étude architecturale des portes ouest et nord*, Caiete ARA 6 (2015), p. 37-78.

MAXFIELD 1981 – V. Maxfield, *The military decorations of the Roman army*, London, 1981.

MIHAILESCU-BÎRLIBA 2018 - L. Mihailescu-Bîrliba, *Rure vivere in Moesia Inferiore. La population dans le milieu rural d'une province péripherique de l'Empire romain*, Philippika 123, Wiesbaden, 2018.

PETROVA 2015 – A. Petrova, *Funerary reliefs from the West Pontic area (6th-1st centuries BC)*, Colloquia antiqua 14, Leuven-Paris-Bristol, 2015.

PFLUG 1989 – H. Pflug, *Römische Porträtstelen in Oberitalien. Untersuchungen zur Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Mainz, 1989.

POPESCU 2016 - E. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, Bucharest, 1976.

POSAMENTIR 2005 – R. Posamentir, *Spätklassische Grabstelen und die griechische Besiedlung von Chersonesos*, in: F. Fless, M. Treister (Hrsg.), *Bilder und Objekte als Träger kultureller Identität und interkultureller Kommunikation im Schwarzmeergebiet. Kolloquium vom 13.2. – 15. 2. 2003 in Leipzig*, Rahden/West., 2005, p. 105-110, p. 47-51.

POSAMENTIR 2011 – R. Posamentir, *The Polychrome Grave Stelai from the Early Hellenistic Necropolis*, Chersonesan Studies, Vol. I, Austin, 2011.

SCHMALTZ 1983 – B. Schmaltz, *Griechische Grabreliefs*, Darmstadt, 1983.

SCORPAN 1977a – C. Scorpan, *Stele funerare inedite de la Sacidava*, Pontica 10 (1977), p. 159-178.

SCORPAN 1977b – C. Scorpan, *Rezultate ale săpăturilor arheologice de la Sacidava (1974-1976)*, Pontica 10 (1977), p. 229-251.

SCORPAN 1979 – C. Scorpan, *Sacidava – 1978. Raport preliminar*, MCA, A XIII-a sesiune națională de rapoarte, Oradea, 1979, p. 189-196.

SCORPAN 1980 – C. Scorpan, *Limes Scythiae. Topographical and stratigraphical research on the Late Roman fortifications on the Lower Danube*, BAR International Series 88, Oxford, 1980.

SPRINGER 1993 - T. Springer, *Ein Hort von Dona Militaria und anderen persönlichen Wertgegenständen eines römischen Soldaten? Überlegungen zum Schatzfund aus Petescia in den Sabinerbergen*, Acta Praehistorica et Archaeologica 25 (1993), p. 265-271.

SWIFT 2012 – E. Swift, *The archaeology of adornment and the toilet in Roman Britain and Gaul*, in: M. Harlow (ed.), *Dress and Identity*, BAR International Series 2356, Oxford, 2012, p. 47-57.

TANTIMONACO 2020 - S. Tantimonaco, *Piissimus and pientissimus: two nonexistent superlatives of pius?*, Journal of Latin Linguistics 19 (2020) 2, p. 281–307.

ȚENTEA *et alii* 2019 – O. Țentea, I. C. Opriș, F. Matei-Popescu, A. Rațiu, C. Băjenaru, V. Călina, *Frontiera romană din Dobrogea. O trecere în revistă și o actualizare*, CA 26 (2019), p. 9-82.

VISY 2009 – Z. Visy, *Presidia et burgi in the Early Roman Empire*, in: A. Morillo, N. Hanel, E. Martin (éds.), Limes XX. Estudios sobre la Frontera Romana, Roman Frontier Studies, León, Spain, September 2006, volume II, Madrid, 2009, p. 989–996.

ZAHARIADE & ALEXANDRESCU 2011 - M. Zahariade, C.-G. Alexandrescu, *Halmyris II. Greek and Latin Inscriptions, Signa and Instrumenta from Halmyris found between 1981 and 2010*, BAR International Series 2261, Oxford, 2011.

ZANKER 1993 – P. Zanker, *The Hellenistic Grave Stelai from Smyrna: Identity and Self-image in the Polis*, in: A. W. Bulloch, E. S. Gruen, A. A. Long, A. Stewart (eds.), *Images and Ideologies: Self-definition in the Hellenistic World*, Berkeley, 1993, p. 212-231.

WUJEWSKI 2013 - T. Wujewski, *Stela Tettii y Novae*, in: A. B. Biernacki, R. Czerner (eds.), *Biskupstwo w Novae (Moesia secunda) IV-VI w. Historia, architektura. (The Bishopric of Novae (Moesia secunda), 4th-6th cent. History, architecture, daily life 1. History, architecture)*, Poznań, 2013, p. 189-192.

UN EXEMPLU DE STRATEGIE COMUNICATIVĂ EPIGRAFICĂ ÎN SCYTHIA MINOR: ISM IV 16 (TROPAEUM TRAIANI)[*]

Nelu ZUGRAVU[**]

Egregio professori et academico, Aemiliano Popescu, posthumum hominaticum!

Cuvinte-cheie: *Tropaeum Traiani, strategie comunicativă epigrafică, Constantin, Licinius, ideologie imperială.*

Parole-chiave: *Tropaeum Traiani, strategia comunicativa epigrafica, Costantino, Licinio, ideologia imperiale.*

Rezumat: *Pe baza sugestiilor venite dinspre literatură, în special retorică și teoria textului, teoria comunicării, semiotică și studiul imaginii în arta figurativă antică târzie, discutăm strategia comunicativă folosită în cazul unei inscripții de la Tropaeum Traiani (ISM IV 16). Sunt analizate elementele de natură paratextuală (mise en place), textuală (mise en page) și paralexicală (mise en texte) care facilitează decodarea mai nuanțată a mesajului transmis de această epigrafă de caracter oficial.*

Riassunto: *Sulla base dei suggerimenti della letteratura, in particolare della retorica e della teoria del testo, della teoria della comunicazione, della semiotica e dello studio dell'immagine nell'arte figurativa tardoantica, si discute la strategia comunicativa utilizzata nel caso di un'iscrizione trovata a Tropaeum Traiani (ISM IV 16). Vengono analizzati gli elementi di natura paratestuale (mise en place), testuale (mise en page) e*

---

[*] *Acest text reprezintă forma dezvoltată a unei comunicări prezentate la Sesiunea Științifică Internațională* Pontica, *ediția a 54-a (*Istorie şi arheologie în spaţiul vest-pontic*), Constanța, 17-19 noiembrie 2021. Mulțumim colegilor Livia Buzoianu, Roxana Curcă, Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Florian-Matei Popescu, Dragoș Hălmagi pentru observațiile și sugestiile formulate.*

Abrevierile surselor literare sunt cele cunoscute în dicţionarele şi lucrările de specialitate (vezi şi infra, Bibliografie*); abrevierile revistelor sunt conforme cu* L'Année Philologique, *iar cele ale diverselor* corpora *de inscripții, cu* L'Année épigraphique. *Alte abrevieri:* LSA – Last Statues of Antiquity. LSA Database (*http://laststatues.classics.ox.ac.uk/*); LUPA – UBI ERAT LUPA. Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern (*http://lupa.at/*); PLRE *I – The Prosopography of the Later Roman Empire, I,* A.D. 260-395*, by A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris, Cambridge, 1971 [*^{2}*2006];* SC *– Sources chrétiennes,* Lyon.

[**] Nelu ZUGRAVU: Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași; e-mail: nelu@uaic.ro

paralessicale (mise en texte), che facilitano la compresione più sfumata del messaggio trasmesso da questa epigrafe ufficiale.

În ultimele două-trei decenii, în studiul epigrafelor din perioada Antichității târzii, au apărut o serie de contribuții care, fără a constitui materiale programatice pentru direcții de cercetare propriu-zise, valorifică concepte și instrumente metodologice specifice unor discipline contemporane, scoțând, astfel, în relief aspecte mai puțin abordate sau chiar neobservate ale textului epigrafic ori, cu o expresie introdusă în 1982 de către Ramsay MacMullen, ale „comportamentului epigrafic" (*epigraphic habit*)[1]. Este vorba despre sugestii venite dinspre literatură, în special retorică și teoria textului (aspect formal /*layout*/[2], topică, auxiliare paratextuale și paralexicale ș.a.), teoria comunicării, „textual media" (conexiunea dintre text, suportul său material, comunicare)[3], semiotică, studiul imaginii în arta figurativă antică târzie (frontalitate, ierarhie, funcții și semnificații ș.a). Toate acestea au permis, printre altele, evidențierea dimensiunii literare a textelor epigrafice, în special a celor în proză, considerate non-literare, identificarea cu mai multă acuratețe a „artificiilor" de natură textuală, paratextuală, paralexicală utilizate de autorii epigrafelor de caracter public sau de natură privată în strategia comunicării mesajelor și rafinarea decodării acestora; astfel, valoarea inscripțiilor ca surse indispensabile ale reconstrucției istorice a fost sporită. În acest sens, sunt semnificative și stimulative rezultatele obținute în studiul retoricizării inscripțiilor târzii[4], al interacțiunii dintre epigrafie și literatură[5], al raportului dintre epigrafia monumentală și imaginile publice[6], al congruenței dintre epigramele epigrafice greco-latine și programul decorativ al inscripțiilor[7], al rolului „epigrafiei metrice" în difuziunea la nivel „popular" a culturii în Antichitatea târzie[8] ș.a.

În istoriografia românească nu a existat interes pentru asemenea probleme. Credem, însă, că o interpretare dintr-o perspectivă apropiată celei propuse de contribuțiile sus-menționate a unora dintre inscripțiile descoperite în spațiul românesc ar putea pune în lumină și alte semnificații ale acestora decât cele atât de importante reliefate până acum. Este ceea ce ne propunem în rândurile de mai jos, analizând o binecunoscută inscripție de la Tropaeum Traiani, inclusă în cel mai recent volum (IV) al *corpus*-ului *ISM* sub nr. 16 (**Fig. 1**)[9]. Cum vom vedea

[1] MacMULEEN 1982, p. 233-246.

[2] KRUSCHWITZ 2008, p. 225-264.

[3] STARRE 2017, p. 27-42.

[4] WITSCHEL 2006, p. 359-412; WITSCHEL 2014, p. 29-66; WITSCHEL 2017, p. 33-53; TANTILLO 2006, p. 269-274; TANTILLO 2011, p. 337-357; BENOIST 2009, p. 109-117.

[5] AGOSTI 2005, p. 1-30; AGOSTI 2010, p. 163-180; AGOSTI 2014, p. 13-33; AGOSTI 2015, p. 45-87; AGOSTI 2017, p. 229-243.

[6] LIVERANI 2014, p. 3-32.

[7] AGOSTI 2011-2012, p. 247-270.

[8] AGOSTI 2016, p. 131-147.

[9] Ea a fost publicată anterior în mai multe reviste, volume și *corpora*, iar importanța i-a fost subliniată în numeroase lucrări – vezi *IGLR* 170 (*lemma)*; *ISM* IV, p. 109 (*lemma*); *HD*028858; *EDCS*-29601665; *LSA*-1120; *LUPA* 22059; BARNEA 1968, p. 384; GRÜNEWALD 1990, p. 242, nr. 402;
BARNEA 1991, p. 159, 200; PORENA 2003, p. 291-337, în special 291-292, 308, 321-333; VERRECCHIA 2016-2017, p. 85-86, nr. 86.

îndată, ea dezvăluie o subtilă strategie urmărită de inițiatorii textului și de cei care l-au materializat lapidar, pentru a comunica mesaje multiple comunității tropeense. Demersul nostru analitic va putea părea prea didacticist, dar este o opțiune deplin asumată, care are menirea de a face cunoscută o paradigmă de cercetare a inscripțiilor care, sperăm, va stimula mediul istoriografic național.

Textul inscripției este următorul:

Fig. 1: *apud ISM* IV, 16, p. 434, pl. 16.

Romanae securitatis libertatisq(ue) vindicibus

Dd(ominis) nn(ostris) Fl(avio) Val(erio) Constantino et [[Liciniano]]

[[Licinio]] piis felicibus aeternis Augg(ustis)

quorum virtute et providentia edomitis

5 *ubique barbararum gentium populis*

ad confirmandam limitis tutelam etiam

Tropaeensium civitas auspicato a fundamentis

feliciter opere constructa est.

Petr(onius) Annianus v(ir) c(larissimus) et Iul(ius) Iulianus v(ir)

em(inentissimus) praef(ecti) praet(orio) numini eorum semper dicatissimi[10]

Câteva elemente de natură tehnică ce ne vor fi utile în demonstrația de mai jos: textul a fost inscripționat pe o placă de marmură de tip *tabula ansata*; aceasta a

[10] *Cf. ISM* IV, 16. În *HD*028858, martelarea numelui lui Licinius (*abolitio memoriae)* este marcată prin grupe de trei paranteze drepte ([[[ ]]]), iar în r. 7, numele cetății este redat *Trop(a)eensium* (aceeași grafie în GRÜNEWALD 1990, p. 242, nr. 402).

fost descoperită la poarta de est a cetății romano-bizantine împreună cu un trofeu de calcar; între cuvinte nu există spații semnificative decât în r. 3, între *piis* și *felicibus* și între acesta și *aeternis*, și în r. 8, între *feliciter* și *opere* și între acesta și *constructa*; la sfârșitul rândurilor 3, 5, 6 și 8, se află câte o frunză de *hedera*; literele au mărimea de 5,5 cm în r. 1-8 și de 2,5 cm în r. 9.

Propunem următoarea traducere: „Chezașilor siguranței și libertății romane, stăpânilor noștri Flavius Valerius Constantinus și Licinianus Licinius pioși, fericiți, veșnic Augusti, prin a căror vitejie și înțelepciune, după ce au fost supuse pretutindeni popoarele de neam barbar, pentru întărirea apărării graniței, sub bune auspicii[11], a fost clădită din temelii, printr-o strădanie încununată de succes, și cetatea tropeenilor. Petronius Annianus, bărbat de rang senatorial, și Iulius Iulianus, bărbat de rang ecvestru, prefecți ai pretoriului, mereu preadevotați puterii lor divine."[12].

Datarea inscripției nu face obiectul materialului de față, deși problema ar trebui reluată cu mai multă atenție[13]; ne mărginim să arătăm, doar, că între editorii și istoricii anteriori există ușoare diferențe de opinie, ce gravitează în jurul anilor 314/5-317[14].

A. *Mise en place* a monumentului epigrafic. Conform teoriei textului, mesajul oricărei creații literare este augmentat de o serie de elemente adjuvante, pe care specialiștii le numesc paratextuale, cum ar fi numele autorului, titlul, prefața, ilustrațiile etc.; ele formează contextul. De asemenea, analiza discursului literar evidențiază faptul că acesta se plasează întotdeauna într-un mediu discursiv, a cărui finalitate este comunicarea socială multimedia a unui mesaj unitar ca substanță. În cazul inscripțiilor, elementele paratextuale cele mai semnificative sunt suportul material al textului, tipul de „ramă" ce-l „închide" și „aparatul" monumental și figurativ ce-l circumscrie, fiecare având o anumită relevanță în difuziunea diverselor categorii de mesaje – oficiale, personale, ideologice, spirituale etc. Epigrafa de la Tropaeum Traiani este un bun exemplu în acest sens.

I. Elemente paratextuale: tipul monumentului epigrafic (**Fig. 1**). Inscripția este gravată pe un dispozitiv material prestigios (marmură) și într-o „ramă" (*tabula ansata*) caracterizată prin **simplitate** care, însă, îi conferă **sobrietate**.

[11] Această expresie redă ablativul absolut impersonal *auspicato* (< vb. intr. *auspico* – „a lua auspiciile"), netradus nici în română (*IGLR* 170), nici în franceză (*ISM* IV 16), nici în italiană (VERRECCHIA 2016-2017, nr. 86), ci doar în engleză (*LSA*-1120: „auspiciously"; *cf.* http://laststatues.classics.ox.ac.uk/database/detail-base.php?record=LSA-1120, Ulrich Gehn).

[12] Mulțumim doamnei profesoare Mihaela Paraschiv de la Universitatea „Alexandru I. Cuza" pentru sugestiile oferite.

[13] Se știe, de exemplu, că cei doi prefecți erau în funcție înainte de 18 octombrie 315 (vezi *infra*), așa cum o demonstrează o epistolă emisă la 28 aprilie 315 în cancelaria lui Petronius Annianus *și* în numele lui Iulius Iulianus destinată lui Domitius Celsus, *vicarius Africae* – *cf.* PORENA 2003, p. 305-308 (datarea la p. 307, 308).

[14] *IGLR* 170 și *ISM* IV 16 (E. Popescu): între 18 octombrie 315 și 26 iulie 317 (probabil înainte de 1 martie 317) (la fel în BARNEA 1982, p. 97); *HD*028858: 315-317; *EDCS*-29601665: 315-317; *LSA*-1120: 315-317; *LUPA* 22059: 315-317; BARNEA 1968, p. 384: 316; BARNEA 1979, p. 18, 228: 316; RĂDULESCU 1988, p. 151: „în jurul anului 316 e.n."; RĂDULESCU 2002, p. 470, 471: 316; BARNEA 1991, p. 159, 200: 316; PORENA 2003, p. 299 („non prima della fine del 314"), 308 (ultimele luni ale lui 314 – jumătatea lui 316, „al più tardi"), 312 („fine 314-315"); VERRECCHIA 2016-2017, nr. 86: 315-317.

Aceasta este augmentată de caracterul impunător, dat de dimensiunile relativ mari (0,70 x 1,63 x 0,22 m), corespunzătoare importanței locului în care a fost plasată – poarta de est –, și de dispunerea textului în poziție frontală. Toate aceste caracteristici – **sobrietate**, **frontalitate**, **monumentalitate** – sunt specifice inscripțiilor oficiale care se referă la suveran. De aceea, ele au, cum vom sublinia și mai jos, o funcție autoritativă, ceea ce, în termeni semiotici, înseamnă că, din punct de vedere al conținutului, textul epigrafic este un **discurs**, nu un dialog: mesajul său se impune cititorului, nu se dialoghează. Nu este o inscripție funerară, în care „piatra", decedatul sau ambii „vorbesc" cu cititorul. Textul epigrafic este, în acest caz, un instrument al comunicării de tip *top-down* sau „descendente" a ideologiei imperiale[15], adică al promovării puterii dinspre împărat și Curte – în cazul de față, prin mijlocirea cancelariei prefecturii pretoriului – către mediul politic, militar și provincial – aici, autoritățile citadine, corpul civic, trupele din Tropaeum.

II. Elemente paratextuale: contextul monumental (**Fig. 2a**). Inscripția era amplasată la poarta de est, pe care se intra în *via principalis* a cetății – așadar, într-un cadru arhitectonic care-i asigura maxima **vizibilitate**. În același timp, fiind o zonă cu o circulație continuă a rezidenților și a altor categorii de persoane, se garanta **difuziunea** la toate nivelurile sociale a mesajului atât în complexitatea lui ideatică (programul ideologic imperial, în general), cât și în dimensiunea lui specifică (refacerea „din temelii" a fortificației ca parte a amplei acțiuni de întărire a frontierei dunărene).

III. Elemente paratextuale: contextul figurativ (**Fig. 2b**). Placa inscripționată se afla în proximitatea unui monument de artă, respectiv un trofeu târziu sculptat în calcar, a cărui înălțime maximă păstrată este de 2,80 m[16]. Or, acesta era un monument al artei triumfale, oficiale, care materializa în plan artistic ideile din debutul și din partea mediană a epigrafei – securitatea și libertatea datorate victoriei împăraților asupra barbarilor și întăririi protecției granițe[17].

[15] SABBAH 1984, p. 378; WARE 2018, p. 132-134.

[16] BARNEA 1968, p. 384: 2,65 m; BARNEA 1979, p. 18; MĂRGINEANU-CÂRSTOIU & BARNEA 1979, p. 145 (nr. 9.8, fig. 139), unde se precizează că „era așezat probabil într-un registru superior al porții de acces în cetate, *deasupra inscripției* de fundație a cetății constantiniene" (subl. n.).

[17] BARNEA 1991, p. 159 susține că trofeul de la poarta de est reprezintă „un transposition monumentale, sur place, de la pensée bien connue de Constantin, qui se considérait un restaurateur de la glorieuse époque de Trajan"; în același sens RĂDULESCU 2002, p. 470: replică mai redusă a trofeului era un „simbol tardiv (...) al epigonismului politic constantinian". Afirmațiile respective nu se susțin, întrucât la data realizării micului trofeu regiunea dobrogeană se afla sub administrația lui Licinius, „epigonismul politic" de inspirație traianică al lui Constantin în spațiul oriental al Imperiului, materializat inclusiv edilitar (PS.-AUR. VICT., *Epit. de Caes.*, XLI, 13), afirmându-se după ce acesta a devenit unic conducător al statului în 324 (ZUGRAVU 2007, p. 232-234).

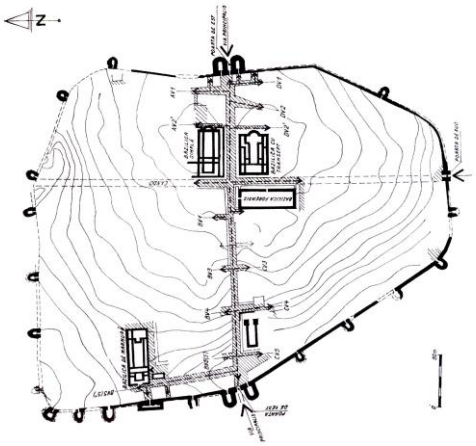

Fig. 2a: *apud ISM* IV, p. 417

Fig. 2b: *apud* https://en.wikipedia.org/wiki/Civitas_Tropaensium

Prin urmare, toate cele trei monumente – inscripția, poarta de est, trofeul – formează un **mediu discursiv** coerent (epigrafic, arhitectonic, artistic), a cărui finalitate este reprezentarea publică, deplin concordantă, a puterii diarhilor Constantin și Licinius și „publicitatea”[18] adecvată a semnificațiilor politice, militare și ideologice ale operei restitutive întreprinse de aceștia în provincia frontalieră.

B. *Mise en page* a textului. Modul de inscripționare a textului în *tabula ansata* relevă un alt element important al strategiei comunicative a inițiatorilor centrali și a autorilor locali ai epigrafei – **ierarhia registrelor**. Într-adevăr, textul este dispus în două registre, strict diferențiate după dimensiunea literelor: primul este format din r. 1-8, unde literele sunt mai mari, de 5,5 cm, iar cel de-al doilea cuprinde doar r. 9, cu litere mai mici, de 2,5 cm. A fost, neîndoielnic, o operațiune intenționată a celor care au inscripționat textul, care au dorit, astfel, să diferențieze din punct de vedere al importanței informația transmisă; cu alte cuvinte, este vorba despre **ierarhizarea mesajelor**. Primul registru se referă la suverani și, prin urmare, este cel mai important, *intitulatio*, *virtutes*, *acta* (militare, edilitare) menționate aici generând o retorică cu multiple funcții și semnificații, cum vom detalia mai jos; *asupra acesteia s-a urmărit focalizarea atenției cititorilor*. Amintind doar numele celor însărcinați cu difuziunea epigrafică a retoricii respective, cel de-al doilea are o valoare „administrativă”, mai redusă în raport cu obiectivul central al inscripției – ideologia imperială promovată de colegiul diarhic[19].

[18] TANTILLO 1999, p. 94.

[19] Faptul că ultimul rând este scris cu un corp mai mic nu reflectă o eroare inițială a lapicidului, care ar fi „uitat” să menționeze numele prefecților. Inscripționarea intenționată într-o asemenea manieră se datorează atât caracterului oficial, „imperial”, al dedicației, în-

C. *Mise en texte*. Textul inscripției prezintă o serie de particularități redacționale și de topică a expresiilor și conceptelor care trădează aceeași strategie comunicativă asumată de autorii monumentului epigrafic.

I. Elemente paralexicale: *vacat* și *hedera*. Cuvintele sunt gravate respectând distanțe relativ constante între ele, care permit lectura textului într-un mod facil. Excepțiile, amintite deja mai sus, se găsesc în r. 3 și 8, unde apare un spațiu gol (*vacat*) între *piis*, *felicibus* și *aeternis*, respectiv între *feliciter*, *opere* și *constructa*. Acest element paralexical nu este sub nicio formă folosit întâmplător; lapicidul ar fi putut scrie la fel ca în celelalte rânduri, dar a mărit distanța dintre cuvinte, chiar cu riscul de a deveni inestetic, pentru a nu juxtapune în paragrafe diferite elemente unitare din punct de vedere ideatic: r. 3 este indisolubil legat de r. 2, redând numele și formula imperială, pe când r. 4 evocă virtuți imperiale; r. 8 finalizează aserțiunea din r. 7 (opera de refacere din temelii a cetății a fost îndeplinită cu succes); el nu are nicio conexiune din punct de vedere ideatic cu r. 9. Prin urmare, *vacat* asigură comunicarea secvențelor unitare de mesaj ale textului.

Un rol similar are un alt element paralexical – frunza de iederă, plasată la sfârșitul rândurilor 3, 5, 6 și 8. Ea delimitează două componente coerente și unitare din punct de vedere semantic ale enunțului – diviziunea internă a acestuia, structurată după criterii obiective de conținut, și, respectiv, ierarhia unităților de mesaj, generată de criterii ideologice și retorice.

II. Diviziunea internă a enunțului. Textul inscripției poate fi structurat în secvențe discursive unitare și obiective din punct de vedere al conținutului, fiecare delimitată de către o *hedera*:

1. R. 1-3: destinatarii dedicației. Aceștia sunt împărații, desemnați prin dublă referință:

a) ideologică: *Romanae securitatis libertatisq(ue) vindicibus* (r. 1);

b) protocolară (*intitulatio*): *Dd(ominis) nn(ostris) Fl(avio) Val(erio) Constantino et [[Liciniano]] / [[Licinio]] piis felicibus aeternis Augg(ustis)* (r. 2-3).

2. R. 4-5: motivația dedicației: elogierea unor *virtutes* și *acta principum*:
quorum virtute et providentia edomitis / ubique barbararum gentium populis

3. R. 6-8: obiectul dedicației, aspectul concret de evergetism imperial pe care-l evocă:

a) întărirea graniței: *ad confirmandam limitis tutelam etiam* (r. 6)[20];

b) refacerea cetății Tropaeum ca parte a programului de consolidare a *limes*-ului: *Tropaeensium civitas auspicato a fundamentis / feliciter opere constructa est* (r. 7-8).

4. R. 9: dedicanții, enunțiatorii secundari (în numele enunțiatorilor primari – împărații, cancelaria imperială):

---

tr-o vreme în care ierarhia devenise un principiu politic, social și artistic indiscutabil, cât și unei tendințe din epigrafia monumentală târzie: eliminarea treptată a oricăror altor nume de pe o inscripție ce elogia un act de evergetism imperial; această evoluție se va formaliza într-o lege din 5 iulie 394, care stipula tragerea la răspundere a celor care-și menționau numele alături de cel al suveranului – *CTh*, XV, 1, 31 *pr.*; SLOOTJES 2006, p. 85.

[20] Din punct de vedere gramatical, *etiam* se leagă de următorul rând, dar aceasta nu afectează unitatea de mesaj a secvenței.

a) externi: prefecții pretoriului din Occident și Orient: *Petr(onius) Annianus v(ir) c(larissimus) et Iul(ius) Iulianus v(ir) em(inentissimus) praef(ecti) praet(orio) numini eorum semper dicatissimi* (r. 9);

b) interni: absenți, subînțeleși (notabilități citadine).

III. Ierarhia unităților de mesaj. Diviziunea internă tocmai amintită corespunde unor unități de mesaj cu funcții specifice, a căror importanță este întărită de o serie de procedee retorice, pe care le vom evidenția îndată.

1. R. 1-3: *Romanae* ***securitatis libertatis****q(ue)* ***vindicibus*** */ Dd(ominis)* ***nn(ostris)*** *Fl(avio) Val(erio) Constantino et [[Liciniano]] / [[Licinio]] piis felicibus aeternis Augg(ustis)*. Referindu-se la suverani, unitatea de text și de mesaj respectivă are, în primul rând, o **funcție autoritativă**, pe care o imprimă, de altfel, întregii inscripții. Ea este dominată de trei concepte ale ideologiei imperiale recurente în literatura, numismatica, epigrafia, arta romană – *securitas*[21], *libertas*[22] (cu referire la stat și locuitorii lui), *vindex* (cu referire la persoana împăratului)[23] (r. 1). Topica expresiei care le unește – *Romanae securitatis libertatisq(ue) vindicibus* – nu este întâmplătoare: plasată în poziție inițială, chiar înaintea numelor și titlurilor imperiale (r. 2-3), ea are o valoare stilistică, urmărind să atragă atenția cititorilor textului epigrafic, *ab initio*, asupra valorilor specifice cadrului politico-moral roman (*securitas*, *libertas*) și a poziției suveranilor în raport cu acestea (*vindices*). Ca și alte monumente epigrafice cu conținut apropiat, inscripția tropeensă este fructul retoricii politice de sorginte aulică centrată pe evidențierea rolului exclusiv al împăraților Constantin și Licinius de apărători și garanți legitimi ai siguranței colective și ai libertății vieții romane în față pericolului barbar. *Acesta era mesajul principal care*, prin intermediul colegiului prefecturii pretoriului, agentul emitent al „draftului" oficial al enunțului[24], și al notabilităților urbane, responsabile cu materializarea acestuia, *trebuia transmis locuitorilor prin inscripția așezată la poarta de est a cetății*.

Secvența de discurs respectivă are și o **funcție exortativă**, determinată de utilizarea, în r. 2 și 3, a unui procedeu specific retoricii aclamative și reverențioase[25], anume redarea în dativul dedicativ, în loc de nominativ, a expresiei *D(ominus) n(oster)*, a numelor personale ale suveranilor, a epitetelor din sfera morală și religioasă *pius* și *felix*, a apelativului encomiastic *aeternus*[26] și a titlului tradițional *Augustus*, și de folosirea adjectivului pronominal posesiv din sfera afectivă *noster*, care, precum în discursurile

[21] *E.g.*: *Pan.*, II [10] (a. 289), 7, 4: *cum notra securitas*; *Pan.*, IV [8] (a. 297), 18, 4; *Pan.*, IX [12] (a. 313), 3, 1 etc.; MANDERS 2012, p. 205-211.

[22] *RG* 1, 1: *rem publicam… in libertatem vindicavi*; WIRSZUBSKI 1968.

[23] *E.g.*: *Pan.*, IV [8] (a. 297), 19, 1: *vindex et liberator*; XI [3] (a. 361), 6, 1: *vindex Romanae libertatis* etc.; BÖNISCH-MEYER 2021.

[24] Acest „draft" a fost elaborat, neîndoielnic, în cancelaria prefectului lui Licinius, Iulius Iulianus, Tropaeum Traiani aflându-se la acea dată în domeniul suveranului oriental (PORENA 2003, p. 309); întregul conținut trebuie să fi fost „il prodotto di una consultazione a distanza tra i due prefetti del pretorio di Costantino e di Licinio" (PORENA 2003, p. 312-313).

[25] PLIN., *Pan.*, III, 1: *nullum esse neque sincerius, neque acceptius genus gratiarum, quam quod illas acclamationes aemuletur, quae fingendi non habent tempus*.

[26] *E.g.*: *Pan.*, IV [8] (a. 297), 13, 3; VI [7] (a. 307), 8, 9; 11, 5; 12, 1; 13, 3: *imperator aeternus* (*aeternus imperator*); *Pan.*, V [9] (a. 298), 16, 4; VI [7] (a. 307), 2, 2: *aeternus princeps*; SYMM., *Ep.* II, 31 (a. 389). Despre titlul *aeternus Augustus*, *cf.* BALBUZA 2017, p. 103-126.

oficiale și solemne[27], creează o „legătură empatică"[28] și consens între diarhi, emitenții secundari (prefecții pretoriului, autoritățile citadine) și colectivitatea publică tropeensă.

2. R. 4-5: *quorum **virtute** et **providentia** edomitis / **ubique** barbararum gentium populis*. Această unitate are o **funcție narativ-ostentativă, encomiastică**, întrucât emfatizează prestigiul celor doi membri ai colegiului imperial evocând succesul remarcabil al acestora în plan militar – înfrângerea *ubique* a barbarilor (r. 5)[29] –,

[27] *E.g.*: *Pan.*, IX [12] (a. 313), 23, 1; X [4] (a. 321), 28, 2; XI [3] (a. 361), 4, 3; 12, 3; 14, 3; 22, 3; XII [2] (a. 389), 21, 5: *noster imperator / imperator noster*; *Pan.*, X [4] (a. 321), 15, 6; 33, 5; 34, 3; XI [3] (a. 361), 5, 2; 5, 5; 7, 1; 8, 3-4; 15, 4; 26, 3; 27, 1; XII [2] (a. 389), 33, 3: *princeps noster / noster princeps*; *Pan.*, X [4] (a. 321), 2, 4; XII [2] (a. 389), 22, 4: *principes nostri*; *Pan.*, V [9] (a. 298), 4, 1; 17, 5: *imperatores et Caesares nostri*; *Pan.*, V [9] (a. 298), 6, 1: *dominus noster*; *SHA*, *Alex. Seu.*, X, 8: «*Caesar noster, Augustus noster, Imperator noster*».

[28] de TRIZIO 2009, p. 98, 117.

[29] În comentariul la *IGLR* 170 și *ISM* 16, Emilian Popescu susținea că victoria la care face aluzie inscripția „pare să fie cea repurtată împotriva goților" (*IGLR*, p. 184) („semble être celle remportée contre les Goths" – *ISM*, p. 109). În ceea ce privește datarea acestei confruntări cu „barbarii transdanubieni", rod al colaborării dintre cei doi suverani, regretatul învățat pare ușor confuz, propunând atât 315, cât și 315-316 (POPESCU 2013, p. 596, 597; POPESCU 2015, p. 140). În 1988, Adrian Rădulescu scria că „victoria la care se referă, aluziv, acest text este una asupra goților din a doua jumătate a secolului al III-lea e.n." (RĂDULESCU 1988, p. 152), în 2002, afirmând că epigrafa s-ar referi la „bătălii purtate în zonă cu barbarii" (RĂDULESCU 2002, p. 470). În ciuda ideii unor învățați conform căreia inscripția dovedește efectuarea unei *expeditio* a celor doi *Augusti* însoțiți de prefecții pretoriului în regiunea Dunării Inferioare în anii respectivi (vezi PORENA 2003, p. 310, n. 277, cu bibliografia), aceasta nu se poate susține. Conform surselor literare, epigrafelor, emisiunilor monetare și constituțiilor imperiale, între 315 și prima jumătate a lui 316, Constantin s-a aflat la Roma, unde și-a celebrat *decennalia* (iulie 315) (KIENAST, ECK & HEIL 2017, p. 287), apoi pe frontul renan, deplasându-se, în sfârșit, de la Augusta Treverorum la Arelate, unde a ajuns, cu aproximație, prin august 316 (PORENA 2003, p. 309-310, 314-315). În ceea ce-l privește pe Licinius, acesta era, foarte probabil, la Antiochia în iarna lui 314-315 (PORENA 2003, p. 314). Este drept că pe unele inscripții nord-africane din 315 lui Constantin i se atribuie titlul de *Gothicus maximus* (BARNEA 1968, p. 384; BARNEA 1982, p. 97; KIENAST, ECK & HEIL 2017, p. 289) (după Alison E. Cooley, Constantin este numit în 314-315 doar *Gothicus*, titlul de *Gothicus maximus* obținându-l abia în 323 – COOLEY 2012, p. 504), fapt datorat, după Ion Barnea, succesului obținut „în primăvara anului 315" de „trupele unite" ale celor doi suverani împotriva goților ce rămăseseră în Peninsula Balcanică după ajutorul dat lui Licinius în conflictul din a doua jumătate a lui 314 cu Constantin (*bellum Cibalense* și ciocnirea de la *Campus Ardiensis*) (BARNEA 1982, p. 97) (vezi și BARNEA 1991, p. 160: „vers 315-316 et plus tard, furent repoussées des attaques des Goths et des Carpes, d'où les titres de *Gothicus maximus* et de *Carpicus maximus* obtenus par Constantin en 318-319; KIENAST, ECK & HEIL 2017, p. 287: „1.H. 315: Siege über Goten und Sarmaten?"). Câteva aspecte se opun unei asemenea aserțiuni: este drept că, bazându-se mai ales pe informația din *Consularia Constantinopolitana*, unii istorici datează *bellum Cibalense* în 314 (*Cons. Const.*: *Volusiano II et Anniano* /a. 314/: *his conss. bellum Cobalense fuit die VIII Id. Oct.*; KIENAST, ECK & HEIL 2017, p. 282, 287), dar mulți alții plasează evenimentul în 316 (PORENA 2003, p. 308, n. 271, cu bibliografia; ZUGRAVU 2012, p. 515, n. 634, cu surse și bibliografie). Apoi, în 315, *congnomen*-ul *ex virtute Gothicus maximus* nu este atestat și în cazul lui Licinius, fapt care ar fi fost normal dacă admitem că, după confruntările din 314, spre sfârșitul aceluiași an, între cei doi s-ar fi încheiat un tratat de prietenie (KIENAST, ECK & HEIL 2017, p. 282, 287) (vezi, totuși, KIENAST, ECK & HEIL 2017, p. 283: „Germanicus max. 315?"). Astfel, credem că putem accepta afirmația lui Pierfrancesco Porena, conform căreia trebuie exclusă existența unei acțiuni militare comune a lui

datorită înzestrării lor cu două însușiri excepționale, congruente: o valoare morală – *virtus* (energia belicoasă, curajul dovedit în luptă, zelul combativ)[30], și o calitate divină – *providentia* (capacitatea de a anticipa, de a prevedea, de a adopta, în plan militar, strategia cea mai avantajoasă)[31]. Oratoria politică asociază deseori *virtus* și *providentia*[32], aspect care nu este străin nici epigrafiei oficiale elogiative[33]. Astfel, secțiunea respectivă din inscripția de la Tropaeum joacă rolul unei adevărate *laudatio* ce glorifică *virtutes* și narează *acta* ale principilor.

3. R. 6-8: *ad confirmandam* ***limitis*** *tutelam etiam* / ***Tropaeensium civitas auspicato*** *a fundamentis* / ***feliciter*** *opere constructa est*. Aceste rânduri au o **funcție obiectiv-informativă**, întrucât fac cunoscută prin două subsecvențe de enunț individuale, delimitate prin *hedera* (r. 6, respectiv r. 7-8), însă interdependente din punct de vedere al mesajului, acțiunea concretă, efectivă, întreprinsă de cei doi împărați în provincia Scythia pentru a instaura *securitas* și a apăra *libertas*. Astfel, în r. 6 se arată că obiectivul general al politicii imperiale în zonă a fost întărirea *limes*-ului, context în care, conform r. 7-8, s-a restaurat *a fundamentis* și *Tropaeensium civitas*.

Unitatea de text în discuție este interesantă și dintr-o altă perspectivă, asupra căreia am atras atenția cu alt prilej și care ar merita discutată mai pe larg, printr-o analiză epigrafică extinsă. Subliniem aici aspectul esențial: într-un moment în care Constantin făcuse deja „cotitura" religioasă, convertindu-se la creștinism[34], iar Licinius nu se declarase (cum n-a făcut-o niciodată) adept al noii religii[35], în text sunt prezenți doi termeni ai limbajului religios păgân – *auspicato* și *feliciter*[36].

Constantin și Licinius în prima jumătate a lui 315, înainte de celebrarea la Roma de către cel dintâi a zece ani de domnie (*decennalia*) (PORENA 2003, p. 313-314). Continuând ideea aceluiași specialist, *ubique* din inscripția tropeensă trebuie că are o valoare generică, indicând victoriile obținute împotriva neamurilor străine de cei doi *Augusti* pe toate fronturile (PORENA 2003, p. 312; vezi și BARNRA 1968, p. 384; BARNEA 1982, p. 97: „aluzia lapidară pe care o face inscripția la înfrângerea pretutindeni (*ubique*) a neamurilor barbare se referă probabil la toate victoriile repurtate de cei doi împărați contra dușmanilor din afară"), „evenimentul excepțional" asupra căruia accentua epigrafa fiind rezidirea cetății (BARNEA 1968, p. 384-385; PORENA 2003, p. 309, 310 /de unde provine expresia dintre ghilimele/, 313, 332, 333).

[30] BALMACEDA 2017.

[31] MANDERS 2012, p. 162-165.

[32] *Pan.*, II [10] (a. 289), 5, 2: *Tu enim* ***divinae providentiae****, imperator, consilio prius quam vi bellum gerendum ratus ceteros quidem perduelles, quibus ipsa multitudo pestifera <era>t, ire passus es in profundam famem et ex fame <in> pestilentiam, mox <ad> triumphi ornamenta capienda militum manibus usurus; Chaibonas tamen Erulosque non dignatus pari astu perdere atque ut interim* ***divina virtus*** *tua exercitatione solita non careret aperto Marte atque uno impetu perculisti, non universo ad id proelium usus exercitu sed paucis cohortibus*.

[33] *HD*052261 = VERRECCHIA 2016-2017, p. 104-105, nr. 105 (Perge, Lycia et Pamphylia; probabil Constantius I, a. 293-305): *[****Virtute*** *Pietate Felicitate] / [****Providentia*** *Invicto*; *HD*052260 = VERRECCHIA 2016-2017, p. 105-106, nr. 106 (Perge, Lycia et Pamphylia; Galerius, a. 293-305): ***Virtute*** *Pietate Fe/licitate* / ***Providen/tia*** *Invicto*.

[34] GIRARDET 2006.

[35] Aceasta în ciuda faptului că, în chiar acea epocă – 314-315 sau 316-317 –, în discursul rostit la inaugurarea bisericii din Tyros, Eusebius de Caesarea îi numea pe ambii împărați θεοφιλεῖς (EUS., *HE*, X, 4, 60); apelativul era utilizat în contextul emiterii de către cei doi suverani a așa-numitului edict de la Mediolanum și, deci, al libertății depline acordate creștinilor (vezi EUS., *HE*, X, 9: **Cπερὶ τῆς τῶν θεοφιλῶν βασιλέων νίκης**); pentru toate acestea, vezi și NERI 2012, p. 381-403, în special 385-389.

[36] *Feliciter* ar putea fi considerat o reminiscență a formularisticii epigrafice din perioada imperială timpurie, când era foarte frecvent. El este des întâlnit, inclusiv în epoca

Menirea lor era de a consolida convingerea publicului cititor că opera de reconstrucție a cetății întreprinsă de diarhi și, deci, de apărare a valorilor specifice romanității chiar în această zonă din vecinătatea barbarilor amenințători (*securitas*, *libertas*) era una durabilă, întrucât avusese girul divinității (*auspicato*), care-i garantase succesul (*feliciter*).

4. R. 9: *Petr(onius) Annianus v(ir) c(larissimus) et Iul(ius) Iulianus v(ir) em(inentissimus) praef(ecti) praet(orio)* ***numini*** *eorum semper dicatissimi*. Este secțiunea cu **funcție juridico-cronologică**, întrucât poartă „semnătura" celei mai înalte autorități administrative existente în acel moment în fiecare dintre cele două *partes* ale Imperiului – Petronius Annianus, prefectul pretoriului din spațiul controlat de Constantin, și Iulius Iulianus, în cel supus jurisdicției lui Licinius[37]. Deși redactată cu un corp mai mic și plasată în josul „paginii" epigrafice, secțiunea degajă mesaje multiple, ce nu trebuie să fi scăpat cititorilor: deplina *concordia* în plan politic și militar între *Augusti*; unitatea de acțiune și de program ideologic a celor două cancelarii ale prefecturilor pretoriului; lipsa de conflictualitate în plan spiritual între suveranii cu orientări religioase divergente, așa cum o demonstrează termenul „neutru" *numen*[38] folosit de cei doi emitenți[39] pentru a-și arăta devoțiunea convergentă față de suverani.

În concluzie, inscripția dobrogeană, prin contextul monumental și artistic în care este amplasată (*mise en place*), prin dispunerea ierarhică a registrelor textului (*mise en page*), prin structura internă a acestuia, prin unitățile de mesaj unitare și coerente delimitate prin particularități de redactare, conceptuale, ideatice (*mise en texte*), demonstrează că este rezultatul unei adevărate strategii comunicative puse

---

în discuție, și în contexte literare sau epigrafice ce narează acțiuni militare, de natură civilă sau juridică (D'AMATA 2011-2012, p. 16; VERRECCHIA 2016-2017, *passim*). Asocierea, însă, cu *auspicato* este unică și aceasta, credem, îi conferă o valoare aparte raportată la dimensiunea religioasă a raporturilor dintre cei doi *Augusti*. Vezi și *infra*.

[37] Despre titularii celor două prefecturi, *cf. PLRE* I, p. 68-69 (*Petronius Annianus 2*), 478-479 (*Iulius Iulianus 35*); PORENA 2003, p. 291-337 (*Il ritorno all'unità: Petronius Annianus, Iulius Iulianus e le iscrizioni di Tropaeum Traiani e di Efeso*). Ei mai apar împreună în aceeași ordine în epistola din 28 aprilie 315 adresată lui Domitius Celsus, *vicarius Africae* (vezi *supra*), și într-o epigrafă de la Ephesus, a cărei prima fază redacțională datează imediat după martie 317 (*HD*022125; *EDCS*-30100022; *LSA*-241; PORENA 2003, p. 321-334, cu datarea la p. 328; VERRECCHIA 2016-2017, p. 112-113, nr. 113). Poziția secundară a lui Iulius Iulianus, deși textul elogiului epigrafic fusese elaborat în cancelaria sa, iar *civitas* se afla în aria lui jurisdicțională (vezi *supra*), se explică, după Pierfrancesco Porena, prin diferența de vârsta dintre cei doi prefecți (PORENA 2003, p. 331-332). Un alt criteriu care explică această ierarhie îl constituie, în opinia noastră, faptul că Petronius Annianus – deși, la origine, și el membru al ordinului cavalerilor (André Chastagnol a încercat să demonstreze că provenea dintr-o familie senatorială, idee privită cu neîncredere de PORENA 2003, p. 295-296), îndeplinise deja consulatul ordinar în 314 (*CTh*, XII, 11, 1 /30 ianuarie 314/: *Volusiano et Anniano conss.*; *Cons. Const.*: *Volusiano II et Anniano*), intrând în ordinul senatorial, ceea ce explică apelativul *vir clarissimus* (*PLRE* I, p. 68, 1043; BAGNALL, CAMERON, SCHWARTZ & WORP 1987, p. 162-163; PORENA 2003, p. 294), pe când Iulius Iulianus a fost desemnat consul abia în 325 (*Cons. Const.*: *Paulino et Iuliano*); de aici, titlul său de *vir eminentissimus* (*PLRE* I, p. 479, 1043; BAGNALL, CAMERON, SCHWARTZ & WORP 1987, p. 184-185; PORENA 2003, p. 299).

[38] ZUGRAVU 2013, p. 361-363.

[39] Dintre cei doi prefecți, se știe că Iulius Iulianus era un păgân cult, discipol al filosofului Iamblichos și prieten al filosofului Sopatros (PORENA 2003, p. 319-320).

în operă de inițiatorii textului (prefecții pretoriului) și de autorii locali ai materializării lui (autorități citadine), al cărei scop era de a transmite locuitorilor într-o manieră clară și convingătoare mesajul colegiului diarhic – încrederea în siguranță trainică a valorilor civilizației romane dată de finalizarea cu succes a operei de întărire a *limes*-ului și de reconstrucție a cetății.

BIBLIOGRAFIE

Ediții de izvoare:

PS.-AUR. VICT., *Epit. de Caes.* – Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați, editio bilinguis*, traducere și considerații lingvistice de M. Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note și comentarii, indice de N. Zugravu, Iași, 2012.

CTh – Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis, edidit adsumpto apparatu K. T. Mommsen, I, Berlin, 1905.

Cons. Const. – Consularia Constantinopolitana und verwandte Quellen Consularia Constantinopolitana. Fastenquelle des Sokrates. Berliner Chronik. Alexandrinische Weltchronik, ediert von M. Becker, B. Bleckmann, J. Gross und M. A. Nickbakht, *Einleitung und Text*, Paderborn, 2016 (*Kleine und fragmentarische Historiker der Spätantike (KFHist)*).

EDCS – Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby (http://www.manfredclauss.de/).

EDR – Epigraphic Database Roma (http://www.edr-edr.it/default/index.php).

EUS., *HE* – Eusèbe de Césarée, *Histoire ecclésiastique. Livres VIII-X et Les martyrs en Palestine*, texte grec, traduction et notes par G. Bardy, Paris, 1958 (*SC* 55).

HD – Epigraphische Datenbank Heidelberg (https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home).

SHA – Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles, édition bilingue latin-français, traduction du latin par A. Chastagnol, Paris, 1994.

Pan. – Panegirici Latini, a cura di D. Lassandro e G. Micunco, Torino, 2000.

PLIN., *Pan.* – Plinio il Giovane, *Carteggio con Traiano (libro X). Panegirico a Traiano*, commento di L. Lenaz, traduzione di L. Rusca e di E. Faelli, testo latino a fronte, terza edizione, Milano, 2000.

RG – Res gestae divi Augusti. Faptele divinului Augustus. Πράξεις Σεβαστοῦ Θεοῦ, ediție trilingvă, traducere şi glosar latin-grec de M. Alexianu şi R. Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note şi comentarii, apendice şi indice de N. Zugravu, Iaşi, 2004.

SYMM. – Symmaque, *Correspondance*, I, *Livres I et II*, texte établi et traduit par J.-P. Callu, deuxième tirage, Paris, 2003.

Autori:

AGOSTI 2005 – G. Agosti, Miscellanea epigrafica I. *Note letterarie a carmi epigrafici tardoantichi*, MEG 5 (2005), p. 1-30.

AGOSTI 2010 – G. Agosti, Saxa loquantur*? Epigrammi epigrafici e diffusione della* paideia *nell'Oriente tardoantico*, AntTard 18 (2010), p. 163-180.

AGOSTI 2011-2012 – G. Agosti, *Interazioni fra testo e immagini nell'Oriente tardoantico: gli epigrammi epigrafici*, RPAA 84 (2011-2012), p. 247-270.

AGOSTI 2014 – G. Agosti, *Per uno studio dei rapporti fra epigrafia e letteratura nella tarda antichità*, in: L. Cristante e T. Mazzoli (a cura di), *Il calamo della memoria. Riuso di testi e mestiere letterario nella tarda antichità. Raccolta delle relazioni discusse nel VI incontro internazionale di Trieste, Biblioteca statale, 25-27 settembre 2014*, 6, Trieste, 2014, p. 13-33.

AGOSTI 2015 – G. Agosti, *La* mise en page *come elemento significante nell'epigrafia greca tardoantica*, in: M. Maniaci e P. Orsini (a cura di), *Scrittura epigrafica e scrittura libraria: fra Oriente e Occidente*, Cassino, 2015, p. 45-87.

AGOSTI 2016 – G. Agosti, *Epigrafia metrica tardoantica e democratizzazione della cultura*, in: Lucio Cristante e Vanni Veronesi (a cura di), *Forme di acceso al sapere in età tardoantica e altomedievale*, VI, *Raccolta delle relazioni discusse nell'incontro internazionale di Trieste, Biblioteca statale, 24-25 settembre 2015*, Trieste, 2016, p. 131-147.

AGOSTI 2017 – G. Agosti, *Alcune iscrizioni greche in onore di S. Sergio nel V e VI secolo e la diffusione della* paideia *classica in provincia*, in: L. Cristante e V. Veronesi (a cura di), *Il calamo della memoria*, VII, *Raccolta delle relazioni discusse nell'incontro internazionale di Trieste, Biblioteca statale, 29-30 settembre 2016*, Trieste, 2017, p. 229-243.

BAGNALL, CAMERON, SCHWARTZ & WORP 1987 – R. S. Bagnall, A. Cameron, S. R. Schwartz, K. A. Worp, *Consuls of the Later Roman Empire*, Atlanta, 1987.

BALBUZA 2017 – K. Balbuza, Aeternus Augustus *in der Titulatur der römischen Kaiser im späten 3. und im 4. Jh.*, Studia Europaea Gnesnensia 16 (2017), p. 103-126 (DOI 10.14746/seg.2017.16.7).

BALMACEDA 2017 – C. Balmaceda, Virtus Romana. *Politics and Morality in the Roman Historians*, Chapel Hill, 2017.

BARNEA 1968 – I. Barnea, *Perioada Dominatului (sec. IV-VII)*, in: R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, *Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968, p. 369-557.

BARNEA 1979 – I. Barnea (coord.), *Tropaeum Traiani*, I, *Cetatea*, București, 1979.

BARNEA 1982 – I. Barnea, *Constantin cel Mare și teritoriul României*, in: I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare*, București, 1982, p. 92-123.

BARNEA 1991 – A. Barnea, *La Dobroudja aux IVe – VIIe siècles de n.è.*, in: A. Suceveanu, A. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest, 1991, p. 154-297.

BENOIST 2009 – S. Benoist, *Identité du prince et discours impérial: le cas de Julien*, AntTard 17 (2009), p. 109-117.

COOLEY 2012 – A. E. Cooley, *The Cambridge Manual of Latin Epigraphy*, Cambridge University Press, 2012.

D'AMATA 2011-2012 – S. D'Amata, *Liscrizione di Galerio di Heraclea Sintica (*AE *2002, 1293)*, Università degli Studi di Cassino e del Lazio meridionale, Tesi di laurea magistrale in storia romana, Anno accademico 2011-2012 (*apud* https://www.academia.edu/6924629/).

GIRARDET 2006 – K. M. Girardet, *Die Konstantinische Wende. Voraussetzungen und geistige Grundlagen der religionspolitik Konstantins der Großen*, Darmstadt, 2006.

GRÜNEWALD 1990 – Th. Grünewald, Constantinus Maximus Augustus. *Herrschafts-propaganda in der Zeitgenössischen Überlieferung*, Stuttgart 1990.

KIENAST, ECK & HEIL 2017 – D. Kienast, W. Eck, M. Heil, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, 6. überarbeitete Auflage, Darmstadt, 2017.

KRUSCHWITZ 2008 – P. Kruschwitz, *Patterns of text layout in Pompeian verse inscriptions*, Studia Philologica Valentina 11/8 (2008), p. 225-264.

LIVERANI 2014 – P. Liverani, *Chi parla a chi? Epigrafia monumentale e immagine pubblica in epoca tardoantica*, an offrint from: S. Birk, T. Myrup Christensen, B. Poulsen (eds.), *Using Images in Late Antiquity*, Oxford, 2014, p. 3-32.

MacMULLEN 1982 – R. MacMullen, *The Epigraphic Habit in the Roman Empire*, AJPh 103/3 (1982), p. 233-246.

MANDERS 2012 – E. Manders, *Coining Image of Power. Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A.D. 193-284*, London-Boston, 2012.

MĂRGINEANU-CÂRSTOIU & BARNEA 1979 – M. Mărgineanu-Cârstoiu, A. Barnea, *Piese de arhitectură din cetatea* Tropaeum Traiani, in: I. Barnea (coord.), *Tropaeum Traiani*, I, *Cetatea*, București, 1979, p. 129-176.

NERI 2021 – V. Neri, *Costantino e Licinio θεοφιλεῖς e il problema delle edizioni della* Historia ecclesiastica *di Eusebio di Cesarea*, in: *Costantino prima e dopo Costantino. Constantine before and after Constantine*, a cura di G. Bonamente, N. Lenski, R. Lizzi Testa, Bari, 2012, p. 381-403.

PELLIZZARI 2011 – A. Pellizzari, *Tra retorica, letteratura ed epigrafia: esempi di* laudes urbium *tardoantiche*, Historiká 1 (2011), p. 123-144.

POPESCU 2013 – E. Popescu, *Creștinismul în vremea împăratului Constantin cel Mare pe teritoriul românesc la populația autohtonă și barbară*, in: *Cruce și misiune. Sfinții împărați Constantin și Elena – promotori ai libertății religioase și apărători ai Bisericii*, II, studii culese și publicate de E. Popescu și V. Ioniță, București, 2013, p. 595-614.

POPESCU 2015 – E. Popescu, *Le christianisme au temps de l'empereur Constantin le Grand sur le territoire roumain, chez la population autochtone et barbare*, Ephemeris Dacoromana 17 (2015), p. 139-154.

PORENA 2003 – P. Porena, *Le origini della prefettura del pretorio tardoantica*, Roma, 2003.

RĂDULESCU 1988 – A. Rădulescu, *Tropaeum Traiani. Monumentul și cetatea*, București, 1988.

RĂDULESCU 2002 – A. Rădulescu, *Stăpânirea romano-bizantină în Dobrogea*, in: D. Protase, A. Suceveanu (coord.), *Istoria Românilor*, II, *Daco-romani, romanici, alogeni*, București, 2002, p. 467-484.

SABBAH 1984 – G. Sabbah, *De la Rhétorique à la communication politique: les Panégyriques latins*, BAGB 43 (1984), p. 363-388.

SLOOTJES 2006 – D. Slootjes, *The Governor and his Subjects in the Late Roman Empire*, Leiden-Boston, 2006.

STARRE 2017 – A. Starre, *Social Texts: How to Account for the Cultural Work of Carrier Media*, in: I. Berti, K. Bolle, F. Opdenhoff and F. Stroth (eds.), *Writing Matters. Presenting and Perceiving Monumental Inscriptions in Antiquity and the Middle Ages*, Göttingen, 2017, p. 27-42.

TANTILLO 1999 – I. Tantillo, *L'ideologia imperiale tra centro e periferia. A proposito di un 'elogio' di Costantino da Augusta Traiana in Tracia*, RFIC 127/1 (1999), p. 73-95.

TANTILLO 2006 – I. Tantillo, Humanarum rerum optimus princeps. *Osservazioni sul formulario di alcuni miliari costantiniani dell'Italia Settentrionale*, in: M. Ghilardi, Chr. J. Goddard, P. Porena (éds.), *Les cités de l'Italie tardo-antique (IVe – VIe siècle). Institutions, économie, société, culture et religion (Rome 2003)*, Roma, 2006, p. 269-274.

TANTILLO 2011 – I. Tantillo, *Panegirici e altri 'elogi' nelle città tardoantiche*, in: G. Urso (a cura di), Dicere Laudes. *Elogio, comunicazione, creazione del consenso. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 23-25 settembre 2010*, Pisa, 2011, p. 337-357.

de TRIZIO 2009 – M. S. de Trizio, *Commento*, in: *Panegirico di Mamertino per Massimiano e Diocleziano (*Panegyrici Latini *2 [10])*, Bari, 2009, p. 53-127.

VERRECCHIA 2016-2017 – F. Verrechhia, *L'epigrafia pubblica in lingua latina dell'Oriente ellenofono tra gli imperatori illirici e Costantino (268-337 d. C.)*, Università degli Studi di Cassino e del Lazio meridionale, Dipartimento di Scienze storice, sociale e della salute, Dottorato in *Digital humanities for medieval studies*, Ciclo XXX, Anno accademico 2016-2017 (*apud* https://www.academia.edu/40175078/).

WARE 2018 – C. Ware, *Constantine, the Tetrachy, and the Emperor Augustus*, in: D. W. P. Burgersdijk, A. J. Ross (eds.), *Imagining Emperors in the Late Roman Empire*, Leiden-Boston, 2018, p. 118-136.

WIRSZUBSKI 1968 – Ch. Wirszubski, *Libertas as a Political Idea at Rome During the Late Republic and Early Principate*, Cambridge, 1968.

WITSCHEL 2006 – Chr. Witschel, *Der* epigraphic habit *in der Spätantike: Das Beispiel der Provinz* Venetia et Histria, in: J.-U. Krause, Chr. Witschel (Hrsg.), *Die Stadt in der Spätantike – Niedergang oder Wandel? Akten des internazionalen Kolloquiums in München am 30. und 31. Mai 2003*, Stuttgart, 2006, p. 359-412.

WITSCHEL 2014 – Chr. Witschel, *Inschriften und Inschriftenkultur der konstantinischen Zeit in Aquileia*, AN 83-84 (2012-2013) (2014), p. 29-66.

WITSCHEL 2017 – Chr. Witschel, *Spätantike Inschriftenkulturen im Westen des Imperium Romanum – Einige Anmerkungen*, in: K Bolle, C. Machado, Chr. Witschel (eds.), *The Epigraphic Cultures of Late Antiquity*, Stuttgart, 2017, p. 33-53.

ZUGRAVU 2007 – N. Zugravu, *Posteritatea istoriografică a lui Traianus (I)*, C&C 2 (2007), p. 217-248.

ZUGRAVU 2012 – N. Zugravu, *Note și comentarii*, in: PSEUDO-AURELIUS VICTOR, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați, editio bilinguis*, traducere și considerații lingvistice de M. Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note și comentarii, indice de N. Zugravu, Iași, 2012, p. 230-585.

ZUGRAVU 2013 – N. Zugravu, *O „neutralitate religoasă" a breviatotrilor latini târzii?*, Pontica 46 (2013), p. 357-401.

ANALIZA ANTROPOLOGICĂ PRELIMINARĂ A UNUI EȘANTION SCHELETIC DIN CIMITIRUL DE EPOCĂ OTOMANĂ DE LA CONSTANȚA *BOREAL*: ASPECTE DEMOGRAFICE ȘI MODIFICĂRI PATOLOGICE

Andreea TOMA[*]
Gabriel VASILE[*]

Cuvinte cheie: Dobrogea, Evul Mediu, perioadă otomană, cimitir, analiză antropologică.

Keywords: Dobruja, Middle Ages, Ottoman period, cemetery, anthropological analysis.

Rezumat: *Cimitirul otoman de secolele XVIII-XIX de la Constanța zona Boreal, cercetat între anii 2019-2020, numără 314 morminte, dintre care 49 au fost analizate în lucrarea de față. A rezultat un număr minim de 50 de indivizi: 26 din categoria subadulților (19 din grupa copiilor, 5 sugari și 2 adolescenți) și 24 de adulți (12 adulți tineri, 6 adulți maturi, 5 adulți bătrâni și un individ cu grupă de vârstă incertă). Sexul a fost determinat doar în cazul adulților; au fost identificați 8 indivizi de sex masculin, 15 de sex feminin (sex ratio = 0,53) și un individ cu sex incert. Speranța de viață la naștere pentru întreg lotul scheletic are o valoare de 21,07 ani. Populația analizată prezintă un evident dimorfism sexual, media staturilor indivizilor de sex masculin (165,8 cm – mijlocie) fiind cu 9,5 cm mai mare decât în cazul seriei feminine (156,3 cm – supramijlocie). Alte aspecte analizate în cuprinsul lucrării au fost reprezentate de înregistrarea anomaliilor, patologiilor și traumatismelor osoase și dentare. Am constatat numeroase tipuri de afecțiuni (congenitale, dentare, infecțioase, metabolice, articulare, circulatorii și traumatice), unele dintre acestea fiind rezultatul unor carențe de minerale (Zn, Fe, Se) și vitamine (A, B_6, B_9, B_{12}, C, D), necesare creșterii și dezvoltării organismului. Cel mai probabil, aceste lipsuri au stat la baza mortalității foarte ridicate în rândul subadulților, în special cei din grupa copiilor (3-12 ani). Cimitirul de la Constanța Boreal este primul descoperit în mediul urban din Dobrogea și care este analizat antropologic.*

[*] Andreea TOMA: Institutul de Cercetare al Universității din București, andreea.toma@icub.unibuc.ro.
[*] Gabriel VASILE: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Academia Română, București, gabriel.vasile@iabvp.ro.

Abstract: *The 18th-19th century Ottoman cemetery in Constanța Boreal, researched between 2019-2020, has 314 graves, of which 49 were analyzed in this paper. A minimum number of 50 individuals resulted: 26 from the subadult category (19 from the children's group, 5 infants and 2 adolescents) and 24 adults (12 young adults, 6 mature adults, 5 old adults and one individual with an uncertain age group). Sex was determined only in adults and highlighted 8 males and 15 females, (sex ratio = 0.53), and one individual with uncertain sex. Life expectancy at birth for the entire skeletal group has a value of 21.07 years. The analysed population shows an obvious sexual dimorphism, the average height of male individuals (165.8 cm – middle) being 9.5 cm higher than in the case of the female series (156.3 cm – upper middle). Other aspects analyzed in this paper were bone and dental abnormalities, pathologies and traumas. We found many types of diseases (congenital, dental, infectious, metabolic, joint, circulatory and traumatic complications), and some of them result from deficiencies of minerals (Zn, Fe, Se) and vitamins (A, B_6, B_9, B_{12}, C, D), necessary for the growth and development of the body. Most likely, these deficiencies were the basis of very high mortality among subadults, especially those in the group of children (3-12 years). The cemetery from Constanța Boreal is the first discovered in Dobruja's urban environment and is anthropologically analyzed.*

Introducere

În anii 2019-2020 Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, prin responsabilul său științific, arheologul expert Dr. Constantin Băjenaru, a organizat cercetări arheologice preventive în situl *Necropola tumulară și plană de la Constanța – zona Boreal*. Săpăturile au fost efectuate pe loturile aferente unor viitoare construcții (parcare, bloc, hipermarket) din cadrul proiectului imobiliar dezvoltat în perimetrul străzilor Amsterdam și Brest. Acestea au condus la identificarea pe amplasamentul studiat, pe lângă materiale arheologice și a unor complexe funerare: trei morminte databile probabil în perioada bronzului târziu sau în perioada hallstattiană (cu defuncții observați în poziție chircită), 23 de morminte din perioada romană (secolele I-II p. Chr. și secolul VI p. Chr.) și 314 morminte ce aparțin unui vechi cimitir musulman aflat în apropiere de fostul sat Palazu Mare, în prezent cartier al orașului Constanța.

Cimitirul, dezvoltat pe o înălțime dominantă pe care sunt atestați tumuli aplatizați preistorici și antici (atât în imagini din anii 1940-1944, cât și arheologic, prin recentele cercetări din apropiere, pe loturi din zona străzii Frankfurt), a fost datat provizoriu în secolele XVIII-XIX. Complexele funerare au început să se contureze la -0,50/-0,60 m sub nivelul actual. Din punct de vedere al ritualului funerar precizăm că toate mormintele sunt de același tip – groapă dreptunghiulară sau ovală, cu firidă laterală săpată către sud-est. Pentru o imagine în detaliu a contextului arheologic în legătură cu acest sit propunem verificarea surselor arheologice[1].

Material și metodologie de lucru

Analiza antropologică a fost efectuată pe un eșantion de 50 de indivizi, care provin din 49 de morminte de la Constanța *Boreal*. Pentru început resturile scheletice au fost curățate de sediment, cu apă. A urmat identificarea și stabilirea

[1] BĂJENARU *et alii* 2019a; BĂJENARU *et alii* 2019b; BĂJENARU *et alii* 2020.

lateralității acestora[2]. Ulterior, au fost restaurate în vederea stabilirii numărului minim de indivizi, prelevării de măsurători sau pentru evidențierea unor aspecte morfologice și patologice. Următoarea etapă a constituit-o înregistrarea gradelor de reprezentare pentru fiecare individ în parte, într-una din următoarele trei categorii: cu inventar scheletic aproximativ complet (AC), parțial reprezentat (PR) și slab reprezentat (SR)[3].

Determinarea sexului indivizilor s-a realizat, fără excepție, doar în cazul adulților, în general, prin observarea caracterelor morfologice distincte între cele două sexe, localizate în principal la nivelul pelvisului și craniului[4]. Pentru o acuratețe cât mai ridicată, investigația a cuprins și examinarea aspectului general al scheletului, urmărindu-se o serie de caractere discriminante precum: aspectul general al craniului, gradul de dezvoltare al reliefului osos (inserțiile musculare) și dimensiunea epifizelor[5].

Estimarea vârstei la deces a subadulților (sub 20 de ani) s-a realizat pe baza secvenței de erupție și dezvoltare a dentiției[6], prin examinarea fuziunii centrilor de osificare primari și secundari[7] și cu ajutorul dimensiunilor maxime ale diafizelor oaselor lungi[8].

În ceea ce privește vârsta de deces a indivizilor care au ajuns la maturitate scheletică (adulți, peste 20 de ani), estimarea s-a realizat prin mai multe metode, fiind observate și interpretate: modificările degenerative de la nivelul simfizelor pubiene[9], metamorfoza suprafețelor auriculare ale oaselor coxale[10], gradul de obliterare a suturilor craniene[11], morfologia tuberculului și capului primei perechi de coaste[12], aspectul capetelor sternale costale[13], gradul de fuziune al primelor două vertebre sacrale[14] și stadiul procesului de epifizare a suprafețelor mediale claviculare[15].

Pe baza valorilor vârstelor la deces, indivizii au fost împărțiți în următoarele categorii de vârstă: *foetus* (F: < 0 ani), *infans* (I: 0-3 ani), copil (C: 3-12 ani), adolescent (Ad: 12-20 ani), adult tânăr (AT: 20-35 ani), adult matur (AM: 35-49 ani) și adult bătrân (AB: 50+ ani)[16]. Atunci când nu am putut estima cu exactitate clasa de vârstă, am încadrat indivizii în grupe: subadulți sau adulți (AD).

Pe baza parametrilor sex și vârstă, am încercat o profilare demografică a populației și am calculat speranța de viață la naștere pentru întreg lotul scheletic analizat, dar și pe sexe, pentru indivizii adulți.

---

[2] WHITE *et alii* 2012; SCHAEFER *et alii* 2009.
[3] BUIKSTRA & UBELAKER 1994, p. 7.
[4] BUIKSTRA & UBELAKER 1994, p. 16-21.
[5] FEREMBACH *et alii* 1980, p. 517-527; ACSÁDI & NEMESKÉRI 1970, p. 75-87.
[6] UBELAKER 1980, p. 47.
[7] NIKITA & KARLIGKIOTI 2019, p. 31-34.
[8] FACCHINI & VESCHI 2004, p. 93.
[9] BROOKS & SUCHEY 1990, p. 230-233.
[10] LOVEJOY *et alii* 1985, p. 21-27.
[11] MEINDL & LOVEJOY 1985, p. 63.
[12] DiGANGII *et alii* 2009, p. 170-175.
[13] IȘCAN *et alii* 1985a, p. 855-858; IȘCAN *et alii* 1985b, p. 1097-1099.
[14] RIOS *et alii* 2008, p. 111.e4.
[15] LANGLEY-SHIRLEY & JANTZ 2010, p. 573–574, 578.
[16] BUIKSTRA & UBELAKER 1994, p. 9.

Alt parametru investigat a fost reprezentat de statura scheletică, calculată pe baza unor ecuații de regresie utilizându-se dimensiunile maxime ale unor oase lungi[17], atât în cazul copiilor[18], cât și pentru indivizii adulți[19]. Pentru aceștia din urmă, valorile staturilor scheletice au fost încadrate în categorii, în funcție de sexul biologic[20]. Precizăm faptul că prelevarea de măsurători nu a fost realizată pe oasele care prezentau modificări patologice, care le afectează forma și dimensiunea inițială.

Ca ultimă parte a studiului, au fost consemnate osteoanomaliile, modificările patologice și traumatice observate în cazul fiecărui individ[21].

Rezultate

Investigația antropologică a făcut referire la un eșantion, ales aleatoriu, de 49 de morminte din cadrul cimitirului, din care am identificat un număr minim de 50 de indivizi. Principalele caracteristici antropologice au fost grupate sub forma unui succint catalog, prezentat în continuare.

M.81. Reprezentare: AC; sex: – indet.; vârstă: 10,1-12,0 ani (C); statură: 134,4 cm; patologie: *cribra orbitalia* (activă, pe plafonul orbitei dr), tartru dentar (8: I^1-I^2 st; I^2 dr; I_2-$C_{\#}$ bilat), hipoplazie smalț dentar (7: I^1-$C^{\#}$ st; I^2-$C^{\#}$ dr; $C_{\#}$ bilat).

M.82. Reprezentare: AC; sex: – indet.; vârstă: 8,0-8,7 ani (C); statură: 118,6 cm; patologie: *cribra orbitalia* (activă, pe plafonul orbitelor).

M.83. Reprezentare: AC; sex: – indet.; vârstă: 11,2-12,0 ani (C); statură: 139,6 cm; patologie: *cribra orbitalia* (activă, pe plafonul orbitei st; vindecată, pe plafonul orbitei dr), tartru dentar (7: I^1-I^2 st; $C^{\#}$ dr; I_1-I_2 bilat), hipoplazie smalț dentar (2: $C_{\#}$ bilat), periostită (activă: diafizele femurale; diafizele tibiale).

M.84. Reprezentare: AC; sex: M; vârstă: 49,0 ani (AM); statură: 159,6 cm (mică); patologie: pierderi dentare *ante mortem* (18: I^1-$C^{\#}$ bilat; I_1-I_2, P_1-M_3 st; I_1-I_2, M_1-M_3 dr), osteoartroză (osteofite: 12 corpuri vertebrale toracale și trei lombare; porozitate: cinci corpuri vertebrale cervicale), hernie intervertebrală (noduli Schmorl pe șase corpuri vertebrale toracale și trei lombare).

M.85. Reprezentare: AC; sex: F; vârstă: 33,5 ani (AT); statură: 159,2 cm (mijlocie); patologie: *spina bifida occulta* (S_3-S_5), tartru dentar (25: I^2-M^3 st; $C^{\#}$-M^3 dr; I_2-M_3 st; $C_{\#}$, P_2-M_3 dr), osteoartroză (osteofite: cinci corpuri vertebrale toracale și patru lombare).

M.86. Reprezentare: AC; sex: M; vârstă: 33,2 ani (AT); statură: 165,5 cm (mijlocie); patologie: carii dentare (1: M_1 st), tartru dentar (4: I_1-I_2 bilat), hipoplazie smalț dentar (4: $C^{\#}$ st; $C^{\#}$ dr; $C_{\#}$ st; $C_{\#}$ dr), osteoartroză (osteofite: o falangă distală dr).

M.97. Reprezentare: AC; sex: – indet.; vârstă: 8,0-10,3 ani (C); statură: 125,7 cm; patologie: *cribra orbitalia* (vindecată, pe plafonul orbitelor), carii dentare (2: M^1 bilat), tartru dentar (4: I_1-I_2 bilat), hipoplazie smalț dentar (2: I^1 dr; $C_{\#}$ st).

M.98. Reprezentare: AC; sex: M; vârstă: 39,5 ani (AM); statură: 175,8 cm (mare); patologie: coastă bifurcată (coasta 6 dr), carii dentare (5: M^2 st; P^1 dr; M_2-

[17] MARTIN 1928, p. 1005-1052.

[18] VISSER 1998, p. 415.

[19] RUFF *et alii* 2012.

[20] MARTIN 1928, p. 208.

[21] BARNES 2012; WALDRON 2009; ROBERTS & MANCHESTER 2005; MANN & HUNT 2005; ORTNER 2003; ROGERS & WALDRON 1995.

M_3 st; P_2 dr), resturi radiculare (patru rădăcini cu proveniență incertă), tartru dentar (9: I^1 st; I^1, P^1 dr; I_1-I_2, P_1-P_2 st; I_1-I_2 dr), hipoplazie smalț dentar (3: P_1 st; C-P_1 dr), abces dentar (3: la P_2 și M_2 st; între M_1-M_2 dr), pierderi dentare *ante mortem* (5: M^1 bilat; M_1 st; M_1-M_2 dr), osteoartroză (osteofite: un corp vertebral cervical, opt toracale și trei lombare; porozitate: extremitățile mediale și laterale claviculare și tuberozitățile radiale; eburnație: fațetele articulare a două vertebre cervicale adiacente), hernie intervertebrală (noduli Schmorl pe șapte corpuri vertebrale toracale), spondilită anchilozantă (unilaterală, aripa sacrală și ilionul st sunt fuzionate).

M.102. Reprezentare: AC; sex: M; vârstă: 30,5 ani (AT); statură: 153,9 cm (mică); patologie: sacralizare caudală (bilat, simetrică, incompletă), tartru dentar (19: I^1 st; I^1-$C^\#$ dr; I_1-M_3 st; I_1-P_1, M_1-M_3 dr), hipoplazie smalț dentar (12: I^1-$C^\#$ bilat; I_1-$C_\#$ bilat).

M.103. Reprezentare: PR; sex: – indet.; vârstă: 2,3-3,0 ani (I); statură: –; patologie: *cribra orbitalia* (activă, pe plafonul orbitelor), scorbut infantil (leziuni periostitice active: suturile sagitală și lambdoide; scuamele temporale; occipital; palatul dur maxilar bilat; aripile mari ale sfenoidului; procesele coronoide mandibulare; spinele omoplaților; șapte coaste st. și trei dr.; ilioane; diafizele femurale; diafizele tibiale).

M.104. Reprezentare: AC; sex: – indet.; vârstă: 10,0-12,0 ani (C); statură: 133,9 cm; patologie: *cribra orbitalia* (vindecată, pe plafonul orbitei dr), hipoplazie smalț dentar (7: I^2-$C^\#$ st; I^2 dr; $C_\#$-P_1 bilat), scorbut infantil (leziuni periostitice active: în spatele M^3 și spina scapulară st).

M.132. Reprezentare: AC; sex: F; vârstă: 38,0 ani (AM); statură: 150,1 cm (submijlocie); patologie: resturi radiculare (o rădăcină cu proveniență incertă), tartru dentar (2: $C_\#$ bilat), abces dentar (1: la P_2 st), pierderi dentare *ante mortem* (18/20?: I^2-P^1, M^1 st; I^1-$C^\#$, P^2-M^1 dr; I_1-I_2, P_2-M_2, M_3? st; I_1-I_2, M_1-M_2, M_3? dr), osteoartroză (osteofite: două corpuri vertebrale cervicale, 10 toracale, cinci lombare și S_1, creasta iliacă dr, platoul tibial stâng, epifizele distale femurale și rotula dr; porozitate: fațetele articulare ale unei lombare și procesul spinos al alteia), hiperostoză frontală internă (noduli și țesut osos nou format, pe frontal, endocranian, median), foveole granulare (granulații Pacchioni, endocranian: una pe sutura coronară st și una pe sutura sagitală).

M.136. Reprezentare: AC; sex: M; vârstă: 38,0 ani (AM); statură: 168,0 cm (supramijlocie); patologie: carii dentare (2: $C^\#$ dr; P^1 dr), pierderi dentare *ante mortem* (16/18?: M^1 bilat; I_1-M_2, M_3? bilat), osteoartroză (osteofite: două corpuri vertebrale toracale și trei lombare; porozitate: corpurile vertebrale a patru cervicale; exostoze și eburnație: două articulații costovertebrale bilat), hernie intervertebrală (noduli Schmorl pe două corpuri vertebrale toracale și patru lombare), periostită (activă: diafiza tibială st), miozită osificantă traumatică (două zone în treimea distală tibială st, medial și inferior).

M.139. Reprezentare: AC; sex: F; vârstă: 26,7 ani (AT); statură: 155,3 cm (mijlocie); patologie: sacralizare caudală (bilat, simetrică, completă), carii dentare (1: M^2 dr), tartru dentar (24: I^2-$C^\#$, P^2, M^2-M^3 st; I^1-M^1, M^3 dr; P_1-M_3 st; I_2-M_3 dr), abces dentar (4: între M^2-M^3 st; la M^1-M^2 dr; între M_1-M_2 dr).

M.140. Reprezentare: AC; sex: F; vârstă: 20,7 ani (AT); statură: 139,6 cm (foarte mică); patologie: *spina bifida occulta* (S_3-S_5), *cribra orbitalia* (vindecată, pe plafonul orbitelor), tartru dentar (12: $C^{\#}$-M^1 st; I^1, $C^{\#}$-M^1 dr; I_1, $C_{\#}$ st; I_2 dr), hipoplazie smalț dentar (1: I^1 dr), foveole granulare (granulații Pacchioni, endocranian: o arie la joncțiunea dintre creasta și sulcusul frontal pe st).

M.141. Reprezentare: AC; sex: F; vârstă: 35,6 ani (AM); statură: 165,3 cm (mare); patologie: *spina bifida occulta* (S_2-S_5), carii dentare (3: I^2 st; I^2-$C^{\#}$ dr), resturi radiculare (3: P^1 dr; P_1, M_2 dr), tartru dentar (8: I^1-P^1, M^3 dr; I_1-$C_{\#}$ dr), abces dentar (4: la P^1 dr; la P_1 st; la P_1, M_2 dr), pierderi dentare *ante mortem* (8: P^1 st; P^2-M^2 dr; M_1-M_2 st; P_2-M_1 dr), osteoartroză (osteofite: cinci corpuri vertebrale toracale și două lombare, epifiza distală femurală st, rotula st, epifiza proximală tibială st și epifiza proximală peroneală st; eburnație: epifiza distală femurală st), fracturi vindecate (o coastă st), osteocondrită disecantă (astragal st, pe fața articulară subtalară).

M.159. Reprezentare: AC; sex: – indet.; vârstă: 6,2-8,0 ani (C); statură: 109,8 cm; *spina bifida atlantis posterior*, *cribra orbitalia* (activă, pe plafonul orbitelor), carii dentare (1: m_2 st), hipoplazie smalț dentar (2: I_1 bilat).

M.164. Reprezentare: PR; sex: – indet.; vârstă: 6,0 ani (C); statură: –; patologie: c*ribra orbitalia* (activă, pe plafonul orbitei dr).

M.166. Reprezentare: AC; sex: F; vârstă: 51,4 ani (AB); statură: 161,8 cm (mare); patologie: sacralizare caudală (bilat), osteoartroză (osteofite: trei corpuri vertebrale cervicale, patru toracale și unul lombar; porozitate: o fațetă articulară a atlasului).

M.167. Reprezentare: AC; sex: F; vârstă: 22,4 ani (AT); statură: 151,3 cm (submijlocie); patologie: tartru dentar (17: I^1-M^2 bilat; I_1 st; I_1-I_2 dr), fracturi vindecate (craniu: pe occipital, în zona asterionului dr; sacrum: între S_4-S_5, posterior și medial), foveole granulare (granulații Pacchioni, endocranian: o arie la joncțiunea dintre creasta și sulcusul frontal, pe st).

M.173. Reprezentare: AC; sex: F; vârstă: 26,7 ani (AT); statură: 156,5 cm (supramijlocie); patologie: resturi radiculare (o rădăcină cu proveniență incertă), tartru dentar (7: I^1 st; I^1-$C^{\#}$ dr; I_1-I_2 st; $C_{\#}$ dr), pierderi dentare *ante mortem* (2: M_1 bilat), osteoartroză (osteofite: corpul vertebral al S_1), periostită (activă: arcul zigomatic al temporalului dr, în spatele M^3, spinele scapulare, diafizele femurale, crestele tibiale și diafizele peroneale), fracturi vindecate (craniu: fractură cu înfundare pe parietalul dr, exocranian, deasupra mijlocului suturii lambdoide).

M.184. Reprezentare: AC; sex: – indet.; vârstă: 7,2-8,0 ani (C); statură: 111,8 cm; patologie: *cribra orbitalia* (activă, pe plafonul orbitelor), *cribra cranii* (activă, pe parietale), hipoplazie smalț dentar (3: 1 I^1; I_2 bilat), scorbut infantil (leziuni periostitice active: procesele coronoide mandibulare).

M.191. Reprezentare: AC; sex: M; vârstă: 52,2 ani (AB); statură: 162,4 cm (submijlocie); patologie: *spina bifida occulta* (S_3-S_5), tartru dentar (15: I^1-P^2 st; I^1-$C^{\#}$, M^1-M^2 dr; I_1, $C_{\#}$-P_1 st; I_1, P_2 dr), hipoplazie smalț dentar (6: I^1-$C^{\#}$ bilat), pierderi dentare *ante mortem* (12: M^1-M^2 st; P^1-P^2 dr; P_2-M_2 st; I_2-P_1, M_1-M_2 dr), osteoartroză (osteofite: patru corpuri vertebrale toracale, unul lombar și Mc_1 dr; porozitate: cinci corpuri și fațete articulare cervicale, extremitățile mediale claviculare și o falangă distală de la mâini; eburnație: fațetele articulare a două vertebre

cervicale), fracturi vindecate (craniu: fractură cu înfundare pe parietalul dr, exocranian, la nivelul bosei parietale; claviculă st: la mijlocul diafizei, anterior).

M.206. Reprezentare: AC; sex: – indet.; vârstă: 15,0 ani (Ad); statură: –; patologie: *cribra orbitalia* (vindecată, pe plafonul orbitelor), tartru dentar (14: I_1-$C_{\#}$ bilat; P_1-M_2 bilat).

M.209. Reprezentare: AC; sex: – indet.; vârstă: 7,0-8,6 ani (C); statură: 112,2 cm; patologie: *cribra orbitalia* (activă, pe plafonul orbitei st), carii dentare (1: m^1 dr), periostită (activă: diafizele tibiale), foveole granulare (granulații Pacchioni, endocranian: două arii, mai numeroase pe dr, de o parte și de alta a crestei frontale).

M.232. Reprezentare: SR; sex: – indet.; vârstă: – (AD); statură: –; patologie: –.

M.251a. Reprezentare: AC; sex: – indet.; vârstă: 12,0-15,0 ani (Ad); statură: –; patologie: tartru dentar (3: I^1 st; I_2 st; $C_{\#}$ dr), hipoplazie smalț dentar (1: $C_{\#}$ st), posibil tuberculoză (leziuni periostitice active: condilii mandibulari; cca o treime din coaste bilat; toate corpurile vertebrale toraco-lombare; trohleele humerale; procesele coronoide ulnare; epifiza radială dr, plus hipervascularizație pe toate corpurile vertebrale toraco-lombare), foveole granulare (granulații Pacchioni, endocranian: una pe parietalul st și trei pe parietalul dr)

M.251b. Reprezentare: SR; sex: – indet.; vârstă: 1,5 ani (I); statură: –; patologie: –.

M.252. Reprezentare: PR; sex: – indet.; vârstă: 5,8-6,0 ani (C); statură: 109,6 cm; patologie: periostită (activă: diafiza tibială dr), anchiloză (fuziunea a două vertebre lombare la nivelul proceselor spinoase și transverse, parțială, pe st), foveole granulare (granulații Pacchioni, endocranian: la joncțiunea dintre creasta și sulcusul frontal, pe st).

M.255. Reprezentare: AC; sex: F; vârstă: 26,8 ani (AT); statură: 158,8 cm (supramijlocie); patologie: carii dentare (1: M_3 st), resturi radiculare (două rădăcini cu proveniență incertă), hipoplazie smalț dentar (5: I_1-$C_{\#}$ st; I_2-$C_{\#}$ dr), abces dentar (1: la M_1 st), pierderi dentare *ante mortem* (7: P_2-M_2 st; P_1-M_2 dr), osteoartroză (osteofite: un corp vertebral cervical și unul toracal, capul și suprafața calcaneală a astragalului dr), hernie intervertebrală (noduli Schmorl pe trei corpuri vertebrale toracale), spondiloliză (la nivelul L_5, unilat, pe dr).

M.263. Reprezentare: AC; sex: – indet.; vârstă: 3,0-4,0 ani (C); statură: 85,3 cm; patologie: scorbut infantil (leziuni periostitice active: aripile mici ale sfenoidului; diafizele tibiale), rahitism (craniu pătrățos; frunte lată; frontal îngroșat la palpare, în aria boselor; humerusuri îngroșate; femure arcuite, cu extremități proximale aplatizate, îngroșate; peronee aplatizate), foveole granulare (granulații Pacchioni, endocranian: două arii, de o parte și de alta a sulcusului frontal).

M.264. Reprezentare: AC; sex: F; vârstă: 20,7 ani (AT); statură: 157,8 cm (supramijlocie); patologie: carii dentare (1: M^1 st).

M.265. Reprezentare: PR; sex: – indet.; vârstă: 1,5-2,5 ani (I); statură: –; patologie: periostită (activă: tuberozitatea bicipitală radială dr; tuberozitățile brahiale ulnare; diafizele tibiale.

M.266. Reprezentare: SR; sex: – indet.; vârstă: 1,5 ani (I); statură: –; patologie: –.

M.268. Reprezentare: AC; sex: F; vârstă: 33,7 ani (AT); statură: 159,0 cm (mare); patologie: carii dentare (1: M_1 dr), tartru dentar (4: I_1-$C_{\#}$ st; $C_{\#}$ dr), hipoplazie smalț dentar (3: I^1 bilat; $C_{\#}$ st), hernie intervertebrală (noduli Schmorl pe două corpuri vertebrale lombare).

M.269. Reprezentare: PR; sex: – indet.; vârstă: 11,3-12,0 ani (C); statură: 140,1 cm; patologie: *cribra orbitalia* (vindecată, pe plafonul orbitelor), hipoplazie smalț dentar (1: $C_{\#}$ st).

M.272. Reprezentare: SR; sex: – indet.; vârstă: 0,5-1,0 ani (I); statură: –; patologie: –.

M.282. Reprezentare: AC; sex: M; vârstă: 23,7 ani (AT); statură: 178,6 cm (mare); patologie: carii dentare (1: M_3 dr), tartru dentar (10: $C^{\#}$-P^1 st; I^2-$C^{\#}$ dr; I_1-$C_{\#}$ bilat), foveole granulare (granulații Pacchioni, endocranian: una pe frontal, în apropiere de bregma și două pe parietalul dr, pe sutura sagitală).

M.284. Reprezentare: AC; sex: F; vârstă: 56,0 ani (AB); statură: 168,8 cm (foarte mare); patologie: pierderi dentare *ante mortem* (21: I^1-M^1 bilat; I_1-$C_{\#}$, M_2 st; I_1-I_2, P_2-M_2 dr), osteoartroză (osteofite: șapte corpuri vertebrale cervicale, 10 toracale și cinci lombare, extremitățile claviculare st, cavitățile glenoide, două articulații costovertebrale st și trei dr, capetele humerale și cavitatea acetabulară st; porozitate: cinci corpuri vertebrale cervicale, șase toracale și două lombare, suprafețele articulare dintre atlas și axis, extremitatea medială claviculară dr, cavitățile glenoide, cavitatea acetabulară st și capul femural st; eburnație: șase suprafețe articulare vertebrale cervicale, patru toracale și una lombară, epifiza distală humerală dr, Mc_1 st, o coastă st și două dr, capul femural și epifiza distală st; coxartroză: cavitatea acetabulară și capul femural st au dimensiuni foarte mari), fracturi vindecate (dislocare umăr: capete humerale mărite, care determină creșterea în dimensiune a cavităților glenoide).

M.286. Reprezentare: AC; sex: – indet.; vârstă: 5,0-6,0 ani (C); statură: 100,3 cm; patologie: –.

M.291. Reprezentare: AC; sex: F; vârstă: 51,5 ani (AB); statură: 151,9 cm (submijlocie); patologie: pierderi dentare *ante mortem* (14/16?: I_1-M_2, M_3? bilat), osteoartroză (osteofite: trei corpuri vertebrale cervicale, trei toracale și cinci lombare; porozitate: cinci corpuri vertebrale cervicale, acromionul și coracoidul omoplatului st și capetele humerale; osteofite și porozitate: fațetele articulare a trei vertebre lombare și corpul S_1, extremitățile mediale claviculare și cele distale radiale; eburnație: fațetele articulare vertebrale ale unei toracale și lombare), osteomielită (puternică îngroșare a diafizei tibiale dr, în perimetrul fosei nutrive, cu evidențierea unei cloace de dimensiuni mici/moderate, antero-medial).

M.293. Reprezentare: AC; sex: – indet.; vârstă: 7,9-10,0 ani (C); statură: 111,9 cm; patologie: *spina bifida atlantis posterior*, hipodonție (absența congenitală a I^1 st), carii dentare (1: m^2 st), tartru dentar (4: I_1-I_2 st; I_1-I_2 dr), hipoplazie smalț dentar (3: I^2 st, I^1-I^2 dr).

M.294. Reprezentare: AC; sex: F; vârstă: 36,9 ani (AM); statură: 156,8 cm (supramijlocie); patologie: sacralizare caudală (bilat, simetrică, incompletă), carii dentare (3: M_2 st; M_3 bilat), pierderi dentare *ante mortem* (16: M^1-M^3 st; P^2-M^3 dr; I_1-I_2, P_2-M_1 st; I_1-I_2, P_2-M_2 dr).

M.300. Reprezentare: AC; sex: – indet.; vârstă: 6,0-7,5 ani (C); statură: 114,2 cm; patologie: *cribra orbitalia* (vindecată, pe plafonul orbitelor), carii dentare (1: i^1 dr), hipoplazie smalț dentar (3: I^1 st; I_2-$C_{\#}$ st), scorbut infantil (leziuni periostitice active: scuamele temporale; aripa mare st a sfenoidului; palatul dur maxilar bilat; spinele omoplaților; diafizele tibiale).

M.301. Reprezentare: AC; sex: – indet.; vârstă: 8,0-10,2 ani (C); statură: 124,4 cm; patologie: *cribra orbitalia* (vindecată, pe plafonul orbitelor).

M.305. Reprezentare: AC; sex: – indet.; vârstă: 13,0-14,0 ani (C); statură: –; patologie: *cribra orbitalia* (vindecată, pe plafonul orbitelor), tartru dentar (28: I^1-M^2 bilat; I_1-M_2 bilat), periostită (activă: o coastă st; diafizele femurale), fracturi nevindecate (coastă st, marginea viscerală; traumatismul a fost secondat de o infecție), osteocondrită disecantă (astragal st, pe fața articulară subtalară).

M.306. Reprezentare: AC; sex: F; vârstă: 50,0 ani (AB); statură: 152,5 cm (submijlocie); patologie: coastă cervicală (unilat, st, articulată la procesul transvers al C_7, cu o lungime de 34,3 mm), pierderi dentare *ante mortem* (2: I_1 bilat), osteoartroză (osteofite: două corpuri vertebrale lombare), fracturi vindecate (prima coastă st), foveole granulare (granulații Pacchioni, endocranian: una pe sutura sagitală și una median și superior, pe frontal).

M.308. Reprezentare: AC; sex: M; vârstă: 23,0 ani (AT); statură: 162,7 cm (submijlocie); patologie: *spina bifida occulta* (S_4-S_5), carii dentare (4: M_1-M_3 st; M_2 dr), tartru dentar (1: $C_{\#}$ st), hipoplazie smalț dentar (4: I^2-$C_{\#}$ st; I_2-$C_{\#}$ st), pierderi dentare *ante mortem* (1: M_1 dr).

M.309. Reprezentare: AC; sex: – indet.; vârstă: 9,4-12,0 ani (C); statură: 125,7 cm; patologie: *cribra orbitalia* (activă, pe plafonul orbitei st; vindecată, pe plafonul orbitei dr), carii dentare (4: M^1 bilat; M_1 bilat), tartru dentar (9: I^1-I^2 bilat; I_1-$C_{\#}$ bilat), periostită (activă: spinele omoplaților; diafizele femurale).

M.311. Reprezentare: PR; sex: –indet.; vârstă: 4,0 ani (C); statură: –; patologie: –.

Majoritatea scheletelor (40) au o reprezentare aproximativ completă, mai exact un procent de 80,0% dintre acestea. În raport cu numărul total de indivizi analizați (50), s-au constatat și șase subiecți parțial reprezentați (12,0%) și patru cazuri în care reprezentarea acestora a fost slabă (8,0%).

Sexul a putut fi determinat pentru un total de 23 de indivizi adulți (46,0% din întreg lotul scheletic), fiind înregistrate 8 schelete de sex masculin (16,0%) și 15 de sex feminin (30,0%). Într-un singur caz, nu am putut determina sexul din cauza lipsei elementelor scheletice necesare. Valoarea *sex ratio* este una subunitară (0,53).

În ceea ce privește estimarea vârstei de deces a indivizilor am constatat 26 de subadulți (52,0%) și 24 de adulți (48,0%). În cazul subadulților, cele mai numeroase decese apar la clasa de vârstă copil (19: 73,1%), urmate de cele din grupa sugarilor (5: 19,2%). În alte două cazuri (7,7%), vârstele la deces au fost atribuite unor adolescenți.

Cele mai numeroase decese în lotul adulților au fost consemnate în cadrul adulților tineri (12: 50,0%). Mai puțin reprezentate sunt celelalte două grupe de vârstă: adulții maturi (6: 25,0%) și adulții bătrâni (5: 20,8). Într-un singur caz (1: 4,2%), la același individ la care nu am putut determina sexul, nu am putut estima nici grupa de vârstă, aceasta fiind atribuită generic (AD), pe baza aspectului

general al dimensiunilor oaselor, impresiunilor musculare, dar și sudării complete a epifizelor la diafize.

Referitor la curba de profil a mortalității întregului lot scheletic analizat (Fig. 1), se remarcă relativ puține decese în cazul sugarilor (5), un număr semnificativ mai ridicat de decese manifestate în rândul copiilor (19), foarte puține în cadrul adolescenților (2), urmate, la vârste adulte, de relativ numeroase decese în cadrul adulților tineri (12) și de scăderi succesive la clasele de vârstă adult matur (6) și adult bătrân (5). Încercarea noastră de a încadra curba de profil obținută într-una standard[22], care să aparțină unui cimitir *atrițional* sau unuia *de catastrofă*, nu a reușit, deoarece există discrepanțe evidente pentru oricare dintre acestea.

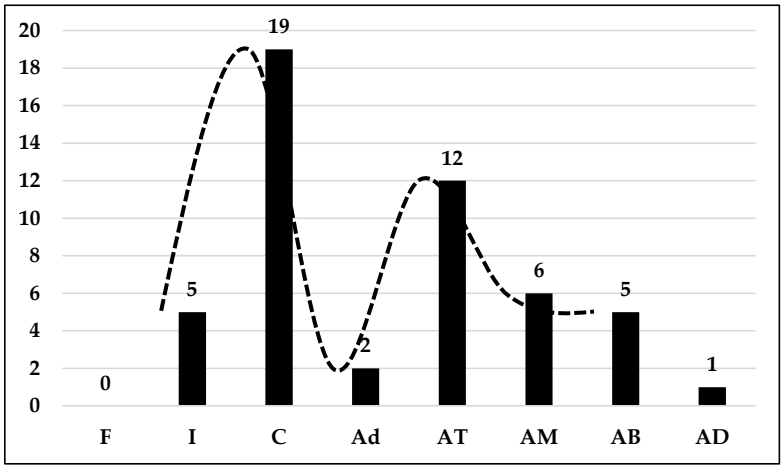

Fig. 1. Profilul general al mortalității

Rezultatele obținute cu ajutorul tabelei de mortalitate pentru întreg lotul scheletic **(Tab. 1)** relevă o speranță de viață la naștere de 21,07 ani. Aceasta reprezintă și cea mai ridicată valoare din intervalele luate în considerare. Valori foarte apropiate se întâlnesc pe întreaga perioadă de viață subadultă; după 20,0 de ani, valorile speranței de viață încep să scadă progresiv, fără excepție. Referitor la populația adultă, speranța de viață este ușor mai ridicată în cazul subiecților de sex feminin (16,17 ani), comparativ cu cei de sex masculin (15,63 ani).

[22] MARGERISON & KNÜSEL 2002.

x	N (Dx)	% (dx)	l x	q x	L x	Tx	e 0x
0,0 -4,9	7	14.29	100.00	.1429	464.286	2107.143	21.07
5,0 -9,9	11	22.45	85.71	.2619	372.449	1642.857	19.17
10, 0-14,9	7	14.29	63.27	.2258	280.612	1270.408	20.08
15, 0-19,9	1	2.04	48.98	.0417	239.796	989.796	20.21
20, 0-24,9	5	10.20	46.94	.2174	209.184	750.000	15.98
25, 0-29,9	3	6.12	36.73	.1667	168.367	540.816	14.72
30, 0-34,9	4	8.16	30.61	.2667	132.653	372.449	12.17
35, 0-39,9	5	10.20	22.45	.4545	86.735	239.796	10.68
40, 0-44,9	0	0.00	12.24	.0000	61.224	153.061	12.50
45, 0-49,9	1	2.04	12.24	.1667	56.122	91.837	7.50
50, 0-54,9	4	8.16	10.20	.8000	30.612	35.714	3.50
55, 0-59,9	1	2.04	2.04	1.0000	5.102	5.102	2.50
60, 0-64,9	0	0.00	0.00	.0000	0.000	0.000	0.00
T	**49**	**100.00**					

Tab. 1. Tabelul general de mortalitate

x = intervalul de vârstă ales, în acest caz, 5 ani;

N (dx) şi % **(Dx)** = numărul şi procentul decedaţilor corespunzător fiecărui interval de vârstă x: câţi dintre supravieţuitorii vârstei x ani, mor înainte de a împlini vârsta de x+5 ani;

lx = numărul supravieţuitorilor de vârsta x: câte persoane dintr-o generaţie mai sunt în viaţă la împlinirea vârstei exacte de x ani;

qx = probabilitatea de deces între două vârste consecutive (x şi x+5 ani): riscul la care este expusă o persoană care a împlinit x ani să moară înainte de a împlini x+5 ani;

Lx = numărul total de ani ai persoanelor din intervalul de la x la x+5;

Tx = numărul total de ani trăit de grupul de vârstă x până când toţi membrii grupului au murit;

e^0x = speranţa de viaţă: durata medie a vieţii unui individ sau numărul mediu de ani de viaţă rămaşi la o anumită vârstă.

Documentate au fost și staturile scheletice, calculate atât pentru indivizii subadulți, cât și pentru cei adulți **(Fig. 2)**. Mai relevante în acest stadiu al cercetării sunt staturile adulților, calculate pentru toți indivizii din lotul analizat (8 bărbați și 15 femei), cu excepția individului pentru care nu am putut determina sexul și nici estima cu precizie grupa de vârstă. Media valorilor staturilor pentru sexul masculin este de 165,8 cm (mijlocie), cu 9,5 cm mai ridicată decât media valorilor staturilor feminine (156,3 cm, supramijlocie).

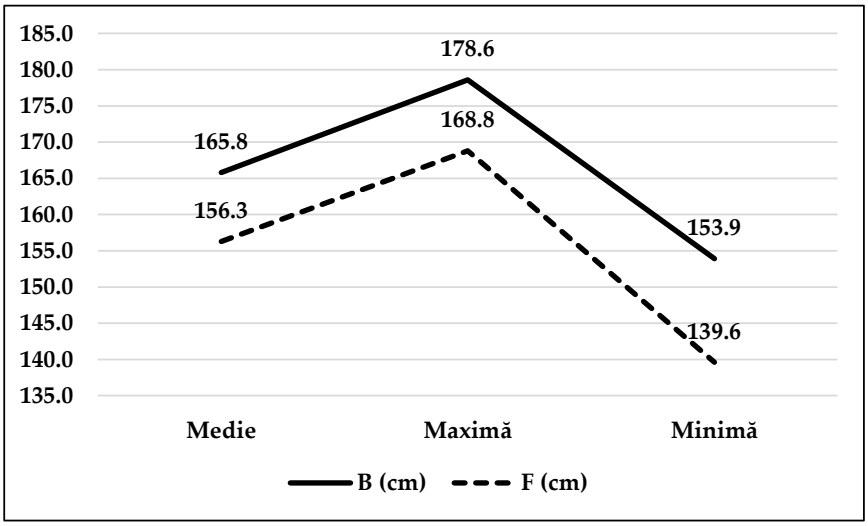

Fig. 2. Valorile medii, maxime și minime ale staturilor scheletice

De asemenea, au fost observate și caracteristici din spectrul patologiilor osoase, osteoanomaliilor și traumatimelor, atât la nivelul dinților, cât și în sectoarele cranian și postcranian. Au fost identificate următoarele tipuri, prezentate în continuare în ordine descrescătoare, în funcție de numărul indivizilor afectați:

– maladii sau anormalități congenitale și neuromecanice: *spina bifida occulta* (5); sacralizare caudală (4); *spina bifida atlantis posterior* (2); coastă bifurcată (1); coastă cervicală (1);

– boli dentare și patologii asociate maxilarelor: tartru dentar (22); hipoplazia smalțului dentar (18); carii dentare (17); pierderi dentare *ante mortem* (13); abces dentar (5); resturi radiculare (5); hipodonție (1);

– boli infecțioase: periostită (8); osteomielită (1); posibil tuberculoză (1);

– tulburări metabolice: *cribra orbitalia* (17); scorbut infantil (5); *cribra cranii* (1); rahitism (1).

– boli articulare: osteoartroză (14); hernie intervertebrală (5); spondilită anchilozantă (1); anchiloză (1).

– boli circulatorii: foveole granulare (9);

– traumatisme: fracturi vindecate (6); osteocondrită disecantă (2); fracturi nevindecate (1); miozită osificantă traumatică (1); spondiloliză (1).

Discuții și concluzii preliminare

Descoperirile funerare din ultimii ani datate în perioada otomană de pe teritoriul județului Constanța reprezintă un proiect complex și extrem de important pentru studiile de arheologice și de antropologie. Cimitire de epocă otomană, datate în secolele XVIII-XIX, au mai fost cercetate în Dobrogea (Enisala *La Bucluc*, Enisala *La Biserică*, Luncavița *Cetățuia*, Isaccea *Biserica Sfântul Gheorghe*, Ester, Mangalia)[23], în schimb, niciunul nu a beneficiat de o analiză antropologică. O excepție o constituie cele 10 morminte din cimitirul rural de la Cheia *Dealul Pazvant*, puțin mai vechi, de secole XVI-XVII[24]. În astfel de circumstanțe, cimitirul de la Constanța *Boreal*, devine unul inedit, fiind primul cimitir otoman descoperit în mediul urban din România, analizat antropologic.

Analiza noastră s-a concentrat pe un eșantion de 50 de indivizi, proveniți din 49 de morminte. Mormintele sunt reprezentate printr-un singur individ, cu o excepție (M.251), în care am identificat resturi scheletice de la doi indivizi (un adolescent și un sugar). Cel mai probabil această situație se datorează unor deranjamentele posterioare înhumării, mai degrabă decât unei înmormântări duble, binecunoscut fiind faptul că oasele de copii sunt deosebit de fragile și pot fi afectate de numeroși factori tafonomici sau sociali, care le perturbă poziția inițială. Starea de reprezentare este, în general, aproximativ completă, în 80% din cazuri; scheletele sunt foarte bine conservate și au un grad de fragmentaritate scăzut.

Un aspect important al profilului biologic care conturează o populație este reprezentat de determinarea sexului, un parametru care, împreună cu vârsta la deces a indivizilor, conferă numeroase informații cu privire la trăsăturile unei populații. Determinarea sexului reprezintă un demers relativ dificil, în special în cazul subadulților (adolescenți), ale căror caractere sexuale secundare nu sunt suficient dezvoltate. În urma acestor considerente, investigația noastră s-a răsfrânt numai asupra scheletelor indivizilor adulți, de peste 20 de ani. Astfel, sexul a fost determinat pentru 23 de indivizi, fiind identificați 8 indivizi de sex masculin și 15 de sex feminin. Raportul *sex ratio*, unul important pentru studiile antropologice și demografice, are o valoare subunitară (0,53). *Sex ratio* reprezintă raportul dintre numărul bărbaților și cel al femeilor dintr-o populație și conform principiului lui Fisher, în cazul speciilor care se reproduc sexuat, aceste valori converg către un raport de 1:1[25]. În realitate, în multe cazuri, valoarea *sex ratio* nu reprezintă o constantă în populațiile umane, ci prezintă numeroase variații, întrucât numărul indivizilor

[23] VOINEA *et alii* 2015.

[24] VASILE 2021.

[25] HESKETH & XING 2006, p. 13271-13272.

dintr-o populație (comunitate) se poate modifica, câțiva dintre potențialii factori fiind cei legați de efectul migrațiilor, bolilor, fenomenelor culturale sau evenimentelor catastrofale. Fluctuații ale acestui raport par să se înregistreze și în cazul eșantionului analizat în lucrarea de față, în schimb, rămânem rezervați în a stabili o tendință, din cauza numărului redus de indivizi analizați până în prezent.

Estimarea vârstei la deces a indivizilor, alături de determinarea sexului au o importanță deosebită în studiile demografice. Dacă stabilirea sexului reprezintă o oportunitate de comprehensiune a reconstrucției unei populații, vârsta la deces este principala sursă de cunoaștere și oferă răspunsuri în ceea ce privește problematica mortalității și speranța de viață în anumite perioade istorice. Profilul biologic integrat analizelor antropologice și bioarheologice, are la bază o estimare cât mai precisă a vârstei de deces pentru fiecare individ din eșantionul scheletic. Vârsta la deces a fost estimată atât în cazul adulților, cât și al subadulților, principalele diferențe înregistrându-se la nivelul metodelor de estimare selectate și elementelor scheletice diferite. Un prim aspect interesant rezultat din analiza noastră îl constituie faptul că numărul subadulților de la Constanța *Boreal* este mai ridicat în comparație cu cel al adulților. Cea mai mare frecvență a deceselor se întâlnește la grupa de vârstă copil, în aproape ¾ din întreg lotul subadulților (19: 73,1%). Au mai fost identificați 5 sugari (19,2%) și 2 adolescenți (7,7%). Remarcăm faptul că eșantionul scheletic nu cuprinde și reprezentanți din categoria de vârstă *foetus*. Acest lucru semnifică faptul că perioada copilăriei reprezenta o perioadă dificilă pentru indivizii acestei populații, fapt susținut și de numeroasele patologii observate în rândul indivizilor sub 20 de ani, după cum se va observa în continuare. Nici perioada vârstei adulte nu este lipsită de controverse, dovadă valoarea ridicată a mortalității la grupa adulților tineri (12: 50,0%), la frecvențe egale cu mortalitatea celorlalte două grupe (adulții maturi și bătrâni). Analiza integrală a indivizilor înhumați în cimitirul musulman ne va lămuri cu siguranță în ceea ce privește apartenența la unul din cele două tipuri de cimitire (*atrițional* sau *de catastrofă*), niciunul dintre cele două modele neconturându-se semnificativ în actualul stadiu al cercetării.

Investigația desfășurată asupra eșantionului scheletic a urmărit și o succesiune de indicatori demografici, structurați prin intermediul tabelelor de mortalitate. Acestea au fost ierarhizate în mod specific, atât pentru întreg lotul scheletic, cât și pentru fiecare dintre sexe. Pentru întocmirea tabelelor de mortalitate a fost necesară clasarea subiecților în intervale de vârstă (din 5 în 5 ani), precum și observarea evoluției unui indicator-cheie – speranța de viață. Speranța de viață la naștere ne oferă detalii cu privire la durata statistică medie de viață caracteristică unui individ. Pentru indivizii de la Constanța *Boreal*, aceasta are o valoare de 21,07 ani. Indivizii de sex feminin au o speranță de viață la naștere de 16,16 ani, în timp ce indivizii de sex masculin, puțin mai mică (15,26 ani). Longevitatea indivizilor din populația otomană va fi comparată cu cea a altor populații medievale din Dobrogea, Muntenia sau Moldova, dar în prezent ne limităm doar la cele câteva informații.

Conform staturilor scheletice calculate pentru 8 indivizi de sex masculin și pentru cei 15 de sex feminin, diferența între cele două sexe este de aproximativ 9,5

cm în favoarea sexului masculin, ceea ce ne indică un dimorfism sexual semnificativ. Indivizii de sex masculin de la Constanța *Boreal* au o valoare medie a staturilor încadrată în grupa mijlocie (165,8 cm), iar cei de sex feminin în grupa supramijlocie (156,3 cm), la limita inferioară a intervalului.

Au fost observate și înregistrate unele caracteristici scheletice ce alcătuiesc un spectru larg de modificări anormale, patologice sau traumatice, osoase și dentare. Din totalul indivizilor analizați, 45 (90,0%) prezintă cel puțin o astfel de condiție. Din categoria maladiilor sau anormalităților congenitale și neuromecanice amintim sacralizarea, o anomalie relativ frecventă în materialele scheletice, ce constă în tranziția unei vertebre la blocul vertebral adiacent. În lotul nostru, apare la patru indivizi adulți și se manifestă exclusiv prin sudarea primei vertebre coccigiene la sacrum (sacralizare caudală[26]). O altă manifestare întâlnită la populația din cimitirul musulman o constituie un defect de tub neural denumit *spina bifida occulta*, o sudare parțială sau incompletă a spinei și a membranei care înconjoară și protejează măduva spinării. Tulburarea este legată de disfuncția metabolică epigenetică a acidul folic; zincul matern și deficiențele de seleniu par să afecteze și ele morfogeneza tubului neural[27]. Manifestările au fost întâlnite la cinci indivizi și cuprind limitele vertebrelor S_3-S_5, cu variații. O cantitate adecvată de acid folic înainte și pe perioada sarcinii joacă un rol important în prevenirea dezvoltării *spinei bifida*. Un alt defect de tub neural îl constituie absența congenitală sau hipoplazia arcului posterior al atlasului (*spina bifida atlantis posterior*), defect care poate fi asociat cu mai multe boli: malformația Arnold-Chiari, disgeneza gonadală, sindroamele Klippel-Feil, Turner și Down[28]. În lotul analizat, apare la doi copii. Alte două anomalii au fost localizate la nivelul coastelor și reprezintă defecte de segmentare apărute în procesul de dezvoltare al acestora. Astfel, am identificat, în câte un caz, o coastă supranumerară, rudimentară (coastă cervicală) și una bifurcată (bifidă)[29]. Coasta cervicală reprezintă o anomalie fascinantă, reprezentând una dintre cele mai vechi variante anatomice cunoscute, descrise pentru prima dată de Galen și Vesalius în secolul al II-lea d.Hr. Sunt coaste supranumerare care iau naștere din a șaptea vertebră cervicală și se presupune că sunt rezultate din mutațiile genelor Hox[30]. Aceste gene, la om în număr de 39, sunt foarte conservate evolutiv și joacă un rol critic în dezvoltarea unor structuri ale corpului (membre, plămâni, sistem nervos, ochi)[31].

Bolile dentare reprezintă o sursă esențială de informații referitoare la dietă, statusul igienei orale sau stresul dentar, ocupație, comportament cultural și economie de subzistență și pot diferi de la o comunitate la alta în funcție de stilul de viață caracteristic[32]. În eșantionul de la Constanța *Boreal*, remarcăm un procent destul de ridicat al bolilor dentare pe care le întâlnim în lotul adulților (91,7%). Practic, 22 de indivizi din totalul adulților (24) prezintă cel puțin o boală dentară.

[26] BARNES 2012, p. 70.
[27] BARNES 2012, p. 76.
[28] TORRIANI & LOURENCO 2002, p. 74.
[29] BARNES 2012, p. 105-107.
[30] HENRY *et alii* 2018, p. 965.
[31] LAPPIN *et alii* 2006.
[32] ROBERTS & MANCHESTER 2005, p. 63.

Chiar dacă mai puțin numeroase, bolile dentare apar și la subadulți, la mai mult de jumătate dintre aceștia (14 indivizi: 53,8%). Cele mai numeroase boli, identificate în ambele loturi, sunt tartrul (22), hipoplazia smalțului (18), cariile (17) și pierderile dentare (13). În unele cazuri, cariile dentare sunt atât de avansate încât structura dinților este aproape complet distrusă, fiind redusă la nivelul de rest radicular (5). Într-o măsură mai mică întâlnim abcese dentare (5) și hipodonție (1). Remarcăm și procentul foarte ridicat de indivizi care prezintă hipoplazie de smalț dentar (în variantă liniară), un indicator non-specific al stresului, care apare pe fondul unor deficiențe în compoziția matricei smalțului, în anii de creștere și dezvoltare și care rămâne ca indicator și la vârstă adultă. Privitor la etiologia defectelor de smalț, factorii favorizanți pot fi clasificați în anomalii ereditare, traume localizate și sistemice sau stres metabolic (de exemplu, o deficiență nutrițională sau o boală a copilăriei, cum ar fi rujeola)[33]. De asemenea, studiile au arătat faptul că deficiențele vitaminelor A (retinol/beta-caroten) și D (D3 – colecalciferol și D2 – ergocalciferol) par a fi răspunzătoare de apariția hipoplaziei de smalț dentar[34].

Dintre bolile infecțioase, am înregistrat de cele mai multe ori modificări periostitice (la 8 indivizi: 6 subadulți și doi adulți). Periostita este o infecție non-specifică a osului, ale cărei manifestări active sunt ușor de depistat, fiind observate macroscopic sub forma unor scobituri relativ fine, dispuse în striații longitudinale pe suprafața corticală a osului. Această patologie poate fi considerată drept un marker traumatic sau infecțios, care poate fi declanșat și ca urmare a unor dezechilibre nutriționale, cum ar fi deficiența vitaminei C (acidul ascorbic), necesară pentru combaterea infecțiilor[35]. În cazul indivizilor din cimitirul musulman de la Constanța, toate manifestările sunt active, cele mai frecvent afectate oase fiind tibiile (la 5 indivizi), urmate de femure (3). Manifestări periostitice active au fost surprinse și la un adolescent, în schimb, localizarea acestora predominant la nivelul toracelui, ne face să credem că avem de a face cu tuberculoza. Această boală este contagioasă și este determinată de infectia cu bacilul Koch (*Mycobacterium tuberculosis*). Pentru un diagnostic precis se impune identificarea ADN-ului specific pentru *M. tuberculosis* prin tehnici speciale de genetică moleculară. Tot o boală infecțioasă cu caracter non-specific este și osteomielita hematogenă, identificată la un singur individ, un adult bătrân de sex feminin. Aceasta este cauzată majoritar de prezența bacteriilor (*Staphylococcus aureus*), microbacteriilor sau fungilor, care pătrund la nivelul țesutului afectat. Este produsă fie prin diseminare hematogenă, fie prin contiguitate (prin contact cu un țesut infectat) ori prin plăgi deschise, manifestându-se prin inflamație și distrugeri la nivelul țesutului osos[36].

Deficiența vitaminei C a constituit un factor și în dezvoltarea scorbutului infantil, identificat în lotul analizat la cinci indivizi (un *infans* și patru copii). Oamenii nu sunt capabili să transforme glucoza în acid ascorbic și, prin urmare, obținerea vitaminei C din surse alimentare este esențială. Este ușor de prevenit

[33] ROBERTS & MANCHESTER 2005, p. 75.
[34] HILLSON 2005, p. 175.
[35] DeWITTE 2014, p. 38.
[36] KAVANAGH *et alii* 2018.

printr-un consum adecvat de citrice și suplimente alimentare potrivite. Vitamina C este primordială în procesul de formare a colagenului, principala componentă proteică a țesutului conjunctiv. Deficitul de acid ascorbic duce la formarea defectuoasă a oaselor, vasele de sânge devin fragile și se rup ușor, iar rezultatul final îl constituie producerea de hemoragii[37]. Toate manifestările sunt active și pentru diagnosticul diferențial cu alte boli de nutriție sau infecții am utilizat în principal distribuția leziunilor la nivelul scheletului, cele mai afectate zone în cazul scorbutului infantil fiind craniul (maxilele, palatul dur, mandibula, orbitele, parietalele, occipitalul, sfenoidul), iar din sectorul postcranian, omoplații[38].

Carențe vitaminice sau ale unor minerale pot conduce și la alte tulburări metabolice și endocrine, cum este cazul *cribrei orbitalia* și hiperostozei porotice (*cribra cranii*). *Cribra orbitalia*, exprimată prin porozități pe plafonul orbitelor, a fost identificată la 17 indivizi (16 subadulți și un adult), iar *cribra cranii*, manifestată prin porozități pe suprafața craniului, exocranian, la un singur individ, unde însoțește manifestările *cribrei orbitalia*. În cazul subadulților, leziunile periostitice sunt active (la 7 indivizi), vindecate (7) sau reprezintă o combinație dintre cele două stadii ale bolii (la 2 indivizi). Zonele poroase și țesutul osos îngroșat, rezultat din hipertrofia diploei[39], au fost puse de-a lungul timpului, de cele mai multe ori, pe seama anemiei feriprive, deficitul de fier fiind cea mai întâlnită cauză a anemiei. Alte manifestări legate de *cribra orbitalia* și hiperostoza porotică includ lepra, malaria, tulburări metabolice, cancer, infecții. În prezent, cele două condiții patologice sunt legate de deficiențe nutriționale din perioada copilăriei, în special anemia, aceasta reprezentând un simptom al unei multitudini de condiții: malarie, menstruație, sarcină și naștere, leziuni, insuficiență vitaminică (vitamina A, vitamina B_6 – piridoxina, vitamina B_9 – acidul folic, vitamina B_{12} – cobalamina, vitamina C, vitamina D), boli infecțioase, infecții fungice, paraziți, tulburări hemolitice congenitale, gastroenterită[40]. De asemenea, indivizii cu infecții respiratorii (bronșită, pneumonie) sunt mai susceptibili în a dezvolta manifestări ale *cribrei orbitalia* și hiperostozei porotice[41].

O altă maladie metabolică identificată în eșantionul scheletic de la Constanța *Boreal* o reprezintă rahitismul. A fost observată la un copil care prezintă un craniu pătrățos, frunte lată și îngroșată, humerusuri îngroșate, femure arcuite și peronee aplatizate. Cauza principală a apariției rahitismului o constituie aportul inadecvat al vitaminei D și al precursorilor acesteia. Modificări similare la nivelul scheletului uman pot fi produse și prin probleme genetice în absorbția și reținerea mineralelor[42].

O categorie de boli obișnuită în materialele scheletice umane o reprezintă cele articulare. La Constanța *Boreal*, cele mai frecvente manifestări sunt legate de osteoartroză (la 14 indivizi). Osteoartroza, denumită și osteoartrită, se exprimă în toate cazurile prin osteofite („ciocuri de papagal", creșteri osoase pe marginile suprafețelor articulare). Coloana vertebrală este cel mai des afectată (13 indivizi),

[37] BRICKLEY & IVES 2006, p. 163.
[38] BRICKLEY & IVES 2006.
[39] KEENLEYSIDE & PANAYOTOVA 2006, p. 373.
[40] O'DONNELL *et alii* 2020, p. 722-723; WALKER *et alii* 2009, p. 111.
[41] O'DONNELL *et alii* 2020, p. 729.
[42] ORTNER 2003, p. 393.

iar restul scheletului, mai rar (în câte două cazuri au fost identificate osteofite pe coxale, femure, rotule și tibii, iar pe alte oase, manifestările sunt singulare). Osteofitele sunt însoțite în opt cazuri de suprafețe articulare poroase, iar în șase cazuri au fost consemnate eburnații – suprafețe cu aspect de patină, rezultate din degradarea în totalitate a cartilajului, concomitent cu utilizarea articulației. Unii autori[43] consideră apariția eburnației ca fiind un indicator patognomonic cert al osteoartrozei, prezența osteofitelor și porozitatea fiind mai degrabă markeri ai unor boli degenerative articulare. Indicatorii osteoartrozei, indiferent de tipul lor, au fost consemnați exclusiv la indivizii adulți (5 bărbați și 8 femei) și sunt corelați de obicei cu înaintarea în vârstă, factori sistemici sau cu predispoziții genetice[44].

O altă manifestare articulară observată o reprezintă hernia intervertebrală, certificată prin prezența nodulilor Schmorl. Au fost identificați la cinci indivizi, toți adulți, trei bărbați și două femei. Nodulii Schmorl reprezintă hernieri pe suprafața corpurilor vertebrale, generate de nucleul pulpos al discului intervertebral, care străpunge suprafața externă a vertebrelor adiacente. De regulă, prezența nodulilor este pusă pe seama stresului biomecanic ridicat în sectorul vertebral toraco-lombar[45]. În alte două situații am identificat manifestări caracterizate prin sudarea unor elemente diferite (aripa sacrală și ilionul stâng – spondilită anchilozantă, unilaterală, identificată la un bărbat) sau de același tip (două vertebre lombare, la nivelul proceselor spinoase și transverse stângi – anchiloză parțială, la un copil). Spondilita anchilozantă, cunoscută și sub eponimele de boala Marie-Stümpel sau boala von Bechterew, este o afecțiune inflamatorie, cronică și progresivă a coloanei care debutează printr-o sacroileită. Afecțiunea este frecvent întalnită la bărbați, de 2-3 ori mai mult față de femei[46].

La persoanele în vârstă poate crește riscul dezvoltării mai pronunțate de *foveolae granulares*, cunoscute și ca foveole Pacchioni, al căror număr crește odată cu avansarea în vârstă. În eșantionul analizat, apar la 9 indivizi (un bărbat, 3 femei, 3 copii și un adolescent). Acestea sunt depresiuni mici și neregulate, de diferite dimensiuni, aflate pe fața endocranioană, de regulă situate de o parte și de alta a sinusului sagital. Granulațiile servesc în primul rând la filtrarea și returnarea lichidul cefalorahidian în sistemul venos[47].

O ultimă categorie de boli identificate sunt cele cu substrat traumatic. Cele mai numeroase sunt fracturile: 6, care prezintă caracteristici ale vindecării de durată și o fractură nevindecată, la care nu se observă calusul de rană și fenomene de proliferare celulară, de consolidare și de remodelare osoasă. Dintre fracturile vindecate, 5 apar la femei și una la un bărbat, toți adulți. Din punct de vedere al localizării, 3 au fost observate la nivelul craniului (două cu înfundare), două pe coaste, una la nivelul articulației umărului și una în dreptul sacrumului.

Alte manifestări traumatice observate sunt mai puțin frecvente și sunt reprezentate prin osteocondrita disecantă (în două cazuri – un adolescent și o femeie matură), miozita osificantă traumatică (un bărbat matur) și spondiloliza

[43] ROGERS & WALDRON 1995, p. 36.
[44] ROGERS & WALDRON 1995, p. 34.
[45] WALDRON 2009, p. 45.
[46] WALDRON 2009, p. 57-60.
[47] MANN & HUNT 2005, p. 34, 37-38.

ultimei vertebre lombare (la o femeie tânără), în câte un caz. *Osteocondritis dissecans* reprezintă rezultatul fragmentării și probabil distrugerii cartilajului articular, în schimb, agentul etiologic principal îl reprezintă un traumatism. Debutează în general la 15-20 de ani, apare mai frecvent la bărbați și este unilateral (mai rar bilateral)[48]. Traumatismele osoase pot afecta, de asemenea și mușchii adiacenți. Țesutul muscular poate furniza celule care contribuie la formarea calusului in jurul fracturii. Trauma musculară tinde să producă un hematom, care cu timpul este de obicei dizolvat. Totuși, uneori țesutul muscular va răspunde la traumatism prin producerea osului direct în țesutul muscular, condiție cunoscută sub denumirea de *myositis ossificans traumatica*[49]. Un alt caz interesant identificat în cimitirul otoman este spondiloliza, identificată la o femeie tânără, nivelul L_5. Spondiloliza poate fi definită ca un defect al *pars interarticularis* de la nivelul arcului vertebral, principalul agent etiologic fiind considerat stresul biomecanic[50].

Descoperirile funerare din cadrul cimitirului otoman reprezintă un aport semnificativ pentru studiile arheologice, antropologice, demografice și (paleo)patologice ale comunităților medievale otomane din Dobrogea, atât prin construirea unui profil demografic complex și detaliat, cât și prin înregistrarea anomaliilor, patologiilor și traumatismelor dentare și osoase. Deși a fost examinată circa o șesime din numărul total al indivizilor înhumați la Constanța *Boreal*, încep să se întrevadă unele tendințe în ceea ce privește profilul demografic al populației analizate (distribuția pe grupe de vârstă și sex, probabilitatea de deces, probabilitatea de supraviețuire, speranța de viață la naștere, speranța de viață a populației adulte). Modificările anormale de la nivelul scheletului sugerează, cel mai probabil, condiții aspre de viață ale populației medievale musulmane înmormântate aici, acompaniate de un efort fizic susținut pe parcursul unor perioade lungi de timp. În adiție la condițiile dificile de trai, lipsa nutrienților esențiali, numeroasele carențe și avitaminoze au condus la creșterea vulnerabilității organismului la acțiunea factorilor externi, determinând diminuarea rezistenței sistemului imunitar.

Perspectivele noastre privesc analiza integrală a celor 314 morminte din cimitirul otoman și efectuarea unui studiu de o mai mare amploare, în care să integrăm atât informații arheologice, cât și rezultate pe care intenționăm să le obținem din analize de genetică moleculară. Astfel, în acest mod vom putea observa tehnicile care alcătuiesc ritualul funerar precum și procesul onorific dedicat defuncților, ambele îndeplinite de fiecare membru al poopulației musulmane.

Mulțumiri

Dorim să mulțumim D-lui. Dr. Constantin Băjenaru (Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța) pentru informațiile arheologice și materialul scheletic furnizat.

De asemenea, D-lui. Drd. Cătălin Nicolae (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" Bucureşti) pentru calitatea fotografiilor.

[48] WALDRON 2009, p. 28-30.
[49] ORTNER 2003, p. 133-134.
[50] ORTNER 2003, p. 147-148.

BIBLIOGRAFIE

ACSÁDI & NEMESKÉRI 1970 – Gy. Acsádi, J. Nemeskéri, *History of human life span and mortality*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

BARNES 2012 – E. Barnes, *Atlas of developmental field anomalies of the human skeleton: a paleopathology perspective*, Wiley-Blackwell, Hoboken, NJ, 2012.

BĂJENARU *et alii* 2020 – C. Băjenaru, I. L. Petcu-Levei, R. Petcu, V. Șt. Georgescu, *Raport de cercetare arheologică preventivă, Constanţa, Str. Brest, nr. 1, lot 1/1*, Constanța, 2020.

BĂJENARU *et alii* 2019a – C. Băjenaru, I. L. Petcu-Levei, M. F. Lascu, *Raport de cercetare arheologică preventivă, Constanţa, Str. Amsterdam, parcela 267/1/1, nr. cad. 204639, Bloc XA*, Constanța, 2019.

BĂJENARU *et alii* 2019b – C. Băjenaru, I. L. Petcu-Levei, M. F. Lascu, *Raport de cercetare arheologică preventivă, Constanţa, Str. Amsterdam, parcela 267/1/1, nr. cad. 204639, Parcaj P+4*, Constanța, 2019.

BRICKLEY & IVES 2006 – M. Brickley, R. Ives, *Skeletal manifestations of infantile scurvy*, American Journal of Physical Anthropology 129 (2006) 2, p. 163-172.

BROOKS & SUCHEY 1990– S. Brooks, J. M. Suchey, *Skeletal age determination based on the os pubis: a comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods*, Human Evolution, 5, (1990) 3, p. 227-238.

BUIKSTRA & UBELAKER 1994 – J. E. Buikstra, D. H. Ubelaker (eds.), *Standards for data collection from human skeletal remains*, Arkansas Archaeological Survey Research Series no. 44, Fayetteville, AR, 1994.

DeWITTE 2014 – S. N. DeWitte, *Differential survival among individuals with active and healed periosteal new bone formation*, International Journal of Paleopathology 7 (2014), p. 38-44.

DiGANGI *et alii* 2009 – E. A. DiGangi, D. Bethard, E. H. Kimmerle, L. W. Konigsberg, *A new method for estimating age-at-death from the first rib*, American Journal of Physical Anthropology 138, 2 (2009), p. 164-176.

FACCHINI & VESCHI 2004 – F. Facchini, S. Veschi, *Age determination on long bones in a skeletal subadults sample (b-12 years)*, Collegium Antropologicum 28/1 (2004), p. 89-98.

FEREMBACH *et alii* 1980 – D. Ferembach, I. Schwidetsky, M. Stloukal, *Recommendations for age and sex diagnoses of skeletons*, Journal of Human Evolution, 9/7 (1980) p. 517-549.

HENRY *et alii* 2018 – B. M. Henry, J. Vikse, B. Sanna, D. Taterra, M. Gomulska, P. A. Pękala, R. S. Tubbs, K. A. Tomaszewski, *Cervical rib prevalence and its association with thoracic outlet syndrome: a meta-analysis of 141 studies with surgical considerations*, World Neurosurgery 110 (2018), p. e965-e978.

HESKETH & XING 2006 – T. Hesketh, Z. W. Xing, *Abnormal sex ratios in human populations: causes and consequences*, Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America 103/36 (2006), p. 13271-13275.

HILLSON 2005 – S. Hillson, *Teeth*, 2nd edition, Cambridge University Press, Cambridge, Cambridgeshire, 2005.

IȘCAN *et alii* 1985a – M. Y. Ișcan, S. R. Loth, R. K. Wright, *Age estimation from the rib by phase analysis: white females*, Journal of Forensic Sciences, 30/3 (1985), p. 853-863.

IȘCAN *et alii* 1985b – M. Y. Ișcan, S. R. Loth, R. K. Wright, *Age estimation from the rib by phase analysis: white males*, Journal of Forensic Sciences, 29/4 (1985), p. 1094-1104.

KAVANAGH *et alii* 2018 – N. Kavanagh, E. J. Ryan, A. Widaa, G. Sexton, J. Fennell, S. O'Rourke, K. C. Cahill, C. J. Kearney, F. J. O'Brien, S. W. Kerrigan, *Staphylococcal*

osteomyelitis: disease progression, treatment challenges, and future directions, Clinical Microbiology Reviews, 31/2 (2018), p. e00084-17.

KEENLEYSIDE & PANAYOTOVA 2006 – A. Keenleyside, K. Panayotova, *Cribra orbitalia and porotic hyperostosis in a Greek colonial population (5th to 3rd centuries BC) from the Black Sea*, International Journal of Osteoarchaeology, 16/5 (2006), p. 373-384.

LANGLEY-SHIRLEY & JANTZ 2010 – N. Langley-Shirley, R. L. Jantz, *A bayesian approach to age estimation in modern Americans from the clavicle*, *Journal of Forensic Sciences* 55 (2010) 3, p. 571-583.

LAPPIN *et alii* 2006 – T. R. J. Lappin, D. G. Grier, A. Thompson, H. L. Halliday, *HOX genes: seductive science, mysterious mechanisms*, Ulster Medical Journal, 75/1 (2006), p. 571-583.

LOVEJOY *et alii* 1985 – C. O. Lovejoy, R. S. Meindl, T. R. Pryzbeck, R. P. Mensforth, *Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: a new method for the determination of adult skeletal age at death*, American Journal of Physical Anthropology, 68/1 (1985), p. 15-28.

MANN & HUNT 2005 – R. W. Mann, D. R. Hunt, *Photographic regional atlas of bone disease. A guide to pathologic and normal variation in the human skeleton*, 3rd edition, Charles C. Thomas Publisher, Ltd., Springfield, IL, 2005.

MARGERISON & KNÜSEL 2002 – B. J. Margerison, C. J. Knüsel, *Paleodemographic comparison of a catastrophic and an attritional death assemblage*, American Journal of Physical Anthropology 119/2 (2002), p. 134-143.

MARTIN 1928 – R. Martin, *Lehrbuch der anthropologie in systematischer darstellung mit besonderer berücksichtigung der anthropologischen methoden; für studierende, ärzte und forschungsreisende*, Zweite vermehrte auflage, Bd. 2: Kraniologie, Osteologie, Jena, 1928.

MEINDL & LOVEJOY 1985 – R. S. Meindl, C. O. Lovejoy, *Ectocranial suture closure: a revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures*, American Journal of Physical Anthropology 68/1 (1985), p. 57-66.

NIKITA & KARLIGKIOTI – E. Nikita, A. Karligkioti, *Basic guidelines for excavation and study of human skeletal remains*, The Cyprus Institute Science and Technology in Archaeology and Culture Research Center (STARC), Guide No. 1, Version 1.0, Nicosia, 2019.

O'DONNELL *et alii* 2020 – L. O'Donnell, E. C. Hill, A. S. A. Anderson, H. J. H. Edgar, *Cribra orbitalia and porotic hyperostosis are associated with respiratory infections in a contemporary mortality sample from New Mexico*, American Journal of Physical Anthropology, 173, (2020) 4, p. 721-733.

ORTNER 2003 – D. J. Ortner, *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*, 2nd edition, Academic Press, San Diego, CA, 2003.

RIOS *et alii* 2008 – L. Ríos, K. Weisensee, C. Rissech, *Sacral fusion as an aid in age estimation*, Forensic Science International 180/ 2-3 (2008), p. 111.e1-111.e7.

ROBERTS, MANCHESTER 2005 – C. Roberts, K. Manchester, *The archaeology of disease*, 3rd edition, Sutton Publishing, Stroud, Gloucestershire, 2005.

ROGERS & WALDRON 1995 – J. Rogers, T. Waldron, *A field guide to joint diseases in archaeology*, John Wiley and Sons, Chichester, West Sussex, 1995.

RUFF *et alii* 2012 – C. B. Ruff, B. M. Holt, M. Niskanen, V. Sladék, M. Berner, E. Garofalo, H. M. Garvin, M. Hora, H. Maijanen, S. Niinimäki, K. Salo, E. Schuplerová, D. Tompkins, *Stature and body mass estimation from skeletal remains in the European Holocene*, American Journal of Physical Anthropology 148/4 (2012), p. 601-617.

SCHAEFER *et alii* 2009 – M. Schaefer, S. Black, L. Scheuer, A. Christie, *Juvenile osteology: a laboratory and field manual*, Elsevier, Academic Press, Burlington, MA, 2009.

TORRIANI & LOURENCO 2002 – M. Torriani, J. L. Lourenco, *Agenesis of the posterior arch of the atlas*, Revista do Hospital das Clinicas da Faculdade de Medicina da Universidade de Sao Paulo 57/2 (2002), p. 73-76.

UBELAKER 1980 – D. H. Ubelaker, *Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation*, Manuals on archaeology, 2nd edition, Taraxacum, WA, D.C, 1980.

VASILE 2021 – G. Vasile, *Cimitirul otoman de la Cheia Pazvant I (judeţul Constanţa, România). Analiza osteologică a materialului scheletic uman*, Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare 3 (2021), p. 339-367.

VOINEA *et alii* 2015 – V. M. Voinea, B. Sz. Szmoniewski, A. Popescu, A. Mototolea, M. Florea, *Noi descoperiri de epocă otomană pe Valea Casimcei: Cheia-Pazvant*, Arheovest III, 1 (2015), p. 509- 529.

WALDRON 2009 – T. Waldron, *Paleopathology*, Cambridge University Press, Cambridge, Cambridgeshire, 2009.

WALKER *et alii* 2009 – P. L. Walker, R. R. Bathurst, R. Richman, T. Gjerdrum, V. A Andrushko, *The causes of porotic hyperostosis and cribra orbitalia: a reappraisal of the iron-deficiency-anemia hypothesis*, American Journal of Physical Anthropology 139/2, (2009) , p. 109-125.

WHITE *et alii* 2012 – T. D. White, M. T. Black, T. D. Folkens, *Human osteology*, 3rd edition, Elsevier, Academic Press, Burlington, MA, 2012.

LIST OF ILLUSTRATION

Pl. 1: 1 – Dental abscesses (cavities near the apex of the left P_2 and M_2 dental roots) [left mandible, lateral: M.98 / male / 39.5 years].

Pl. 1: 2 – Hypodontia (congenital absence of left I^1) [maxillae, anterior: M.293 / child / 7.9-10.0 years].

Pl. 1: 3 – Osteoarthritis (porosity, irregular edges and eburnation on the cervical vertebral joint surfaces) [vertebrae, superior and inferior: M.98 / male / 39.5 years].

Pl. 1: 4 – Osteoarthritis (osteophytic contour on the entire surface of the femur – distal, patella – anterior and tibia – proximal) [left knee joint: M.141 / female / 35.6 years].

Pl. 2: 1 – Healed fracture (markers of long-term healing: formation of new, consolidated bone and matrix showing bone callus) [left rib, external edge: M.141 / female / 35.6 years].

Pl. 2: 2 – *Osteochondritis dissecans* (destruction of articular cartilage in the subtalar posterior facet) [right talus, plantar: M.141 / female / 35.6 years].

Pl. 2: 3 – Spondylolysis (unilateral defect of the *pars interarticularis* at the vertebral arch) [L_5 vertebra, posterior: M.255 / female / 26.8 years].

Pl. 2: 4 – Periostitis (active manifestations with the formation of new bone tissue) [tibiae, anterior: M.103 / *infant* / 2,3-3,0 years].

Pl. 3: 1 – *Cribra orbitalia* (active lesions on the left orbital roof and healed lesions on the right orbital roof) [frontal, inferior: M.83 / child / 11.0-12.0 years].

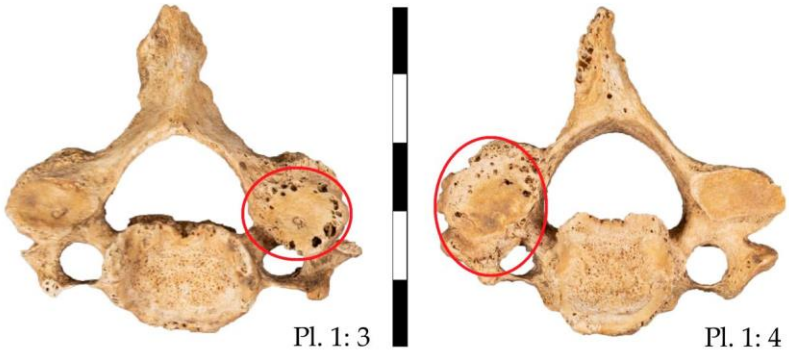
Pl. 3: 2 – Bifurcated rib (sternal ends separate during development) [right no. 6 rib, superior: M.98 / male / 39.5 years].

Pl. 3: 3 – *Spina bifida occulta* (disrupting neural arch in the S_2-S_5 sacral segments) [sacrum, posterior: M.141 / woman / 35.6 years].

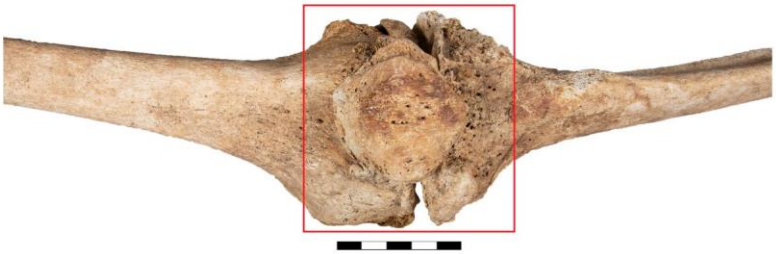
Pl. 3: 4 – *Spina bifida atlantis posterior* (lack of congenital fusion of the posterior arch of the atlas) [atlas, inferior: M.293 / child / 7.9-10.0 years].

Pl. 1: 1 Pl. 1: 2

Pl. 1: 3 Pl. 1: 4

Pl. 1: 5

Pl. 1: 1 – Abcese dentare (cavități în apropierea apexului rădăcinilor dentare în dreptul P_2 și M_2 stângi) [mandibulă stângă, lateral: M.98 /bărbat/ 39,5 ani]; **Pl. 1: 2** – Hipodonție (absența congenitală a I^1 stâng) [maxile, anterior: M.293/ copil/ 7,9-10,0 ani]; **Pl. 1: 3** – Osteoartroză (porozitate, margini neregulate și eburnație pe suprafețele articulare vertebrale cervicale) [vertebre, superior și inferior: M.98/ bărbat/ 39,5 ani]; **Pl. 1: 4** – Osteoartroză (margini osteofitice pe întreaga suprafață a femurului – distal, rotulei – anterior și tibiei – proximal) [articulația genunchiului stâng: M.141/ femeie/ 35,6 ani].

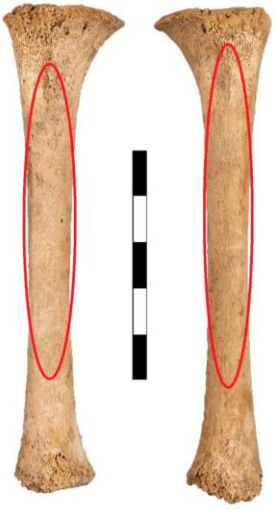
Pl. 2: 1

Pl. 2: 2

Pl. 2: 3

Pl. 2: 4

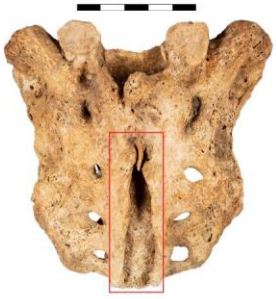
Pl. 2: 1 – Fractură vindecată (markeri ai vindecării de durată: formare de os nou, consolidat și matrice osoasă ce prezintă calus osos) [coastă stângă, margine externă: M.141/ femeie/ 35,6 ani]; **Pl. 2: 2** – Osteocondrită disecantă (distrugerea cartilajului articular la nivelul fațetei posterioare subtalare) [astragal drept, plantar: M.141/ femeie/ 35,6 ani]; **Pl. 2: 3** – Spondiloliză (defect unilateral al *pars interarticularis* de la nivelul arcului vertebral) [vertebra L_5, posterior: M.255/ femeie/ 26,8 ani]; **Pl. 2: 4** – Periostită (manifestări active cu formare de țesut osos nou) [tibii, anterior: M.103/ *infant*/ 2,3-3,0 ani].

Pl. 3: 1

Pl. 3: 2

Pl. 3: 3

Pl. 3: 4

Pl. 3: 1 – *Cribra orbitalia* (leziuni active pe plafonul orbitei stângi și leziuni vindecate pe plafonul orbitei drepte) [frontal, inferior: M.83/ copil/ 11,0-12,0 ani]; **Pl. 3: 2** – Coastă bifurcată (capete sternale separate în timpul dezvoltării) [coasta nr. 6 dreapta, superior: M.98/ bărbat/ 39,5 ani]; **Pl. 3: 3** – *Spina bifida occulta* (distrugerea arcului neural în dreptul segmentelor sacrale S_2-S_5) [sacrum, posterior: M.141/ femeie/ 35,6 ani]; **Pl. 3**: **4** – *Spina bifida atlantis posterior* (lipsa fuziunii congenitale a arcului posterior al atlasului) [atlas, inferior: M.293/ copil/ 7,9-10,0 ani.

Stiliyan Dimitrov Ivanov - *Typology and Chronology of Red Slip Ware from Production Complexes between the Danube and the Balkan Mountain Range (2nd – 3rd c. AD)*, Sofia, 2022, (224 p.)

Lucrarea la care ne referim a apărut sub auspiciile favorabile ale seriei *Archaeologia Bulgarica*, Supplements, volumul 3, editată de Lyudmil F. Vagalinski & Nicolay Sharankov și se încadrează în categoria monografiilor arheologice, tratând un subiect de mare interes pentru studiul vieții materiale romane provinciale – producția ceramică din spațiul cuprins între Dunăre și Munții Balcani.

Monografia este deschisă de o scurtă *Introducere* (*Introduction*, p. 7 – 9) care justifică necesitatea aprofundării temei, și anume stabilirea unei tipologii a ceramicii cu angobă roșie produsă local, precum și rafinarea cronologiei existente. Încă de la început, demersul se anunță unul ambițios. Autorul stabilește limitele expunerii – materialul arheologic care i-a fost accesibil pentru studiere, contextele cercetate și publicate.

Demersul stabilirii unei cronologii și a unui repertoriu al formelor reprezintă subiectul mai multor studii semnate de S. Dimitrov Ivanov. Astfel, monografia este anunțată de o serie de articole în care autorul a studiat și a propus cronologii specifice fiecărui complex, precum cele de lângă Karavelovo, Varbovski Livaldi sau Cape Saint Atanas[1]. În cazul monografiei, materialul amintit beneficiază de rafinarea încadrărilor tipologice oferită de exercițiul studiului exhaustiv pe material.

În primul capitol, *Historiographical review* (*Istoric al cercetărilor*; p. 10 - 15), este realizată o prezentare cuprinzătoare și o analiză a cercetărilor dedicate categoriei ceramicii cu angobă roșie. Se observă, încă de la început, consultarea unei bibliografii ample, dar mai ales spiritul critic. Astfel, multe ipoteze sunt prezentate, apoi discutate și corelate cu actualul stadiu al cercetărilor. Monografia semnată de către S. Dimitrov Ivanov este caracterizată de o atentă sistematizare a informației, un stil de expunere modern și o filtrare atentă a informației. Autorul utilizează câteva tipologii binecunoscute în literatura de specialitate – Sultov 1985, Kabakĉieva 1983 și 1986, Klenina 2006[2], la care se adaugă recentele sale studii (S. Dimitrov Ivanov 2019 a, b și c), pe care le completează cu analogii apropiate din zona Moesiei Inferioare.

[1] IVANOV 2019 (a) - S. Ivanov, *Typology and chronology of red – slip ware from the Roman ceramics centre near Karavelovo village, Shumen Region, North Bulgaria*, 7 (2019), p. 267 – 284; IVANOV 2019 (b) – S. Ivanov, *Typology and Chronology of the Red Slip Ware from the Roman Manufacturing Complex in the Varbovski Livadi Site near Pavlikeni (North Bulgaria)*, Archaeologia Bulgarica 23, 1 (2019), p. 1-31; IVANOV 2019 (c) – S. Ivanov, *Typology and Chronology of Household Ceramics from the Roman Pottery Furnance at Cape Saint Atanas, near the town of Byala, Varna District (Tipologya i khronologiya na bitovata keramika ot rimskata gruncharska pesht pri nos Sveti Atanas krai grad Byala, oblast Varna)*, p. 222 – 238.

[2] SULTOV 1985 – B. Sultov, *Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (2nd – 4th century)*, Sofia, 1985; KABAKČIEVA 1983 – G. Kabakčieva, *Tipologiya i Khronologiya na chervenolakovite panitsi ot Trakiya I – IV v.* – Arkheologiya 4, 1 -12; KABAKČIEVA 1986 a - G. Kabakčieva, *Keramika ot vilata pri Ivajlovgrad, II-IV v.*, Razkopki i proučvanja 15, Sofija, 1986; KABAKČIEVA, 1986 (b) – G. Kabakčieva, *Chervenolakovata trapezna keramika v Trakiya I – IV v.* Avtoreferat na disertatsiya, Sofiya; KLENINA 2006 – E. Klenina, *Stolovaya i ku hhonnaya keramika III – VI vekov iz Novae (Severnaya Bolgariya)*, NOVAE. Studies and Materials II, Poznan, Sevastopol.

După parcurgerea acestui capitol și a catalogului se cuvine a reveni la o mențiune formulată de autor, atât în introducere cât și în concluzii. Acesta semnalează ca un neajuns materialul aflat în depozite și încă nepublicat precum și publicarea unor studii având o metodologie de cercetare incompletă. Lucrarea lui S. Dimitrov Ivanov este un pas înainte în studiul ceramicii romane, fiind abordată o metodologie standard, redată complet. De asemenea, lucrarea se distinge prin elementul de noutate. În acest fel, tendința de a repeta idei intrate în circuitul științific și recunoscute în unanimitate nu este prezentă. Meticulozitatea demersului științific este ilustrată de bibliografia exhaustivă din partea introductivă (p. 10), unde S. Dimitrov Ivanov a realizat un istoric al cercetărilor atât din spațiul analizat, cât și din spațiile vecine – nordul Mării Negre, Pannonia, Thracia și Macedonia.

Cel de-al doilea capitol, intitulat *Classification, typology and chronology* (*Clasificare, tipologie și cronologie*; p. 16 – 80), este cea mai consistentă parte a monografiei, precum și cea mai valoroasă. S. Dimitrov Ivanov a răspuns, cu succes, dezideratului formulat în introducere, acela de a stabili o tipologie și de a rearanja ordinea formelor potrivit noii cronologii, introduse prin această lucrare. Prezentarea categoriilor ceramice este ordonată pe baza criteriului funcțional. ***Red slipped tableware* (*Veselă cu angobă roșie folosită pentru servirea mesei***; p. 16 – 59), cuprinde *farfurii* (Nr. 1 – 58; p. 17 – 29)- 15 forme stabilite, dintre care trei inedite; *boluri* (Nr. 59 – 157, (p. 29 – 39)- 20 forme - șapte inedite; *tăvi* (Nr. 158 – 192; p. 39 – 44) trei forme deja existente în literatura de specialitate; *cupe* (Nr. 193 – 288; p. 44 – 53) 20 de forme - cinci nou adăugate; *ulcioare* (Nr. 289 – 323; p. 53 – 58) opt forme; *doape* (Nr. 324 – 325; p. 58) nicio formă exemplificată; *amfore de masă* (Nr. 326 – 340; p. 58 – 61) trei forme prezentate dintre care două sunt inedite; *vase de tip krater* (Nr. 341 – 348; p. 61 – 65).

Cea de-a doua categorie este reprezentată de ***Red slip kitchen ware* - (*Ceramica de bucătărie cu angobă roșie*;** p. 65 – 66), exemplificată, în acest caz, doar prin *strecurători* (Nr. 349 – 326; p. 66 – 68), pentru care sunt distinse trei forme.

Capitolul continuă cu ***Red slip storage ware* (*Ceramica cu angobă roșie pentru depozitare***; p. 66 – 77). Aici sunt incluse *oale* (Nr. 363 – 393; p. 66 – 69) - șapte forme dintre care două noi; *capace* (Nr. 394 – 406; p. 69; 74) - trei forme identificate; *dolia* (Nr. 407 – 408, p. 77) fără vreo tipologie aparte.

Cea de-a cincea categorie este desemnată ca ***Red slip ware for religious purposes* – (*Vase cu angobă roșie utilizate în cadrul ceremoniilor religioase***; p. 74 – 79): *kratere* (Nr. 409 – 435; p. 74) și *paterae* (Nr. 436 – 441; p. 77 – 78).

Fiecare formă amintită în lucrare este prezentată pe baza unui șablon tehnic care cuprinde – încadrare tipologică, descriere morfo – funcțională a obiectului, dimensiuni și analogii. În cuprinsul unor descrieri, în funcție de forma prezentată, sunt identificate și prototipurile ceramice din care derivă acestea. Pentru majoritatea este stabilită o filiație estică – predominant din *Eastern Sigilata C*.

Analiza este esențială, în primul rând pentru înțelegerea circulației ideilor și a prototipurilor ceramice în perioada Principatului în bazinul Mării Negre, iar pe de altă parte pentru ceea ce S. Dimitrov Ivanov consideră drept *identificarea etnică a artizanilor* (p. 119 - 120). Un element de noutate adus de catalogul lucrării se constituie modalitatea de stabilire a analogiilor. Autorul alege două direcții –

analogii perfecte (metodă unanim acceptată în cercetarea ceramicii), și metoda exemplarelor *apropiate ca formă*. Literatura de specialitate a consemnat aceste exemplare sub termenii de *variantă* sau *subvariantă* – cel mai cunoscut exemplu fiind lucrarea lui J. Hayes 1972[3].

Cel de-al treilea capitol este intitulat *Decoration* (*Decorul;* p. 81 – 94). Sub forma unei analize succinte, dar cuprinzătoare, autorul realizează o repertoriere și o clasificare a materialului ceramic în funcție de tehnica de realizare. Se disting șapte astfel de tehnici: *barbotina* (p. 80 – 81), *imagini aplicate* (p. 81 – 82*), motive în relief pe tăvi și pe paterae* (p. 82 – 87), decoruri *stampate* (p. 88 – 90), *decor realizat cu ruleta* (p. 90), *decor incizat* (p. 91) și *decor pictat* (p. 92). Motivele decorative sunt variate, expunând elemente diverse, de la simboluri vegetale și animaliere, până la cele mai complexe, referitoare la subiecte cultice. Cel mai bogat registru este cel al decorului aplicat (p. 81 – 82), care conține un repertoriu mult mai larg al simbolurilor. Sunt prezente *motive vegetale* – vița de vie cu ciorchini de struguri (p. 81); motive animaliere – șarpe, șopârlă, leu, panteră (p. 81); subiecte mitologice – cortegiu al adoratorilor lui Dionysos (p. 82), Silenus, Pan (p.81), Heracles, Hygea, Apollon, Diana, Zeus, Hera, Silvanus, Atena (p.82); măști (p.82). Prin incidența lor ridicată pe vase de cult, precum kratere, patere, unele tăvi / platouri, cupe pentru libații, poate fi formulată ipoteza unui decor specific obiectelor cu însemnătate religioasă, în care fiecare motiv este o metaforă, iar înșiruirea de simboluri prezintă etapele ceremoniei sau ale respectivului cult. Pe lângă utilitatea tipologiei, gruparea formelor decorative, expunerea unor ipoteze cu privire la originea acestora, încadrarea în clase de motive aduce un plus cercetării.

Cel de-al patrulea capitol, *Production complexes. Analysis* (*Ateliere producătoare. Analiză*; p. 94 – 116) este valoros prin cartografierea, descrierea și inventarierea formelor ceramice descoperite în fiecare context arheologic descris. În cuprinsul teritoriului dintre Dunăre și Balcani (fosta provincie Moesia Inferior, la care se adaugă și o fâșie din Thracia, în funcție de schimbările administrative), au fost descoperite 14 centre producătoare, dintre care unul este incert. Suita este următoarea: *Montana* (p. 94 – 95), *Mezdra* (p. 95 – 97), situl *Selishteto,* satul *Suhache,* municipiul *Cherven Bryag* (p. 97 – 98), *Butovo village,* municipiul Pavlikeni (p. 99 – 103), *Varbovski Livadi site,* orașul *Pavlikeni* (p. 103 – 106), *Pavlikeni* (p. 106 – 107), situl *Kashlata*, satul Hotnitsa, municipiul Veliko Tarnovo (p. 107 – 108), *Nicopolis ad Istrum* (p. 108 – 109), *Asar Dere, Pliska National Historical and Archaeological Reserve (?)* (p. 109), localitatea *Kazan Cheir, Karavelovo Village,* municipiul *Nikola Kozlevo* (p. 109 – 112), *Durostorum – Ostrov* (p. 112 – 113), *Marcianopolis* (p. 113), *Cape Sveti Atanas,* orașul *Byala,* (p. 114 – 115) și *Histria* (p. 115 - 116). Capitolul este bine realizat; sunt introduse elemente de noutate și se tinde spre o rafinare a cronologiei – mai ales în cazul punctelor arheologice intrate în literatura de specialitate: ne referim la plasarea pe harta provincială a unor ateliere, precum și la actualizarea repertoriului descoperirilor arheologice.

*The Conclusion – (Concluziile***;** p. 117 – 120) sunt clar formulate, coerente, sintetizând cuprinzător ideile principale ale lucrării. *Bibliografia* (p. 121 – 129) este cuprinzătoare și actualizată, însumând lucrări teoretice, arheologice, metodologice și

[3] HAYES 1972 – J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London, 1972.

istoriografice. Sunt consultate numeroase publicații recente, semnate de autori reputați din domeniul studiului ceramic.

Monografia este completată de anexe. *Catalogul* (p. 133 – 211) devine una dintre cele mai importante părți ale monografiei, cuprinzând 441 de elemente. Împărțirea paginii în două coloane, stânga fotografie color, bine realizată, dreapta elemente determinante ale obiectului (descriere, dimensiuni, încadrare tipologică, bibliografie) creează un instrument facil pentru consultare. *Tabelul formelor și al cronologiei obiectelor ceramice (The table of forms and of the ceramic object's chronology* (p. 215 – 226)) devin o utilă sistematizare a informației.

Trebuie menționat faptul că lucrarea lui S. Dimitrov Ivanov este publicată în dublă ediție – cea dintâi în limba bulgară[4], respectiv cea la care ne referim în limba engleză. Demersul este lăudabil, varianta într-o limbă internațională oferind posibilitatea de a racorda monografia la circuitul științific. Între cele două ediții nu sunt remarcate diferențe de conținut[5], doar rare elemente de rearanjare a ilustrației în pagină.

Prin acest demers, studiul ceramicii locale cu angobă roșie din spațiul *Moesia Inferior – Thracia* înregistrează un important pas înainte. Aceasta este de o deosebită valoare științifică, fiind un instrument de studiu util și recomandat specialiștilor în domeniu. Lucrarea semnată de S. Dimitrov Ivanov devine o completare și o reactualizare, deosebit de importantă atât monografiei lui Bogdan Sultov, cât și a studiilor dedicate ceramicii provinciale romane cu angobă roșie.

Manuela MĂIȚĂ*

[4] IVANOV 2021 – S. Dimitrov Ivanov, *Tipologiya i khronologiya na chervenolakovata keramika ot proizvodstvenite kompleksi mezhdu Dunav i Balkana (II – III v.)*, Sofia, 2021, (226 p.) *Archaeologia Bulgarica*, Supplements, Tom 1 A 2021.

[5] Paginația pentru ediția în limba bulgară: **Introduction** *(Uvod)* (p. 7 – 9); **Chapter I. Historiographical review** *(Glava I. Istoriografski pregled)* (p. 10 - 15); **Chapter II. Classification, typology and chronology** *(Glava II. Klasifikatsiya, tipologiya i khronologiya)* (p. 16 – 80), **Red slipped tableware** (*Trapezna chervenolakova keramika*) (p. 16 – 59); **Red slip Kitchen ware**, (*Kukhnenska chervenolakova keramika*) (p. 66 – 68); Red slip storage ware (p. 66 – 77), **Red slip ware for religious purposes** (*Chervenolakova keramika s religiozno prednaznachenie*) (p. 78 – 80); **Chapter III. Decoration** *(Glava III. Ukrasa)* (p. 81 – 94); **Chapter IV. Production complexes**. **Analysis** *(Glava IV. Proizvodstveni kompleksi. Analiz)* (p. 95 – 116); **Conclusions** (*Zaklyuchenie*) (p. 117 – 120); **Bibliography** *(Bibliografiya)* (p. 121 – 130); **Catalogue** (*Katalog*) (p. 131 – 214); **Chronological tables** *(Khronologicheski tablitsi)* (p. 215 – 226).

*Manuela MĂIȚĂ: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța, maitamanuela@yahoo.com

Boni Petrunova, *The treasure from the Kaliakra Fortress. The Tatar loot*, Unicart, Sofia, 2020, (208 p.)

This edition of luxe, printed in Bulgarian and English, is a studia devoted to a very curious treasure, discovered in 2018 during the regular archeological excavations of the fortress Kaliakra, one of the capitals of the Dobruja despotate in the second half of 14th century. It is worthy of admiration that the find is worked up and published for less than two years. The edition contains a vast *Preface* (p. 7 - 35), written by professor K. Dochev, who together with this has studied the rich numismatic material of 923 coins. Then follows *The Introduction* (p. 37 - 44) and nine basic chapters: *The Necropolis in Sector 83*(p. 45 - 55), *The Late Building* (p. 55 - 64), *The Treasure* (p. 64 - 67), *The Pot* (p. 67 - 72), *The Coins* (p. 72 - 98), *The Jewellery* (p. 98 - 109), *The Buttons* (p. 109 - 110), *The Buckles* (p. 110 - 118), *Analysis of the Treasure a sa Kind of Conclusion* (p. 119 - 134), *The Bibliography* (p. 134 - 139) and *The Catalogue* (p. 139 – 208).

Prof. K. Dochev in the Preface puts important markers and historical frames, which generally spoken are followed in the analytic texts by B. Petrunova. A professional review is made of the events during the second half of 14th century in Dobruja, as a very proper background including successfully the treasure. However, it can be observed some disputable moments which I cannot leave without attention. I cannot agree that the rock monasteries around Kaliakra are not studied (p. 9), because they are not only studied and mapped, but also published in the *Annuals of the People's Museum of Varna*. But quite of another topic for discussion is the problem to which degree these artificial rock rooms are monasteries and its chronology. However, the churches and monasteries from 14th Century, answering to the topic, are elucidated.

The problem with the despot's title of Dobrotitza corresponds indirectly to this topic. The idea of K. Dochev that Dobrotitza gets his title*'… from the Byzantine emperor as well as from tsar Ivan Alexander'* (p. 11). There existed a firmly established rule both in Bulgaria and the Byzantine Empire the despot to be obligatory member of the family of the tsar or of the Byzantine emperor, more often son-in-law[1]. It is sure that Dobrotitza was member of the imperial family in Constantinople (he was married to the grand-daughter of emperor Andronic II Palaiologos), and there are no data Dobrotitza to stay in close relative connections with the family of tsar Ivan Alexander[2]. Finally, in 14th century there is no case the despot to be proclaimed at one and the same time by the rulers of two empires, and in the Bulgarian state only one despot can be active on the political horizon. During the time of Dobrotitza from the middle of XIV century up to around 1370 in Turnov, the despot was Constantine, the son-in-law of the Bulgarian tsar. Also disputable are the supposed boundaries of the despotate of Dobrotitza: the narrow strip alongside the sea from Varna to the delta of Danube, according to K. Dochev. In reality, after 1369/70 Dobrotitza is ruling over the entire territory thereabouts east of the line Tutrakan-Shumen, including Druster and Ovech/Provadia and its region.

[1]ATANASOV 1999, p. 201-217.
[2]ATANASOV 2009, p. 150-152.

After that in the Preface follows the thesis that the harbours at the Black Sea have been given by Dobrotitza *'..as colonies to the foreign tradesmen from Genua, Venetia, Dubrovnik, and to some Russians, Tatar-Mongols etc*.'.(p. 11). There are no narratives and archaeological data of such a total economic politics. Something alike can be met in the Delta near Vicina-Isakcha and Kiliya- Lycostomo, however Dobrotitza governed for a very short time the towns in the Delta, from where he has been driven out by Genua around 1370/71. It is curious the affirmation that Dobrotitza has been on Byzantine service for 10 years (p. 16). This interesting statement should rely on steady markers – by the way, the despot title is not an office one, and Dobrotitza was despot not for only 10, but for 40 years. Also there is no certain chronological marker that he has received to be vassal to sultan Murad I in 1371 (p. 18). More correctly is that he became vassal to the emir Murad I, because the first proclaimed sultan was Bayezid!

Even more controversial is the claim that Dobrotitza received the title of despot of Byzantium thanks to the marriage of his daughter to the despot of Mesembria Michael Palaeologus, the youngest son of emperor John V Palaeologus.

I have already pointed that the receiving of the despot title is connected with another level of relative connections. However, more acceptable is the thesis that Dobrotitza settledto the end of his life only in Kaliakra. There is enough ground for posing the question how many sons Dobrotitza had: two (Ivanko and Terter) or only one, Ioannes Terter. I have already stopped the attention on this problem, and I consider that they were rather two.

Not quite correct is the indirect critics (on p. 20) of my thesis (and of other authors too) that Druster (today Silistra) was the residence of Ivanko. My affirmation is rather that Terter emancipated as half-independent ruler in Druster, and I reject the forced thesis that his name was Ioannes Terter. The presence of Terter in Druster after 1371 (as independent ruler between 1376-1385/6?) can be proved by the coins, and also by other sources, written and archaeological. Particularly these are the two-headed eagles on the copper and silver coins (on which his name may be read), the luxury ceramics and the golden earrings of the ladies of his family with engraved monograms **TePreP** and two-headed eagles. There are good reasons to put the accent on the topic 'the Tatars of Aktav in Dobruja', but I will stop on it in details at the end, because it is among the basic one as a marker in the research.

At the end of the conclusive part of his *Preface*, prof. K. Dochev has made a highly professional instructive analysis of the coins from the treasure of Kaliakra. It is very reasonable, because important data can be drawn not only concerning the chronology, but also the economic and trade processes in the despotate, particularly for Kaliakra. However, contentious is the idea, that the Tatars of Aktav have been the hosts of Dobruja', living in Kaliakra for several years, and that sultan Bayezid did not manage to send them away because he was taken prisoner in 1402 at Ankara by Tamerlan (p. 23). In fact, based on Laonici Chalcocandyl and some earlier Osmanian and Iranian chronicles (particularly on Ruchi Edreveni), already Aurel Decei, and recently also A. Uselatz and Y. Philipchuk prove that Aktav has been killed on the order of Bayezid already in 1401. This affirmation has beenset forth long before that by prof. P. Panaitescu, prof. V. Gyuzelev and me too in the

monography 'The Despotate of Dobruja'. In fact, the database on the Tatars of Aktav I, too big and contradictory, needs a special attention, at least because the so-called 'Tatar loot' is tied namely with its presence in Dobruja after 1398 (according to P. Panaitescu, A. Decei and A. Uzelatz), and particularly in 1399.

Curious and very informative is the comment on the silver coins of the treasure. However, it is necessary to note that the affirmation that the Serbian grosches 'have been carried by big sums from Serbia along Danube and used in the towns-colonies in the trade with the Tatars-Mongols after the adequate check by their saraphs' is confronted by serious problem. Only 15 Serbian grosches are registered north of the Delta toward Dnester (here is the region of the most compact Tatar presence in 14th century). 6 of the grosches descend from the medieval site Orlovka situated against Isakcha at the Danubian shore, and they should rather belong to the metropolia Isakchawith good reason[3]. 3 grosches from the rest 9 ones come from the Tatar centre Kostesi, and the other 6 with uncertain provenance have been got from the looters mainly from South Moldova. On this background, the coins of the Bulgarian tsars are more numerous (Crivenco, Ovčarov 2012, 23 - 26)[4]. It is worthy of noting that only 3 grosches of Stefan Dušan are contramarked, and the 3 ones from Orlovka have the typical for the spread in the Dobruja despotate contra marks, namely a circle, and a circle with a point in the centre. In the rest towns between Dneper and Dnester, even in such famous town centres as Yangi-şehr/Sehr al-Cedid (the Old Orhei) and Bilhorod-Dnistrovskyi, no Serbian grosches have been found so far, usual or with a contra mark. By the way, a complete analogy of the 4 contra marks is a rare phenomenon outside the boundaries of the Dobrudja despotate. This is a new feature that the Serbian grosches are a phenomen exclusively for the Dobruja despotate, including the ones with contramarks.

The Introduction of the tituli author B. Petrunova is well structured and gives theidea of the processes in Kaliakra from Antiquity up to 14th century. Having in mind the title of the studia, it could be selected more definite place of the processes in the fortress in 14th – first half of 15th century on the background of the historical, numismatic and archaeological sources. It is disputable that around and after the middle of 15th century the Bulgarian state is divided into 5 small principalities, 3 of them situated in North Bulgaria. In reality, the case of point is of 7 of them: we should not omit the one of Momchil in the Rhodops, and if we add Melnik of Vulkashin, Syar of Uglesha and Elena, King Marco Mrnjavčević (1371 – 1395) and the Druster state of Terter between 1376-1386, the general number is not the same in both directions. More debatable, or straight wrong is the affirmation that in 1444 the united Christian army of the Polish-Hungarian King Vladislav III Jagello and John Hunyadi have conquered (liberated) Kaliakra from the Osmanians. Even more, Laonic Halckonodil hasexplicitly written: '*The besieged* (by the crusaders, note of mine) *Varna surrender by agreement, while*

[3] KRIVENCO 2014, p. 339-345.
[4] KRIVENCO & OVČAROV 2012, p. 23 – 26.

Kaliakra (the Osmanian garrison, note of mine) *repelled the attacking Hungarians, and threw them down from the walls'*[5]!

The necropolis is represented in a short and contact way, because, as B. Petrunova has noted, it needs a special publication. Most probably, by oversight on p. 47 the necropolis is dated 'in the second half of 14th – the beginning of 15th century'. If the founded over it building is from the end of XIV century (see also on p. 63), this chronology should be corrected. The necropolis is as important as it can help for the precise dating (particularly as *terminus post quem*) of the erected over it building, in which the treasure was found. Very important is the pointed in this connection (on p. 52) statement of the team (Vasileva-Dimitrova-Petrunov) that the building over the necropolis (with the Tatar loot) has been set on fire after the conquer of Mircho in the first years of the 15th century. However, Mircho I has captured twice Kaliakra: for short in 1389 r. and after 1404, ruling over it till about 1416. In the first years of XV in Kaliakra there ruled the Genueses (after the battle at Ankara and the capture of Bayezid), and this is documented by an absolutely authentic document of the cancellaria of the Hungarian King Sigismund of Luxembourg from 8th of September 1402, published and commented in details several times, so it could not be left without attention [6].

The Late building. It is an important marker for the discovered in it treasure (rather under the pavement with plates?),but also for the horizontal stratigraphy in general of Kaliakra. The building is well represented and even better illustrated. However, the lack of profiles, or at least of longitude sections and cross-sections is a serious omission, not allowing the precise documentation of the treasure. Even more: non-explicable lapse is the fact that nowhere on the plan is fixed strictly the place of finding the pot with the treasure, and its situation towards the pavement, the walls etc. It does not become clear if there are any heating facilities, which could be an important feature of its function. Confusing is the statement on p. 63 that thereis a Christian necropolis from 13th century in the sector of the Late building, on the background of the affirmation some pages earlier that the *terminus post quem* of the necropolis is the middle of 14th century. In case there are in fact cultural layers of 13th century, there should be a kind of accent, which to be illustrated well, because according to the research to the present moment in Kaliakra and on the background of the coin circulation, the life here is activated only at the beginning of 13th century. Very curious is also the statement on p. 65, that the building, respectively the 'Late building' with the 'Tatar loot', '*should be related to the limits of the period 1350-1404'.* The logical question arises on this background, namely how this building has been erected over the tombs from the second half of 14th century, if the building itself is '*dated in the limits of the period 1350-1404'*? However, it may turn that 1404 is more adequate as *terminus ante quem,* but on this a little bit below.

Too much attention has been paid to the pot, in which the treasure was deposited. On the base of the commented analogies, the conclusion is made that it is not a locally made pottery, with parallels pointed to the north to Ukraine and

[5] BOZILOV & GYUZELEV, 2004, p. 263-264; CHALCOCANDYLAE 1922, II. 1. 98.

[6] ATANASOV 2000, p. 267-272; BOZILOV & GYUZELEV, 2004, p. 259; ATANASOV 2007, p. 200-201.

Estonia, but also to the south to central Greece. It is less possible and not practiced by the nomads (later in the book the treasure is connected with the Tatars of Aktav, who are certainly nomads) to carry and bring with them ceramic vessels for thousands of km. Finely, the route of the Aktav's horde is relatively well clarified and it didn't pass neither on the way to Dobruja, nor to Estonia, Letovia, Poland and Greece. Even more, the handless pots have been made, although rarely, by the potters in Dobruja and North Bulgaria in 14th century.

Enough place is paid in the studia on the coins, and with reason. They are not only numerous, diverse and of precious metals and copper, but also serve as the main and steady markers for the date of the treasure as a whole, and indirectly for the processes in Kaliakra at the beginning of 14th century. The professionalism of prof. K. Dochev, the leading Bulgarian numismatist on the material from 13-14th centuries, and study of the coins from the treasure is a matter of fact.

It is difficult for me to judge if the comment or rather the critic of my idea on p. 86 on the spread of the golden Venetian coins belongs to B. Petrunova or to prof. K. Dochev. Nevertheless, there is ground to discuss my standpoint that after the middle of 14th century, in spite of the good relations of Dobrotitza with Venetia, the number of golden Venetian ducats falls sharply. Really, differently to the known up to this moment golden Venetian ducats in the despotate of the whole Dobruja, the ones after the middle of 14th century are exceptions (generally 13, of them 10 belonging to the first half of this century, and only 3 from the second half of it). At the same moment, there are as a whole 8 ducats from the treasure itself, 4 of them from the first half and the next 4 from the second half of 14th century. This is an important observation, and although general conclusions cannot be made only on the base of the single case from Kaliakra, nevertheless this fact should not be underestimated. Much more unclear and groundless is the critics to my idea (borrowed in some aspects from Dr. I. Lazarenko), that the Serbian grosches arrive to the Dobruja despotate as shipment on the require of Dobrotitza, but it is offered to consider them asa 'loot', indirectly connected with the 'pirate' activity of the fleet of Dobrotitza?! This 'loot' includes as a whole around 1200 grosches, 95% of them distributed almost in all the centres of the Dobrudja despotate (?). This rather looks like a consciously organized activity of the rulers of the despotate! Even more, it has been already commented the indirect connection between the march of Dobrotitza to Constantinople in 1346-7 and the politics of king/tsar Stefan Dušan. However, it is simply*noncence*the idea that the coins have been looted by the navy of Dobrotitza, who was attacking mainly the ships of Genua. By the way, no silver Serbian grosches have been found in the colonies of Genua at the Black Sea, allowing to admit that the ships of Genua were shipping big parcels of Serbian grosches. It is much more unbelievable to ship them for the needs of Dobrotitza, who is their 'sworn enemy'.

As it concerns the relatively numerous coins of tsar Ivan Sratsimir in the treasure from Kaliakra (they are relatively high % in general of the coin circulation of the despot), they are entirely correctly tied with the role of Dubrotitza in the 'liberation' of Vidin, and respectively of tsar Ivan Sratsimir from

the Hungarian captivity in the events of 1366-1369. Doubtless, this had very favorable sequences for the contacts Kaliakra-Vidin, expressed also in the coin circulation of the despotate. There is ground to pose the question and to open a discussion on my point of view, that they are not active in the coin circulation after the death of Dobrotitza. They are really missing in the known treasures from the last quarter of 14th century, and in the so-called 'Tatar loot' they are only4 from the general 925 coins (895 of them respectively silver?! 4 are on the background of 377 are Osmanian, 252 from the Bulgarian kingdom, 42 are Valachian, 43 belong to the Vidin tsar Ivan Sratsimir, and only 9 are Tatar?! The Serbian grosches which between 50s – 70s of the 14th century are more than 60 % from all the coins in the circulation in the boundary of the despotate, while the ones in the treasure from Kaliakra are only 0.4 % of the treasure?! Nevertheless, in spite of all this, it is possible to admit the hypothesis that part of the Serbian grosches, especially the strongly cut, could be in circulation, or rather they were forming treasures as precious metal in Dobruja to the beginning of 15th century, when are 'supressed' by the wave of akçes of Bayezid I, respectively also by Bulgarian and Valachian silver coins.

At the end of the chapter on the coins, again the question is raised on the contramarks on the Serbian grosches. K. Dochev has no position on it, but points this activity to the Tatar-Mongolian customs, or consider that they have given this right to '*…the colonies of Genuawhich are numerous and with big towns (Soldaia, Kaffa, Mangup, Theodoro,etc.), but also at the harbours around the mouth of Danube – Lycostomo, Kiliya, present-day Bilhorod-Dnistrovskyi,, and probably also in the present-day Kastritsi, Kaliakra and other places of the Turnovo kingdom'.* In this citation can be found at least four mistakes: 1. *Theodoro* is not a town but independent principality on the Crimean peninsula with capital Mangup; 2. Lycostomo and Kiliyaare one and the same town[7]; 3. Bilhorod-Dnistrovskyiis not in the Danubian Delta, but at the mouth of the other big river, namely Dnister; 4. The Turnovo kingdom cannot have anything common with the contramarking of the Serbian grosches, because it has no access to the Black Sea between 1370 and 1386/7, and also since the grosches with contra marks are a rare phenomenon in its boundaries. At this background, it should be one more time posed the question why in the pointed by the author harbours north of Danube, for which we read the affirmation that they are making the contra marks, not a single Serbian grosch is found so far, including with a contra mark and certain provenance.

The jewellery has found adequate place in the studia. It is studied with ground on the background of the finds to the present moment and especially of the treasures from Kaliakra. B. Petrunova knows the standpoint of L. Bobcheva made 45 years ago that the other big treasure with jewellery from Kaliakra should be dated after 1400. With enough ground, Petrunova does not take the responsibility ofmaking a special typology and classification of the yearrings, the pendulia hang around the ears, rings, applications, buttons etc. finds from the treasure, because for this it is necessary another volume and territory envelopment of the adornments. With good reason, the pendulia are related to the

[7] DIACONU 1996 - 1996, p. 235-263.

14th century, and this chronology, at least at the present moment, cannot be narrowed. It is not impossible that two of them with bi-conical hangings without filigree are earlier, from end of the 13th -beginning of 14th centuries. Really, the earrings and generally the adornments belong to a treasure from end of the14th - beginning of the 15th centuries. However, this chronology cannot be imposed on all of the jewels, because among them could be also earlier pieces.

It is not clear to me which are the sources and from where they have been taken, and some non-cited literature in this studia with the thesis that Dobrotitsa ruled over Kiliya and Kyustenja/Constanta. Principally, in a scientific research is accepted to cite the sources and studies, on which the author is basing, However, in the edition on the Kaliakra treasure this is generally a rare practice. First, Kiliya is identical to Lycostomo (pointed on p. 96 as two different towns-fortresses), a fact established by P. Diaconu and commented thoroughly in the book 'The Dobrudja despotate" cited everywhere. Second, the hypothesis that Kiliya is conquered by Dobrotitza has been overcome long ago, because there are no data on such event. The archaeological excavations in Kyustendja/Constanta have been made for more than one century, but nowhere in it have been found pottery, coins and other finds between the second half of the 11th – end of the 15th centuries, and this is already fixed in the Bulgarian and Romanian archaeological literature. Finely, it is already commented too that Constanța was not a town-fortress from the 9th up to 15th centuries. Similar to it in the 14th century are the harbours like Laxilutico (Shabla ?), Pangalia (Mangalia), Zanauarda (Karaharman), Grossea, Itvarico (in the Delta) where the archaeological research also does not register towns, fortresses and sites from 14th century. Really, some of these fortresses (?) are present in the narrative of Evlya Celebi from the second half of 17th century, but it already has been paid attention concerning the events from the beginning of the 15th century that they are based on some legendary and not reliable information[8]. It is a fact that among them according to Evlya Celebi is also Хаджиоглу Пазарджик (Dobrich), whose rise is surely only after the beginning of the 14th century. That's why on the maps and Portolan they are marked with black ink (the town centres are marked in red), because they are only convenient harbours where the ships can temporary get shelter and remedy its provisions. That is to say, they, including Kyustendja, are not sites to be really conquered by Dobrotitza. This picture is supported beyond dispute in the list namely from the end of 14th century in the "*Список городов дальних и ближних*", in which the registered from the region are Kiliya, Novo selo /Enisala/, Kaliakra, Varna, Kavarna, Bilhorod-Dnistrovskyi etc. to the north and west, but not Constanta[9].

At the end analysis the accent is put with ground on the fact why, when and who has hidden the treasure of Kaliakra. The offered *terminus ante quem* 1402, adequate the death of Bayezid, is not very sure, because his cons are in circulation and later, almost to the end of 15th century. This is true especially when it concerns a treasure with any kind of precious metals. Then follows the so-called 'Tatar tie' at the end of the 14th century, connected with the events around the Mongolian victory of Tamerlan over the Tatar of chan Tohtamasin 1395. The

[8] BOZILOV & GYUZELEV 2004, p. 255.
[9] TICHOMIROV 1952, p. 216 – 217.

accent is on the tuman of Aktav (i.e. 10 000, and according to A. Decei together with the other people they are 50 000 persons?), a true supporter of Tohtamas, who was forced under the pressure of the Mongols to withdraw through Dneper to Valachia and Danube in 1397, or rather in 1398[10]. It is disputable that they crossed the river at Isakcha the more detailed chronist Şarafu'd-diu Yazdiin the Persian text from 1424/5 is writing on the place „Ire Yaka" - Asiryaka, at least with 4 localisations), but they are accepted by sultan Bayezid offering him their service. The well-known Osmanian chronist Edrenevi writes in 1462 that the Tatars of Aktav who has run from Deshta (Desht-i Qipchaq = Cumania) are settled in the area of Edrine (Adrianople). This is confirmed by the chroniclers Oruç and Ruhi at the end of the 15th century, according to whom Aktav died (executed!) in Edirne, and his followers were placed in the service of Bayezid I before the battle of Ankara. Only after that they settled in Yambol, Provadia and others.

We have, however, a sure marker for the presence of the Tatars of Aktav in Dobruja, coded in the Short Chronicle from Mesembria under No 22, but we have nosure information in the sources that the Tatars '*have given themselves to plundering in the territory still reigned by the Dobrudja despotate*', according to the affirmation of the author. Really, in a chronicle note in the Short chronicle of Mesembria under No 22 is written: ' in the year *6907 (=1399) indict 7 of 2 February, Friday Varna was enslaved by the godless Tatars'(ἡχμαλωτίθη ἡ Βάρνα ἀπό τών ἀθέων Τατάρων)*[11]. It remains unknown why the translation of B. Petrunova of this text on p. 122 (again not pointing to the source, as many times before) replaced the word '*enslaved*' or '*conquered*' (*ἡχμαλωτίθη*) with '*plundered*', by which the meaning of the narrative is changed to some degree. Thus, there is another hypothesis, unnoticed by the author, according to which Varna came under Ottoman rule (in my opinion, rather under Ottoman sovereignty)[12] before 1399, and yet the Tatars "captured" it[13]. They did the same with the Felibe/ Plovdiv region at the same time[14], which will be discussed below.

Probably because of his arbitrary acts in Varna and around Plovdiv, soon after that Aktav signed to himself a dead sentence and his horde has been settled separated. That's the reason its route and behaviour to deserve more attention by B. Petrunova, also because the horde is the main accent in the so-called 'Tatar loot'. It is established by a whole group of connoisseurs of the Tatar history on the Lower Danube, respectively of the sources[15] that only in 1398 the horde of Aktav penetrated in Dobrudja as 'federatives' of Bayezid I. In 1399 they 'enslaved' Varna, rather without the knowledge and the permission of sultan Bayezid I. We have the impression from the context of the Osmanian and Iranian Chronicles and Laonic Chalcocandyl that in 1402 they were in the area of Edirne (Adrianople),

[10] PANAITESCU 1944, p. 287 - 291; DECEI 1950/1955, p. 77-92; SCHREINER 1979, p. 158 - 160; UZELAC 2019, p. 423 - 426.

[11] SCHREINER 1979, p. 158 - 160; GYUZELEV 1975, p. 151 - 151, 168 - 171; BOZILOV & GYUZELEV 2004, p. 255.

[12] ATANASOV 2000, p. 199 - 200.

[13] KUZEV 1981, p. 303 - 304; UZELAC 2019, p. 426, note 9.

[14] DECEI 1950/1955, p. 85, not. 21.

[15] DECEI 1950/1955, p. 89 – 90; SCHREINER 1979,p. 158 - 160; UZELAC 2019, p. 425 - 426; POLIPCUK 2021, p. 65 - 66.

where Aktav was killed. But in the sources no hint is alluded that other fortresses at the Black Sea and particularly Kaliakra, except Varna, have been also conquered. In Kaliakra a topos is known, often cited in the documents from the 14-15th centuries. Having in mind the splendid fortification and the inaccessibility of Kaliakra, in front of which are helpless even the well-equipped and experienced Hungarian crusaders, it is curious how the nomads as the horde of Aktav could conquer Kaliakra without the help of the Osmanian troops supplied with high military technological weapons. The determination of the Tatars of Aktav as 'classical nomads' is known from several sources. For instance, prof. Hamit Sadi (Selen) has translated the document *Pasaeli Sarki*. There it is written the following on theoccasion of the march of conquest of Timur in 1400 to Asia Minor (the year according to Decei and the number are not correct): '*Aktav chan with his 100, 000 people has left behind his lands in Кипчак /Bessabia/ and through Eflak /Valachia/ and Danube arrived at Edirne (Odrin). It was permitted to them (by Bayezid I) to settle in the environs of the sandjak Filibe. This tribe however has been never occupied by agriculture. They caused a strong discontent /among the local population/ in the given territory because they harmed everywhere around themselves. On this reason their leader Aktav was killed*[16]. The 'people' of Aktav are written down in the Osmanian defters from1453, printed by T. Gokbilgin, and in *Yiirukan Kanunu* (Law of the nomadian tribes) during the time of Kanuni Sultan Süleyman (Sulejman the Magnificent 1520-1566) in the middle of the 16th century, published by Ö. L. Barkan (detailed comment of these sourcessee in A. Decei)[17]. It cannot be explained how one can write extensively on Aktav not knowing this basic studia.

On this background, it is interesting to explain how the nomads could settle in an urban milieu and even erect massive stone buildings in Kaliakra, asthe so-called 'Late building', with a pavement of stone plates. Therefore, the conquer of Kaliakra by the Tatars of Aktav is extremely disputable, the urban settling and building of stone houses has no precedents and analogies, respectively on this background the 'Tatar loot' is an illogical, very problematic interpretation without sure markers. That's why this curious and quite interesting treasure should be rather related after the beginning of the 15th century. It is difficult to outline the reason of its hiding. At the present stage, more logical is to refer this event after the death of Bayezid in 1492, when the Genuesen (probably with the help of their wonderfully equipped and high-technological fleet) captured Kaliakra either in 1404, when we have indirect data that the fortress was occupied by the army of the Valachian chieftain Mircea the Elder. The lack of coins of Süleyman Çelebi (1403-1411), the son and heir of Bayezid I in the Balkans, which are to be met, although rarer in Dobruja, supposes 1402-1404 as reasonable *terminus ante quem* for hiding the treasure. We can only guess who was its owner. There is enough ground to observe too the hypothesis that the treasure of Kaliakra was a 'resource' of a saraf, having in mind the mixture of coins and adornments from different periods (from the middle of the 13th up to the beginning of the 15th centuries), including only precious metals, silver and gold.

[16] DECEI 1950/1955, p. 85, not. 21.
[17] DECEI 1950/1955, p. 89 - 90, n. 35, 36.

On the last pages of the analytic text of B. Petrunova, questions are posed of the historical character of the Dobruja despotate and Kaliakra at the end of the 14th - the beginning of the 15th centuries. It is strange to read an affirmation relating the cited text of Johannes Schiltberger on the Third Bulgarian kingdom with capital Kaliakra, that it has been ignored in the analysis of the events from the end of the 14th century. On the opposite, this has been done in details in two monographies published in 2000 and 2004 (of G. Atanasov and V. Gyuselev). The conclusions made there are almost the same as in the later studia on the Kaliakra treasure.

In general, the passages in the *Conclusion* are in fact an abstract with some mistakes. It lacks the source that in 1444 Kaliakra has been conquered by the crusaders, which is also not correct, see the last chapters of the monography 'History of Dobruja', v. 2, and 'The Dobruja despotate'. As usual practice in the studia, namely they arealso omitted and not cited.

At the end, it is necessary to outline that the decision to publish so quickly this precious and quite curious treasure is worthy of favourable comment. The treasure may become an important source of new research of the coin circulation, the jewellery and the general processes in Kaliakra and the Dobruja despotate at the end of the 14th and the beginning of the 15th century.

Georgi ATANASOV*

BIBLIOGRAPHY

ATANASOV 2000 – Г. Атанасов, *Откога, как и докога генуезците владеят Калиакра в началото на XV век,* Българите в Северното Причерноморие 7 (2000), с. 267-272.

ATANASOV 2009 – Г. Атанасов, *Добруджанското деспотство, (Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV в.)*, Велико Търново, 2009.

ATANASOV 1999 – Г. Атанасов, *Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити*, Плевен, 1999.

BOZILOV & GYUZELEV2004 – И. Божилов, В. Гюзелев, *История на Добруджа, 2. Средновековие,* Велико Търново, 2004.

CHALCOCANDYLAE 1922 – L. Chalcocandylae, *Historiarum demonstrationes*, I / Budapestini: Typis Societatis Franklinianae, 1922.

DECEI 1950/1955 – A. Decei, *Établissement de Actav de la Horde d'Or dans l'Empire Ottoman au temps de Yildirum Bayazid*, Zaki Velidi Togen Armagan, Istanbul, 1950/1955, p. 77 - 92.

DIACONU 1996-1996 – P. Diaconu, *"Kilia et Licostomo". Un faux problème de géographie historique*, Il Mar Nero II (1995 - 1996), p. 235 - 263.

GYUZELEV 1975 – В. Гюзелев, *Chronicon Mesembriae (Бележки върху историята на българското Черноморие в периода 1366-1448 г.)*,Годишник на Софийския Университет. Исторически факултет, 66/3 (1975) с. 149-153.

KRIVENCO & OVČAROV 2012 – A. Crivenco, V. Ovčarov, *Monede medievale bulgăreşti descoperite pe teritoriul dintre Prut şi Nistru*, XIII Simpozion de Numismatică,

*Georgi Georgiev ATANASOV: Regional Historical Museum - Silistra. Archaeological Museum. Silistra, Bulgaria, e-mail: geoatal@abv.bg

rezumatele comunicărilor, Chişinău, în: Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, 2012, p. 23 - 26.

KRIVENCO 2014 – A. Кривенк,. *Находки сербских средневековых монет в междуречье Прута и Днестра,*Stratum plus 6 (2014),с. 339-345

KUZEV 1981 – A. Кузев, *Варна. В: Български средновековни градове и крепости*. Варна ,1981, с. 293–310.

PANAITESCU 1944 – P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, Bucureşti. 1944.

PILIPČUK 2021 – Я. Пилипчук, *Добруджанская Орда: дискуссионые вопросы*. - Аль-Калям 9 (2021) с. 63-75.

SCHREINER 1979 – P. Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*. 3. Teil. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1979.

TICHOMIROV 1952 – М. Тихомиров, *„Список городов дальних и ближних"*, Исторические записки 40 (1952), с. 214-259.

UZELAC 2019 – A. Узелац, *Татары в Дунайско-днестровском междуречье во второй половине XIV в.*, Золотоордынское обозрение 7 (3) (2019), с. 416 - 433.